

История
на
БЪЛГАРИЯ

ТОМ 2

ПЪРВА

БЪЛГАРСКА

ДЪРЖАВА

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

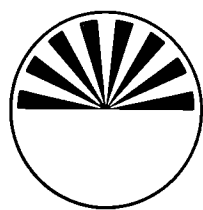
ТОМ II

**БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

**ЕДИНЕН ЦЕНТЪР ПО ИСТОРИЯ
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ**

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

В ЧЕТИРИНАДЕСЕТ ТОМА

**ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ
НА НАУКИТЕ**

История на БЪЛГАРИЯ

ТОМ ВТОРИ

ПЪРВА

БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

СОФИЯ / 1981

ИНДЕКС 941 Ю

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

с/о Jusautor, Sofia

1981

ОТПЕЧАТАНО В Н Р БЪЛГАРИЯ

**ИЗДАНИЕТО
Е ПОСВЕТЕНО
НА
1300-ГОДИШНИНАТА
ОТ СЪЗДАВАНЕТО
НА
БЪЛГАРСКАТА
ДЪРЖАВА**

ГЛАВНА РЕДАКЦИЯ

**Димитър КОСЕВ /председател/,
Христо ХРИСТОВ /заместник-председател/, Николай ТОДОРОВ
/заместник-председател/, Васил ВАСИЛЕВ /отговорен секретар/,
Димитър АНГЕЛОВ, Воин БОЖИНОВ, Христо ГАНДЕВ, Илчо
ДИМИТРОВ, Мито ИСУСОВ, Любомир ПАНАЙОТОВ, Веселин
ХАДЖИНИКОЛОВ, Крумка ШАРОВА**

Уредник Методи ПЕТРОВ

Владислав ПАСКАЛЕВ /главен художник оформител/

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ НА ТОМ II

**Димитър АНГЕЛОВ /отговорен редактор/,
Петър ПЕТРОВ, Борислав ПРИМОВ**

**Редактори на научния апарат и бележките Веселин ВЪЛЧЕВ и Мара МАТАКИЕВА
Редактор на библиографията Веселин ВЪЛЧЕВ
Художествен редактор Данаил ДОНКОВ
Технически редактор Кирил ВАСИЛЕВ**

АВТОРИ

**Димитър АНГЕЛОВ, Иван БОЖИЛОВ, Станчо ВАКЛИНОВ, Васил ГЮЗЕЛЕВ, Кую
КУЕВ, Петър ПЕТРОВ, Борислав ПРИМОВ, Василка ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, Геновева
ЦАНКОВА-ПЕТКОВА**

**Библиография Мара МАТАКИЕВА
Карти Петър КОЛЕДАРОВ
Показалци Лилия РАДКОВА
Хронологическа таблица Петър АНГЕЛОВ**

Художник-илюстратор и оформител на тома Владислав ПАСКАЛЕВ

Съдържание

Предговор	13
-----------	----

ДЯЛ I

СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ ДО ОБРАЗУВАНЕТО НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА	23
--	----

ГЛАВА ПЪРВА

СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА ДО СРЕДАТА НА VII в.	25
1. Нападения на славяните на Балканския полуостров /проф. П. Петров/	25
2. Заселване на славяните на Балканския полуостров /проф. П. Петров/	40
3. Бит, стопански живот и обществен строй на славяните през VI–VII в. /проф. П. Петров/	47

ГЛАВА ВТОРА

ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО ЗАСЕЛВАНЕТО ИМ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ	59
1. Произход и ранна история /доц. В. Гюзелев/	59
2. Прабългарският военно-племенен съюз Велика България /доц. В. Гюзелев/	69
3. Бит, стопански живот и обществен строй на прабългарите /доц. В. Гюзелев, проф. Ст. Ваклинов/ Бележки	76 84

ДЯЛ II

ОБРАЗУВАНЕ И УКРЕПВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ДО СРЕДАТА НА IX в.	93
--	----

ГЛАВА ПЪРВА	
СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА	95
1. Славянското племенно обединение в Подунавие през VII в. /проф. П. Петров/	95
2. Образуване и характер на българската държава /проф. П. Петров/	97
3. Българската държава в края на VII в. /проф. П. Петров/	106
ГЛАВА ВТОРА	
БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII в.	110
1. Утвърждаване на българската държава през първата половина на VIII в. /ст. н. с. Б. Примов, ст. н. с. Г. Цанкова-Петкова/	110
2. Политическа криза в България и войни с Византия /ст. н. с. Б. Примов, ст. н. с. Г. Цанкова-Петкова/	120
3. Стабилизиране на България и преодоляване на византийската заплаха /ст. н. с. Б. Примов, ст. н. с. Г. Цанкова-Петкова/	127
ГЛАВА ТРЕТА	
УКРЕПВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX в.	130
1. Външнополитически успехи при хан Крум /ст. н. с. Б. Примов/	130
2. Вътрешнополитическа дейност при хан Крум /ст. н. с. Б. Примов/	142
3. Външнополитическа дейност при хан Омуртаг /ст. н. с. Б. Примов/	147
4. Вътрешнополитическа дейност при хан Омуртаг /ст. н. с. Б. Примов/	153
5. Разширение на България на югозапад /ст. н. с. Б. Примов/	158
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ДО СРЕДАТА НА IX в.	161
1. Зараждане и развитие на феодаалните отношения /акад. Д. Ангелов/	161
2. Административно-военна уредба /акад. Д. Ангелов/	169
3. Бит, строителство и изкуство /проф. Ст. Ваклинов/ Бележки	181 198

ДЯЛ III

ПОЛИТИЧЕСКИ И КУЛТУРЕН ВЪЗХОД НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА 211

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IX в. 213

1. Покръстване на българите /доц. В. Гюзелев/ 213
2. Създаване на независима българска църква
/доц. В. Гюзелев/ 219
3. Устройство на българската църква /доц. В. Гюзелев/ 228
4. България през последните три десетилетия на IX в.
/доц. В. Гюзелев, н.с. Ив. Божилов/ 234

ГЛАВА ВТОРА

ПОЯВА И УТВЪРЖДАВАНЕ НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И КНИЖНИНА В БЪЛГАРИЯ 238

1. Кирил и Методий — създатели на славянската
писменост и книжнина /доц. В. Гюзелев/ 238
2. Великоморавската мисия на Кирил и Методий
/доц. В. Гюзелев/ 246
3. Дейност на Кирило-Методиевите ученици в България
/доц. В. Гюзелев, проф. Д. Мирчева/ 251
4. Формиране
на българската народност /акад. Д. Ангелов/ 261

ГЛАВА ТРЕТА

БЪЛГАРИЯ ПРИ ЦАР СИМЕОН 278

1. Външнополитически отношения /н.с. Ив. Божилов/ 278
2. Втората българска столица
Преслав /проф. Ст. Ваклинов/ 296
3. Разцвет на старобългарската литература
/проф. К. Куев/ 310
- Бележки 323

ДЯЛ IV

БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ X И НАЧАЛОТО НА XI в. 337

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА 339

1. Стопански живот /акад. Д. Ангелов/.....	339
2. Феодални отношения /акад. Д. Ангелов/.....	352
3. Църковно-феодална идеология /акад. Д. Ангелов/.....	366
ГЛАВА ВТОРА	
ОТСЛАБВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ И ПОЯВА НА БОГОМИЛСТВОТО	370
1. Цар Петър. Вътрешно- и външнополитическа дейност /проф. В. Тъпкова-Заимова/.....	370
2. Богомилство /акад. Д. Ангелов/	374
ГЛАВА ТРЕТА	
БОРБА ЗА ЗАПАЗВАНЕ НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ.....	389
1. Падане на Североизточна България под византийска власт /проф. В. Тъпкова-Заимова/.....	389
2. Давид, Мойсей, Арон и Самуил начело на българската държава /проф. П. Петров/	397
3. Войни с Византия. Цар Роман и цар Самуил /проф. П. Петров/	402
4. Падане на България под византийска власт /проф. П. Петров/.....	416
ГЛАВА ЧЕТВЪРТА	
МАТЕРИАЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО ДО ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО ...	422
1. Архитектура /проф. Ст. Ваклинов/.....	423
2. Материална култура и изкуство /проф. Ст. Ваклинов/	430
3. Литература /акад. Д. Ангелов/.....	436
Бележки	452
СПРАВОЧЕН АПАРАТ	463
ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА /ст.ас. П. Ангелов/	465
ПОКАЗАЛЦИ	469
Показалец на личните имена /Л. Радкова/	469
Показалец на географските и етническите имена /Л. Радкова/.....	474
БИБЛИОГРАФИЯ. История на България. Първа българска държава /М. Матакиева/	483

Предговор

Вторият том от „История на България“ обхваща периода от идването на славяни и прабългари на Балканския полуостров и образуването на българската държава до падането ѝ под византийска власт /VII—XI в./. Хронологически погледнато, първият забележителен и с огромни последици факт в историята на Българското средновековие е масовото навлизане и трайното заселване на славяните на юг от р. Дунав, в територията на Византийската империя. Голямо множество славянски племена, напълно сродни по език и бит, се установили до средата на VII в. в Мизия, Тракия, Македония, част от Албания и днешните гръцки земи. Сред тях по това време още господствували родообщинни отношения в стадий на напреднало разложение /т. нар. военна демокрация/. Под влияние на обществения строй на славяните се извършили дълбоки изменения в завладените византийски територии: разрушени били почти изцяло робовладелският строй и свързаната с него колонатна система, разпространени в балканските земи през V—VI в.; възродили се и добили сила свободните селски общини, които дали нов облик на византийското общество в продължение на столетия. В тези именно процеси се крие голямото обществено-историческо значение на заселването на славяните на Балканския полуостров.

Едновременно със социално-икономическите изменения идването на славянските племена предизвикало коренни промени и от етнически характер. Огромните славянски маси се смесили постепенно с местните балкански жители, предимно с траките — най-многобройното по това време население в днешните български земи. В последвалия сравнително бърз асимилационен процес славяните, които били по-многочислени и етнически по-хомогенни, надделели и към края на VII в. траките в значителната си част били вече претопени сред новите пришелци.

Наскоро след славяните на Балканския полуостров се появили и прабългарите. Една прабългарска група, идваща от Панония /дн. Унгария/ и предвождана от Кубер, навлязла в Македония и се заселила около градовете Прилеп и Битоля, а друга група, напуснала пределите на Велика България и предвождана от Аспарух, стигнала до областта на Долния Дунав. Идването на Аспаруховите прабългари било от решаващо значение за славянските племена в днешните североизточни български земи. Общата заплаха за славяни и прабългари от страна на Византия, продължителният досег на двата етноса още в южноруските степи и еднаквото им в общи линии социално-икономическо равнище през втората половина на VI в. станали предпоставка за тяхното бързо сближе-

ние и сътрудничество. Върху тази основа възникнала българската държава, за чието създаване решаваща роля имали военните победи на хан Аспарух над византийците през 680–681 г. Новата държава получила името България по традиция от Кубратовата Велика България.

Създаването на българската държава било едно от най-забележителните събития не само в българската история, но и в историята на Европейския югоизток през средновековната епоха. България била първата славянска държава, която се утвърдила и просъществувала въпреки натиска на най-мощната политическа и военна сила през Ранното средновековие — Византийската империя. Известно е, че Византия в продължение на столетия се е борила с нападащите я от север пришелци и че е излизала с успех от кървавите битки и стълкновения. Срецу съюзените славяни и прабългари обаче тя не устояла и била принудена да признае изградената от тях на бившата нейна територия държавна организация.

Две били главните задачи, стоящи за разрешение пред младата държава, обединила славяни и прабългари в общите си граници: първо — да запази независимото си съществуване от заплашващите я съседи — Византийската империя, Аварския хаганат и хазарската държава, и, второ — да премине постепенно в настъпление, за да включи в своите предели останалите родствени славянски племена на Балканския полуостров. Към осъществяването на тази политика били насочени усилията на българските владетели от VII до IX в. — от хан Аспарух до цар Симеон. Било с цената на кървави сблъсквания, било чрез мирни средства България успяла не само да отбие натиска на различни противници и преди всичко на Византия, но и да осъществи на последователни етапи желаното териториално разширение и обединение на славянските племена от Мизия, Тракия и Македония. В такъв смисъл водените войни независимо от неизбежните жертви и разорения са изиграли, исторически погледнато, положителна роля. Те помогнали за включването на многочислени славянски маси в пределите на българската държава, спасявайки ги от постепенна елинизация, на която неминуемо биха били изложени под властта на Византийската империя.

Към средата на IX в. обединителният процес в основни линии бил вече завършен. Българската държава се очертала като важен политически и военен фактор не само на Балканския полуостров, но и в цяла тогавашна Европа. Тя била равностоен съперник на такива силни за времето си държави като Византия, Арабския халифат, Немската империя и великоморавската държава. За българите и техните военни и политически успехи се пишело вече и във византийската, и в западноевропейската историография и името на хан Крум, победителя над нахлулия в българските предели византийски император Никифор I Геник, оставило трайна следа в летописните съчинения. Военното и политическото могъщество се придружавали от общ икономически подъем, от разцвет на занаятите и търговията, от появата на средновековния град като център на оживен стопански живот. Териториалното разширение на държавата и обединението на славянските племена вървяло успоредно с преодоляването на племенната раздробеност и укрепването на централната власт. Племенният принцип, по силата на който цялата територия на страната била разделена на отделни Славинии, т. е. на области, заемани от отделни славянски племена начело със свои князе, постепенно бил изоставен, за да бъде заменен с принципа на военно-административната централизация, осъществявана чрез преки органи на владетеля. Към средата на IX в. този процес бил вече приключен. От държавно обединение, в което родово-племенните традиции оставали все още

непреодоли, българската държава се превърнала в добре споен военно-административен и политически организъм със силна централна власт.

Уголемена териториално и закрепнала вътрешно, България се нуждаела от по-подчертано международно признание, което да ѝ отреди достойно място сред европейските държави. С оглед на тази необходимост по времето на княз Борис I българският народ бил покръстен /864/. България станала християнска страна, в резултат на което придобила значително по-голям престиж, а нейните външнополитически действия получили много по-солодна юридическа и религиозна санкция.

Успоредно с процеса на териториално разширение и вътрешно укрепване се извършвали коренни изменения и в обществения строй на българската държава. Родово-племенната уредба в нейния напреднал стадий /военна демокрация/, характерна за славяни и прабългари по време на заселването им на Балканския полуостров, била постепенно изживяна и се създали условия за възникването на феодални отношения. Процесът на феодализация се развивал в резултат на имуществената и социалната диференциация в селските общини и на появата на малоимотни или напълно лишени от средства за производство лица, които били заставени по силата на икономическа принуда да търсят препитание в земите на славянобългарската аристокрация, за да загубят накрая напълно своята независимост. Решаваща роля в случая изиграли създадените отношения на частноправна основа, по силата на които едни лица били поставяни под властта на други. Процесът на феодализация се осъществявал и по други пътища, главно чрез политиката на централната власт, която посягала върху имуществата на отделни лица или върху цели села /заедно с жителите им/ и ги предавала във властта на едри земеделци. Този начин на изграждане на частновладелска зависимост, при който липсвало предварително лишаване на непосредствения производител от земя и при който главен фактор била политиката на централната власт, получил особено разпространение след въвеждането на християнството като официална религия. Наред със светската поземлена аристокрация се появила сега и църковна поземлена аристокрация /висши духовници и манастири/, която получила щедри дарения от страна на владетеля. Но докато силата и привилегиите на феодалната класа нараствали, задълженията на зависимите селяни се увеличавали, а техният социалноправен статут се влошавал. Към средата на X в. феодалните отношения били напълно изградени и в българското общество се очертали две основни класи — феодална аристокрация и зависимо селячество.

Един от основните процеси, свързан тясно с изграждането и укрепването на българската държава и с развиващите се нови обществени отношения в нея, бил процесът на постепенното образуване и утвърждаване на българската народност. Той се свеждал, от една страна, към премахване на племенната раздробеност и към сливане на отделните славянски племена в едно цяло и, от друга страна — към постепенно изчезване на отликите между прабългари и славяни и превръщането им в единна етническа общност. За развитието на този двоен процес /обединителен и асимилационен/ от голямо значение било наличието на общата държава, с единна вътрешна и външна политика, с развит стопански живот, което помагало за сближаването на двата етнически елемента, за преодоляването на съществуващата помежду им езикова, верска и битова отлика. Важен фактор, който действувал в същата насока, било приемането на християнството като официална религия. С този акт се създавали условия за въвеждането на едно общо право за двете етнически групи, за налагането на еднакви норми на поведение в личния и обществен живот, за изграждането на уеднаквен бит, при кой-

то постепенно се заличавали различията между „славянско“ и „прабългарско“ въз основа на новата и обща вяра. Значителна роля в процеса на формирането на българската народност изиграло и разпространението на славянската писменост и просвета от учениците на Кирил и Методий. Сега възникнали решаващите условия за налагането на един общ книжовен и държавен език — славянския, — с което се утвърдил един от главните и основни белези на народностната общност.

Към края на IX и началото на X в. българската народност като нов тип етническа общност се оформила вече окончателно във всички краища на държавата. Нейни отличителни черти били общият език, специфичната материална и духовна култура и единното народностно съзнание. Основен компонент на българската народност били славяните — най-многочисленото население на територията на България, сред което последователно се претопили и траки, и прабългари /на Аспарух и на Кубер/. Новосъздадената българска народност била по същество народност славянска — за това свидетелствуват наложилите се общ език /славянски/, характерът на материалната и духовната култура и народностното съзнание. От изчезналите етноси /прабългарски и тракийски/ се запазили обаче известни следи, от които личи, че българската народност е образувана след сложен обединителен и асимилационен процес при участието на разнородни етнически групи.

Като терминологичен израз на новосъздаващата се народност се утвърдило през IX—X в. общото народностно име българи, което се наложило и разпространило по всички краища на страната. То било свързано с името България, дадено на държавата още през първите години на образуването ѝ, и говори за значителната роля на прабългарите при нейното изграждане и през ранната ѝ история.

Интересен, разностранен и богат бил пътят на развитието на материалната и духовната култура на българската държава и на българското общество през VII—XI в. Първоначално материалната и духовната култура имали два различни носителя — прабългари и славяни, — всеки със свой начин на живот, свои традиции, свои разбирания. Тази особеност проличава ясно, ако се проследят характерът и обликът на материалното и духовното им творчество през езическия период. След въвеждането на християнството като официална религия и след постепенното изграждане и утвърждаване на обща българска народност съществуващите различия постепенно изчезнали и се създавала една единна в общи линии материална и духовна култура, в която етническите различия не играели вече предишната роля. Същевременно обаче се появили различия на нова основа, тъй като в процеса на феодализацията българското общество се разделило на две класи — феодална аристокрация и селско население. Класовата диференциация неизбежно се отразила върху характера на материалното и духовното творчество, където се появили значителни отлики в съответствие с противоречията в социалната структура.

Важен момент, свързан с развитието на материалната и духовната култура на Първата българска държава, било изграждането ѝ върху богатата основа от антични традиции на едно забележително по своя цялостен облик трако-византийско наследство, което заварили прабългарите и славяните на Балканския полуостров. Благодарение именно на това наследство, намерило израз в различни области и прояви и възприето и запазено в значителна степен, българският народ успял в кратки исторически срокове да разгърне творческите си сили и да създаде една действително висока за времето си материална и духовна култура — своеобразен синтез между местните балкански

традиции и онова ново и оригинално, което донесли славяни и прабългари от своята родина. Главни центрове на тази култура станали двете столици — Плиска и Преслав.

Връхна точка в развитието на творческите възможности на българския народ през времето на Първата българска държава били несъмнено създаването и разпространението на славянската писменост и книжнина. В резултат на многостранната и плодотворна дейност на двете школи — в Преслав и Охрид, — ръководени от Кирило-Методиевите ученици Климент и Наум и подкрепяни щедро от централната власт, получили силен тласък образованието и просветата, възникнал в кратки срокове внушителен слой от образовани хора — учители, свещеници и писатели, — съставени били произведения от най-различно естество и предназначение. Разнообразната по характер и съдържание литература не останала само в границите на България. Тя преминала и в други славянски страни /Сърбия и Русия/, а по-късно намерила добра почва за разпространение и в Румъния. Така България се превърнала в пръв славянски книжовен център, който оказал мощно въздействие за културното и духовното развитие и вън от пределите на страната. В това се състои голямата историческа заслуга на Кирило-Методиевите ученици, съхранили и доразвили делото на своите велики учители в българската държава в края на IX и началото на X в.

Създаването и разпространението на славянската писменост и книжнина трябва да се разглеждат не само като една забележителна творческа и духовна проява на младата българска народност, тръгнала по пътя на етническото си утвърждаване и културно издигане. Те имат много по-дълбок вътрешен смисъл и едно почти революционно за времето си звучене. Придобивайки своя азбука и свои книги, образованите среди на българското общество дръзнали да отхвърлят силно вкорененото през средновековната епоха схващане, че има само три езика — еврейски, латински и гръцки, — на които може да се създава литература и на които е допустимо да се извършва църковно богослужение. Триезичната „теория“, поддържана особено упорито в Европейския запад през Средновековието, била опровергана по блестящ начин от славянските просветители Кирил и Методий и от техните ученици в България. Тя е отхвърлена напълно в малката, но ярка по своите аргументи и вътрешна убеденост полемична творба „За буквите“ на Черноризец Храбър. По този начин, чрез разчупване закостенелите догми на Средновековието, била подготвена почвата за такива талантиливи писатели като Климент Охридски, Константин Преславски, Черноризец Храбър и Йоан Екзарх и назрявали условията за един наистина Златен век на българската просвета и книжнина, както с основание се нарича епохата на цар Симеон.

По-нататъшното развитие на Първата българска държава, след времето на Симеон, бележи тревожни признаци на упадък. Засилили се социалните противоречия — последствия главно от задълбочаването на феодалните отношения. Налице било видимо изтощение /особено сред селското население/ в резултат на продължителните войни и вражеските нахлувания. Все по-ярък ставал контрастът между господстващите слоеве /боляри и висши духовници/ и обикновените поданици на държавата. Наближавал моментът за протест срещу обществените несправди, за борба за социални права и по-добър живот. Така се зародило богомилското учение, което е ярка проява на творческата мисъл на средновековния българин. Богомилите се стремели към възстановяване на „ранното християнство“, схващано като образец за осъществяване на справедлив живот, основан на равенство, без социални противоречия и привилегии. Философско-религиозното верую на богомилите е изразено в техния дуалистичен светоглед,

чрез който те обосновавали отрицателното си отношение към „видимия свят“ и към неговите господари /царе, боляри, висши духовници/. Водени от необичаен за времето си рационализъм, богомилите отхвърляли църковните обреди и тайнства, снемали от тях ореола на святост и недосегаемост, с които ги обличала църквата. В съответствие с мислите и настроенията на обикновения човек, на селския труженик, те проповядвали против кръвопролитията и войните, нападали охолния и разкошен живот на богатите, препоръчвали бедност и смирение. В разрез с консервативната представа за жената като „второстепенно създание“ те ѝ отреждали равноправно място на организатор и проповедник в своите братства. Изобищо в богомилската теория и практика били налице смели, революционни за времето си възгледи, които се противопоставяли на недъзите на феодалното общество и на неговия идеен крепител — официалната църква. Техният първообраз може до известна степен да се открие в предишни социално-религиозни учения и движения /навликянство, масалианство и др./. В своята цялост обаче тези възгледи възникнали и били създадени на българска почва в резултат от дейността на Поп Богомил и на неговите първи последователи. Богомилството е изобищо оригинално българско явление, плод на конкретната обществено-икономическа, политическа и духовна обстановка в страната през средата на X в. Оригинално е то не само със своите основни концепции, но и със създадената от неговите привърженици книжнина, която се разпространявала в продължение на столетия из българските земи и чието отражение се чувства и до днес в произведенията на българския фолклор. И тази именно антифеодална по същество, българска по произход и дълбоко прогресивна за времето си идеология преминала границите на средновековна България, за да проникне в други страни — Византия, Сърбия, Босна, Италия, Франция, Русия, Румъния. Под въздействието на богомилското учение, на неговите основни възгледи, на неговите организационни форми, на неговата книжнина се формирал катаризмът в Италия и Франция — първият мощен протест срещу господството на католическата църква на Запад. Така чрез богомилството българският народ внесъл своя принос в идеологическото развитие на европейския средновековен свят, съдействувал за разпространението и утвърждаването на най-напредничави и смели за времето си възгледи и разбирания, отличаващи се с хуманност и справедливост, с подчертан стремеж към социална правда и подобър живот. Големият принос на българския народ бил доловен и отразен още в съчиненията на писателите от тази далечна епоха и неслучайно името българин получило на Запад значение на „еретик“ и „противник на официалната църква“, а името България станало синоним на „страна на еретици“.

Общото отслабване на българската държава през втората половина на X в., предизвикано от разнообразни фактори, дало възможност на Византийската империя, която в продължение на столетия се стремяла да се справи със северния си съсед, да постигне накрая своята цел. През 971 г. под византийска власт попаднали североизточните български земи, а по-късно, през 1018 г., била завладяна цялата страна. Събитията през този бурен и трагичен за българския народ период са низ от упорити и героични борби срещу нашественика и завоевателя, в които се влита името на един от последните български владетели и смел защитник на родината — цар Самуил. Настъпило време на върховно напрежение, при което се проявили както най-добрите воински качества и добродетели на българите, така и отрицателните черти на отделни представители на феодалната класа, готови за лични интереси и изгоди да капитулират пред врага. В продължение на близо половин век се водила ожесточена борба за запазване на дър-

жавната независимост, за отбиване ударите на завоевателя. Съотношението на силите било обаче в полза на Византия, която в края на X и началото на XI в. преживявала години на политически и военен подъем. И резултатът бил неизбежен — България загубила свободата си и българският народ попаднал под чуждо владичество.

Един цялостен преглед на историята на Първата българска държава сочи, че през повече от 300-годишното си самостоятелно съществуване българският народ е постигнал забележителни успехи и в областта на икономическото развитие, и в областта на политическия живот, и в областта на материалната и духовната култура, които му отреждат едно от първите места сред народите на средновековна Европа. Българският народ се очертава като творец и борец, който умее да си служи и с перо, и с меч и който е еднакво силен и жизнеспособен и в дни на мир, и в дни на бран. Възхищение будят както неговите прояви на бойното поле в защита на родните предели срещу различни врагове, така и неговата будна мисъл и творческа дейност, намерили израз в творби на изкуството като Мадарския конник, в изящната преславска керамика, в произведенията на писателите от Златния век, във възгледите на богомилските проповедници. Цялата история на Първата българска държава доказва правотата на тезата, че главен неин творец е бил народът, че той е движил най-значителните събития от това далечно минало, че той е строил, той се е борил, той се е радвал и страдал. Тогава именно, по времето на Първата българска държава, се развила и утвърдила „историческата памет“ на българския народ, която му помогнала да се запази през тежките дни на византийското иго и да възстанови отново политическата си свобода и независимост чрез успешното въстание на братята Асеновци.

Историята на Първата българска държава е била нееднократно предмет на изследване от страна на български и чужди буржоазни историци, работили през втората половина на XIX и през XX в. Безспорна заслуга на буржоазната историография е, че събра и систематизира огромен брой данни от домашни и чужди паметници за времето от края на VII до началото на XI в. Направеното от нея даде възможност да се изгради в основни линии политическата история на българската държава през разглеждания период, да се проследят подробно моментите, свързани с нейното създаване, укрепване и упадък. Въз основа на натрупания богат фактически материал бяха написани обобщаващи съчинения от рода на „История на българите“ от К. Иречек, на „A History of the First Bulgarian Empire“ от английския историк Ст. Рънсиман, на том I от „История на българския народ“ от П. Мутафчиев и др. Най-големи заслуги в това отношение има безспорно В. Н. Златарски /1866—1935/, който написа не само голям брой студии и статии за разглеждания период, но е и автор на един обемист, цялостен труд под наслов „История на българската държава през средните векове“ /том I, част I и 2/. В първата част на труда, обнародвана през 1918 г., са разгледани подробно събитията от времето на създаването на българската държава до края на управлението на хан Пресиян /836—852/, а във втората част, излязла през 1927 г., е обхванат периодът от управлението на княз Борис I /852—889/ до падането на България под византийска власт /1018/. Независимо от неизбежното остаряване на материала и от съдържащите се в него слабости, типични за буржоазната историография, трудът на В. Златарски, основан на огромен брой изворни данни, и досега не е загубил голямата си стойност.

След 9 септември 1944 г. тематичната ограниченост на буржоазната медиевистика, която се интересуваше предимно от въпроси на политическата, военната и цър-

ковно-религиозната история на средновековна България, бе постепенно преодоляна. Установи се като господстващ и ръководен марксистическият метод на изследване. Изхождайки от принципите на историческия материализъм, българските историци-медиевисти се насочиха към изучаването на проблеми от социалната и икономическата, етническата и културната история на Първата българска държава, които дотогава стояха на заден план или изобщо не бяха разработвани. В резултат на тяхната дейност се появиха трудове със свършено нова проблематика, в които се изследваха въпроси за зараждането и развитието на феодалните отношения през VII—X в., за характера и ролята на класовата борба през X в., за възникването на средновековния български град, за появата и утвърждаването на българската народност и пр. В нова светлина бяха поставени на разглеждане и изясняване въпросите около възникването на държавата, като бе подчертана важната роля на славяните в този процес. Друга насока бе дадена при осветляването на въпросите за приемането на християнската религия, за делото на Кирил и Методий и техните ученици, за произхода и същността на богомилството, за възникването и характера на старобългарската култура, за международното значение на средновековна България и пр. Преодолени бяха основните слабости на буржоазната историография и по-специално нейната склонност да се отрича закономерният характер на общественото развитие и да се надценява субективният фактор. Благодарение на статиите, студиите и монографиите, плод на българската марксистическа историческа мисъл, стана възможно през последните 30 години да се изясни далеч по-пълно и всестранно сложният процес, с който се характеризира историческото развитие на Първата българска държава, да се набележат и изследват основните фактори за нейния възход и упадък, да се очертаят сложните и взаимно свързани явления от няколковековната ѝ политическа, социално-икономическа, етническа и културна история.

За успехите на българската медиевистика през последните 30 години допринесе и значителното разширение на изворната база както по количество, така и по качество. Издирени бяха нови византийски и западни източници, които съдържат ценни сведения за историята на българската държава и на българския народ през средновековната епоха. Станаха достояние на науката и някои нови домашни паметници, главно прабългарски и старобългарски надписи от VIII до XI в. Наред с писмените извори изследователите на историята на Първата българска държава започнаха да си служат все повече с богатите археологически материали, резултат от разкопки и проучвания на средновековни селища и некрополи. По-широко влязоха в научно обръщение и извори от друг род, като например монети, топоними и хидроними, миниатюри, антропологични и етнографски материали и пр. Разширяването на изворната база бе придружено и с планомерна дейност по систематизирането и обнародването на източниците. Най-важно мероприятие в това отношение е безспорно издаването на византийски и западни извори, в които се съдържат ценни известия за историята на българската държава от момента на нейното създаване до падането ѝ под византийска власт. През последните години бяха обнародвани и някои твърде важни домашни паметници за периода VII—XI в. /прабългарските и старобългарските надписи например/ и произведения на старобългарските писатели от IX—X в. Наред с историците-медиевисти, които имат главна заслуга за обнародването на изворния материал, заслуга за издаването на исторически извори за Първата българска държава и особено на домашните паметници имат и някои изтъкнати слависти — филолози и литератори.

Благодарение на така посоченото развитие на българската медиевистика, както и

изобищо на българската историческа наука след 9 септември 1944 г. се създадоха предпоставки за написването на първия обобщаващ колективен марксистически труд върху историята на България от най-стари времена до наши дни /в три тома/. В първия том на труда, обнародван през 1954 г. /второ издание през 1961 г./, се дава цялостно, макар и сравнително кратко изложение на историята на Първата българска държава, написано от позициите на историческия материализъм /с. 45—151/.

Вторият том от „История на България“, който се предлага сега на вниманието на българския читател, е дело на колектив от специалисти по българска средновековна история. За разлика от краткия труд, обнародван за пръв път през 1954 г., изложението на историята на Първата българска държава тук е много по-подробно и се основава на богат изворен материал от домашен и чужд произход. Използвани са и последните постижения на българската и чуждата медиевистика. Подробен списък на изворите и литературата е даден в края на книгата.

Ръководени от стремежа изложението на събитията независимо от строго научния характер на труда да бъде по-достъпно, авторите са ограничили размера на научния апарат и отбелязват в бележките само най-важните извори и литература. Посочванията на изворите се дават по правило от последните им издания, които обикновено са по-добри и критични. Същевременно за улеснение на българския читател се препраща към съответните томовете на гръцките и латинските извори за българската история, означавани съкратено ГИБИ и ЛИБИ.

ГЛАВА ПЪРВА

СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА ДО СРЕДАТА НА VII В.

1.

Нападения на славяните на Балканския полуостров

БАЛКАНСКИЯТ ПОЛУОСТРОВ В НАВЕЧЕ-
РИЕТО НА СЛАВЯНСКОТО ЗАСЕЛВАНЕ
/ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА VI В./. Политиче-
ската, социалната и етническата обстановка на
Балканския полуостров през първата половина на
VI в. била твърде сложна. Като цяло балканските
земи спадали към територията на обособилата се
след 395 г. Източноримска империя /Византия/ с
център Константинопол /Цариград/. В социално-
икономическата структура на империята съще-
ствен дял продължавали да заемат робовладел-
ските отношения — предимно във видоизменената
форма на колоната. Острите вътрешни противо-
речия между робовладелската аристокрация и уг-
нетяваното селско и градско население намирали
израз в появата на еретически учения и в избухва-
нето на чести размирици. Налице била изобщо
една неспокойна атмосфера, която правела по-
зициите на византийската власт твърде нестабил-
ни.¹

Етническият състав на населението в балкан-
ските земи през разглеждания период се отлича-
вал с голяма пестрота. В северозападните краища
на полуострова преобладавали илирите, в южните
краища — гърците, а целият източен дял бил насе-
лен с траки. В резултат на продължителния про-
цес на романизация и елинизация, развил се през
предходните столетия, част от тракийското насе-
ление, особено в градските центрове, загубило ет-
ническата си самобитност, докато тракийските се-
ляни пазели все още своя език, вяра и обичаи.² Ре-
дом с по-старото население на Балканския полу-
остров през VI в. живеели и други етнически груп-
и, които проникнали тук по време на честите вар-
варски нашествия през IV—V в. или били настане-
ни в резултат на политиката на цариградските
управници като федерати срещу задължението да
пазят дунавската граница. Относителният дял на

това чуждо по етнически състав на местните бал-
кански жители население бил сравнително малък.

При тази обстановка започнали нападенията
на славяните. С появата на славянските племена и
с постепенното им усядане на юг от Дунава на-
стъпил решителен прелом както в етническите взаи-
моотношения, така и в общественно-икономичес-
кото и политическото развитие на населението в
балканските земи. На византийската власт бил по-
ставен край и се създали условия за изграждането
на нови политически формации, между които пър-
во място заела българската държава.

**ПРОИЗХОД И ПРАРОДИНА НА СЛАВЯ-
НИТЕ.** Славяните са от индоевропейски произ-
ход. Към индоевропейската езикова общност при-
надлежат народите, говорещи германски, роман-
ски, ирански, келтски и някои други езици. В да-
лечната древност прадедите на тези народи жи-
веели на една и съща територия, говорили един и
същ език. Роднинската терминология у всички ин-
доевропейски народи произлиза от един и същ ко-
рен и води към времето на матриархата. Наиме-
нованията на най-старите оръдия на труда сочат,
че в епохата на неолита все още е съществувал
един общ индоевропейски език. Употребата на ду-
ми като бреза, зима и др. сред южните народи по-
казва, че древната прародина на индоевропейците
се е намирала в Централна и Северна Европа. Об-
щата терминология за домашен добитък е указа-
ние, че старите индоевропейци са се занимавали
предимно със скотовъдство. Наред с него основни
поминъци били ловът и пчеларството. Земеделие-
то оставало непознато.³

Разпадането на индоевропейската общност
станало към IV хил. пр.н.е. Първи се отделили и се
обособили в самостоятелни езиково-етнически
групи индуси, иранци, хети и др., които поели на
югоизток. След тях се откъснали германските и

романските езиково-етнически общности. Славянската общност се обособила по-късно, към края на II хил. пр.н.е., когато от нея се отцепили т. нар. балтославяни — предците на днешните естонци, литовци и латвийци. Анализът на общославянския език показва широка употреба на термини за езера, гори, блата и определени видове дървета и липса на общи наименования за морета и планини. Това дава основание славянската прародина да бъде локализирана в Централна Европа — в басейна на Одер и Висла, междуречието на Днепър и Буг и Южна Белорусия. На югоизток съседни на славяните били кимерийците, скитите и сарматите; на изток — финските племена; на северозапад — литовските племена; на запад — германските племена; на юг славяните се простирали до Карпатите и техни непосредствени съседни били даките. Върху тази територия славяните усвоили земеделието, поради което селскостопанската терминология е обща за всички славянски езици.⁴

Древните географи и старогръцките писатели нямали ясна представа за земите на славяните, пък и не проявявали никакъв особен интерес към тях. С това се обяснява и липсата на писмени сведения за славяните до началото на новата ера. Предполага се, че неврите, будините и скитите-земедельци, обитаващи горните течения на Днестър и Буг, а така също и лугийците на запад, за които споменава Херодот /V в. пр.н.е./, са били славянски племена.⁵ Твърде е възможно и енетите, които живеели на север по брега на Балтийско море и доставяли кехлибар, също да са били славянско племе — те населявали територията, която някога била прародина на славяните, пък и името енети е много близко до името венети /венеди/, с което славяните станали известни в началото на новата ера.⁶

По-определени данни за живота и битата на славяните през I хил. пр.н.е. дават резултатите от археологическите проучвания. Основата на всички изследвани досега култури е една и съща — земеделието и скотовъдството.

Една от най-старите славянски култури е лужицката. Тя обхваща периода от края на II до края на I хил. пр.н.е. Простирала се върху огромни територии: от Балтийското крайбрежие между Висла и Одер на север до Буг и горното течение на Припет на изток, Средна Елба на запад и Карпатите на юг. Характерни черти на тази култура били шнуровата керамика и „полетата с погребални урни“ /след изгарянето на мъртвите останките, поставени в специални урни, били заравяни в недълбоки ями заедно с различни съдове и украшения/. Носителите на тази култура познавали метала — първоначално бронза, а по-късно и желязото, от

които приготвяли оръжия и оръдия на труда, включително и земеделски.

Родствени на лужицката култура и нейно понататъшно развитие са чернолеската култура /VIII—VII в. пр.н.е., между Среден Днепър и Горен Буг/ и милоградската култура /втората половина на I хил. пр.н.е., на територията на Южна Белорусия, по десния бряг на Днепър, до устието на Припет/. От края на I хил. пр.н.е. продължители на културата на „полетата с погребални урни“ станали носителите на липицката култура /по Горен Днестър/, на пшеворската култура /заела земите на лужицката/, на зарубинецката култура /II в. пр.н.е. — II в. от н.е., разпростряла се между Днестър, Днепър и Буг/ и на черняховската култура /III—IV в. от н.е./; черняховската култура не само наследила зарубинецката, но и проникнала далеч на изток, до Донец, Долен Днепър и дори до Крим.

Проучването на посочените култури показва непрекъснатото развитие на една и съща етническа общност. Отделните култури отразяват сложния исторически процес на формиране на ранно-славянското общество. Трябва да се отбележи обаче, че степента на развитие на техните носители не била еднаква. Докато племената на север имали по-примитивна култура и в продължение на векове обработвали земята, като изгаряли гористите масиви, племената на юг, около Карпатите и по средното течение на Днепър, отишли много по-напред. Те използвали ралото в земеделието и имали развито скотовъдство. Занаятчийското производство сред тях също така отбелязало напредък. Несъмнено за това положение са допринесли връзките с римските провинции по Средния и Долния Дунав, както и с гръцките колонии по Северното черноморско крайбрежие.⁷

ВЕНЕТИ, СЛАВИНИ И АНТИ. По времето, когато били създадени зарубинецката и черняховската култура, в писмените извори се явяват първите сигурни сведения за славяните, наричани с името венети. Римският историк Плиний Стари в съчинението си „Естествена история“ /средата на I в./ съобщава, че венетите живеели на запад от Висла,⁸ в онези територии, където се оформила славянската етническа общност и където тя създавала първите си познати култури. Римският историк Тацит /края на I в./ също така познава славяните под името венети. В съчинението си „Германия“ той определя точно и техните съседни — германците на запад, певкините на юг, сарматите на изток и фините на север. При това Тацит дава и конкретни сведения за общественно-политическия строй на славяните: водели уседнал живот по подобие на германците, строели жилища, употребявали щитове като част от въоръжението си; освен

това „бродели за разбойничество“ по цялата територия между певкините и фините,⁹ т. е. от Карпатите до Балтийско море — факт, който показва първите признаци на разложение на родообщинния строй и превръщането на войната и грабежа в поминък. Александрийският географ Птолемей /средата на II в./¹⁰ и Певтингеровата карта /IV в./¹¹ също така познават славяните под името венети; по това име Балтийско море било наричано Венетски залив или Венетско море.

От старите автори най-пълни сведения за славяните дава готският историк Йордан /средата на VI в./. Като описва племената, живели през IV в. отвъд Дунава, той съобщава, че на север от Карпатите и от изворите на Висла „живее върху огромно пространство многолюдният народ венети. Наистина техните имена се менят според разните родове и места, но те се наричат главно славини и анти.“ По-нататък Йордан пояснява, че славините /Sclaveni/ обитавали земите от Новиодунум и т. нар. Мурсианско езеро до Днестър и на север до Висла, като намиращите се тук гори и блатата им служели за поселища. Антите /Antes/ пък живеели между реките Днепър и Днестър, стигайки на юг до Черно море.¹² Макар в историческата литература да съществуват различни мнения относно местонахождението на Новиодунум и Мурсианското езеро,¹³ несъмнено е, че през IV в. Йордан поставя славините по цялото протежение на север от Карпатите — от Панония до Днестър, а антиите — между Днестър и Днепър.

Сведението на готския историк е дало основание на много учени да разглеждат славините и антиите като два основни клона на славянската племенна общност, обозначена с името венети.¹⁴ В същност Йордан разграничава венетите от антиите и славините. Като описва войните на остготите със славяните през средата на IV в., той назовава славяните с общото име венети и подчертава, че те „били силни със своята многочисленост“. Веднага след това Йордан съобщава: „Наистина те, както почнахме да обясняваме в началото на изложението или в списъка на племената, са от един и същ произход, а сега се явяват под три имена, т. е. венети, анти и славини.“¹⁵ Сведението на Йордан дава основание да се твърди, че най-късно през IV—V в. огромната славянска общност се е разпаднала окончателно на три дяла със свои собствени имена: западен — венети, южен — славини и източен — анти.

В своята прародина в продължение на много векове славяните се занимавали със земеделие, скотовъдство, лов и риболов. От пчелен мед приготвяли своето любимо питие медовина. Развили и някои занаяти, като ковачество, грънчарство, дър-

воделство, кожарство и др. Общественият строй се характеризирал с господство на родовата община, макар да се наблюдавали вече първите признаци на разложение в нея.

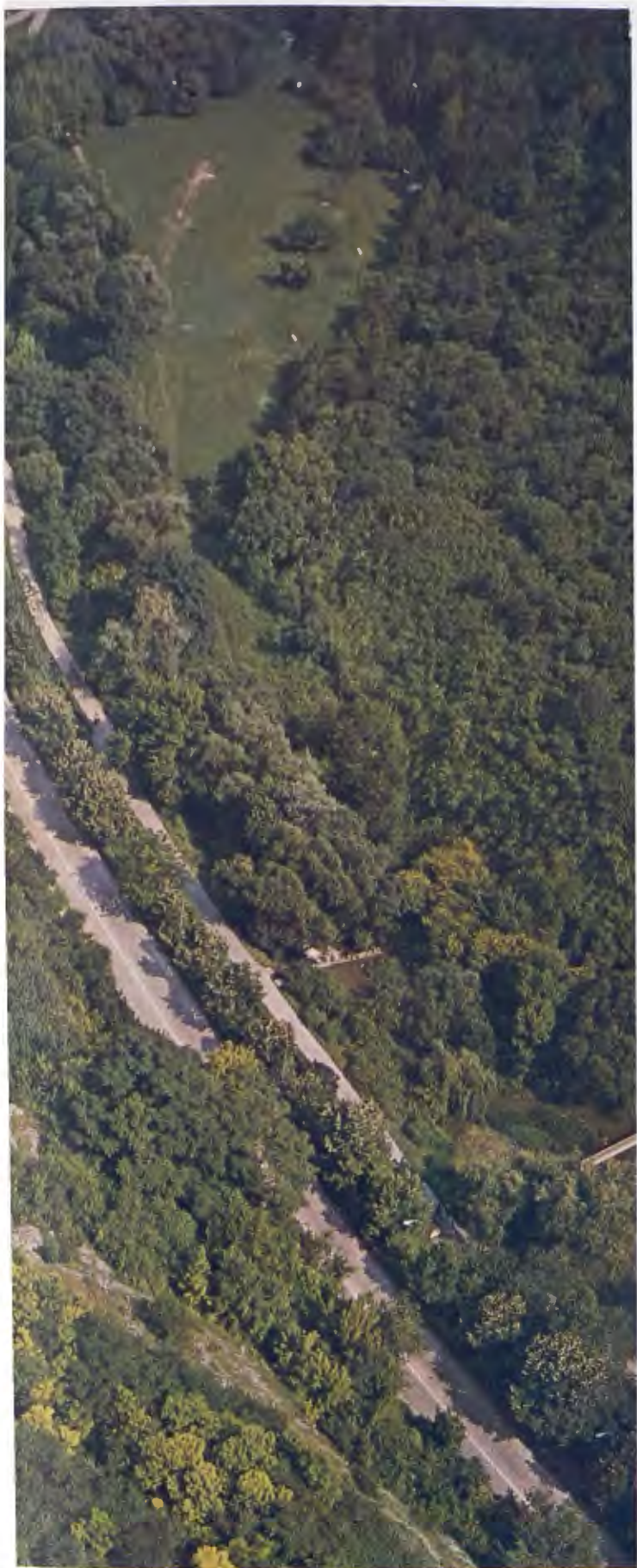
Славяните били многобожници. Почитали на първо място бога на гръмотевицата, известен по-сетне с името Перун. Други техни богове били Дажбог /на плодородието/, Волос, или Велес /на стадата/, Морана /на смъртта/, Лада /на хубостта/, Чернобог /на злото/, Добрият бог /на доброто/ и т. н.¹⁶ Богатият пантеон на славяните съответствувал на господстващите обществени отношения сред тях, на родообщинния строй.

Още докато се намирали в своята прародина, славяните влезли във връзка с Римската империя. Наличието на многобройни съкровища от сребърни римски монети в техните земи показва, че търговският обмен с Рим е бил твърде оживен и че са били създадени трайни добросъседски отношения. В полза на това предположение говорят още широко разпространеното сред славяните име на римския император Траян /98—117/, свързаното с римските езически религиозни представи /calendae/ име на християнския празник Коледа, както и заимствването на мярката за зърнени храни четвърник /римската мярка квадрантал = 26,24 л/ и пр.¹⁷

ПЪРВИ РАЗСЕЛВАНИЯ. През IV в. славяните започнали да се придвижват на запад, юг и изток. На запад те постепенно стигнали до Елба, известна дълго време и със славянското си име Лаба; по това име населяващите бреговете ѝ племена били наричани полабски славяни. На изток славяните стигнали до Ока и до горното течение на Волга. На юг те прекосили Карпатите и започнали да проникват в земите северно от Дунава. Причините за разселването били преди всичко вътрешни — разложение на родообщинния строй, увеличаване на населението, нужда от повече и по-плодородни земи. Към външните причини се отнасят големите промени в Югоизточна Европа, свързани с т. нар. Велико преселение на народите и с оттеглянето на границите на Римската империя на Дунава — събития, които засегнали и значителни маси славяни. Оттогава интересът на средновековните хронисти и историци към тях нараснал.

Първите сведения за движение на славянски племена извън тяхната прародина са от IV в. Около средата на столетието, както съобщава Йордан, в степните и лесо-степните райони на Югоизточна Европа остготите и вестготите създали голям племенен съюз начело с Херманарих. В съюза освен многобройните други племена влизали и славяни /анти/.¹⁸ През 375 г. хунски отреди под предводителството на Баламер преминали Дон и разгромили готския племенен съюз, от който

отпаднали и славянските племена.¹⁹

Наскоро след хунския удар остготският крал Винитар, наследник на Херманарих, направил опит да възстанови властта си над племената, влизащи по-рано в готския племенен съюз. След временен успех обаче Винитар бил разбит и убит от хунския вожд Баламер.²⁰

След разгрома на остготите хуните стигнали до Дунава, като поставили под своя зависимост множество племена, в това число и славянски. Най-голяма мощ достигнали хуните по времето на Атила /434–453/. Тогава именно и някои славянски племена трябвало да напуснат своите местоживелища, за да съпътствуват хуните в тяхното придвижване на юг и на запад. От същото време са и първите сведения за заселване на славяни в Панония и Дакия. През 421 г. Олимпиодор Тивански съобщава за нападение върху Илирик и Тракия, извършено от готи, хуни и сармати — в числото на сарматите той включва вероятно и славяни.²¹ През 448–449 г., на път за двора на Атила, византийският посланик Максимин бил черпен по селата с питие, което местните жители наричали медос — несъмнено с тази дума е била обозначавана славянската медовина.²² Йордан пък, като описва тържествата във връзка със смъртта на Атила, разказва за погребалния обичай страва — тук и думата, и самият ритуал напомнят за славяните.²³

След смъртта на Атила през 453 г. и след разпадането на хунския племенен съюз славяните започнали масово да се заселват в земите на юг от Карпатите. В края на V в. те вече заемали плътно цялата територия до Дунава. От това време тяхното име започва да се среща в съчиненията на византийските автори. В своите „Диалози“ Псевдокесарий /втората половина на V в./ вече посочва славяните /Σκλαυῖνοι / като народ, който живее при р. Дунав.²⁴ Към края на V в. се отнасят и споменатите вече сведения на Йордан за антите и славините.

ПЪРВИ СЛАВЯНСКИ НАПАДЕНИЯ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. През втората половина на V в. славяните опрели плътно до дунавската граница на Византийската империя. Южните славяни, разделени от Карпатите на две, са известни в науката като дакийски и панонски славини. Най-голяма активност във войните с Византия проявили дакийските славини. Те нападали почти целия Балкански полуостров, чак до Егейско и

Общ изглед /въздушна снимка/ на крепостта Строгозия при Плевен. Защищавала пътя по долината на р. Вит по време на славянските нападения през VI–VII в.

Адриатическо море. Панонските славини предприемали своите набези предимно в северозападната част на полуострова. От североизток антите също така нахлували на юг от Дунава — в източната половина на Балканския полуостров.

През 80-те години на V в., преди окончателното си оттегляне в Италия, остготите водели сражения от голям мащаб с Византийската империя върху нейните балкански територии. В тази борба били въвлечени и прабългарите — първоначално те участвували като съюзници на Византия, а след това сами започнали да нападат нейните владения. От събитията в земите на Долния Дунав били засегнати и славяните, действащи в едни случаи на страната на Византия или на прабългарите, а в други — на страната на остготите. За византийските автори обаче главни участници в тези събития си оставали остготите, поради което те не отделяли особено внимание на другите племена или пък ги назовавали с някои древни имена — обикновено прабългарите били наричани хуни, а славяните — скити, гети или просто варвари. Затова и първите действия на славяните в земите на Долния Дунав в края на V и началото на VI в. все още са твърде неясни.

По същото време, през управлението на император Анастасий I /491–518/, в изворите все по-често започва да се говори за нападения на „гети“, които преминавали Дунава, разбивали византийските гарнизони и се връщали обратно с богата плячка. И тъй като в земите отвъд Дунава се намирили славяните, а готите се били вече оттеглили в Италия, по всичко изглежда, че в случая става дума за нападения на славяни.²⁵ Впрочем не е изключено да се имат пред вид славяни и в сведението за „честите варварски нашествия“ в североизточната част на Балканския полуостров, което се съдържа в Закона на император Зенон /474–491/.²⁶

Едни от първите точно датирани славянски нападения се отнасят към началото на VI в. и са свързани с изграждането на прочутата Анастасиева стена през 512 г. Византийският хронист Йоан Зонара /XII в./ изрично отбелязва, че тази стена била издигната, за да пази столицата Цариград от „нападенията на мизите, т. е. на българите, и на скитите“, като под „скити“ има пред вид славяните.²⁷ За изграждането на стената и за невъзможността да бъдат спрени нападенията на прабългари и славяни подробно разказва Прокопий Кесарийски /VI в./ в съчинението си „За строежите“. Той съобщава, че поради честите нападения на варварите в околностите на Цариград император Анастасий наредил да се построи защитна стена на 40 мили /около 70 км/ от столицата, прости-

Лодки-еднодръвки, с които славяните извършвали бойни набези по реки и по море, а в мирно време използвали за риболов и за превоз

1. Дървена лодка, намерена в блатото при с. Скалак, Бургаски окръг. VI–VII в. Окръжен исторически музей — Бургас

2. Дървена лодка, намерена във Варненското езеро. VI–VII в. Окръжен исторически музей — Варна

раща се от Деркос на Черно море до Силиврия на Мраморно море. Прокопий обаче признава, че тази стена не могла да спре чуждите нашествия и на империята били причинени „нешастия, които не се поддават на описание“²⁸.

По всичко изглежда, че славяни са взели участие и в бунта на Виталиан, вдигнат през 513 г. в Добруджа против Анастасий I. Йоан Малала /VI в./ съобщава, че във войската на Виталиан имало „множество хуни и българи“²⁹, а Евагрий Схоластик /VI в./ говори за „множество хунски племена“³⁰. Йоан Лидийски /VI в./ нарича този бунт „безчестно нападение на варварите“, явно имайки пред вид участието на прабългари и славяни във войската на Виталиан.³¹

Все по времето на Анастасий I, през 517 г., славяни и прабългари извършили още едно напа-

дение, като проникнали до Епир, Тесалия и Термопилите. Те взели в плен много ромеи, които след това избили, тъй като предлаганият за тях откуп се оказал недостатъчен.³²

След смъртта на Анастасий I, при неговия приемник Юстин I /518–527/, вероятно през 519 г., голяма войска от анти преминала Дунава и навлязла в пределите на империята. В сражение с византийците, водени от стратега на Тракия Герман, антите претърпели тежко поражение³³ и в продължение на няколко години престанали да безпокоят византийските земи.

ЗАСИЛВАНЕ НА СЛАВЯНСКИТЕ НАПАДЕНИЯ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА VI В. Решителният двубой между славяните и Византия станал по времето на Юстиниан I /527–565/, който си поставил за цел с всички средства да защити балканските граници на империята. Освен големите военни усилия и огромното крепостно строителство, с които се характеризира управлението на този император, сега в практиката на Византия намерили широко приложение и познатите на нейната дипломация похвати: привличането на славяни на ромейска служба, всяването на раздори между отделните славянски племена, използването на други народи в тила им като съюзници на

империята и пр.

Още от първите години на Юстиниановото управление, както съобщава Прокопий, прабългари /хуни/, славини и анти многократно минавали Дунава и нанасяли „непоправими пакости на ромеите“. През четвъртата година от заемането на престола императорът назначил за стратег на Тракия славянина Хилвуд, негов придворен и доверен човек, като му възложил да пази дунавската граница. „И Хилвудий станал толкова страшен за варварите, че в течение на трите години /530–533 – б. а./, които прекарал на тази длъжност, не само никой не смогвал да премине Истър /Дунава – б. а./ срещу ромеите, но, напротив, ромеите минавали често заедно с Хилвудий на отсрещния бряг, избивали и заробвали тамошните варвари. Три години по-късно Хилвудий, както обикновено, преминал реката с малобройна войска, но славяните го посрещнали с цялата си мощ. Завързало се ожесточено сражение, паднали мнозина от ромеите и самият пълководец Хилвудий. След това варварите могли да преминават реката винаги когато пожелали и ромейските владения станали лесно достъпни за нападение. И в това дело цялата ромейска държава съвсем не могла да се сравни с храбростта на един единствен мъж.“³⁴

След неуспешния опит да спре славяните на

Дунава със силата на оръжието Византия трябвало да премине окончателно към отбрана. Юстиниан решил, че е възможно да защити балканските владения на империята чрез построяването на голям брой крепости и крепостни съоръжения. Така се стигнало до огромното крепостно строителство, описано от Прокопий в неговото съчинение „За строежите“³⁵.

За да спре славяните и другите племена, Юстиниан направил „многобройни и твърде бележити постройки“, издигнал стотици укрепления и поставил в тях „неизразимо много военни стражи“.

Най-голямо внимание било отделено на защитата на дунавската граница. Тъй като старите крепости по тези места били малки и при това пострадали от нашествията на хуни и готи, императорът „възстановил разрушените крепости, но не както били по-рано, ами ги направил много по-яки и при това сам издигнал извънредно много крепости“. Само от Сингидунум /дн. Белград/ до устието на Тимок византийците възобновили и разширили 25 крепости. От Тимок до Искър били възобновени 20 крепости — сред тях Бонония /дн. Видин/, Рациария /дн. Арчар, Видинско/, Алмус /дн. Лом/ и др.

Особено внимание обърнал императорът на защитата на дунавския бряг в провинциите Мизия и Скития /дн. Добруджа/. Тук били възобновени или построени наново над 20 крепости — само от Никопол до Черна вода Прокопий изброява 16. Сред тях се откроявали Секуриска /при с. Черковица, Никополско/, Ятрис /при с. Кривина, на устието на Янтра/, Трансмариска /дн. Тутракан/, Доростол /дн. Силистра/, Аксиопол /дн. Черна вода/ и др. За две от крепостите същият автор изрично отбелязва, че били изградени във връзка с особено силните нападения на славяните в този район: крепостта Адина /западно от Черна вода/ била възобновена, „тъй като варварите славяни непрекъснато се криели там, нападали постоянно от засада пътниците и правели околните места непроходими“; укреплението Улметум /североизточно от Черна вода, при дн. Чаталорман/ било издигнато из основи. За Улметум се казва: „...тъй като варвари славяни дълго време устройвали там засади и доста много време също пребивавали там, то било съвсем запустяло и от него почти нищо не останало освен името.“ Сведението показва, че районът на Добруджа между Силистра и Черна вода е бил един от най-застрашените участъци на византийско-славянската граница.

Огромна укрепителна дейност развили византийците и във вътрешността на империята. Само в района от Искър до Черно море те построили или възобновили около 60 крепости; в провин-

ция Хемимонт /поречието на Тунджа от Стара планина до Странджа/ — 53; в провинция Тракия /районите на Пловдив и Стара Загора/ — 35. В провинция Родопа /обхващаща Родопите и Беломорието от Места до Марица/ били построени 12 нови крепости, а няколко други били възобновени. Императорът наредил да се доукрепи и Дългата стена чрез възстановяване на разрушените части, подсилване на слабите места и зазиждане на входовете от една кула към друга. Строителната дейност обхванала и териториите отвъд Дългата стена, в непосредствените околности на Цариград, където били възобновени 5 укрепления. При това Прокопий съобщава, че възстановяването на много от крепостите се наложило поради непрестанните нападения на варварите /под „варвари“ той разбира предимно славяните/.

В западната част на Балканския полуостров според Прокопий ромеите възобновили или построили над 300 крепости: в областта от Видин до Искър — общо около 26 крепости; по Нишава и в района на Бела паланка — 30; в областта на Ниш — 32 нови и 7 стари; в района на Сердика /Средец, дн. София/ — 9 нови; в района на Ихтиман и Вакрел — 5 нови и 23 стари; в района на гр. Германия /дн. Сапарева баня, Станкедимитровско/ — 1 нова и 6 стари; в района на Пауталия /дн. Кюстендил/ — 5 нови; в Македония — 47 и т. н.

Укрепителната система на Балканския полуостров, разположена в няколко пояса и стигаща до стените на Цариград, Солун и Термопилите, колкото и величествена да изглеждала по мащаб, била израз на слабост. Империята трябвало да премине окончателно към отбрана. Византийските войски, пръснати на много места, не могли да оказват решителен отпор, особено на по-големи славянски сили, а още по-малко били в състояние да спрат тяхното придвижване навътре, в центъра на полуострова.

Успоредно с крепостното строителство, което продължило повече от 30 години и което се оказало недостатъчно за спиране на славянските нападения, Юстиниан прибегнал и към други мерки, за да подсили отбраната на балканските провинции на империята. Същата цел преследвало, макар и косвено, и известна част от неговото законодателство.³⁶ През 536 г. той назначил за квестор на войската в Мизия, Скития и други балкански провинции някой си Бонос с чин префект и седалище в Одесос /дн. Варна/³⁷ и още на другата година започнал да получава оплаквания, че тукашните земи били крайно несигурни и „обезпокоявани от варвари“³⁸. През 538 г. на императора вече се наложило да издаде специална новела, с която разрешавал в Мизия да бъдат продавани цър-

ковни вещи и имоти за откупуване на пленници.³⁹ Колко несигурна и трудна за отбрана е била дунавската граница, личи и от една новела, издадена между 1 септември 538 и 31 август 539 г., с която се предупреждава военният отред в района на гр. Александрия /в Египет/, че в случай на неподчинение или на други нарушения от негова страна за наказание ще бъде изпратен на Дунава „и ще стои там да пази тамошните лимеси /граници — б. а./“⁴⁰.

За да спре славянските нападения, Византия прибегнала и до помощта на дипломатията. Знае се, че в периода на военната демокрация съперничеството е съществувало и вътре в отделните етнически общности — между племенните съюзи, между отделните племена и дори между отделните родове. В своя „Стратегикон“ Псевдомаврикий /VI в./ изрично подчертава, че ако между славяните се яви разногласие, „те или не достигат до споразумение, или пък ако се споразумеят, веднага други нарушават решението, като всички противници враждуват до смърт помежду си и никой не иска да отстъпи другиму“⁴¹. Това именно положение използвали византийците и около 540 г. успели да предизвикат война между анти и славяни. По време на избухналите раздори обаче анти-те претърпели поражение, а междуособицата наскоро след това била прекратена.⁴²

Около 545 г., когато опитът на Византия да предизвика дълга и изтощителна война между анти и славяни се провалил, Юстиниан I изпратил пратеници при анти-те и им предложил да се заселят в Турис /град при Галац, на левия бряг на Дунава/ и в неговата околност, които някога принадлежали на ромеите, и да пазят границата на империята като федерати, а в замяна на това обещал, че ще „им отпусне много пари“⁴³.

По същото време, докато едни славянски племена преговаряли с византийците за сключване на мир, а някои били спечелени като съюзници за война с остготите в Италия, други продължавали да нападат пределите на империята. През есента на 545 г. славяни преминали Дунава и подложили на грабеж областта между Сердика и Сингидунум. С помощта на херули, които действували като византийски наемници, Юстиниановият пълководец Нарзес нападнал неочаквано нашествениците, разбил ги и освободил пленените ромеи.⁴⁴

Около средата на VI в., когато Византия водела ожесточени войни с остготите в Италия, славяните засилили нападенията си на Балканския полуостров. През 548 г. славяни преминали Дунава и проникнали до Драч. Там те „успели да превземат и много крепости, дори и такива, които по-рано изглеждали непревземаеми, защото сега ни-

кой не ги отбранявал. Те свободно обикаляли и дретърсвали всичко. А началниците на Илирик с петнадесетхилядната си войска следели неприятелите, но никак не се осмелявали да се приближат до тях.“⁴⁵

На следната 549 г. славяните организирали още по-сериозно нападение. Прокопий разказва, че славянска войска от около 3000 души преминала Дунава, без да срещне съпротива, и стигнала до Марица, където се разделила на два отряда: единият се състоял от 1800 души, а другият — от останалите. Опитите на византийците да им се противопоставят завършили с победа за славяните — едни от ромеите били убити, а други се спасили с бягство. Претърпяла поражение и личната гвардия на императора, водена от пълководеца Асвад. И двата отряда превзели много крепости с обсада — нещо, което дотогава славяните не били правили, тъй като избягвали боя в равнините.⁴⁶

По време на нападението през 549 г. един от славянските отреди стигнал до Топир /при устието на Места/. Славяните превзели града с хитрост: поставили основните си сили в засада, а с малък отред нападнали крепостните стени, увлекли след себе си гарнизона и го разбили. После се нахвърлили върху стените и въпреки отчаяната съпротива на жителите успели да завладеят града, като взели в плен жени и деца и отнесли огромна плячка. Славяните отвели много пленници и взели голяма плячка и от останалите балкански територии.⁴⁷

През 550 г. славяните отново нахлули в пределите на Византийската империя, и то в такова голямо множество, „каквото никога по-рано не било виждано“. Те преминали Дунава, дошли в района на Ниш и имали намерение да превземат чрез обсада Солун и градовете около него. Разделени на три отряда, нашествениците разграбили балканските територии на империята и дори презимували тук, без да се страхуват от византийците.⁴⁸

На следната 551 г. през Дунава минала нова славянска войска и се съединила с презимувалите тук отреди. Така формираната голяма славянска армия поела пътя към Цариград. Императорът направил опит да се противопостави, като изпратил срещу славяните войски с един от най-опитните си пълководци. Срещата между славяни и византийци станала близо до Адрианопол /дн. Одрин/. Тук византийците претърпели пълно поражение. След това славяните подложили на грабеж областта Астика, която се намирала недалеч от Цариград и в която дотогава чужди войски не били прониквали. Като взели оттук огромна плячка, те се оттеглили на север от Дунава.⁴⁹

През есента на 551 г. „голямо множество сла-

вяни“ отново нахлули в западната част на Балканския полуостров. Натоварени с огромна плячка, те се върнали обратно, без да понесат особени загуби.⁵⁰

Все по-честите нападения на славяните създавали големи грижи на византийците. Император Юстиниан, съобщава Прокопий, „бил недоволен, загдето не могъл по-нататък да ги възпира някак си, било когато преминавали реката Дунав, за да ограбват ромейската държава, било когато се завръщали оттам заедно с плячката си“. Затова византийците решили да сключат съюзен договор с гепидите. Договорът наистина бил сключен, но славянските нападения продължили. Византийците обвинили гепидите в нарушение на мира, подтикнали против тях съюзниците си лангобарди и им нанесли голямо поражение.⁵¹

Съществуващата по времето на Юстиниан I практика с богати дарове да се купува приятелството ту на едни, ту на други племена, да се привличат на служба техни вождове и т. н. по думите на Прокопий само увеличила нещастията на империята: „Не останала неопустошена никаква област, нито планина, нито пещера, нито пък друго от ромейската земя, но много области били завладявани повече от пет пъти.“⁵²

Прокопий не е описал всички славянски нападения. В своята „Тайна история“ той заявява: „Хуни /прабългари — б. а./, славини и анти почти всяка година, откак Юстиниан поел властта над ромеите, нападали Илирик и цяла Тракия — сиреч от Йонийския залив дори до предградията на Византион /Цариград — б. а./, а също и Гърция и Херсонес — и извършили непоправими злини на тамошното население. Прочее аз смятам, че при всяко нападение броят на убитите и заробените там ромеи надвишавал двеста хиляди души, така че тази земя естествено била заприличала на скитска пустиня.“ Същевременно Прокопий, колкото и да преувеличава числото на пленниците, отбелязва, че и нашествениците не се връщали невредими, а при обсадите на градовете и при сраженията давали много жертви.⁵³

За многобройни славянски нападения през управлението на Юстиниан I говори и готският историк Йордан. По време на написването на своята история, т. е. около 551 г., той отбелязва, че славяните „вилнеят навред поради нашите грехове“⁵⁴. В заключението на друго свое съчинение Йордан добавя: „Това са бедите, които римската /ромейската — б. а./ държава понесла, освен всекидневните нападения на българи, анти и славини. Ако някой поиска да ги узнае, нека разгърне без досада летописите и списъка на консулите и ще намери държавата в наши дни достойна за оплак-

ване.“⁵⁵

СЛАВЯНСКИ НАПАДЕНИЯ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА VI В. И Прокопий, и Йордан твърде често описват нападения на славини и анти едновременно с нападения на прабългари — явен признак за известна съгласуваност между тях. Имало и общи нападения — например през 558 г., — когато прабългарите-кутригури начело с хан Заберган преминали Дунава и проникнали в околностите на Цариград.⁵⁶ Хронистите Иоан Малала и Теофан Изповедник /IX в./ изрично отбелязват, че нахлулите на полуострова отреди се състояли от прабългари и славяни, макар да не съобщават къде точно са действували едните и къде другите.⁵⁷

Скоро обаче обстановката в Югоизточна Европа коренно се променила. През 559 г. на византийската дипломация се удало да всее раздори между прабългарските племена кутригури и утигури, които започнали междуособна война и до такава степен се изстребили взаимно, че станали лесна плячка на аварите. Същевременно Византия спечелила аварите за съюзници против прабългарите и славяните, като им обещала земи за поселване в областта на реките Сава и Драва. Аварите започнали да нападат и да опустошават най-напред владенията на антиите, а след това — на славините.⁵⁸

От 562 до 565 г. аварите окончателно се заселили в земите около устията на Сава и Драва, като създали голямо племенно обединение, известно под името Аварски хаганат. Начело на това обединение застанал техният вожд Баян. По време на заселването си аварите минали през земите на дакийските славини, покорили и голяма част от панонските славини. Тези действия отклонили вниманието на славяните от Балканския полуостров и империята могла временно да си отдъхне.⁵⁹ Няколко години по-късно византийците завзели крепостта Сирмиум /дн. Сремска Митровица/, върху която аварите също така имали претенции. Спорът за Сирмиум скоро прераснал във военен конфликт между Византия и Аварския хаганат. При започналите военни действия аварите увлекли във войската си и въоръжените отреди на подвластните им панонски славини.⁶⁰

Военните действия се развивали в неблагоприятна за Византия обстановка: на изток тя била заета в близо 20-годишна война с персите; от север през Дунава дакийските славини непрестанно

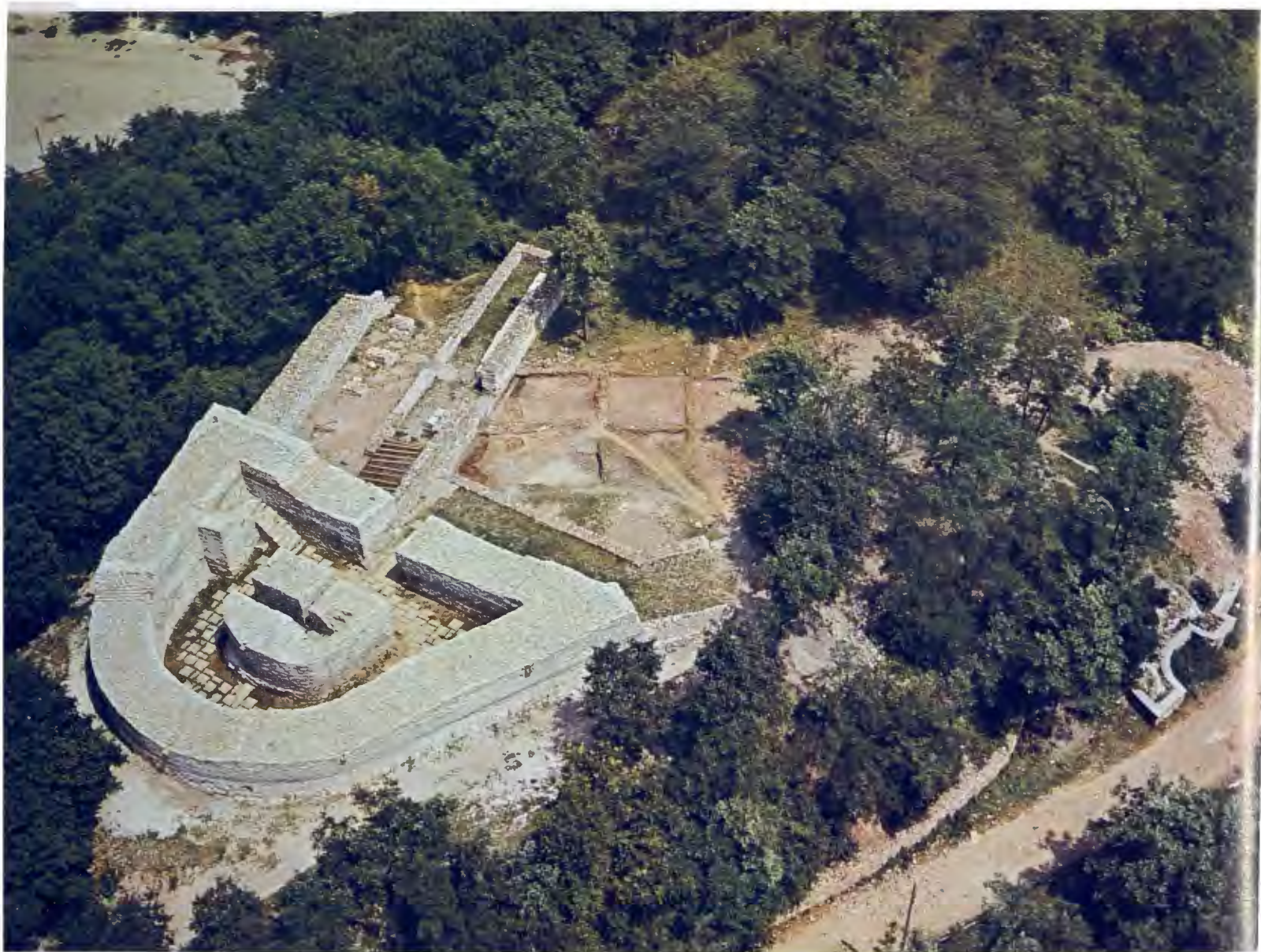

нападали нейните владения, а от северозапад аварите със своите подвластни прабългарски и славянски племена също така ѝ нанасяли сериозни поражения. Около 574 г. Византия била принудена да сключи мир, като отстъпила на аварите част от Сремската област и се задължила да им плаща годишен данък в размер на 80 000 жълтици. Сирмиум временно останал във византийски ръце.⁶¹

Наскоро след като уредили отношенията си с Византия, аварите се опитали да наложат своето влияние и над дакийските славини. Аварският хаган Баян изпратил пратеници при техния княз Даврентий /Давритас/ и при останалите князе с искане да признаят върховната власт на аварите и да им плащат данък. На това искане Даврентий и другите вождове отговорили: „Кой е впрочем този човек между хората и под слънчевите лъчи,

който ще преодолее нашата сила? Защото ние сме свикнали да владеем чужда земя, а не други нашата. И ние сме сигурни в това, докато има войни и мечове.“ След този дързък отговор възникнала свада, по време на която аварските пратеници били убити.⁶² Когато случилото се станало известно на Баян, той потеглил с голяма войска, стигнал до Сава и тук започнал да строи мост, за да прехвърли силите си на Балканския полуостров, след което възнамерявал през Дунава да ги насочи към земята на славините. Повече от това обаче аварите не направили, походът не се състоял и хаганът мълчаливо трябвало да преглътне обидата.⁶³

През 578 г., когато византийският престол бил зает от Тиберий II /578–582/, славяните отново навлезли в земите на юг от Дунава и стигнали до Елада. И тъй като войната на ромеите с перси-

те продължавала, императорът „нямал достатъчно силна войска да се бори нито с част от противниците, а още по-малко с всичките“. И този път погледите на византийците се насочили към аварите, които и по-рано били правили услуги на империята; в резултат на успешните дипломатически действия били освободени и върнати много хиляди пленници, които „славяните били отвлекли от ромейската земя“⁶⁴.

Аварският хаган Баян приел направеното от византийците предложение да воюва против славините. От една страна, той искал да им наложи своята власт и да си отмъсти за нанесената някога обида, а, от друга страна, се надявал да вземе голяма плячка, тъй като славините в продължение на много години ограбвали земята на ромеите, а „тяхната земя никога [не била опустошавана] от никой друг народ“. С помощта на византийски кораби Баян с 60-хилядна конница бил прехвърлен на южния бряг на Дунава, някъде към Белград, след което аварите през Илирик и Мизия стигнали до Добруджа. Тук те отново били прехвърлени през Дунава с византийски кораби и навлезли в земите на славините.

Изненадани от неочакваното нападение, славините не могли да окажат организиран отпор и избягали в гъстите и непроходими гори. Аварите опожарили селищата им, взели голяма плячка и се оттеглили обратно в Панония.⁶⁵ По същото време войската на славините се намирала в ромейските територии на юг от Дунава.⁶⁶

През 581 г., като се свързали от аварския удар, славините започнали отново да нападат Балканския полуостров. Менандър /VII в./ съобщава, че „около сто хиляди славяни нахлули в Тракия и ограбили нея и много други земи“⁶⁷. Според Йоан Бикларски /VII в./ нападението обхванало и Илирик.⁶⁸ В същност, както проличава от разказа на сирийския хронист Йоан Ефески /VI в./, става дума за нападение, което продължило няколко години и което обхванало целия Балкански полуостров. „Те преминаха стремително цяла Елада, Солунската област и цяла Тракия и покориха много градове и крепости. Те ги опустошиха и изгориха, взеха пленници и станаха господари на земята. Те уседнаха на нея като господари, като на своя собствена, без страх. И ето в продължение на четири години и досега поради това, че царят е зает във война с персите и всичките си войски изпрати на из-

ток, поради тази причина те се разпръснаха по земята, уседнаха на нея и се разшириха сега, тъй като бог им позволява. Те вършат опустошения и пожари и вземат пленници, така че при самата външна стена [на столицата] те заловиха и всички царски стада — много хиляди [глави] и друга разнообразна [плячка]. И ето и до ден днешен, т. е. до 895 г. /≈ 584 г. — б. а./, те остават, живеят и спокойно пребивават в страната на ромеите — хора, които не смееха [по-рано] да се показват от гъстите гори и защитените с дървета [места] и не знаеха какво е това оръжие освен две или три лонхиди, т. е. къси копия.“⁶⁹

Като се възползвали от успехите на славините против Византия, аварите нарушили мира и сами започнали да нападат териториите на империята. През 582 г. те нападнали и превзели Сирмиум,⁷⁰ с което пътят им за по-нататъшни действия на Балканския полуостров бил открит. Влошаването на византийско-аварските отношения пък довело до подобряване на отношенията между авари и славини и дори до съвместни действия против империята. Това от своя страна дало нов тласък за още по-мощни нападения на славините на Балканския полуостров.

През 584 г. аварите отново нарушили мира с Византия и предприели набези по целия Балкански полуостров. Евагрий Схоластик в своята „Църковна история“ говори за две техни нашествия, по време на които „те превзели с обсада Сингидунум, Анхиало и цяла Елада, както и други градове и крепости и заробили [населението им]. Унищожавали всичко и опожарявали всичко.“ По време на нападенията аварите стигнали до Дългата стена.⁷¹ Хронистът Михаил Сирийски /XII в./ изрично отбелязва, че в аварската войска имало и славяни. „Те дойдоха да обсаждат двата града на ромеите /т. е. Цариград и Солун — б. а./ и други крепости. Те казваха на жителите: „Излезте, сеите и жънете, ние ще вземем от вас само половината от данъка.“⁷²

През пролетта на 585 г. аварите подновили мирните преговори с Византия и дори успели да увеличат годишния данък, който империята им плащала, от 80 на 100 хиляди жълтици. Славините обаче продължили да опустошават ромейските територии, като стигнали до Дългата стена. В басына на р. Еркене византийците нападнали неочаквано един техен отред, разбили го и му отнели плячката. Към края на лятото в района на Адрианопол византийските войски се срещнали с вожд на славините Ардагаст, който водел „големи славянски множества, значителен брой заловени пленници и богата плячка“. В сражението при крепостта Ансин част от ромейските пленници би-

Общ изглед /въздушна снимка/ от разкопките на крепостта Монтана при Михайловград. Защищавала един от главните проходи на Западна Стара планина по долината на р. Огоста по време на славянските нападения през VI—VII в.

ли освободени, а славините с останалите пленници и плячка напуснали областта Астика.⁷³

Още през есента на същата 585 г., като се възползвали от няколкогодишните нападения на славините в земите на юг от Дунава, аварите нарушили мирния договор с Византийската империя и нахлули в нейните територии. Военните действия били водени с променлив успех. През 586 г. обаче при Адрианопол аварите били сразени и прогонени.⁷⁴ Твърде е вероятно при този голям поход заедно с тях да са действували и някои от подвластните им славянски племена.

През 588 г., когато византийските войски били заети на изток във война с персите, славините навлезли отново в земите на империята. „А гетите — съобщава Теофилакт Симоката /VII в./, — сиреч пълчищата на славяните, силно опустошавали земите на Тракия.“⁷⁵

През 591 г. Византия завършила войната с персите и още на следната 592 г. император Маврикий /582—602/ прехвърлил войските си на Балканския полуостров, за да започне дълга, почти 10-годишна война със славините и аварите. Теофилакт Симоката съобщава интересната подробност, че през 592 г. в Тракия били заловени трима славяни, които вместо оръжие носели гъдулки и които явно изпълнявали разузнавателни задачи.⁷⁶ През 593 г. аварите нарушили мира с Византия, обсадили Сингидунум и нахлули в Сремската област, след което с голямо множество славини навлезли в Мизия, превзели някои градове и проникнали до Перинт /дн. Мармара Ерегли/ на Мраморно море. Те се задържали тук до есента, но не могли да превземат Цурулум /дн. Чорлу/ и се оттеглили.⁷⁷

През 594 г. Маврикий решил да пренесе войната на Дунава и да не допусне славините и аварите да навлизат в пределите на империята. Той наредил на стратега Приск да засили отбраната на дунавската граница и го изпратил с войската в Доростол. Приск научил, че княз Ардагаст е изпратил голяма войска в ромейските предели, и решил да предприеме първия си поход в земята на славините. С помощта на кораби той преминал Дунава и неочаквано нападнал селищата им. Голям брой славини попаднали в плен и били изпратени в Цариград. Самият Ардагаст едва се спасил с бягство. Приск продължил своя поход, преминал р. Яломица и стигнал до р. Бузеу, където с хитрост нападнал лагера на княз Мусокий, заместника на Ардагаст. Като взели голяма плячка, ромейците побързали да се върнат обратно в своята страна. Още докато били отвъд Дунава обаче, те получили писмо от императора, с което им се нареждало да презимуват в земите на славините. Нареджана-

то предизвикало бунт, тъй като войниците не искали да прекарат зимните месеци в чужда земя — те „казвали, че студовите са мъчнопоносими и варварските пълчища непобедими“⁷⁸. От своя страна аварският хаган, научавайки за оттеглянето на византийците, ги заплашил с нападение и поискал част от плячката. За да избегне нови военни сътресения, Приск предал 5000 пленени славяни на аварите и се завърнал в Цариград.⁷⁹

През пролетта на 595 г. огромни маси славини навлезли в Балканския полуостров. Маврикий получил сведения, че те имат намерение да нападнат столицата. Той ту нареждал войската да премине отвъд Дунава в техните земи, ту заповядвал да остане в Тракия, за да отбранява ромейските предели. Междувременно Приск бил сменен и за военачалник на дунавската армия бил назначен Петър, брат на императора. Някъде около Марцианопол /дн. Девня/ византийците попаднали на отред от 600 славини, натоварени с голяма плячка. След дълга и упорита съпротива славините били разбити. Византийската войска продължила похода си и стигнала до Никопол с намерение тук да премине Дунава. Били изпратени 20 ромеи на разузнаване отвъд реката, но те попаднали в плен и — отведени при княз Пирогаст — разказали за плановите на византийците. Славините устроили засада и първите 1000 ромеи, които се прехвърлили, били избити. На останалата византийска войска с цената на големи загуби се удало да премине Дунава. В сражението бил ранен и по-късно починал княз Пирогаст. Славините се оттеглили от брега на Дунава, като увлекли след себе си и византийците. Навлезли в непозната земя, византийците почувствували остра нужда от вода, а когато найсетне стигнали до брега на Яломица, попаднали на засада и били разгромени. Остатъците от разбитата армия избягали на юг от Дунава. Петър бил отстранен като военачалник и неговото място отново заел Приск.⁸⁰

През пролетта на 596 г. Приск предприел поход срещу застрашения от аварите Сингидунум. Като контрамярка аварите нападнали Далмация и разрушили повече от 40 крепости. До какви сериозни сблъсквания обаче не се стигнало и двете армии останали една срещу друга в продължение на година и половина.⁸¹

През 597 г., докато византийци и авари взаимно се дебнели, славините извършили голямо нападение в земите на империята и обсадили Солун с огромни сили.⁸² Пред очите на смутените солунчани нападателите започнали да приготвят бойни кули, железни овни, грамадни каменометни уреди и т. нар. костенурки, като ги обковавали с мокри кожи, за да не пострадат от огън или кипяща смо-

ла. На третия ден от обсадата те започнали да обстрелват града със стенобойни машини, които хвърляли огромни камъни. След като обсипваните със стрели защитници били прогонени от зъберите на крепостта, скритите под костенурките бойци се доближили към стените и с лостове започнали да подкопават основите им. На византийците обаче се удало да подпалят едно от стенобойните съоръжения, поради което се наложило и останалите да се отдръпнат на по-безопасно разстояние. Все пак славините не успели да превземат града и се оттеглили.⁸³

От нападението на славините срещу Солун се възползвали аварите и през 599 г. отново нахлули в земите на империята. Те проникнали в Добруджа, разбили при Янтра византийците и навлезли в Тракия. Само избухналата чумна епидемия попречила на аварите да преминат Дългата стена и да обсадят Цариград. Накрая бил сключен мир, като византийците трябвало да увеличат плащания от тях годишен данък на 120 000 жълтици. От своя страна аварите поели задължението да не пречат на ромеите да преминават Дунава и да навлизат в земите на славините.⁸⁴

Използвайки затишието на фронта с аварите, Маврикий решил да нанесе съкрушителен удар на дакийските славини. През 602 г. той назначил отново за главнокомандуващ дунавската армия брат си Петър. Византийците преминали Дунава и отначало имали известни успехи. Когато настъпила есента и войската очаквала да се върне обратно, дошло императорско нареждане тя да презимува в земите на славините. Заповедта предизвикала силно брожение сред войниците, тъй като те се намирали в лошо състояние, а и големи неприятелски отреди ги обграждали от всички страни. Накрая войската се наложила и се оттеглила на юг от Дунава. Императорът пък, за да принуди бойците да преминат на север от реката, спрял доставката на държавни храни и наредил те сами да си набавят провизии в земите на славините. Избухналото голямо недоволство прераснало в бунт и за император бил провъзгласен стотникът Фока.⁸⁵ Скоро войската поела към Цариград. Отбраната на дунавската граница рухнала и славините получили възможност необезпокоявано не само да нападат, но и да се заселват на Балканския полу-

Славянско въоръжение и битови предмети. Национален археологически музей — София

1. Нож

2. Върх на копие

3 и 4. Върхове на стрели

остров.⁸⁶

Представа за военните действия между византийци и славини в земите отвъд Дунава дава известният „Стратегикон“ на Псевдомаврикий, в който е обобщен дотогавашният опит на византийските пълководци. Прави впечатление, че авторът навсякъде предупреждава читателите си за възможни изненади от страна на славините и предлага да бъде възприет техният начин на воюване: да се използват лековъоръжени войници и пехота; да се извършват внезапни нападения и да се връхлитат от различни страни, като се избягва атакуването във фронт; да не се нападат укрепленията, а с престорено отстъпление да се увличат неприятелските бойци навън към предварително устроена засада; да се осигурят достатъчно средства за преминаване на реките — кораби, салове, волски и кози мехове; непрекъснато да се върши разузнаване; да се избягват гористите места, а лагерите и станове да се разполагат на открито и да се охраняват добре; да се осигурява надеждна защита на конете, на труднопроходимите места, на бродовете и на местата за връщане; заловените хранителни припаси да се извозват на юг от Дунава; да се оставя колкото се може по-продължително време в земите на славините, за да могат през лятото пленените византийци да избягат, и т. н.⁸⁷ Явно е, че византийските войски неведнъж са изпадали в трудни положения и че горчивият опит от набезите на север от Дунава е позволил на автора на Стратегикона да даде голям брой полезни съвети на бъдещите военачалници.

2.

Заселване на славините на Балканския полуостров

ВОИНИ С ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА VII В. Бунтът на византийската дунавска армия през 602 г. сложил край на усилията на империята да спре славянските нападения на Балканския полуостров. Оголването на дунавската граница, започналата междуособица и многобройните въстания още повече отслабили съпротивителните възможности на страната. Византия била заета и в тежка война с персите, която продължила до 627 г. и която ангажирала силите ѝ на изток. Незащитените балкански територии на империята станали лесна плячка за нападенията на славини и авари.

Славините се възползвали от тежкото положение на Византия и след 602 г. започнали да се заселват масово на Балканския полуостров. Настъпил нов етап в отношенията им с империята.

За десетина години те завзели почти всички нейни балкански владения. През 613—615 г., както съобщава Изидор Севилски /VII в./, славините отнели от ромеите Гърция, т. е. европейските владения на империята.⁸⁸ Според Георги Пизидийски /VII в./, който описва тежкото положение на притиснатата от перси и авари Византия, славините вече започнали да кръстосват Егейско море и така приковали към себе си вниманието на император Ираклий /610—641/, че той не могъл да отдели необходимите сили за борба срещу останалите свои противници.⁸⁹

По време на масовото заселване на Балканския полуостров славините за втори път дошли под стените на Солун и го обсадили. През 609 г. тук се явила тяхна войска, наброяваща около 5000 души — „твърде мощна и силна, понеже се състоеше от избрани и опитни бойци“, „избрания цвят на целия славянски народ“. В битката, която се разразила пред крепостните стени, славините се сражавали целия ден с византийците и през нощта се оттеглили също така внезапно, както се били появили.⁹⁰

Възползувайки се от действията на славините на Балканския полуостров, аварите продължили да нападат владенията на империята. През 619 г. те проникнали до Дългата стена, като на връщане опустошили много селища в Тракия.⁹¹

През 620 г. византийците най-сетне успели да сключат така необходимия им мирен договор с аварите, за да могат да хвърлят всичките си сили в борбата против персите.⁹² Когато обаче Ираклий прехвърлил войската си от Европа в Азия, славините нападнали отново Солун. По това време, както се разказва в „Чудесата на св. Димитър“ /VII в./, славините владеели вече цяла Ахей, Епир, Тесалия, по-голямата част от Илирик, били направили необитаеми „твърде много градове и области“, а със своите лодки-еднодръвки опустошавали Еладските острови, Цикладските острови и проникнали дори в Мала Азия. Сега „безчислено множество, съставено от драговитите, сагудатите, велегезитите, ваюнитите, верзитите и други племена. . . единодушно решиха да се опълчат и срещу споменатия наш христоролюбив град [Солун] и да го разрушат като другите“. Славините обсадили града по суша от три страни, а откъм морето изпратили голям брой лодки-еднодръвки. Уверени в своята победа, те водели със себе си и челядта си заедно с покъщината, за да се заселят в града след превземането му. Всичко това предизвикало голяма уплаха сред жителите на Солун. Като смъртоносен венец славините обкръжавали крепостните стени, липсвала флота за защита на пристанището, а градът бил препълнен с бегълци, които още

повече усилвали страха с разказите си за жестокостта на неприятеля. Атаката започнала едновременно по суша и по море. Добре съоръжените лодки били покрити отгоре с дъски, обвити със сурови кожи за защита на гребците от стрели, копия, камъни и запалителни материали. По суша едни от славините изстрелвали камъни с каменохвъргачки, други носели стълби към стените, трети поставяли огън пред портите, четвърти изпращали облаци стрели. Византийците съумели обаче да отбият нападението и дори да убият княза на славините Хацон.⁹³

Две години по-късно, през 622 г., славините предприели още едно, четвърто поред нападение на Солун. Този път те повикали на помощ аварите, като привлекли техния хаган с много подаръци и му обещали голяма плячка след превземането на града. Славините мислели, че сега крепостта няма да се съпротивява дълго, тъй като всички околни градове и области се намирали в техни ръце. Хаганът се озовал на поканата и с многочислена войска от авари, славини и прабългари поел към Солун. Обсадата започнала с помощта на голям брой каменометни машини, които били разположени от всички страни на града. „Едни приготвяха така наречените костенурки с плетове и кожи. Други возеха към вратите овни, които бяха направени от грамадни дървета и лесноподвижни колела. Трети приготвяха извънредно големи дървени кули, които надминаваха височината на стената и върху които стояха въоръжени здрави младежи. Четвърти забиваха така наречените колове, пети носеха стълби на колела, шести измисляха възпламенителни уреди.“ Когато част от стената била разрушена от хвърляните огромни камъни, славините се опитали да превземат града с шум. Пристигнали обаче византийски войски на помощ и първите нападения били отбити. Сега славините направили опит да овладеят града със специално построена дървена кула, която се извисявала над крепостната стена, но не успели. След 33-дневна обсада те предложили мир при условие да получат известно количество дарове. Предложението било прието и солунчани могли да откупят пленниците си.⁹⁴

През 626 г., по време на разгара на византийско-персийската война, Цариград бил подложен на обсада от две страни: от северозапад дошъл аварският хаган, водейки със себе си многочислена войска от авари, прабългари и славини; от югоизток разположили своя стан персите. Битката за града продължила 10 дни. На пехотата на славините бил определен един участък от крепостната стена за нападение, а голям брой от тях с лодки-еднодръвки се прехвърлили в Златния рог и се опитали да атакуват града по море. Обсадата завър-

шила без успех и съюзниците трябвало да се оттеглят.⁹⁵

За активното участие на славините в тази обсада разказват някои извори. Георги Пизидийски съобщава, че „славянин се беше споразумял с хун, скит /аварин — б. а./ с българин и пак мидиец /перс — б. а./ със скит“⁹⁶. В Словото за обсадата на Цариград /VII в./ особено много се изтъква дейността на лодките-еднодръвки — „защото славяните бяха придобили извънредно голяма опитност да се спускат смело в морето, откак и самите те нападаха ромейската държава“⁹⁷. Теофан съобщава, че лодките-еднодръвки били докарани по Дунава,⁹⁸ а патриарх Никифор /IX в./ пише, че във войската на славините имало и жени.⁹⁹

Към 630 г. политическата обстановка в Югоизточна Европа се променила значително. Византия отбила ударите на персите и вече била в състояние не само да отдели войски за защита на балканските си територии, но и да мине в настъпление. През същата година в Аварския хаганат избухнал остър конфликт между прабългари и авари, който довел до избиването или до изселването на по-голямата част от прабългарите. От тези събития се възползували и някои от славянските племена, които отхвърлили зависимостта си от аварите. За аваро-славянски нападения на Балканския полуостров вече не могло да се мисли.

При така променената обстановка Византия започнала настъпление в три посоки, за да възстанови властта си над Балканите: на север по Черноморското крайбрежие, на северозапад през центъра на полуострова по стария път Одрин—Пловдив—София—Ниш—Белград и на запад по Егейското крайбрежие за установяване на сухопътна връзка със Солун.¹⁰⁰ На императорските армии се удало да възвърнат много от загубените територии. През 70-те години на VII в. Византия отново владее цялото Черноморско крайбрежие, а в североизточната част на полуострова — територията, в която по-късно се настанили прабългарите /областта от Шуменските възвишения до Черно море и от Стара планина до Дунава/.¹⁰¹ В центъра на Балканския полуостров византийците успели да овладеят почти всички големи градове и крепости, да поставят в тях гарнизони и да ги използват за покоряване на околните славянски племена.

Сравнително по-пълни сведения има за действията на византийските войски по Егейското крайбрежие, където славините продължавали да водят битката за Солун. През 40-те години на VII в. начело на околните племена стоял князът на ринхините Пребънд. За да предотвратят една нова обсада на Солун, през 645 г. византийците за-

ловили Пребънд и окован във вериги го изпратили в Цариград. Когато това станало известно, ринхини и стримонци изпратили пратеници при императора с искане Пребънд да бъде освободен. Междувременно той успял да избяга и да се скрие в района на Виза, но бил заловен и затворен, след което направил нов безуспешен опит за бягство. Накрая според „Чудесата на св. Димитър“ било извършено разследване, при което Пребънд заявил, че ако се върне в земята си, „щял да събере всички съседни нему племена и... нито по суша, нито по море нямало да остави занаят място, незасегнато от войната, но щял да воюва непрекъснато и не щял да остави жив който и да било християнин“. Пребънд бил убит, а неговата гибел още повече изострила отношенията между Византия и стримонци, ринхини и сагудати.¹⁰²

Военните действия срещу Солун започнали наскоро след това събитие /645/. В продължение на две години стримонци нападали източните и северните околности на града, а ринхини и сагудати — западните и крайморските. В резултат на тежката и продължителна обсада Солун останал без храна, а населението живеело в постоянно напрежение. През 647 г. славините обсадили самия град. В обсадата се включило и племето драгувити. Срещу крепостните порти били поставени „огненосни оръжия и някакви съоръжения, плетени от пръчки, стълби, високи до небето, а също и каменохвъргачки, други приспособления от безброй дървени уреди и новоприготвени метателни оръжия. Накратко казано, това бяха неща, които никой от нашето поколение не е нито чул, нито виждал, а на повечето от тях и досега не бихме могли да кажем имената.“ Обсадата на града започнала на 25 юли едновременно по суша и по море. Като надали страшен вик, славините се втурнали към стената: едни по суша действували с нападателни оръжия, машини и огън, други по море минали по корабите като по мост — те били стрелци, щитоносци, леки части, копиеносци, прашкари и техници. Отделни смелчаци дори се покатерили със стълби върху крепостната стена. Защитниците на града оказали решителен отпор и сраженията продължили три дни. Тъй като не успели да превземат града с пристъп, славините минали към продължителна обсада. Те опустошавали околностите, извършвали неочаквани набези, нападали из засада непредпазливите; същевременно приготвяли сложни съоръжения и уреди, за да нападнат града отново — сред тези съоръжения особено силно впечатление направила една кула от добре сглобени дървета, поставени на колела и някакви цилиндри „чрез изкусно сглобяване“. Тя била покрита с кожи, отгоре имало каменометни машини, а от двете ѝ стра-

ни били заковани части във вид на мечове. В трите етажа на тази кула трябвало да бъдат скрити стрелци и прашкари. Приближена до крепостната стена, тя щяла да позволи на славините без особени загуби да се прехвърлят в града и да го овладеят. Скоро обаче на Солун пристигнала помощ по суша и по море, поради което и тази последна, пета обсада на славините не се увенчала с успех.¹⁰³

През 658 г., като използвал временен отдых във войната с арабите в Мала Азия, византийският император Констанс II изпратил войски в Беломорието, покорил тамошните славяни и много от тях преселил в Мала Азия.¹⁰⁴ Това било първото голямо настъпление на Византия против славяните в Беломорието, което завършило с разгром на техния племенен съюз. Що се отнася до изселените в Мала Азия славяни, империята направила опит да ги включи във войската си, но през 665 г. 5000 бойци от тях минали на страната на арабите.¹⁰⁵

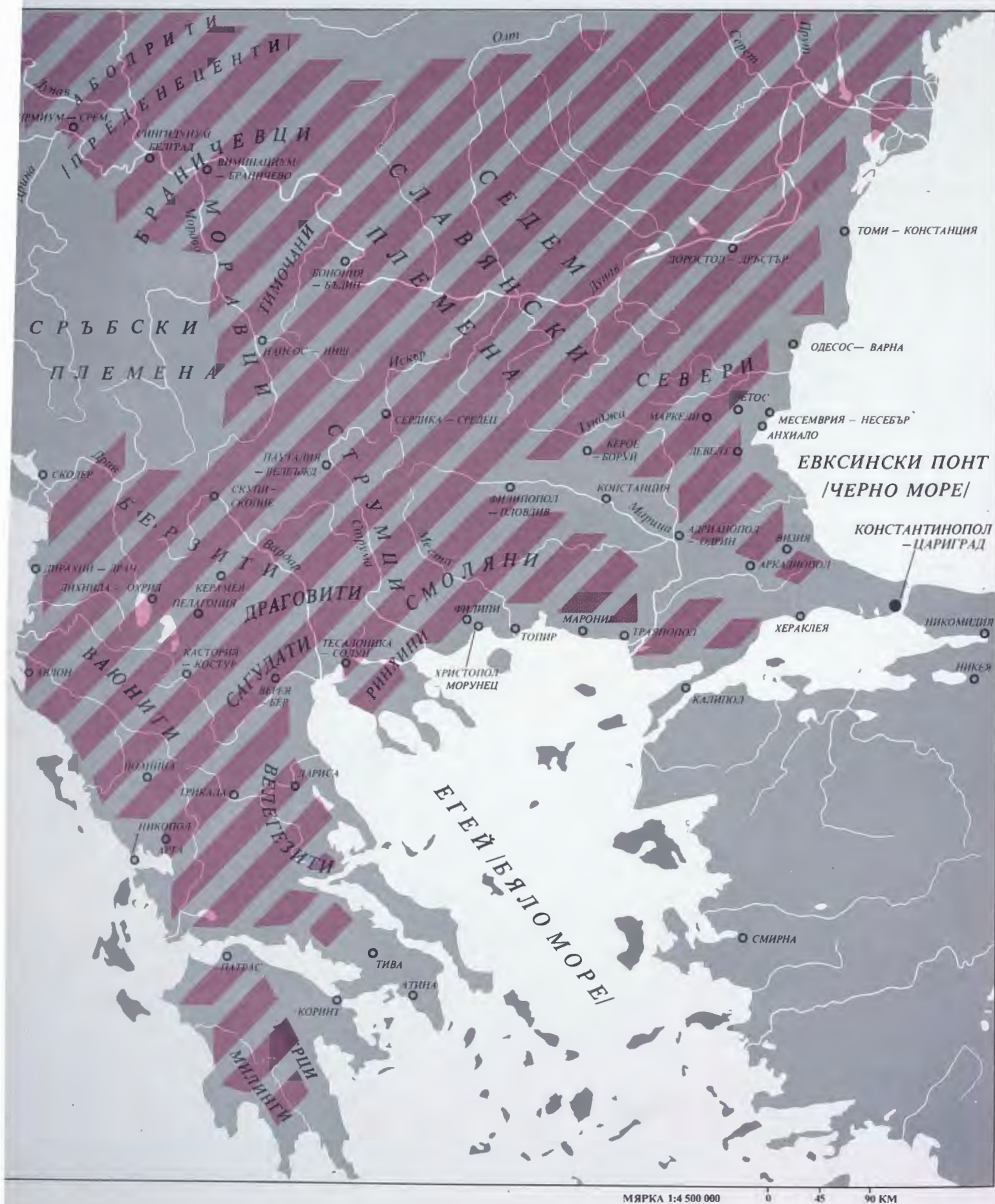
През втората половина на VII в. Византия успяла да установи контрол над по-голямата част от Балканския полуостров с изключение на териториите между Дунава и Стара планина, където северите и другите седем славянски племена продължавали да ѝ оказват сериозен отпор.¹⁰⁶

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА. Сведенията на византийските автори за разположението на славянските племена на Балканския полуостров са оскъдни и непълни. Те се отнасят обикновено до райони и събития, свързани с военни действия против империята. При това много от сведенията са от покъсно време — факт, който не дава възможност със сигурност да се твърди какво е било първоначалното разположение на едно или друго племе. Несъмнено е обаче, че заселването на славяните не се извършвало равномерно. В причерноморските области, както и в големите градски центрове и техните околности, над които Византия запазила контрол, първоначално не се заселили славяни. В останалите райони заселването им зависело в значителна степен от гъстотата на завареното население.

В земите на север от Стара планина обитавали споменатите вече севери и седемте славянски племена. По време на образуването на българската държава северите получили задачата да отбраняват проходите на Източна Стара планина, което показва, че тук са били и населяваните от тях

Общ изглед /въздушна снимка/ на крепостта Кастремартис /дн. гр. Кула/. Охранявала един от най-западните проходи на Стара планина по време на славянските нападения през VI—VII в.

територии.¹⁰⁷ Около 767 г. изворите още веднъж споменават за северите във връзка с похода на византийците в техните земи и отвличането на вожда им Славун.¹⁰⁸ Останалите седем славянски племена са посочени общо, без да са дадени имената им. Известно е само, че те са населявали огромната територия от Източна Стара планина до Карпатите, следователно земите им са се простирали от двете страни на Дунава.¹⁰⁹

Покрай Дунава, от Тимок до Драва и Тиса, през различни времена изворите поставят местоживелищата на още няколко славянски племена: тимочани — населявали поречието на Тимок /през 818 г. те се откъснали от българската държава, а през 824 г. изпратили пратеници в двора на император Людовик Немски/;¹¹⁰ абодрити, известни още с името преденеценти — населявали земите от двете страни на Дунава, около устията на Тиса и Млава /през 818 и 824 г. действували заедно с тимочаните/;¹¹¹ моравяни — обитавали земите по течението на Морава /Българска и Сръбска/, споменават се от Баварския географ /IX в./ и от арабския хронист Ал-Масуди /X в./;¹¹² браничевци /според някои автори те образували южната група на абодритите/ — населявали земите около средновековния град Браничево.¹¹³ По всичко изглежда, че тези племена /или поне някои от тях/ са влизали в състава на посочените вече седем славянски племена.¹¹⁴

Най-много сведения има за славяните около Солун. Във връзка с обсадите на града в „Чудесата на св. Димитър“ се изброяват следните племена: ринхини — обитавали поречието на р. Ринхиос /участвували в обсадата на Солун през 647 г., след като две години преди това техният княз Пребънд бил заловен и убит от византийците/;¹¹⁵ сагудати — обитавали земите на запад от Солун чак до Бер /участвували в обсадите на Солун през 620 и 647 г./;¹¹⁶ споменават се в началото на X в. във връзка с арабската обсада на града¹¹⁷ /; драгувити — в началото на X в. заемали областта между Солун и Бер¹¹⁸ /участвували в обсадите на Солун през 620 и 647 г./;¹¹⁹ след 686 г. снабдявали с храни Куберовите прабългари в Битолското поле¹²⁰ /; велегезити — обитавали областта около Тива и Димитриада в Тесалия /участвували в обсадите на Солун през 620 и 647 г./;¹²¹ ваюнити

— обитавали Южна Албания и Епир /участвували в обсадата на Солун през 620 г./;¹²² верзити — населявали земите на Охридско и Битолско, известни по-сетне под името Верзития, или Берзития /участвували в обсадата на Солун през 620 г./;¹²³ струмци /стримонци, струмъни/ — през 668 г. били изтласкани от византийците на север в планините и клисурите около р. Струма,¹²⁴ а в началото на X в. са споменати сред племената, намиращи се северно от Солун¹²⁵ /участвували в обсадата на града през 647 г.¹²⁶ /

В Западните Родопи, по долината на Места и в околностите на Сяр, живеели смолянците.¹²⁷ В най-южната част на Балканския полуостров, в Пелопонес, обитавали милинги /миленици/ и езерити /езерци/ — според Константин VII Багренородни /X в./ те се заселили тук около 745 г. заедно с други славянски племена, в резултат на което цяла днешна Гърция „се пославянчила и станала варварска“¹²⁸. През 40-те години на IX в. тези славяни се отцепили от Византия, „станали независими и вършели опустошения, поробвания, плячкосвания, пожари и грабежи“¹²⁹.

ЮЖНИ СЛАВЯНИ ОТ БЪЛГАРСКАТА ГРУПА. Основната маса от заселилите се на Балканския полуостров южни славяни се деляла в етническо и езиково отношение на две главни групи — българска и сърбохърватска. Славяните от българската група се заселили в Мизия, Тракия и Македония, в част от днешна Албания, в отделни райони на Северна, Средна и Южна Гърция. Славяните от сърбохърватската група се установили приблизително на територията на днешна Югославия /без Македония, Нишко и поречието на Дунава/.¹³⁰

Голяма част от българските славяни дошли от Дакия, т. е. от днешната Влашка низина, където през V—VI в. се намирали техните поселения. Поради това те са известни в научната литература още с названието дакийски славини. Други славянски племена от българската група дошли от Панония /дн. Унгария/, откъдето идва и наименованието им — панонски славини. От Панония дошли и славянските племена от сърбохърватската група.

Границата между българската и сърбохърватската група започвала от р. Сава, западно от Белград, стигала на юг до Шар, след което завивала на югозапад и излизала на Адриатическо море северно от Драч. На изток и на юг от тази линия се заселили българските славяни, а на запад — сърбохърватските. Най-ярките различия между двете групи са от езиково естество — в областта на морфологията, синтаксиса и особено на фонетиката. Така например от всички славянски езици са-

● СТОЛИЦА
○ ДРУГО НАСЕЛЕНО МЯСТО
■ ТЕРИТОРИЯ, ЗАСЕЛЕНА ОТ ЮЖНИ СЛАВЯНИ — БЪЛГАРСКА ГРУПА
СТРУМЦИ ИМЕ НА СЛАВЯНСКО ПЛЕМЕ

Етническа карта на средния и източния дял на Балканския полуостров към средата на VII в.

мо българският познава звуковете *щ* и *жд* — в сърбохърватски на тях съответствуват *ч* /*h*/ и *дж* /*ǰ*/. В сравнение със сърбохърватския език в българския различия има при звуковете *ѣ*, *ѡ*, *Ѣ*, *Ѥ* и др. Интересно е, че в лексиката на българския език съществуват някои гръцки заемки, които в старобългарските паметници са приети не в тяхната литературна, а в народната им форма — факт, който се обяснява с обстоятелството, че само българските славяни са били в непосредствен досег с гръцко население.¹³¹

Още докато се намирали в земите на север от Дунава, между дакийските и панонските славини започнали да се оформят известни различия, дължащи се преди всичко на нееднаквата им политическа съдба. Дакийските славини били свободни и имали свое политическо обединение, в което спойката между отделните племена, особено по време на войните с Византия, се засилвала, родствените връзки между аристокрацията укрепвали, особеностите на отделните диалекти се притъпявали. На Балканския полуостров дакийските славини дошли по-организирани и по-обособени в сравнение с панонските славини, които десетилетия наред се намирали под аварска зависимост и сред които изтъкнатите процеси се развивали много по-бавно.

В източните краища на Балканския полуостров се заселили и част от антите, но техният брой не бил много голям. След разгрома, нанесен им от аварите през 602 г., те се оттеглили от областта на Черно море и дунавската делта и вече не се споменават от византийските историографи.¹³²

СЛАВЯНИТЕ И ЗАВАРЕНОТО МЕСТНО НАСЕЛЕНИЕ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ. Когато славяните се заселили на Балканския полуостров, те заварили неговите територии опустошени от продължителните нападения на варварите. Крепостните стени на градовете били порутени, икономическият живот замрял, населението силно оредяло. Славяните заели най-добрите и плодородни земи, с което още повече стеснили местните жители. Част от тези жители, предимно траки, се оттеглили в планинските области; останалите се смесили със славяните, били подложени на асимилация и скоро се претопили.

Потомци на старото романизирано тракийско население, което избягнало асимилацията, са днешните власи — пастирското население, обитаващо планините на целия Балкански полуостров. Потомци на старото романизирано илирийско население пък са днешните албанци. Значителни маси гръцко население, предимно в градските и крайбрежните центрове на Черно и Бяло море, също така избягнали славянската асимилация.

Южните славяни от българската група заимствували много елементи от езика, бита и традициите на местното население. От гърците били заети наименованията на някои селища, например Созопол, Анхиало и др., както и множество думи. От романизираното население били наследени имена на селища, планини и реки, например: Бонония — Бъдин, Бдин /Видин/, Рациария — Арчар, Алмус — Лом, Наисус — Ниш, Астипус — Щип, Скупи — Скопие, Сисе — Сяр, Тесалоника — Солун и др.; Асемус — Осъм, Маргус — Морава, Тимакус — Тимок, Цебрус — Цибрица, Ескус — Искър, Утус — Вит, Ятрус — Етър /Янтра/, Стримон — Струма и др.; Родопе — Родоп, Скардус — Шар и т. н. Другаде пък, където селищата били унищожени, а населението се разпръснало, славяните наложили съвсем нови имена: Марцианопол — Девня, Абритус — Разград, Пауталия — Велбъжд /Кюстендил/, Нове — Свищов, Сексагинта Приста — Русе, Дионисопол — Балчик и др. Същото се наблюдава и при имената на реки и планини, например: Панисос — Тича /Камчия/, Зирас — Батовска река и т. н.

Тракийското население, което се вляло в славянската маса, не изчезнало напълно. То оставило следи и в езика, и в бита, и в религиозните вярвания на славяните. Предполага се, че освен наименованията на реки, селища, планини и други местни имена, като Пулпудева — Пловдив, Сердика — Средец, Месамбрия — Несебър и т. н., в славянския език са проникнали и някои чисто тракийски думи: катеря се /качвам се/, газя /тъпча/, гудя /скътам, слагам/, карпа /скала/, руфя /мълния/ и др., както и някои лични имена, като Бото, Дако, Дико, Драсо, Гето, Нено и пр.¹³³

Тракийското влияние било особено силно в областта на религиозните вярвания. Славяните заели от траките култа към героя-конник /Херос/, както и почитането на някои гръцки и римски божества. Чрез траките в живота на славяните навлезли и езически обичаи от рода на нестинарските игри, русалийските игри, кукерските игри и др.¹³⁴

Чрез траките славяните усвоили и високите постижения на византийската провинциална култура в областта на селското стопанство, занаятите, строителството и художествените занаяти. Затова на включването на големи тракийски маси в славянската среда трябва да се гледа като на положително явление както за увеличаване нейния количествен ръст, така и за по-нататъшното и ускорено икономическо и политическо развитие.¹³⁵

Заселването на славяните на Балканския полуостров е изключително важно събитие както в техния живот, така и в живота на Византийската империя. В резултат на нападенията и заселване-

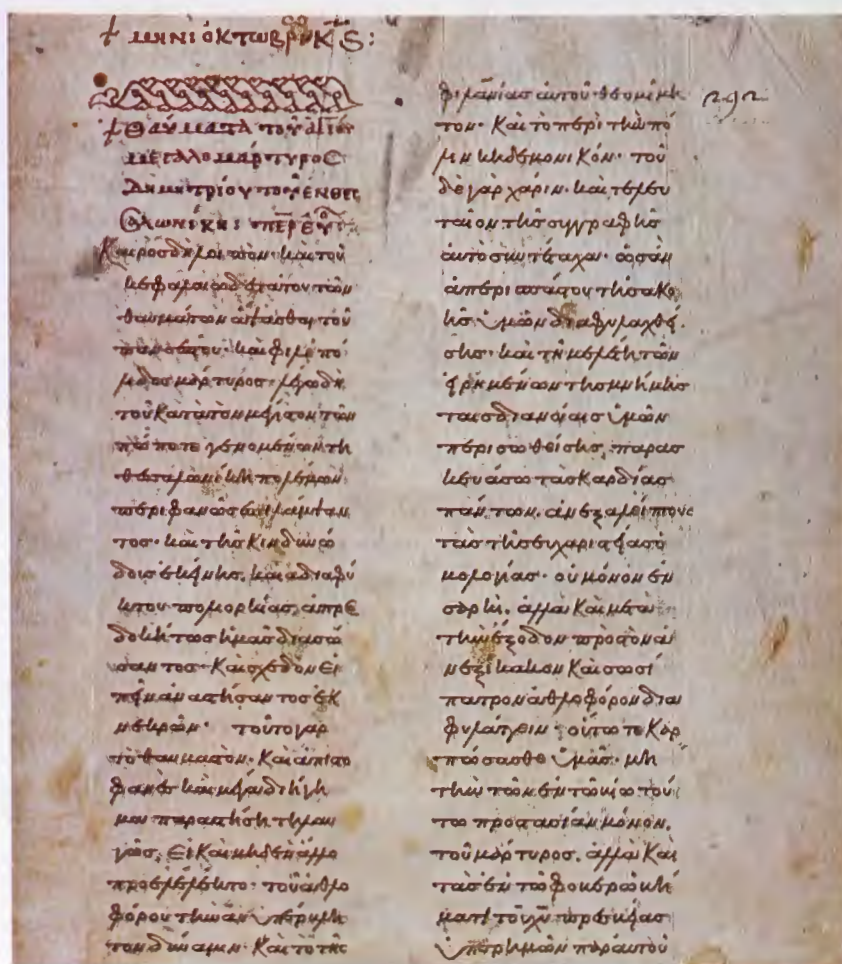
Общ изглед на част от крепостната стена на гр. Солун. През VI и VII в. градът няколко пъти бил обсаден от славяните

Текст от „Чудесата“ /Деяния/ на Димитър Солунски, в който се разказва за една от славянските обсади на града. Библиотека на Ватикана, Vat. gr. 797, л. 292

то на полуострова славяните развили с ускорени темпове своите производителни сили, а така също заимствували много от оръдията на труда и от производствения опит на местното население. Ускорено било класовото разслоение, укрепнали политическата и военната организация. Тези процеси съдействували за по-бързото прерастване на родо-племенните институции в органи на държавна власт.

Със заселването на Балканския полуостров славяните усвоили запустелите византийски земи, разработили и нови; заселили и много от опустошените градове. В резултат на тези техни действия равнището на производството се повишило, възможенал се и икономическият живот.

Най-сетне със заселването на Балканския полуостров славяните нанесли непоправим удар на

робовладелския строй и на колонатните отношения, с което изиграли решаваща роля в многовековната борба на тракийското и останалото балканско население с робовладелците и угнетителите. Под влияние на славянската община се възродила и местната селска община, засилила се нейната роля в социалния живот, а това от своя страна съдействувало за преминаването на целия Европейски югоизток към новия, по-прогресивен строй — феодалния.

3. Бит, стопански живот и обществен строй на славяните през VI—VII в.

ОБЩ НАЧИН НА ЖИВОТ НА СЛАВИНИ И АНТИ. Първите сведения на византийските хронисти за славяните са съвсем повърхностни, представляват смесица от наивни представи с фантастични измислици. В своите „Диалози“ Псевдо-кесарий казва, че славяните „са непокорни, неза-

висими, не търпят господар, често убиват своя вожд и началник при пиршество или на път, ядат лисици, диви котки и глигани и се викат помежду си с вълчи вой“¹³⁶. Постепенно обаче, особено по време на масовите нападения на Балканския полуостров през VI в., византийците научили много нови неща за славяните и представите им за тях значително се разширили.

В трактата за военното изкуство „Стратегикон“ на Псевдомаврикий се съдържат интересни данни за бита, общественоекономическото развитие и военното изкуство на славяните от края на V и началото на VI в., т. е. от началния период на славянските нападения на Балканския полуостров. Тук се изтъква, че „племената на славините и антите имат еднакъв начин на живот и еднакви обичаи“¹³⁷. Прокопий Кесарийски, най-бележитият византийски историк от първата половина на VI в., също така отбелязва в своя труд „За готската война“, че славини и анти имали еднакъв начин на живот, еднакви обичаи и религиозни вярвания, еднакъв обществен строй — „и това е установено открай време за тези варвари“¹³⁸. Заслужава внимание фактът, че и в двете съчинения славяните са описани като многоброен народ.¹³⁹

Сведенията на двамата автори за физическия тип на славини и анти също така се сходат и взаимно допълват. Прокопий казва: „Те не се различават помежду си и по външен вид: всички са снажни и извънредно силни. Телата им не са премного бели, нито косите им светлоруси, но и никак не клонят към тъмния цвят, а всички са възчервени. И те, както масагетите, водят суров живот и са напълно небрежни към себе си.“¹⁴⁰ Псевдомаврикий пък добавя, че славяните са „издръжливи, понасят леко и жегата, и студ, и дъжд, и телесна голота, и недостиг на храна“¹⁴¹.

ПОСЕЛИЩНА СИСТЕМА. Според Псевдомаврикий „селата на славините и антите са разположени по продължение на реките и се допират едно до друго, така че помежду им няма значително разстояние. Близко до тях се намират гори, блата или тресавища.“ Поради това към военачалниците авторът на Стратегикона отправя предупреждение: при превземане на славянско селище настъплението да продължи веднага към следващите или пък войската да се раздели и с обходен манювър да извърши нападение от две страни. Пак в същото съчинение изрично се подчертава, че славянските селища не били еднакви по големина — имало големи и малки.¹⁴²

Общ изглед /въздушна снимка/ на крепостта Калето при с. Попина, Силистренски окръг. Тук е открито едно от най-ранните славянски поселения на Балканския полуостров

Псевдомаврикий съобщава, че в земите отвъд Дунава славяните „живеят в гори, реки, блата и непробродими езера. Правят много изходи на своите жилища поради различните опасности, които обикновено ги сполетяват. Заравят на тайно място необходимите си вещи, не държат на открито нищо излишно.“¹⁴³ Прокопий пък разказва, че славяните били „пръснати далече едни от други, всички те живеят в бедни колиби и много често променят своите селища“. Тук трябва да се отбележи и опитът на този автор да обясни името спори, което той приписва на древните славяни: „Впрочем първоначално дори и името на славините и антите е било едно и също, защото в старо време едните и другите били наричани „спори“, мисля поради това, че живеели в страната си разпръснати / *σποράδην* — б. а./ . Именно поради това заемат обширна земя — те населяват по-голямата част от отвъддунавския бряг.“¹⁴⁴

В отвъддунавските земи чрез археологически разкопки са проучени множество славянски селища от VI—VII в.: в поречието на Арджеш, Яломица и Бузеу те са повече от 30, а в поречието на Серет, Прут и Днестър — повече от 100.¹⁴⁵ Славянски селища има и на други места на територията на днешна Румъния — на запад до Карпатите и Трансилвания.¹⁴⁶ Обикновено те се откриват край блата, по брегове на реки и полегати склонове. Характерно за повечето от тях е гнездовото им разположение — по 8—10 в група в продължение на няколко километра, като разстоянието помежду им не надхвърля няколко метра. Така резултатите от археологическите проучвания напълно потвърждават сведенията на Стратегикона.

В земите на юг от Дунава славянски селища от края на VI—VII в. са открити предимно в Североизточна България. На територията на Силистренски окръг на славяните са принадлежали селищата при с. Гарван /м. Стареца и м. Момчила/, при с. Попина /м. Джебжови лозя, м. Дренчето и м. Калето/, при с. Дунавец /м. Куршумлиите/, при с. Сребърна /м. Опашката/, при с. Старо село /м. Юрта/, при с. Нова Черна /м. Калето/. В Шуменски окръг славянски селища от същото време са открити при с. Винаца /м. Клиседжик/, при с. Хан Крум /м. Хисарлъка/ и при с. Васил Друмев. В Северозападна България славянски селища от края на VI—VII в. са известни при Вълчедръм и при с. Връв, Видинско. В централната част на Северна България славянско селище е имало при Севлиево /м. Долни ливади/.¹⁴⁷ В Южна България засега са проучени само няколко славянски селища в Източните Родопи — при с. Любеново, при с. Минерални бани и при гр. Марица, всички в Хасковски окръг.¹⁴⁸ Бъдещите археологически проучвания

несъмнено ще разкрият и други славянски селища в тази част на страната.

И в Североизточна България славяните се заселвали в поречието на реки /Камчия, Дунав/, покрай блата или по полегати склонове. Характерно е гнездовидното групиране на селата, разположени едно от друго на разстояние от няколко до няколко метра до няколко километра. Така и в земите на юг от Дунава славяните продължили да изграждат селищната си мрежа по същия начин, както в отвъддунавските области.¹⁴⁹ Сега обаче се появили и нови моменти — в селището при с. Любеново, Хасковско, керамиката от края на VI—VII в. лежи направо върху разрушените и изравнени късноантични зидове на старата крепост.¹⁵⁰ Този факт означава, че тук славяните са се установявали и в изоставените стари селища, тъй като случаят с градището при с. Любеново едва ли е правилно изключение.

ЖИЛИЩА И ДОМАШЕН ИНВЕНТАР. Традиционното славянско жилище било землянката с квадратна или правоъгълна форма /много рядко се срещат останки от петоъгълна или многоъгълна землянка/. Вкопавана била в земята на дълбочина от 1,20 до 1,60 м, но в това отношение се срещат отклонения от 0,70 до 2,10 м. Площта на землянките възлизала обикновено на 10, 12 до 14 кв. м, при все че и тук са отбелязани отклонения — от 6 до 25 кв. м. Подовите /в редки случаи трамбовани/ били покривани с няколкосантиметрова глинена замазка. Измазаните с глина стени понякога били укрепявани с греди или талпи. Покривът бил дървен, затрупван отгоре с шума, сено или папрат. При археологически разкопки в подовите на землянките се откриват гнезда на греди, поддържали покривната конструкция. Срещат се обаче и землянки, покривната конструкция на които е поставена върху от вкопаната част на помещението, върху здравата пръст.¹⁵¹ Видима разлика между жилищата на славяните от двете страни на Дунава не се забелязва. Като се има предвид обаче, че на юг от Дунава славяните се заселили в земи с вековна цивилизация, по всичко изглежда, че в зарените селища те са се настанявали в готови жилища или пък твърде рано са започнали да използват и камъка като строителен материал.

Обичайното отоплително съоръжение в землянките била каменната печ. По-рядко се срещат останки от глинената печ или от откритото огнище. Пещите имали правоъгълна или подковообразна форма, с ширина и дължина от 0,80×0,90 до 1,50×1,80 м. Височината им се движела между 0,70 и 0,90 м. Сводът бил изграждан от по-дребни или по-едри камъни, примесени често с парчета от керамика или тухли. Подът бил измазан с глина.

Пещите обикновено се откриват в някой от ъглите на землянката, но понякога биват вкопани в една от стените. В някои землянки са запазени предпещни ями, или предпещни площадки, покрити с пепел и дребни въглени.¹⁵²

Основният инвентар, който се открива в славянските землянки, говори за скромен бит — глинени съдове, железни предмети, предмети от кост и прешлени за вретена.

Славянската керамика от VI в. е най-добре проучена при разкопките в Прага и край Житомир /в Западна Украйна/, поради което е позната на науката като пражки или пражко-житомирски тип керамика. Гърнетата от този тип са високи, с несиметрична яйцевидна форма и наподобяват преобърнат пресечен конус. Направени са на ръка от груба глина, примесена с пясък или шамот /препечена глина/. Дъната са плоски и дебели. Стените са грапави и дебели, с шупли. Устията са пошироки от дъната и са леко извити навън. При обгаряне съдовете са получили сивочер цвят. До времето на своето разселване славяните не познавали грънчарското колело.¹⁵³

В славянските селища от VI—VII в. в земите на север и на юг от Дунава освен често срещаните гърнета, направени на ръка, без украса, се откриват и гърнета, допълнително обработвани на примитивно грънчарско колело; по тях има украса от връзани вълнообразни и прави линии, от геометричната фигура зигзаг и др. Едновременно с гърнетата се срещат и голям брой тавички и широки паници /чаши/, а по-рядко — подници за хляб и полупаци. Често се намират и прешлени за вретена, както и тежести за рибарска мрежа и за стан. Откриват се също и пещи за изпичане на керамика. Всичко това показва, че грънчарството е било домашно производство и че е заемало важно място в живота на славяните.¹⁵⁴

ПОМИНЪК. Векове наред славяните се занимавали със земеделие и скотовъдство, с лов и риболов. И през VI—VII в. земеделието и скотовъдството били техен основен поминък. Псевдомаврикий разказва, че славяните имали „множество всякакви домашни животни и храни, наредени на кръстци — най-вече просо и жито“¹⁵⁵. Прокопий също говори за отглеждане на „воллове и всякакви други животни“, които били използвани при жертвоприношения.¹⁵⁶

Проучването на костните остатъци от славянското селище в м. Джеджови лозя край с. Попина, Силистренско, потвърждава писмените сведения. Източник на месна храна били скотовъдството, птицевъдството, ловът и риболовът.

Славяните отглеждали говеда, свине, овце, кози и коне. Костните остатъци от тези животни

съставляват 95% от наличния костен материал, което означава, че скотовъдството е било основен източник на месна храна.

Между домашните животни първо място заемало говедото. Сред намерения костен материал костите от говеда възлизат на 46%. При това почти всички кости са от стари животни, което показва, че те са били използвани преди всичко за работа и за получаване на мляко, а едва по-късно — за храна. През VIII в. се наблюдава намаление на костния материал от говеда с около 7%, докато изворите от VI в. говорят за говедата като за преобладаваща част от домашните животни. Явно е, че от VI в. нататък и особено след заселването на славяните на Балканския полуостров говедовъдството е продължавало да заема главен дял от скотовъдството, но постепенно започнало да отстъпва пред отглеждането на дребен домашен добитък.

На второ място като източник на месна храна идвала свинята. Костният материал от свине възлиза на 21%.

Дребният домашен добитък, главно овцата и козата, е представен на трето място с около 18,5% костен материал. През VIII в. броят на овцете и козите нараснал с около 10% и те заели второ място в скотовъдството, пред свинята. Освен месо овцете и козите доставяли на старите славяни мляко, вълна и козина.

Сред домашните животни, използвани за месна храна, на последно място стоял конят. Костният материал от коне е само 5%; този процент се запазил и през следващите векове. Всички кости и тук, както при говедата, са от стари животни, което показва, че конят е бил използван главно за работа и за езда — особено по време на война.

Птицевъдството заемало постоянно, но не особено важно място в поминъка на населението.

Ловът доставял малка част от месната храна на славяните — едва 5%. Обект на лов били заекът, дивата свиня, сърната, еленът и турът /дивото говедо/. През VIII в. костният материал от диви животни намалял близо с 2% — сигурен белег, че ловът е престанал да бъде поминък и източник на месна храна.

Риболовът също така непрекъснато губел значението си на поминък. Сред костния материал от риби се срещат предимно следи от сом, шаран и есетра.¹⁵⁷

Данните от костния материал от селището в м. Джеджови лозя съвпадат с находките от кости в славянското селище при с. Гарван и в някои други славянски селища. А това показва, че скотовъдството е било силно развито и в останалите славянски селища на юг от Дунава.

Наред със скотовъдството основен поминък на славяните било и земеделието. Сведенията на византийските автори за изобилие от всякакъв вид храни у славяните се подкрепят от археологическите проучвания. Край славянските землянки често се откриват конусообразни ями за съхраняване на зърнени храни. Много от тях и досега съдържат остатъци от овъглено жито и просо. Намерените хромели не само дават представа за начина на смилане на зърнените храни, но и отразяват един по-висок етап на развитие в сравнение с употребата на по-старите ръчни мелници. Археологическите разкопки най-често разкриват селскостопански инвентар — сърпове, коси, лемежи /наралници/, копачки, прави лопати, чересла и др., които доказват широкото навлизане на желязото в селското стопанство.¹⁵⁸ Запазените оръдия на труда по нищо не отстъпват на земеделския инвентар на завареното местно население и явно са заимствувани от него. От местното население славяните усвоили и някои нови поминъци, например лозар-

Славянска керамика. Национален археологически музей — София

1. Тавичка от с. Гарван

2. Гърне-урна от с. Дол. Луковит, Плевенски окръг. IX—X в.

3. Гърне от с. Гарван. VIII—IX в.

4. Амфоровидна стомна със зелена глазура от с. Галиче, Врачански окръг. IX—X в.

5. Гърне-урна от с. Гарван. VIII в.

6. Гърне от с. Гарван, Силистренски окръг. VI—VII в.

ството, което издигнало земеделския труд у тях на още по-високо равнище.

Сред производствата, свързани с домашния бит, изпъкват тъкачеството, дърводелството, каменоделството и обработването на кост. Намирането на голям брой прешлени за вретена и тежести за стан показва, че от вълна, лен и коноп са би-

ли изпридани, тъкани и приготвяни дрехи, постилки и завивки. Железните обковки, гвоздеи и обгорели греди от покривни конструкции, както и намерените секири, триони и други инструменти говорят за добре развито дърводелство. Каменоделството също така заемало важно място в бита на старите славяни, особено в строителството. Продукцията от кост пък е представена от различни шила, рогчета, игленици, прешлени за вретена, пулове и предмети за украса.¹⁵⁹

Археологическите проучвания най-сетне дават възможност да се проследи развитието на металообработването, на железарството и златарството. Обилните находки от железни предмети — разнообразен селскостопански инвентар, предмети за битова употреба /ножове, токи, обковки и др./, оръжие /стрели, копия, мечове и др./ — свидетелствуват за усъвършенствувано металодобиване и металообработване, за големи промени в развитието на оръдията на труда.¹⁶⁰

ВОЕННО ДЕЛО. Най-много сведения византийските автори дават за въоръжението и военното изкуство на славяните. И това е съвсем естествено — в продължение на повече от един век славяните нападали пределите на империята и от изхода на двубоя с тях зависела съдбата на целия Балкански полуостров.

Най-ранните сведения говорят за сравнително примитивно оръжие, поради което във войните с Византия славяните разчитали повече на военни хитрости и лична храброст. Прокопий съобщава, че когато славяните „влизат в сражение, повечето от тях тръгват срещу неприятеля пешком, въоръжени с малки щитове и копия; ризници съвсем не навличат. Някои пък нямат нито риза, нито горна дреха, но прикрепят широките си гащи чак до срамните части и така влизат в бой с противниците.“ По повод на едно сражение пък същият автор казва, че славяните „били свикнали да се крият под малък камък или под някакъв случайно по паднал пред тях храст и да отвличат някой неприятел. Това те вършат винаги край реката Истър, гдето обитават, спрямо ромеите и другите варвари.“¹⁶¹

Стратегиконът на Псевдомаврикий съдържа много повече и по-интересни данни. Всеки славянски боец бил въоръжен с по две къси копия. Щитовете били яки, но неудобни за носене. Лъковете били дървени, а стрелите — намазани със силна отрова. Псевдомаврикий съобщава, че славяните „обичат да правят нападенията срещу противниците си в гористи, тесни и стръмни места. Служат си умело със засади, внезапни нападения, хитрости, като и денем, и нощем изобретяват различни начини на действие.“ Особено се подчертава уме-

6

нието им да преминават реки и да се крият във водата, като лежат по гръб и дишат с помощта на тръстики. По време на сражение славяните надавали боен вик и се хвърляли стремително в атака. Често изоставяли умишлено носената плячка и избягвали в горите, а когато неприятелите се отдавали на грабеж, те се връщали, нападали ги и ги разбивали. „Това те са свикнали да правят изкусно и преднамерено като примамка за своите противници.“¹⁶²

Войните на славяните с Византия довели до сериозни промени в техния бит, в развитието на занаятите и особено в усъвършенствуването на бойната техника.

Когато славяните започнали своите нападения в земите на юг от Дунава, те имали срещу себе си голяма сила. Макар и да преживявала сериозна криза във връзка с разлагането на робовладения строй, Византия все още разполагала с огромна мощ: несметни богатства, сложна и добре изградена крепостна система, солидно въоръ-

жение, високо за времето си военно изкуство и бойни традиции, наследени от старата Римска империя. Поради това успехите на славяните в борбата против византийците зависели вече не само от личната храброст на бойците и от прилаганите хитрости, но преди всичко от въоръжението, от умението и възможностите да се строи обсадна техника, да се превземат укрепления. Славяните трябвало да развият онези занаяти, които били свързани с изготвянето на оръжия и бойна техника, за да могат в кратко време да достигнат византийците; те трябвало да усъвършенствуват преди всичко металодобиването и металообработването, дърводелството, кожарството и каменоделството. Така нуждата от по-висока бойна техника довела до бурно развитие на производителните сили сред славяните през VI и особено сред българските славяни през VII в.

През VI и VII в. в бойната техника на славяните бил извършен истински прелом. При археологически разкопки се открива голямо разнообразие от стрели: ромбовидни, с шиловиден шип, листовидни, с форма на триъгълна или четириъгълна пирамида и т. н.¹⁶³ Било усъвършенствувано и останалото въоръжение. Сега славяните могли да променят тактиката на боя: докато в началото на VI в. те се сражавали в труднопроходими места и си служели повече с хитрости, през средата на столетието вече свободно кръстосвали владенията на империята, приемали открит бой в равнините и дори превземали крепости с обсада. В края на VI в. славяните безнаказано живеели в земите на византийците и им съперничели със своето въоръжение. Под стените на Солун те си служели с разнообразна бойна техника: бойни кули, стенобойни, каменометни и други машини. При описанието на едно нападение срещу Солун се съобщава, че „казаните каменометни машини бяха над петдесет само в източната част на града“¹⁶⁴.

РЕЛИГИОЗНИ ВЯРВАНИЯ И ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ. Византийските автори са съхранили интересни сведения и за нравите и религиозните вярвания на славяните. Прокопий подчертава тяхното добродушие.¹⁶⁵ Псевдомаврикий пък изтъква славянското гостоприемство: „Към чужденците, които идват при тях, са любезни и грижливо ги прекарват от едно място на друго, където би станало нужда. Така щото ако гостът пострада поради небрежност на този, който го е приел, то онзи, който му го е предал, започва война срещу него, смятайки за свещен дълг да отмъсти за госта.“¹⁶⁶ В известната „Тактика“ на Лъв VI /X в./ също така се говори за изключителното гостоприемство на славяните — качество, което те запазили и след заселването си на Бал-

канския полуостров.¹⁶⁷ Най-сетне изворите подчертават и целомъдрието на славянските жени: „Жените им са целомъдрени повече, отколкото човешката природа допуска, така щото повечето от тях смятат смъртта на мъжете си за своя собствена смърт и се удушват доброволно, като не смятат за живот вдовството.“¹⁶⁸

Във връзка с религиозните вярвания Прокопий споменава, че славяните имали вече един главен бог — създателя на мълнията, който бил единствен господар на всичко и на когото принасяли в жертва хора и всякакви животни. Несъмнено в случая става дума за бога на гръмотевицата Перун. „Но когато пред тях вече се изпречи смъртта, било от болест или че се намират във война, те обещава, че ако се спасят, веднага ще принесат на бога жертва за душата си онова, което са обещали, а след като избягнат [опасността], смятат, че именно чрез такава жертва са изкупили своето спасение. При все това те почитат и реки, и нимфи, и други някои божества и на всички тях принасят жертви, като именно при тези жертвоприношения вършат гадания.“ Като прави сравнение с религиозните вярвания на византийците, Прокопий отбелязва, че славяните не знаят нищо за съдбата /провидението/ и не вярват, че тя има някакво влияние и въздействие върху хората.¹⁶⁹

Сведенията за религиозните вярвания на славяните на юг от Дунава са оскъдни. Широкото разпространение на името на бога на гръмотевицата /цветето перуника, Перун — Пирин планина, а може би и Перник/ показва, че Перун е продължавал да бъде главно славянско божество. След разпространението на християнството неговият култ се слял с култа на св. Илия, особено много почитан сред южните славяни.¹⁷⁰ Сведенията от по-късно време за езически капища,¹⁷¹ за почитане на дървета, за вярата в орисници, русалки и самодиви, за спазването на „вълчи“, „мечи“, „миши“ и други празници допълват представата за религията на старите славяни.¹⁷²

Във връзка с религиозните вярвания на славяните стои и въпросът за техните погребални обичаи. И през VI–VII в. те изгаряли своите мъртвци заедно с вещите, служили им приживе. Останките от изгорели кости, облекло и накити поставяли в погребални урни. Покривали отгоре урните с плитка паница или широка делва, след което ги заравяли в обикновени ями. В Североизточна България, където са открити славянски некрополи при с. Гарван, при с. Бабово, Русенско, и в м. Джеджови лозя край с. Попина, Силистренско, урните са поставяни в кръгли ями на дълбочина от 0,20 до 0,50 м. Обикновено в гробовете има по една урна — гробове с по две и три урни се срещат

по-рядко. От личните вещи на погребаните са останали железни ножчета, железни токи и др.¹⁷³ Подобни погребения — със същата керамика, лични вещи и инвентар се откриват в Северна Добруджа и по цялата територия от Карпатите до Днестър.¹⁷⁴

Проучването на материалната култура, бита и погребалния обред показва, че през VII в. от двете страни на Дунава, от Карпатите и Днестър до Бяло море, славянското население е принадлежало към една обособена група — групата на българските славяни.

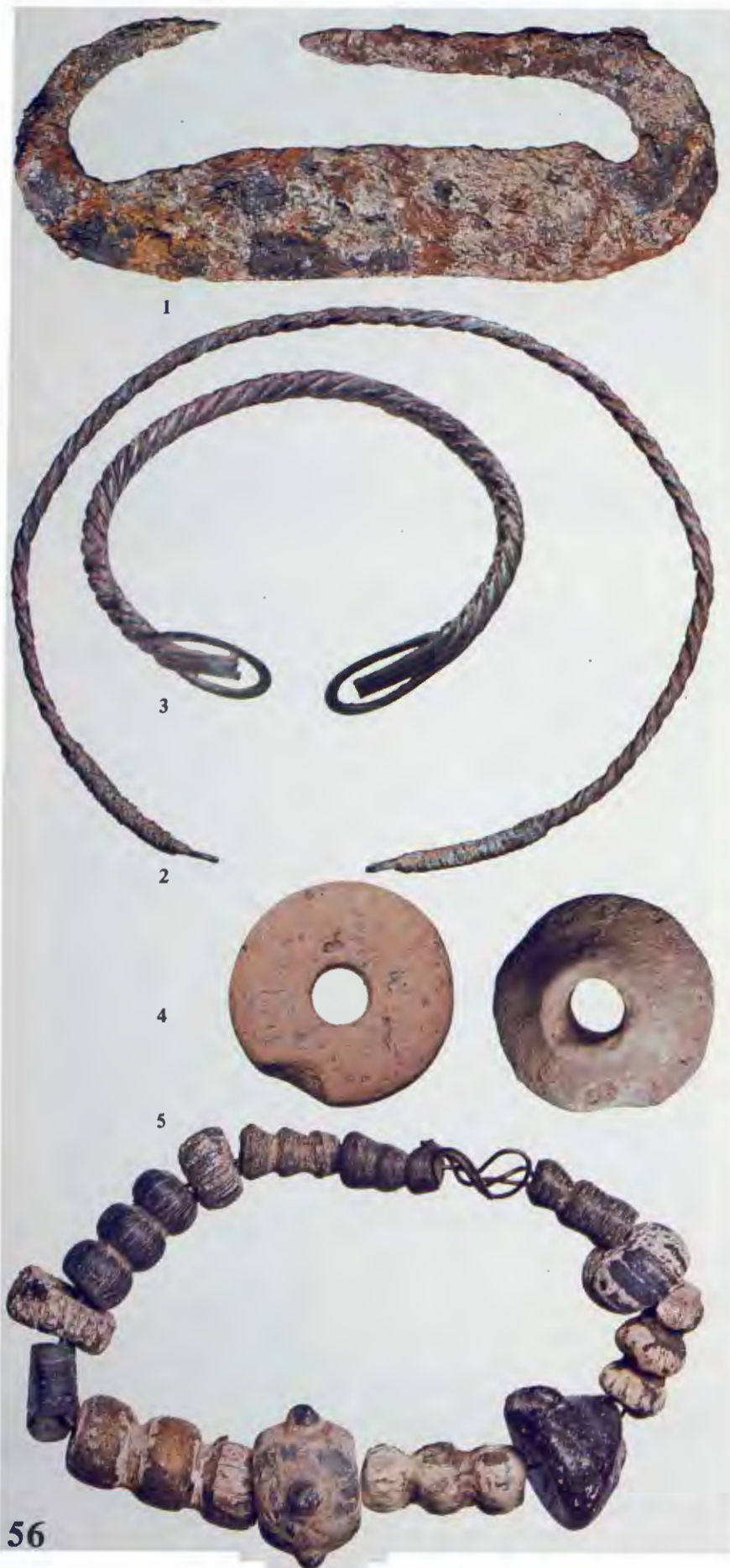
ОБЩЕСТВЕН ЖИВОТ ПРЕЗ VI–VII В. Когато говорят за обществения строй и за организацията на славяните, византийските автори подчертават демократичността и липсата на единна централна власт у тях. „Тези народи — славини и анти — съобщава Прокопий — не се управляват от един човек, но от старо време живеят демократично и затова винаги общо разглеждат полезните и трудни работи.“¹⁷⁵ Псевдомаврикий пък казва, че славяните живеели в безвластие и не познавали робството: „Не държат в робство своите пленници за неопределено време, както другите племена, но им определят един срок и оставят на тях да решат дали искат да се върнат у дома си срещу определен откуп или пък да останат там като свободни хора и приятели.“¹⁷⁶

Разгледаните сведения, дадени от хора, които преценяват обществените отношения на славяните през призмата на робовладелския строй и принадлежат към една добре организирана робовладелска държава, се нуждаят от внимателен анализ, още повече, че при други случаи същите автори говорят за здравата политическа и военна организация на славяните. В същност византийските автори описват едно общество, живеещо при друг обществен строй — при родоообщинните отношения. Основна обществена единица у славяните била родовата община, представляваща колектив от хора, които общо владеели средствата за производство, общо се ползували от произведените блага и били свързани помежду си с кръвно родство. Начело на всеки род стоял старейшина — обикновено най-възрастният или най-опитният мъж, — като всички важни въпроси били решава-

Славянско земеделие

1. Лемеж. Национален археологически музей — София
2. Чересло. Национален археологически музей — София
3. Тухла с изображение на три рала, намерена в Плиска. IX–X в. Археологически музей — Плиска
4. Чересло. Национален археологически музей — София

ни общо. По време на разселването на славяните през IV–V в. и още докато те се намирали отвъд Дунава, родовата община започнала да се разлага на отделни семейства, обединени въз основа на териториалния принцип. В случая хората, живеещи на определена територия и несвързани обезателно с кръвно родство, притежавали свой дом, инвентар и работен добитък и ползували обработваемата и необработваемата общинска земя. Основна политическа форма на организация у славяните било племето — съюз от родови или териториални общини. Начело на всяко племе стоял вожд, или княз, избран от общото събрание на всички годни да носят оръжие мъже. Общото събрание решавало не само въпросите, свързани с войната и мира, но и вътрешни въпроси от живота на племето. За разрешаването на задачи пък, които не били по силите и възможностите на едно племе, се създавали временни политически обединения — племенни съюзи, — начело на които заставали временни вождове. Обикновено такива племенни съюзи били създавани за водене на война, защото „войната и организацията за война — по думите на Фр. Енгелс — станали сега редовни функции на народния живот“¹⁷⁷. Затова този период в живота на народите, в това число и на славяните, се обозначава още с термина военна демокрация.

Войните на славяните с империята през VI в. донесли сериозни промени в техния обществено-политически живот. При своите успешни набези славяните вземали голяма плячка. Съществуващата тогава практика на неравномерно разпределяне на плячката довела до засилване на имущественото разслоение. Както е известно, военният вожд обикновено вземал 1/6 от заграбеното, а останалото се деляло поравно между бойците.¹⁷⁸ Така се стигнало до натрупване на значителни богатства в ръцете на отделни лица, за които войната станала средство за забогатяване. Масата от славяните пък получавала толкова, колкото било

Славянски украшения и предмети на бита

1. Огниво /кресало/. VIII–IX в. Национален археологически музей — София

2. Сребърна вита торква /диадема/ от с. Долни Луковит, Плевенски окръг. IX–X в. Национален археологически музей — София

3. Бронзова вита гривна от с. Гарван, Силистренски окръг. IX в. Национален археологически музей — София

4. Прешлени за вретено от с. Гарван. Национален археологически музей — София

5. Гердан от мъниста. IX–X в. Национален археологически музей — София

необходимо за задоволяване на насъщните ѝ потребности. За нея грабежите били само средство за осигуряване на прехраната. Изворите от края на VI в. говорят за забогатяване, за притежаване на огромни количества злато, сребро и добитък, но това се отнася само до славянската военно-племенна аристокрация и не засяга останалото население. Войните на славяните с империята допринесли за засилване на имущественото разслоение, за обособяване на славянската военно-племенна аристокрация като заможна, икономически силна прослойка. Класовото разслоение сред славянското общество през VI в. се развивало интензивно.

През VI в. непрекъснато укрепвала славянската племенна и военна организация. Създаването на племенни съюзи било естествен процес, резултат от постепенното развитие на институциите на родоообщинния строй. Върху този процес обаче особено активно въздействувала външната функция — воденето на отбранителни войни — и, което е по-важно — организирането на успешни нападения в чужди територии. Борбата с Византия, която притежавала големи армии, не можела да се води от отделни отреди, разпокъсано, без план. Против империята трябвало да се изправи политическо обединение, способно да организира големи походи, да събира многочислени войски. И понеже борбата с Византия продължила повече от един век, нуждата от здрава политическа и военна организация също така била постоянна. В течение на близо половин век дакийските славини били заплашвани и от Аварския хаганат, което още повече усилвало необходимостта от създаването на траен племенен съюз.

Византийските автори, които са съхранили най-важните сведения за славяните, обикновено говорят за войни, за завладяване на територии, за причинени щети и отделят много малко внимание върху вътрешното устройство на славянските племена. Те обаче предлагат достатъчно данни, за да може с основание да се приеме съществуването на племенен съюз отвъд Дунава още през VI в.

Почти всички автори разграничават антите от славините. Те са представени не само като два клона на славянската общност, но и като две обособени политически групировки: с тях империята била в съюзни или във враждебни отношения, те воювали помежду си или сключвали съюзи, координирали нападенията си с прабългари и авари.

В историческите извори са посочени няколко имена на славянски князе от втората половина на VI в., на които били подчинени огромни маси дакийски славини: около 578 г., когато аварите искали да подчинят дакийските славини, те преговаряли с княз Даврентий и той от името на всички

свои съплеменници отхвърлил предложението на хагана; през 594 г. начело на дакийските славини стоял княз Ардагаст, а след неговата смърт — княз Мусокий; през 595 г. срещу цялата византийска армия, която преминала на север от Дунава, се опълчил княз Пирогаст. За опасността от обединяване на силите и от създаване на единовластие сред дакийските славини говори и Псевдомаврикий, като съветва то да се руши с всички възможни средства — от обещания и дарове до военни действия.

Не трябва да се забравя също, че и нападенията на славяните на Балканския полуостров през VI в. са били организирани с непрестанно нарастващи сили: през 551 г. огромна славянска войска презимувала в околностите на София и Ниш, на следната година се съединила с друга войска, която преминала Дунава, и така обединените сили нападнали непосредствените околности на Цариград; през 581—585 г. славяните пребивавали на територията на Византия, като извършвали грабителски набези до Дългата стена и дори до стените на Цариград; през 594 и 602 г. византийската армия отказала да презимува в земите на север от Дунава, страхувайки се от огромните сили на славяните; през 597 г. под стените на Солун дошло неизброимо множество славяни. Явно е прочее, че организирането на толкова многочислени войски и на такива сериозни военни акции е могло да бъде по силите само на един голям племенен съюз.

За съществуването на племенен съюз сред дакийските славини говори и фактът, че с него е следвало да се съобразяват както византийци, така и авари. Въпреки всичките си старания аварският хаган Баян не само не могъл да покори дакийските славини, но и не бил в състояние да прехвърли карпатската граница — и преди 578, и през 578 г., когато искал да ги нападне, той трябвало да прекоси земите на византийците. От своя страна и Византия гледала на славините в Дакия като на нещо обособено. На три пъти тя се съгласявала да увеличи данъка си към аварите с по 20 000 жълтици, за да може да осигури техния неутралитет и да бъде с развързани ръце при евентуални военни действия в земите на север от Дунава.

Проследяването на политическата обстановка в Югоизточна Европа през VI в. и особено на големия двубой на славяните с Византия показва, че през това столетие и особено след 551 г. в териториите на север от Дунава е съществувал здрав и траен племенен съюз. На северозапад той имал обща граница с аварите на Карпатите, на юг — с византийците на Дунава, а на североизток през различни периоди негови съседи били прабългарите и антите.

След заселването на Балканския полуостров имущественото разслоение в славянското общество се задълбочило още повече. В ръцете на славянската военно-племенна аристокрация минали обширни дялове земя, отнети от византийската аристокрация. Имущественото неравенство от VI в., изградено върху притежанието на добитък и скъпоценности, сега прераснало в неравенство, произтичащо от владееенето на земята. Славянската военно-племенна аристокрация се превърнала в класа на земевладелци, която вече изпитвала нужда да ползува чужд труд, да присвоява чужди блага, за да увеличава богатствата си. Сега имуществените и класовите различия в славянското общество минали върху основата на земевладение, от която основа произлизало главното противоречие във феодалното общество. Изобщо класовите противоречия в славянското общество ставали все по-остри, все по-антагонистични.¹⁷⁹

При заселването на Балканския полуостров старите родови връзки сред славянските племена се разкъсали окончателно. Заедно със завареното местно население славяните били организирани в териториални общини, в които обработваемата земя станала собственост на отделните семейства, т. е. могла да се придобива, купува и продава, наследява и подарява. Следвал процес на разслоение вътре в общината, на поява на бедни и богати, на имотни, полуимотни и безимотни. Създали се условия за попадане в икономическа зависимост. На практика това означавало възникване на експлоатация и потисничество в славянското общество. За запазването и поддържането на тези отношения господстващата аристокрация се нуждаела от съответна политическа организация.

Разгледаният процес протекъл след заселването на полуострова, когато спрели набезите и грабежите, когато изчезнал постоянният източник, който носел богатства. Приходи и богатства вече могли да се придобиват или по пътя на обработването на земите, или чрез присвояване част от добива на завареното местно население и на славяните-общинници. Главният проблем, който изпъквал пред славянската аристокрация при обработването на земите, бил за източниците на работна ръка. При изживяването на робовладелските отношения в самата Византия и при неуспешните войни с империята набавянето на военно-пленници и използването на робски труд се оказали невъзможни. За славянската аристокрация не оставало друго, освен да постави под своя зависимост местното население, и тя все повече насочвала погледите си към него. И колкото по-силен бил процесът на обезземляване в общините, колкото повече се засилвала поляризацията в тях, толкова

по-голяма ставала възможността да се привлекат безимотните и малоимотните на работа в земите на аристокрацията. Така се оформяли отношения, за чието утвърждаване създаването на държавна организация ставало особено необходимо.¹⁸⁰

Предпоставките за изграждането на държава обаче все още били недостатъчни. Процесът на разслоение в общините протичал бавно, тъй че за славянската аристокрация било невъзможно чрез подчинение на селяните да си набавя необходимата работна ръка. Трябвало да се посегне на общините като цяло, да се поставят те под господарска опека и да се принудят да дават част от приходите си под формата на данък /рента/ на своите господари. За това обаче била необходима силна власт и изграден държавен апарат.¹⁸¹

Държавна организация била необходима на славянската аристокрация и за уреждане на отношенията със завареното население. Славяните се заселили на територия, в която в продължение на много години съществувала държавна организация. Наистина на полуострова те дошли като рушители на робовладелските отношения, но не унищожили напълно местното устройство, не създали анархия, а заимствували известни форми на управление, които им давали възможност да държат в подчинение завареното население. Добре е схванал този момент летописецът Михаил Сирийски, който изрично отбелязва облагането на местното население с данъци.¹⁸²

Поддържането на отношенията на подчинение, установени между славянската аристокрация и завареното местно население, изисквало изграждането на държавен апарат. Новата държавна организация обаче трябвало съществено да се отличава от старата, на която славяните били рушители. Нужно било да се създаде сега нещо ново, което да включва в себе си донесената от тях племенна организация и някои от заварените форми. Но веднъж започнало изграждането на държавна организация с нейния сложен апарат за управление и принуда, то неминуемо трябвало да обхване наред с местното население и славянската маса. Невъзможно било само едни от общините да бъдат поставени в данъчна зависимост, а други да се ползват от пълна свобода.¹⁸³

Държавната организация била необходима не само за защита на класовите интереси на славянската аристокрация. В значителна степен тя била необходима и на цялото славянско общество за защита на собствените му земи от преминалата в настъпление Византия. И колкото заплахата от възстановяване на византийското владичество ставала по-голяма, толкова необходимостта, а същевременно и възможностите за създаване на дър-

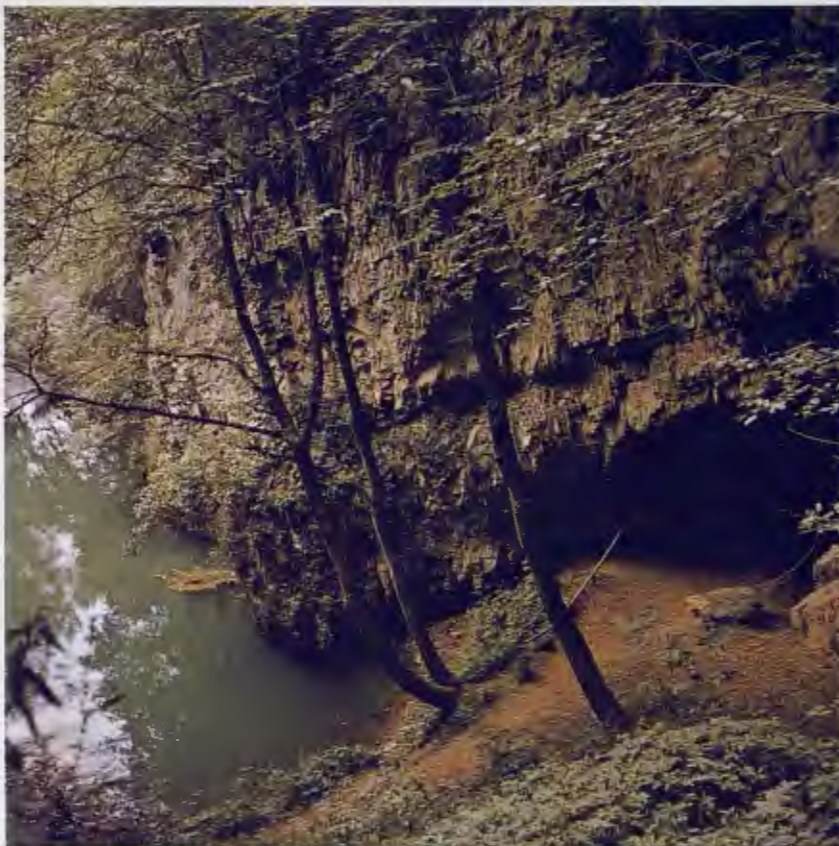
жавна организация нараствали. Първи стъпки в това отношение били отдавна съществуващите и непрекъснато укрепващи и развиващи се племенни съюзи.¹⁸⁴

Наличието на здрава племенна организация сред славяните през VII в. е безспорен факт. Тази организация обаче се различавала от организацията, която те имали на север от Дунава и с която дошли на Балканския полуостров. През VI в. войната била поминък и всички годни да носят оръжие мъже влизали във военните дружини, т.е. представлявали въоръженият народ. След заселването на полуострова военната организация не могла да се запази, тъй като била икономически неизгодна. Новите условия наложили и нови форми на организация.¹⁸⁵

Там, където трябвало да се завоюва нова територия, във военните дружини участвували всички мъже. Такъв е случаят с обсадата на Солун в началото на VII в. — славяните водели със себе си жените и децата и карали покъщнината си, тъй като имали намерение да се заселят в града след превземането му.¹⁸⁶ За оръжие трябвало да се залавят всички мъже и по време на върховна опасност, когато имуществото и земите били застрашавани от византийско нашествие. През останалото време се налагало да се поддържат постоянни военни дружини, които да охраняват мирния труд на огромното мнозинство славяни-общинници. Военните дружини могли да съществуват само ако се издържали от заетите с мирен труд славяни. Опитът със завареното местно население, което било обложено с данък, показал как би следвало да се постъпи и с доведеното славянско население. Така била създадена нов вид военна организация, издържана от народа, но подчинена на военно-племенната аристокрация.

Изграждането на новата военна организация като ударна сила на славянските обединения на Балканския полуостров ставало предимно там, където опасността от Византия била най-голяма, т.е. в Мизия и в Македония. За едно от нападенията срещу Солун се разказва, че било извършено от „не твърде многобройна варварска войска /защото ние ги изчислихме на около пет хиляди души/, но твърде мощна и силна, понеже се състоеше от избрани и опитни бойци“¹⁸⁷. Очевидно тази войска от избрани бойци не била вече онова множество от племена, за които се говори при другите нападения на града. Такава здрава военна организация имали и славяните в Мизия, които дотогава, а и по-късно участвували в множество сражения с византийците.

Така благодарение на своето вътрешно обществено-икономическо развитие, а също и на

Общ изглед на светилището при с. Златна Панега, Ловешки окръг

конкретните условия на Балканския полуостров българските славяни тръгнали по пътя на изграждане на своя държавна организация.

ГЛАВА ВТОРА

ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО ЗАСЕЛВАНЕТО ИМ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУОСТРОВ 1.

Произход и ранна история

ПРОИЗХОД И ПРАРОДИНА. Въпросът за произхода на прабългарите е поставен отдавна и за разрешението му са създадени множество хипотези.¹ Голяма част от тях — за славянската, татарската и фино-чудската принадлежност на прабългарите, — както и схващането, че те са били автохтонни жители на Балканския полуостров, вече не се поддържат от учените. Сериозни и аргументирани възражения срещнаха отстояваните и досега

хипотези за хунската² и огурската³ принадлежност на прабългарите.⁴

Проучванията напоследък утвърдиха схващането, че прабългарите са принадлежали към тюркско-алтайската езиково-племенна общност, към която спадали още хуни, хазари, авари, огузи, печенеги, кумани и др. Прабългарският език, който бил основен белег за етническата им принадлежност, се числял към западнохунската езикова група.⁵ От съвременните езици негов наследник е чувашкият — езикът на населението на Чувашка АССР.⁶

Езиковите данни по безспорен начин разкриват тюркската принадлежност на прабългарите, а антропологическите и археологическите изследвания показват, че тюркският елемент у тях е бил основен и първоначален. Тяхната най-стара история е тясно свързана с онази етническа общност, която се зародила и формирала на територията на Алтай. Тук именно била прародината на тюркско-алтайската езиково-етническа общност, към която принадлежали прабългарите.

Развитието на тюркско-алтайската общност минало през три главни епохи, чиято характеристика се изгражда върху основата на процесите от езиково-етнически и политически характер: алтайска, хунска и старотюркска /II хил. пр.н.е. — VIII в. от н.е./.

Придвижването на прабългарите от изток на запад — от Вътрешна Азия към Източна Европа — е част от Великото преселение на народите, в което особено активна роля играли хуните.⁷

Раздвижването на хуните през II в. в степите на Северен Казахстан принудило част от прабългарските племена да се придвижат на запад и да потърсят нови поселения в земите около Каспийско и Азовско море.⁸ С това придвижване започнало първото разселване на прабългарските племена и началото на разпадането на тяхната общност. Основната маса прабългари обаче продължила още едно столетие да живее в своята прародина. Нейното движение на запад било обусловено не само от увляклото я в тази посока хунско нашествие, но и от някои процеси на вътрешното ѝ развитие — нарастване числеността на населението, увеличаване броя на отглеждания добитък и свързаното с тези предпоставки изискване за усвояване на нови територии.

ПРАБЪЛГАРИ И ХУНИ. Най-ранното писмено сведение за прабългарите, в което те са отбелязани със собственото им народностно име /*Vulgares*/, се среща у Анонимния римски хронограф от 354 г. Тук те са споменати между племената и народите, обитаващи земите на север от Кавказ.⁹

Вероятно между 351 и 389 г. прабългарите, които живеели на север от кавказката планинска верига, известни като *вхндур булгар*, начело със своя вожд Вунд са се преселили на юг в Армения — „в плодоносни и хлебоносни области“, — за да потърсят спасение от хунския натиск. Тези прабългари продължавали да обитават заселените от тях в Армения земи още цяло столетие — за това може да се направи заключение от сведенията на арменския историк Мойсей Хоренски /V в./.¹⁰ Трайното настаняване на тези прабългари в Армения се потвърждава и от някои топонимични данни: областта, в която те се заселили, започнала да се нарича по името на прабългарския вожд Вананд; левият приток на р. Аракс и досега носи името Ванандчай, а една рекичка в Мурганска област се нарича Балгаручай, и т. н.¹¹

Хунският натиск към Европейския югоизток през втората половина на IV в. открил пътя на увлечените от него прабългарски племена. Основната маса от тях се изселила окончателно от местоживелищата си в Източен Казахстан и се настанявала в степните и лесо-степните области на Предкавказието, Приазовието и поречието на Дон и Донец. Основната прабългарска маса се преселила в териториите, обитавани преди това от сарматско-аланските племена, остатъците от които били асимилирани с течение на времето от прабългарите. Миграцията от Вътрешна Азия в Източна Европа станала повратен момент в цялостното историческо развитие на прабългарските племена. Без да се откъсват от своето вътрешноазиатско етническо обкръжение, сега те получили възможност да свържат историята, културата и съдбата си с племената и държавите от Източна Европа.

Още в края на IV в. прабългарските племена били разделени на две големи групи: основната част от тях останала да обитава посочените вече територии, а другата била увлечена от движението на хуните на запад и участвувала в техните походи /заедно с основната хунска маса и някои огурски племена тези прабългари се заселили в Панония и в северозападните карпатски котловини/.

От 377 до 453 г. хуните успели да наложат своето военно-политическо надмощие в Централна и Източна Европа. През този период прабългарите се споменават в историческите извори сравнително рядко, тъй като етническото име на хуните станало събирателно понятие за племената,

Именник на българските ханове. Синодален ръкопис 280, Хронограф от XVII в. Държавен исторически музей — Москва

включени в техния военно-племенен съюз.

Най-напред в историята на Европа се вплели онези прабългари, които още в началото на V в. били увлечени от движението на хуните към Централна Европа. Както вече бе изтъкнато, заедно с хуните и огурските племена те се настанили в Панония и в карпатските котловини.¹² В северозападните склонове на Карпатите тези прабългари нападнали живеещите в непосредствено съседство до тях лангобарди и им нанесли сериозно поражение, при което погубили краля им Агелмунд и отвели в плен единствената му дъщеря. По-късно новият лангобардски крал Ламисион възобновил започналата война срещу прабългарите. В първото сражение лангобардите претърпели отново поражение, но в следващото удържали голяма победа и взели богата плячка от изоставеното на полесражението прабългарско снаряжение.¹³

Участието и ролята на прабългарите в хунския военно-племенен съюз през първата половина на V в. били значителни. С това може да се обясни онази историческа традиция, която още в далечното минало свързвала хуни и прабългари. Тя намерила отражение в известния прабългарски паметник Именник на българските ханове. Според него родоначалници на прабългарската ханска династия Дуло били Авитохол и Ирник,¹⁴ които се отъждествяват с хунския вожд Атила и неговия син Ернах.¹⁵

След смъртта на Атила през 453 г. хунският военно-племенен съюз се разпаднал. Разпадането довело до изявата на нови племена, които станали политически фактор в историята на Европейския югоизток. Сред тях били и прабългарите.

Сега на преден план сред племената от варварския свят в Югоизточна и Централна Европа изпъкнали остготите. За известен период те наложili своето господство над северните и северозападните краища на Балканския полуостров, но скоро Византия успяла да им противопостави трайно уседналите в Панония и в западнокарпатските котловини прабългари.

ПРАБЪЛГАРИТЕ И ВИЗАНТИЯ ДО СРЕДАТА НА VI В. Ранната политическа история на прабългарите — от средата на V до средата на VI в.¹⁶ — се характеризира с чести взаимоотношения с Византийската империя, славянските племена, номадските племена от тюркски произход, готите, гепидите и лангобардите.

През 480 г. остготите започнали военни действия срещу Византия. Поставен в тежко положение, император Зенон се обърнал за помощ към прабългарите. Тогава именно Византия сключила политически съюз с тях и прабългарите за пръв път се намесили активно в историята на Балкан-

ския полуостров. В станалото в Тракия сражение остготите разбили противопоставилия им се прабългарски отред и продължили своя поход към Цариград.¹⁷

През 486 г. отново в качеството си на византийски съюзници прабългарите воювали в Тракия с остготите, но били разбити. Удържаната от остготския крал победа била смятана от съвременниците за голям подвиг, защото прабългарите се славели като войнствен и непобедим в бран народ.¹⁸

За трети път прабългарите се сблъскали с остготите при тяхното окончателно оттегляне от Балканския полуостров и насочването им към Италия през есента на 488 г. Този път обаче те действували като съюзници на гепидите. При р. Сава гепидите, подпомогнати от отредите на прабългарите, нападнали внезапно придвижващите се остготи, но били победени. В битката загинали прабългарският вожд Бузан и гепидският крал Трапстила.¹⁹

Оттеглянето на остготите в Италия открило пътя на прабългарите към Балканския полуостров. През 493 г. те нахлули в Тракия, разгромили византийската войска и убили военачалника на този диоцез Юлиан. За да преодолее надвисналата опасност, византийският император Анастасий I взел сериозни мерки за укрепване отбранителните съоръжения на полуострова.²⁰

През 499 г. многобройна и добре въоръжена прабългарска войска предприела нападение на Балканския полуостров и подложила отново на опустошение Тракия. В битката при р. Цурта византийците претърпели поражение. Хронистът Комес Марцелин /VI в./ отбелязва кратко: „Така там погинала илирийската военна мощ.“²¹ Наскоро след това, през 502 г., още по-многобройна прабългарска войска, без да срещне каквато и да е въоръжена съпротива, нахлула пак в диоцеза Тракия и го подложила на опустошение. От нейното нападение пострадал отчасти и Илирик.²²

Десетина години по-късно прабългарските нападения в Тракия станали отново обичайно явление. Прабългарите се стремели преди всичко да стигнат до Цариград и околностите му. През 512 г. Византия завършила Дългата стена, която трябвало да предпази столицата от зачестилите нападения на прабългари и славяни.²³

През 513 г. началникът на федератите Виталиан вдигнал в Малка Скития /дн. Добруджа/ бунт против Анастасий I, като организирил три последователни похода срещу Цариград в продължение на две години. В неговата войска, която в преобладаващата си част се състояла от наемници, активно участие взели и прабългарите.²⁴

Непосредствено след потушаването на бунта на Виталиан /вероятно през 515 г./ прабългарите нахлули в диоцеза Илирик и го опустошили, като разгромили противопоставилите им се византийски отреди. По думите на Йоан Зонара те обаяли византийската войска с магии и заклинания и почти напълно я унищожили.²⁵

Съвместното участие на славяни и прабългари в бунта на Виталиан поставило началото на тяхното военно сътрудничество в борбата срещу Византия. То укрепнало още повече по време на управлението на император Юстиниан I. През 530 г. преминалият на византийска служба и назначен за военачалник на диоцеза Илирик Мундо първоначално отбил едно нападение на славяните в поверената му област, а след това се прехвърлил с отряда си в Тракия, разбил опустошаващия я прабългарски отред и избил 500 души от него. Пленените в сражението прабългари били изпратени в Цариград и зачислени впоследствие във византийската армия, която станувала в Армения и Лазика.²⁶ Ударът, нанесен на прабългарите, бил сериозен, но не ги стреснал и те продължили да нападат и през следващите години Балканския полуостров.

През 535 г. при крепостта Ятрус /до дн. с. Кривина, Русенско/ византийската войска се сблъскала с един прабългарски отред и го разгромила.²⁷ Три години по-късно голямо множество прабългари, предвождани от двама „царе“ — Булгар и Дронг, — нападнали Малка Скития и Мизия. Те разбили противопоставилата им се армия на пълководеца на Мизия Юстин, който загинал в боя. След това се прехвърлили на юг от Стара планина и нахлули в Тракия, където ги посрещнала голяма византийска войска начело с известните пълководци Константин, Годида и Акум. Част от прабългарите заедно с двамата им вождове били обкръжени и избити, но останалите нападнали внезапно византийците и заловили с аркани техните военачалници.²⁸

През 540 г. прабългарите навлезли на широк фронт в пределите на Балканския полуостров — от Адриатическо море до Цариград. В Илирик те успели да превземат 32 крепости, между които и Касандрия на Халкидическия полуостров. Действията срещу укрепени селища и обсадите на крепости бележат нов момент в прабългарското военно дело и очевидно са свързани с овладяването на обсадна техника. По време на този поход заедно с голямата плячка прабългарите отвели в своите местоживелища и множество пленници.²⁹ Непосредствено след това опустошително нападение Юстиниан I успял да привлече антите като федерати на империята в борбата срещу славините и

прабългарите. Прабългарите обаче продължили нападенията на Балканския полуостров — те дори обсадили крепостта Галиполи и стигнали до Дългата стена; при друго нашествие пък опустошили Илирик и Тесалия, прониквайки до Термопилите.

През 548 г. прабългарски наемни дружини участвували във византийската армия в Италия по време на военните действия срещу остготския крал Тотила. Една такава дружина се намирала под командването на действащия в Кампания пълководец Йоан.³⁰

През пролетта на 552 г., когато византийският пълководец Нарзес се придвижвал с армията си от Цариград към Италия, внезапно нападение на прабългарите в Тракия го принудило да се задържи известно време във Филипопол /дн. Пловдив/. Тогава прабългарите се разделили на два отряда — единият се отправил към Солун, а другият към Цариград, без никой да им се противопостави сериозно.³¹

КУТРИГУРИ И УТИГУРИ. Сигурни и точни известия за местоположението и етническото обкръжение на прикавказките прабългарски племена се съдържат в съчиненията на автори от средата на VI в. Така в своята „Църковна история“ сирийският историк Захарий Ритор отбелязва: „Отвъд [каспийските] врати живеят българите /бургар — б. а./, народ езически и варварски със свой език; те имат градове. И аланите — те имат пет града. От областта Даду живеят в планините — те имат крепости. Оногур е народ, който живее в юрти /палатки — б. а./, авгар, сабир, бургар, алан, куртаргар, авар, хазар, дирмар, сирургур, баграсик, кулас, абдел, ефталит — тези тринадесет народи живеят в юрти и се препитават с говеждо месо и риба, с диви зверове и чрез грабеж.“³² Тъй като аварите, които са посочени в този списък на племена, живеещи на север от Кавказ, се появяват тук през 558 г., би могло да се приеме, че сведението отразява етническото обкръжение на прабългарите през 558—562 г.

В описанието на племената и народите, населяващи Източна и Югоизточна Европа, Йордан отбелязва, че прабългарите били съседи на хунското племе акацири и на антите и обитавали земите отвъд Черно море, в непосредствена близост до сродното им племе оногури.³³ Прокопий Кесарийски пък съобщава, че на запад от Азовско море и р. Дон живеели кутригурите, а източно от тях утигурите — народи, които имали не само общ произход, но и едни и същи племенни органи на управление.³⁴

По всичко изглежда, че със събирателното име българи готският историк Йордан е обозначил двата клона на една и съща племенна общност

— кутригури и утигури, — които в същност били западният и източният дял на многобройните прабългарски племена. Обособяването на прабългарите в две военно-племенни групи, в които взели връх племената кутригури и утигури, довело до налагането на техните наименования за кратък период у някои автори вместо събирателното етническо име българи.

Въпреки опитите на Юстиниан I да спечели чрез ежегодни дарове на страната на империята кутригурите през първата половина на VI в. те често минавали Дунава и опустошавали вътрешните области на Балканския полуостров.³⁵

През 551 г. отношенията между живеещите в Централна Европа гепиди и лангобарди силно се изострили. Гепидите потърсили военната помощ на обитаващите на запад от Азовско море кутригури. Кутригурските вождове изпратили 12-хилjadна войска начело с опитния във военното дело Хиниалон. Гепидите не били доволни от ранното пристигане на своите съюзници, тъй като срокът на мирния им договор с лангобардите изтичал едва след една година. Те убедили кутригурите да нападнат Илирик и Тракия.³⁶ Опасността накарала византийския император да всее раздори между военно-племенните съюзи на кутригурите и утигурите. Надарен богато от византийците, вождът на утигурския военно-племенен съюз Сандилх организирал поход срещу кутригурите с подкрепата на 2000 готи. Утигурите преминали Дон, разгромили кутригурските племена, заробили техните деца и жени и ги откарали в земите си.³⁷

От войната между кутригури и утигури се възползували византийските военнопленници, които успели да избягат от земите на кутригурите и се завърнали в родните си места. Хиниалон и предвожданите от него кутригури били принудени да се изтеглят от Балканския полуостров.³⁸

Утигурският опустошителен поход станал причина едно от племената на кутригурите /2000 воители заедно с жените и децата/ начело с вожд Санион да потърси убежище и място за заселване на Балканския полуостров. Със съгласието и разрешението на византийския император племето се заселило в Тракия близо до крепостта Аспрон. Заселването раздразнило „царя на утигурите“ Сандилх, който с нарочно пратеничество изразил своето недоволство пред императора.³⁹

Кутригурските племена сравнително бързо се свързали след нанесения им от утигурите удар и

Общ изглед /въздушна снимка/ от разкопките на крепостта Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг. Защищавала долината на р. Янтра по време на славянските нападения през VI–VII в.

отново се обединили около един от предводителите си — Заберган. През зимата на 558—559 г. огромна войска от кутригури и славяни, използвайки замръзването на Дунава, нахлули във вътрешността на полуострова. В Тракия войската се разделила на три части: едната се отправила към същинска Гърция, а другата — към Галиполския

Коланни украси, апликации и амулети

1. Бронзова тока за колан с релефно изображение на грифон от Преслав. IX в. Национален археологически музей — София

2. Бронзов амулет с изображение на конник

3. Бронзова розета с рунически надпис със седем радиално разположени трапецовидни издатъка, намерена в Плиска. IX в. Национален археологически музей — София

6. Бронзова розета /опако/

4. Бронзова апликация за колан с растителен мотив от с. Якимово, Михайловградски окръг. IX—X в. Национален археологически музей — София

5. Меден пандантив с изображение на човешка глава от Преслав. IX—X в. Археологически музей — Преслав

7. Бронзова апликация във форма на сърце. Национален археологически музей — София

8. Бронзов амулет във форма на огниво с две конски глави в краищата, намерен в Преслав. VIII—IX в. Археологически музей — Преслав

9. Бронзов амулет с изображение на куче от Луковитско. VIII—IX в. Национален археологически музей — София

10. Меден пандантив с изображение на човешка глава и петлистна палмета, намерен в Преслав. IX—X в. Археологически музей — Преслав

11. Розета от с. Якимово, Михайловградски окръг. IX—X в. Национален археологически музей — София

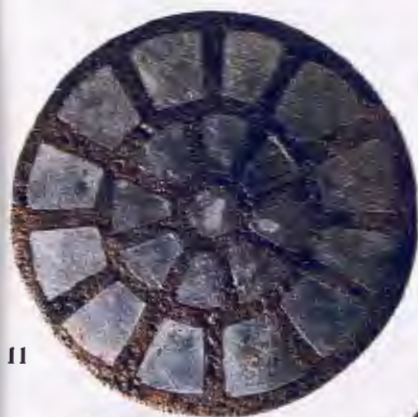
12. Амулет с изображение на човешка глава с плосък ажурен бюст, намерен в Преслав. VIII—IX в. Археологически музей — Преслав

13. Бронзов амулет с изображение на конче с човешка глава на гърба от с. Вратца, Ловешки окръг. VIII—IX в. Национален археологически музей — София

14. Бронзов амулет с изображение на човешка глава, намерен в Преслав. VIII—IX в. Археологически музей — Преслав

15. Амулет с изображение на животинска фигура от Преслав. IX—X в. Археологически музей — Преслав

16. Бронзов амулет с изображение на две птици от Велико Търново. VIII—IX в. Национален археологически музей — София

полуостров; самият Заберган пък със 7000 бойци се насочил към Цариград, но шурмът му бил отбит.⁴⁰

Византийската дипломация успяла отново да накара утигурите да се опълчат срещу своите съседни и съплеменници кутригурите. Сандилх потеглил с войската си, нападнал най-напред селищата на кутригурите и ги опустошил, а след това посрещнал връщащата се от Балканския полуостров кутригурска войска на Заберган и ѝ нанесъл тежко поражение. Между утигурите и кутригурите избухнала продължителна война,⁴¹ която до голяма степен изчерпила силите им и довела до разпадането на техните военно-племенни съюзи. За тези събития византийският историк Агатий Миринейски /VI в./ съобщава: „Те ту извършвали нападения и грабежи, ту влизали в открито сражение, докато силите и на двете страни отслабнали и съвсем се разстроили, така че двете племена загубили дори самото си племенно наименование.“⁴²

Заети в непрестанни войни, кутригурите и утигурите били принудени да преустановят напълно нападенията срещу балканските провинции на Византия /последното им нападение било през 562 г./. Самите те станали лесна плячка на други племенни групи, които напирали към Източна и Югоизточна Европа от вътрешността на Азия.

ПРАБЪЛГАРИТЕ В ЦЕНТРАЛНА ЕВРОПА /края на VI—VII в./. В създалата се политическа обстановка и утвърдилото се териториално разположение на отделните племена в северните причерноморски и прикавказки области настъпили известни промени с появата на аварите.

В земите на север от Кавказките планини аварите се оказали в родствена и близка етническа среда, която се състояла главно от огурски и прабългарски племена. Същевременно тяхната поява тук в период на ожесточени борби между кутригурите и утигурите, между западните и източните прабългарски племена, изиграла важна и решаваща роля. Установилите се в степите на западните прикаспийски области авари през 558 г. при посредничеството на аланския вожд Сарозий влезли в дипломатически досег с Византия и станали нейно оръдие в борбата срещу враговете ѝ.⁴³

В периода 558—562 г. аварите се опълчили срещу утигурите и успели да ги подчинят. След това те се сближили с кутригурите и заедно с тях започнали военни действия за покоряването на антите.⁴⁴ Голяма част от кутригурите заедно с аварите продължили своя поход на запад и между 562 и 565 г. се заселили трайно в Панония, където под предводителството на аварския вожд Баян бил създаден Аварския хаганат.

Придвижването на голяма част от прабълга-

рите-кутригури заедно с аварите на запад и заселването им в Панония било втората прабългарска преселническа вълна в тази област. Числеността и значението на прабългарския елемент както в Панония, така и в Аварския хаганат чувствително нараснали.

През 568—569 г. лангобардският крал Албоин с многочислена войска, в която имало и прабългари от Панония, завладял някои области в Северна Италия /Ломбардия, Етрурия и Лигурия/. В резултат на лангобардското завоевание в посочените области се създали поселения на различни племена, между които и на прабългари.⁴⁵ Тези прабългарски преселнически селища сложили начало на прабългарското разселване в Италия, което впоследствие нараснало значително.

През 584 г. Аварският хаганат започнал нова война срещу Византия, като във войската му участвували и прабългари. В резултат на водените военни действия били превзети крепостите Сирмиум и Сингидунум. В тези крепости и прилежащата им област, както показват по-сетнешните събития, били заселени прабългари, влизащи в състава на хаганата.

През 597 г. близо до устието на Осъм разузнавателният отряд на византийския стратег Петър се натъкнал на 1000 прабългарски воина, подчинени на аварския хаган, и ги нападнал. В завързалото се сражение прабългарите отначало храбро се отбранявали, а по-късно принудили византийците да се обърнат в бягство и организирано се оттеглили в своите местоживелища. Стълкновението се отразило неблагоприятно върху съществуващите тогава мирни отношения между Византия и Аварския хаганат.⁴⁶

През първите три десетилетия на VII в. в нападенията на аварите срещу Солун и Цариград участвували и прабългари. През 631—632 г. в Аварския хаганат един прабългарски и един аварски вожд повели ожесточена борба за върховната власт. Борбата прераснала в стълкновение между прабългари и авари. Победените 9000 прабългари заедно с жените и децата били принудени да напуснат Панония. Те потърсили убежище в Бавария при франкския крал Дагоберт, който наредил прабългарските семейства да бъдат разпределени по домовете на баварците. Дагоберт обаче заповядал през една нощ всеки баварец да избие пребиващите в дома му прабългари. Погромът бил страшен. От него успели да се спасят само 700 мъже заедно с жените и децата. Начело на тези прабългари стоял Алциоок /Алцеко/. Първоначално те се заселили във Венетската марка.⁴⁷

През 668 г. вождът на същите прабългари Алцеко заедно с цялата си войска и племето дошъл

при лангобардския крал Гримуалд с молба да му предостави територия за заселване. Гримуалд го отпратил към сина си Ромуалд в Беневент, комуто наредил да даде на прабългарите места за поселения. Прабългарите били настанени в обширната и тогава безлюдна и запустяла крайбрежна област на Равенския екзархат — Пентаполис, поточно в градовете Сепинум, Бовианум, Изерния и др. и в прилежащите им земи /дн. област Кампобасо в Италия/. Според свидетелството на Павел Дякон дори в края на VIII в. тези прабългари продължавали да живеят по същите места, в своите селища в областта Пентаполис, и въпреки че говорили латински, не забравяли и своя роден прабългарски език.⁴⁸

За прабългарите, преселили се в Италия, в писмените извори са запазени и други интересни сведения. В областите Римини и Озимо се споменават „български край“, „българска земя“ и владението на един „барон Де Булгаро“.⁴⁹

Заселилите се в Северна Италия прабългари оставили спомен за себе си и името си и в много други, по-късни документи.⁵⁰

Съвместният живот на прабългарите-кутригури с аварите в рамките на хаганата довел до силно взаимно проникване между двата етнически елемента в бита, материалната и духовната култура. Основа за това проникване бил и близкият тюркски език.⁵¹

2. Прабългарският военно-племенен съюз Велика България

Прабългарските племена, които продължили да обитават приазовските степи от втората половина на VI до средата на VII в., имали по-друга историческа съдба.

В средата на VI в. като значителен политически фактор се издигнал Тюркският хаганат, който успял да обедини различни племена от Алтай и някои източни области на Средна Азия. Неговото ядро било съставено от тюркските /тюркютските/ племена на Алтай. През 60-те години на VI в. ордите на тюрките проникнали в приазовските и прикавказките степи.⁵² През 567—568 г. хаган Силджибу /Истеми/ успял последователно да покори прабългарите, хазарите и беленджерите.

Тюркският хаганат, макар и управляван от един върховен владетел, бил разделен на осем части. За управител на утигурите бил поставен през 576 г. един от тюркските вождове — Анагай.⁵³ Подчинените му племена малко по-късно взели учас-

тие в завладяването на Боспор, град на Азовско море, който бил византийско владение.⁵⁴ В състава на Тюркския хаганат по този начин били включени всички прабългарски племена, които обитавали областите край Азовско и Каспийско море.

През 581 г. в Тюркския хаганат започнала междуособна борба, която довела до неговото разпадане на западна и източна част. Подчинените прабългарски племена влезли в състава на Западнотюркския хаганат. Византия се възползвала от междуособицата в хаганата и успяла през 590 г. да възстанови както своето владичество над Боспор, така и влиянието си над съседните племена.⁵⁵

ХАН КУБРАТ И СЪЗДАВАНЕТО НА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ. Тежкото и продължително владичество на тюрките довело до сплотяването на разпокъсаните прабългарски племена. Те започнали упорита борба за освобождение. Борбата се засилила при Гостун, за когото се знае, че бил от рода Ерми и като наместник според сведенията на Именника на българските ханове управлявал прабългарите /западния дял на Западнотюркския хаганат/ в продължение на две години.⁵⁶ Историята на Западнотюркския хаганат в периода 630—631 г. се характеризира с вътрешна борба за надмощие между отделните племенни и родови групи.

При създамата се благоприятна политическа обстановка прабългарите и сродните им племена от областите край Азовско и Каспийско море се обединили около вожд на уногондурите Кубрат /Курт/ от рода Дуло и през 632 г. се освободили от владичеството на тюрките. Създаден бил обширен по територия военно-племенен съюз, наречен от византийските автори *ἡ παλαιὰ μεγάλη Βουλγαρία* /старата велика България/.⁵⁷

Прабългарският военно-племенен съюз за кратко време укрепил своите позиции и получил международно признание. През 635 г. Кубрат, за когото се казва, че бил племенник на Органа, изпратил пратеници при византийския император Ираклий и сключил с него мир. За да предразположи могъщия прабългарски владетел към себе си, императорът го надарил богато и го почел с титлата патриций. Мирът между прабългарския военно-племенен съюз Велика България и Византийската империя бил поддържан до края на живота на двамата владетели.⁵⁸

Военно-племенният съюз Велика България представлявал връхната точка в политическата организация на прабългарите в периода, който предхождал образуването на българската държава.⁵⁹ На първо време пред създаденото обединение стояла задачата да брани постигнатата независимост в борбата срещу тюрките. При все че ис-

торическите извори не съобщават нищо за тази борба, логично е да се предположи, че в нейния ход хан Кубрат е успял да постигне освобождението и на други племена от западните краища на разпадащия се хаганат.⁶⁰

За определянето на границите и на териториалния обхват на прабългарския военно-племенен съюз Велика България в периода на неговото могъщество най-важно значение имат сведенията у византийските хронисти Теофан Исповедник и патриарх Никифор, които са черпили по всяка вероятност своята информация от един и същ извор, съставен в края на VII в.⁶¹ Теофан пише: „В северните откъдни части на Евксинското/Черно — б. а./ море, в така нареченото Меотидско езеро /Азовско море — б. а./ се влива огромна река, наречена Ател /Волга — б. а./, спускаща се от Океана през земята на сарматите. В нея се влива реката на име Танаис /Дон — б. а./, която извира също от Иверийските врати в Кавказките планини. От съединяването на Танаис и Ател /което се отделя над споменатото Меотидско езеро/ води началото си реката, наречена Куфис /Кубан — б. а./, която се влива в края на Понтийското /Черно — б. а./ море, близо до Некропилите /близо до устието на Дунав — б. а./, при носа, наречен Криопрозопон /Овнешка глава — на Таманския полуостров, при устието на Кубан — б. а./ От споменатото по-горе езеро започва море подобно на ръкав и се влива в морето на Евксинския понт през земята на Кимерийския Босфор /Керч — б. а./ В тази река се лови така наречената риба мурзули и други ней подобни риби, а в източните части на лежащото по-горе езеро, около Фанагория /град на източния бряг на Кимерийския Босфор, сега развалини на Таманския полуостров — б. а./ и обитаващите там евреи, живеят твърде много народи. От същото езеро до реката, наречена Куфис, гдето се лови българската риба ксисон, се намира старата велика България и така наречените котраги, които са също техни едноплеменници.“⁶² По-кратко е резюмирал това пространно географско описание патриарх Никифор: „Трябва вече да се каже за произхода на така наречените хуни и българи и за тяхното устройство. Около Меотидското езеро, по реката Куфис, се намира старата така наречена Велика България.“⁶³ Сведенията на двамата византийски хронисти се допълват от известието в една география от края на VII в., съставена от арменец Филон Ширакаци: „Северно от нея /Сарматия — б. а./ се намират племената тюрки и българи, които носят имената си от названията на реките: Купи булгар, Кучи булгар, Оногхонтор булгар, Чдар булгар. Това са сегашните названия, които не са известни на Птолемей. От Хипийските планини

избягал синът на Худбаад /Кубрат — б. а./ Между българите и Понтийско море са населени племената гаш и курт, а също и суаните.“⁶⁴

Писмените сведения и археологическите проучвания⁶⁵ дават възможност да се определят границите на прабългарския военно-племенен съюз Велика България по следния начин: на изток — Кубан, на запад — Днепър, на север — Донец, на юг — Азовско и Черно море. По-общо казано, територията на Велика България се намирала в Приазовието, Донско-Донецката област и източната част на Кримския полуостров.

В пределите на Велика България, както показват данните на писмените извори, живеели племена от различни групи — уногондури, българи /прабългари/ и котраги. Те били обозначавани със събирателното понятие българи. Макар и да принадлежали към една езиково-етническа общност, в тяхната материална и духовна култура съществували известни различия.⁶⁶ Общото между тях се изразявало преди всичко в единния и общ тюркски език и в продължителния им съвместен живот както в пределите на Западнотюркския хаганат, така и във военно-племенния съюз Велика България. Обстоятелството, че и трите племенни групи заемали територията, която по-рано била изцяло населена от прабългари, довело до налагането на името българи като общо в етнически и политически смисъл.

Основната част на прабългарските племена била съставена от уногондурите-българи /оногхонтор булгар, оногури/. Те обитавали земите на изток и север от Азовско море, включени между долното течение на Дон, Днепър и Хипийските /Българските/ планини.⁶⁷ На север от тях по течението на Днепър се намирали котрагите, или кучи булгар, както личи от името им в Арменската география — Кучо /или Кудзо/ е прабългарското наименование на Днепър.⁶⁸ Източната част на Кримския полуостров по всяка вероятност е била обитавана от племето чдар булгар, а Таманския полуостров и Източното Приазовие на север от Кубан /Куфис/ заемало племето купи булгар, в наименованието на което се съдържа и името на споменатата река. Неговата локализация изглежда почти напълно установена.

Данните от археологическите разкопки и някои косвени писмени сведения показват, че столица на Велика България била Фанагория на Таман-

Медалион с релефно изображение на български воин-победител върху златна кана от съкровището на Наг Сент Миклош, Румъния. IX в. Художествено-исторически музей — Виена

ския полуостров. Фанагория е известна като един от най-големите градове не само на прабългарите, но и на целия тукашен номадски свят. Намирала се в плътното етническо обкръжение на кубанските прабългари — купи булгар.⁶⁹

Върху развалините на Западнотюркския хаганат се обособил и друг самостоятелен номадски военно-племенен съюз — Хазарският хаганат. Неговите владетели се смятали за наследници на Западнотюркския хаганат и се стремели да наложат своята власт и над останалите номадски племена. Главен съперник на Хазарския хаганат бил военно-племенният съюз Велика България, който вече успял да включи в себе си голяма част от племената в причерноморските и приазовските области.⁷⁰

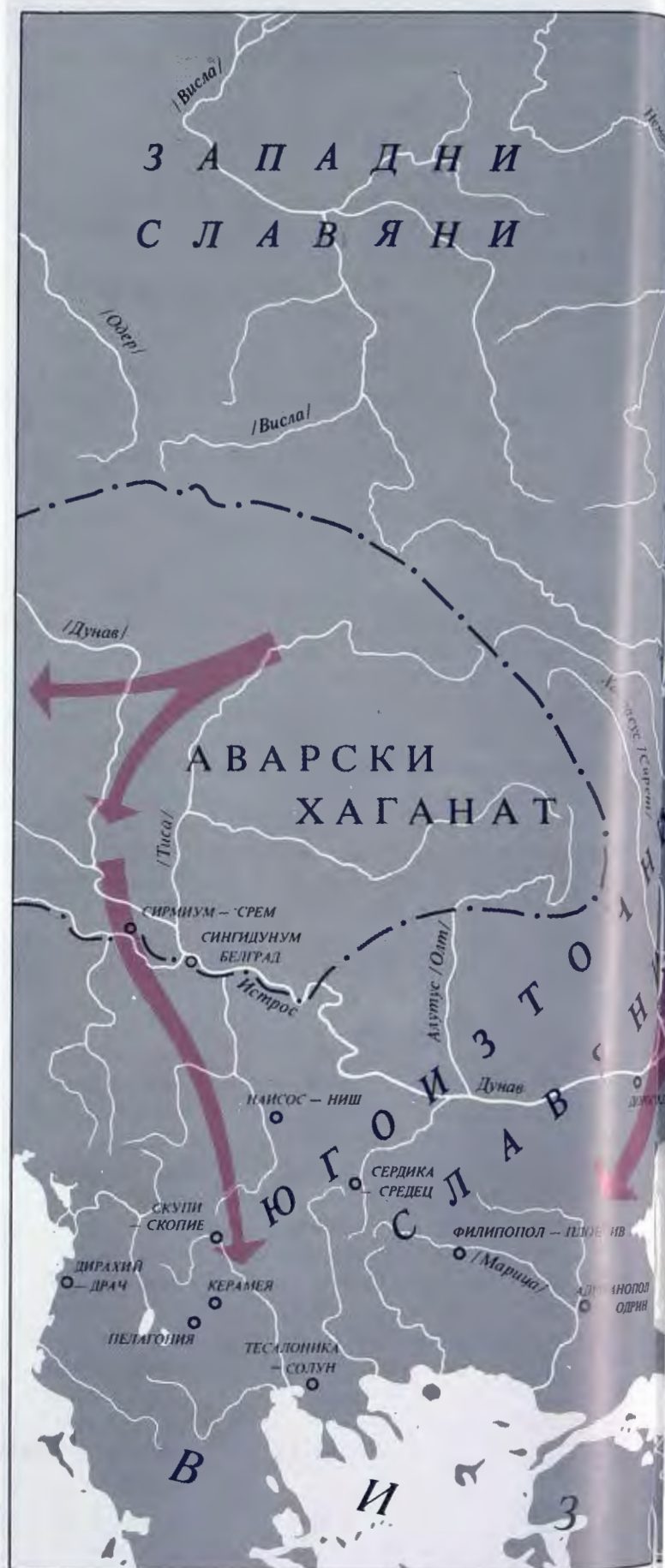
Управлението на Кубрат, за което са запазени малко сведения, било не само началото, но и върхът в историята на прабългарското военно-племенно обединение Велика България. Личният авторитет на Кубрат като вожд в освободителната борба срещу владичеството на западните тюрки и като обединител на разпокъсаните преди това прабългарски племена бил изключително голям. По всичко изглежда, че войната между Хазарския хаганат и прабългарския военно-племенен съюз Велика България за хегемония сред номадския свят в Причерноморието и Приазовието е започнала още докато бил жив Кубрат. За това свидетелствуват косвено данните на двамата византийски хронисти Теофан и Никифор, според които Кубрат завеща на своите синове да пазят единството на обединението и да не се разделят, „за да владеят те навсякъде и да не робуват на друг народ“⁷¹. Този „друг народ“ безспорно са били хазарите, които напирали от югоизток.

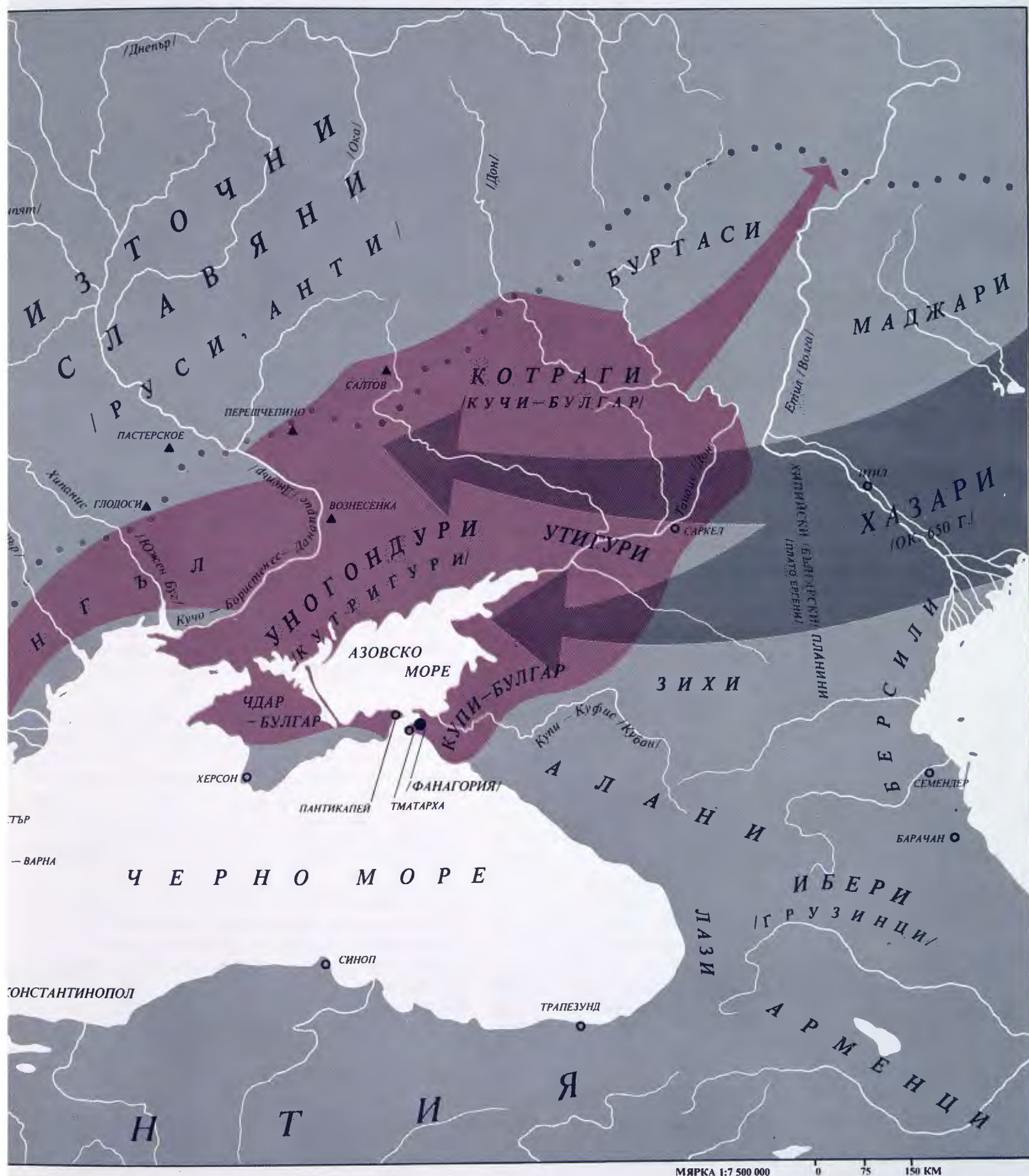
След смъртта на Кубрат /след 651 г./⁷² върховната власт в прабългарския военно-племенен съюз минала в ръцете на най-големия му син, чието име според сведенията на Теофан е Батбаян, на Никифор — Баян, а според Именника на българските ханове — Безмер.⁷³ Неговото управление над Велика България продължило само три години. След това прабългарските племена се разделили на три части.

Военните действия на хазарите срещу прабългарските племена са изложени в писмото на ха-

●	СТОЛИЦА	• • •	ГРАНИЦА МЕЖДУ СТЕПНА И ГОРИСТО-СТЕПНА ОБЛАСТ
○	ДРУГО НАСЕЛЕНО МЯСТО	— — —	ГРАНИЦА НА АВАРСКИ ХАГАНАТ
▲	ПРАБЪЛГАРСКИ НЕКРОПОЛ		

Карта на Кубратовата „стара велика България“ и разселване на прабългарите. Съставили В. Гюзелев и П. Коледаров

1

2

3

зарския хаган Йосиф до сановника от Кордовския арабски халифат Хасдаи ибн-Шафрут от началото на X в. В него се казва: „В земята, в която живея, по-рано са живели в-н-нт-р /уногондурите-българи — б. а./. Нашите прадеди, хазарите, воювали с тях. В-н-нт-р били по-многобройни, тъй многобройни, както пясъкът край морето, но не могли да устоят пред хазарите. Те напуснали своята земя и избягали, а онези /хазарите — б. а./ ги последвали, докато не ги настигнали до реката на име Дуна. Досега те живеят край реката Дуна в близост до Кустандин /Цариград — б. а./, а хазарите владеят тяхната земя и досега.“⁷⁴

Данните на Теофан и Никифор показват, че прабългаро-хазарският военен конфликт е започнал след 651 г.⁷⁵

РАЗПАДАНЕ НА ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ. Хазарите, които обитавали вътрешната част на Верзилия /дн. Дагестан/, започнали най-напред военните си действия срещу първия Кубратов син-Батбаян, „владетеля на първата България“, или, териториално уточнено, на източната част на Кримския, Таманския и Керченския полуостров и Източното Приазовие, населявани от прабългарските племена купи булгар, чдар булгар и отчасти

1. Част от златен накит от прабългарското съкровище от с. Глодоси, Полтавска област, СССР. Втор. пол. на VII — нач. на VIII в.

2. Наконечник /край/ с позлатена украса на ножница /кания/ от прабългарското съкровище от с. Глодоси

3. Златна огърлица от накит от прабългарското съкровище от с. Глодоси

4. Кула от двореца край с. Болгари, Чувашка ССР

от уногондури-българи. Батбаян и подвластните му племена били покорени от хазарите и станали техни данъкоплатци,⁷⁶ като все пак запазили дълго време своята самостоятелност. Тези прабългари се споменават до средата на X в. в арабски извори и се наричат „вътрешни българи“⁷⁷.

Особено ценни и важни сведения за местоположението и историята на приазовските прабългари /„вътрешните българи“/ съдържа съчинението „Худуд ал-Алам“ /„Областите на света“/ на анонимния персийски географ от X в. Той поставя „вътрешните българи“ на запад от областта Мирват, на изток от славяните, на юг от руските

племена и на север от Черно море. Още по-общо казано, според него „вътрешните българи“ се намирали между „външните“⁷⁸, под които се разбират Аспаруховите прабългари-уногондури, и волжките прабългари-котраги, т. е. опирали на изток до долното течение на Дон, на запад — до Днепър, на север — до Донец и на юг — до Черно и Азовско море.⁷⁹ Заемането на тази територия на „старата велика България“ след разселването на котрагите и уногондурите отново от прабългарите свидетелствува, че те бързо са се съвзели след преживения от хазарското завоевание удар.

Персийският анонимен географ характеризира по следния начин „вътрешните българи“: „Това е храбър, войнствен и внушаващ страх народ. По характер те са подобни на тюрките, които живеят по земята на хазарите. Вътрешните българи воюват с всички руси, но търгуват с всички, които живеят до тях. Те притежават стада, оръжие и военни съоръжения.“⁸⁰

В руския Ипатиевски летопис /XI в./ същите прабългари са наречени „черни българи“⁸¹. В своя труд „За управлението на империята“, съставен към средата на X в., византийският император Константин VII Багренородни отбелязва следното: „И така наречената Черна България може да воюва с хазарите.“⁸² Това сведение дава възможност да се разбере, че макар да се намирали в пределите на Хазарския хаганат, „черните българи“ продължавали да бъдат враждебно настроени срещу хазарите, поради което, изглежда, са били включени в системата на византийската дипломатия.

Докато Батбаян заедно с подвластните си племена спазил завета на Кубрат да не напуска територията на „старата велика България“, вторият Кубратов син, наречен Котраг /вероятно това е епоним на племето котраги, или кучи булгар/, под натиска на хазарите напуснал земите по долината на Днепър. Предвожданите от него прабългари преминали Танаис /дн. Дон/ и се заселили точно срещу земите, владени от Батбаян, т. е. по средното течение на Волга. През X в. в Средното Поволжие се образувала самостоятелна държава, известна като Волжко-Камска България.⁸³ При нейното създаване най-активно участие взели прабългарите-котраги, макар основната маса от населението ѝ според свидетелството на археологическите материали да се състояла от тюркски племена от друг произход и от племена от фино-угорската група.⁸⁴ Волжките прабългари били наричани от арабските автори „външни българи“⁸⁵ — наименование, което съответствувало на местонахождението им в „старата велика България“, а не се дължало на обстоятелството, че се били откъс-

4

нали от нейната територия. Волжко-Камска България просъществувала до 30-те години на XIII в., когато рухнала под ударите на татаро-монголските орди.

С оглед на българската история най-голямо значение имало движението на прабългарските племена, които се намирали под управлението на третия⁸⁶ Кубратов син — Аспарух. След разгрома на прабългарите на Батбаян, в Източното Приазовие, по всичко изглежда, че прабългарите-уногондури са поели върху себе си борбата срещу хазарските нашественици. В хода на тази борба, както личи от писмото на хазарския хаган Йосиф, прабългарите-уногондури били принудени да се оттеглят на запад към Дунава. Сведения за тяхното придвижване съдържат и някои други извори. В Арменската география от края на VII в. е записано следното: „В Тракия има две планини и реки, от които едната — Дунав, — като се дели на шест ръкава, образува езеро и остров, наречен Пюки. На този остров живее Аспар-хрук, синът на Худбаад, който побягна пред хазарите от Българските планини и прогони аварите на запад.“⁸⁷ Това сведение посочва изходната територия на прабългарските племена, предводителствувани от хан Аспа-

рух — Източното Приазовие. У Теофан и Никифор е разкрит пътът на тяхното движение и местоположението на новите им поселища: те преминали Днепър и Днестър и се заселили в т. нар. Онглос, в днешна Южна Бесарабия.⁸⁸ Тази територия била естествено защитена и мъчнопревзимаема. По всичко изглежда, че от нея прабългарите са изтласкали славяни от антската група.⁸⁹ Събитието може да се отнесе към 60-те години на VII в.

Прабългарските племена, начело на които стоял Аспарух, принадлежали към прабългарите-уногондури, макар сред тях да имало представители и на други племенни групи — котраги, купи булгар и чдар булгар. Тяхното събирателно име българи е показател за напредналата диференциация сред прабългарската езиково-етническа общност. Диференциацията се задълбочила още повече по време на разселването, дошло като следствие от разпадането на прабългарското военно-племенно обединение Велика България.

Краткотрайността на прабългарския военно-племенен съюз в Приазовието Велика България се дължала на няколко причини. Появата на центробежните сили била обусловена преди всичко от разноплеменния състав на съюза и от противоречията в интересите на влизащите в него племена и техните предводители. Хазарското нашествие в прабългарските земи, вместо да сплоти отделните племена, съдействувало за окончателното разпадане на Велика България.

Движението на прабългарите на запад към Дунава и на североизток към Волга ги поставило при различни условия и в различна етническа среда: котрагите /волжките прабългари/ попаднали в тюркско и фино-угорско обкръжение, а Аспаруховите прабългари-уногондури се установили в съседство със славянски племена.

3.

Бит, стопански живот

и

обществен строй на прабългарите

От отделянето си от тюркско-алтайската езиково-етническа общност до разпадането на военно-племенния съюз Велика България прабългарите изживели дълъг и сложен процес на социално-икономическо и културно развитие. За периода IV—VII в. данните на писмените извори⁹⁰ се съчетават и допълват с резултатите от археологическите издирвания.⁹¹

ПОМИНЪК. Социално-икономическото раз-

витие на прабългарските племена и сродното им етническо обкръжение се характеризира с първоначално господство на номадския начин на живот /IV—VI в./ и с постепенен преход към уседналост и земеделие /втората половина на VI—VII в./.⁹²

Основно място в стопанския живот на прабългарите заемало степното подвижно скотовъдство. То се изразявало главно в три форми, които характеризирали и степента на развитие на прабългарското общество: 1/ цялото население чергарувало през цялата година без наличие на постоянни селища /тази форма била характерна за IV—V в., до трайното усвояване на земите край Азовско и Каспийско море/; 2/ цялото население чергарувало от пролетта до есента, след което се завръщало в постоянни селища-зимовища /V — средата на VI в./; 3/ една част от населението чергарувала и се занимавала със скотовъдство, а друга, която обработвала земята, водела напълно уседнал живот /втората половина на VI—VII в./ През последния период се наблюдава съвместно съществуване и на трите форми сред различните прабългарски племена в зависимост от степента на тяхното икономическо развитие.⁹³

Скотовъдният бит на прабългарите е ясно очертан в писмото на утигурския вожд Сандилх до византийския император Юстиниан I от 552 г.⁹⁴ Прабългарите отглеждали едър и дребен добитък.⁹⁵ Особено развитие сред тях добило коневъдството: конете били използвани за езда, а конското месо и кобилешкото мляко — за храна. Ролята на коня в живота на прабългарите-номади е много добре характеризирана у Енодий /V—VI в./: „Тях не са поставяли в затруднение, както трябва да се очаква, нито планинските масиви, нито изпречилите се реки, нито липсата на храна, понеже смятат, че е достатъчно удоволствие да пият кобилешко мляко. Кой би устоял срещу противник, който се носи и храни от своето бързо животно? А какво ще кажете за това, че те са приучили грижливо към издръжливост на глад и тези животни, благодарение на които умеят да избягват глада? По какъв начин ездачът извлича из вимето на гладното животно храна, която той, водим от съобразителността, се е погрижил то да не крие?“⁹⁶

В допълнение към скотовъдното стопанство сред прабългарите били широко развити ловът и риболовът. Сирийският писател Захарий Ритор отбелязва, че прабългарите „живеят в юрти и се препитават с говеждо месо и риба, с диви зверове и чрез грабеж“⁹⁷.

Първоначално земеделието не било развито. Прабългарите си доставяли земеделски продукти или по търговски път от съседните земеделски племена /преди всичко от славянските/ и Визан-

тия, или чрез грабеж. От втората половина на VI в. се наблюдава процес на активно усядане на известна част от прабългарското население, особено в областите край Дон. Частичното преминаване на прабългарите към полуномадско или напълно земеделско стопанство е свидетелство за чувствително напредналата имуществена диференциация в тяхното общество.⁹⁸

В своите местоживелища на север от Кавказ прабългарите развили някои занаяти, свързани с техния стопански живот, бит и военно дело: грънчарството, ковачеството, железарството, обработването на кожи и кожени изделия, обработването на кост, златарството, а също и занаятите, свързани със строителството.⁹⁹ Благотворно влияние върху развитието на занаятите оказали завареното сармато-аланско население и досегът с високо развитите култури на Иран и Византия.

Прабългарската керамика — най-често срещаният материал при разкопки на селища и некрополи — се отличавала с разнообразие на форми /грънета, кани, кърчази, питоси, амфори и др./, с характерните си орнаменти и с прилаганите технически средства. Първоначално тя била изработвана на ръка, но сравнително рано влязло в употреба грънчарското колело. Обикновено керамика е сива, със силно излъскана повърхност.¹⁰⁰

За развитието на металообработващите занаяти свидетелствуват разнообразните оръдия на труда /рала, лемежи, мотики, сърпове, наковални, чукове, дървообработващи сечива/, предмети за всекидневна употреба /ножове, железни котли, остриета за рязане на кост и др./, въоръжението, конската сбруя и др.¹⁰¹

Обособяването на кожарството като специален занаят било обусловено от силното развитие на скотовъдството. Изработвани били ремъци, колани, юзди, колчани за стрели, амулети, мехове /обикновено от цяла кожа на овца/ и други изделия.¹⁰²

За развитието на златарството и дребната пластика свидетелствуват разнообразните по форма обици, пръстени, изделия от кост /прешлени, зарчета, шахматни фигурки, амулети и др./ и от дърво. Силно разпространение получило изработването на коланни украшения с оригинални мотиви. В своето развитие златарството и дребната пластика от занаяти се превърнали в приложни изкуства.¹⁰³

Стопанският живот на прабългарите бил предимно натурален. Независимо от това те търгували с околните земеделски славянски племена и особено с византийския градски и занаятчийски център в Таврида — Херсон. Наличието на византийски амфори от VI—VII в., на византийски мо-

нети и на византийски фино изработени златарски изделия в прабългарските селища и некрополи¹⁰⁴ разкрива влиянието на империята, което прониквало преди всичко сред прабългарската аристокрация. Като занаятчийски и търговски средища през първата половина на VII в. се очертали столицата на Велика България Фанагория, Таматарха, Керч и др. Те запазили това свое значение и след завладяването им от хазарските нашественици.¹⁰⁵

СЕЛИЩА И ЖИЛИЩА. Прабългарите разполагали своите селища почти винаги край бреговете на реки. Първоначалната форма на поселищен живот били номадските станове /летни и зимни/, свързани с придвижването на голямата многосемейна номадска община /орда/ от едно място на друго. Становите заемали сравнително голяма територия. Вторият тип поселения били аулите, в които живеели 20—30 семейства. Тези номадски станове за зимуване постепенно се превърнали в обикновени постоянни поселения — селища. Възникването на постоянните селища било свързано с тенденцията към усядане. Селищата се делили на два типа — неукрепени и укрепени с ров и землен вал. С течение на времето някои от укрепените селища се превърнали в каменни крепости.¹⁰⁶ Селищните типове на прабългарите имали различно разпространение в заеманата от тях територия, зависещо от степента на развитие на отделните племена.

Прабългарите живеели в юрти, землянки и надземни постройки. Юртите имали конусовидна или куполообразна форма и били изработвани от кожа. В центъра им се намирало огнището, димът от което излизал през отвърстието на върха на купола. В юртите имало две половини — мъжка и женска. Междинен тип жилище била полуюртата-полуземлянка, леко вкопана в земята. Землянката като жилищен тип сочи славянско влияние върху прабългарите. Надземните глинобитни жилища свидетелствуват за високо равнище в стопанския живот на вече трайно уседналото прабългарско население.¹⁰⁷

ОБЩЕСТВЕН СТРОЙ. Основната социална единица в прабългарското общество първоначално била многосемейната патриархална номадска родова община, която имала общи пасища и номадски станове и обща собственост върху стадата. Нейните членове се намирали в кръвно родство.¹⁰⁸ Псевдомаврикий отбелязва, че тюрките живеели „разпръснати по родове и колена /племена — б. а./“¹⁰⁹. Родовият принцип и родовата принадлежност у прабългарите били изключително жизнени.

Основно ядро в социалната и политическата

структура на прабългарите било племето. Многобройността на прабългарските племена и техните наименования /вхндур булгар, кутригури, утигури, уногондури, котраги, оногури, кучи булгар, купи булгар, чдар булгар/ разкриват съществуващата племенна раздробеност сред прабългарското общество. Именникът на българските ханове и останалите писмени извори дават основание да се смята, че превръщането на властта на прабългарските племенни вождове в наследствена е започнало още от втората половина на IV — началото на V в. Наследственият принцип намерил най-силен израз при създаването на военно-племенния съюз Велика България.

Писмените извори и резултатите от археологическите разкопки показват, че през VI—VII в. прабългарското общество се характеризирало с напредващо социално разслоение. Оформили се две основни социални групи: родово-племенната аристокрация /хановите и родовите предводители, които изпълнявали предимно военни функции/ и многобройните скотовъдци, земеделци и занаятчии. Независимо от обстоятелството, че вътре в тези две социални групи имало понякога значителна имуществена диференциация, засвидетелствувана от погребалния инвентар, родово-племенната наследствена аристокрация била господстващ и управляващ слой в прабългарското общество.¹¹⁰

Формите на експлоатация у номадите-прабългари били обусловени до голяма степен от характера на тяхната икономика и социална структура. Експлоатацията се изразявала в задължението на обикновените членове на родовете да вземат участие във военните походи, от които най-големи облаги извличали представителите на родово-племенната аристокрация.¹¹¹

Сведенията за същността и характера на робството у прабългарите са твърде оскъдни. Известно е, че по време на своите многобройни грабителски набези в балканските провинции на Византийската империя прабългарите отвлечали в робство местното население. Понякога обаче те вземали пленници и от сродни племена, какъвто е случаят през 552 г., когато утигурите заробили жените и децата на кутригурите.¹¹² В известни случаи военнопленниците били връщани обратно срещу откуп. Отвежданите пък в земите на прабългарите били използвани като пастири, домашна прислуга и за строителна дейност. Общо взето, робството у прабългарите имало патриархален характер и набирането на роби ставало предимно из средата на военнопленниците. Развитието на робския институт било свързано главно с потребностите на родово-племенната аристокрация.

ВОЕННО ДЕЛО. Номадският бит и социално-икономическата уредба на прабългарите намерили отражение в тяхното военно дело и организация.¹¹³ Подобно на други народи, които изживявали стадия на военната демокрация, в периода IV—VII в. прабългарската родово-племенна аристокрация превърнала войната в средство за препитание и за натрупване на богатства. Интересно е следното сведение на Енодий: „Това е народът, който преди тебе имаше всичко, което е пожелавал; народ, у който този е придобивал титли, който е купувал благородството си с кръвта на неприятеля, у който бойното поле прославя рода, понеже у тях се смята без колебание за по-благороден оня, чието оръжие е било повече окървавено в сражение; те са народ, комуто преди битката с тебе не се е случвало да срещне противник, който да му устои, и народ, който дълго време е извършвал войните си само с набези.“¹¹⁴

Прабългарската войска била излъчвана из средата на въоръжения народ и до известна степен съвпадала с него. В нея понякога участвували не само мъжете, годни да носят оръжие, но и жени. Продължително време основните единици на обществена и военна организация били едни и същи — родовете и съставените от тях племена. Псевдомиаврикий отбелязва: „Те разполагат войските си не в укрепен стан, както персите и ромеите, но до деня на сражението са разпръснати по родове и колена, като пасат непрекъснато конете си и лете, и зиме.“¹¹⁵ Впоследствие у прабългарите се наложила по-съвършена система на военна организация — десетичната, — но пак в рамките на родово-племенната.

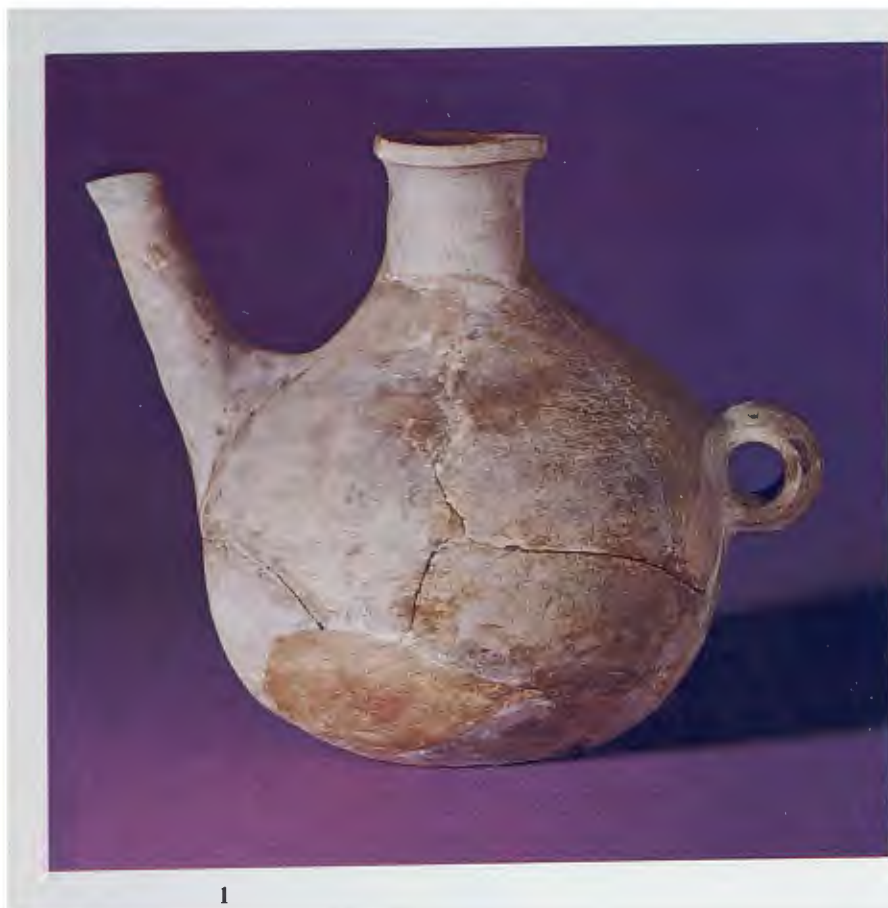
Характерно за прабългарската войска било разчленението ѝ на лява и дясна страна /съществуващо сред всички тюркски народи/¹¹⁶ в зависимост от местонахождението на родовете и колелата спрямо ханския аул.

Поради номадския начин на живот и силното развитие на скотовъдството сред прабългарите тяхната войска била само конна. Те се приучвали да яздят кон и да стрелят с лък при препускане още от ранно детство.¹¹⁷ Конете, които били използвани по време на война, в мирно време пасели свободно из ливадите. Който се осмелял да яхне такъв кон, бил наказван със смърт.¹¹⁸

Прабългарската конница се делила на лека и тежка. Тежковъоръжената конница /конниците носели ризници и шлемове, конете били покрити също с ризници/ имала безспорни предимства в ръ-

Общ изглед /въздушна снимка/ от разкопките на селището при с. Дуранкулак, Толбухински окръг. В центъра личат основите на прабългарска юрта

копашните схватки с пехотата и леката конница и била ударната сила в прабългарската войска. Според Псевдомаврикий „въоръжени са не само те, но и предните части на конете на знатните са покрити с желязо или с плът“¹¹⁹.

Въоръжението на прабългарите¹²⁰ се състояло от саби, бойни брадви, копия, пики, кинжали и ножове — за близка ръкопашна схватка, и от лъкове, стрели и аркани — за нападение от разстояние и от засада. Специфично алано-прабългарско оръжие били бойните топори.¹²¹ Използуваните от прабългарите номадски тип копия се отличавали с тесните си и дълги върхове /обикновено четириръбести/ и с коническата си форма. Като характеризира въоръжението на тюркските народи, Псевдомаврикий пише: „Въоръжени са с ризници, мечове, лъкове и дълги копия, така че повечето от тях носят в битките двойно въоръжение. На раменете си носят копията, а лъковете държат в ръцете си, като си служат и с едните, и с другите според случая, който им се представи.“¹²² Специфичният тежък номадски лък и стрелбата с него от далечно и близко разстояние били значително усъвършенствувани. Най-употребяваният тип стрели били трикрилите, които имали разнообразни форми на върховете.

Прабългарските воини широко използвали в сраженията предпазно въоръжение — шлемове,

ризници и щитове. Шлемовете имали обикновено конусовидна форма. Ризниците били два вида — от метални халкички или плочки,¹²³ а кръглите щитове се отличавали с особена лекота.

Към снаряжението на прабългарската конница се числяла и конската сбруя, която се състояла от двускатно седло, метална юзда, стремена, подкови и камшик. В Европа и Византия стремената и подковите станали известни едва през VI в. благодарение на тюркските народи.

Основна принадлежност на всеки прабългарски конник бил коженият колан със сребърни, златни, бронзови или медни апликации и тока. Броят на апликациите разкривал знатността на воина. На колана били окачвани и някои необходими предмети /костено шило, игленик, торбичка с амулет, кинжал или нож, халкички за окачване на ножницата на сабята и др./.¹²⁴

Към бойното снаряжение на прабългарската войска принадлежали палатките и шатрите, които според византийските автори били много спретнати и удобни при военни походи.¹²⁵

Според сведенията на същите автори бойният ред на прабългарите и на другите тюркски народи бил значително усъвършенствуван: „Поставят стражи на разстояние едни след други, за да не бъдат лесно изненадани. За сражение не нареждат войските си на три редици, както персите и ромеи-

3

1. Съд във форма на чайник от сиво-жълта глина, направен на ръчно гърнчарско колело, от Плиска. Края на VIII – нач. на IX в. Национален археологически музей – София

2. Златен коланен край с овален полупрозрачен камък в средата, намерен в с. Ветрен, Силистренски окръг. VIII–IX в. Национален археологически музей – София

3. Изображение на шаман върху керемидата от с. Мадара, Шуменски окръг. Национален археологически музей – София

4. Модел на прабългарска юрта от варовик с графитни рисунки от гр. Девня, Варненски окръг. VIII–IX в. Окръжен исторически музей – Варна

те, но вкупом в различни отреди, като съединяват отредите едни с други, те изглеждат като една само редица. Те имат в запас във от строя известна войскова част, която изпращат в засада срещу непредпазливия противник или я пазят в помощ на она част от войската, която изпада в тежко положение. Военния си багаж държат зад войската, а наблизо – също и обоза, наляво или надясно от бойните редици на една-две мили разстояние, с неголяма охрана. Често пъти те свързват излишните коне в тила на боевия строй и ги превръщат в негова охрана. Дълбочината на бойните им редици не е определена, а е в зависимост от случая. Но те обръщат по-голямо внимание на дълбочината и

4

правят равни и сгъстени челните редици.¹²⁶

Тактиката на боя у прабългарите била твърде разнообразна: те нападали противника отдалеч, обсипвайки го със стрели, след което влизали в ръкопашна схватка; обичали да устройват засади на неприятеля, да го обкръжават, да правят мними отстъпления с подготовка на ново настъпление; използвали понякога и клинообразния, и разпръснатия боен строй, чрез което въвеждали в заблуждение врага относно своята численост. При обръщане на противника в бягство го преследвали докрай, целейки пълното му унищожение.¹²⁷

РЕЛИГИОЗНИ ВЯРВАНИЯ И ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ. За езическите религиозни вярвания на прабългарите дават сведения както писмени извори, така и археологически паметници.¹²⁸ Прабългарската религия се характеризира с подчертан синкретизъм. В нея се сливали множество вярвания и култове. Най-старите религиозни форми се преплитали с по-късни: тотемизмът с култа към предците, култът на личните духове-покровители с култа към племенните вождове, орендистичните представи с вярата във върховно божество, примитивното знахарство с шаманизма и т. н.

Вярванията, че определен човешки род и животински вид са произлезли от един общ прародител, поради което съответното животно се смята-

ло за покровител /тотем/ на рода, били най-стари и най-широко разпространени. Общите за всички прабългарски тотеми — вълкът, кучето, заекът и др. — били почитани като свещени животни. Към старите тотемистични вярвания може да бъде отнесен и култът към небесния бик — Огуз хан, — почитан от всички тюркски народи. В тясна връзка с тези вярвания стоял и култът към духовете /онго-ни/, изобразявани обикновено като животни или птици. Образите на почитаните животни-тотeми навлезли дълбоко в прабългарското изкуство, както личи от костените, бронзовите и други амулети, срещани най-често като част от погребалния инвентар.¹²⁹

Култът към небесните тела — слънцето, луната, звездите — бил също развит и изразявал преклонение пред природните сили. Широко разпространение имали амулетите, изобразяващи символично слънцето; впоследствие те станали символи на върховния и единствен бог на прабългарите.

Подобно на другите тюркски народи прабългарите почитали един върховен бог — Тенгри /Тангра/.¹³⁰ Неговото име е отбелязано в надпис от времето на хан Омуртаг.¹³¹ Както у всички народи в периода на военната демокрация, сред прабългарите бил силно развит и култът към племенния вожд — хана, — обкръжаван от множество забрани /табу/, които целели да запазят неговата божествена сила /оренда/. Смятало се, че той притежава магическа сила.¹³²

Прабългарите изобразявали Тангра и строели храмове в негова чест, в които жреци /шамани/ извършвали жертвоприношения. В книжовния старославянски език думите за идол /кумир и балван/ и за езически храм /капище/ са от прабългарски произход.¹³³ В някои по-късни извори българските ханове са представени като жреци-жертвоприносители — вероятно това е една запазила се от далечното минало традиция.¹³⁴

С вярата в задгробния живот били свързани и прабългарските погребални обичаи, в които се чувствува влиянието на старата степна сармато-аланска култура.¹³⁵ Тюркоезичните народи изгаряли труповете на мъртвите. Следи от този обичай обаче се срещат сравнително рядко в прабългарските некрополи, и то главно в определени райони.¹³⁶ Прабългарите погребвали покойниците си предимно в ямни гробове /обикновено в легнало положение/. Те поставяли в гроба вещите им, храна, а понякога заравяли с тях и убитите предварително коне. Различията в погребалния обред свидетелствуват, че промените, настъпили сред прабългарските племена при преселването им от Вътрешна Азия в Източна Европа, не са се отразили еднакво върху всички. Специфичните особености в

погребалния обред, засвидетелствувани в некрополите, разкриват различията между отделните прабългарски племена не само в техните местожителища в Приазовието и Северното Черноморие, но и на юг от Дунава.¹³⁷

ПРАБЪЛГАРСКИЯТ КАЛЕНДАР. За прабългарската култура говори и наличието на особена летобройна система — календар.¹³⁸ Прабългарският календар, който се среща у всички тюркски народи, бил заимствуван от високоразвитата китайска култура.¹³⁹ Именникът на българските ханове, прабългарските надписи на гръцки език и някои други книжовни паметници дават представа за прабългарската летобройна система. Прабългарският лунен зодиакален цикъл се състоял от 12 години, всяка от които носела името на обожествено и почитано животно: I година — сомор /мишка/, II — шегор /вол/, III — вер, бер /тигър/, IV — дванш /заек/, V — вероятно дракон, VI — дилом /змия/, VII — мор [им] /кон/, VIII — текуч /овен/, IX — вероятно маймуна, X — тох /кокошка/, XI — етх /куче/, XII — дохс /свиня/. Лунната година се делила на 10 месеца, които били обозначавани с числителни бройни: 1 — алем, 2 — неизвестно, 3 — вечем, 4 — тутом, 5 — бехти, 6 — алтом, 7 — неизвестно, 8 — ехтем, 9 — твирем и 10 — ениалем.¹⁴⁰

ИЗКУСТВО. Прабългарското изкуство до голяма степен отразявало религиозните вярвания. Тази негова черта проличава особено ясно в многобройните амулети, накити и други художествено изработени предмети, в които преобладават изображенията на обожествявани или митически животни, като грифон, кон, вълк и др. Често срещаното се изображение на конник, възседнал грифон, е една от любимите теми в това изкуство и е свързано с обожествяването на небето и слънцето и с олицетворяващия ги бог Тангра.¹⁴¹

От VII в. водят произхода си три съкровища съдържащи художествено изработени предмети които имат пряко отношение към културата и историческата съдба на прабългарите. Става дума за прочутото Перещепинско съкровище и за съкровищата, намерени при селата Вознесенка и Глодо си /в Полтавска област, СССР/. И трите са сбор от богати дарове, поставени при погребения на номадски владетели.¹⁴²

Перещепинското съкровище се отнася към периода непосредствено след 668 г., откогато е последната византийска монета в него. Състои се от разнообразни предмети, някои от които са много

Езиковидно удължена апликация от златен коланен накит /втори/, намерен в с. Мадара, Шуменски окръг. VIII в. Национален археологически музей — София

по-стари от края на VII в. Основната част съставят златни апликации и тока за колан, желязна сабя със златни обковки, златни обковки за колчан — всичко непосредствено свързано с облеклото на знатния покойник, погребан положен в ковчег. Заедно с него в гроба е бил заровен, изглежда, и любимият му кон, защото са намерени многобройни апликации от кожените ремъци на конска сбруя. Златните и сребърните съдове в това съкровище са от различен произход: едни са правени някъде по Черноморското крайбрежие, други са събирани било като дарения на вожда от различни видни и богати лица из балканските провинции на Византийската империя или в Задкавказието, било като богата плячка от Византия или от сасанидски Иран. Многобройни по-дребни вещи издават „варварския“ вкус на притежателя им. Покрай съдовете с типично ирански или византийски форми и техника в перешчепинската находка има съдове, присъщи на тюркските народи от тази епоха; реплики и реминисценции на техните форми могат да се открият както у аварите, така и у прабългарите няколко века по-късно в обикновената домашна керамика. Перешчепинското съкровище с предметите в него отразява съдбата на владетелска фамилия сред обитателите на степите към края на VII в. с трите основни компонента на нейната култура — тюркско-черноморски, сасанидско-ирански и балканско-византийски.

Още по-интересни са данните от богатото погребение при с. Вознесенка край днепърските прагове. Тук мъртвите са били изгорени сред правоъгълен лагер, укрепен с вал. Останките от обгорени ризници, бойни брадви и саби, воинско снаряжение, колани с богати апликации по тях, конска

сбруя и много повредени златни обковки на седла, колчани и калъфи за лъкове показват, че изгорените при погребението са били доста на брой. Ако се приеме, че при погребението са били убити и пленените неприятели, тези изводи могат да намерят аналогии и в Дунавска България и могат да подкрепят предположението, че тук е бил погребан при походни условия паднал в боя прабългарски вожд. Целият набор от намерените при погребението предмети, особено коланните апликации с техните аналогии сред находки от Дунавска България, плененият сребърен орел — традиционният военен символ на византийската войска, попаднал в ръцете на тия, които неведнъж са разбивали ромеите и които към края на столетието се настанили вече на византийска земя на юг от Дунава, — всичко това прави несъмнен изводът, че тук е намерила израз епичната борба на прабългарите с хазарите. Нещо повече, тази находка /заедно с няколко по-незначителни/ потвърждава установения и по други източници факт, че и след създаването на държава в Долнодунавската равнина прабългарите са запазили под свой контрол степните земи на Северното Черноморие чак до Днепър.

Третото съкровище, намерено при с. Глудоси през 1961 г., съдържа подобни, но по-малко на брой вещи от типа на перешчепинските. Важно е обаче, че и тук те се откриват в погребение, при което трупът е бил изгорен. И тук, както във Вознесенка костите на покойника са били положени в земята без никакви специални съоръжения, т. е. по традиционния древнотюркски погребален обред, запазил се, изглежда, като погребална практика сред някои владетелски или аристократически родове на прабългарите.

Бележки към дял I

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 25/59

СЛАВЯНСКИТЕ ПЛЕМЕНА ДО СРЕДАТА НА VII в.

1. Общо за този период Ангелов, Д. История на Византия. I. С., 1973, с. 23 сл.
2. Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, с. 95 сл.
3. Третяков, П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; История на СССР. I. С., 1972, с. 37.
4. Въпросите за произхода, прародината и културата на славяните са разгледани от Niederle, L. Slovanské

- starožitnosti. 1—4. Praha, 1902—1924; Život starých Slovanů, 1—3. Praha, 1911—1925; Manuel de l'Antiquité slave. 1—2. Paris, 1923—1926; Романски, Ст. Славянска прародина. — БИБ, 2, 1929, 64—79; История на СССР. I, 37—39; Романска, Ц. Славянските народи. С., 1969, с. 5 сл.; Михайлов, Е. Славяни и анти в долнодунавските земи. — ГСУФиф, 64, 1972, с. 29.
5. Herodotus. Historiae, IV 17, 21, 51, 100, 103, 108, 109; Мутафчиев, П. История на българския народ. I. С., 1943, с. 41.
 6. История на СССР. I, с. 39, Херодот. /VII в. пр. н. е./, Херодот. /V в. пр. н. е./, Софокъл. /V в. пр. н. е./, Скилак. /IV в. пр. н. е./, Корнелий Непот. /I

в. пр. н. е./.

7. История СССР. I. М., 1966, 301—304, 702 и цит. там лит.
8. Plinius Secundus. Naturalis historia. Ed. C. Mayhoff. Lipsiae, 1906, IV 27, 7.
9. Tacitus. Germania. Ed. C. Halm. Lipsiae, 1877, p. 46.
10. Ptolemaeus. Geographia. Ed. C. Müller, 1883, III 5.
11. Tabula Peutingeriana = ЛИБИ, I, прил.
12. Iordanes. Getica, p. 62 = ЛИБИ, I, с. 336.
13. Докато едни автори поставят Новиодунум при днешния град Исака /на устието на Дунава/, други го отъждествяват със стария Новиоду-

- нум, днешния Дерново /в Панония/. По същия начин и Мурсианското езеро бива отъждествявано ту с Балатонското езеро в Унгария, ту с езерото Нездер в Югославия. Вж. *ЛИБИ*, 1, с. 336, бел. 8 и 9, където е посочена и съответната литература.
14. *Третъяков, П. Н.* Восточнославянские племена, с. 103 сл.; *ЛИБИ*, 1, с. 336, бел. 7.
 15. *Iordanes. Getica*, 88–89 = *ЛИБИ*, 1, с. 344.
 16. *Мутафчиев, П.* История... 1, 43–48 и цит. там лит.
 17. Пак там, 41–42; История СССР. 1, 338–339.
 18. *Iordanes. Getica*, 88–89 = *ЛИБИ*, 1, с. 344.
 19. История СССР. Т. 1, с. 311, 324.
 20. *Iordanes. Getica*, р. 121 = *ЛИБИ*, 1, с. 354.
 21. *Olympiodorus Thebanus. De Gothorum et Hunnorum irruptione*, р. 461 = *ГИБИ*, 1, с. 85.
 22. *Priscus. Excerpta de legationibus*, р. 122 sq. = *ГИБИ*, 1, с. 107.
 23. *Iordanes. Getica*, р. 124 = *ЛИБИ*, 1, с. 355, бел. 1 и цит. там лит.
 24. *Pseudo-Caesarius. Dialogi* = *ГИБИ*, 1, с. 193.
 25. *Дуйчев, Ив.* Балканският Югоизток през първата половина на VI век. – В кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972, 17–19, бел. 7, където са цитирани всички извори и литература.
 26. *Codex Iustinianus*, I 3, р. 23 = *ГИБИ*, 2, с. 21.
 27. *Ioannes Zonaras. Epitome historiarum*, р. 144 = *ГИБИ*, 7, с. 151.
 28. *Procopius Caesariensis. De aedificiis*, 134–135 = *ГИБИ*, 2, с. 173.
 29. *Ioannes Malalas. Chronographia*, р. 402 = *ГИБИ*, 2, с. 209.
 30. *Euagrius. Historia ecclesiastica*, р. 96 = *ГИБИ*, 2, с. 265.
 31. *Ioannes Lydus. De ostentis*, р. 14, 115–116 = *ГИБИ*, 2, 96–97.
 32. *Marcellinus Comes. Chronicon*, 99–100 = *ЛИБИ*, 1, с. 316.
 33. *Procopius Caesariensis. De bello gothico*, р. 476 = *ГИБИ*, 2, с. 135; *Дуйчев, Ив.* Балканският Югоизток..., 19–21.
 34. *Procopius Caesariensis. De bello gothico*, р. 353 = *ГИБИ*, 2, с. 124.
 35. *Procopius Caesariensis. De aedificiis*, 102–149 = *ГИБИ*, 2, 154–178.
 36. *Iustinianus. Novellae*, 203–204, 239, 241 = *ГИБИ*, 2, 50–51, 58, 60–61.
 37. Пак там, № 52, с. 355 = *ГИБИ*, 2, 62–63.
 38. Пак там, № 41, с. 262 = *ГИБИ*, 2, с. 64.
 39. Пак там, № 65, с. 339 = *ГИБИ*, 2, 65–67.
 40. Пак там, № 13, с. 785 = *ГИБИ*, 2, с. 83.
 41. *Mauricius. Strategicon*, 273–274 = *ГИБИ*, 2, с. 283.
 42. *Procopius Caesariensis. De bello gothico*, р. 355 = *ГИБИ*, 2, с. 124.
 43. Пак там, 359–360 = *ГИБИ*, 2, с. 127.
 44. Пак там, с. 353 = *ГИБИ*, 2, с. 123.
 45. Пак там, с. 423 = *ГИБИ*, 2, 128–129.
 46. Пак там, 467–469 = *ГИБИ*, 2, 131–132.
 47. Пак там, 469–471 = *ГИБИ*, 2, 132–133.
 48. Пак там, 475–476 = *ГИБИ*, 2, 134–136.
 49. Пак там, 476–477 = *ГИБИ*, 2, 136–137.
 50. Пак там, 623–625 = *ГИБИ*, 2, 146–147.
 51. Пак там, 625–626 = *ГИБИ*, 2, с. 147.
 52. *Procopius Caesariensis. Historia arcana*, 71–72 = *ГИБИ*, 2, с. 150.
 53. Пак там, 114–115 = *ГИБИ*, 2, с. 151.
 54. *Iordanes. Getica*, 88–89 = *ЛИБИ*, 1, с. 344.
 55. *Iordanes. Romana*, р. 52 = *ЛИБИ*, 1, с. 334.
 56. *Agathias. Historiae*, р. 365 sq. = *ГИБИ*, 2, 185–187.
 57. *Ioannes Malalas. Chronographia*, р. 490 = *ГИБИ*, 2, с. 216; *Theophanes Confessor. Chronographia*, 1, 233–234 = *ГИБИ*, 3, 239–240.
 58. *Menander. Fragmenta*, р. 443 = *ГИБИ*, 2, с. 235.
 59. Пак там, 442–443 = *ГИБИ*, 2, с. 234.
 60. Пак там, 195–198, 450–452, 455–456 = *ГИБИ*, 2, 224–227, 239–241, 243–245.
 61. Пак там, 458–460 = *ГИБИ*, 2, 245–249.
 62. Пак там, 209–210 = *ГИБИ*, 2, 231–232.
 63. Пак там, 471–474 = *ГИБИ*, 2, 250–252.
 64. Пак там, с. 472 = *ГИБИ*, 2, с. 251.
 65. Пак там, 209–210 = *ГИБИ*, 2, 231–232.
 66. Пак там, 474–475 = *ГИБИ*, 2, 253–254.
 67. Пак там, с. 469 = *ГИБИ*, 2, с. 250.
 68. *Iohannes Biclaensis. Chronica*, р. 216 = *ЛИБИ*, 1, с. 373.
 69. *Дьяконов, А.* Известия Иоанна Эфеского и сирийских хроник о славянах VI–VII веков. – *ВДИ*, 1946, № 1, с. 32.
 70. *Menander. Fragmenta*, 220–221 = *ГИБИ*, 2, 232–233.
 71. *Euagrius. Historia ecclesiastica*, р. 228 = *ГИБИ*, 2, с. 270.
 72. *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche*. 2. Paris, 1901.
 73. *Theophylactus Simocatta. Historia*, 51–53 = *ГИБИ*, 2, 296–297.
 74. Пак там, 54–55, 90–105 = *ГИБИ*, 2, 299–311.
 75. Пак там, с. 116 = *ГИБИ*, 2, с. 311.
 76. Пак там, 223–224 = *ГИБИ*, 2, 315–316.
 77. Пак там, 225–226 = *ГИБИ*, 2, 317–321.
 78. Пак там, 232–239 = *ГИБИ*, 2, 321–328.
 79. Пак там, 242–245 = *ГИБИ*, 2, 328–330.
 80. Пак там, 245–254 = *ГИБИ*, 2, 330–337.
 81. Пак там, с. 256, 262–266 = *ГИБИ*, 2, 337–338, 341–344.
 82. Хронологията на славянските нападения срещу Солун е по *Бурмов, Ал.* Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитър“ и тяхната хронология. – В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, 77–121.
 83. *Acta Sancti Demetrii*, 143–156 = *ГИБИ*, 3, 115–127.
 84. *Theophylactus Simocatta. Historia*, 267–273 = *ГИБИ*, 2, 344–348.
 85. Пак там, 292–296 = *ГИБИ*, 2, 334–348.
 86. По въпроса за нападенията на славяните на Балканския полуостров е създадена огромна литература. По-важни и обстоятелни проучвания са: *Дринов, М.* Заселение Балканского полуострова славянами. – В кн. му: *Избр. съч.* 1. С., 1971, 186–362; *Погодин, А. Л.* Из истории славянских передвижений. СПб., 1901; *Станојевич, Ст.* Византија и Срби. 1–2. Нови Сад, 1903–1906; *Кулаковский, Ю.* История Византии. 1–2. Киев, 1910–1912; *Успенский, Ф. И.* История Византийской империи. 1. СПб., 1912; *Hauptman, L.* Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle. – *Вуз*, 4, 1928, 107–170; *Дуйчев, Ив.* Балканският Югоизток..., 11–69; *Grafenauer, B.* Nekaj vpršanja iz dobe naseljevanja južnih Slovanov. – *ZČ*, 4, 1950;

Брайчевский, М. Ю. Об „антах“ Псевдомаврикия. — СЗ, 1953, № 2, 21–36; *Lemerle, P.* Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle. — *RH*, 1954, avril-juin; *Тънкова, В.* Нашествия и етнически промени на Балканите. С., 1966; *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, 103–116.

87. *Mauricius.* Strategicon, 277–290 = *ГИБИ*, 2, 283–289.

88. *Isidorus Hispalensis.* Historia Gothorum, Wandalorum, Sueborum, p. 337, 479 = *ЛИБИ*, 1, 384–385.

89. *Georgius Pisida.* Heraclias, II 66–97 = *ГИБИ*, 3, 66–67.

90. *Acta Sancti Demetrii*, p. 139 = *ГИБИ*, 3, с. 111.

91. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 299–301 = *ГИБИ*, 3, с. 258.

92. Пак там, с. 302 = *ГИБИ*, 3, 258–259.

93. *Acta Sancti Demetrii*, 162–165 = *ГИБИ*, 3, 128–133.

94. Пак там, 166–171 = *ГИБИ*, 3, 133–140.

95. *Chronicon Paschale*, 713–726 = *ГИБИ*, 3, 78–84.

96. *Georgius Pisida.* Bellum Avaricum, 194–200 = *ГИБИ*, 3, с. 59.

97. De obsidione Constantinopolis homilia, p. 308 = *ГИБИ*, 3, с. 49.

98. *Theophanes Confessor.* Chronographia, p. 316 = *ГИБИ*, 3, с. 260.

99. *Nicephorus.* Opuscula historica, p. 18 = *ГИБИ*, 3, с. 294.

100. *Мутафчиев, П.* История... 1, с. 81.

101. *Theophanes Confessor.* Chronographia, p. 359 = *ГИБИ*, 3, с. 264.

102. *Acta Sancti Demetrii*, 173–174 = *ГИБИ*, 3, 143–146.

103. Пак там, 150–176 = *ГИБИ*, 3, 147–158.

104. *Theophanes Confessor.* Chronographia, p. 347 = *ГИБИ*, 3, с. 260.

105. Пак там, с. 348 = *ГИБИ*, 3, с. 260.

106. Вж. дял II, глава първа.

107. *Theophanes Confessor.* Chronographia, p. 359 = *ГИБИ*, 3, с. 264.

108. Пак там, с. 436 = *ГИБИ*, 3, с. 272.

109. Пак там, с. 359 = *ГИБИ*, 3, с. 264. За местоположението на седемте славянски племена вж. дял II, глава първа.

110. *Einhardus.* Annales, 205–206 = *ЛИБИ*, 2, 34–35; *Vita Ludovici imperatoris*, 623–624 = *ЛИБИ*, 2, 50–51.

111. *Einhardus.* Annales, p. 205, 212–213 = *ЛИБИ*, 2, 34, 36; *Vita Ludovici imperatoris*, 623–624 = *ЛИБИ*, 2,

50–51.

112. *Гюзелев, В.* Баварският географ и някои въпроси на българската история от първата половина на IX в. — *ГСУФиф*, 58, 3, 1965, 292–293.

113. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1970, с. 402.

114. *Niederle, L.* Slovanske starožitnosti. Т. 2. 1. Puvod a počatky Slovānu jižnich. Praha, 1906, 416–417.

115. *Acta Sancti Demetrii*, IV 185, 67–68 = *ГИБИ*, 3, 143–151.

116. Пак там, I 158, 75–76 = *ГИБИ*, 3, 146–147.

117. *Ioannes Cameniata.* De excidio Thessalonicensi, 495–496 = *ГИБИ*, 5, с. 22.

118. Пак там.

119. *Acta Sancti Demetrii*, I 158, 87 = *ГИБИ*, 3, с. 129, 150.

120. Пак там, с. 160 = *ГИБИ*, 3, с. 160.

121. Пак там, I 158, 86 – IV 190 = *ГИБИ*, 3, с. 129, 150–154.

122. Пак там, с. 162 = *ГИБИ*, 3, с. 129.

123. Пак там.

124. *Constantinus Porphyrogenitus.* De thematibus, p. 91 = *ГИБИ*, 5, с. 197.

125. *Ioannes Cameniata.* De excidio Thessalonicensi, 545–546 = *ГИБИ*, 5, 45–46.

126. *Acta Sancti Demetrii*, 67–105 = *ГИБИ*, 3, 144–156.

127. В типика на Григорий Бакуриани, даден през 1083 г. на Бачковския манастир, е спомената Смолянска тема. Вж. *Typicon Bacuriani*, p. 56 = *ГИБИ*, 7, с. 64.

128. *Constantinus Porphyrogenitus.* De thematibus, p. 91 = *ГИБИ*, 5, 197–198.

129. *Constantinus Porphyrogenitus.* De administrando imperio, p. 50 = *ГИБИ*, 5, с. 217.

130. *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 167 сл.

131. *Милетич, Л.* Записки по сравнителна граматика на славянските езици. С., 1939, 240–244; *Мирчев, К.* Старобългарски език. С., 1972, с. 7 сл.

132. *Михайлов, Е.* Славини и анти в долнодунавските земи. — *ГСУФиф*, 64, 1972, 27–52; За руско-българската етническа граница до края на X в. — *ГСУФиф*, 65, 1973, 183–209. Опитите на някои автори да обяснят еднаквите имена на племена /смоляни, севери/ и градове /Плиска–Псков, Преслав – Переяслав/ с масовото заселване на анти на Балканския полуостров не намира сериозно потвърждение в изво-

рите, още повече, че такива двойни имена има и сред западните славяни – абодрити, моравяни и др., вж. История на България. 1. С., 1961, 51–52.

133. *Бешевлиев, В.* Проучвания върху личните имена у траките. С., 1956, с. 53 сл.

134. *Миков, В.* Разкопки в Родопите. — *ГПНМ*, 1940–1941, 19–33; *Тънкова-Заимова, В.* Сведения за средновековни кукерски игри в Силистренско. — В: *Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски*. С., 1960, 705–708; *Петров, П.* Един български обичай от античен произход. — В: *Етногенезис и култ. на сл. бълг. народ*. С., 1971, 115–118.

135. По-подробно за отношенията на славяните със завареното местно население и за тракийското наследство у *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, 182–190, и цит. там лит.

136. *Pseudo-Caesarius.* Dialogi, col. 986 = *ГИБИ*, 1, с. 193.

137. *Mauricius.* Strategicon, p. 272 = *ГИБИ*, 2, с. 281.

138. *Procopius Caesariensis.* De bello gothico, p. 357 = *ГИБИ*, 2, с. 126.

139. За еднакъв начин на живот и еднакви нрави у славянските племена говори и Лъв Философ, вж. *Leo Philosophus.* Tactica, XVIII 99 = *ГИБИ*, 4, с. 172.

140. *Procopius Caesariensis.* De bello gothico, 357–358 = *ГИБИ*, 2, с. 126.

141. *Mauricius.* Strategicon, p. 272 = *ГИБИ*, 2, с. 281. Същите сведения се съдържат и у *Leo Philosophus.* Tactica, XVIII 100 = *ГИБИ*, 4, с. 173.

142. *Mauricius.* Strategicon, p. 289 = *ГИБИ*, 2, с. 287.

143. Пак там, с. 273 = *ГИБИ*, 2, с. 282.

144. *Procopius Caesariensis.* De bello gothico, p. 359 = *ГИБИ*, 2, 126–127 и бел. 1, където е посочена литературата върху различните тълкувания на името спори.

145. *Станислов, Ст.* За етническия състав на населението в Долнодунавския басейн от края на VI до XI век /по археологически материали/. Дис. С., 1975, 54–55, 59–60, където е посочена и съответната литература.

146. *Комша, М.* Новые сведения о расселении славян на территории РНР. — *RSI*, 9, 1963, p. 505, с карта.

147. *Въжарова, Ж.* Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965, 115–120; Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI до IX в. на територията на България. С., 1976,

с. 9 сл. За разкопките при с. Нова Черна вж. Милчев, Ат. и Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренско, през 1967–69 г. — ГСУфиф, 63, 3, 1971, с. 22 сл.; Станилов, Ст. За етническия състав..., 48–49, където са посочени и по-нови проучвания.

148. Аладжов, Д. Материална култура на Югоизточна България през IX–XI век. — В: Слав. и средиземномор. свят. С., 1973, с. 145.

149. Станилов, Ст. За етническия състав..., с. 45.

150. Аладжов, Д. и Д. Балабаня. Разкопки в с. Любеново през 1968 г. — В: Родоп. сб. 3. С., 1972, с. 131.

151. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища..., 12–88; Станилов, Ст. За етническия състав..., 50–51, 55–56, 60–61, където са разгледани жилищата от двете страни на р. Дунав и е цитирана литература.

152. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища..., 12–88; Станилов, Ст. За етническия състав..., 51–52, 56–57, 61.

153. Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарското изкуство VI–XI век. С., 1977.

154. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища..., 88–105; Станилов, Ст. За етническия състав..., 52–54, 57–59, 61–63.

155. Mauricius. Strategicon, p. 327 = ГИБИ, 2, 281–282. Същото и у Leo Philosophus. Tactica, XVIII 106 = ГИБИ, 4, с. 174. Срв. Цанкова-Петкова, Г. Материалната култура и военно изкуство на дакийските славяни според сведенията на Псевдомаврикий. — ИИБИ, 7, 1957, с. 338 сл.

156. Procopius Caesariensis. De bello gothico, p. 353 = ГИБИ, 2, с. 126.

157. Иванов, Ст. Животински костни остатъци от селището в местността Джебжови лозя при с. Попина. — В: Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI век. С., 1965, 207–223.

158. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища..., 178–179; Славяни и прабългари..., с. 354.

159. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища..., 181–182.

160. Пак там, с. 182.

161. Procopius Caesariensis. De bello gothico, p. 268, 358 = ГИБИ, 2, с. 121, 126.

162. Mauricius. Strategicon, p. 273 = ГИБИ, 2, 282–283.

163. Въжарова, Ж. Славянски и

славянобългарски селища..., с. 107; Славяни и прабългари..., с. 355.

164. Acta Sancti Demetrii, XIV 133–142 = ГИБИ, 3, 122–125.

165. Procopius Caesariensis. De bello gothico, p. 353 = ГИБИ, 2, с. 126.

166. Mauricius. Strategicon, XVIII 102, p. 272 = ГИБИ, 2, с. 281.

167. Leo Philosophus. Tactica, XVIII 102, p. 273 = ГИБИ, 4, с. 173.

168. Mauricius. Strategicon, p. 273 = ГИБИ, 2, с. 282. Почти същото и у Leo Philosophus. Tactica, XVIII 105 = ГИБИ, 4, с. 174.

169. Procopius Caesariensis. De bello gothico, p. 353 = ГИБИ, 2, с. 126.

170. Иванов, Й. Култ. Перуна у южных славян. — ИОРЯС, 1903, с. 157 сл.

171. Велков, Ив. Славянско светилище до Глава Панега. — ИАИ, 18, 1962, 375–384.

172. Маринов, Д. Народна вяра и народни религиозни обичаи. — СбНУНК, 17, 1914, с. 201 сл.

173. Въжарова, Ж. Славяни и прабългари /тюрко-българи/ в светлината на археологическите данни. — А, 1971, № 1, с. 1 сл.; Славянски и славянобългарски селища..., 108–109; Славяни и прабългари..., 409–415.

174. Nestor, I. La nécropole slave de l'époque ancienne de Saerata Monteoru. — Dac, N. S., 1, 1957, p. 289 sq.; Станилов, Ст. За етническия състав..., с. 137 сл.

175. Procopius Caesariensis. De bello gothico, p. 357 = ГИБИ, 2, с. 126.

176. Mauricius. Strategicon, p. 279 sq. = ГИБИ, 2, 281–283. Същото сведение и у Leo Philosophus. Tactica, XVIII 104 = ГИБИ, 4, 173–174.

177. Енгелс, Фр. Произход на семейството, частната собственост и държавата. С., 1949, с. 172.

178. Тази традиция просъществувала и в по-късните векове, като била записана и в законодателните актове. Вж. Закон судный людем. Краткой редакции, с. 36: Шестую часть достонть вземати князю; а прочее все чнсло взматн всемъ людемъ в равную часть раздѣлантѣ великаго и малаго.

179. История на България. 1, с. 58; Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 75 сл.

180. История на България. 1, с. 58.

181. Петров, П. Към въпроса за образуването на Първата българска държава. — СФ, 5, 1963, 97–98.

182. Пигулевская, Н. Сирийские источники по истории народов СССР.

М., 1941, 101–102.

183. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 98.

184. Бурмов, Ал. Създаване на българската държава. — В кн. му: Избр. произв. 1. С., 1968, 130–131; Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право, с. 75 сл.

185. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 100.

186. Acta Sancti Demetrii, XV 155 = ГИБИ, 3, с. 129.

187. Пак там, XII 98 = ГИБИ, 3, с. 111.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 59/84

ПРАБЪЛГАРИТЕ ДО ЗАСЕЛВАНЕТО ИМ НА БАЛКАНСКИЯ ПОЛУ- ОСТРОВ

1. Шишманов, Ив. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологията на името „българин“. — СбНУНК, 16–17, 1900, 505–753; Бурмов, Ал. Към въпроса за произхода на прабългарите. — ИБИБ, 22–24, 1948, 298–337; Сиротенко, В. Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники VI–VIII вв. — УЗПГУ, 20, 4, 1961, 3–14.

2. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1970, с. 55 сл.; Дечев, Д. Източногерманският произход на българското народно име. — ГСУфиф, 22, 1926, 3–25.

3. Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren. — UJb, 10, 1930, No 1–2, 53–90.

4. Критика на тези две хипотези у Бурмов, Ал. Към въпроса за произхода..., 303–316, 323–326.

5. Младенов, Ст. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио-алтайските народи. — БИБ, 1, 1928, № 1, 49–71; Pritzak, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955; Баскаков, Н. А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, 210–236.

6. Младенов, Ст. Положението на Аспаруховите българи..., 58–64; Баскаков, Н. А. Введение..., 238–241.

7. Баскаков, Н. А. Введение..., 135–152; Потапов, Л. П. Очерки по истории алтайцев. М., 1955, с. 55 сл.;

- Бернштам, А. Н. Очерк истории гуннов. Л., 1956; Гумилев, Л. Н. Хунну. М., 1960.
8. Артамонов, М. И. История хазар. М., 1962, с. 41 сл.; Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге /Большо-Тарханский могильник/. М., 1964, с. 148.
9. Chronographus anni CCCLIII, p. 105 = ЛИБИ, 1, с. 80. Според Stern, H. Le calendrier de 354. — ВАН, 55, 1953, с. 46, този хронограф е бил съставен през 353 г.
10. История Армении Мойсея Хоренского, 55–56, 62.
11. Сиротенко, В. Т. Основные теории..., с. 15; Ангелов, Д. и В. Гюзелев. Известия в арменски извори за средновековната история на България. — ИП, 1966, № 1, с. 421.
12. Simonyi, D. Die Bulgaren des V. Jahrhunderts im Karpatenbecken. — ААASH, 10, 1959, No 3–4, 227–250.
13. Paulus Diaconus. Historia Langobardorum, 55–56 = ЛИБИ, 1, 411–412; Лишев, Стр. Прабългарите и българското народностно име в Европа около началото на V в. — ИИБИ, 5, 1954, 351–364.
14. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 306.
15. Пак там, 316–317; Дуйчев, Ив. „Именикът на прабългарските ханове“ и българската държавна традиция. — В, 1973, № 1, с. 10.
16. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, 55–115; Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren, 53–90; Бурмов, Ал. Въпроси из историята на прабългарите. — ГСУиФФ, 44, 2, 1948, 3–36; Мерперт, Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань, 1957; Древнейшие болгарские племена в Причерноморье. — В: Очерки истории СССР, III–IX вв. 2. М., 1958, 586–615; Сиротенко, В. Т. Византия и булгары в V–VI вв. — УЗПГУ, 20, 4, 1961, 43–70; Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков. Ранние болгары..., 100–117; Артамонов, М. И. История хазар, 79–102, 157–169.
17. Ioannes Antiochenus. Excerpta de insidiis, p. 135 = ГИБИ, 3, с. 32; Stein, E. Histoire du Bas Empire. 2. Paris, 1949, 16–17.
18. Magnus Felicius Ennodius. Opera, 205–206 = ЛИБИ, 1, 299–300.
19. Paulus Diaconus. Historia romana, 213–214 = ЛИБИ, 1, с. 410.
20. Пак там, с. 215 = ЛИБИ, 1, с. 410; Marcellinus Comes. Chronicon, p. 94 = ЛИБИ, 1, с. 312; Stein, E. Histoire..., p. 89.
21. Marcellinus Comes. Chronicon, p. 95; Iordanes. Romana, p. 46 = ЛИБИ, 1, с. 313, 332.
22. Marcellinus Comes. Chronicon, p. 96 = ЛИБИ, 1, с. 313; Theophanes Confessor. Chronographia, p. 143 = ГИБИ, 3, с. 233.
23. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, 3, p. 144 = ГИБИ, 7, с. 151.
24. Ioannes Malalas. Chronographia, p. 402 = ГИБИ, 7, с. 151.
25. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, 3, 140–141 = ГИБИ, 7, с. 151.
26. Marcellinus Comes. Chronicon, p. 103 = ЛИБИ, 1, с. 318; Ioannes Malalas. Chronographia, 450–451 = ГИБИ, 2, с. 216.
27. Marcellinus Comes. Chronicon, p. 104 = ЛИБИ, 1, с. 318.
28. Ioannes Malalas. Chronographia, 437–438; Theophanes Confessor. Chronographia, 1, 217–218 = ГИБИ, 3, 237–238.
29. Procopius Caesariensis. Opera omnia, 1, 162–163 = ГИБИ, 2, 110–111. У него етнонимът хуни=българи /прабългари/ почти във всички случаи.
30. Marcellinus Comes. Chronicon, p. 108 = ЛИБИ, 1, с. 318.
31. Procopius Caesariensis. Opera omnia, 1, 602–603 = ГИБИ, 2, с. 146.
32. Пигулевская, Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М., 1941, с. 165.
33. Iordanes. Romana, 62–63 = ГИБИ, 1, 336–337.
34. Procopius Caesariensis. Opera omnia, 1, 501–508 = ГИБИ, 2, 137–141.
35. Пак там.
36. Пак там, 581–582 = ГИБИ, 2, с. 142.
37. Пак там, 582–584 = ГИБИ, 2, 142–143.
38. Пак там, 584–585 = ГИБИ, 2, 143–144.
39. Пак там, 585–589 = ГИБИ, 2, 144–146.
40. Agathias. Historiae, 367–389; Ioannes Malalas. Chronographia, p. 490 = ГИБИ, 2, 185–204, 216; Theophanes Confessor. Chronographia, 1, 233–234 = ГИБИ, 3, 239–240.
41. Agathias. Historiae, 389–392; Menander. Fragmenta, 170–171 = ГИБИ, 2, 202–204, 220–221.
42. Agathias. Historiae, p. 392 = ГИБИ, 2, с. 204.
43. Menander. Fragmenta, 442–443 = ГИБИ, 2, 233–234, 235.
44. Пак там, с. 443 = ГИБИ, 2, с. 235.
45. Paulus Diaconus. Historia Langobardorum, 85–86 = ЛИБИ, 1, 412–413.
46. Theophylactus Symocatta. Historia, 251–252 = ГИБИ, 2, 334–335; Theophanes Confessor. Chronographia, 274–276 = ГИБИ, 3, 249–251.
47. Fredegarius Scholasticus. Chronica, p. 157 = ЛИБИ, 1, с. 389; Gesta Dagoberti I, regis Francorum, p. 411 = ЛИБИ, 2, 303–304.
48. Paulus Diaconus. Historia Langobardorum, p. 154 = ЛИБИ, 1, 415–416. Отглас от тези събития се среща и у византийските автори: Theophanes Confessor. Chronographia, p. 357; Nicephorus. Opuscula historica, 33–34 = ГИБИ, 2, с. 262, 295.
49. D'Amico, V. I Bulgari transigrati in Italia nei sec. VI e VII dell'era volgare. Loro speciale diffusione nel sanio. Campobasso, 1933, p. 17 sq.; Codex traditum ecclesiae Ravennatis in papyro scripset in Regia bibliotheca Bavarica asservatus. Ed. J. B. Bernhardt. München, 1810, p. 35, 44, 76.
50. Schneider, E. Entstehung der Burg- und Landgemeinden in Italien. — SG, 1924, p. 34, 135; Hartmann, B. M. Geschichte Italiens im Mittelalter. 1. München, 1953, p. 254, 276.
51. Баскаков, Н. А. Введение..., 233–236.
52. Мерперт, Н. Я. Древнейшие болгарские племена..., с. 593 сл.; Артамонов, М. И. История хазар, с. 133 сл.; Гумилев, Л. Н. Древние турки. М., 1967, с. 26.
53. Menander. Fragmenta, p. 204 = ГИБИ, 2, с. 228.
54. Пак там, 207–208 = ГИБИ, 2, с. 230.
55. Артамонов, М. И. История хазар, 133–139.
56. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, p. 306.
57. Theophanes Confessor. Chronographia, 356–357; Nicephorus. Opuscula historica, 33–34 = ГИБИ, 3, 261–263, 295.
58. Споменаването на авари вместо турки в това сведение е очевиден анахронизъм.
59. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, 145–175; Бурмов, Ал. Въпроси из историята на прабългарите, 27–36; Артамонов, М. И. История хазар, 157–169; Lauterbach, H. Untersuchungen zu Vorgeschichte der Protobulgaren, nach einem Bericht bei Theophanes. — In: Altheim, Fr. et R. Stiehl. Die Araber in der alten Welt. 4. Berlin, 1967, 539–619.
60. Някои съвременни изследвачи са на мнение, че към историята на Велика България и на нейния предводител Кубрат трябва да бъдат отнесени и

сведения в хрониката на Йоан Никиуски /VII в./.

61. *Moravcsik, Gy. Zur Geschichte der Onoguren*, p. 71; *Чичуров, И. С.* Экскурс Феофана о протоболгарах. — В: *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. М., 1976, 65–80.

62. *Theophanes Confessor. Chronographia*, 356–357 = *ГИБИ*, 3, с. 261.

63. *Nicephorus. Opuscula historica*, 33–34 = *ГИБИ*, 3, с. 295.

64. *Еремян, С. Т.* Армения по „Ашхарацуи“ /Арменската география от VII в./ Ереван, 1963, с. 101; *Бартикян, Р. К.* вопросу о „Хронографии“, приписываемой Филон Ширакци и ее компиляторе. — *ВМ*, 8, 1967, 57–77.

65. *Плетнева, С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967, с. 186.

66. *Генинг, Б. Ф. и А. И. Халиков.* Ранние болгары..., с. 118 сл.

67. Пак там, 128–129.

68. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 156–157.

69. *Артамонов, М. И.* История хазар, 196–197; *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 48.

70. *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 171 сл.

71. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 357; *Nicephorus. Opuscula historica*, p. 33 = *ГИБИ*, 3, 261–262, 295.

72. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 164, смята, че Кубрат е умрял през април 642 г. *Бурмов, Ал.* Въпроси из историята на прабългарите, с. 34, поставя смъртта на Кубрат към 650 г., а *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 163 — около 660 г.

73. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 164; *Бурмов, Ал.* Въпроси из историята на прабългарите, с. 35, 36, отрича идентичността на Безмер с Батбаян /Баян/.

74. *Коковцов, П. К.* Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932, с. 92.

75. *Артамонов, М. И.* История хазар, с. 171.

76. *Theophanes Confessor. Chronographia*, 356–357; *Nicephorus. Opuscula historica*, 33–34 = *ГИБИ*, 3, с. 295.

77. *Ибн-Даста, Абу-Али Ахмед бен Омар.* Известия о хозарах, буртарах, болгарях, мадьярах, славянах и руссах. СПб., 1869, 82–83.

78. *Hudud al-'Alam. The Regions of the World*, 438–439.

79. *Мерперт, Н. Я.* Древнейшие болгарские племена..., с. 606.

80. *Hudud al-'Alam. The Regions of the World*, p. 160.

81. Летопись по Ипатскому списку. Изд. С. Н. Палаузов. СПб., 1871, с. 32. Срв. Повесть временных лет. 1, с. 37, 234.

82. *Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio*, p. 64 = *ГИБИ*, 5, с. 203.

83. *Смирнов, А. П.* Волжские булгары. М., 1951; *Каховский, В. Ф.* Происхождение чувашского народа. Чебоксары, 1965.

84. *Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков.* Ранние болгары..., с. 162 сл.

85. *Гаркави, А.* Сказания мусульманских писателей..., 218–219, 275.

86. Според разказа на Теофан и Никифор хан Кубрат имал петима синове. Първите трима били Батбаян /Баян/, Котраг и Аспарух; четвъртият и петият /византийските хронисти не сочат имената им/ преминали Дунава — единият от тях се заселил в аварска Панония, а другият „стигнал до Пентапол в Равена“. *Бурмов, Ал.* Въпроси из историята на прабългарите, 34–35, с основание оспорява достоверността на този разказ и смята, че Велика България се е разпаднала на три части.

87. *Еремян, С. Т.* Армения..., 98–99.

88. *ГИБИ*, 3, с. 262, бел. 5, където са посочени литературата и мненията по въпроса.

89. *Федоров, Г. Б.* Итоги и задачи изучения древнеславянской культуры Юго-Запада СССР. — *КСИА*, № 105, 1965, с. 24 сл.

90. Главно въз основа на изворите са изградени изложенията у *Кинкел, Ив.* История на българското народно стопанство в монографии. 1. Стопанската култура на прабългарите /през V–XIV векове/. — *ГСУиФФ*, 3, 1926, 45–56, 99–124; Икономика на България. 1. С., 1969, 60–62.

91. *Плетнева, С. А.* От кочевий...; *Артамонов, М. И.* Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — *ДГО СССР*, 15, 1970, където е посочена и обобщена почти цялата останала литература.

92. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 5.

93. *Хазанов, А. М.* Характерные черты кочевых обществ евразийских степей. М., 1973, с. 15; *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 180–181.

94. *Procopius Caesariensis. De bello gothico*, 587–588 = *ГИБИ*, 2, 144–145.

95. *Станчев, Ст. и Ст. Иванов.*

Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 176; *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 97.

96. *Magnus Felicius Ennodius. Opera*, 205–206 = *ЛИБИ*, 1, с. 299.

97. *Пигулевская, Н. В.* Сирийские источники..., с. 165.

98. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 20.

99. Икономика на България. 1, с. 62.

100. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 103–134; *Артамонов, М. И.* Болгарские культуры..., 5–8.

101. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 144–170; *Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков.* Ранние болгары..., 43–55.

102. *Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков.* Ранние болгары..., с. 47 сл.; *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 154, 160 сл.

103. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 135 сл., 161 сл.

104. Пак там, с. 131; *Якобсон, А. Л.* Византия в истории раннесредневековой Таврики. — *СА*, 21, 1954, с. 148 сл.

105. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 48–49.

106. *Плетнева, С. А.* Номадски поселения през VII–IX в. в Приазовието и басейна на р. Дон. — *А*, 1964, № 4, с. 1 сл.; От кочевий..., 13–50; *Ваклинов, Ст.* За характера на раннобългарската поселищна мрежа в Североизточна България. — *А*, 1972, № 1, 9–13.

107. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 51–70; *Артамонов, М. И.* Болгарские культуры..., с. 6 сл.

108. *Бернштам, А. Н.* Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрок; *Хазанов, А. Н.* Характерные черты..., с. 8.

109. *Mauricius. Strategicon*, p. 276 = *ГИБИ*, 2, с. 279.

110. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 170.

111. *Хазанов, А. М.* Характерные черты..., 9–10.

112. *Procopius Caesariensis. De bello gothico*, p. 584 = *ГИБИ*, 2, с. 143.

113. *Венедиков, Ив.* Бележки по военния бит на най-старите българи. С., 1903; *Фехер, Г.* Военното дело на прабългарите. С., 1936; *Българското военно изкуство през феодализма*. С., 1958, 30–38.

114. *Magnus Felicius Ennodius. Opera*, p. 205 = *ЛИБИ*, 1, с. 299.

115. *Mauricius. Strategicon*, p. 270 = *ГИБИ*, 2, с. 279.

116. *Гумилев, Л. Н.* Древние тюрки, с. 60 сл.

117. *Фехер, Г.* Военното дело..., с. 72 сл.

118. *Гаркави, А. Я.* Сказания му-

- сулманских писателей..., с. 126.
119. *Mauricius. Strategicon*, p. 270 = *ГИБИ*, 2, с. 279.
120. *Фехер, Г.* Военното дело..., 33–35; *Мерперт, Н. Я.* Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. — *СА*, 23, 1955, 131–168.
121. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 158.
122. *Mauricius. Strategicon*, 268–270 = *ГИБИ*, 2, с. 279.
123. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 52, p. 238.
124. *Фехер, Г.* Военното дело...; *Плетнева, С. А.* От кочевий...
125. *Mauricius. Strategicon*, p. 52 = *ГИБИ*, 2, с. 274.
126. Пак там, с. 270 = *ГИБИ*, 2, 279–280.
127. Пак там, с. 270 = *ГИБИ*, 2, 274–275.
128. *Бешевлиев, В.* Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. — *ИНЕМ*, 8–9, 1929, 149–192; Вярата на първобългарите. — *ГСУиФб*, 35, 1939, 3–62; *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 171–179.
129. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 172–174.
130. *Бешевлиев, В.* Вярата на първобългарите, 33–35; *Roux, J. P.* Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples asiatiqes. — *RHR*, 149, 1956.
131. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 6, p. 149.
132. *Бешевлиев, В.* Вярата на първобългарите, 22–27.
133. *Младенов, Ст.* Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи в новобългарската реч. — *ГСУиФб*, 17, 1921, с. 201 сл.
134. *Бешевлиев, В.* Вярата на първобългарите, 40–41.
135. *Станчев, Ст. и Ст. Иванов.* Некрополът до Нови пазар, 15–45; *Генинг, В. Ф. и А. Х. Халиков.* Ранние болгары..., 8–31; *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 71–102; *Артамонов, М. И.* Болгарские культуры..., с. 11 сл.
136. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., 100–102.
137. *Димитров, Д. И.* Погребалният обряд в раннобългарските некрополи във Варненско. — *ИАИ*, 34, 1974, 51–94.
138. *Златарски, В.* Болгарское летоисчисление. — *ИОРЯС*, 17, 2, 1912, 28–59; Към въпроса за българското летоброение. — *СнБАН*, 10, 1915, 1–22; История... Т. 1. Ч. 1, с. 448; *Тодоров, Я.* Източноазиатският цикъл от гледище на астрологическите вярвания. /Към въпроса за Именника на първите български ханове/. — *ГСУиФб*, 27, 1931, 3–40.
139. *Тодоров, Я.* Източноазиатският цикъл..., с. 36 сл.
140. *Pritsak, O.* Die bulgarische Fürstenliste..., p. 76 sq.
141. *Плетнева, С. А.* От кочевий..., с. 175 сл.
142. *Артамонов, М. И.* История хазар, 174–175; Болгарские культуры..., 11–12.

Дял II
ОБРАЗУВАНЕ
И УКРЕПВАНЕ
НА
БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
ДО СРЕДАТА НА IX В.

Пиршество на хан Крум
след победата над император
Никифор.
Миниатюра от българския
превод на Манасиевата летопис.
XIV в.
Библиотека на Ватикана /л. 145/

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА Стр. 95/110. **БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII В.** Стр. 110/130. **УКРЕПВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.** Стр. 130/161. **ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ДО СРЕДАТА НА IX В.** Стр. 161/197. **БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ II** Стр. 198/208.

ГЛАВА ПЪРВА

СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

През VII в. на Балканския полуостров станали събития, които предопределили неговата историческа съдба за много столетия напред. Със заселването на славяните в началото на века не само бил нанесен удар на робовладелския строй и на политическата мощ на Византийската империя, но била променена съществено и етническата картина на тукашните земи. През втората половина на века пък на Балканите се настанили прабългарите и със силата на оръжието си извоювали правото да станат техни постоянни обитатели.

Несъмнено най-важното събитие в живота на народите, населяващи Балканския полуостров, било образуването на българската държава през втората половина на VII в. Създадена като съюз на две разнородни политически обединения — славянския племенен съюз в Подунавие и прабългарите начело с хан Аспарух, — тази държава станала обединителен център за славяните от българската група и в продължение на векове играла важна роля в съдбините на Европейския югоизток.

1.

Славянското племенно обединение в Подунавие през VII в.

В земите на север от Стара планина още през VII в. бил създаден племенен съюз, който в продължение на няколко десетилетия водил упорита борба против опитите на Византия да възстанови властта си в Мизия. Този именно съюз, в който влизали седемте славянски племена и северите, по-късно заедно с прабългарите участвувал в създаването на българската държава.

Когато става дума за славянските племена

между Дунава и Стара планина през VII в., трябва да се има пред вид особеното значение на включената в тези естествени граници територия. Мизия заемала важно стратегическо положение в борбата между славяните и Византия. Тя била онзи жив мост, който свързвал славяните на юг от Стара планина с техните едноплеменници на север от Дунава. Докато Византия не се наложила трайно в земите между Стара планина и Дунава, от север винаги могли да идват нови славянски маси и да застрашават господството ѝ над полуострова.

Мизия била естествено защитена от юг и мианаването през проходите на Стара планина винаги криело големи опасности и изненади. Най-уязвима била тя от изток — откъм Черно море и Добруджа. И именно тук Византия направила всичко възможно, за да възстанови, задържи и укрепи своята власт. Така империята си осигурявала достъп за проникване посредством флота навътре по Дунава и възможност за прекъсване връзката между славяните по двата бряга на реката; славянските земи в Мизия могли да бъдат нападани по суша, без да е необходимо да се минава през опасните старопланински проходи. Владеенето на Добруджа от Византия превръщало тази територия в изходна база за нападение над славянските племена в Мизия. И, обратно, загубата на Добруджа водела до загуба и на Мизия, а това означавало пренасяне на войната на юг от Стара планина и непосредствена заплаха над Тракия.¹ Затова именно още през средата на VII в. Византия насочила военните си усилия на север и успяла да възстанови властта си над някои от загубените области. Теофан изрично отбелязва, че в ръцете на империята се намирала цялата онази територия, която по-късно била завоювана от прабългарите, т.е. земите между Долния Дунав, Черно море, Източна Стара планина и на запад докъм Шумен-

ските възвишения.² На тази територия славянското население се оказало под византийска власт, поради което не могло да участва заедно с останалите славяни в общия политически живот и борби против империята. Това славянско присъствие засега, освен от писмените извори, е засвидетелствувано от археологически проучвания покрай Дунава и в района на Шумен и Девня.³ Несъмнено бъдещите археологически проучвания ще попълнят картината на славянското присъствие в цяла Добруджа.

Възстановяването на византийската власт над североизточната част на Балканския полуостров заплашвало сериозно славянските племена както в Мизия, така и в земите на север от Дунава. Освен това Византия владее централната част на полуострова и застрашавала славяните в Мизия от юг по цялото протежение на Стара планина чак до Тимок. Налагало се за отпор против империята да се организират всички непокорени от нея славянски племена между Дунава и Стара планина, а така също и племената на север от голямата река.

Сведенията за създаденото племенно обединение в Подунавие са оскъдни: за него разказват хронистите Теофан и Никифор, които засягат славяните само дотолкова, доколкото те влезли в определени отношения с прабългарите и участвували в борбите против Византия. Ограничеността на изворите е довела и до различни представи за големината, характера и местоположението на славянския племенен съюз в Подунавие.

Като описват заселването на прабългарите на Балканския полуостров, византийските хронисти съобщават, че те уредили отношенията си с околните славянски племена — Теофан споменава седем славянски племена и северите, а Никифор говори за славянски племена, без да определя техния брой.

В историческата литература съществуват много и противоречиви представи за местожилищата на посочените славянски племена. Обикновено се приема, че племето севери се е намирало в Добруджа и че останалите седем славянски племена са населявали Мизия до Искър или до Тимок.⁴ Това мнение е изградено върху неточното тълкуване на сведенията на Теофан и Никифор за отношенията между прабългари и славяни. Теофан съобщава, че когато прабългарите дошли на Балканския полуостров и се заселили в отнетата от византийците територия между Дунава, Черно море и Стара планина, те „поселили северите от предната клисура на Верегава към източните части, а към юг и запад до Авария останалите седем племена“⁵. Никифор пък отбелязва, че прабълга-

рите „заповядали на едните да бранят земите, които граничат с аварите, а на другите да пазят земите, които са съседни на ромеите“⁶.

И двамата византийски автори са категорични, че северите и останалите седем славянски племена не са били подвластни на Византия и не са се намирали във владяната от нея територия в североизточната част на Балканския полуостров. Когато прабългарите завоювали тази територия, несъмнено намиращите се там славяни са попаднали под тяхна власт, а с „околните славянски племена“, т.е. с намиращите се извън тези земи севери и със седемте славянски племена те е трябвало да уреждат взаимоотношенията си.

В историческата литература се спори и относно броя на славянските племена, които участвували в племенното обединение и с които по-късно прабългарите влезли във връзка и образували обща държава. Една част от учените смятат, че славянските племена са били седем и че племето севери е едно от тях.⁷ Други твърдят, че племената са били осем — седемте славянски племена и северите.⁸ Изказани са и други мнения: че племената са били много, тъй като числото седем било библейско и не било употребено в буквалния смисъл на думата, а със значение на „много“⁹; че племената са били две — северите и седемте рода, т.е. седемте славянски племена са схванати като едно племе с общо име Седемте рода, Седемте колена.¹⁰ Текстът у Теофан обаче говори категорично в полза на твърдението, че племената са били осем: племето севери отбранявало териториите от прохода Верегава в Стара планина на изток, а останалите седем славянски племена защищавали общата южна граница по Стара планина до аварите на запад.

За седемте славянски племена споменава само Теофан. Той именно казва, че племето севери отбранявало проходите в Източна Стара планина. В по-нататъшния му разказ е описана борбата на северите с Византия през VIII в. и отвлечането на техния княз Славун в Цариград.¹¹ Поради това се налагало Теофан да разкаже кои са тези севери и къде са живели. Останалите племена, отбраняващи границата с Византия и аварите, не се споменават в по-нататъшното изложение, поради което не било нужно да се посочват техните имена. Затова и Никифор, след като изпуска епизода с княз Славун, не смята за необходимо да споменава името на северите, нито пък да говори за броя на славянските племена. От този начин на описване на събитията обаче не могат да се правят никакви други заключения — нито за отношението на племето севери към останалите седем славянски племена и прабългарите,¹² нито за прерастването на племенния съюз в държава.¹³

Въпросът за местоживелищата на славянските племена и за големината на техния племенен съюз е най-тясно свързан със съобщението на Теофан, че прабългарите преселили северите и останалите седем племена на юг и запад, докато Никифор говори само за отбрана на границите. На пръв поглед като че ли у двамата хронисти има противоречие — в същност то е привидно. И двамата са използвали един и същ извор и по един и същ начин предават неговите сведения: и двамата са схванали отношенията между прабългари и славяни като отношения между завоеватели и завоювани; и двамата сочат Византия и аварите като съседи на славянското племенно обединение. Според Никифор славяните живеели извън територията на прабългарите и при новата обстановка трябвало да пазят границите на юг против Византия и на запад против аварите. Според Теофан също така славяните не се намирали на завладяната от прабългарите територия, поради което не било необходимо да освобождават земи за заселване. И ако хронистът говори за преселване, то не се отнася до задължението на славяните да напуснат своите местоживелища, а до охрана на границите. При новата обстановка, когато византийската опасност от изток била премахната, славяните трябвало да насочат своята военна сила на юг и запад, против Византия и аварите.¹⁴ А това означава, че и преди, и след заселването на прабългарите на Балканския полуостров славяните са останали в същите онези земи, които те успешно отбранявали срещу военните домогвания на империята — земите по двата бряга на Дунава, между Стара планина и Карпатите. За големината на посочената територия говори и броят на славянските племена — осем. Ако в началото на IX в. три славянски племена заемали огромното пространство от Тимок до Средния Дунав,¹⁵ за осем славянски племена несъмнено е била необходима много по-обширна територия. Най-сетне не бива да се пренебрегват и резултатите от археологическите проучвания: на територията на Добруджа, особено в района на Силистра и Русе, досега не са открити никакви признаци на прекъсване на живота на славянските селища, което показва, че те са обитавали тези земи и след VII в.¹⁶

В досегашната историческа литература обикновено племенният съюз на северите и седемте славянски племена бива локализиран само в Мизия. В изворите обаче изрично се сочи, че неговите южни съседи били византийците, а на запад и северозапад — аварите. Следователно логично е да се приеме, че славянското племенно обединение в Подунавие през VII в. е продължение на племенния съюз в Дакия от VI в. и че се е простирало

от двете страни на Дунава, от Стара планина до Карпатите.

Изказано е мнение, че около средата на VII в. в Мизия била възникнала самостоятелна славянска държава.¹⁷ Това мнение не намира сериозни опорни точки в изворите.¹⁸

Племенното обединение в Подунавие се очертава като съюз на славянските племена в Мизия и Дакия, създаден за борба против Византия и аварите. Еднаквата битова култура на славянското население от двете страни на Дунава през VII в. очертава и неговия териториален обхват — от Карпатите до Стара планина.¹⁹ Същевременно обаче обединението се изградило и върху твърде различни общественно-икономически отношения: докато славяните в Мизия се смесили с местното население и заимствували много от тукашната материална и духовна култура, а така също и от заварените форми на управление и обществени отношения, положението на север от Дунава било по-различно. Липсвала следователно обща икономическа основа. Главното било отбиването на външната опасност, поради което в обединението на преден план изпъквали политическите връзки. Затова пресилено и неприемливо е схващането за прерастването на племенния съюз в държава, тъй като главна функция на обединението все още оставала защитата на територията от външно нападение, а не задачата да се държи в подчинение мнозинството от населението.

По всичко изглежда, че при така съществуващия съюз всяко славянско племе е запазило до голяма степен своята самостоятелност, управлявало се е от собствен княз, а заемащата от него територия е образувала отделно княжество, известно по-сетне с името Славиния. Съюзът на тези именно Славинии, породен от общата заплаха от страна на византийци и авари, вървял постепенно към образуване на държавна организация. Изтъкнатият процес съвпаднал с идването на прабългарите в земите на юг от Дунава; те се намирали на същата степен на общественно-икономическо развитие, както славяните, и имали заедно с тях в лицето на Византия общ враг.

2.

Образуване и характер на българската държава

ВОЙНАТА НА ПРАБЪЛГАРИТЕ С ВИЗАНТИЯ ПРЕЗ 680 И 681 Г. Византийските хронисти са категорични, че от новите си местоживелища на север от устието на Дунава прабългарите начело с хан Аспарух са предприемали системни набези в

пределите на империята. Теофан отбелязва изрично, че народът на българите, който се бил настанил отвъд Дунава в „удобно за заселване място, наречено на техен език Огрос, напада и опустошава близките до Дунава земи, т.е. сега владяната от тях страна, тогава владяна от християните /византийците — б.а./“²⁰. Никифор от своя страна съобщава, че заселилите се край Дунава българи нападали „близките области на ромейската държава“²¹. Според Зонара племето на българите „причинявало страшни щети на тия /ромейските — б.а./ области“²².

Поради липса на по-конкретни данни в изворите точното време на тези нападения е трудно да се определи. По всичко изглежда обаче, че те са обхващали почти цялото десетилетие на 70-те години на VII в., когато Византия била смъртно заплашена от арабско нашествие откъм Мала Азия.²³ Областта, която прабългарите нападали, била жизненоважната за империята североизточна част на Балканския полуостров, т.е. областта, включена между Дунава, Черно море и Шуменските възвишения. Затова именно наскоро след оттеглянето на арабите от Цариград през 678 г. император Константин IV Погонат /668–685/ решил да предприеме поход на север.

Нападенията на прабългарите над византийските територии на юг от Дунава сериозно застрашавали империята и особено господството ѝ на север от Стара планина. За това говорят няколко факта: бързината, с която бил организиран походът — още през 680 г., т.е. наскоро след отстраняването на арабската опасност; предприемането на похода едновременно по суша и по море, т.е. така, както Византия организирала по-сетне най-големите си военни експедиции против българите; оглавяването на похода от самия император, и то по време, когато в Цариград заседавал Шестият вселенски събор, от чиито решения зависело не само единството на църквата, но и на държавата.

Походът се състоял през лятото на 680 г.²⁴ От Мала Азия били прехвърлени тежковъоръжените войски и заедно с останалите военни части от столицата начело с императора потеглили на север през Тракия, минали през Добружда и стигнали до дунавското устие. Била изпратена и голяма флота, която получила нареждане да хвърли котва в делтата на Дунава. Тук с помощта на корабите пехотата била пренесена отвъд реката и византийската армия нахлула в земята на прабългарите.

Самата война е описана най-пълно от Тео-

Общ изглед /въздушна снимка/ на антично и средновековно селище и крепост при с. Оногур, Толбухински окръг

фан. Според него, когато прабългарите видели гъстите и многобройни редици на византийската армия, те не се решили да влязат в сражение, а се оттеглили в своето укрепление и взели мерки за защита. В продължение на три-четири дни и двете войски стояли една срещу друга, без да предприемат каквито и да било действия: прабългарите не се осмелявали да напуснат укреплението и да влязат в открит бой с такава огромна армия, а византийците поради блатата и непроходимата местност също така не започвали сражение. Протакането дало възможност на прабългарите да се съвземат от първоначалната уплаха и да станат по-смели и по-дръзки, докато на византийската армия то действувало деморализиращо. По същото време императорът, който страдал от силни болки в крака, напуснал византийския лагер и с пет кораба заминал за Месемврия да прави бани и да се лекува. Преди отпътуването си той заповядал на стратегите и на войската чрез схватки с прабългарите да ги принудят да напуснат укреплението и да влязат в сражение с тях; ако ли пък прабългарите не напуснали укреплението си, византийците трябвало да го обсадят. Когато императорът заминал, сред войската се пръснал слух, че той бяга. Слухът предизвикал уплаха и византийската армия, без да влезе в каквото и да било сражение, се впуснала в паническо бягство. Сега прабългарите излезли от укреплението и започнали да преследват противниците си. Преследването се превърнало в поражение за византийците: по-голямата част от тях били избити, мнозина били ранени. Прабългарите преследвали неприятеля до Дунава, нахлули в Добруджа, стигнали скоро до Одесос и завзели цялата област на север от Стара планина, която дотогава била византийско владение.²⁵

Останалите хронисти не внасят нещо съществено в този разказ. Никифор съобщава, че императорът боледувал от подагра.²⁶ Зонара уточнява, че при заминаването си Константин IV заповядал на войската да пуска отдалеч стрели, за да предизвика прабългарите към сражение, а така също, че при преследването византийците дали немалък брой пленници.²⁷ Всички автори единодушно са на мнение, че поражението на византийците е било случайно — резултат преди всичко на паниката във връзка със заминаването на императора.

Въпреки единодушието на хронистите обаче съществуват сериозни съмнения в достоверността на техните обяснения. Разбиването на такава голяма армия и преследването ѝ до Дунава не може да бъде случайно и резултат само на изненада. Преодоляването на реката, където се намирала императорската флота, също не може да бъде резул-

тат на изненада и случайна победа. Прекосяването на Добруджа и завладяването на цялата тукашна територия не може да се обясни само с една битка отвъд дунавската делта, още повече, че тази територия била здраво укрепена и в продължение на няколко десетилетия служела като изходна база за нападения против славяните. Няма съмнение, че византийските хронисти са се опитали да скрият истинския характер на войната и големината на спечелената от прабългарите победа, представяйки поражението на сънародниците си за резултат на случайността. Затова въпреки млчанието на изворите трябва да се приеме, че между византийците и прабългарите са станали множество битки, че императорската армия е понесла не едно поражение, че прабългарите със силата на оръжието са завоювали цялата византийска територия между Дунава и Стара планина и че войната е продължила няколко месеца — лятото и есента на 680 г.

Територията, в която се настанили прабългарите, според Теофан се оказала много удобна за тях — отзад поради Дунава, отпред поради Черно море и теснините — т.е. Стара планина и Шуменските възвишения. Така прабългарите, съобщава хронистът, станали господари на земята, която преди била подчинена на византийците.²⁸

След заселването си на Балканския полуостров прабългарите уредили своите отношения с околните славянски племена /седемте славянски племена и северите/ и продължили войната с византийците. Теофан разказва, че прабългарите „се разширили в тези места, възгордели се и започнали да нападат и да поробват крепостите и земите, които били под ромейска власт“. Сведението навежда на мисълта, че във войната против империята са участвували и славяните, а така също, че са станали множество сражения, в които прабългарите са имали успех. Никифор е по-конкретен. Според него прабългарите се укрепили и усилили /вероятно след съюзяването си със славяните/, след което „започнали да опустошават селата и градовете на Тракия“. Скилица /XI в./ твърди, че прабългарите „се пръснали нашироко и започнали да опленяват ромейската страна“, а според Зонара те „не преставали да плячкосват цялата подвластна на ромеите страна“.²⁹

Ясно е прочее, че войната с византийците е продължила и през 681 г., че сега са били завладени онези укрепления на север от Стара планина, които все още не се били предали /между тях вероятно е бил и Одесос/, и че сраженията са се пренесли в Тракия. Станало ясно още веднъж, че победата на север от дунавското устие не била случайна. На империята не оставало нищо друго, ос-

вен да се примири със загубата на териториите отвъд Стара планина, да признае новото държавно обединение и да се задължи да плаща на българския хан годишен данък. Така се стигнало до мира от лятото на 681 г., който уредил отношенията с Византия и който бил първото международно признание на българската държава.

Що се отнася до условията на мирния договор, и тук изворите са единодушни. Теофан разказва, че императорът сключил мир с прабългарите, като се задължил да им плаща годишен данък „за срам на ромеите“, тъй като той направил свои данъкоплатци всички народи на изток и на запад, на север и на юг, а сега трябвало да плаща данък на един новопоявил се народ. Останалите хронисти също така говорят за плащане на данък, не скривайки огорчението си, че договорът бил резултат от глупостта на императора и че той покрил със срам ромеите и тяхната държава.³⁰

ХАРАКТЕР НА ДЪРЖАВАТА. В историческата литература са изказани различни мнения по въпроса за характера на държавното обединение, създадено в резултат от победата и заселването на прабългарите на Балканския полуостров. Едни автори смятат, че новата държава била дело изключително на прабългарите.³¹ Други я разглеждат като съюз на прабългари и славяни, т.е. като изградена на федеративни основи, макар прабългарите да запазили командни функции в нея.³² Трети изтъкват, че Дунавска България била продължение на Кубратовата Велика България и на онова държавно обединение, което хан Аспарух създал в Оглоса /Онгъла/.³³

Несходствата в обясненията на въпроса се дължат на различни причини. В продължение на много години в историческата литература бе прокарвано схващането за непълноценността на славяните и за неспособността им да образуват държава. Същевременно бе надценявана ролята на прабългарите като държавотворен елемент, тяхната висока организация и храброст. Идеалистическите теории, стигащи понякога до расизъм, затрудниха научното разрешение на въпроса и оказват известно влияние и досега.³⁴ При това изворните сведения са крайно ограничени и дават възможност за възникване на противоречиви мнения и заключения. Теофан и Никифор, и двамата писали през IX в., са ползували общ, недостигнал до днес извор. Те са схванали отношенията между прабългари и славяни като отношения между завоеватели и покорени. Теофан например, като говори за отношенията на прабългарите към славяните, употребява израза *ὑπὸ πᾶχτων ὄντας*, който днес дава повод за различни преводи и тълкувания, а оттук следват и различните изводи. Ед-

ни учени, като превеждат израза „под данък“, смятат, че прабългарите са покорили славяните и са ги поставили в данъчна зависимост.³⁵ Други пък превеждат същия израз „под договор“ и са привърженици на тезата за федеративния характер на държавата.³⁶ Изказани са и други мнения: че посоченият израз засяга отношенията между самите славянски племена и означава създаването на съюз, на племенно обединение;³⁷ че изразът отразява отношението на славяните към Византия — заселили се с нейно съгласие на територията ѝ като федерати със задължение да охраняват дунавската граница.³⁸ Очевидно е, че въпросът за характера на държавата и за отношенията между славяни и прабългари не трябва да бъде решаван само въз основа на филологическото тълкуване на един израз, а чрез цялостно разглеждане на историческите обстоятелства.

Преди всичко следва да се има пред вид, че прогонването на византийците и заселването на прабългарите в Добруджа изменило съществено политическата обстановка в земите на север от Стара планина. Самите прабългари, макар и победители, се намирали в твърде сложно положение. Те се заселили в територия, с чиято загуба Византия никога нямало да се примири. Впрочем това проличало ясно от по-сетнешните събития и особено от войните на империята с българската държава през VIII в. Очевидно било, че предстояли нови, още по-решителни сблъсквания и че войната от 680 и 681 г. била само начало. За да се закрепят в новите си земи, прабългарите трябвало да държат сметка и за хазарите, които се намирали в техния тил и които били потенциален съюзник на Византия. Трябвало най-сетне да бъдат уредени и отношенията със славяните — както в отнетата от византийците територия, така и в съседните Славинии.

Не било възможно да се мисли за война между прабългари и славяни. Макар да нанесли на византийците немалко поражения, прабългарите имали против себе си една империя, разполагаща със значителни сили, която при съответни условия могла да им нанесе тежки удари. Същевременно византийската дипломация била винаги в състояние да спечели на своя страна хазарите, а ударът в тила от североизток бил не по-малко опасен, отколкото заплахата от юг. Най-сетне прабългарите трябвало да държат сметка и за военната мощ на съседните славянски племена — самата Византия не била в състояние да ги покори, следователно те също представлявали сериозна военна сила. Една война на три фронта била обречена предварително на неуспех. Новата обстановка изисквала, на първо място, уреждане на отно-

шенията със славяните. Неутралитетът на славянските племена обаче бил далеч недостатъчен; те се очертавали като естествен съюзник против империята и тяхната подкрепа трябвало да бъде спечелена на всяка цена.

Славянските племена в Мизия и Дакия също имали интерес от съюза с прабългарите. Вместо опасното византийско съседство, изпълнено с непрестанни заплахи, сега на източната им граница се намирали прабългарите, които не само не ги застрашавали и не посягали на тяхната територия, но били желан съюзник във войната с Византия. А тази война била предстояща. В продължение на няколко десетилетия славяните изпитвали неприятните последици от византийското съседство, а и сега, след идването на прабългарите, те продължавали да имат обща граница с империята. И по-неже Византия не се отказвала от намеренията си да възстанови своята власт над Мизия, съвсем естествено било да се потърси помощта на прабългарите, които вече воювали с империята. Освен това славяните имали в тила си и друг противник, за който винаги трябвало да се държи сметка. Става дума за аварите, които по подобие на хазарите били възможен съюзник на империята в гърба на славянските племена. Така прочее се създавала онази сложна обстановка, при която славяните били не само заинтересовани, но и принудени да протегнат ръка на прабългарите за задружни действия против общия враг. При такива именно политически взаимоотношения бил създаден съюзът между славяни и прабългари.³⁹

В историческата литература е изказано мнение, че славянобългарският съюз води началото си още от времето, когато прабългарите се намирали в Онгъла.⁴⁰ Изворни сведения, потвърждаващи това мнение, засега липсват. Византийските хронисти обикновено описват само събитията, които се отнасят пряко до империята и до отношенията ѝ с други народи. Обективно погледнато, славянобългарският съюз имал дълбоки корени. Още през първата половина на VI в. славяни и прабългари съгласували своите набези на Балканския полуостров. През първата половина на VII в. славяни и прабългари били съседи и няма сведения за враждебни отношения помежду им. Особено много се засилили връзките през втората половина на VII в., когато прабългарите начело с хан Аспарух се заселили в Онгъла и в отделни райони попаднали в славянска среда — от това време датират новите отношения на съюз и взаимопомощ. В борбата против хазарите прабългарите имали здрав тил и не се страхували от славяните. При нападенията си над византийските територии на юг от Дунава и по време на войната с Византия те се възползу-

вали от заетостта на империята против славянските племена. От своя страна славянските племена в лицето на прабългарите също имали здрав тил, когато трябвало да защищават границата си с аварите. По отношение на Византия пък славяните били облекчени от нашествията на прабългарите в територията на империята. Така се създали онези обективни предпоставки, които твърде рано предопределили основите на славянобългарския съюз.⁴¹ Затова не е изключено първият досег между прабългари и славяни да е бил установен още в откъснудунавските земи, т.е. преди 680 г.

Изграждането на славянобългарския съюз станало при пълно зачитане на териториалната обособеност и племенното самоуправление на двете основни етнически групи. Прабългарите се заселили във владяната от византийците територия. Тук те заварили славянско и друго население, градове и градски живот, съществуващи от векове администрация и държавен живот. Като заимствували някои от заварените форми както в областта на обществената организация, така и областта на материалната и духовната култура, те наложили своя начин на живот и форми на управление. Така бил създаден прабългарският „саракт“ — държавно обединение, начело на което стоял хан и което се деляло на три части: център, ляво и дясно крило. Върховното управление над саракта изобщо и над центъра принадлежало на хана или на поставения от него човек. Лявото и дясното крило се управлявали от най-близките помощници на хана, съответно от кавхана и ичиргу боила.⁴² По този начин изграждането на държавна организация у прабългарите станало самостоятелно и независимо от славянските племена.⁴³

Славянските племена също така запазили своето самоуправление и етническата си обособеност. Начело на отделните племена стояли князе. Територията, заемана от едно племе, образувала Славиния. Изворите от VII до началото на IX в. рязко разграничават България от Славиниите. Под „България“ се разбирало само територията, населена от прабългарите, а под „българи“ — населението на тази България. Славинии били наричани териториите на отделните славянски племена, а славяни — населението на Славиниите. Общата държава представлявала съюз между България и Славиниите, поради което в историческата литература тя е известна и като славянобългарска държава за периода от края на VII до началото на IX в.⁴⁴

Начело на държавата застанал вождът на прабългарите — хан Аспарух. За столица бил определен укрепеният лагер Плиска, намиращ се на територията на прабългарите, но в близко съсед-

ство със земите на славяните. Въпросите на външната политика и войната били общи и от компетентност на хана. На изток против хазарите защитата на границата поели прабългарите. Границата с аварите на северозапад пазели славяните. Против Византия трябвало да се действа със задружни усилия: по Черноморското крайбрежие и в проходите на Източна Стара планина — прабългарите; пак в проходите на Източна Стара планина — северите; на запад от тях по билото на Стара планина чак до аварите — останалите седем славянски племена. Историческата литература съдържа обилни сведения за добрите отношения между славяни и прабългари през периода VII–IX в., за техните общи действия против Византия и същевременно за запазването на етническата и териториалната им обособеност.⁴⁵

Както се вижда, образуването на българската държава се очертава като сложен процес, а не като еднократен акт. Той започнал с изграждането и укрепването на племенните съюзи у славяни и прабългари, със съчетаването им със заварените на Балканския полуостров местни устройствени форми и завършил с обединяването на двете самостоятелно изграждащи се институции в една обща държава.

С идването си на Балканския полуостров прабългарите помогнали на славянските племена да отбият окончателно византийската заплаха и да избягнат участието, сполетяла славянските племенни съюзи около Солун. Затова не е случайно, че началото на новата държава започва с разгрома на византийските армии и с ликвидиране господството на империята в земите на север от Стара планина. Организиращата и направляващата роля на прабългарите не намаляла и по-късно. С важното си стратегическо положение, със здравата си военна организация, с ръководните си функции в държавата те помогнали твърде много — особено през VIII в. — за отбиване на византийските нападения, за укрепване на съюзното държавно обединение. Затова и през този период по-голямата част от управленската терминология в държавата била прабългарска. Прабългарите дали и своето име на държавата. Българи започнали да се наричат с течение на времето всички нейни поданици.⁴⁶

Същевременно трябва правилно да се оцени и важната роля на славяните. Техните князе съумели да запазят дълго време своята самостоятелност и да участвуват в държавния живот, което проличава както в общите военни действия против Византия, така и в появата на смесени титли в управленската терминология наред с чисто славянските — князе, старейшини и др. Не бива да се

Златна апликация от първи мадарски коланен накит. IX в. Национален археологически музей — София

забравя също, че славяните били основната маса от населението на държавата — обстоятелство, което довело до постепенното налагане на техния език, бит и култура. Затова въпреки наличието на значителен брой прабългари, траки и друго население създадената през VII в. държава все повече добивала славянски облик.⁴⁷

ГРАНИЦИ НА ДЪРЖАВАТА. Византийските хронисти дават сведения предимно за онази територия, която империята загубила. Затова границите на българската държава могат да бъдат определени най-точно на югоизток: Черно море на изток, а на юг — билото на Стара планина чак до

Тимок, при вливането му в Дунава. Може би само Одесос все още оставал във византийски ръце, макар че за това няма сигурни сведения.⁴⁸

Северозападната граница стигала до аварите. Тя минавала по Карпатите още през VI в. и се запазила непокътната там и през VII в. Изричното споменаване на хронистите, че славянните пазели крепостите откъм аварите, означава, че между българската държава и Аварския хаганат не е имало междинна територия. А и археологическите проучвания показват, че през VII в. в земите от Дунава до Карпатите живеело славянско население, което имало същия бит и материална култура, както и населението в земите между Дунава и Стара планина. Затова като най-вероятно може да се приеме, че от Тимок границата е минавала по Дунава до Железни врата, откъдето поемала по главното било на Карпатите, за да обхване земите на славяните като венец от запад и север.⁴⁹

Най-неопределена остава източната граница на север от Дунава. Като се има пред вид обаче, че прабългарите бягали пред хазарите и се заселили в Онгъла, границата им на североизток би трябвало да бъде на една от големите водни прегради — Днепър или Днестър. Заселването на прабългарите в земите на юг от Дунава означавало само разширение, но не и пълно преселване. Да се изостави отвъддунавската територия означавало ново засилване на заплахата от страна на хазарите. И понеже българската граница с хазарите в началото на IX в. била на една от големите реки — Днестър или Днепър, — има всички основания да се приеме, че там е била границата на българската държава и по времето на нейното образуване.⁵⁰ Археологическите проучвания също така установяват гъста поселищна система с прабългарска култура от VII и VIII в. по целия причерноморски район от устието на Днестър до Варненския залив.⁵¹ Най-сетне откриването на Перешчепинското съкровище и на съкровищата от Вознесенка и Глодоси — и трите прабългарски, и то от втората половина на VII в.⁵² — също така е известно доказателство, че източната българска граница е стигала до Днестър, като в най-южните си части се е движела по Черноморското крайбрежие, доближавайки до Днепър.

Далечен спомен за заселването на прабългарите в отвъддунавските земи, за преминаването им в Добруджа, за техните отношения със славяните, за границите на държавата и за първите държавнически стъпки на хан Аспарух се съдържа в Българския апокрифен летопис /XI в./. В духа на средновековната летописна традиция тук се разказва, че сам бог наредил на своя възлюбен пророк Исая да отдели една трета част от куманите,

наречени българи, за да насели с тях земята Карвунска, която били опразнили римляни и елини. Най-напред българите дошли до три големи реки — едната се наричала Затиуса, а другата — Ереуса. Земята Карвунска била населена от Дунава до морето — села и градове. За пръв цар бил поставен Слав, който издигнал сто могили в земята българска, поради което бил наречен „стомогилен цар“. След него начело на българското царство застанал Испор /Аспарух/, който съградил на Дунава град Дръстър /дн. Силистра/; прокопал голям ров от Дунава до морето; основал и Плюска /Плиска/ град. И този цар населил цялата Карвунска земя. При него в продължение на много години българите били врагове на гръцкото царство.⁵³

В историческата литература вече е доказано, че колкото и да е легендарен, този разказ заслужава внимание. Обяснението, че пророк Исая е действувал по божие внушение, трябвало да оправдае заселването на славяни и прабългари в земите на юг от Дунава и да защити правата им над тукашните територии с божие благоволение. Карвунската земя, в която се заселили прабългарите, е Малка Скития, или Добруджа. В летописа е казано точно, че тази земя била изоставена от римляните и от елините. При това в него се говори за трайно усядане — по градовете и селата. Реките Затиуса и Ереуса се отъждествяват с Днепър и Днестър. Следователно трите реки, които пресичали пределите на българската държава, били долните течения на Дунав, Днестър и Днепър. Зад името на легендарния цар Слав и неговите сто могили в същност трябва да се търси славянското племенно обединение, с което прабългарите влезли в съюзни отношения и образували обща държава. Летописът разказва най-сетне и за държавническата дейност на хан Аспарух: в областта на външната политика — бил във враждебни отношения с византийци и измаилтяни, т.е. хазари; в областта на вътрешната политика — започнал голяма строителна дейност, като съградил Плиска и Дръстър и прокопал ров в Добруджа.⁵⁴

През територията на българската държава минавали няколко окопа — в Добруджа, в Мизия /Оряховско/ и на север от Дунава, във Влашко. Те представлявали вътрешни укрепителни съоръжения, а не гранични валове, поради което границите на държавата не бива да се свързват с тяхното изграждане.

Медалион с релефно изображение на орел и мъжка фигура върху златна кана от Наг Сент Миклош, Румъния, IX в. Художествено-исторически музей — Виена

И така образуваната през VII в. българска държава била голямо политическо обединение, простиращо се по двата бряга на Дунава и разполагащо с достатъчно сили, за да играе важна роля в живота на Югоизточна Европа.

ГОДИНА НА ОБРАЗУВАНЕ НА ДЪРЖАВАТА. Като описва войната на прабългарите с Византия и сключването на мирния договор, Теофан поставя тези събития в 6171 г. от сътворението на света. Изчислена по антиохийската ера, с която той си служи, се получава годината 679 от н.е. Оттук в историческата литература началото на българската държава дълго време бе отнасяно към 679 г.⁵⁵ Сега обаче тази година е изоставена, тъй като известни факти говорят против нея. Преди всичко доказано е, че за периода от 610 до 714 и от 727 до 773 г. Теофан изоставя в изчисляването на събитията с по една година, поради което войната на прабългарите с Византия трябва да бъде отнесена към 680 г.⁵⁶ На второ място, като се вземе пред вид изказването на презвитер Константин на 16-ото заседание на Шестия вселенски събор, състояло се на 9 август 681 г., в което вече се говори за сключения мир с прабългарите, сключването на мира трябва да бъде отнесено най-късно към лятото на 681 г.⁵⁷ На трето място, войната на прабългарите с Византия не е траяла само една година: поражението на византийците и заселването на прабългарите на Балканския полуостров са станали през 680 г., а войната в Тракия и сключването на мира — през 681 г.⁵⁸

И така от разказа на византийските летописци става ясно, че създаването на българската държава представлява низ от събития, които се развили в продължение на две години. Началото било поставено с навлизането на прабългарите на юг от Дунава и разгромяването на войските на Константин IV Погонат през лятото на 680 г., а краят бил отбелязан със сключването на мирния договор с Византийската империя през лятото на 681 г.⁵⁹ През този период се утвърдили характерните за всяко държавно образувание елементи — определена територия със свои граници, централна власт, администрация, войска и съдилища.⁶⁰ Тъй като през разглеждания период хан Аспарух и неговите славянски съюзници се намирали в почти непрекъсната война с Византия, изграждането на държавните институции вървяло трудно и отстъпвало на заден план пред необходимостта да се сломи съпротивата на неприятеля. И едва след сключването на мира през 681 г., когато Константин IV Погонат се задължил да плаща годишен данък, с което българската държава получила международно признание, тя могла спокойно да поеме пътя на независимото си съществуване и по-ната-

тъшно развитие. Поради това годината 681 се приема за начало на българската държава, сплотила славяни и прабългари в единна политическа и административно-военна общност.⁶¹

Със създаването на обща държава славяни и прабългари станали господари на собствената си съдба. Те получили възможност да изграждат свои държавни институции, да запазят и развият свой бит и култура. В общата държава постепенно се заличавали етническите различия, вървял ускорено процесът на формиране на единна българска народност. Съществуването на българската държава осигурило условия за развитието на висока и самобитна култура, в резултат на което България се оформила като един от водещите славянски културни центрове.

Българската държава не само осуетила завоевателните планове на империята по отношение на балканските славяни, но и се превърнала в обединителен център за славянските племена от българската група на полуострова. Тя преградила пътя на Византийската империя към източните и западните славяни, което придава на борбата ѝ с Византия общославянско значение. Още със своето създаване България започнала да играе активна роля в съдбините на Европейския югоизток, поради което възникването ѝ има и общоевропейско значение.⁶²

3.

Българската държава в края на VII в.

Първите няколко години след сключването на договора с Византия преминали в мир — поне до 685 г., докогато бил жив Константин IV Погонат. Мирът бил необходим както на Византия поради религиозните смутове в нея, така и на българската държава, за да се укрепи и да заздравя позициите си на Балканския полуостров. Теофан изрично бележи, че до края на своя живот византийският император „бил необезпокояван от враговете си“, като очевидно в случая хронистът има пред вид северните съседи на империята.⁶³ Зонара пък, след като съобщава за мирния договор от 681 г., отбелязва: „Така настъпил мир по цялата ромейска земя чак до смъртта на този император.“⁶⁴

ЗАСЕЛВАНЕ НА КУБЕРОВИТЕ ПРАБЪЛГАРИ В МАКЕДОНИЯ. По същото време обаче, когато империята си отдъхвала от войната с прабългарите и славяните и се радвала на мира, в западните области на Балканския полуостров ста-

нали събития, които отново донесли смут и войни. Новите събития били свързани със заселването на Куберовите прабългари в Македония.

В „Чудесата на св. Димитър“ се разказва, че през първата четвърт на VII в., особено по време на аваро-славянските обсади на Солун и Цариград, от провинциите Дакия, Дардания, Мизия, Родопа, Тракия и др. били отвлечени много жители и заселени отвъд Дунава, в Панония. Тук тези преселници се смесили с прабългари, авари и други племена от Аварския хаганат, в резултат на което се образувала своеобразна нова етническа група. От смесените бракове било създадено потомство, сред което се запазили споменът за някогашната родина и желанието за връщане в нея.⁶⁵

Аварският хаган, който гледал на преселниците като на свои поданици, назначил за техен началник някой си Кубер, човек от прабългарски произход. И тъй като прабългарите били недоволни от аварите, а и самите преселници не скривали стремежа си да се върнат в родните места, Кубер застанал начело на това недоволно население. Той вдигнал преселниците и някои други племена, сред които имало много прабългари и славяни, въстанал против аварския хаган и повел цялото множество — с жените, децата, покъщнината и въоръжението — на юг, към Балканския полуостров. Аварите се опитали да осуетят движението, но в няколко сражения били разбити и трябвало да отстъпят. Така Кубер с воденото от него множество преминал необезпокоявано Дунава, навлязъл дълбоко в територията на Византия и се заселил в Керамисийското /вероятно дн. Битолско/ поле. От този момент тази област започнала да се нарича България, а нейните жители били назовавани с името българи, което е ярко доказателство за преобладаването на прабългарския елемент сред преселниците.⁶⁶

Годината на заселването не може да бъде точно установена. От една страна, трябва да се има пред вид, че то е станало „около шестдесет години и повече, откакто варварите бяха извършили нападение над родителите им“ /вероятно става дума за нападенията над Солун през 620 и 622 г., както и за обсадата на Цариград през 626 г./; от друга страна, не трябва да се забравя, че до края на управлението на Константин IV Погонат империята е живяла в мир. Следователно като най-вероятна година на заселването може да бъде приета 686.⁶⁷

В новите си местоживелища българите, както сега вече се наричали всички преселници, се намирали под предводителството на Кубер, който ги управлявал като хаган. Те влезли във връзка със съседното славянско племе драгувити, от което си

набавяли необходимите храни. Скоро Куберовите прабългари започнали да посещават Солун, а отделни лица от тях дори се заселили в него. Тези действия били резултат от мирните отношения, установени с византийското правителство.

Не след дълго сред Куберовите прабългари възникнал план за превземането на Солун. Някой си Мавър, близък сътрудник на Кубер, трябвало да се престори на беглец, да потърси убежище в Солун и да доведе тук много от своите сънародници. Впоследствие те щели да превземат града и да го предоставят на Кубер и на неговите първенци. По-нататък в плана се предвиждало Кубер „да излезе срещу околните народи, да ги покори и да тръгне на война срещу островите, срещу Азия и дори срещу този, който обладаваше царската власт“, т.е. срещу императора.

В изпълнение на така начертания план Мавър избягал в Солун, спечелил доверието и благоволенieto на византийските власти, в това число и на императора, бил назначен за консул и застанал начело на всички потърсили убежище в града прабългари. Той поставил за стотници, петдесетници и десетници на поверената му войска свои съмишленици.

Осъществяването на плана трябвало да стане през нощта срещу Възкресение Христово /Великден/. Малко преди това обаче в града пристигнала императорската флота, водена от стратега Сисиний. Прабългарите били изведени в западната част на града, за да бъдат откарани с корабите в Цариград. Скоро заговорът бил разкрит и Мавър бил изпратен на заточение. Какво е станало с Кубер, не е известно, но по всичко изглежда, че той е запазил властта си, макар планът за превземането на Солун да бил осуетен.⁶⁸

НАРУШАВАНЕ НА МИРНИЯ ДОГОВОР ОТ 681 Г. НОВИ ВОЕННИ ДЕЙСТВИЯ ПРЕЗ 689 Г. Наскоро, вече при новия византийски император Юстиниан II /685—695/, договорът от 681 г. бил нарушен. Теофан съобщава, че през 688 г. императорът „заповядал конните отреди да преминат в Тракия, искайки да оплени българите и Славиниите“. Войната избухнала през 689 г. Императорът „се отправил на поход срещу Славиния и България“, но бил пресрещнат от прабългарска войска. Сражението завършило с победа за византийците. Сега императорът получил възможност да проникне в земите на славяните чак до Солун, да вземе много пленници и да ги засели в област-

Общ изглед /въздушна снимка/ на Вътрешния град на Плиска. Очертава се крепостната стена с дворцовия комплекс в средата. На преден план се вижда източната порта

та Опсикон в Мала Азия. Същевременно, както съобщава Константин VII Багренородни, на Юстиниан II се удало да изсели част от славяните „в планините на Стримон и в проходите на клисури-те“⁶⁹. На връщане обаче той бил причакан от прабългарите някъде в източната част на Беломорието и претърпял поражение: „... голяма част от войниците му била избита и мнозина били ранени.“⁷⁰ За същото събитие под 689 г. съобщава и Зигеберт: „Юстиниан нарушил склучения с българите мир и като влязъл в сражение с тях, отначало надвил, после бил внезапно нападнат от тях и едва се отървал.“⁷¹

В историческата литература съществува спор във връзка с въпроса, за кои прабългари и за коя България става дума в случая — Аспарухова или Куберова. И макар някои учени да смятат, че щом походът е насочен към Солун, се имат пред вид Куберовите прабългари, развоят на събитията говори в полза на другото мнение. Теофан, Никифор, Зонара, Скилица и Зигеберт пишат само за Аспаруховите прабългари и Дунавска България, поради което в разказа им не може да се визират Куберовите прабългари; ако ставаше дума за Куберовите прабългари, ходът на войната трябваше да бъде обратен — проникване на византийските армии в земите на славяните и чак тогава сражение с прабългарите. Всички хронисти разглеждат войната от 688—689 г. като нарушение на мира с българската държава от 681 г., поради което именно с Аспаруховите прабългари е станало първото сражение в Тракия, а след похода към Солун същите прабългари са причакали императорските армии и са ги разбили.⁷² А това ще рече, че българската държава вече се е изявявала като обединителен център, естествен закрилник на славянските племена от българската група на Балканския полуостров. В конкретния случай може да се предположи, че са съществували и по-тесни връзки между българската държава и Куберовите прабългари.⁷³

Последните години от управлението на хан Аспарух са забулени в мрака на неизвестността. В Българския апокрифен летопис се разказва, че цар Испор бил погубен от измаилтяните на Дунава, което навежда на мисълта, че през последните години от живота си той вероятно е трябвало да защитава североизточната граница на държавата срещу хазарите.⁷⁴ Тази война може да се отнесе към 700 г., когато българският престол бил зает от Тервел.⁷⁵

Двете десетилетия от 680 до 700 г. са време на укрепване и утвърждаване на българската държава, на стабилизиране границите ѝ с Византия, с хазарите и аварите, на изтъкването ѝ като защит-

ник и обединител на българските славяни, а така също и като важен фактор на Балканския полуостров и в Югоизточна Европа.

ГЛАВА ВТОРА

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII В.

1.

Утвърждаване на

българската държава

през първата половина на VIII в.

НАМЕСА ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИТЕ МЕЖДУОСОБИЦИ. Застаналият през 700 г.¹ начело на българската държава хан Тервел произхождал също от рода Дуло — предполага се, че е бил син на Аспарух.² По това време във връзка с известни несполуки във войната срещу арабите Византия преживявала криза, която намерила израз във вътрешни междуособици и нестабилност на императорската власт. Неблагоприятните за ромеите обстоятелства били умело използвани от новия български владетел.

През 695 г. чрез заговор бил свален от престола Юстиниан II. Начело на държавата застанал пълководецът Леонтий, а Юстиниан с отрязан нос /оттук и прозвището му Ринотмет/ бил изпратен на заточение в Херсон на Кримския полуостров. С този преврат обаче положението във Византия не било заздрано. Последвалите нови неуспехи във войната срещу арабите станали причина Леонтий да загуби престола, който през 698 г. бил зает от Тиберий III. Повод за намеса на хан Тервел във византийската криза дал бившият император Юстиниан II, който не се бил отказал от мисълта да си върне престола.

От Херсон сваленият император избягал при хазарите във Фанагория, а в края на 704 г. дошъл в България, някъде към устието на Дунава. Оттук той влязъл във връзка с българския хан — отначало чрез пратеник, а по-късно лично се явил пред него. Юстиниан II помолил Тервел за помощ, срещу което му обещал „премногото дарове и собствената си дъщеря за жена“³.

Българският владетел, който приел с подobaщи почести бившия император, обещал да му окаже пълна подкрепа. На следната 705 г. Тервел начело на голяма войска от прабългари и славяни заедно с Юстиниан II и неговите придружители се отправил към византийската столица. След тридневни усилия на Юстиниан се удало да проникне в Цариград. Действайки с изненада, той предиз-

викал смут, овладял положението и влязъл като император във Влахернския дворец.⁴ Юстиниановият успех се дължал безспорно на българската войска. Тя не взела пряко участие в неговите действия, но със своето присъствие попречила на силите, които биха могли да оказат съпротива.

Възстановеният на престола император трябвало най-напред да закрепил положението си. Той се разправил жестоко с всички опасни за неговата власт лица, след което поканил в столицата Тервел. Според Теофан и Никифор на българския владетел били оказани големи почести и му били поднесени скъпи дарове. В една от главните зали на императорския дворец Юстиниан II наметнал Тервел с царска хламида /мантия/ и го удостоил с титлата кесар. После, седнали на тронове един до друг, двамата владетели приели приветствията на византийската войска.⁵

Друг византийски автор, Свидас /X в./, описва богатствата, които Тервел получил. „При император Юстиниан Ринотмет Тервел, предводителят на българите, бил на върха на благополучието... Той поставял обрънат щита си, който носел във време на война, и своя камшик, с който шибал коня си, и слагал пари, докато покрие и единия, и другия. Простирал копието си на земята и до краищата му и на голям куп натрупвал копринени дрехи. Като напълвал сандъчета със златни и сребърни пари, раздавал ги на войниците, пръскайки с дясната си ръка злато, а с лявата — сребро.“⁶

Все по същото време българският владетел получил още една, и то особено ценна придобивка: според сведенията на Симеон Метафраст и Логотет /X в./ на България била отстъпена областта Загора,⁷ която се намирала на юг от Стара планина и обхващала земите от Черноморското крайбрежие на запад, около днешните градове Айтос, Сливен и Ямбол.⁸ Така българската държава постигнала своето първо разширение южно от Стара планина и първото си трайно установяване в Тракия.

Намесата на Тервел във византийските дворцови борби през 705 г. се оказала успешна за българската държава. Бил сключен нов договор между Византия и България, който утвърдил още повече положението на младата държава. Ако през 681 г. по необходимост Константин IV Погонат сключил мир и обещал да плаща годишен данък на своя северен съсед, сега България се радвала на много повече придобивки.

Титлата кесар, която Тервел получил, дотогава не била давана на чужд владетел. Кесар във византийската дворцова йерархия се титулувал вторият човек след императора, обикновено престолонаследникът.⁹ Предоставяйки тази титла на

българския владетел, византийският император го утвърждавал за законен властелин на една независима държава — за това говорят действията като намятането с царска хламида и оказването на почести от страна на византийската войска.

Богатствата, състоящи се от злато и други скъпи дарове, владетелят на България получил в изпълнение на договора от 681 г. По всяка вероятност плащаният данък сега е бил увеличен в съгласие с новия договор.

Особено значение имала териториалната придобивка. През областта Загора минавали най-късите и удобни пътища, водещи от земите северно от Стара планина към Одрин и Цариград. Владеейки тези пътища, българите ставали изцяло господари на източностаропланинските проходи, през които византийските войски най-лесно могли да проникват в сърцето на българската държава. От друга страна, българите си осигурявали извънредно ценно предимство за военни действия в Тракия.

Постигнатото през 705 г. като цяло имало още по-голямо значение, отколкото конкретните придобивки. Само около 25 години след създаването си България не само укрепнала, но могла вече да се намесва успешно във вътрешните дела на своя съсед — Византийската империя. Вътрешното положение на държавата било заздранено, самочувствието на нейните ръководители се повишило. Утвърден бил авторитетът на новата държава сред славяните на Балканския полуостров, нараснал нейният международен престиж. Събитията от 705 г. срещнали широк отглас в Западна Европа и западните историци и хронисти ги изтъкват като една от най-значителните политически прояви в международните отношения от началото на VIII в.

ВОЙНИ С ВИЗАНТИЯ. Три години по-късно, през 708 г., мирните отношения между България и Византия били нарушени и двете страни се изправили пред военен конфликт. Сега Юстиниан II, закрепил се вече на престола, решил да нанесе удар върху българската държава и организирал поход срещу нея. Главната задача на византийските войски била да изгонят българите от наскоро отстъпената им област Загора.

В Тракия нахлула многобройна конна войска, а флотата с друга войска и припаси отплавала към Анхиало /дн. Поморие/. Там пристигнал и императорът, за да ръководи лично военните действия. Войската се установила в равнината около споменатия град-крепост, а флотата хвърлила котва в пристанището. Теофан и Никифор, които дават сведения за тази война, обвиняват Юстиниан II и неговите пълководци в „непредпазливост“ и

1

„глупави разпоредби“, които позволили на изчакващата наблизко българска войска да извоюва пълна победа. Византийците се пръснали из околното поле да събират фураж за конете, без да проявят необходимата бдителност. Когато съгледвачите съобщили за лекомислието и безгрижието сред византийците, войската на българите се спуснала неочаквано и „унищожила ромейското стадо“. В сражението византийците дали много убити, а българите „взели много пленници, коне и оръжие“. Юстиниан II не могъл да организира каквато и да било съпротива и трябвало сам да дири спасение зад стените на града заедно с оцелелите остатъци от разбитата си войска. След три дни мъчително бездействие, убеден в пълната си безпомощност, той прерязал жилите на коня си, заповядал да се постъпи по същия начин с всички останали коне и се

2

Съдове от Златното съкровище от Наг Сент Миклош, Румъния. IX в. Художествено-исторически музей – Виена

1. Кана № 2

2. Тас № 21

3. Кана № 2 /друга страна/

4. Кана № 7

отправил с корабите към Цариград. Поражението било пълно. Теофан пише, че императорът се върнал посрамен в столицата.¹⁰

Краткотрайната война била прекратена. Липсват сведения за следващи военни действия между двете страни. Неуспехът не позволявал на Византия да замисли нови ходове срещу България.

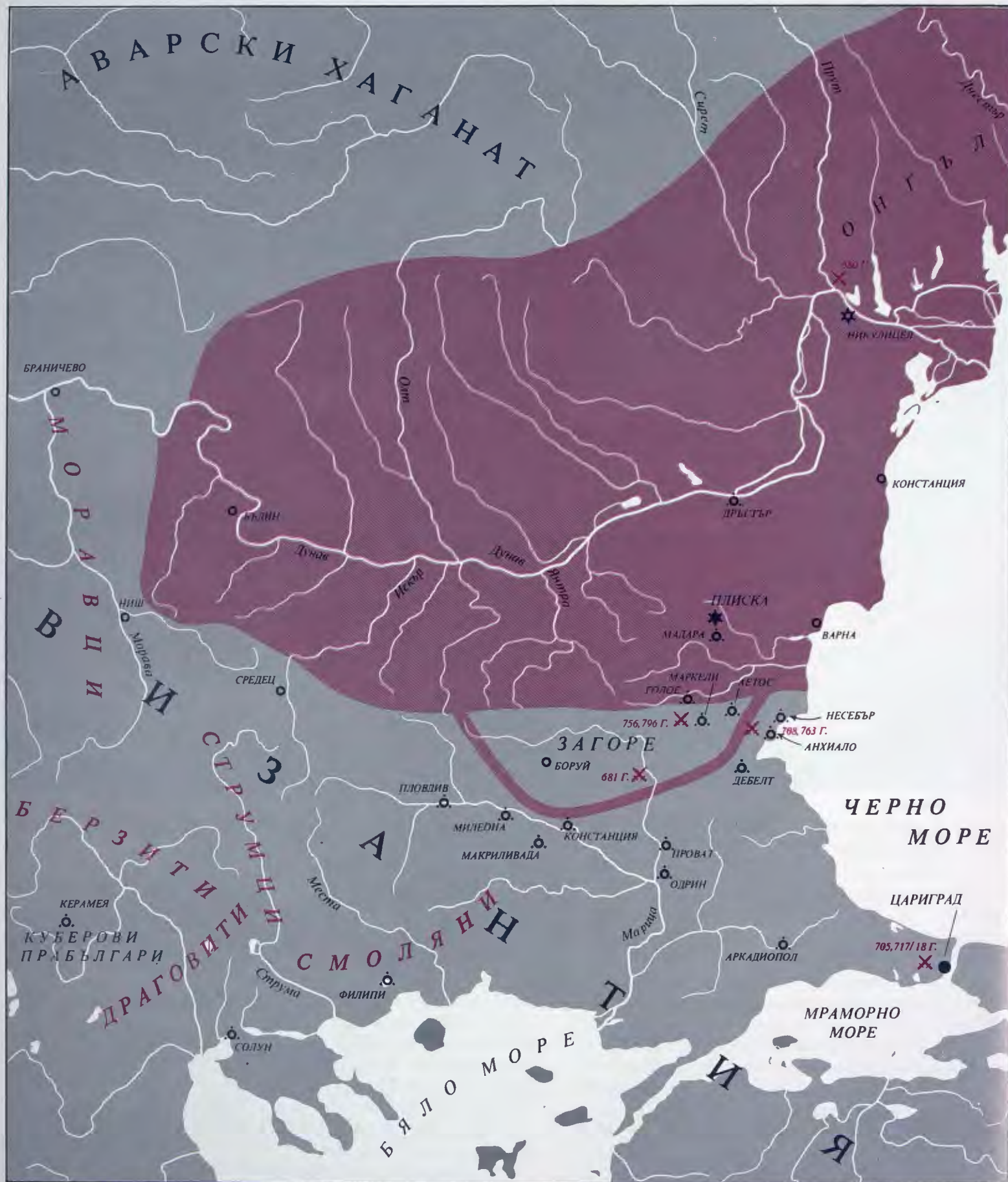
Той се отразил зле върху авторитета на и без това епопулярния император.

След още три години, през 711 г., Юстиниан II, чиято власт била сериозно застрашена, се обърнал отново за подкрепа към българския хан. Тогава изпратената в Херсон византийска войска, която трябвало да накаже местните жители за тяхното недоброжелателство към Юстиниан по време на неговото изгнаничество там, се разбунтувала и издигнала за император военачалника Филипик Вардан. И този път Тервел решил да окаже помощ на Юстиниан II, но значително по-предпазливо. Той му изпратил само един отред от 3000 души. С него Юстиниан II избягал в Мала Азия, където събрал допълнителна войска, като се надявал да заздравя отново положението си. Сега обаче събитията се развили неблагоприятно за него. Фи-

липик Вардан привлякъл на своя страна изпратената в Херсон флота и с нея пристигнал в Цариград, където овладял напълно властта. Един от неговите пълководци, Илия, който трябвало да се справи окончателно със сваления император, действувал тактично и успешно: Юстиниан II бил убит, а българският отред се върнал безпрепятствено в страната си.¹¹

С новата промяна положението във Византия не било заздравено. Вътрешните борби, метежничеството сред войската и несигурността на върховната власт сковавали целия държавен организъм. Новият император Филипик Вардан /711–713/ бил свален само след две години, а и неговият наследник Анастасий II /713–715/ не се задържал по-дълго на власт.

Опасявайки се от враждебни действия от

МЯРКА 1:3 500 000 0 35 70 КМ

страна на Византия поради помощта, оказана на неуспелия Юстиниан II, или може би воден от желание да се възползува от слабостта на империята, още през 712 г. Тервел нахлул в нейните предели. Българската войска навлязла дълбоко във византийска територия, стигнала до Филея /дн. Орманлий при езерото Деркос/, а оттам, без да срещне особена съпротива, се явила пред Златните врата на столицата. Според Теофан българите „опленили цяла Тракия“ и „се завърнали невредими в своите земи с безброй добитък“.¹² Византия била безсилна да им се противопостави и тогава, и през следващите години. Но нито Филипик Вардан, нито наследникът му Анастасий II пристъпвали към уреждане на българо-византийските отношения чрез потвърждаване на стария мирен договор или сключване на нов. Затова Тервел поддържал напрежението, като очаквал чрез заплахата от север да застави заетата във война с арабите и с вътрешни неуредици империя да склони на нов мирен договор, благоприятен за българската държава. Позицията на българския владетел се оказала правилна.¹³

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИЯТ ДОГОВОР ОТ 716 Г. През 715 г. във Византия станала нова промяна: Анастасий II бил изпратен на заточение в един манастир край Солун, а неговото място заел Теодосий III /715–717/. Новият император в стремежа си да внесе известно успокоение в страната преценил, че трябва да пристъпи към уреждане на българо-византийските отношения. Той предложил преговори, които през 716 г. довели до сключването на нов мирен договор между двете държави.

Сведения за новия договор дава Теофан. Той пише: „Договорът очертавал границите от Милеона в Тракия; [определял да се дадат] одежди и червени кожи на стойност до 30 литри¹⁴ злато; освен това бегълците от едната и другата страна да бъдат връщани взаимно дори ако се случи да заговорничат срещу властите; търгуващите в двете страни да бъдат снабдявани с грамоти и печати, [а на тези, които нямат печати, да им се отнема] това, което имат, и да се внесе в държавното съкровище.“¹⁵

На първо място, договорът определял границата в Тракия, но сведението за нея е твърде неясно, защото посочва само един пункт — Милеона. Едни виждат в него най-високия връх на Голямо-манастирските възвишения в северните подстъпи към Сакар.¹⁶ Други го търсят някъде между селата Горно Ябълково и Долно Ябълково, близо до днешната българо-турска граница.¹⁷ Трети свързват Милеона с *milía* — милиарни знаци /или колони/ по главните пътища, като смятат, че споменатият в договора се е намирал някъде в южните подстъпи към Стара планина.¹⁸ Поради това едни насочват границата по известния български граничен окоп и вал Еркесия, а други я поставят по-на север, някъде към областта Загора, присъединена към България според договора от 705 г.¹⁹ Изглежда, че договорът от 716 г. е потвърждавал присъединяването на областта Загора към България, като вероятно сега е била отстъпена и нова територия.²⁰

Втората точка от договора засягала въпроса за данъка, който Византия се задължила да плаща на България още от времето на създаването на българската държава. Посочените дрехи и червени кожи на стойност 30 литри злато /а може би и други суми и скъпи предмети/ Византия трябвало да доставя на България всяка година.

На трето място, договорът съдържал споразумение двете държави да си предават взаимно политическите бегълци. Има основание да се твърди, че тази клауза е била предложена от византийска страна.²¹ Византия си спомняла с огорчение за помощта, която българският владетел и българската войска били оказали на сваления император Юстиниан II, и се стремяла да предотврати подобна опасна намеса в бъдеще. Дали Тервел се е съгласил с предложената клауза поради изгодите, които неговата страна получавала чрез другите клаузи на договора,²² или е сметнал, че подобно споразумение би било полезно и за българската държавна власт, не може точно да се определи. Безспорно е обаче, че двете страни са постигнали съгласие да не действуват чрез политически бегълци една срещу друга.

Последната точка от договора засягала икономическите връзки между двете държави и определяла начина, по който те могли да търгуват помежду си. За износа или вноса на каквито и да било стоки Византия вземала мита и такси, след изплащането на които били получавани специални грамоти и печати. Чрез своите гранични органи империята се стремяла да конфискува всички стоки, за които не били изплатени съответните мита и такси. Българската държава, която тепърва излизала като партньор и посредник в областта на вън-

●	СТОЛИЦА	◐	УКРЕПЕН СТАН
✱	УКРЕПЕНО ДРУГО НАСЕЛЕНО МЯСТО	✕ 681 Г.	ПО-ВАЖНО СРАЖЕНИЕ С ГОДИНА
○	ДРУГО НАСЕЛЕНО МЯСТО		ТЕРИТОРИАЛНА ПРИДОБИВКА В 705 Г.

шната търговия в Европейския югоизток, приела византийския опит и намерила за уместно да осъществява мерките, които византийците прилагали.

И двете страни сметнали, че договорът от 716 г. е изгоден за тях. Предимствата за България обаче били несъмнено по-големи. Заплашвана от арабите от изток и разтърсвана от вътрешни междоусобици, Византия се нуждаела от мир, в замяната което била готова да направи сериозни отстъпки на северния си съсед. България пък си поставила за цел да защити своите интереси и да получи признание от страна на империята — чрез договора тя постигнала и едното, и другото.

И така Тервел не само успял да запази отстъпената през 705 г. от Византия област Загора, но придобил и нови територии на юг от Стара планина. България си осигурила годишния данък, който получавала още от 681 г., може би дори в по-големи размери. Българският владетел, който преди се намесвал във византийските борби за императорската власт, се отказал да върши това в бъдеще, но при задължението империята също да не предприема подобни действия срещу неговата собствена власт. Особено важна е четвъртата точка на договора — свидетелство както за зачитането на интересите на българската търговия с Византия, така и за икономическото възможване на младата българска държава. Фактът, че в договора от 716 г. била вмъкната клауза за регулиране на търговията между двете страни, показва, че търговски връзки между България и Византия са съществували от по-рано и че сега те е трябвало да бъдат уредени само формално. Клаузата говори за значително развитие на производителните сили в българската държава още през първите години след създаването ѝ.²³

СЪВМЕСТНИ ДЕЙСТВИЯ С ВИЗАНТИЯ ПРОТИВ АРАБИТЕ. През 717 г. Византия и цяла Източна Европа били изправени пред голяма опасност, идваща от страна на арабите, които след приемането на исляма и изграждането на държава /халифат/ през първата половина на VII в. започнали бързо да разширяват нейните предели. Установяването на феодални отношения при тържеството на новата мохамеданска религия довело арабите през VIII в. до Индия и Централна Азия на изток, до Северозападна Африка, Испания, Пиренеите и франкската държава на запад.

За Византия арабите били стар и познат противник. Те ѝ отнели Египет и други владения на изток, а през втората половина на VII в. многократно нахлували в нейните малоазийски земи. През 668 и 674 г. арабите достигнали азиатския бряг на Босфора и два пъти обсаждали Цариград.

От началото на VIII в. те непрекъснато заплашвали империята. Много от вътрешните смутове и безредици, както и честата смяна на императори се дължали до голяма степен на неуспеха на византийците да се справят с арабската опасност.

Връхната точка на арабската заплаха обаче настъпила през 717 г., когато арабите предприели по суша и по море третата и най-страшна обсада на Цариград. Обсадата започнала на 15 август. Начело на империята тогава стоял Лъв III Сириец /717–741/. Добър пълководец, отличил се в предишните войни срещу арабите, през пролетта на същата година той бил издигнат за император на мястото на Теодосий III. Нему се паднала задачата да организира византийците против арабския удар.

Лъв III направил всичко възможно, за да мобилизира силите на империята. Той обаче преценил, че те са недостатъчни и че е нужна чужда помощ. Такава помощ могла да даде на Византия само съседната, възмогнала се вече българска държава. Затова императорът изпратил до Тервел специална дипломатическа мисия още пред арабите да стигнат до стените на Цариград. Българският владетел обещал исканата помощ и се заел да я подготви и изпрати с най-голяма бързина. С оглед на предстоящите съюзнически действия между България и Византия бил сключен през 717 г. нов договор.²⁴ И още през август, когато арабите започнали първите си атаки срещу Цариград, те трябвало да се сражават на два фронта — и срещу обсажданите в столицата византийци, и срещу българите, които нападали обсадителите от северозапад.

За обсадата на Цариград и за отпора, който нападателите срещнали, дават сведения византийски, източни /арабски и сирийски/, западноевропейски /латински/ и старобългарски извори. Почти всички те говорят за ролята и приноса на българите при отблъскването на арабите пред вратите на Източна Европа. Най-ценни са сведенията на сирийските и на латинските извори.

Още при започването на обсадата на Цариград, както вече бе изтъкнато, арабите срещнал съпротивата на българите. Действащите по суша араби, командувани от Убайда, били отблъснати в едно голямо сражение, в което дали много убити. За това събитие свидетелствуват Анонимната сирийска хроника от 846 г. и хрониката на Михаил Сирийски. Според първата хроника „голяма част от неговата /на Убайда — б.а./ армия била унищожена от българите“²⁵. Според хрониката на Михаил Сирийски, когато арабската войска начело с върховния главнокомандуващ Маслама преминала на Балканския полуостров, българите се

нахвърлили върху първите 4000 души и избили по-голямата част от тях. Самият Маслама с мъка избягал и успял да се добере до главния стан. След това той „заповядал да направят ров около стана — един между него и града и друг зад тях /арабите — б.а./ срещу българите. Отляво и отдясно станът граничел с морето... Той изпратил двадесетхилядна войска, за да охранява между стана и българите.“²⁶ Тази именно войска била командувана от Убайда.

И по време на самата обсада според арабския извор „Аноним на Гуге“ арабите, които обсаждали Цариград от запад, откъм сушата, трябвало да се бият с бурджаните /българите/. Те дори били обкръжени от тях.²⁷ Михаил Сирийски обяснява: „Арабите били нападани и от жителите на града /Цариград — б.а./, и от българите, а в морето — от ромейските кораби... Те не можели да излязат навън повече от две мили, когато били принудени да търсят жито. Българите нападали арабите и ги посичали; тези последните се боели повече от българите, отколкото от ромеите. Отвън арабите били притеснени от по-голяма беда, отколкото ромеите отвътре. Дошла зимата, а арабите се боели да се оттеглят: първо, от техния цар, второ, от морето и, трето, от българите. Вихърът на смъртта ги грабнал.“²⁸

Въпреки всичко арабите проявили необикновена издръжливост — изворите говорят за тежка зима и голям глад. Нападателяте упорствували чак до лятото на 718 г. Тогава, изглежда, със септени сили те влезли в последно сражение с българите. Много извори съобщават, че арабите първи започнали битката. Вероятно те са искали с един решителен удар да пробият обръча на българите и да се измъкнат, но не успели. Според Теофан победените араби дали 22 000 убити.²⁹ Според западните извори броят на убитите бил по-голям: Зигеберт пише, че „българите погубили 30 000 сарацини“³⁰, а монахът Алберих /XIII в./ от манастира „Три извора“ изчислява арабските жертви на 32 000 души.³¹ Точният брой на загиналите едва ли може да бъде установен, но безспорно поражението на арабите е било пълно.

Многобройни западни извори, писани в Англия, във франкската държава, а по-късно в Италия, Германия, Франция и др. — от първата половина на VIII до втората половина на XIV в., — разказват обстойно за военните действия срещу арабите край Цариград.³² От тях потомците с удивление научават, че само три европейски държави са отклонили най-голямата — арабската — заплаха, надвиснала някога над континента: на запад франкската държава начело със своя майордом Карл Мартел в едно решително сражение спряла

арабското нахлуване през Испания и Пиренеите при Поатие през 732 г., а на изток Византийската империя при император Лъв III Сириец и българската държава при хан Тервел отблъснали арабите край Цариград през 717–718 г.

МИРНИ ОТНОШЕНИЯ С ВИЗАНТИЯ ДО СРЕДАТА НА VIII В. Историята на българската държава след военните действия край Цариград срещу арабите, до средата на VIII в., е малко позната поради липса на изворни данни. Съществуват неясноти и противоречиви мнения по някои въпроси — дори относно реда, имената и точните години на управление на българските владетели.

Основните византийски извори — Теофан и Никифор — прекъсват задълго сведенията си, защото нямат какво да кажат за военни действия или за някакви нови договори между България и Византия. И наистина българо-византийските отношения през този период не се характеризират с особени събития. Между двете съседни страни настъпил продължителен мир.

За управлението на Тервел, който стоял начело на държавата още няколко години след споменатите събития, съществуват все пак известни сведения. Те говорят за още един негов опит — в нарушение на мирния договор с империята — да се намеси в нови византийски междуособици. По време на арабската заплаха за Цариград и непосредствено след нейното отстраняване сваленият и изпратен в манастир край Солун император Анастасий II се опитал да си върне престола. За тази цел той подирил подкрепата на видни византийци в Солун и в столицата. По съвета на някои от тях бившият император влязъл във връзка и с българския хан, който според Теофан приел да му помогне и „му дал войска и петдесет кентинария злато“³³. Според Никифор Анастасий II заедно с патриция Сисиний, с войската на българите и лодки-еднодръвки се отправил от Солун към Цариград, за да заеме властта. Експедицията стигнала до Хераклея на Мраморно море.³⁴ Навреме предизвестен, Лъв III „писал на българите да предпочетат мира и да му предадат враговете“. Българите пленили и предали на императора претендента за престола, солунския епископ и много други лица.³⁵ Така опитът на бившия император Анастасий II през 718–719 г. да възстанови властта си пропал и България запазила мирните си отношения с Византия.

Описаните събития са предизвикали противоречиви тълкувания. Някои историци смятат, че в тях са взели участие Куберовите прабългари от Македония.³⁶ В подкрепа на това мнение се изтъква фактът, че Никифор не споменава Тервел. Събитията започнали около Солун и при осъщес-

твяването на експедицията оттам срещу византийската столица били изпратени лодки-еднодръвки; това означавало участие на славяните около Солун — естествено било тези славяни, бидейки близки с прабългарите на Кубер, да са действували заедно с тях.

Сведенията за споменатите събития не са достатъчно ясни. Участието на славяните около Солун с техните лодки-еднодръвки изглежда безспорно. Възможно е заедно с тях да са действували и някои от Куберовите прабългари. Категоричното твърдение на Теофан обаче за подкрепа с войска, която Тервел дал на сваления император, не може да бъде отхвърлено. Освен това сведението на самия Никифор за писмото на Лъв III, в което той писал на българите да предпочетат мира, говори за установени мирни договорни отношения между България и Византия, за които императорът напомнял. По всичко изглежда, че Тервел е продължил политиката на Аспарух, който през 688–689 г. се намесил в отношенията между славяните и прабългарите от Македония, от една страна, и Византия, от друга, и разбил войската на тогавашния император Юстиниан II някъде в Беломорието. И в разглеждания случай българската държава била фактор, който се намесвал в отношенията между славянското и прабългарското население в Македония, от една страна, и Византия, от друга. Поставено било началото на една политика, която в бъдеще щяла все повече да се утвърждава.

С тези последни събития от времето на Тервел за дълъг период, чак до 756 г., прекъсват всякакви сведения на Теофан и Никифор за България и българите с изключение на едно споменаване на името Кормесий. Съвършено откъслечни известия за този период съдържат само Именникът на българските ханове и някои ненапълно запазени и разчетени надписи около Мадарския конник.

Наследник на Тервел бил Кормесий /Кормисох в Именника/.³⁷ Въпреки че в посочения извор той е поставен по-късно и се изтъква като пръв представител на нов род — Вокил, — издигнал се след рода Дуло,³⁸ съществуват сериозни основания да се приеме, че Кормесий идва на власт непосредствено след Тервел. Свързан с ранни събития, Кормесий е споменат от Теофан, а като управляващ българите още през 727 г. е отбелязан изрично от Зигеберт.³⁹ Като трети владетел на България /*tertius rex*/, след Аспарух и Тервел, Кормесий е посочен и от монаха Алберих.⁴⁰ Някои изследвачи смятат, че Кормесий изпъкнал като ръководна личност в българската държава още по времето на Тервел в качеството си на негов помощник, че играл важна роля през 717 г.

при сключването на договора между България и Византия за война срещу арабите и че дори взел лично участие в тази война.⁴¹

В един от надписите около Мадарския конник се разчита името на Кормесий — Крумесис. От останалите разчитания може да се предполага, че този надпис е бил изсечен по негова заповед, когато той бил вече български владетел, и че в него става дума за плащането на данък от Византия на България.⁴² В случая податките потвърждават мнението за мирни отношения между двете държави и показват, че империята продължавала да изпраща годишния данък, плащан от по-рано и възобновен с договорите от 716 и 717 г. Друго за времето, когато Кормесий стоял на българския престол, не е известно. Не са точно определени и годините на неговото управление. Като най-вероятно може да се приеме, че той е заемал властта от 721 до 738 г.

Наследник на Кормесий /на „неизвестния“ в Именника/⁴³ бил Севар, който заемал ханския престол около 16 години и вероятно е стоял начело на българската държава от 738 до 753 или 754 г. Той бил и последният представител на рода Дуло. Без да може да се каже нещо повече за управлението му, смята се за сигурно, че и при него България и Византия продължавали да живеят в мир.

Така изминала първата половина на VIII в. През това време България укрепнала и започнала да играе важна роля в международните отношения.

Особени успехи отбелязала българската държава при хан Тервел. Два пъти българска войска стояла пред стените на Цариград като желан съюзник на Византийската империя във важни моменти от нейния вътрешно- и външнополитически живот. С няколко договора България получила първото си териториално разширение на юг от Стара планина, в Тракия, и го задържала чрез победи на бойното поле. Утвърдени били позициите и бил издигнат престижът на българската държава сред славяните на Балканския полуостров. Победите на българската войска край Цариград във войната срещу арабите разнесли името на България по всички краища на тогавашния свят. Векове наред то се споменавало в писанията на чужди историци и хронисти и говорело за големия български принос в общоевропейската история. Постигнатите по времето на Тервел успехи, наследени и

Общ изглед /въздушна снимка/ на Еркесията /при Девелт/ пограничен окуп в Тракия, определящ границата между България и Византия през IX в.

запазени в мир до средата на VIII в., оказали благотворно влияние за по-нататъшното съществуване на българската държава през следващите бурни десетилетия.

2. Политическа криза в България и войни с Византия

НАРУШАВАНЕ НА МИРНИТЕ ОТНОШЕНИЯ С ВИЗАНТИЯ. През втората половина на VIII в. в българо-византийските отношения настъпил прелом. Империята преодоляла външната заплаха и заздравила вътрешното си положение. Необезпокоявана отвън и с укрепнали военни сили, тя обърнала поглед към северния си съсед и предприела настъпателни военни действия срещу него.

Стабилизирането на Византия започнало още от времето на Лъв III Сириец, особено след преодоляването на арабската заплаха за Цариград. Тогава обаче империята трябвало да лекува раните си от трудните и смутни времена, които изживяла през последните две десетилетия. Затова Лъв III запазил мирни отношения с България.

Приемник на Лъв III бил неговият син Константин V Копроним /741—775/. Той организирал сполучливи походи срещу арабите в Мала Азия и Сирия, откъдето преселил в Тракия сирийци и арменци. Чрез тях, пише Теофан, „се разпространила павликянската ерес“⁴⁴. През 755 г. императорът започнал да укрепва градовете в Тракия в съседство с българската граница.⁴⁵

Начело на българската държава тогава стоял хан Винех, за когото се знае, че бил първият представител на нова династия, сменила династията Дуло. Винех бил от рода Вокил /Укил/ и вероятно е управлявал от 753/754 до 760 г.⁴⁶ Теофан и Никифор съобщават, че българите поискали от Византия данък за построените крепости.⁴⁷ От изворите е трудно да се разбере дали българите са поискали данък само за укрепленията или са настояли да им бъде изпратен годишният данък, плащан от империята според договорите от 716 и 717 г. Възможно е още те да са поискали същия редовен данък с известно увеличение за строежа на крепостите. Дошъл моментът обаче, когато империята сметнала, че не трябва да плаща такъв данък. Българският пратеник получил рязък и надменен отказ.

Българските управници преценили отказа като достатъчен повод за нарушаване на мирните отношения и започнали военни действия срещу империята. Българските войски навлезли в Тра-

кия, „преминали тракийските селища и достигнали почти до така наречената Дълга стена“ /Анастасиевата стена пред византийската столица/. Византия оказала решителна съпротива. „Императорът пък излязъл срещу тях /българите — б.а./ и завързал сражение, обърнал ги в бягство, преследвал ги с всички сили и погубил твърде много българи.“ Останалите се оттеглили в своите предели.⁴⁸

Византийският император не се задоволил с постигнатото. Той предприел поход срещу България от две страни — с флота от 500 кораба, която през Черно море навлязла в Дунава, и по суша в Тракия. От север стоварените от флотата византийци „опожарили българската земя и взели немалко пленници“. Самият император, който стоял начело на войската в Тракия, стигнал до крепостта Маркели,⁴⁹ където се завързало сражение с българската войска. То било спечелено от византийците, които според сведенията на Никифор обърнали в бягство българите и избили мнозина от тях.⁵⁰

Така с два похода, български и византийски, еднакво несполучливи за България, се развили събитията през 755—756 г., които бележат края на мирните българо-византийски отношения и началото на дълъг период от войни.

Според Никифор българите започнали преговори и изпратили заложници „от собствените си деца“⁵¹. Изглежда, че сега, в резултат на преговорите, българите са загубили територията на юг от Стара планина, а за плащането на предишния годишен данък от империята вече и дума не могло да става. Така България изведнъж била лишена от всички придобивки от времето на Тервел. Винех и неговите помощници знаели, че мирният договор ще им даде само временен отдиш. А Константин V въпреки постигнатите победи се съгласил да сключи мир само за да получи възможност да заздрави още повече войската и тила си с оглед на бъдещи военни действия срещу България.

НОВИ ВОЙНИ МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЯ. Първата грижа на императора била да осигури византийската власт на югозапад в Македония и да подчини напълно славяните там. Константин V виждал добре естествената връзка която се създавала между славяните в Македония и българската държава, затова непосредствено преди да отправи войската си на север той насочил военните си сили срещу „Славиниите в Македония“ и ги покорил, като взел много пленници. За тези събития свидетелствува изрично Теофан.⁵² За разлика от начина, по който Аспарух и Тервел реагирали при подобни случаи в миналото, сегашният Винех останал безучастен към действията на Византия в Македония.

Веднага след тези събития византийската войска начело с императора се отправила срещу България и навлязла в клисурата Верегава /може би Ришкия проход в Стара планина/, насочвайки се на север, към центъра на българската държава. Този път обаче Константин V претърпял пълен неуспех. Българите го пресрещнали и разбили войската му, която загубила много бойци. Между тях били и най-видните помощници на императора — командирът на тракийските войски и един от първите министри, логотет на дрома. Византийците загубили и много оръжие. Теофан, който дава сведението, допълва, че те трябвало да се завърнат безславно.⁵³ Така се развили събитията през 759—760 г.

Винех и неговите хора не се възползували от постигнатата победа и не предприели настъпление на юг в Тракия. Дали те са се страхували от смут сред висшите кръгове в своята страна или пък с бездействието си са предизвикали някакво брожение, не е известно. Безспорно е обаче, че недоволни български боили се разбунтували. Никифор съобщава, че българите, „след като се уговорили помежду си, избили тези, които обладавали по родова линия властта над тях, а за свой вожд поставили така наречения Телесий, строг мъж, който заедно с това проявявал от младини смелост“. Според изворите Телец тогава бил на 30 години.⁵⁴ Насилственото сваляне на Винех и на неговите първи хора било проява и на династическа борба в българската държава, защото Телец и главните сили, които го издигнали, произхождали от рода Угаин.⁵⁵ Така била сменена и втората династия — Вокил — и българското държавно ръководство се поело от трета — Угаин.

Хан Телец /760—763/ решил да поправи грешката на своя предходник Винех, който предпочитал отбраната, и започнал нападателни действия срещу империята. Той навлязъл с войската си през Източна Стара планина в Тракия, където живеело многобройно славянско население.

Част от това население, уплашено от опустошенията и бедите, които военните действия причинявали в земите му, подирило спасение чрез изселване и било настанено във Витиния /в Мала Азия/.⁵⁶ Според Никифор тези славяни възлизали на 208 000 души /сведението не се потвърждава от Теофан и от други извори⁵⁷ — очевидно броят е преувеличен/. Потомците на славянските преселници в Мала Азия живеели като обособено население там векове наред под името слависиани, докато най-после били погърчени.

Междувременно, за да заличи петното от поражението си при Верегава и да възстанови престижа на империята, Константин V се подготвил

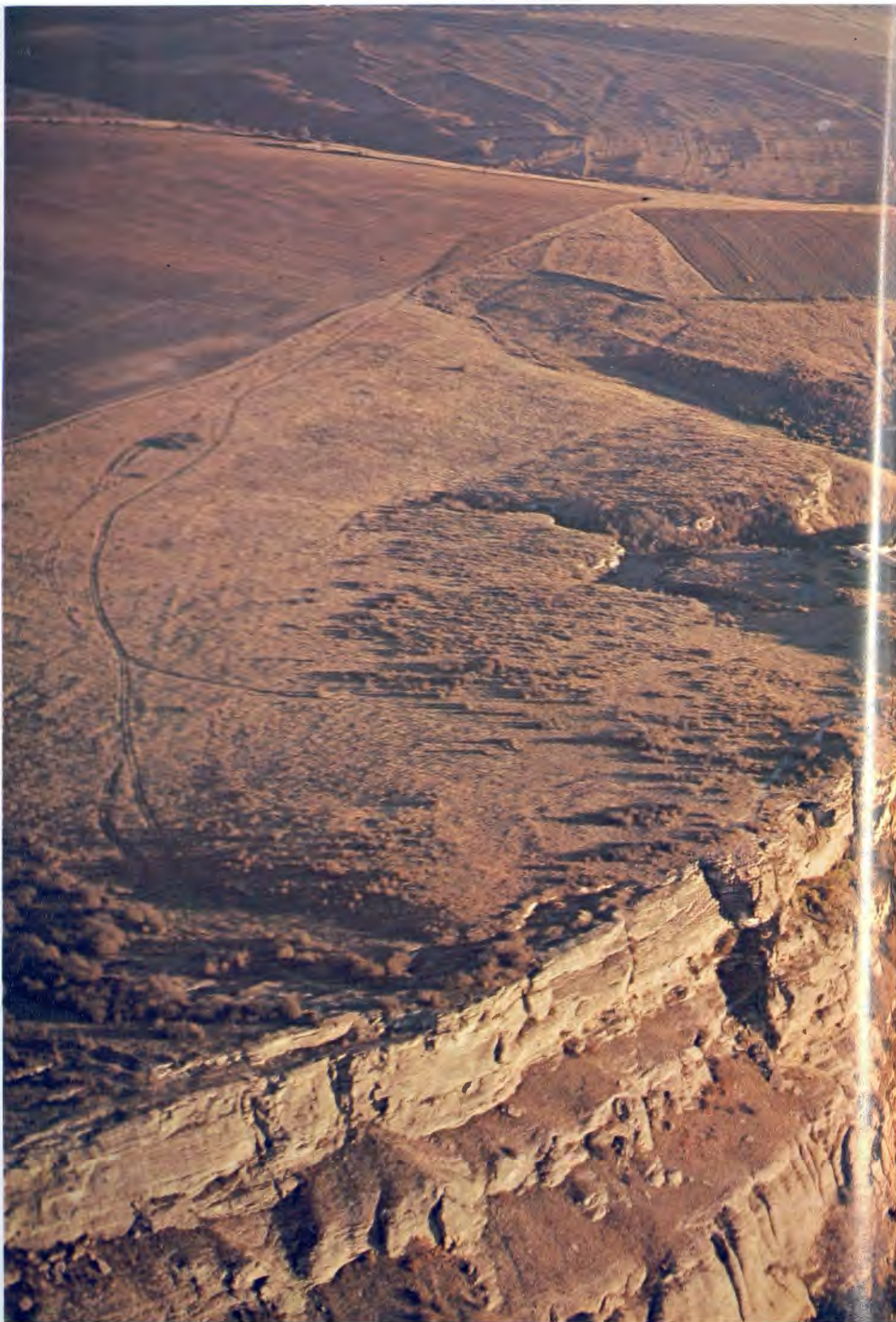

Съд от Златното съкровище от Хаг Сент Миклош, Румъния. IX в. Художествено-исторически музей — Виена
Купа № 13

да смаже България чрез нов голям поход, предприет по суша и по море. През пролетта на 763 г. той изпратил 800 кораба през Черно море към Дунава, натоварени с конна войска, а сам с друга войска се отправил към Анхиало, за да навлезе оттам в България.⁵⁸

Българите, предизвестени за византийските действия, взели незабавно мерки. Българската войска заела позиции някъде по склоновете на Стара планина, недалеч от Анхиало. Византийските автори съобщават, че в нея участвували и 20 000 славяни от Тракия, т.е. извън българските предели. Никифор говори за тях като за „съюзници немалко множество славяни“, а Теофан, който посочва броя им, обяснява, че те били „от съседните племена“. И тъй докато част от славяните в Тракия подирили спасение чрез изселване, други минали на страната на българската държава и се включили в българската войска.

Хан Телец, самонадеян и нетърпелив, направил голяма грешка. Той не изчакал византийците в удобните прикрити позиции на височината, а наредил на войската да слезе в равнината и да започне сражение. Битката станала на 30 юни 763 г. и продължила почти целия ден. Накрая, въпреки че дали немалко жертви дори и измежду своите знатни, византийците постигнали победа. Ед-

на част от българската войска била погубена, друга — пленена. Телец с оцелелите сили подирил спасение в бягство. Константин V, възгордян от победата, влязъл с триумф в Цариград, където довел и пленените българи в дървени окови. След тържеството той наредил пленниците да бъдат избити от гражданите извън Златните врата. Между другата плячка, която императорът донесъл и показал в Цариград, имало „и два златни съда за миене, които били изработени на остров Сицилия и от които всеки един тежал до осемстотин литри злато“⁵⁹.

Поражението, претърпяно от Телец при Анхиало, решило неговата съдба. Висшите кръгове на боилите го държали отговорен за новото нещастие, сполетяло страната. „Българите, като се възбунтували, убили Телец заедно с неговите войводи и поставили [за хан] Сабин, който бил зет на техния някогашен господар Кормесий.“⁶⁰ По всяка вероятност това е станало наскоро след поражението през 763 г. Така завършило краткотрайното управление на Телец. Въпреки своята смелост, енергия и амбиции той не могъл да отхвърли византийската заплаха и да изведе страната от критичното положение, в което била изпаднала.

Новият хан Сабин не принадлежал към рода Угаин, чиито най-видни представители били избити заедно с Телец. Той произхождал от рода Вокил, който обединил и боили от други родове срещу Телец. За Сабин се знае твърде малко. Издигнат да ръководи държавата в момент на вътрешна криза и външна заплаха, той не намерил смелост и подкрепа да организира силите в страната срещу империята и сметнал за по-благоразумно да осигури мир с нея. Константин V обаче, който възнамерявал да унищожи напълно България, мислел, че е дошло времето да нанесе решителния удар.

Подготвен бил сега може би най-опасният поход срещу българите. Голяма флота, наброяваща 2600 кораба, натоварена с отлично въоръжени и снабдени войници, била изпратена към пристанищните градове-крепости Месемврия и Анхиало. Тук войската трябвало да слезе на сушата и да заеме позиции за навлизане в България. Императорът с друга войска преминал Тракия и разположил стана си при прохода Верегава. Никифор пише, че българите били просто стъписани от огромното множество конници и кораби и поискали да сключат мир.⁶¹ Константин V не се съгласил.

Тогавя се случило нещо неочаквано, което оказало неопенима помощ на българите. Никифор съобщава: „Но когато флотата се устремила към бреговете на тамошното море /мястото е без пристанище и извънредно трудно за плаване/, силен и суров вятър задухал срещу нея /вятърът бил

северен/, тласнал корабите към бреговете, разбил ги и немалък брой от плуващите се удавили във вълните.“ Смутеният император наредил да се хвърлят мрежи във водите край морския бряг, да се извадят телата на удавените, за да бъдат погребани по християнски.⁶² Нещастieto сполетяло византийската войска през лятото на 765 г. За по-нататъшни действия срещу България не могло да става и дума. Константин V с останалата част от войската се завърнал в столицата.

Разяждани от вътрешни борби, българите не могли да се възползват от благоприятния случай. Сабин мислел, че е настъпил удобен момент за сключване на мир с Византия. Той изпратил пратеници при императора, за да водят преговори, но с това свое действие предизвикал недоволството на голяма част от боилите. Те свикали „народен събор“ /χομβέλιον/, на който открито го обвинили, че ще погуби България. Според Теофан боилите казвали: „Чрез тебе България ще бъде поробена от ромеите.“ За да се спаси от подготвяното съзаклатие, Сабин избягал в Месемврия, откъдето се отправил към византийската столица и подирил закрила при императора.⁶³ Описаните събития са се развили по всяка вероятност към 766 г.

За свой наследник Сабин оставил Умар /Умор/, също от рода Вокил. Новият хан продължил политическия курс на Сабин, но не срещнал подкрепата на боилите. Той се задържал на власт само 40 дни и бил свален.⁶⁴ Очевидно е, че висшите среди на прабългарите не били в състояние да намерят личност, която да поеме здраво властта в ръцете си и да изведе страната от безпътната

След свалянето на Умар боилите издигнали на ханския престол „Токту, мъж българин, брат на Баяна“. И той стоял начело на държавата само около една година /766—767/. Не е ясно какво се е опитал да предприеме новият хан, но още от началото на своето управление той се натъкнал на съпротивата на част от боилите. Междусобиците се развихрили с нова сила. По същото време византийската войска се явила — вероятно чрез флота по морето и Дунава — в североизточните български земи. Токту и поддържащите го боили се оттеглили някъде към Лудогорието или Добруджа, но там били убити от византийците. Така „загинал и Токту заедно с братя си Баян, както и други“, пише Никифор.⁶⁵

Следващият български хан, избран от боили те, бил Паган /767—768/. Първото действие, което той предприел, имало за цел постигането на мир с Византия. Въпреки че българите „укрепили мъчнопроходимите места на своята планина...“, техният господар [Паган], след като взел честна дума от императора, се явил при него с първенците

си“⁶⁶. Сведението на Никифор се потвърждава и от Теофан. Константин V приел в столицата си Паган и придружаващите го боили. На срещата присъствувал и избягалият в Цариград Сабин. Императорът, свидетелствуват и двамата византийски автори, укорил хана и останалите за безредието им и за омразата, която проявили спрямо Сабин.⁶⁷ Все пак Константин V се съгласил да сключи мир. Мирът, изрично обяснява Теофан, бил привиден.⁶⁸

Че сключеният мир бил привиден и че Константин V нямал намерение да остави България на спокойствие, както, изглежда, Паган се е надявал, показват следващите действия на императора. Използувайки намалената бдителност поради преговорите за мир, той успял чрез изпратени тайно хора да залови „княза на северите Славун, който бил направил много злини в Тракия“⁶⁹. Както е известно, северите били това славянско племе, което още от времето на Аспарух трябвало да брани източните проходи на Стара планина от византийска заплаха. Краткото сведение на Теофан за предприетата от императора мярка показва, че славяните и през този тежък период от живота на българската държава са държали за нейната независимост и са я отстоявали не по-малко от прабългарите.

Едновременно със Славун бил заловен и убит и някой си Християн, когото византийският летописец определя като „главатар на скамарите“. Скамари в тогавашната историография се наричат скитащите се дружини, съставени предимно от бедни и недоволни люде, които се борели срещу византийската власт. По това време, както изглежда, такива дружини били влезли в съюз със славянския вожд Славун и заедно с него причинявали щети на византийците в Тракия.

Надявайки се, че отбраната на източните български предели е отслабена, Константин V предприел нов и недостатъчно подготвен поход срещу България. Византийската войска нахлула в българските земи през някой от източните проходи на Стара планина. Императорът и неговата войска обаче срещнали неочаквана съпротива. Византийците успели да стигнат до р. Тича /дн. Камчия/, да опожарят някои аули /може би дворци на българските ханове/, но повече от това не могли да постигнат. Теофан пише за неуспешния край на похода и че императорът „сър страх се завърнал, без да направи нещо доблестно“⁷⁰. България и в този тежък момент намерила сили да се защити.

Паган обаче бил държан отговорен за лекомверието, чрез което улеснил нахлуването на византийската войска още един път в България. Обвиняван бил също, че не се е възползувал от не-

успеха на последния византийски поход. Положението му станало неудържимо. Той се опитал да избяга и стигнал до Варна, но там бил убит от своите прислужници.⁷¹

Начело на българската държава застанал хан Телериг.

КРИЗАТА В БЪЛГАРИЯ И НЕЙНИЯТ ХАРАКТЕР. През бурния период от 754 до 768 г., свързан с непрекъсната и сериозна заплаха от страна на Византийската империя, на българския престол се изредили шестима владетели. Те управлявали за съвсем кратко време, като нито един от тях не заемал престола до естествената си смърт: четирима — Винех, Телец, Токту и Паган — били убити /трима от българите и един от византийците/, петият — Сабин — потърсил убежище във византийската столица, а шестият — Умар — бил свален след около 40-дневно управление.

В историческата литература съществуват две обяснения на тази политическа криза, застрашила сериозно устоите на българската държава. Според едното корените ѝ били свързани с двата основни етнически елемента в държавата — прабългарския и славянския; тя била израз на една колкото политическа, толкова и етническа борба, която трябвало да определи кой от двата елемента с време ще погълне другия. Борбата обаче била отклонена от естествения си ход, тъй като в нея се намесил византийският император. Той не подкрепял целите нито на прабългарската, нито на славянската партия, а се стремял да отслаби и двете, за да унищожи българската независимост.⁷² В борбата си с прабългарите славянската партия се опирала на Византия. Тайните приятели на византийския император принадлежали към славянската партия. Като най-ярко изразен представител на славянската партия се сочи хан Паган, а на прабългарската — ханове Телец и Токту.⁷³

Според другото мнение в тогавашното българско общество се очертали също две течения, но не на етническа почва, а във връзка с въпроса за отношението към Византия и към нарастващата заплаха от нейна страна. Привържениците на едното течение смятали, че изходът от застрашеното положение трябва да се дири в помирението с византийските управници, а привържениците на другото течение виждали истинските цели на византийската политика и съзнавали, че спасението на държавата зависи единствено от възможността да се постигне вътрешно обединение и да се води активна отбрана. Според второто мнение задачата на славяните била да образуват първата и главна преграда срещу византийския натиск през проходите на Стара планина — и действително те докрай останали верни на това свое задължение.

Всички известни факти водят до заключението, че славяните са били най-яката опора на „партията на независимостта“⁷⁴.

Така двете обяснения на политическата криза не само определят различно нейната същност, но поддържат и напълно противоречиви становища относно мястото и ролята на славяните в нея. Докато в едното обяснение се твърди, че славянската партия се е опирала на Византия, в другото се изтъква, че славяните са били най-силно и последователно антивизантийски настроени.

В действителност в борбите за ханската власт участвували само представители на прабългарската аристокрация. До Умар /766/ са известни два прабългарски рода — Вокил и Угаин, — които се борели да издигнат на власт свой представител /представители на сваления род Дуло вече не се появили/. Ханове от рода Вокил били Винех, Сабин и Умар, а от рода Угаин произхождал Телец. И останалите ханове обаче — Токту и Паган, — без да са известни техните родове, произлизали от прабългарските среди. Представители на славяните не били издигани начело на държавата, следователно съществуването на славянска партия е недопустимо.

Едва ли може да се говори и за прославянска партия в смисъл на партия на прабългари, чиито представители имали благосклонно отношение към славяните и ги покровителствували, докато прабългарите от другата, противната партия, били антиславянски настроени. Изворните сведения не дават каквито и да било указания за прославянски или антиславянски настроения у отделните ханове или сред техните партии. Няма данни за каквото и да било предпочитание от страна на славяните към един или друг хан, към една или друга от борещите се партии. Напротив, дори когато един от най-ярко изявените според това мнение ханове на прабългарската партия — Телец — оглавил войската срещу византийците през 763 г., той водел заедно с прабългарите и 20 000 славяни. По времето на най-прославянски настроения според същото мнение хан — Паган, — към 767 г., византийският император успял да залови и ликвидира един от най-видните славянски князе в България — Славун. Изобщо всички съществуващи сведения говорят за най-активно участие на славяните във войните против Византия независимо от партията, стояща начело на българската държава.

И тъй първото обяснение не разкрива правилно същността на кризата и нейните основни

моменти.

Неприемливо остава и мнението, че в кризата е намерила израз борбата между антивизантийската и провизантийската партия, или между партията на независимостта и партията, стремяща се към мир с Византия. Сведенията не позволяват да се приеме, че само тези два момента са противопоставяли прабългарските боили едни на други и са предизвиквали нестабилността на ханската власт. Така например ханове Сабин и Паган се стремели да постигнат мир с Византия, следователно те би трябвало да принадлежат към една партия. Според категорични изворни указания обаче те били във враждебни отношения помежду си и принадлежали към различни партии.

Кризата избухнала по време на византийската заплаха за България, при император Константин V Копроним. Подхранвана непрекъснато от външната заплаха, тя се изразила в борби за власт между представители на висшите прабългарски среди. За тези борби съдействували много причини — военните неуспехи срещу Византия, стремите на отделни прабългарски родове към власт, действията на византийски агенти в България, липсата на военни и политически качества у отделните ханове, невъзможността да се наложи един силен владетел и пр. Факт е обаче, че кризата обхванала само върховете на прабългарското общество. Тя не се оказала гибелна за България, защото широките маси от прабългари и славяни подкрепяли силите, които накрая успели да преодолеят византийския натиск и самата криза и запазили независимостта на страната. А това говори за издръжливостта и жизнеността на българската държава.

3. Стабилизиране на България и преодоляване на византийската заплаха

БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ ХАН ТЕЛЕРИГ. Хан Телериг /768–777/ поел властта в тежък момент от живота на българската държава. Изтощена от вътрешни борби за надмощие и власт, свързани с непрекъснатата заплаха от страна на Византия, България се нуждаела от мир. Не е известно какви мерки е предприел новият владетел след поемането на управлението, но сега за пръв път от началото на кризата в продължение на около пет-шест години политическият живот в страната бил сравнително спокоен — липсват сведения за междусобици и вътрешни борби. През този период Константин V не пред-

Български войници от IX в. Миниатюра от Менология на император Василий II от XI в. /детайл/. Библиотека на Ватикана

приел нови военни действия срещу България, тъй като бил зает с други проблеми. Така вътрешното укрепване на българската държава продължило до 774 г.

През тази година бил организиран нов поход срещу България. Голяма флота от 2000 кораба начело с императора трябвало да се отправи по Черно море към устието на Дунава, за да стовари там отлично въоръжена и подготвена войска; съвременен византийски конна войска трябвало да нахлуе в България от юг през планинските проходи. Изпълнението на така начертания план започнало. Теофан съобщава, че когато императорът с флотата „дошъл до Варна, той се уплашил и замислил да се завърне“. Дали настъпилото смущение се е дължало на получени от византийците сведения за сериозно организирана съпротива от страна на българите или на нещо друго, не е известно. Според Теофан и сред българите, след като разбрали за отправените срещу тях военни сили на империята, настъпила уплаха. Двама видни български пратеници се явили във Варна, за да предложат и уговорят мир. „Императорът, като ги видял, много се зарадвал и сключил мир.“ Условието на мира били — пак според Теофан — „нито българите да излизат срещу Романия /Византия — б.а./, нито императорът да се стреми да нахлува в България“. Изготвен бил договор, който двете страни подписали и скрепили с взаимни клетви.⁷⁵ Византийската флота се върнала в Цариград. Войската, която трябвало да нахлуе в България от юг през Стара планина, също не предприела нищо. Мирът, постигнат от Телериг без военни действия, бил безспорен успех за българската държава и нейния владетел. Телериг разбирал обаче, че затишието е само временно, затова решил да го използва.

Още през есента на същата 774 г., когато бил изпратил в Цариград пратеници при императора за някакви допълнителни преговори с цел да отслаби неговата бдителност, Телериг предприел действия в югозападна посока — към славяните извън българските предели. Теофан съобщава, че точно тогава българският владетел отправил „дванадесетхилядна войска и боили, за да пороби Верзития и да пресели [жителите ѝ] в България“⁷⁶. Сведението не е достатъчно ясно. Едва ли Телериг е могъл в такъв момент да мисли за подчиняване на земи и за преселване на жителите им в България. Относно областта пък, към която той отправил своята войска, са изказани различни мнения: едни мислят, че „Верзития“ означава земята на славянското племе берзити /бърсяци/ в Македония, обхващаща днешните градове Битоля, Прилеп и Велес с техните околности;⁷⁷ други смятат,

че такава далечна експедиция Телериг не е могъл да предприеме и че той е изпратил войската си пак при славяните, но по-наблизо, някъде към Тракия и Родопите или в Софийско;⁷⁸ трети приемат, че българският хан наистина е искал да пресели славяни в държавата си, за да увеличи намалелия в резултат на походите на Константин V брой на жителите ѝ.⁷⁹

Безспорно акцията на българския владетел е имала за цел да установи досег с част от живещите извън пределите на страната славяни, които Телериг искал да привлече към себе си в предстоящата война с Византия. Така той се изявил като продължител на политиката на Аспарух и Тервел, които установили първите връзки със славяните за общи действия против империята.

Константин V обаче получил според Теофан съобщение „от България от тайните си приятели“ за тази акция и побързал да вземе мерки. Още докато изпращал българските пратеници обратно за страната им, той подготвил 80-хилядна войска под предлог, че ще я отправи срещу арабите на изток. Когато пратениците се отдалечили от столицата, императорът бързо повел войската на запад към земите на славяните, където действували въоръжените сили на Телериг. Константин V постигнал успех: той прогонил малобройната българска войска и с плячка и пленници се завърнал в столицата.⁸⁰

Така мирните отношения, установени със сключения наскоро договор, били нарушени и войната между България и Византия продължила с нова сила. Константин V организиран нов поход по суша и по море. Била подготвена голяма флота, която трябвало да пренесе 12-хилядна конница. Този път императорът не се решил да тръгне с флотата, а застанал начело на друга войска, която повел по суша през Тракия. И този поход обаче не се увенчал с успех. Когато флотата наближила Месемврия, „духнал силен северняк, насмалко всички кораби щели да бъдат разрушени и много [войници] загинали“. Константин V бил принуден да се върне отново, „без да направи нищо“⁸¹.

В стремежа си да запази независимостта на България Телериг срещал опасно противодействие в лицето на намиращите се в страната и около самия него привърженици на Византия. В тяхната доносническа дейност той се убедил напълно, когато те издали на византийския император неговата акция сред славяните през 774 г. За да справи с доносниците, Телериг отправил писмено към императора следната молба: „Възнамерявам да избягам и да дойда при тебе. Но изпрати ми обещание, че няма да пострадам, и ми съобщи кои приятели имаш тук, за да им се доверя и да ми помогнат.“ Императорът не се усъмнил в молбата на

Телериг, тъй като и други български ханове преди него били търсили покровителството на Византия. Константин V изпратил на българския владетел списъка на своите довереници, а Телериг наредил веднага те да бъдат избити. Хитростта на българския хан нанесла тежък удар на византийската политика по отношение на България. „Като чул това, Константин си изскубал много от побелелите си коси.“⁸²

Излъган и подигран, византийският император през август 775 г. предприел отново поход срещу България с надеждата да съкруши най-последнейната съпротива. Още преди да влезе в сражение обаче — когато се присъединил към войската си, за да я поведе срещу българите, — той рухнал, повален от неизлечима болест. На път за столицата Константин V починал.⁸³

Така слязъл от историческата сцена този византийски император, който предприел девет похода⁸⁴ срещу българската държава, посвещавайки всичките си сили на една единствена цел — нейното унищожение. Той бил наследен от своя син Лъв IV Хазарски /775—780/. Новият император не продължил политиката на баща си. България устояла на византийския натиск и преодоляла най-голяма опасност. Оставали обаче нерешени сериозни вътрешни проблеми.

Хан Телериг, който постигнал успех при отбиването на византийския удар, не могъл да преодолее вътрешната заплаха, надигаща се в боилските среди. Не е известно как са се развили събитията в страната, но той почувствувал властта и живота си сериозно застрашени и потърсил спасение именно там, където най-малко могло да се очаква. През 777 г. Телериг избягал във византийската столица. Лъв IV го приел благосклонно. Видният политически емигрант приел християнската вяра и се оженил за една братовчедка на императрицата.⁸⁵

ВЪТРЕШЕН МИР И УСПЕХИ СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ ПРИ ХАН КАРДАМ. Когато хан Кардам /777—803/ поел властта в България, страната се нуждаела преди всичко от вътрешно умиротворяване — от преодоляване съпротивата на прабългарската аристокрация и от укрепване на ханската власт. Лъв IV Хазарски, както вече бе казано, оставил България на спокойствие през своето петгодишно управление. След удържана срещу арабите в Мала Азия победа към 778 г. той преселил в Тракия, следвайки примера на своя баща, еретици-павликяни. Преселването не предизвикало пряка заплаха за българската държава и нейният владетел не предприел военни действия срещу империята. В продължение на десет години Кардам могъл да посвети вниманието си на въ-

трешната политика. И той успял да постигне това, което Телериг не осъществил — да утвърди властта си. Вътрешният мир в страната най-после бил заздравен.

Когато начело на империята през 780 г. застанал малолетният Константин VI /фактически управлявала неговата майка Ирина, вдовицата на Лъв IV Хазарски/, Византия срещнала наново големи затруднения от страна на арабите в Мала Азия. През 782 г. тя трябвало да сключи унижителен мир с тях при условие да им плаща годишен данък в размер на 70 000 номизми.⁸⁶ Византийските управници били принудени да приемат това условие, понеже славяните в най-южните части на полуострова им създавали сериозни грижи. През 783 г. се разбунтували славянските племена около Солун и в Тесалия. Срещу тях с голяма войска бил изпратен опитният военачалник Ставракий. Според Теофан той действувал успешно към Солун и в Елада, „подчинил всички и ги направил данници на империята“. Ставракий нахлул в Пелопонес, постигнал успехи и там и взел много пленници и плячка. Завърнал се в началото на следната 784 г. в Цариград, където с триумф бил посрещнат на хиподрома.⁸⁷

Сега императрица Ирина се почувствувала достатъчно силна, за да направи една демонстрация на византийската мощ пред своя северен съсед. През пролетта на 784 г. тя заедно със сина си Константин VI начело на голяма войска посетила граничните с България тракийски земи. Стигайки до Берое /дн. Стара Загора/, тя заповядала да укрепят града и го нарекла на свое име — Иринопол. Наредила да бъде укрепено и Анхиало и се отправила към Филипопол.⁸⁸

Вниманието на Кардам сега било насочено на югозапад към земите на славяните, които създавали непрекъснати грижи на империята и могли да бъдат привлечени за съюзници на българската държава. Като сметнал, че действията на Византия в Тракия са предизвикателство към България, той започнал да изпраща войски в областта на Струма. През 789 г. една българска войска, действаща там, заварила стратега на Тракия Филит с войската му, разположена на стан небрежно и без охрана, и го нападнала. Филит загинал заедно с много византийски войници.⁸⁹

Империята не могла вече да се задоволява само с демонстрации на сила и трябвало да предприеме открити действия срещу България. През пролетта на 791 г. Константин VI повел лично войската си и стигнал до крепостта Проват край Одрин. Кардам бил навреме известен за византийския поход и насочил своите въоръжени сили някъде наблизо. Завързало се неголямо сражение,

което уплашило младия император, и той побързал да се оттегли.⁹⁰ Кардам също не предприел други действия и върнал войските си. Явно било, че и двете страни трябвало да се готвят за нова среща.

Решителното сражение станало през лятото на следната 792 г. Този път Константин VI стигнал до крепостта Маркели. Кардам с добре подготвена войска сметнал за по-правилно да заеме позиция в съседните височини. Императорът според Теофан действувал „необмислено и безредно“. „Въодушевен и убеден от лъжепророци, че негова ще бъде победата“, на 20 юли той пръв нападнал, но срещнал непреодолима съпротива. Византийското поражение било страшно. Византийците загубили не само мнозинството от обикновените войници, но и голям брой военачалници. Като изрежда имената на най-видните от тях, Теофан пише, че император Константин се завърнал като беглец в столицата. „Българите взели и обоза, пари, коне и императорската палатка с цялата нейна прислуга.“⁹¹

Постигнатата победа не само укрепила позициите на България, но заставила империята да сключи мирен договор, според който се задължавала да плаща годишен данък. Изглежда, че през първите следващи години Константин VI спазвал условията на договора и плащал редовно определения данък. Към 796 г. обаче той решил да се откаже от поетото задължение. Тогава българският владетел отправил до него следното известие: „Или ми плати данъка, или ще дойда при Златните врата и ще опустоша Тракия.“ Непостоянният и сприхав император постъпил пак необмислено. Той изпратил в една кърпа конски тор на българския хан с думите: „Изпратих ти данък, какъвто ти подобава. Ти си стар и аз не искам да се мориш чак до тука. Аз ще дойда до Маркели, а ти излез насреща. И каквото бог отсъди!“⁹² Този словесен двубой бил последван от решителна подготовка за война от двете страни.

С добре организирана войска, набрана сред населението от малоазийските владения на империята, Константин VI се отправил към Одрин и се установил в близката крепост Версиникия. Приближил се с войската си и Кардам, но останал в прикритие някъде в гористите височини. Този път императорът не се решил на безразсъдната си постъпка от преди четири години и не предприел нападение. Но и българският владетел не започвал бой. Така изминали 17 дни и до сражение не се стигнало. Българската войска се оттеглила на север, прибрала се и византийската.⁹³ Кардам останал верен на своя принцип да не предприема военни действия, когато не е сигурен в техния благо-

приятен изход.

Вероятно българският владетел е имал сериозни основания да бъде предпазлив. Той знаел, че всяка, дори и най-малката несполука може да има тежки последици не само за него, но и за държавата. Закрепил ханската власт и вътрешния мир в страната, Кардам не забравял участието на своите предходници и опасните борби през време на току-що изживяната криза. Той е първият български владетел от втората половина на VIII в., който удържал властта в мир до края на живота си през 803 г. Вътрешното укрепване на България било постигнато.

ГЛАВА ТРЕТА

УКРЕПВАНЕ И ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА IX В.

1.

Външнополитически успехи при хан Крум

РАЗШИРЕНИЕ НА СЕВЕРОЗАПАД. Още в края на VIII в. България преодоляла дългогодишния натиск на Византия. В началото на IX в. отношенията между двете страни били мирни и добросъседски. Сега, при вътрешно и външно укрепване на държавата, през 803 г. българският престол бил зает от хан Крум /803–814/.¹ Вероятно той е поставил началото на нова династия.

Първите години на Крумовото управление съвпаднали с важни промени в европейските международни отношения. По това време част от земите на Европейския запад били обединени в пределите на една нова, голяма формация — франкската държава. Създадена още през 486 г., тя постепенно разширявала своите граници, а при Карл Велики /768–814/ обхванала територията от р. Ебро в Пиренейския полуостров до Средния Дунав. Така в тогавашна Европа се издигнали две големи държави — Източната Римска империя, или Византия, и Франкската империя на Карл Велики.

В своята експанзия на изток Франкската им

Скален барелеф, изсечен върху високо издигащите се скали при с. Мадара, Шуменски окръг.

1

перия се разширила в земи, намиращи се в непосредствена близост с Балканския полуостров и българската държава. През последните години на VIII и началото на IX в. /до 803 г./ франките разгромили и завладели западната част на Аварския хаганат, като стигнали до десния бряг на Средния Дунав.² Аварите били съседи на българската държава още от времето на нейното създаване. Естествено българският владетел не могъл да не се съобрази със събитията на северозапад и да не се възползува от техния развой.

Запазвайки мирни отношения с Византия, Крум насочил вниманието си към аварите. През 805 г. той разбил отслабените военни сили на източната част на хаганата, непокорен от франките, и присъединил земите му към българските предели.³ Така бил ликвидиран окончателно Аварският

хаганат, чиито владения били поделени между българи и франки. Краткото сведение за тези събития говори, че аварските първенци били пленени. В известия за следващи военни акции на българите срещу византийците се изтъква, че в състава на българската войска влизали и аварски части.⁴

С успешните действия на северозапад територията на българската държава била разширена до Средния Дунав или до р. Тиса. Може да се предположи, че още преди покоряването на аварите към България са били присъединени славянските племена, обитаващи земите на запад от Тимок, до устията на Тиса и Сава — тимочани, браничевци, абодрити и др. Сред самите авари живеели славянски племена, които се намирили под върховната власт на хагана; след разгрома на хаганата и тези славяни влезли в пределите на българската държава.

ГРАНИЦИ НА ДЪРЖАВАТА. Трудно е да се определи къде точно е минавала границата на България на северозапад, север и североизток, тъй като по онова време едва ли е съществувала строго трасирана гранична линия в отдалечените райони. Имало обаче опорни пунктове, крепости, от които българите чрез оставени военни части контролирали тези райони; имало също така на някои места защитни валове и други укрепителни съоръжения. И така може да се приеме, че на запад р. Тиса като естествена водна преграда е служела за граница на държавата; земите между Тиса и Средния Дунав по всяка вероятност са били под върховната власт на българите, като под франкская власт оставали съответно земите на запад от Дунава. Още по-трудно е да бъде определена точно граничната линия на север. Изказано е мнение, че тя е минавала от горното течение на Тиса към горното течение на Прут, стигала до Севернобесарабския окоп при Леово, продължавала по този окоп който в източна посока свършвал на Днестър южно от гр. Бендер, или, най-общо казано, границата се движела по билото на гористите Карпати.⁵ На изток граничната линия следвала течението на Днестър и очертанията на черноморския бряг. Българите, изглежда, са имали върховната власт над териториите до долното течение на Днепър. Земите, намиращи се под контрола на българската държава, следователно са влизали Банат, Трансилвания и други части от днешна Румъния. Византийските хронисти и историци за времето на Крум дават сведения за „България от татък рек Дунав“ /Βουλγαρία ἐκείθεν τοῦ Ἰστροῦ ποταμοῦ/, т.е. за България на север от Дунава.⁷

В разширените предели на българската държава влезли земи с големи и ценни природни бо-

2

Миниатюри от българския превод на Манасиевата летопис. XIV в. Библиотека на Ватикана

1. Нападението на император Никифор в България и пленяването му от българите /л. 145/

2. Пиршество на хан Крум след победата над император Никифор /л. 145/

3. Войската на хан Крум преследва и ранява Никифоровия син и приемник Ставракий /л. 146/

гатства. Самото завоевание, което неминуемо е осигурило богата плячка, увеличило материалната мощ на управляващите кръгове и преди всичко на хана. Нараснало икономическото, военното и политическото значение на България, която след Византия и Карловата империя станала най-голямата държава в тогавашна Европа и техен непо-

3

средствен съсед.

ВОЙНИ С ВИЗАНТИЯ. ПРЕВЗЕМАНЕ НА СРЕДЕЦ. РАЗГРОМ НА ВИЗАНТИЙЦИТЕ ПРЕЗ 811 Г. Мирните отношения между България и Византия се запазили до 807 г., когато били нарушени от страна на империята. По това време избухнало славянско въстание в Пелопонес срещу византийската власт, а може би са последвали славянски брожения и в други, по-близки до България земи. Някои учени, изтъквайки готовността, с която българите винаги се притичвали на помощ на славяните, смятат, че именно за да предотврати евентуална българска намеса, в случая Византия е нарушила мира със своя северен съсед и се опитала да нахлуе в неговите предели.⁸ Други автори пък обясняват византийските действия с опасността, която империята виждала в разшире-

нието на българската държава на север и северо-запад и в нарастването на нейната мощ изобщо.⁹ По всичко изглежда, че и двете схващания имат основание и че стоят близо до историческата действителност.

През 807 г. византийският император Никифор I Геник /802–811/ потеглил начело на войската си срещу България. При този поход Никифор стигнал само до Одрин, защото в Цариград бил разкрит заговор против него и той „се върнал, без да извърши и без да постигне нещо“, както съобщава Теофан.¹⁰ Походът обаче дал повод на Крум да започне още на следната година военни действия срещу империята с цел да разшири българските предели на юг и на югозапад.

През 808 г. български войски проникнали по долината на Струма и нападнали охраняващите я византийски войски. За тези събития Теофан пише: „През същата година, когато се давала заплата на войската в Струмската област, българите, като нападнали, отнели я цялата — 1100 литри злато — и избили много войска заедно със стратега и началниците. Имало и от останалите отреди немало гарнизонни началници и всички загинали там.“¹¹ Изглежда, че българите са действували по предварително обмислен план, целейки да откъснат западните земи на Балканския полуостров от Византия и да разширят пределите на българската държава към Средец /дн. София/, по долината на Струма към Беломорието и в земите на тамошните славяни. Това предположение се потвърждава от действията на Крум на следната 809 г. Още през пролетта той нахлул пак в същата посока, установил се на лагер пред Средец и обсадил този важен в стратегическо и политическо отношение град. Въпреки оказаната упорита съпротива от византийския гарнизон Крум превзел града и заповядал да бъдат наказани със смърт известен брой военни и граждански лица.¹²

Действията на българите били улеснени от неспокойната вътрешна обстановка във Византия, дължаща се главно на непопулярността на Никифор I, срещу чиято власт се вдигали чести бунтове от отделни войскове части. Такъв бил и случаят след превземането на Средец от българите. Императорът едва успял да усмири войските и да ги убеди да продължат борбата за връщането на града. Недоволството обаче не стихнало напълно и вероятно Средец тогава или малко по-късно окончателно е бил присъединен към българската държава. Завладяването на Средец давало възможност на България да установи свои военни сили в центъра на Балканския полуостров и да застраши западните области на империята.

За да предотврати проникването на българите

те по Струма и в Македония и да попречи на тамошните славяни да им оказат съдействие, Никифор наредил да бъдат заселени в тези земи византийци заедно със семействата им. Преселническата акция трябвало да започне през лятото на 809 г. и да завърши през пролетта на следната година. Хронистът Теофан, сам неблагоприятно настроен към Никифор, пише за страшния смут и отчаяние, които обхванали определените за преселване византийци, и за явно изявеното от тяхна страна нежелание да напуснат родните си огнища.¹³ Марката на византийската власт, изглежда, не дала особен резултат, тъй като императорът наскоро след това предприел нов поход срещу България.

Походът започнал през май 811 г. Никифор събрал голяма войска, в която били включени военни части не само от тракийските и изобщо от европейските земи на империята, но и от нейните малоазийски владения. Към войсковите формации се присъединили и по-лошо въоръжени, нередовни войници, които се надявали на бърз успех и богата плячка. Никифор „взел със себе си своя син Ставракий, зетя си Михаил, назоваван и Рангаве, всички патриции, началници и сановници“¹⁴. Византийците се отправили към пограничната крепост Маркели, откъдето трябвало да навлязат в България. Научил за голямата византийска сила, Крум преценил, че не ще бъде в състояние да ѝ се противопостави успешно, и предложил мир, който Никифор отхвърлил. Теофан пише, че императорът „бил възпиран от собственото си замислие и от внушенията на своите съветници, които мислели като него“¹⁵ — някои от византийските военачалници, изглежда, са намирали за необмислено и рисковано навлизането в България.

Императорът обаче бил твърде самонадеян и убеден в крайния си успех. През юли той нахлул в българските земи и се насочил през проходите на Стара планина към Северна България и към столицата Плиска. Като не срещнал почти никак съпротива, Никифор проявил голяма жестокост заповядвайки да бъде избивано мирното население.¹⁶ За три дни византийците дошли до столицата. Тук те според Анонимния ватикански разказ /XII в./ трябвало да преодолеят съпротивата на 12 000 български войници, оставени за охрана които били победени и избити. Тяхната участ по следвала друга 50-хилядна българска войска, и пратена допълнително.¹⁷ Вероятно тези цифрови сведения са преувеличени, понеже други извори не ги потвърждават. Тъй или иначе Плиска била пре-

Общ изглед /въздушна снимка/ на крепостната порта с част от стената на Месемврия /Несебър/

взета. Алчен за богатство, Никифор наредил да се ограби всичко, като дори лишавал собствените си войници от плячка. Той заповядал да бъдат изгорени дворците на българския владетел.¹⁸ Изглежда, че императорът, замаян от безспорните си успехи, не е могъл правилно да предвиди развоя на събитията. Крум отново поискал мир. Теофан предава следните думи, които той бил отправил към Никифор: „Ето, ти победи. И тъй вземи каквото ти е угодно и си иди в мир.“¹⁹ Дали Крум е вярвал, че ще може чрез подобно предложение да предотврати по-голямото опустошение и разграбване на страната, или го е отправил с намерение да заблуди врага и да спечели време, за да се подготви за нанасяне на съкрушителния удар, не е напълно ясно. Безспорно е обаче, че българският владетел, макар и изпаднал в беда, взел мерки, за да накаже

завоевателите.

Византийците, чувствувайки се победители, продължавали да опустошават и грабят, да избиват населението и да безчинствуват. Според Анонимния ватикански разказ „войската, като намерила удобен случай, разграбвала безпощадно, опожарявала непожънатите още ниви, прерязвала жилите на воловете..., изколвала овцете и свинете“²⁰. А според Теофан /по латинския превод на Анастасий Библиотекар/ император Никифор „дори заповядал да се избиват... невръстни деца и хора от всякаква възраст, а мъртвите тела на едноплеменниците си /византийците — б.а./ изоставял непогребани, като се грижел единствено да събира плячка. Поставил ключове и печати върху складовете на Крум, охранявайки ги като свои собствени. Отрязвал и ушите, и други телесни части на

християните /византийците — б.а./, ако само били докоснали нещо от плячката.“²¹

Докато Никифор се отдавал на грабеж и безчинства, Крум организирай войската си и наредил да се преградят и укрепят старопланинските проходи.²² Хронистите предават, че той привлякъл на своя страна аварски отреди и дори въоръжил жени, за да се бият срещу врага. Така се стигнало до развръзката, която Никифор съвсем не очаквал. Според сведенията на Анонимния ватикански разказ императорът имал намерение да се отправи на запад, да премине като победител през Северна България и да стигне до Средец.²³ Той обаче не се решил да изпълни това свое намерение и на 25 юли повел войската си обратно на юг през Стара планина.

Пътят сега се оказал преграден от дървета и

клони в тесните места, над които бдели Крумовите отреди.²⁴ Мястото на решителното сражение по всяка вероятност е било в теснините на северния склон на Върбишкия проход, по течението на Камчия. Теофан пише: „Поради това Крум, разгневен, се укрепил, изпратил хора и укрепил входовете и изходите на страната, като ги преградил с дървени укрепления.“²⁵ А Анонимният ватикански разказ съобщава: „А пък българите били направили от големи дървета страшна и мъчнопроходима преграда, подобна на стена.“²⁶ Когато императорът разбрал истинското положение, той не бил в състояние да предприеме нещо и казвал на хората от своята свита: „Дори крилати да бихме станали, никой да не се надява, че ще избегне гибелта.“²⁷

През нощта на 25 срещу 26 юли 811 г. българите се спуснали от планинските височини и започнали да избиват изненаданите и напълно объркани византийски войници. Изворите предават по следния начин драматичния развой на битката: „Прочее, като намерили удобен случай и като наблюдавали от планините, че [ромейците] обикалят и се лутат, българите... ги нападали... Като се противопоставяли малко време и не могли да постигнат нищо, те /ромейците — б.а./ били жестоко избивани.“ Следващите войскове части, „когато видели това, ударили в бягство. А на това място течала много тинеста и мъчнопребродима река. Тъй като не намерили веднага брод, за да преминат, [ромейците], преследвани от неприятелите, изпадали в реката. Понеже те навлезли [в реката] заедно с конете си и не могли да излязат, затънали в тинята и били газени от онези, които пристигали отзад. Като падали едни връз други, реката така се напълнила от люде и коне, щото неприятелите преминавали отгоре невредими и преследвали останалите.“ Тези, които някак си преминали реката, „стигнали до преградата, която... била много яка и твърде мъчнопроходима. Тъй като те не могли да я прекосят с конете си, оставяли конете, покатервали се с ръце и крака и увисвали на другата страна. На външната страна обаче имало изкопан дълбок ров и когато те се прехвърляли от височината, крайниците им се разкъсвали. Едни от тях умирали веднага, други пък повървявали малко и като не могли да ходят, падали на земята и така загивали, измъчвани от глад и жажда. На други места пък някои запалили преградата. Когато връзките изгорели и преградата паднала върху изкопа, бягащите непредпазливо се спускали и попадали с

Пратеници на византийския император Лъв V Арменец пред хан Крум. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека /л. 18/

конете си в изкопания ров заедно с огъня... Всички загинали там: едни — погубени от меча, други — удавени в реката, трети паднали от преградата, а някои изгорели в огъня на изкопа. Спасили се само малцина, но и те, след като пристигнали по домовете си, почти всички измрели. В същия ден прочее бил погубен и император Никифор..., без никой да може да съобщи по какъв начин е погинал.²⁸ Сред малцината спасили се бил и Никифоровият син Ставракий, който получил тежка рана в гърба, но все пак успял да се добере жив до Одрин.²⁹

Според Теофан Крум наредил да отрежат главата на Никифор, да я забият на кол и така я държал няколко дни „за показ на идващите при него племена и за наш позор“. След това черепът бил изчистен, обкован отвън със сребро и българският владетел с гордост черпел славянските князе с него.³⁰

Удържаната във Върбишкия проход победа на българите е едно от най-тежките поражения, които Византия понесла през своята многовековна история. Теофан отбелязва: „И цялата християнска красота загинала!“ Заедно с императора били убити и много от най-добрите византийски военачалници. Безспорно изходът от това сражение имал извънредно важни последици.

ПОХОДИ НА БЪЛГАРИТЕ В ТРАКИЯ ПРЕЗ 812–813 Г. ОБСАДА НА ЦАРИГРАД. ПОДГОТОВКА ЗА НОВА ВОЙНА. След поражението във Върбишкия проход Византия изпаднала в много тежко положение, което се изразило между другото и в честа смяна на императори. Спасилият се Никифоров син Ставракий бил провъзгласен за император, но още през есента на същата 811 г. бил свален и заместен от зетя на Никифор, който заел престола под името Михаил I Рангаве /811–813/.

Българите също трябвало да лекуват раните, получени при похода на Никифор. Необходимо било време, за да се съвземат и да организират силите си. България могла да предприеме настъпателни действия едва на следната година. Първият удар българите нанесли на пограничния град Дебелт, който бил превзет след краткотрайна обсада. Неговите жители заедно с епископа били преселени в България. Така Крум поставил начало на практиката при превземане на византийски градове да изпраща жителите им далеч на север в българските предели, а някои — дори в „България отатък река Дунав“.

Последвали нови български нападения в Тракия чак до Струма, които всявали паника сред византийското население. То бягало дори от градовете, срещу които не било извършено българско на-

стъпление, например от Анхиало, Верея, Никица /Малка Никея/ и Проват /последните два града се намирили близо до Одрин/, от Пловдив и др. Далеч на юг в Беломорието, уплашено от предполагаемо българско нападение, избягало населението на Филипи /близо до дн. Драма/.³¹ Избягали в старите си поселища и онези византийци, които Никифор бил изпратил сред славяните в съседство с българската държава.

Опитите на византийците за противодействие се оказали слаби и безрезултатни. През юни 812 г. Михаил I се отправил на поход против българите, но войниците, предимно от азиатските провинции на империята, се разбунтували още в Цурулуи. По същото време във византийската столица бил разкрит заговор против императора, което го принудило да се върне.

Междувременно българите продължавали действията си в Тракия с цел да държат византийците в напрежение. През есента на същата година Крум предложил мир при условие Византия да потвърди договора, сключен през 716 г. между византийския император Теодосий III и българския хан Тервел. Предложението било направено от български пратеници, водени от славянския първенец Драгомир.³² Михаил I отказал да сключи мир „по внушение на лошите си съветници“, както изрично пише Теофан. Военните действия продължили. Крум, който предварително бил заплашил, че ако Византия не се съгласи на посочените мирни условия, ще нападне важната крайморска крепост Месемврия, обсадил града и в непродължително време го превзел.

Теофан съобщава следните интересни подробности: „Към средата на месец октомври Крум се отправил с войската си срещу Месемврия с бойни и обсадни машини, които научил да прави по вина на Никифор, погубителя на християните. Именно един покръстен арабин, който бил много опитен в механиката, бил настанен в Адрианопол от Никифор, когато този се отправил на поход. Той не му въздал никаква достойна награда или благодеяние, но дори му намалил и заплатата, а когато започнал да недоволствува, набил го жестоко. Отчаян от това, той избягал при българите и ги научил на всяко изкуство за строене бойни машини. Между това Крум, нападайки с тия машини, превзел града, като цял месец никой не му се противопоставил поради голяма глупост... Враговете намерили града изпълнен с всякакви необходими за живота на хората неща и го завладели заедно с Дебелт. Там намерили и 36 медни сифона и немалко количество от изхвърляния чрез тях течен огън, както и множество злато и сребро.“³³

Въпреки загубата на Месемврия византийци

те не се съгласявали да сключат мир.³⁴ Така дошла зимата на 812—813 г., през която Крум извършил големи приготовления за нападение срещу Византия, а Михаил I се готвел за отбрана. Военните действия започнали към средата на февруари 813 г. Изглежда, че тогава български части са извършили предварително разузнаване в Тракия и бързо се върнали обратно. Този факт бил сметнат от византийския император за победа „по божия промисъл“.³⁵

По-късно, през пролетта, Крум предприел поход към Одрин. Натам се отправил начело на голяма войска и императорът.³⁶ През юни войските се разположили на лагер на близко разстояние една от друга при Версиникия.³⁷ Според някои сведения съотношението на войниците в двете войски било десет към едно в полза на византийците. Вероятно сведението е преувеличено. Безспорно е обаче, че византийската войска е била по-многобройна от българската. Дълго никой не започвал сражение. Най-после на 22 юни императорът бил подтикнат и окуражен от своите пълководци да нападне. Предават се думите на един от тях, патриция Йоан Аплакис, който се обърнал към Михаил I, казвайки: „Докога ще чакаме и ще гинем? Аз пръв настъпвам в името на бога и вие смело ме последвайте! И победата ще бъде наша, защото сме десеторно повече от тях /българите — б.а./.“³⁸

Сражението било кратко. Византийците нападнали, но не могли да удържат дори първия контраудар на противника и се обърнали в бягство начело със самия император. Българите не очаквали такъв бърз и успешен развой на военните действия и отначало дори не се решили да преследват отстъпващия в безредие неприятел. Едва когато се убедили в пълното му объркване, те се спуснали бързо след него. Едни от византийците били избити при бягството, други се укрили в отделни крепости, които българите превземали една по една, а трети заедно с императора избягали в столицата. Българите взели и голяма плячка.³⁹

Победата при Версиникия още повече влошила тежкото положение на Византия и дала възможност на българския владетел да започне нападения до самата нейна столица. Победата решила съдбата и на Михаил I Рангаве, който принудително напуснал властта и бил изпратен в манастир. Императорския престол заел Лъв V Арменец /813—820/, отличаващ се за разлика от своя предходник със силен характер и енергия. Той взел веднага бързи мерки за отбраната на столицата, тъй като се очаквало нападение от българска страна.⁴⁰

Пътят към Цариград бил открит и българската войска се отправила по него, без да срещне

съпротива. Във византийски ръце оставали някои крепости в Тракия, на първо място Одрин, който бил обсаден от Крумовия брат. Самият Крум на 17 юли се явил с войската си пред стените на Цариград и установил безпрепятствено стана си там.⁴¹

Пред Златните врата под погледа на много граждани на византийската столица Крум извършил жертвоприношение, потопил краката си в морето, умил се и поръсил войниците си, които го приветствували. Той наредил да се направи окоп с вал от Влахерните до Златните врата, т.е. по протежението на стената, обграждаща Цариград по суша. Дали българският владетел е хранел надежда, че по този начин ще накара византийците да се предадат, или пък е извършил това само с цел да ги направи по-отстъпчиви при предстоящите преговори, от които не се бил отказал, не е известно. Убеден в невъзможността да превземе града, изглежда, че той е търсил начин да излезе от положението с достойнство, и предложил мир.⁴²

Лъв V решил да започне преговори, по време на които с измама да убие Крум и така да премахне опасността, надвиснала над Византия. Уточнено било срещата на императора с българския владетел да стане край морския бряг пред градските стени, където двете страни трябвало да се явят невъоръжени, съпроводени от малобройна свита. При предварителното уговаряне императорът, за да приспи бдителността на Крум, давал вид, че е склонен да изпълни българските условия. Срещата наистина се състояла според уговореното. Отначало всичко протичало наглед нормално. Крум обаче забелязал, че един от византийците направил някакъв съмнителен знак; съобразителен и бърз, той се хвърлил на коня си и побягнал, при което бил обсипан със стрели, но останал невредим.⁴³ Неговите придружители обаче не могли да се спасят. Първият човек след хана, чието име остава неизвестно, но е наречен в изворите логотет /вероятно така е титулуван в случая кавханът или друг висш български сановник/, бил убит. Константин Пацик, който имал византийски произход, но бил женен за сестра на Крум, и който при преговорите вероятно е трябвало да изпълнява ролята на преводач, както и неговият син били заловени живи.⁴⁴

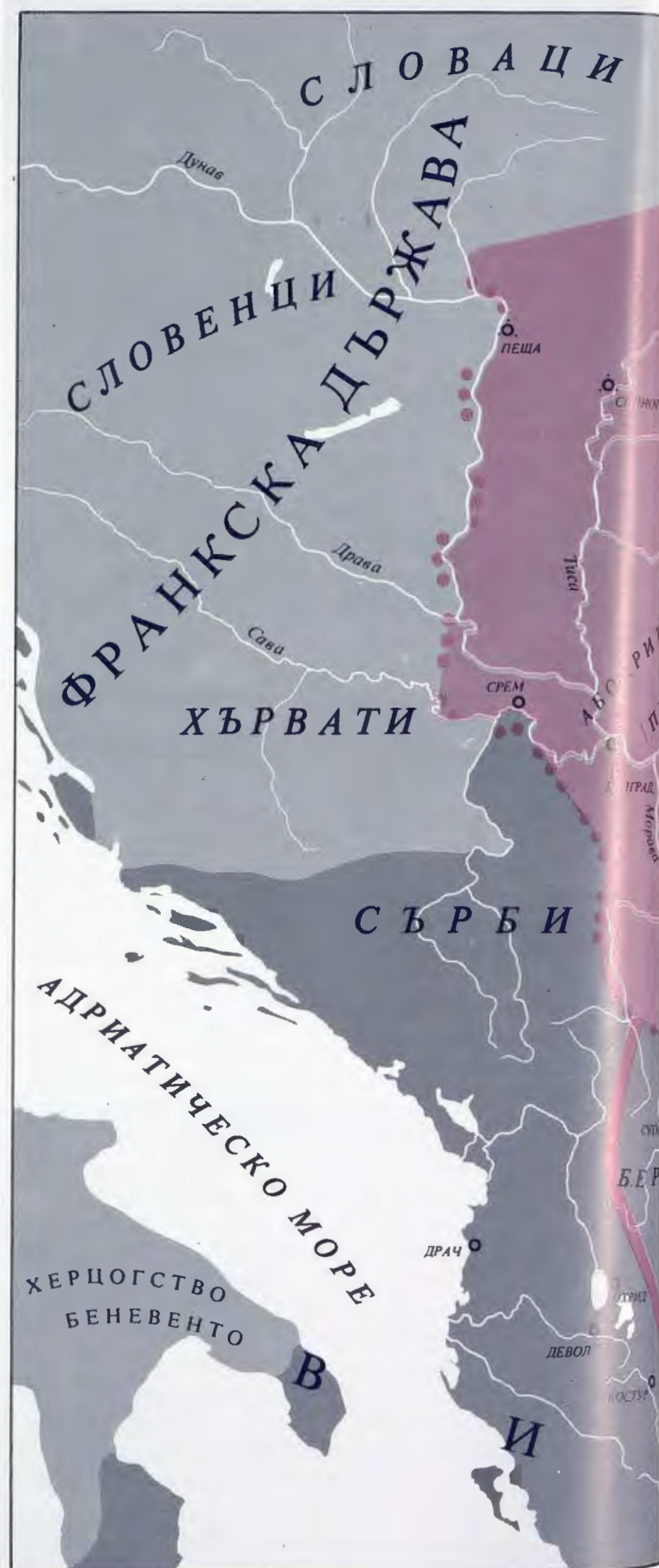
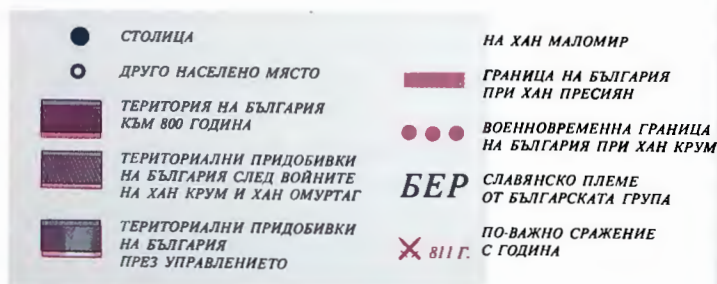
Разярен от проявеното вероломство, Крум наредил да бъдат сринати всички църкви, дворци и постройки, които се намирили извън стените на Цариград. Пленените византийци и заловеният добитък били изклани, статуи и други богати украси били откарани на коли в България. Последвало опожаряването на почти всички градове и крепости от Цариград до Одрин, по цялото европейско

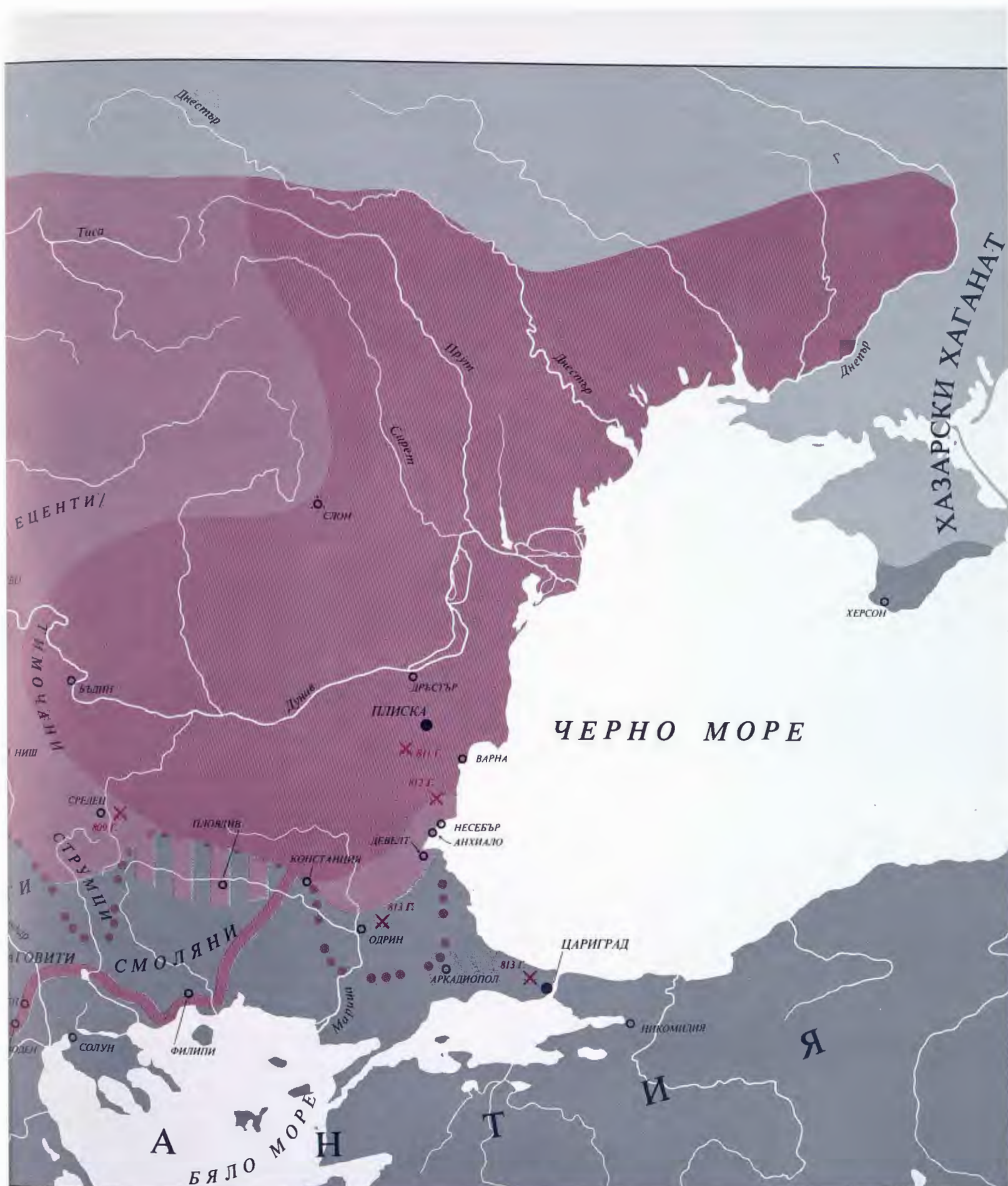
крайбрежие на Мраморно море и по бреговете на Дарданелите. Превзети и разрушени били Регион /дн. Кючукекмедже/, Атира /епископско седалище на около 15 км западно от Регион/, Силиврия и Даонис /на брега на Мраморно море/, Хераклея, Редесто /дн. Родосто/. Като не могли да превземат веднага някои крепости, например Панион и Апрос /югозападно от Родосто/, българите унищожили всичко извън стените им. След това те се спуснали по брега на Дарданелите до Хексамил, при северния вход на Галиполския полуостров. Разрушени и опожарени били крепости и селища във вътрешността на Източна Тракия.⁴⁵

Крум се върнал обратно при Одрин и усилил обсадата, започната от неговия брат. С помощта на каменометни и стенобойни машини той заставил града да се предаде.⁴⁶ Българите пленили 10 000 души от жителите на Одрин и от околностите; пленниците били отведени в „България отвъд Дунава“⁴⁷. Безспорно е, че това, както и други подобни преселвания на византийци далеч в българските предели са имали за цел да разреждат византийското население в Тракия, да отслабят още повече защитните ѝ сили и да улеснят следващите военни действия на българите.

За да държи византийците в постоянна тревога и под непрекъсната заплаха, още през късната есен на 813 г. и в началото на зимата Крум изпратил 30-хилядна войска — „цяла в желязо“ — в Тракия по посока на Цариград. Войската стигнала до Аркадиопол /дн. Люлебургас/, преминала р. Еркене и пленила около 50 000 византийци — по всяка вероятност бягащи на юг. Освен пленниците, които откарали в страната си, българите събрали и голяма плячка от скъпи дрехи, покривки, килими и др., както и цели стада овце и волове.⁴⁸

През зимните месеци на 814 г. Крум усилено се готвел за предстоящата война. Във войската били привлечени масово славяни и авари.⁴⁹ Голямо внимание било обърнато върху въоръжаването с възможната най-модерна за времето военна техника. Пригответни били различни машини за пре-

МЯРКА 1:5 000 000

0

50

100 KM

вземане на кули и за разбиване на крепостни стени /каменомети, стреломети, огнехвъргачки и др./ — очевидно те са имали предназначението да атакуват византийската столица откъм сушата. Взети били специални мерки за превозването на военните съоръжения до Цариград. Хиляди волове трябвало да закарат всичко необходимо на 5000 обковани с желязо коли.⁵⁰

Лъв V наредил да се извърши подробно разпознаване за военните приготовления в България. Получените сведения причинили силна тревога в Цариград. Императорът взел бързи мерки за здравяване на столичните стени и други укрепления, заповядал дори да бъде изградена още една стена.⁵¹

В разгара на подготовката за война обаче, на 13 април 814 г., Крум неочаквано починал, вероятно от разрыв на сърцето. Българите изгубили един от най-могъщите си владетели, а византийците си отдъхнали с облекчение.⁵²

БЪЛГАРИЯ И ВИЗАНТИЙСКО-ФРАНКСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. По времето на хан Крум България превзела напълно отдавна тегнещата над нея опасност, която я заплашвала още от момента на създаването ѝ — опасността да бъде унищожена от Византийската империя. По същото време престижът на българската държава в международно отношение, обусловен от нейното териториално разширение и безспорна военна мощ, чувствително се увеличил.

Сега двете големи сили в Европа — Византия и Франкската империя — трябвало да се съобразяват със своите съседи — българите. Отношенията между франки и византийци пък могат да бъдат правилно разбрани и обяснени само ако се вземе под внимание нарасналото значение на България.

Известно е например, че Карл Велики получил императорска корона и започнал да се смята за продължител на Западната Римска империя още през 800 г. Империята на Карл и неговата титла били признати от византийците обаче едва през 812 г. Промяната на отношението към франките безспорно е била наложена от заплахата, надвиснала над Източната империя от страна на българите.

Западни историци и хронисти, по-близки или по-далечни по време до споменатите събития, са съхранили интересни сведения за тях. Така например Айнхард, един от най-осведомените съвременни автори, сам близък на Карл и работил в неговия дворец, отбелязва военните действия между българи и византийци и гибелта на император Никифор, като същевременно се спира върху отношенията между византийци и франки. Точно по времето, когато ромеите били изправени пред го-

лямата опасност, идваща от страна на българите, те повели преговори за уреждане на отношенията си с франките. Айнхард изрично пише, че „константинополските императори Никифор, Михаил и Лъв доброволно търсили неговото /на Карл Велики — б.а./ приятелство и съюз и изпращали при него твърде много пратеничества“⁵³.

Същите събития са засегнати и от авторите на Универсална хроника,⁵⁴ на Кратки Лаурисенски летописи,⁵⁵ на Фулденски анали /част първа/,⁵⁶ на Ламбецийски франкски летопис,⁵⁷ на Регинонската хроника⁵⁸ и от т.нар. Саксонски анализ, автор на летопис със същото име,⁵⁹ и др. Всички те отбелязват благосклонността, с която византийците се съгласили да сключат договор с Карл през 812 г. и да признаят императорската му титла. При това ромеите вероятно са искали да спечелят франките на своя страна във войната срещу българите. Карл обаче, зает твърде много на запад, не проявил склонност да започне военни действия срещу българската държава.

И по-късно Византия продължавала да търси помощта на франките за отбиване на заплахи от страна на българите. Още в началото на 814 г., когато българските войски се готвели да атакуват Цариград, византийците изпратили пратеници отново при франкския император. Карл Велики току-що бил починал и престола заемал неговият син Людовик Благочестиви /814—840/. Целта на мисията е посочена в изворите съвсем ясно: „Пратениците на гърците искаха помощ от него /император Людовик — б.а./ срещу българите.“⁶⁰

За византийците намесата на франките, които могли да ударят българите в гръб от северозапад, би била наистина спасителна точно по време то, когато Крум извършвал големи приготовления за решителен удар срещу Цариград. Няма сведения, че е последвал положителен отговор от франкската страна. Смъртта на българския владетел обаче отклонила надвисналата над Източната империя опасност.

2. Вътрешнополитическа дейност на хан Крум

УКРЕПВАНЕ НА ФЕОДАЛНИТЕ ОТНОШЕНИЯ. Хан Крум бил не само талантлив пълководец, разширил пределите на своята държава и издигнал нейния международен престиж; като разпител на интересите на господстващата класа, съвпадащи с неговите собствени интереси на владетел на феодализираща се България, той развил и значителна вътрешнополитическа дейност.

Български войници от Менология на император Василий II от XI в. Библиотека на Ватикана

Победоносните войни на северозапад, разширението към Средец и югозападните земи на полуострова, победата през 811 г. и последвалите военни действия в Тракия довели до обогатяването на владетеля и на неговите първи помощници. Една немалка част от военната плячка се присвоявала от тях — а тя била значителна: при нападение на югозапад по долината на Струма например били отнети от византийците 1100 литри злато;⁶¹ при победата над Никифор били иззети големи количества оръжие; богата плячка от злато, сребро, боеприпаси и военни съоръжения била спечелена при превземането на Месемврия през 812 г.;⁶² през 813 г., след победата при Версиникия и след

превземането на Одрин и на някои други градове в Тракия и в околностите на Цариград били откарани с коли в България както оръжие и боеприпаси, така и богата украса, статуи, килими, скъпи дрехи, медни изделия и др.;⁶³ немалко богатства били присвоени след победата над аварите и от земите северно от Дунава. Завоеванията на нови територии разкривали големи възможности за издигането на едри земевладелци. Същевременно войните, водени от Крум почти през цялото време на неговото управление, утежнявали положението на селячеството — по един или друг начин то загубвало правото си на собственост върху своята земя, принуждавало се да се подчини на едрите земевладелци и да обработва тяхната земя вече като прикрепено към нея население. Всичко това довело до по-пълно изиявяване на процесите, започнали още от по-рано в българската държава, т.е. до

постепенно формиране на феодалното общество.

ВОЕННА ТЕХНИКА. Българската войска през разглеждания период разполагала с най-добрите за времето си бойни средства, при чието изготвяне бил използван и византийският производствен опит. Между византийските пленници и бегълци, заселени в българските предели, имало и опитни майстори, техници и механици, които българският владетел своевременно привлякъл на работа. В изворите се говори например за Евматий, добър механик, който избягал при Крум след превземането на Средец през 809 г.⁶⁴ Друг много опитен механик, арабин по произход, помогнал на българите при обсадата на Месемврия.⁶⁵

У Скриптор Инцертус /IX в./ е дадено сравнително подробно изброяване на бойните средства, произвеждани в България по онова време. На първо място трябва да се посочат подвижните бойни кули, познати още от античността, но усъвършенствувани през Средновековието. Строени били на няколко етажа съобразно с височината на стените на обсажданата крепост — понякога стигали до 20 и повече метри. Разположените по етажите стенобойни и каменометни машини се обслужвали от обучени бойци. За предпазване от запалване кулите били покривани със сурови кожи, понякога напоени с оцет. Българите строили и други сложни съоръжения: метателни машини, които изхвърляли огромни камъни за разбиване на крепостните стени; дървени навеси, известни с името куританки, които били докарвани до стените, за да могат скритите под тях бойци да ги подкопават; високи сглобяеми стълби с куки за качване по стените; железни и дървени лостове за подкопаване и разрушаване на стените; овни, или тарани, за пробиване на стените. Бойците разполагали също с огнеметни, стрелометни и други съоръжения.⁶⁶ Изобщо българската бойна техника по времето на Крум се намирала на голяма висота — важна предпоставка за успеха на неговите военни мероприятия.

Освен в областта на бойната техника няма съмнение, че българите са отбелязали напредък и в производството на други материални блага, за което за съжаление почти липсват сведения. За транспорта например, пак във връзка с войните, те строили здрави, обковани с желязо коли — 5000 такива коли, теглени от хиляди волове, трябвало да превозят военни съоръжения и боеприпаси до Цариград през пролетта на 814 г. Несъмнено овладеният технически и производствен опит е намирал приложение тогава и по-късно в мирното строителство и в стопанската дейност.

ЗАСИЛВАНЕ РОЛЯТА НА СЛАВЯНИТЕ.

България при хан Крум направила важни стъпки

по пътя на своето по-нататъшно държавно развитие и народностно обединение. Три са, както е известно, основните етнически компоненти на българската народност — старото балканско, предимно тракийско население, славяните и прабългарите. Тракийското население било до голяма степен още твърде рано погълнато от славянската среда; то, вече претопено или на места запазено по-дълго в някои компактни маси, безспорно е оставило в наследство известни елементи от своя бит, материална и духовна култура. Главните етнически групи обаче, които играли активна роля както при създаването и укрепването на българската държава, така и при формирането на българската народност, били славяните и прабългарите.

Макар и по-малобройни, прабългарите отначало доминирали политически — в управлението на държавата, при издигането на нейните ръководители /хановите и техните първи помощници/, във върховното командване на войската. Славяните обаче, които били значително повече на брой, имали безспорни заслуги за укрепването и разширяването на държавата.

При голямото териториално разширение по времето на Крум в пределите на страната влезли земи, населени със славяни и някои по-малобройни етнически групи — авари и др. Прабългарит ставали все по-незначителна част от населението на разрастващата се държава, а за нейното разширение и укрепване все по-голяма роля започнали да играят увеличаващите се на брой славяни: те се сражавали по всички фронтове; Крум разчитал на тях и като върховен ръководител съзнавал важността на техния принос в осъществяването на своята държавна политика.

Като израз на признателност за приноса на славянската племенна и военна аристокрация при отблъскването на Никифор Крум събирал славянските князе на угощения и пиел с тях наздравици от превърнатия в чаша череп на победения император. Той поверил на славянина Драгомир, очевидно притежаващ ценни качества на дипломат, една от най-важните задачи в своята външнополитическа дейност — преговорите с Византия за мирно уреждане на отношенията между двете страни.

Тези действия на Крум показват както неговото отношение към славяните, така и тяхната разрастваща се роля в изграждането и управлението на българската държава.

НАЧАЛО НА АДМИНИСТРАТИВНО ПРЕУСТРОЙСТВО. При постигнатото по времето на Крум разширение на българската държава било необходимо да се вземат специални мерки за управлението на новите земи. В известния Хам-

Барлийски надпис, носещ името си от мястото, където е намерен /Хамбарлии, дн. Маломирово/, като говори за българските завоевания на юг от Стара планина, от Девелт до Средец, Крум отбелязва: „... направих моя брат, а стратегът Леон нека бъде негов подчинен. От Берое и... Дултроини за дясната страна е първенец ичиргу боилът Тук, а стратегите Вардан и Йоан са негови подчинени. За лявата страна на моята държава /саракт/ — за Анхиало, Девелт, Созопол, Ранули — командуваш е Боилът кавхан Иратаис, а Кордил и Григора са му подчинени.“⁶⁷

Хамбарлийският надпис показва административното устройство, което Крум се опитал да въведе в българските територии на Тракия. Той разделил тези земи на три части, като централната, вероятно към Одрин и по посока на Цариград, оставил под върховната власт на своя брат, който ръководил обсадата на Одрин преди превземането му. Другите две части, наречени дясна и лява страна на държавата /саракта/, ханът наредил да бъдат управлявани от ичиргу боила Тук и кавхана Иратаис. Посочени са някои важни градове и крепости в присъединените земи. Тъй като в тези земи имало и византийско население, за помощници на главните управители били определени византийски стратегии. С тези мерки Крум поставил началото на ново административно устройство на държавата.

ЗАКОНОДАТЕЛСТВО. Крум е известен със законодателната си дейност — той е създател на първите български писани закони. Как се е тигнало до мисълта за необходимостта от нови закони и какви са били те, не е известно. Данни за тях съдържа само един извор — познатият Лексикон на Свидас.⁶⁸

Свидас дава най-напред обяснение на въпроса, какво е накарало Крум да прибегне към издаването на закони. Той разказва, че след победата над аварите българският владетел разпитвал авари и пленници за причините, които според тях са ели страната им до гибел. Получил отговор, че, първо място, устоите на държавата били подани поради клеветите, които се увеличили много и погубили по-храбрите и по-благоразумните. На второ място запитаните изтъкнали дейността на злодейците и крадците и липсата на добросъвестие, тъй като се стигнало до известно взаимодействие между престъпниците и съдещите ги. На трето място били споменати пианството и подкупите, които заразили всички авари. И на последно място била посочена търговията, чрез която всички започнали да се лъжат помежду си.⁶⁹

Свидас продължава буквално: „А той, като чул думите им, свикал всички българи и им запо-

вядал, като издал следните закони: Ако някой обвини /наклевети — б.а./ друго, да не бъде слушан, преди да бъде вързан и разпитан. И ако се окаже, че той клевети и лъже, да бъде убит. Не се позволява да се дава храна на онзи, който краде. Или ако някой би се осмелил да направи това, имотите да му бъдат отнети. Заповядал също да се строшават краката на крадците и всички лозя да се изкоренят. На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде [достатъчно] задоволен, за да не изпадне пак в нужда, или пък който не постъпва така, ще му бъдат отнети имотите.“⁷⁰

Това е всичко, което е известно за законодателната дейност на Крум. Както се вижда, то повдига много въпроси, но не разкрива ясно и подробно нито самите закони, нито съображенията за тяхното издаване. Трябва да се приеме, от една страна, че цитираното сведение е само отглас от Крумовата законодателна дейност, а, от друга страна, че и малкото, което се съдържа в него, не отговаря точно на фактите.

Свидас обяснява решението на Крум да издаде закони с разговора, който ханът бил водил с аварски пленници. Дори да се приеме, че такъв разговор наистина се е състоял, едва ли може да се допусне, че само той е подтикнал българския владетел към действие. Без съмнение Крум и неговите сътрудници са пристъпили към издаването на закони, понеже са били убедени, че държавните интереси се нуждаят от тях.

Самите закони, изложени от Свидас, носят до известна степен легендарен характер, като някои се опровергават от други сведения за тогавашната българска действителност. Едва ли може да се допусне например, че Крум е издал закон да се изкоренят лозята. Това твърдение противоречи на известието в Анонимния ватикански разказ, където се споменава, че Никифор при завземането на Плиска намерил в избите на Крумовия дворец вино, което щедро раздавал на своите войници.

Не е сигурно, че и наказанията са били точно такива, каквито ги е описал Свидас. В Лексикона се споменават някои наказания, които може да са заимствувани — било от Свидас, било от самия Крум — от византийските закони, по-точно от т.нар. Еклога. Във Византия били известни и членовредителни наказания, за каквито говори заповедта на Крум да се пречупват краката /пищялките/ на крадците.

И все пак от сведението за Крумовото законодателство могат да бъдат направени някои по-малко или повече сигурни изводи.

На първо място, става ясно, че имуществената диференциация в страната е била твърде напреднала — имало собственици на имоти и богат-

ства, имало и бедни, лишени от средства за препитание членове на обществото. Материално преуспелите, между които се намирали самият владетел и неговите сътрудници, били заплашвани от стремежа на бедните да сложат ръка върху техните богатства, изразен в сведението за крадците. Една част от законите на Крум имала за цел да осигури преуспяващата богата класа и да отстрани опасността тя да загуби своята собственост. Затова трябвало да бъдат наказвани жестоко всички, които посягали на чуждото богатство, наречени крадци. Изобщо опазването на частната собственост е една от най-важните задачи, които Крумовите закони преследвали.

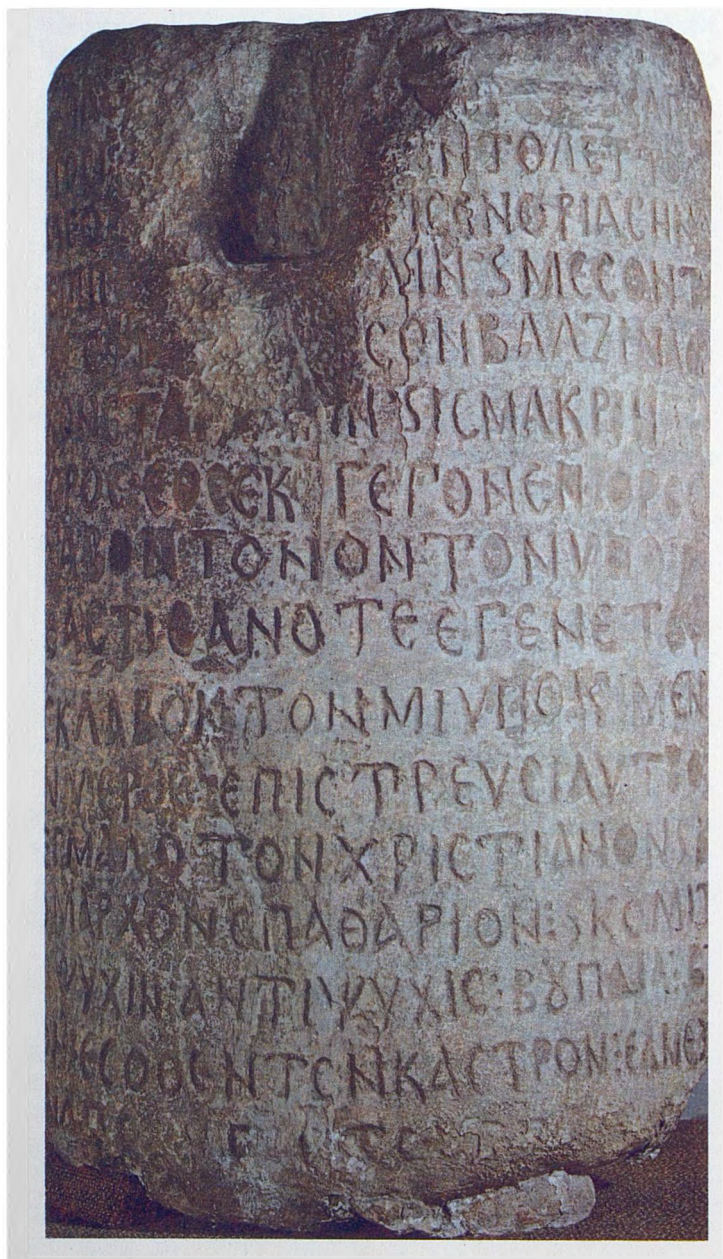
На второ място, не трябва да се забравя, че обеднелите маси, които се състояли главно от селяни /наречени просяци/, са създавали грижи на

Крум и на неговите помощници. Налагало се да бъдат взети мерки, които да осигурят спокойствие в страната, така необходимо на владетеля и управляващите. Как точно е трябвало да бъдат задоволени бедните селяни, не се казва, но се изтъква, че те следвало да получат достатъчно, за да преживяват и да не повдигат нови искания. От обяснението на Свидас се разбира, че не става дума за обикновени просяци, а за широки слоеве от низините на тогавашното българско общество. Затова най-правилно е да се предположи, че Крумовите закони са имали за цел да регулират и ускорят процесите, водещи до поставянето на обеднелите и лишени от земя и средства за производство селяни под покровителството и властта на издиганите се едри земевладелци.⁷¹

Като владетел Крум без съмнение е виждал и други недъзи и злини в държавата, които искал да премахне или поне да сведе тяхното вредно влияние до минимум. Отглас от неговата дейност в тази насока са т.нар. закони срещу лъжливите обвинители, клеветниците и лъжците. Едва ли обаче и сведението за тези закони трябва да бъде прието и тълкувано само в тесния смисъл на думата. Много по-вероятно е тук да се имат пред вид и други вредители на държавната власт, чиято дейност могла да бъде окачествена като доносническа и клеветническа. Естествено държавата в Крумово време в лицето на своите централни и местни органи е била заплашвана от политически противници, които се стремели да злепоставят нейните представители както пред народа, така и едни спрямо други. Вероятно и срещу тях са били насочени издадените от Крум закони, които под формата на борба срещу клеветници, доносници и лъжци трябвало да укрепят престижа на властта.

В такава светлина следва да бъдат приети и тълкувани оскъдните и неясни сведения на Свидас. Те показват, че с издаването на своите закони Крум е целел да укрепи интересите на изграждащата се феодална класа в България и на държавната власт, на която той стоял начело.

Законодателната дейност на Крум оказала и друго твърде съществено въздействие върху живота на тогавашна България. До негово време в страната били в сила обичайните права на отделните етнически групи и наказания за правонарушения били налагани съгласно със старите обичайни правни норми. При това положение на прак

Колона с български надпис на гръцки език, съдържащ сведения за сключения през 815 г. между българи и византийци 30-годишен мирен договор. Намерена при с. Сюлейманкьой /дн. Сечище/, Шуменски окръг. Национален археологически музей — София

тика в много случаи държавата не могла да осъществява своята върховна власт над всички, а и отделните етнически групи не били винаги достатъчно свързани с държавната власт и не винаги се подчинявали на нейния върховен авторитет.

Крумовите закони били валидни за „всички българи“ и заличавали различията между старото заварено население, славяните и прабългарите — всички поданици на държавата трябвало да изоставят своите стари обичайни права и да се подчиняват на новите общозадължителни закони. Така Крумовото законодателство допринесло съществено за преодоляване различията между отделните етнически групи и за постигане значителни успехи по пътя на изграждането на единна българска народност. И тъй като най-многобройно било славянското население в държавата, всевалидността на новите закони косвено облагодетелствувала славяните и допринасяла за тяхното издигане. Така новите закони допълвали вътрешнополитическата дейност на Крум, насочена към славянизирание на българската държава.

Накрая следва да се изтъкне, че още в ранната българска историография Крум е бил преценяван като голям владетел — „отбран, великодушен и благополучен във война“, постигнал такива успехи срещу византийците, каквито неговите предходници не могли да осъществят,⁷² като „най-силния от всички български князе“⁷³.

Крум наистина има безспорни заслуги за укрепването, разширението и вътрешното утвърждаване на българската държава, за издигането на нейния международен престиж. Външно- и вътрешнополитическата дейност на този бележит владетел положили основите за още по-голямото възможване на българската държава през втората половина на IX и началото на X в.

3.

Външнополитическа дейност на хан Омуртаг

Хан Крум оставил след себе си голяма и мощна държава, готова за война срещу Византия. Оказало се обаче, че облекчението, с което византийците посрещнали вестта за неговата смърт, не било лишено от основание. Българите не нанесли готвения срещу Цариград удар. С ненадейната смърт на владетеля настъпило известно смущение в ръководните среди на българската държава. Наскоро обаче престола заел Омуртаг.⁷⁴

В сведенията на изворите,⁷⁵ засягащи събитията в България в продължение на година-година и половина след Крумовата смърт, съществува

известна неяснота, която е дала повод за появата на някои противоречиви мнения. Като управители на страната за този период се споменават три лица: Дукум, Цок и Диценг. Едни от изследвачите смятат, че те са били Крумови „воеводи“, които са играли важна роля в събитията, но не са заемали престола.⁷⁶ Други са на мнение, че Дукум и Диценг са управлявали за кратко време държавата: Дукум заемал престола само дни или седмици, а последвалият го Диценг управлявал няколко месеца — първият починал, а вторият ослепял и след това бил удушен; двамата били синове на Крум и по-големи братя на Омуртаг.⁷⁷ Съществува и мнение, че Дукум и Диценг са били близки роднини на Крум, които управлявали последователно като регенти на неговия малолетен син.⁷⁸ Но дори и да се приеме, че Дукум и Диценг са били за кратко време български владетели, още през 815—816 г. държавната власт била вече стабилизирана със заемането на престола от Омуртаг. Най-вероятно е все пак той въпреки известни смущения да е наследил властта направо от своя баща.⁷⁹

МИР С ВИЗАНТИЯ. Първата външнополитическа задача, която чакала разрешение, било уреждането на изострените до краен предел отношения с Византия. В Тракия по посока на Цариград били пръснати български войски, които трябвало да поддържат непрекъснато заплахата над ромеите. При новия развой на събитията обаче българите не могли да предприемат решителни действия. Лъв V потеглил на поход от столицата по одринския път и при Буртудизус, или Бурдозис /дн. Бабаески/, където срещнал българите, разположил на лагер своята войска. По всяка вероятност това е станало не по-късно от есента на 814 г. Стигнало се до сражение, в което византийците употребили военна хитрост: „След като се завързало ожесточено сражение, нашата войска по императорска разпоредба започнала да отстъпва, та и самият император побягнал заедно с нея. И тъй българите се впуснали да ги преследват, но императорът се обърнал срещу тях със съпровождащата го войска...“⁸⁰ Българите претърпели поражение, а някои от пленниците били жестоко наказани на площада в града.

Дали поражението е решило окончателно въпроса за мира или българите са били готови за него още от преди, не може да се каже. Безспорно е обаче, че сега Омуртаг и неговите помощници проявили готовност да се постигне мир с Византия, което и нейните управници желали. Започналите преговори завършили благополучно в края на същата или в началото на следната 815 г.

При сключването на мирния договор в Цариград били извършени интересни церемонии. Им-

ператорът трябвало да се закълне според българските езически обичаи, а пратениците на Омуртаг следвало да сторят същото според християнските обичаи. Един византийски съвременник, като предава станалото, обвинява императора със следните думи: „А кой не би оплакал най-горещо приятелството или договора, който сключил със съседните хуни, като постъпил така срамно и безчинно? Защото той си послужил с техните обичаи, а те с нашите и по този начин се доверили на взаимните си споразумения. Тогава можело да се види императорът на ромеите със своите ръце да излива на земята вода от чаша, да обръща собственоръчно конски седла, да се докосва до тройна юзда, да вдига трева нависоко и да се гордее с всички тия неща, а езичници да се докосват с нечестивите си ръце до нашите божествени символи /кръста и евангелието — б.а./ и да се кълнат в силата им.“⁸¹ Сведението говори за голямата заинтересованост на двете страни от сключването на договора — те проявили подчертана готовност да зачитат взаимно обичаите си; същевременно то разкрива непознатите по друг път български езически обреди, извършвани при подобни случаи.⁸²

Някои сведения за постигнатия мир са известни от Сюлейманкьойския надпис, носещ името си от селото, където е намерен /Сюлейманкьой, дн. Сечище, Шуменско/.⁸³ Според приетото напоследък разчитане неговото съдържание гласи: „... съобщение... и изпратиха ... сключиха мир за 30 години. Първата от единадесетте уговорени глави се отнася до територията. Тя трябва да бъде от Девелт до Потаму кастел и между двата Авролева, и до многото мостове, и между Валзина и Агатоники, и до Левке, и до Констанция, и до Макриливада, и до Хеброс, и до планината Хемус. Дотам стана определянето на границата. Втората глава за славяните, които са поданици на императора. Те трябва да останат така, както са били заварени, когато избухна войната. Третата глава за останалите славяни, които не са поданици на императора, в крайбрежната област. Той трябва да ги върне обратно в селата им. Четвъртата глава за взетите в плен християни и за заловените..., а за турмарсите, спатарииите и комитите: той ще даде..., а за простите войници — човек за човек. За пленените извън крепостите той ще даде по два бивола, ако... селата. Ако е избягал стратег...“⁸⁴ Останалата част от надписа е изгубена.

Мирният договор трябвало, на първо място,

да определи онази част от българо-византийската граница, която била непрекъснато нарушавана през последните години от управлението на Крум, а именно от черноморския бряг до източните склонове на Родопите.

Границата започвала при Девелт до Бургаския залив, продължавала общо в югозападна посока по известния граничен окоп Еркесия и минавала през Тунджа, вероятно северно от с. Княжево. По-нататък, движейки се между Агатоники и Валзина, достигала и пресичала Марица северно от Харманли към Констанция⁸⁵ /крепост на десния бряг на реката/. Оттам продължавала към Макриливада /дн. с. Узунджово/ и стигала до някой от върховете на Източните Родопи.⁸⁶

Вторият важен въпрос, който трябвало да бъ-

Хан Омуртаг изпраща вестители при византийския император Михаил II. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. Мадридска национална библиотека /л. 35/

де решен, за да се възстановят мирните отношения между двете страни, се отнасял до пленниците. По време на Крумовите войни в Тракия в българските предели било откарано значително на брой византийско население, което империята не можела да изостави на произвола на съдбата. Втората запазена клауза от договора уреждала предаването на това население на византийците. От своя страна и българите не били безразлични към съдбата на славяните в пограничните земи, част от които според първата клауза трябвало да останат във византийска територия. Тъй като това население било изявило открито желанието си да се присъедини към България по времето на Крум и участвувало по един или друг начин във водените от него военни действия, българската власт сметнала за необходимо да не го остави в земите, които

отстъпвала на Византия, а да го прибере на своя територия. Така се стигнало до компромисното решение за размяна на византийските пленници срещу това славянско население и до определяне конкретните условия на размяната.

Мирният договор е решавал вероятно и други важни въпроси, които сигурно са били записани и обяснени в унищожената част на Сюлейманкьойския надпис. От съдържанието на запазената му част могат да бъдат направени някои допълнителни изводи.

Явно е, че Омуртаг и неговите помощници са изоставили войнолюбивите планове на Крум спрямо Византия. Те дори показали склонност да отстъпят територии в Тракия, които българите при Крум били превзели и държали в свои ръце. За тази тяхна отстъпчивост може би са оказали влия-

ние и заплахите, надвиснали върху северозападните и североизточните граници на българската държава. Мерките, които българската власт предприела, за да отблъсне тези заплахи през следващите години, правят вероятно обяснението, че Омуртаг е отстъпил по отношение на Византия, за да отстои твърдо и успешно външнополитическите интереси на държавата другаде.

Запазените сведения за мирния договор засягат важния въпрос за българската държавна политика спрямо живеещите във и извън пределите на българската държава славяни. Знае се, че Крум е имал положително отношение към многобройното славянско население, разчитал на него при изпълнение на големите задачи на своята политика и издигал славянски ръководители на важни държавни постове. Самите славяни участвували най-активно във войните на този български владетел и допринесли съществено за разширяване пределите на българската държава и за издигане на нейния международен престиж. Непосредствено след смъртта на баща си Омуртаг се чувствувал задължен към славяните поради техния принос за успехите на държавата, изразил своята загриженост за съдбата на славяните в Тракия и взел мерки да ги защити и приюти в българските предели, доколкото това било възможно.

НАМЕСА ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИТЕ МЕЖДУОСОБИЦИ. Мирните отношения, установени с договора за 30 години, били спазвани от двете страни през цялото управление на Омуртаг, а и след него — чак до времето на Пресиян.⁸⁷ Българите не нарушили тези отношения дори през 820 г., когато сключилият договора император Лъв V бил свален от престола и убит, а на мястото му дошъл негов бивш приближен под името Михаил II Балба /820—829/. Наскоро настъпил и моментът, когато български войски като съюзници преминали тракийската граница, отправили се към византийската столица и стигнали до бреговете на Мраморно море.

Повод за тези действия на българската власт дал византийският военачалник Тома, наречен Славянина поради славянския си произход. През 820 г. Тома вдигнал бунт в Мала Азия, наложил се в тамошните земи, като привлякъл на своя страна широки маси от бедното и недоволено от империята селско и градско население. Към него се присъединила и флотата и той в края на 821 г. обсадил Цариград по море и по суша. През лятото на 823 г., когато действията на Тома Славянина продължавали, Омуртаг повел войската си и се явил пред византийската столица. Принуден да снесе обсадата, Тома насочил силите си срещу българите, но близо до Хераклея, на брега на Мраморно море,

претърпял тежко поражение. Той се оттеглил в укрепления Аркадиопол, където бил заловен от местни жители. През октомври същата 823 г. Тома бил наказан със смърт. Така българите начело с Омуртаг допринесли решително за ликвидиране на опасното за византийската власт движение на Тома Славянина.⁸⁸

Не са ясни конкретните причини и поводът за намесата на Омуртаг във византийските работи. Дали в мирния договор е съществувало специално споразумение за оказване на помощ между двете страни при подобни обстоятелства, дали към Омуртаг Михаил II Балба е отправил искане за помощ⁸⁹ или пък българският владетел по свой почин е решил да се яви пред Цариград и да спаси заплашения император и неговата власт,⁹⁰ не може да се установи поради липса на сигурни сведения. Безспорно е обаче, че българската намеса не е била в нарушение на мирните отношения между двете страни, които продължили и след нея.

ВОЙНА НА СЕВЕРОИЗТОК. Запазвайки установения с Византия мир, Омуртаг насочил вниманието си в друго направление, където облаците над българския небосклон се съгъстявали.

Българите трябвало да изпратят своите военни сили на североизток, за да запазят пределите на държавата от възникнала опасност по границата към Днепър. Според едни изследвачи опасността идвала от страна на унгарците,⁹¹ които в началото на IX в. се настанили в Южна Русия и стигнали до Днепър. Те не били още уседнали и се движели със своите племена, заплашвайки съседните земи. Някои историци смятат, че още Крум бил взел мерки да засили отбранителната мощ на българската граница там чрез преселеното от Византия пленено население.⁹² Според друго мнение изтъкнато напоследък, опасността не могла да дойде от страна на унгарците, защото те се установили в земите до Днепър по-късно, едва към 30-те години на IX в., а заплахата идвала от страна на хазарите.⁹³ За съжаление събитията в този край на българската държава са твърде неясни поради липса на сведения. Безспорно е обаче, че при Омуртаг техният развой взел заплашителен характер и българският владетел трябвало да изпрати войски, които стигнали до Днепър. Както известният старобългарски надпис с името на таркан Онегавон, за който ще стане дума малко по нататък, свидетелствува за военните действия в Панония, така друг подобен надпис говори за вой

ната на североизток, в която взел участие като военен командир удавлият се в Днепър „копан Окорсис, хранен човек“ на хан Омуртаг.⁹⁴ Вероятно тази война е била водена до 824 г., когато започнал конфликтът с франките, с които българите били заети до 829 г. От същия надпис може да се направи допълнително заключение, че българите са имали успех и че са преследвали неприятелите до споменатата река, която станала гранична.

БЪЛГАРО-ФРАНКСКИ ОТНОШЕНИЯ. Както вече бе изтъкнато, по Тимок и на запад от него живеели славянски племена, известни с името тимочани; по десния дунавски бряг, западно от тимочаните, до устието на Сава, българските предели били обитавани от браничевците, а по левия бряг на Дунава и по течението на Тиса живеели абодритите.⁹⁵ Тези славянски племена сега направили опит да се откъснат от българската държава. През 818 г. тимочаните заедно с абодритите и браничевците изпратили пратеници при франкския император Людовик Благочестиви с предложение да минат под върховната власт на франките, като запазят известна вътрешна самостоятелност.⁹⁶ Една година след това обаче те променили намерението си и решили да се присъединят към хърватския княз Людевит, който бил вдигнал бунт в областта между реките Сава и Драва, за да постигне пълна независимост. Людевит не могъл да удържи франкския натиск, бил разбит и се принудил да избяга в Сърбия /822/. Наскоро след това той бил убит, а хърватите, както и тимочани, абодрити и браничевци останали под властта на франките.⁹⁷

Развоят на описаните събития обезпокоил Омуртаг, който взел мерки да осуети отцепването на споменатите славяни и откъсването на територии от българската държава. Как точно е постъпил той в случая, остава неизвестно. Българският владетел разбирал добре, че ще успее да задържи славяните само ако убеди или принуди франките да не ги приемат. Франкските хроники дават сведения за българо-франкски преговори, за избухване на конфликт между двете страни и за пълната решимост на Омуртаг да прибегне дори до война, но да запази интересите на своята страна.

Първият дипломатически досег между българите и франки е отбелязан през 824 г. Тогава според франкския летописец Айнхард, според Фулденските летописи и според други франкски хроники Омуртаг изпратил пратеници при Людовик Благочестиви с писмо „за уреждане на мирните отношения“ или „за сключване на мир“⁹⁸. Франкският император от своя страна изпратил в България някакъв баварец на име Махелм, за да проучи положението.⁹⁹ На следната 825 г. отново българ-

ски пратеници отишли във франкската държава за определяне „границите и пределите между франки и българи“. Императорът, като изслушал българските пратеници, „отговорил на владетеля им както намерил за добре чрез писмо, изпратено по същите пратеници, които били проводени при него“¹⁰⁰. Отговорът явно не задоволил българския владетел и той на следната 826 г. пак изпратил пратеник при Людовик Благочестиви, „молейки го незабавно да стане определяне на границите или ако това не му е угодно, всеки да пази границите си и без мирен договор“¹⁰¹. И този път императорът не бързал да уреди отношенията с българите, а протакал преговорите — между другото и поради пръсналия се слух, че Омуртаг бил свален от престола и убит от един свой болярин. Предприето от франките разузнаване не потвърдило слуха, но конфликтът продължавал да се задълбочава.

През 827 г. българска въоръжена флота /*navalis exercitus*/ била изпратена по Драва. „... българите... разорили с огън и меч славяните, които живеели в Панония, изгонили техните князе и им назначили български управители.“¹⁰² Франките се опитали да противодействуват — „младият Людовик бил пратен срещу българите“¹⁰³ /става дума за сина на Людовик Благочестиви, известен по-късно като пръв германски крал под името Людовик Немски/. До големи сражения обаче не се стигнало. През 829 г. българска флота отново се явила по Дунава в Панония и опожарила някои франкски селища, разположени по реката,¹⁰⁴ без да срещне съпротива.¹⁰⁵

Решителните действия, предприети от Омуртаг, не позволили на франките да се намесят в българските работи. Отношенията между двете страни били, общо взето, уредени.

Отглас от споменатите военни действия съдържа в един надпис от това време, в който се казва, че „неговият /на хан Омуртаг — б.а./ хранен човек зера таркан Онегавон“, като отишъл в война, се удавил в Тиса.¹⁰⁶

Във връзка със събитията в северозападните български предели някои историци поддържат становището, че българите били изправени пред „франкская офанзива“¹⁰⁷, или пред „франкская завоевателна политика“¹⁰⁸, която те успешно отбили. В това твърдение се чувства известна пресиленост. Завоевателни стремежи към Българи франките не проявили дори по времето на могъщия си владетел Карл, водил наистина завоевателна политика в Западна и Централна Европа. Дори когато Карл подчинил аварите на запад от Средния Дунав и станал съсед на българския хан Крум, а византийската политика се опитвала да го насочи срещу българите, той не се поддал на ней-

ното внушение. Карловият син Людовик Благочестиви е известен като миролюбив владетел, който не продължил завоевателната политика на своя амбициозен баща. Той се стремил да запази наследената голяма империя, но никъде не предприел завоевателни действия.¹⁰⁹

Франко-българският конфликт, както сочат данните на изворите, не прераснал в голяма война. Едва ли той е бил започнат преднамерено от Людовик Благочестиви. Влошените отношения между Франкската империя и българската държава се обясняват главно със спора за споменатите славянски племена, които в желанието си да постигнат известна самостоятелност потърсили закрила у своя западен съсед. След сравнително краткотрайния конфликт отношенията между двете страни се подобрили, като Омуртаг съумял да задържи под своя власт разбунтувалите се племена — безспорен успех на неговата външна политика.

Последното известие за външнополитическата дейност на Омуртаг се отнася към 829 г., когато византийският император Михаил II Балба починал и бил наследен от сина си Теофил /829—842/. В хрониката на Михаил Сирийски за тази година е отбелязано, че при заемането на престола от новия император българите се спогодили с него.¹¹⁰ Ясно е, че в случая става дума за потвърждаване и продължаване на предишния договор за мир, който останал в сила до края на Омуртаговото управление. Омуртаг стоял начело на българската държава още около две години — до 831 г., когато починал.

През цялото свое управление, както личи от хода на събитията, Омуртаг се въздържал от конфликт с Византия и дори помагал на византийските управници в тежки за тях моменти /например по време на бунта на Тома Славянина/. В това отношение политиката на този български владетел се отличавала съществено от политиката на неговия предходник. Осигурил спокойствие на южната си граница, Омуртаг получил възможност да отдели повече внимание на събитията, разигравщи се в североизточните и северозападните предели на страната, и да насочи военните и дипломатическите си усилия за тяхното благоприятно разрешение. Тук той имал безспорни успехи, които свидетелствуват за погледа му на далновиден държавник.

Настъпилите сравнително мирни години позволили на Омуртаг да се заеме с разрешаването и на някои вътрешнополитически въпроси, да продължи започнатото от Крум дело за централизиране на държавния апарат и да разгърне значителна по размери строителна дейност, чиито следи са запазени до днес.

4.

Вътрешнополитическа дейност на хан Омуртаг

НОВО АДМИНИСТРАТИВНО ДЕЛЕНИЕ. ОТНОШЕНИЕ КЪМ СЛАВЯНИТЕ. Както във външната политика, така и във вътрешната хан Омуртаг проявявал самостоятелност и политически реализъм. Тези негови качества го довели до мероприятия, които бележат нов етап в изграждането и развитието на българската държава.

Обширността на държавата и развитието на феодалните отношения в нея изисквали здрава организация, която да има свои представители във всички части на държавната територия. Дотогавашното устройство, при което отделните племена живеели обособено, управлявани от свои вождове, не било вече подходящо и не отговаряло на напредналото развитие и на териториалното разширение на страната. То криело опасност от откъсване и неподчинение. Трябвало да се раздели държавата на административни области, управлявани от пряко назначени и подчинени на хана ръководители. Начало на подобно разделяне и издигане на нови органи поставил още Крум, назначавайки свои първи помощници за управители на отделни области в Тракия, включени в пределите на българската държава.

Омуртаг продължил започнатото от своя баща дело и назначил управители и в новите земи на северозапад и североизток. Когато тимочани, браничевци и абодрити проявили стремеж към откъсване от българската държавна власт, техните вождове и князе били свалени и заменени с български управители. Държавата била разделена на нови административни области — комитати. За комес /управител на комитат/ се говори в изворите след Омуртаг, когато този сановник трябвало да вземе мерки срещу надигнали се византийски пленници в Северна Добруджа и в земите отвъд Дунава; ясно е, че той е бил назначен там още от времето на Омуртаг, при въвеждането на административната реформа. По същото време били осъществени и други политически и административни мероприятия. Създадена била здрава администрация в столицата и в околните, т.нар. „вътрешни земи“. С допълнителни и ясно обособени функции били утвърдени съществуващите още от по-рано като първи помощници на хана ръководни органи. Между тях на първо място стояли кавханът¹¹¹ и ичиргу боилът¹¹². Във „вътрешните земи“, които обхващали значителна територия с център столицата, действували като военни и политически ръководители „вътрешните боляри“¹¹³. В обширни-

те по-далечни от столицата и погранични земи на държавата изпълнявали подобни функции „външните боляри“. Управителите, които Омуртаг изпратил да заместят изгонените славянски князе на тимочани, браничевци и абодрити, принадлежали към „външните боляри“.

С въпроса за вътрешното устройство на българската държава при Омуртаг е свързано и отношението му към славяните, които вече съставлявали голямото мнозинство от населението в страната. Когато той поел властта, в намиращата се в Тракия и готова за поход към Цариград българска войска имало много славянски части, доказали своята преданост към българската държавна власт и готови да ѝ служат, както по времето на Крум. Омуртаг и неговите помощници се съобразявали с този факт, затова при сключването на мирния договор с Византия българският владетел защитил интересите на славяните в Тракия и по Черноморието, чиито земи оставали под властта на империята, и привлякъл някои от тях в пределите на българската държава.

Друг факт, с който българският владетел също трябвало да се съобразява, било преобладаващото мнозинство на славяните в държавата, проникването им сред прабългарите и сключването на смесени българо-славянски бракове. Изказано е предположение, че дори самият Омуртаг е бил женен за славянка.¹¹⁴ Към това предположение насочват славянските имена на двама от неговите синове — Енравота, или Воин, и Звиница. Имената, при все че не доказват славянския произход на майката, говорят за несъмнено славянско влияние дори по върховете на тогавашното българско общество.

През цялото свое управление Омуртаг не прибягнал към гонение на славяни. Когато трябвало да вземе мерки срещу някои славянски племена, като тимочани, браничевци и абодрити, да сваля и накаже техните князе, той вършел това не от омраза към славяните или като поддръжник на антиславянска политика, а като владетел, който защитава българската държавна власт и действа против тези, които отказват да я признаят.

Запазени са надписи, някои от които свидетелствуват за почитта на Омуртаг към паметта на негови верни военни ръководители и други помощници, загинали при изпълнение на служебния си дълг.¹¹⁵ Имената и титлите на повечето от тях са прабългарски. Има обаче и някои славянски или смесени титли, например жупан таркан или само жупан, „хранени хора“ на българския хан,¹¹⁶ което говори за славянизирание на прабългарската аристокрация и за проникване на славяни във висшата държавна йерархия. Някои имена също така

Хан Омуртаг освобождава византийски пленници и прегръща малкия Василий. Маниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. Мадридска национална библиотека /л. 82/

не изключват славянския произход на техните носители — например запазената част от името *Остро*-¹¹⁷ и някои други.

В Чаталарския надпис, за който ще стане дума по-нататък, се съдържа едно интересно сведение. След като се казва, че хан Омуртаг построил нов аул на Тича, изрично се изтъква, че той „премести войската си срещу гърците и славяните“ или „уголеми силата си спрямо гърците и славяните“¹¹⁸. Тези думи, написани безспорно със знанието и дори по поръка на самия владетел, свидетелствуват за сложната обстановка, с която той е

трябвало да се съобразява. Вярно е, че с гърците, т.е. с византийците, Омуртаг установил и поддържал мирни отношения; в тяхно лице обаче българският хан винаги виждал фактор, който трябвало да бъде респектиран със силата на оръжието. Що се отнася до славяните, споменати в надписа, явно е, че в случая става дума за тимочани, браничевци и абодрити, които пожелали да се откъснат от българската държава и срещу които Омуртаг бил принуден да употреби сила.

Изобщо изворните сведения за вътрешната политика на Омуртаг и за отношението му към славяните показват твърде голямата сложност на проблемите, пред които е бил изправен: от една страна, той се опитал да привлече и защити славяните в Тракия, както показват действията му във връзка със сключването на мирния договор с

Византия, а, от друга страна, не се поколебал да действа решително срещу славяните в северозападните български предели, които отказали да се подчиняват на неговата власт.

Съзнавайки необходимостта от нова административна реформа, отчасти започната още от неговия баща, Омуртаг я въвел с решителност и далновидност. Тя не била насочена против славяните, нито пък защищавала прабългарите — на централната държавна власт трябвало да се подчиняват както едните, така и другите.

ГОНЕНИЕ НА ХРИСТИЯНИТЕ. Началото на Омуртаговото управление било ознаменувано с жестоки гонения на християните. Начело на гоненията стоял воеводата-боил Диценг. Първа жертва на тази политика станали византийските пленници, задържани в България още от времето на

Крум. Сега плененият одрински митрополит Мануил, пламенен проповедник и крепител на християнството, бил наказан със смърт, понеже не се отрекъл от своята вяра. След Диценг друг воевода-боил на име Цок /вероятно известният ичиргу боил Тук/ продължил преследванията. Той наредил да бъдат заловени много християни, между които имало „воеводи, свещеници, дякони и прост народ“, и да бъдат принудени да се откажат от своята религия. Мнозина не се съгласили — подложени на мъчения, те били избити.¹¹⁹ Жертва на преследванията станали и други 377 души, които били предадени „мечному осуждению“¹²⁰. В друго сведение се разказва, че българският владетел издал заповед да се яде месо през великите пости. Покорилите се на заповедта щели да бъдат пощадени, отказалите да сторят това трябвало да загинат. Мнозина, страхувайки се от „плътска смърт“, се съгласили да изпълнят заповедта, но 14 души останали непоколебими и с готовност приели смъртта.¹²¹

Теофилакт Охридски /XI—XII в./ също така говори за отношението на Омуртаг към християнството. Между пленниците, взети от Крум в Одринско, се намирал и някой си Кинам — „великодушен и хубав по външност, а по душевната си красота по-славен и по-божествен от своите съвременници“. При разпределянето на пленниците той останал при Омуртаг. Между двамата се създали приятелски отношения, смущавани само от факта, че Кинам бил безкрайно предан на християнската религия. Омуртаг направил всичко, за да го отклони от нея, но не успял. Тогава той, бидейки силно привързан към езичеството, наредил Кинам да бъде затворен в тъмница, където останал през цялото негово управление.¹²²

Всички сведения за гонения на християни в България идват от византийски извори: Теофилакт Охридски, Менология на император Василий II, Теодор Студит, Продължителя на Теофан, Скилица и др. Въпреки някои преувеличения, несъмнено е, че след заема на престола от Омуртаг в страната са били предприети преследвания на християни, в които самият хан играл ръководна роля.

Споменатите извори не съдържат никакви точни данни за преследваните християни. Според едни изследвачи те били изключително византийци, а според други между тях имало славяни и прабългари.¹²³ Всички автори обаче са единодушни, че византийските пленници били преследвани заради активно разпространение на християнството в България. Най-правдоподобно изглежда предположението, че Омуртаг и неговите помощници са се отнасяли враждебно към християнството не са-

мо като убедени защитници на езическата религия, но и поради опасението, че неговото разпространение ще засили византийското влияние и ще подкопае устоите на българската държава. А известно проникване и разпространение на християнството в страната не може да бъде отречено — за това свидетелствуват мерките и действията на Омуртаговата власт.

СТРОИТЕЛНА ДЕЙНОСТ. Особено забележителна е строителната дейност на Омуртаг. Той наредил да се възстановяват и доизграждат градове, да се строят крепости и дворци, да се поставят колони с надписи, да се издигат паметници на негови верни служители и пр. Строителната дейност на този български хан била резултат не само на неговите лични наклонности и стремежи, на неговото самочувствие на голям владетел; нейните предпоставки се крият в материалното възможване на държавата, в сравнителното спокойствие и в цялостното развитие на българския политически и културен живот през разглеждания период.

Строителната дейност на Омуртаг и надписите, оставени от него, заслужават внимание в много отношения. Те са част от материалната култура на средновековната българска държава.

Строежите — особено някои от тях — били свързани с изразходването на огромни средства. Преди всичко трябвало да се възстанови разрушената през 811 г. и ненапълно възстановена до края на Крумовото управление Плиска. Построени били нов дворец, езически храм и други сгради. Била издигната и вътрешна стена.

Строителна дейност Омуртаг развил и извън столицата. През 821—822 г. той построил дворец крепост край Тича и мост на същата река. Четири колони и два лъва украсявали постройката. Голяма каменна колона с надпис обяснява новия строеж. Колоната е намерена в с. Чаталар /дн. с Хан Крум/, където е бил и строежът. Чаталарският надпис гласи: „Кана сивиги Омуртаг е поставил от бога владетел на земята, в която се е родил. Като пребивавал в лагера /столицата — б.а./ Плиска, той построил дворец на Тича и преместил войската си срещу гърците и славяните. И построил изкусно мост над Тича едновременно с двореца и издигнал в този дворец четири колони, върху които поставил два лъва. Дано бог удостои поставения от бога владетел да тъпче с краката си императора докато тече река Тича и докато..., като владее над много българи и като покорява своите врагове, да живее в радост и веселие сто години. Времето, ко-

Общ изглед /въздушна снимка/ на Плиска. Дворцовият комплекс — Големият дворец, Малкият дворец, ханското жилище и др. IX в.

гато се съгради, беше по български /т.е. по българското летоброене — б.а./ сигор елем, а по гръцки /т.е. по гръцкото летоброене — б.а./ петнадесети индиктион.“¹²⁴

Друг надпис, пазен сега в църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново и наречен поради това Търновски, говори за построен дворец-крепост от Омуртаг край Дунава. На половината разстояние от този дворец до Плиска била издигната могила. Там била поставена колоната с надписа, която впоследствие попаднала във Велико Търново. Едни виждат в тази могила гробница на самия Омуртаг, други — възпоменателен паметник, а трети смятат, че тя е имала важно значение като наблюдателен и съобщителен пункт между новия дворец и Плиска. Ето и съдържанието на Търновския надпис: „Кана сивиги Омуртаг, обитавайки в стария си дом /т.е. в Плиска — б.а./, издигна преславен дом на Дунава и като измери [разстоянието] между двата преславни дома, нареди да се насипе по средата могила. От средата на тази могила до моя стар дворец има 20 000 разтега /42,5 км — б.а./ и до Дунава има 20 000 разтега. Тази могила е всеславна и като измериха земята, направих този надпис. Човек, дори и добре да живее, умира и друг се ражда. Нека роденият по-късно, като гледа това, да си спомни за онзи, който го е направил. Името на владетеля е Омуртаг, кана сивиги. Дано бог го удостои [да живее] сто години.“¹²⁵

От времето на Омуртаг са останали и други надписи, които имат важно значение като исторически извори. Такива са споменатият вече Сюлейманкьойски надпис и един от надписите на Мадарския конник, изсечен върху скалите край с. Мадара, Шуменско. Запазени са и няколко колони с надписи за увековечаване паметта и дейността на видни български военачалници и висши служители, с особени заслуги към хана и държавната власт.

Най-характерната черта във вътрешната политика на Омуртаг е стремежът му да продължи усилията за централизиране на държавната власт чрез въвеждането на нова военно-административна уредба.¹²⁶ В това отношение предприетите от него мероприятия съвпадали обективно с интересите на изграждащата се тогава служебна аристокрация, която имала нужда от силна власт, за да може да се справи по-лесно със съпротивата на изпадащото във феодална зависимост селско население. Друга характерна черта във вътрешната политика на този бележит български владетел е враждебното му отношение към християнската религия и нейните проповедници. Тук той следвал една също възприета от баща си линия, според коя-

то християнството се преценявало не само като противопоставящ се на господстващите езически вярвания култ, но и като учение, чрез което прониквало опасно за страната византийско политическо влияние.¹²⁷

5. Разширяване на България на югозапад

ХАН МАЛАМИР. Хан Омуртаг имал трима синове — Енравота, наричан още Воин, Звиница и Маламир. Престола заел най-малкият — Маламир /831—836/.¹²⁸ За Звиница се предполага, че е умрял рано — още приживе на баща си. Енравота проявявал симпатии към християнството и накрая приел новата религия. По всяка вероятност тази негова склонност го е лишила от правото да наследи престола. Теофилакт Охридски разказва, че Енравота поискал от брат си Маламир да му предаде държания в затвора още от времето на Омуртаг заради своите християнски убеждения. Кинам. Кинам останал да живее известно време при Енравота. Духовното общение между двамата обърнало окончателно Енравота към християнството. Маламир поискал от брат си да се отрече от „чуждия бог“. Енравота не се съгласил и бил наказан със смърт.

Заслужават внимание думите, които Теофилакт Охридски приписва на българския княз преди смъртта му. Енравота бил казал: „Тази вяра, з която сега аз умирам, ще се разпространи и умнжи по цялата българска земя, макар вие да мислите да я потиснете чрез моята смърт. Във всеки случай ще се въдвори знакът на кръста... Па и ти са /обърнал се той към Маламир/ подир не много години зле ще изхвърлиш нечестивата си душа, б да получиш нещо в награда за своята жесткост.“¹²⁹

Енравота загинал като християнин, а Маламир се проявил още в началото на управлението си като крепител на старата българска езическа религия. В това отношение той дори надминал своя баща.

Твърде оскъдни са известията за външно-вътрешнополитическата дейност на Маламир. Мислеще би той е заел престола малолетен и е бил помаган от своя „стар боил“ кавхан Исбул. Исбул заемал най-висшия пост в държавата след хана по време на управлението на Маламир, дори и след него, и играл твърде важна роля в ръководенето на държавните работи.

Маламир подобно на своя баща Омуртаг също се стремил към мир. През 832 г. български пратеници се явили пред Людовик Благочестиви и му

поднесли дарове.¹³⁰ Очевидно те е трябвало да уведомят франкския император за станалата в България промяна и да затвърдят мирните отношения между двете страни, възстановени и поддържани през последните години от управлението на Омуртаг.

Мирни отношения Маламир и Исбул поддържали и с Византия, като спазвали склучения по времето на Омуртаг договор за 30-годишен мир. В българо-византийските отношения обаче настанала промяна, за която загатва един надпис.

Надписът е твърде зле запазен и оставя спорни въпроси. Според едни изследвачи в него може да се разчете със сигурност, че Маламир „живял добре с гърците“ и „като дал крепостта Проват и крепостта Вурду и върнал селата на гърците, разгласил публично и дошъл в Пловдив“¹³¹. Според други Маламир казва: „... отначало живеях и аз добре /с гърците — б.а./, но гърците опустошиха земите ни.“ По-нататък се чете: „... владетелят Маламир, който управляваше заедно с кавхан Исбул, потегли с войска срещу гърците и разруши крепостта Проват и крепостта Бурдизо и земите на гърците и придоби всякаква слава и дойде във Филипопол.“¹³² Различията в разчитането са дали повод за различни мнения относно развоя на събитията.

Според много изследвачи по времето на Маламир българите отстъпили на византийците някои селища около Одрин, срещу което получили Пловдив и Пловдивската област заедно с родопския масив. Едни смятат, че това е станало при запазване на мирните отношения,¹³³ а други са на мнение, че е имало нарушение на мира от страна на Византия, в отговор на което българите нахлули и със сила заели земите до Родопите.¹³⁴

От ненапълно ясните и сигурни сведения на надписа може да се приеме, че дори и да е имало известен конфликт, той е бил уреден бързо и е завършил с възстановяване на мира от времето на Омуртаг. Що се отнася до Пловдив, вероятно този град е бил включен в българските предели още при Омуртаг,¹³⁵ когато българите от Черноморското крайбрежие при Девелт стигнали по вала, наречен Еркесия, до Източните Родопи. Тогава те, владеейки Средец, вероятно са завзели и Тракия с Пловдив.

В областта на вътрешната политика освен с преследване на християните, изразено най-ярко със смъртното наказание на Енравота, Маламир се проявил и като продължител на строителната дейност на своя баща. И тук той имал пълното съдействие и подкрепа на кавхан Исбул. В един надпис, също на гръцки език, се казва: „Кана сивиги Маламир е от бога поставен владетел. Неговият

стар боил кавхан Исбул направи този водоскок /водопровод, чешма? — б.а./ и го даде на владетеля. И владетелят даде много пъти на българите да ядат и да пият, а на боилите и на багаините направи големи подаръци. Дано бог удостои от бога поставения владетел да живее сто години заедно с кавхан Исбул.“¹³⁶

Тези са най-съществените сведения за управлението на Маламир и за неговата външно- и вътрешнополитическа дейност. Той закрепил наследената от Омуртаг обширна държава, засилил гоненията срещу християните, продължил и строителната дейност на своя баща.

ХАН ПРЕСИЯН. През 836 г. „животът на Маламир... бил пожънат безвременно от сърпа на божие правосъдие“, съобщава Теофилакт Охридски, искайки с тези думи да каже, че бог е наказал Маламир за погубването на Енравота и за гоненията на християните.¹³⁷ През същата година на българския престол стоял вече според съобщението на Константин VII Багренородни Пресиян /836—852/.¹³⁸ Той бил син на втория Омуртагов син Звиница и племенник на Маламир. Сведенията за неговото управление се отнасят изключително до външната политика и до промяната в политическия курс, поддържан от Омуртаг и Маламир.

Още през 837 г. новият хан изпратил войската си към Солун.¹³⁹ По същото време византийският император Теофил водел тежка война в Мала Азия с арабите. Почти всички военни сили на империята били изтеглени в малоазийските земи — обстоятелство, което Пресиян използвал умело. Конкретен повод за военните действия дали обаче други събития. През същата 837 г. в Западните Родопи избухнало въстание против византийската власт на славянското племе смоляни. Въстанието, изглежда, бързо се разпространило към Беломорието и на североизток от Солун.

В житието на Григорий Декаполит се казва, че през 837 г. „избухнало немалко въстание на управителя на тамошната Славиния, настанало голямо кръвопролитие и цялата област била опожарена и изпълнена със смут“¹⁴⁰. Византийската власт и лично императорът разпоредили да се вземат мерки срещу въстаналите. Особен резултат не бил постигнат. Византийският хронист Георги Монах /IX в./ съобщава, че по същото време Михаил Българинът предприел нападение срещу Солун.¹⁴¹ Именно тези брожения срещу Византия открили пред Пресиян възможността да започне военни действия. Той изпратил войска начело с кавхан Исбул, който имал за свои помощници ичиргу боила и кана боила коловър. Българската войска се отправила най-напред към смоляните, а

после към Беломорието и Солун. Византийската войска начело със зетя на императора, кесаря Алексей Мозеле, която била изпратена с цел да спре българското настъпление и да запази връзката между Цариград и Солун, имала за своя главна база Христовол /дн. гр. Кавала/.¹⁴² Нейните действия обаче не били успешни и кавхан Исбул превзел Филипи /град-крепост между Кавала и Драма/.

Във Филипи кавханът наредил да се постави каменен надпис, по всяка вероятност за ознаменуване на постигнатата победа. От надписа се узнава за действията на българите. В запазените части на паметника се чете: „От бога поставеният владетел на многото българи Пресиян изпрати кавхан Исбул, като му даде войска и ичиргу боила, и кана боила коловър. Кавханът [отиде] при смоляните... Който търси истината — бог вижда, и който лъже — бог вижда. Българите направиха много добрини на християните, а християните забравиха, но бог вижда.“¹⁴³ Последните думи на надписа навеждат на мисълта, че византийците са били виновни за нарушението на мирните отношения между двете страни и че бог, който видял това, ги наказал чрез победата на българите.

По всяка вероятност връзка с успешните действия на българите през 837 г. в Беломорието има и надписът, намерен в Голямата базилика в Плиска, в който се споменава „битката при Сяр“¹⁴⁴.

Постигнатите успехи и невъзможността на Византия да окаже сериозен отпор осигурили на българите безпрепятствено разширение на югозапад в Македония. За една-две години в пределите на българската държава били включени Централна и Западна Македония, областта между горното и средното течение на Вардар и Черни Дрин, а също Косово поле и земите до Охрид и Прилеп. Присъединени били и земите на славянското племе стримонци, или струмци, по течението на Струма.¹⁴⁵

Така Пресиян разширил значително пределите на българската държава в Македония и Беломорието. Успехът на българите се дължал, от една страна, на военната заетост на Византия на изток, а, от друга — на факта, че славянското население не само не оказвало съпротива, но изразявало стремеж да се присъедини към българската държава, в която живеели вече много други славяни и която единствено могла да бъде негов защитник срещу византийската власт.

Заета в тежка война с арабите, Византия не била в състояние да изпрати достатъчно военни сили срещу българите и потърсила друго разрешение. В Южна Бесарабия, между реките Серет и Прут, още от времето на Крум били заселени значителен брой византийски пленници. Въпреки

мирния договор между Омуртаг и Лъв V и уговорената размяна на византийски пленници със славяни, както изглежда, значителна част от пленниците не били освободени; естествено те желаели да се върнат в родните си места и търсели възможност, за да сторят това. През 838 г. тези византийци чрез своя водач Кордил влезли във връзка с цариградското правителство. Самият Кордил успял да избяга и да се добере до Цариград. Изготвен бил план, според който ромейска флота трябвало да дойде до устието на Дунава и да превози пленниците до Цариград.

Планът бил изпълнен. Българският управител /комес/ в Северна Добруджа останал изненадан от действията на бившите пленници и с наличните си военни сили не могъл да спре тяхното придвижване. Наистина привлечените от него унгарци, които трябвало да нападнат византийците от североизток, се явили и започнали военни действия, но и те не постигнали успех. Така акцията на византийското население отвъд Дунава и на изпратената му на помощ флота успяла. Една част от бегълците се качили на корабите, били превозени до Цариград и оттам се пръснали по родните си места.¹⁴⁶ През това време войната между България и Византия на югозапад продължавала.

От 839 до 842 г. българската държава водила първата в своята история война със сърбите. Знае се, че сръбските племена, или част от тях, които живеели дотогава разпокъсано, били обединени към средата на IX в. от жупана Властимир, който сложил начало на организиран държавен живот в сръбските земи. Те били обградени от три страни от българите, които на север владеели Сремската област, а на юг — Македония.

Сведения за войната между българи и сърби дава Константин VII Багренородни. Той пише „До управлението на Властимир българите живеели в мир със сърбите, обичали се едни други и по неже били съседи... При управлението на същия Властимир князът на България Пресиян отворил война на сърбите, искайки да ги подчини. Като воювал три години, той не само че не постигнал нищо, но и погубил по-голямата част от своята войска.“¹⁴⁷ Така прочее войната, която Пресиян започнал, завършила неуспешно.

Според едно обяснение войната между българи и сърби била започната от българския хан който искал да завладе сръбските земи, вмъкнали се като клин между българските владения в Македония и Сремската област.¹⁴⁸ Другото мнение е, че войната между българи и сърби била подготвена от Византия, която, намираща се в невъзможност да изпрати свои войски против българите, подтикнала сърбите срещу тях.¹⁴⁹ Второ-

то становище изглежда много вероятно, но засега не съществуват конкретни сведения, за да бъде напълно сигурно.

Липсват достоверни сведения и за по-нататъшния развой на външнополитическата дейност на Пресиян, по-специално за българо-византийските отношения по негово време. През 845 г. Византия сключила мир с арабите и могла да се опита да възстанови поне част от загубите си на Балканския полуостров. По всичко изглежда, че тя не е започнала военни действия от голям мащаб срещу България, а се е задоволила само да си осигури властта над Беломорието в непосредствен досег с брега на Егея, както и пряка връзка между Цариград и Солун.¹⁵⁰ Така България запазила своите територии в Родопската област и в Македония на север от Солун.

За вътрешната политика на българската държава при Пресиян също липсват сведения. Зает изключително с външнополитическа дейност, изглежда, че този български владетел не е имал възможност да предприеме никакви особени вътрешнополитически мероприятия. По всяка вероятност той не е следвал противохристиянската политика на своите предци Омуртаг и Маламир, тъй като не са запазени сведения за гонения на християни по негово време.

По отношение на славяните Пресиян продължил вече традиционната политика на привличането им към българската държава. За това говорят оенните действия върху територията на владение от Византия славянски земи на полуострова, които били присъединени към българските предели.

И тъй до средата на IX в. българската държава вече се утвърдила и издигнала като първа сила в Европейския югоизток. Тя обхващала земите в Средния Дунав до Беломорието и от Днепър до Албания. България не само устояла на византийската заплаха от VIII в., но присъединила към себе си обширни земи на империята с живеещото в тях славянско население от българската група. През органите на своята централна власт тя все още обединявала разнородно етнически население. Местните племенни ръководители били заменени с представители на върховната власт на българските ханове. В българската държава се развивали все по-силно онези обществено-икономически процеси, които водели към изграждането на феодални отношения. Нарасналата мощ на страната осигурила условия за разгръщане на масово строителство и за създаване на материална култура, с която България заела едно от първите места сред утвърждаващите се и развиващи се средновековни държави в тогавашна Европа.

В икономическия живот и по-специално в

областта на международната търговия българската държава, притежаваща обширни територии с природни богатства и суровини, започнала да играе важна роля още през IX в. През нея минавали пътищата, по които протичал износът на Византия за Великоморавия, Германия, Киевска Русия и вносът от тези страни. Още по-важно е обаче, че българската държава установила преки търговски връзки с тях.¹⁵¹ В политическите отношения на тогавашна Европа и в отношенията между Запада и Изтока България изпъкнала като главна сила след Византия и Франкската империя.

Изобщо през първата половина на IX в. били подготвени условията за по-нататъшното развитие на българската държава и за нейното най-голямо възможване през следващите десетилетия.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ДО СРЕДАТА НА IX В.

1.

Зараждане и развитие на феодалните отношения

Основният обществено-икономически процес, развиващ се в България до средата на IX в., се състоял в зараждането и постепенното развитие на феодалните отношения.¹ По същество този процес се свеждал до попадане на част от селското население под пряката власт на местни господари, предимно представители на славянобългарската аристокрация. Тяхната власт се простирала както върху имота на селянина, така и върху него самия. В резултат на това се създавали отношения на зависимост на селянина спрямо непосредствения му господар, които се изразявали в плащане на някои данъци и в изпълнение на различни повинности. Утвърждаването на частновладелската зависимост като нова форма на производствени и обществени отношения водело постепенно до изграждане на две основни класи през разглеждания период — подвластни селяни и феодална аристокрация.

Хронологически погледнато, зараждането на феодалните отношения започнало непосредствено след заселването на славяните и прабългарите на

Балканския полуостров и след изграждането на българската държава. Тази държава възникнала при наличието на ясно очертани класи и класови противоречия. Налице била, от една страна, силна и влиятелна военно-племенна аристокрация /славянска и прабългарска/, която играела ръководна роля във военните сблъсквания с Византия и в чиито ръце при завладяването на балканските земи попадала най-голямата част от получената плячка. Плячката се свеждала не само до движими имущества /пари, скъпи одежди, оръжия/, но и до земи, които били обсебвани от силни и влиятелни лица /племенни вождове, родови старейшини и др./. Аристокрацията станала движеща и ръководна сила при организирането на административния и военния апарат, при създаването на целия управленски механизъм на държавата. Огромното мнозинство от населението, предимно селяни, също взело голямо участие във военните действия срещу Византия, но неговите придобивки в земи, добитък и оръжие далеч не били така съществени, както придобивките на военно-племенната аристокрация. Селското население било обединено в общини, в които господствували едновременно няколко форми на собственост /общинна, задругарска и частна/.² След заселването на славяните на Балканския полуостров общината загубила своя предишен характер и от родова се превърнала в териториална /съседска/. Въпреки че в нея се запазили някои черти от времето на „родовия период“ /частичен контрол над обработваемата земя, пълен контрол и общо ползуване на необработваемата земя и пр./, все по-силно и подчертано се налагала пълната частна собственост, т.е. възможността селянинът да разполага със своя имот, да го продава, купува, наследява и дарява.

Независимо от обстоятелството, че след заселването на славяни и прабългари на Балканския полуостров и при създаването на българската държава класовите и имуществените противоречия между аристокрацията и обикновеното население били вече ясно очертани, през този стадий все още не може да се говори за наличие на феодални форми на експлоатация. Селяните, основните производители на блага, били лично свободни и разполагали със свои дялове земя в рамките на общината /било под формата на задругарско, било под формата на еднолично стопанство/. Подчинението им на органите на администрацията се свеждало до обичайното и типично подчинение на поданици на една държава, които плащали данъци и изпълнявали определени тегоби за нуждите на войската и на чиновническия апарат. Подчинение от такъв род не било чуждо и на представителите на аристокрацията, които също се смятали за по-

даници на централната власт начело с хана. Подобно подчинение било наложено и на завареното от славяни и прабългари местно балканско население /траки, гърци и др./, което влязло в пределите на новата държава. От известието на сирийския летописец Михаил /XII в./ се вижда, че местните жители били облагани с натурален данък и че славянските вождове, които ги покорявали, се обръщали към тях с подкана да обработват своите имоти, казвайки: „Излезте и сейте и жънете, ние ще вземем от вас като данък половината.“³ Така създаденият режим на получаване на данъци, установен при заселването на Балканския полуостров и при образуването на българската държава, не може да се разглежда още като режим на феодални производствени отношения и на феодална експлоатация. Липсва характерният за това признак — поставянето на непосредствения производител в частновладелска зависимост, т.е. под властта на местен господар, който да е върховен собственик на имота му и в това си качество да се отнася към него като към зависим човек и да го товари с различни задължения. Подчиняването на органи на държавната власт и подчиняването на властта на местен поземлен собственик не са идентични явления.

Поради оскъдния изворен материал е трудно да се проследи как са се развивали в края на VII и през първата половина на VIII в. отношенията между славянската и прабългарската аристокрация, от една страна, и обикновеното селско население, от друга, и дали наред с наличието на „данъкоплатни отношения“ не са се формирали вече елементи на частновладелска зависимост. Сигурно е, че през този период са били създадени условия за все по-силно разширяване и утвърждаване на частната собственост било в резултат на завладяването на нови територии, било чрез усвояването на изоставени, запустели земи. И в двата случая най-значителният дял от поземлените имущества попадал в ръцете на славянобългарската аристокрация. Утвърждавала се частната поземлена собственост и в рамките на селската община при което нараствало все по-подчертано имущественото неравенство, т.е. очертавал се един от изходните моменти за пораждање на форми на феодална експлоатация.

Един от главните паметници, който съдържа важни данни за началния стадий на развитието на феодални отношения в България, е известният Земделски закон /Νόμος γεωργικός = Lex agraria/ — византийски юридически сборник, издаден вероятно през първата половина на VIII в. при императорите от т.нар. Иконоборска династия. Точната дата на публикуването му не е известна, но

сигурно е, че то е станало преди 802 г., която се явява в случая като *terminus ante quem*.⁴ През този период, както се знае, в балканските територии на Византийската империя и особено в Тракия и Македония живеело плътно славянско население от българската група, организирано в общини. Разпоредбите, които се съдържат в Земеделския закон във връзка с регулирането на взаимоотношенията в селото, във връзка с различните категории селяни, във връзка с правния статут на поземлената собственост и нейната юридическа закрила и пр., разкриват една действителност, при която живеели не само останалите поданици на империята /гърци, арменци и др./, но и намиращите се под нейна власт многобройни славяни. Впоследствие те били включени в границите на разширелата се българска държава и станали основен компонент на образувалата се в края на IX и началото на X в. българска народност. Следователно Земеделският закон трябва да се разглежда не само като важен извор за историята на Византия, но и като извор за историята на средновековна България и по-специално за бита и обществените отношения на славянските племена от българската група през VIII и началото на IX в.⁵

Значението на Земеделския закон като извор за средновековната българска история нараства и поради обстоятелството, че наскоро след покръстването той бил преведен на старобългарски език и започнал да се прилага и в България. Данните, които предлага този закон, могат да се използват следователно и за разкриване на аграрния режим и на общественно-икономическите отношения в българската държава в навечерието и непосредствено след въвеждането на християнството като официална религия. По-късно Земеделският закон в своя славянски превод бил приет в съседна Сърбия, а също и в Киевска Русия, където намерил условия за приложение. По такъв начин този интересен правен паметник, който отразявал през първите години след създаването си съществуващи правни взаимоотношения само в пределите на Византийската империя, се превърнал с течение на времето в паметник с много по-широк обхват, разкриващ правни взаимоотношения у южните и източните славяни през средновековната епоха и по-специално през началната фаза на формирането на феодалния базис в изградените сред тях държави.

Другият юридически сборник, познат под името Закон за съдене на хората /Законъ соудный людъмъ/, бил съставен в България наскоро след приемането на християнството като официална религия. Тогава възникнала т.нар. Кратка редакция на закона, а впоследствие била създадена втора,

Златен пръстен от Плиска с гръцки надпис. IX в. Окръжен исторически музей – Шумен

разширена редакция.⁶ По съдържание Законът за съдене на хората представлява в значителната си част повторение на разпоредбите, извлечени от византийския правен сборник Еклога и специално от титул XVII на този сборник, където се засягат въпроси из областта на наказателното право. В Закона за съдене на хората има обаче и оригинални положения, които са дело на българския съставител и отразяват конкретни условия в българската държава и в българското общество в навечерието и непосредствено след покръстването. Затова този правен сборник е важен извор за разкриване социално-икономическото развитие на средновековна България през първата половина и средата на IX в. и по-специално за разкриване процеса на постепенното изграждане на феодални отношения в нея.

Наред със Земеделския закон и Закона за съдене на хората като извор за развитието на феодалните отношения в България през разглеждания период се използват данни от споменатото вече Крумово законодателство, от „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ /съставени през 866 г./⁷ и от някои други по-маловажни от гледна точка на стойността им като исторически източници за този проблем материали.

От данните, които предлагат изворите, става ясно, че един от главните фактори за началния

процес на развитието на феодализма се свеждал до все по-силното разширяване и укрепване на частната поземлена собственост, която станала преобладаваща форма на собственост и постепенно изместила на заден план задругарската и общинната. Най-ясно проличава този процес в съдържанието на Земеделския закон. От редицата постановления на закона, които регулират взаимоотношенията в селските общини, се вижда, че общинната собственост върху земята, някога твърде силна, имала вече ограничено значение, а на първо място се наложила частната поземлена собственост, към чиято правна закрила била насочена основната грижа на законодателя. Тази грижа е подчертана още в първата глава на закона, където е казано: „Земеделецът, когато обработва собствената си нива, трябва да бъде справедлив и да

не подорава браздите на своя съсед. Ако пък някой, прехвърляйки слога, подоре и умали участъка на своя съсед, то ако е сторил това по време на оран, той губи оранта си. Ако ли пък е извършил нарушение при сеитба, то земеделецът-нарушител загубва и посева, и работата си, и добива.“ Не по-малко показателна е и втората глава, която гласи: „Ако някой земеделец влезе без знанието на стопанина на нивата и изоре или засее, то да не получи нито за труда си по изораването, нито от добива за посяването, нито дори хвърленото семе.“ В защита на частната собственост върху земята и на свързания с нейното стопанисване и обработване селскостопански инвентар са предвидени още някои глави. С тях се налагат глоби и други наказания на ония, които биха дръзнали да я нарушат или увредят /гл. 24, 33, 34, 35, 58, 63 и др./.

Утвърждаването на частната поземлена собственост водело постепенно до засилване на имущественото неравенство. Създавал се, от една страна, слой от богати поземлени собственици, предимно представители на славянската и на прабългарската аристокрация, които натрупвали в ръцете си голямо количество имоти /ниви, градини, лозя и др./. Забогатяването на аристокрацията било улеснено и от териториалното разширение на държавата, дошло в резултат на успешните войни през първата половина на IX в. От друга страна, нараствал броят на малоимотните или напълно обезземлени лица. За този процес съдействували фактори от икономическо естество, подсилени от допълнителни неблагоприятни обстоятелства /данъчни облагания, вражески нашествия, природни бедствия, епидемии и пр./. Особено тежък за бъл-

гарското селячество бил периодът между 754 и 768 г., когато бушували вътрешни междоусобици и нахлували нееднократно византийски войски. Разорителни за част от селячеството били и продължителните войни по времето на хан Крум, когато Тракия станала арена на опустошителни сражения, а войските на Византия проникнали на север от Стара планина и опожарили столицата Плиска.

В изворите от VIII и първата половина на IX в. се съдържат сведения, които говорят за засилена имуществена диференциация и за поява на бедни и безимотни лица. В Земеделския закон и поспециално в гл. 11, 12 и 14 става дума за изпаднали в материално затруднение хора, наричани апори /*ἄποροι* или *ἄπορήσαντες*/. Някои, както личи от гл. 14, били принудени да напуснат родните си места и да търсят препитание другаде, а изоставените от тях имоти се обработвали от съседите им.⁸ В Земеделския закон има наредби, в които се говори за кражби на сечива и селскостопански продукти /рала, яреми, снопи, вино, слама и пр./.⁹ Създава се впечатление, че в селото е царяла неспокойна обстановка и че някогашните сплотени и единни родови колективи са били в процес на дълбоко вътрешно разложение.

До същата констатация водят и някои от споменатите вече наредби на Крумовото законодателство, което се отнася към началото на IX в. Характерна е преди всичко наредбата относно подпомагането на просящите, на които законодателят определя да се дава „не малко, а достатъчно“, за да не изпаднат пак в нужда. Показателна е и наредбата срещу крадците, която предвижда да им се пречупват пищялките и заплашва с пълна конфискация на имота оногова, който ги снабдява с храна. И двете наредби свидетелствуват недвусмислено за наличието на едно общество, в което частната собственост е напълно утвърдена и социалните контрасти са видимо напреднали.

Данни, които подкрепят подобно заключение, се съдържат и в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“. Наред със сведения за знатни и влиятелни аристократи /боляри/, които играели по това време главна роля в политическия живот на страната, в „Отговорите“ става дума и за бедни хора, които нямали възможност поради липса на средства да спазват необходимите религиозни ритуали във връзка със сключването на брак /отг.3/. Пак поради липса на средства, както личи от отг. 40, някои от подани-

Хан Омуртаг се бори срещу християнските проповеди на византийските пленници. Посичането на епископ Мануил. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. Мадридска национална библиотека /л. 32/

ците на държавата не били в състояние да се грижат сами за въоръжението си, както предписвали военните закони, и се оказвали неподготвени по време на прегледа на оръжието преди започването на бой. В отг. 35 папата препоръчва, преди да се започне сражение, да се дава милостиня на „нуждаещите се“.

Поради липса на земя и селскостопански инвентар започнала все по-подчертано да си пробива път практиката малоимотни или съвсем обезземлени лица да търсят помощта на по-силни в икономическо отношение съседи в селската община или на богати и влиятелни представители на аристокрацията вън от нея. Нараствал броят на изполичарите, които вземали под наем земя от земновладци със задължението да я обработват и да дават на притежателя част от добива. В Земеделския закон, който урежда тези взаимоотношения, става дума за два вида изполичари. Едните от тях, означени с израза „вземачи наполовина“ /половници/, давали на собственика на земята половината от добива, а останалото задържали за себе си.¹⁰ Другите, наречени мортити, били задължени да отделят в полза на собственика на земята една десета от добива, а останалата част задържали. Освен за изполичари в Земеделския закон става дума и за наемни селски работници /мистоти/.¹¹ Те били предимно обезземлени селяни, които работели по земите на по-богати земновладци срещу заплащане.

Появата на изполичарството и на ратайството била резултат от икономическа принуда, която заставяла отделни лица да търсят препитание в земите на по-богати земновладци. Сами по себе си създадените взаимоотношения не означавали още феодална зависимост. Както изполичарите, така и ратаите били свободни лица, които отивали в именията на богатите земновладци по силата на доброволно сключени договори. С течение на времето обаче положението на много от тези селяни се влошавало и в социалноправния им статут настъпвали неблагоприятни изменения. Достатъчно било да се случи някое характерно за средновековната епоха бедствие /война, междусобица, епидемия, суша и пр./, за да не може изполичарят или ратаят да изпълни в срок възложената му работа или да плати съответната аренда. В такъв случай той бил длъжен да работи допълнително, извън рамките на сключения договор, като при неизпълнение губел полагаемото му се възнаграждение. Особено тежко в такива случаи ставало положението на ратаите. В един текст на разширената редакция на Закона за съдене на хората, отразяващ обстановката към средата и втората половина на IX в.,¹² е казано, че ако ратай не завърши

навреме работата си към господаря, трябва да бъде лишен от добива. Изпадналите в затруднение селяни били принудени да правят заеми и при невъзможност да ги върнат губели и онези малки парчета земя, които все още били тяхна собственост. В гл. 67 на Земеделския закон например става дума за селски стопани, чиито ниви били отгнетени поради неизплатени лихви за взетите от тях заеми.¹³

Така именно в резултат на стекли се неблагоприятни обстоятелства за изполичари и ратаи се създавали условия за появата на извъннормативна принуда и за поставянето им в зависимост от богатия земновладелец, която носела вече характер на феодална експлоатация. В крайна сметка част от тези селяни, не можейки да се справят със своите задължения, били принудени да остават трайно по земите на богатия поземлен собственик в качеството си вече на зависими люде. Наистина те получавали обикновено известни имоти, които господарят им предоставял, за да ги обработват и да се прехранват, но същевременно били обременени с различни задължения в негова полза /в труд или в натура/. Така завършвал един характерен цикъл в положението на тази категория селяни. Първоначално те страдали от липса на земя или оставали съвсем без имоти, което ги принуждавало да отиват в именията на едрият собственик като изполичари или ратаи; впоследствие получавали отново земи, дадени им от едрият земновладелец, но загубвали предишната си независимост и изпадали във феодална експлоатация. Това е характерното развитие на феодализма през неговия начален етап не само в България, но и в редица други страни през средновековната епоха.

Създадените по този път феодални форми били, както се вижда, резултат от развитието на двустранни отношения между обеднелия селянин, о една страна, и богатия поземлен собственик, о друга. Решаващи в случая се оказвали факторит от икономическо естество, под чието въздействие в крайна сметка възниквала частновладелска зависимост. Наред с този път на създаване на феодални отношения имало и друг, по-пряк и непосредствен, при който появата на феодална зависимост била резултат не от взаимоотношенията между частноправна основа между две лица, а акт на административни разпоредби на органи на централната власт или на самия владетел.¹⁴ С тях се предавали под властта на едрият поземлен собственик било отделни лица, било цели села заедно с жителите им. По този начин на създаване на частновладелска зависимост могли да бъдат предадени под властта на феодала както обезземлени лица така също и лица, които имали свои имоти и кои

то попадали заедно с тях под властта на новия си господар.

Създаването на феодални форми по силата на административни разпоредби /дарствени грамоти/ било твърде разпространено във Византийската империя през IX–X в.¹⁵ Има основание да се приеме, че то започнало да се прилага и в българската държава от началото на IX в., когато централната власт укрепила своите позиции и се почувствувала достатъчно силна, за да се разпорежда със съдбата на селячеството и да води политика в интерес на аристокрацията. Разпоредбата на хан Крум да се дава на просящите „не малко, а достатъчно“, за да не просят повече, означава по същество настаняването на обеднели лица по именията на едрите собственици, които им предоставяли част от своите имоти, за да ги обработват и да се прехранват от тях, но вече в качеството не на свободни, а на зависими люде.¹⁶ С други думи, наредбата на българския владетел била своего рода акт на държавна политика, по силата на който се създавала частновладелска зависимост по пряк и непосредствен път, без да се извършва сложният и двустранен процес на развитие на отношенията между обеднелия селянин и богатия поземлен собственик.

За пряката роля на държавата в изграждането на феодалния базис може да се съди и по една твърде характерна разпоредба на Закона за съдене на хората. Става дума за гл. I, чийто текст гласи: „Всяко село, в което се извършват езически обреди и заклинания, да се отдаде в божия храм с всичките си имоти (да ѿдаютьсѧ въ Бгн храмъ съ вѣснѣмъ нмѣнѣмъ) . Ако ли в това село има господари (якоже нмѣтъ ꙗко та въ томъ селѣ) и те извършват същите обреди и заклинания, те да се продадат заедно с всичките си имоти (съ вѣснѣмъ нмѣнѣмъ), а цената да се раздаде на бедните.“¹⁷ От съдържанието на тази разпоредба, която носи оригинален характер и отразява обстановката в България непосредствено след покръстването, се вижда, че са съществували села, в които наред с местните жители имало и господари, притежатели на поземлени имущества. Те били несъмнено знатни и влиятелни лица из средата на аристокрацията, които били получили власт над селото или над част от него вероятно в резултат на дарствени грамоти, издадени по нареждане на владетеля. Както личи от разпоредбата, някои от тези местни владетели се обявили против политиката на християнизация и продължавали да спазват езическите обичаи, поради което получавали сурово наказание: продажба в робство. Вероятно има връзка между тази глава на Закона за съдене на хората и бунта на част от българските боляри през 866 г.

срещу въвеждането на християнската религия.

Глава I на Закона за съдене на хората отразява не само наличието на села, които се намирили в частновладелска зависимост, но и една типична черта на феодалния строй — разделянето на феодалното имение на две части: „селска земя“ и „господарска земя“. От една страна, става дума за селски стопани, които имали свои имоти, а, от друга — за техни местни господари, които също притежавали в селото поземлени имущества. Разделянето на „селска земя“ и на „господарска земя“ е характерно явление за феодализма и по времето на Втората българска държава.

Друг извод от гл. I на Закона за съдене на хората е, че селската община в България през разглеждания период носела колективна отговорност за извършени нарушения. Достатъчно било, както свидетелствува разпоредбата, да има в селото хора с езически разбираня, за да бъдат наказани всички негови жители. Наличието на колективна отговорност в селските общини е израз на обичайноправни традиции, запазили се в юридическата система на България след покръстването като отражение от славянския бит и светоглед.¹⁸

Процесът на изграждане на феодалния базис в България през първата половина и средата на IX в. се развивал все още твърде бавно. При все че отделни лица или дори жители на цели села попадали в частновладелска зависимост, все пак основната част селяни били още свободни и се намирили в пряко подчинение на органите на централната администрация, а не на местни господари. За разлика от феодалнозависимите тези селяни могат да бъдат означени условно като „свободни селяни“ или „държавни селяни“. Поради това, че те съставлявали преобладаващото мнозинство от населението, станало възможно в България да бъде въведен Земеделският закон. С него, както вече бе отбелязано, се регулирали отношенията предимно между свободните селяни, организирани в общини, докато зависимите селяни все още оставали на заден план и не играели решаваща роля.

В непосредствена връзка с въпроса за формирането на феодалните отношения се намира и въпросът за приложението на робския труд. Известно е, че робството било познато явление и сред славяни, и сред прабългари, но при тях то имало патриархален характер, без някакво особено влияние върху обществената структура и върху стопанския живот.

През VII–IX в. българската държава водила много войни с Византия, Аварския хаганат и франкската държава. Имало случаи, когато в ръцете на славяните и прабългарите попадали като

пленници голям брой хора. Така например по време на похода на хан Крум срещу Цариград през 813 г. били откарани в България над 50 000 души.¹⁹ Някои от тях впоследствие се завърнали в своята родина по силата на двустранна размяна на военнопленници между България и Византия.²⁰ Все пак мнозина за дълго време и дори до края на живота си загубили свободния си юридически статут. Военнопленниците били разпределяни главно сред представители на аристокрацията и естествено най-голям брой от тях получавали самият владетел /ханът/ и неговите роднини и близки.²¹

Наред с военнопленниците, които загубвали статута си на свободни люде по силата на военните закони, в положението на роби попадали и лица, осъдени за различни престъпления. Този начин за попадане в робство, познат на наказателноправната система на Византийската империя, бил възприет и в България след покръстването. Редица разпоредби на Закона за съдене на хората предвиждат продаване в робство за различни престъпления: изпълнение на езически обреди /гл. I/, кражба на кон по време на война /гл. XXIV/, ограбване на мъртъвци в гробовете /гл. XXVII/, ограбване на църковен олтар /гл. XXVIII/, открадване на свободен човек или превръщането му в роб /гл. XXIX/.²² Попадането в робство поради престъпления не било така масово, както попадането в робство поради военнопленничество /с изключение може би само на периода непосредствено след покръстването, когато имало силна съпротива срещу новата религия/.

Относно приложението на робския труд сведенията на изворите са твърде оскъдни. Част от робите — предимно военнопленниците — оставали по домовете на аристокрацията или в двореца на хана, където били използвани като прислуга. В старобългарски книжовни паметници тези роби са познати под названието домочедци.²³ За тях става дума на няколко места в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ /отг. 21 и 97/,²⁴ както и в две глави на Закона за съдене на хората.²⁵ Робите-слуги били смятани за лична собственост на господаря и нямали право да го напускат и да отиват другаде. В отг. 21 на папа Николай се дават разяснения специално на запитването, как трябва да се постъпи с роб, който е избягал от господаря си.

Освен за лична прислуга от робите се набирала през IX в. и част от необходимата работна ръка във връзка с разгърнатото се по това време значително строителство /на мостове, пътища, крепости, дворци и др./. Трудът на някои роби с по-висока квалификация бил прилаган и за изпъл-

нението на специални задачи, например за напращане на каменни надписи. Квалифицирани специалисти-робите били използвани за изготвяне и усъвършенстване на някои нападателни и отбранителни съоръжения. Сравнително по-малък бил броят на робите, заети в селското стопанство. След образуването на българската държава в нея продължавала да господства свободната селска община, населена от свободни люде — главни производители на блага, — поради което за робския труд в българското село почти нямало място. Не се създали условия за приложение на робски труд и при започналния се процес на формиране на феодални отношения, в който главна роля играели зависимите селяни.

При относително малкия дял на робския труд в обществено-икономическата структура на Първата българска държава все по-подчертана ставала тенденцията броят на робите да намалява и да се създават условия за възвръщане на свободния статут на военнопленниците, т.е. на най-значителната по количество група от робите, която възниквала в резултат на водените войни. Все по-често се прилагала практиката пленените по време на война лица да се връщат обратно в техните родни места срещу замяна с пленени поданици на българската държава. Извън този начин за прекратяване на робския статут, регламентиран по силата на действащото през IX—X в. международно право, съществувал и друг начин за освобождаване на военнопленници, който се осъществявал на основата на частноправни отношения между роба, от една страна, и неговия господар, от друга. Този начин е предвиден в гл. XIX на Закона за съдене на хората. Съответният текст гласи: „Който купи от чужди лица пленник заедно с цялото му въоръжение, а тоя има цената, която е дадена за него, като я даде за себе си, да си иде свободен. Ако ли я няма, да се изкупува от този, който го е закупил, докато се отработи. Колкото за неговата цена, наречена отплата, тя се определя пред свидетели за всяка година в размер на 3 жълтици. И така, като привърши, да се пусне свободен.“²⁶ Попадналият в робство по пътя на продажба военнопленник е можел прочее веднага да се откупи и да получи свободата си, като заплати на новия собственик същата сума, за която е бил купен. Ако обаче не разполагал с необходимите средства, трябвало да работи известно време при своя господар или да

плаща определени годишни вноски, докато изплати дадената за него сума, след което ставал отново свободен. Този начин на освобождаване на роб-пленници е в духа на отбелязания обичай у славяните от V—VI в. да не държат пленниците си в робство за цял живот, но да ги пускат след известно време срещу определен откуп.

Зараждането и развитието на феодалните отношения в България, както се вижда, били сложен и продължителен процес, чиито наченки водят към VIII в. Развитието на този процес се движело в две основни линии и под въздействието на два главни фактора. На първо място, то било предизвикано от социално-икономически причини, свързани с пълното укрепване на частната собственост върху земята, с растежа на едрото земевладение и с обедняването на част от селското население. Тези явления водели до имуществено разслоение в рамките на селската община, до социални контрасти и до постепенното поставяне на едни лица под властта на други. Възникнали отношения на частновладелска зависимост, които се утвърждавали и закриляли от норми на действащото право. Вторият път, по който се изграждал феодалният базис, бил свързан с политиката на централната власт за защита и укрепване позициите на аристокрацията: създаване на частновладелска зависимост въз основа на административни актове, по силата на които под властта на богатия земевладелец и висш сановник се предавали не само отделни лица, но и цели села заедно с жителите им; решаваща роля в случая играела не икономическата принуда, а волята на владетеля, изразена в конкретни разпоредби.

2.

Административно-военна уредба

Административно-военната уредба на българската държава до средата на IX в. била обусловена от обстоятелството, че при нейното изграждане взели участие главно два етнически елемента — славяни и прабългари. Създадена била своего рода „съюзна държава“, в която прабългарската аристокрация начело с хана играела ръководна роля по въпросите на вътрешната и външната политика. Значителен дял в управлението на държавата обаче имали и вождовете на отделните славянски племена, които запазили известна автономия в своите области и разполагали със собствен административен и военен апарат, като признавали прабългарския хан за върховен господар и ръководител.

Относно властта и функциите на хана богат

Хамбарлийски надпис на хан Крум на гръцки език. Намерен при с. Хамбарлий /дн. Маламирово/, Ямболски окръг. Съдържа сведения за териториалното разширение и административното устройство на българската държава в Тракия. Окръжен исторически музей — Варна

материал съдържат каменните надписи от времето на хан Омуртаг и неговите приемници. Официалната титла на владетеля била кана сивиги, свидетелствуваща за високото му положение на суверен и повелител на своите поданици.²⁷ Във византийски извори от VIII–IX в. ханът е наречен *κύριος, ἄρχων, ἡγεμών, ρῆξ*, което говори също за неговата голяма власт и за разнообразните му функции от граждански и военен характер.

По силата на древна традиция, отразена в Именника на българските ханове, властта на хана се предавала по наследство и престолът се заемал обикновено от първородния му син, носещ титлата канартикин.²⁸ В продължение на години българската държава била управлявана от представители на рода Дуло, към който спадали Аспарух, Тервел и др. По-късно родът Дуло бил отстранен по насилствен път от управлението и томинало в ръцете на представители на рода Вокил. Впоследствие нов бунт сменил този род и започнали продължителни междуособици, при които наследственият принцип престанал да се прилага. Едва в началото на IX в., когато вътрешните размирици стихнали, ханове отново започнали да бъдат наследявани от своите синове, макар и не винаги от първородните.

Теоретически ханската власт била неограничена и се смятало, че има божествен произход. За това говори формулата „от бога поставен“, която се среща върху каменните надписи като добавка към името на съответния владетел /Омуртаг, Маламир, Пресиян и др./.

Ханът бил върховен законодател, пръв съдия и главнокомандуващ. Пример за законодателна ханска дейност са споменатите вече Крумови закони, които според изричното известие на Свидас били обнародвани по личното усмотрение на владетеля. Че ханът наистина е бил върховен съдия, се вижда от присъдата, издадена от Маламир срещу брат му Енравота. Най-многобройни известия има за ролята на хана като главнокомандуващ. Във войните между България и Византия през VII–IX в. владетели като Тервел, Телец, Кардам, Крум и др. неведнъж са предвождали лично войските си срещу противника. За функциите на ханове като върховни военачалници свидетелствуват отбелязаните вече титли *ἄρχων* и *ἡγεμών*, които често се срещат във византийските извори.

Важна била ролята на хана и като ръководител на външната политика на държавата — той водел преговори със съседни страни, обявявал война, сключвал мир. Многобройни примери в това отношение има от времето на хан Крум и на неговите приемници. При сключването на мирни договори владетелят понякога вземал лично участие и

извършвал определени действия с религиозно-клетвен характер /изливане на вода от чаша върху земята, обръщане на конски седла и пр./. Описание на подобни действия е дадено във връзка със сключването на 30-годишния мир между хан Омуртаг и император Лъв V Арменец.²⁹

Ханът бил и върховен жрец в държавата. Запазени са надписи, в които става дума за жертвоприношения, извършени от него в чест на прабългарския бог Тангра. За дейното участие на владетеля в религиозния живот свидетелствуват наредбите на Крум, Омуртаг и Маламир във връзка с преследвания срещу разпространителите на християнската религия.

Независимо от обстоятелството, че ханът притежавал голяма власт в качеството си на законодател, съдия, главнокомандуващ и върховен жрец, неговите действия били обусловени и в значителна степен направлявани и ограничавани от волята на силната прабългарска аристокрация както и на славянските племенни вождове от отделните области на държавата. Из средата на прабългарската, а впоследствие и на славянската аристокрация били излъчвани първите сътрудници на хана, с които той се съвещавал по важни впроси и които изпълнявали разнообразни функции от административно и военно естество.

Прабългарската аристокрация се делила на родове /*γένη, γένηαι*/, чийто произход верояно е бил твърде стар и водел към далечната история на прабългарската племенна общност в Казката област. В Именника на българските ханове са споменати родовете Дуло, Вокил, Угаин, от които среди били издигани ханове на престола. В каменните надписи са запазени имената на родове Чакарар, Кувиар, Кириар, ... дуар, Ермиар. Прабългарската аристокрация през VIII–IX в. била изобщо твърде силно съсловие, което предавало по наследство от баща на син привилегированото си положение и политическото си влияние процеса на постепенната феодализация на държавата част от прабългарските първенци започнали да увеличават недвижимите си имуществата и да превръщат в богати поземлени собственици.

През VIII — първата половина на IX в. прабългарската аристокрация се делила на две групи, които се отличавали по социалния си статут, а вероятно и по имущественото си положение. В първата група влизали по-знатните и влиятелни сановници, наричани болиади /*βολιάδες*, ед. *βολία, βοίλα*/. Към втората група спадали го-

низши по ранг лица, означавани с наименованието багаини /βαγαῖνοι/. В един каменен надпис от времето на хан Маламир се казва, че след построяването на някакъв водопровод владетелят „дал на болиадите и на багаините големи дарове“³¹. Обстоятелството, че болиадите са посочени на първо място, говори за техния по-висок ранг. Разделянето на аристокрацията на две групи се вижда и от един текст в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, където се изтъква, че във връзка с бунта на болярството срещу княз Борис I през 865 г. владетелят наказал по-сурово „първенците“ /primates/ и по-малко „средните или по-малките“ /mediocres seu minores/.³² По всяка вероятност под primates се имат пред вид болиадите, а под mediocres seu minores — багаините.

В някои каменни надписи съществителното боила, респ. багаин се предхожда понякога от думата багатур /βαγατοῦρ/,³³ вероятно със значение на „по-висш, по-главен“³⁴. В такъв смисъл свързването на „багатур“ с „боила“ и „багаин“ придавало по-диференцирано вътрешно степенуване на тези две основни групи от прабългарската аристокрация.

Из средата на болиадите и багаините били подбрани първите служители на хана, изпълняващи разнообразни функции от военно или гражданско естество /войскови началници, управители на административни области, участници в дипломатически мисии и др./. Прабългарската аристокрация била аристокрация служебна, заета пряко в ръководството на държавните дела. Тя играла важна роля при воденето на вътрешната и външната политика и подпомагала непосредствено върховния владетел, а при определени случаи възпирали неговите действия.

Административните функции на прабългарската аристокрация се характеризират с известни особености. На първо място, липсва ясно разграничение на длъжностите от военно и гражданско естество. Обичайна практика било един и същ саноуник да изпълнява едновременно разнообразни по характера си функции /да предвожда войската, да раздава правосъдие, да участва в дипломатически мисии и пр./. В това отношение административният механизъм на българската държава през VIII—IX в. бил още недостатъчно диференциран, с което се отличавал от административния механизъм на съседна Византия по същото време.

Друга характерна черта е разделянето на дър-

жавните служители по териториален признак. Онези служители, чиято длъжност била свързана със столицата Плиска или с нейните околности, се числели към групата на „вътрешните саноуници“. С оглед на това тяхно положение пред съответната титла, която носели, била поставяна думата ичиргу, т.е. вътрешен. В каменните надписи от първата половина на IX в. означенията ичиргу боил, ичиргу багаин, ичиргу коловър³⁵ се тълкуват точно в този смисъл. Напълно е възможно бъдещи находки да установят наименованията и на други длъжности с подобна представка. Както изглежда, обобщено означение на групата „вътрешни саноуници“ е било наименованието „вътрешни боляри“ /οἱ ἔσω βοιλάδες/. То се среща в съчинението на византийския император Константин VII Багренородни „За церемониите във

Хан Омуртаг преследва армията на Тома Славянина. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. Мадридска национална библиотека /л. 35/

византийския дворец“ /съставено към средата на Х в./.³⁶ От съответния пасаж в него личи, че „вътрешните боляри“ били едни от най-изтъкнатите сановници и близки на владетеля лица и че те служели в столицата на държавата и се намирали в непосредствен досег с двореца.

За разлика от „вътрешните сановници“ сферата на действие на втората група държавни служители била извън Плиска и околните ѝ селища. В съответствие с това пред тяхната титла била поставяна представката юк /υκ/, т.е. външен. Запазен е надпис от тази епоха, в който става дума за трима сановници: единият е назван ичиргу боила, а другите двама са наречени съответно юк багаин и юк боила.³⁷ На понятието „външни сановници“ отговаря вероятно обобщеното наименование „външни боляри“ /οἱ ἔξω βοιλάδες/, което

се среща в посочения пасаж от съчинението на Константин VII Багренородни.³⁸

Отделни представители на прабългарската аристокрация наред със служебните си титли /таркани, жупани, копани и др./ били наричани още „хранени хора“ /θρεπτοὶ ἄνθρωποι/.³⁹ Такива случаи се срещат в мемориални надписи от времето на Омуртаг и Маламир, в които е увековечена паметта на починали техни служители. Обичайният израз е, че покойниците „са били“ или „били станали“ хранени хора на владетеля. „Хранен човек“ е бил и Турдацис, който имал титла кандидат и чиито останки бяха открити преди няколко години в един от саркофазите край Голямата базилика в Плиска.⁴⁰ По всичко изглежда, че „хранени хора“ са били такива представители на аристокрацията, които живеели в столицата Плис-

1

2

ка, канени били на устройваните в двореца приеми и се ползували с особеното разположение на владетеля.⁴¹ Специално за споменатия Турдацис би могло да се приеме, че е спадал към личната гвардия на владетеля — за това говори титлата кандидат /*καυδιδάτος*/, която била приета в България със същото значение, каквото имала и във Византия.⁴²

Един от главните сановници в държавата, който идвал на второ място след владетеля, бил кавханът /*καυχάνος*/.⁴³ Като непосредствен сътрудник и помощник на хана в някои случаи той могъл да изпълнява функции на съуправител. Такива функции имал например кавхан Исбул, известен по надписи от времето на Маламир и Пресиян.

Правомощията на кавхана били от различно естество. Вероятно той е бил началник на личната ружина на хана, намираща се в столицата;⁴⁴ вземал дейно участие във военни действия, и то често в качеството си на главнокомандуващ /Исбул например оглавил един поход срещу византийците/.⁴⁵ Кавханът участвувал понякога и в пратеничества за преговори с чужди владетели и т.н. Изобщо в ръцете на този сановник била съсредоточена голяма власт и компетенциите му имали различен характер⁴⁶ в съответствие с посочената вече практика да не се прави разграничение между граждански и военни функции и често пъти те да се изпълняват от едно и също лице.

Друг изтъкнат сановник, който се споменава в няколко надписа от първата половина на IX в., бил ичиргу боилът /*ἱτζιργού βοίλα*/. Тази длъжност продължавала да съществува и през следващото столетие и по времето на Симеон и Петър ичиргу боил бил боляринът Мостич.⁴⁷ По ранг ичиргу боилът идвал след кавхана. Една от главните му задачи била да се грижи за охраната на вътрешните крепости в държавата и на първо място — на столицата.⁴⁸ Под непосредствената власт на ичиргу боила се намирали значителен брой войници, които той командувал по време на война. В един каменен надпис от Преслав се говори, че на ичиргу боила били поверени общо 1300 души.⁴⁹ Като непосредствен помощник на хана ичиргу бо-

илът бил изпращан често с дипломатически мисии в разни страни.⁵⁰ Изобщо ичиргу боилът подобно на кавхана изпълнявал разнообразни по характер функции от военно и от гражданско естество.

Важна роля в държавния апарат е играл вероятно и т.нар. кана боила коловър, за когото се споменава в надписа на хан Пресиян във връзка с похода в земите на смолянците.⁵¹ Обстоятелството, че той носел тройно наименование, едно от които е кана, говори за неговите значителни и сложни функции. Близък по длъжност до него е бил вероятно и т.нар. багатур боила коловър, споменат в един мемориален надпис на хан Маламир.⁵²

С предимно военни функции били тарканите, за които се говори в надписи главно от времето на хан Омуртаг, както и в някои други извори от IX—X в. Тарканите се делили на няколко категории, например зера таркан, бори таркан, оглу таркан, кана калу таркан, жупан таркан. Освен с военни функции тарканът е могъл да бъде натоварен и с други задължения.

В каменните надписи от първата половина на IX в. става дума за редица сановници из средата на прабългарската аристокрация: юк багаин, бери багаин, зитко мирос, сетит багаин, туртона жупан.⁵³ От съдържанието на надписите се вижда, че тези длъжностни лица са командували различен брой войници, следователно те са изпълнявали функция подобна на функцията на ичиргу боила, но имали по-низш ранг от него и числото на поверените им войници било по-малко.

Не се знае много и за функциите на такива държавни служители като копан, сампис, миник, алобогатур, чигат и др., за които се говори главно в каменните надписи от VIII—IX в., както и в някои писмени извори. Едни от тях участвували във военни походи /например алобогатурът и миникът/,⁵⁴ други /като самписа и чигата/ влизали в състава на делегации, изпращани от хана с политически мисии.⁵⁵ Възможно е посочените сановници да са изпълнявали и задължения от друг род.

Главните служби и длъжности в централния апарат имали връзка с войската и с военното дело. Това, разбира се, не било случайно — историята на България през VIII и голяма част от IX в. е изпълнена с непрестанни войни. Подобна обстановка налагала всеки държавен служител наред със задълженията си от административно и гражданско естество да отделя внимание и на въпроси от военен характер.

Господстващото положение на прабългарската аристокрация, в чиито ръце се намирал централният административно-военен апарат, не означава, че през разглеждания период останала-

Колони с български надписи на гръцки език от първата половина на IX в.

1. Колоната с 3-редов надпис, съдържащ опис на въоръжение. Намерена в с. Шабла, Толбухински окръг. Национален археологически музей — София

2. Колоната с името на крепостта Бурдизо, станция по пътя Цариград — Одрин. Намерена в Плиска. Национален археологически музей — София

та част от прабългарското население е била съвсем лишена от възможността да изказва своето мнение в политическия живот. Някои бегли сведения на изворите сочат, че е имало моменти, когато и обикновени поданици на държавата са могли да вземат известно участие в разрешаването на важни държавни въпроси по силата на все още ненапълно изживени традиции от времето на военната демокрация. Става дума главно за участие във връзка със свалянето на някой владетел и избирането на друг. При подобни случаи били свиквани специални събори. Такъв характер носел например съборът /χομβέντον/ през 766 г., на който било обявено свалянето на хан Сабин, обвинен в съглашателство с византийците.⁵⁶ Подобни събирания несъмнено са били организирани и ръководени от представители на аристокрацията, но сигурно и обикновените поданици на държавата, които участвували в тях, са имали думата при решаването на поставяните въпроси.

Събори са били свиквани, както изглежда, и по повод на други събития от втората половина на VIII в.⁵⁷

Обичаят да се свикват събори в по-разширен състав се задържал и през първата половина на IX в. Има основание да се твърди, че такъв събор е бил свикан по повод на издаването на Крумовите закони. Към това предположение насочва гръцкият текст на речника на Свидас, където е казано, че ханът, преди да обяви решението си, свикал „всички българи“ /в славянския превод — „своите българи“/.⁵⁸ Дали тези думи означават, че в случая са били събрани само прабългари, без участието на славяни, не може да се каже с положителност. Важен е фактът, че българският владетел пожелал да се санкционира новото законодателство пред един по-широк форум, в който влизали не само представители на аристокрацията, но и обикновени поданици. Тази постъпка на хан Крум е в духа на традициите на военната демокрация, които продължавали да бъдат все още живи и чрез чието спазване владетелят искал да подчертае, че действува като изразител на народната воля.

В административно-военната уредба на българската държава до средата на IX в. се наблюдава своеобразен дуализъм. Наред с властта, осъществявана от хана и от неговия управителен апарат, в отделни краища на държавата се запазила и властта на местни славянски вождове. Такава власт имали още първите вождове на седемте славянски племена и на северите, с чието сътрудничество хан Аспарух поставил началото на държавата. Подобна власт притежавали и отделни славянски князе през следващото столетие. Показателен е примерът с вожд на племето севери Сла-

вун, който разполагал с войска и имал административната власт в своята област.⁵⁹

Със славянски племенни вождове като съюзници и сътрудници хан Крум пиел наздравица от обкования със сребро череп на победения Никифор. В текста на Теофан тези вождове са наречени τῶν Σκλαυηῶν ἄρχοντες /архонти на славяните/, което свидетелствува за тяхното място в административния апарат на българската държава. Фактически те били полусамостоятелни управители на отделни славянски племена /ἔθνα/, които според разказа на Теофан дни наред минавали покрай побитата на кол глава на Никифор, за да поздравят българския владетел с победата.⁶⁰

За съществуването на самостоятелни славянски вождове като управители на отделни области на българската държава говорят и някои западни автори. Така например летописецът Айнхард съобщава, че към 818–819 г. славянските племена абодрити, тимочани и браничевци се отцепили от българската държава. Очевидно тези племена са били управлявани от свои самостоятелни вождове, които дотогава били съюзници на българския хан. В бележката на летописеца се казва, че обръщайки се към немския император, тези племена „се отказали от съюза си с българите“ /Bulgarorum societate disceverant/.

Българската държава през VII–VIII в. се състояла фактически от една по-централна част на чело с хана и неговата администрация и от периферни области начело с местни князе. Това положение намерило съответен терминологичен израз във византийските извори, които употребяват името България /Βουλγαρία/ за обозначаване на цялата българска държава; същевременно нееднократно те говорят за Славинии /Σκλαυηνίαι/ и племена /ἔθνα/, означавайки по този начин отделните области и славянските племена, които живеели там и които били управлявани от свои вождове.

Най-много говори за Славинии и племена хронистът Теофан. Така например той съобщава, че през 763 г. хан Телец потеглил на поход срещу Византия, като взел със себе си като съюзници 20 000 души от разположените наоколо племена /ἐκ τῶν προσπαρχαιμένων ἔθνων/.⁶¹ През 811 г. при подготовката за решително сражение с император Никифор I Геник хан Крум въоръжил като наемници срещу настъпващия неприятел авари и славяни от околните области /τάς περί τῆς Σκλαυηνίας/, а за да прославят победата на българския владетел край главата на Никифор се изредили идващите при хана племена /τῶν ἀρχωμένων εἰς αὐτῶν ἔθνων/. Споменаването за „Славинии“ и за „племена“ през VIII и началото на IX в.

свидетелствува за липсата на етническо и политическо единство в българската държава, за наличието на своеобразен административен дуализъм. Властта на хана и на неговата прабългарска администрация се простираше главно в североизточните краища на страната с център столицата Плиска. В останалите територии продължавали да пазят правата си местните полусамостоятелни славянски вождове /князе/. С това се обяснява и фактът, че византийските писатели от VII до IX в. говорят за славянски племена и области „около“ или „покрай“ българската държава. В същност славянското население, което участвувало като съюзник във войската на хановите, в повечето случаи се намирало на територията на държавата, но било в по-особено положение в сравнение с прабългарското. От една страна, неговите племенни вождове признавали властта на хана, който бил върховен владетел и главнокомандващ въоръжените сили и под чието ръководство се водела обща външна политика, а, от друга страна, запазвали известна вътрешна автономия в управляваните от тях области; те имали собствени войски, които командували сами и които при необходимост изпращали в подкрепа на хана. Такъв бил случаят през 763 г., когато хан Телец се отправил на поход срещу нахлулия в страната Константин V Копроним — според Никифор българският владетел имал за съюзници множество славяни /ἔχων εἰς συμμαχίαν καὶ Σχλαυγῶν πλῆθη/.⁶² Очевидно тези славянски войски са били командувани от местни племенни вождове, които изпълнявали съюзническите си задължения към хана.

В административно-военния апарат на отделните Славинии наред с племенния вожд важна роля играела и местната славянска аристокрация, чието политическо влияние нараствало непрестанно и която постепенно се превръщала в едър поземен собственик. За участието на обикновеното население в политическия живот обаче няма никакви сведения. Вероятно традициите от периода на оенната демокрация са били все още живи и практиката да се свикват при определени случаи по-широки по състав събори, както ставало у прабългарите, е била спазвана и сред славянските племена.

Така изградената административно-военна уредба, характерна за българската държава от края на VII в. насам, започнала постепенно да търпи изменения към по-голяма централизация и премахване на племенния партикуларизъм. Измененията били резултат от социално-икономическото и политическото развитие на държавата и преди всичко от напредващия процес на феодализация. Феодалните отношения, които се установявали по-

степенно, били свързани с необходимостта от съответни изменения на държавното устройство, на правото, на обществените институции. Формиращата се феодална класа се нуждала от по-силна централна власт, за да може да укрепи своите позиции и да разшири правомощията си над подвластните люде и над селските общини.⁶³ До това се свеждала главната тенденция на развитието на държавния апарат през първата половина на IX в. Силна централна власт и здрава администрация били необходими и във връзка с честите войни. Разпокъсаното племенно устройство и наличието на полусамостоятелни области, ръководени от местни славянски князе, пречели да се разгърнат с необходимия размах отбранителната и нападателната мощ на държавата.

Политика на централизиране на държавата, обусловена от започналия процес на феодализация и от напрегнатата външнополитическа обстановка, водел вече ясно в началото на IX в. хан Крум. Той е първият български владетел, за когото се знае със сигурност, че е предприел мерки за разширяване на ханската власт в пограничните области на държавата чрез назначаване на пряко подчинени нему органи. Доказателство за това се съдържа в текста на добре познатия Хамбарлийски надпис, където става дума за области в Източна Тракия, които били включени в пределите на българската държава след успешните военни действия срещу Византия и в които ханът определил за управители свои сановници, произхождащи из средата на прабългарската аристокрация. Единият от управниците бил тогавашният кавхан Иратаис, а другият — ичиргу боилът Тук /Цок/.⁶⁴ На тях били подчинени местни стратези от византийски произход /мярка, взета от Крум, за да си осигури, както изглежда, подкрепата на живеещите в тези краища гърци/. В заетата от българите област било създадено административно устройство, което се основавало не върху племенния принцип на Славиниите, а върху идеята за силна централна власт и за пряко ръководство от страна на хански служители. В духа на подобна политика са и Крумовите закони. С тяхното обнародване се пристъпвало към въвеждане на еднакви за всички поданици на страната наредби, към създаване на обща за цялата държава наказателноправна система, съобразена с изменящия се обществен строй по посока към феодализация. Независимо от ограничения характер на Крумовото законодателство то било стъпка напред към премахване на племенната раздробеност и към създаване на юридическа основа за по-голяма централизация.

Духът на предприетите мерки се чувствувал и в отношението на Крум към представителите на

славянската аристокрация. При този български владетел славянски боляри участвували вече дейно в управлението като преки органи и помощници на хана. Такъв бил Драгомир, един от първите дипломати на Крум, изпращан с важни мисии в Цариград. Българският владетел се стремял, както изглежда, да слее прабългарската и славянската аристокрация, като я подчини непосредствено на централната власт. При хан Омуртаг политиката на централизация продължила. За това свидетелствува неуспелият опит на тимочани, браничевци и абодрити да скъсат съюза си с България и да се ориентират към Франкската империя. След като прогонил вождовете на трите славянски племена, ханът поставил на тяхно място преки органи на централната власт /*expulsis eorum ducibus bulgaricos super eos rectores constituerunt*/. С това действие бил сложен край на племенния партикуларизъм и бил осъществен принципът на централизация в тази периферна северозападна област.

Политика на централизация в отбъднунавските земи водели и приемниците на Омуртаг. За да укрепят позициите си, хановете почнали да изпращат там на служба свои приближени. Като краен резултат от тази политика към средата на IX в. в административно-военната уредба на българската държава настъпили значителни изменения. Съществуващото в продължение на столетия разделение на територията на страната съобразно с племенния принцип било окончателно изоставено. Отделните Славинии /на племената севери, берзити, драгувити и др./, които съществували дълги години в Мизия, Тракия и Македония като отделни области, били заменени с нови административно-военни единици — т.нар. комитати. За пръв път се споменава за комитати по времето на хан Пресиян, но няма съмнение, че ако не всички, то поне някои от тях са били създадени още при неговите предходници. Какъв е бил броят на комитатите, не се знае. Известно е само от сведението на летописеца Хинкмар /IX в./, че през 866 г. срещу княз Борис I се вдигнали на бунт недоволните боляри от 10-те комитата на държавата, без да се уточнява дали става дума за всички съществуващи по това време административно-военни единици или само за едно ограничено число. На термина комитат /в латински извори *comitatus*/ отговаря вероятно славянската дума земя, която се среща в издадения след покръстването Закон за съдене на хората. Там се говори за отделни „земи“ в смисъл на отделни административни облас-

Общ изглед на Калето при с. Нова Черна, Силистренски окръг. Землено укрепление от Първата българска държава

ти, на които се дележа по това време българската държава. Начело на всеки комитат стоял комит /comes, κόμης/. В извори от втората половина на IX в. се споменават някои комити: Тирадин, който управлявал по времето на княз Борис I вероятно Брегалнишката област; Домета, или Добета, назначен от същия владетел за управител на Кутмичевица /област западно от Охридското езеро/; Дръстър, комит по времето на цар Симеон в областта северно от Солун — за него се говори в известния надпис от с. Наръш.⁶⁵

В качеството си на върховни управители на поверената им област комитите притежавали значителна административна власт и главната им задача била да прилагат наредбите на владетеля. В такъв смисъл като проводници на решенията на княз Борис I действували споменатите вече комити Тирадин и Домета. Едно от важните права и задължения на областния управител било раздаването на правосъдие.

Наред с комита в отделните административно-военни единици, на които се дележа българската държава през средата и втората половина на IX в., важна роля изпълнявали и споменатите вече таркани в различните техни степени /оглу таркан, бори таркан и др./. Може да се предполага, че докато комитът имал повече гражданска власт, на тарканите са били поверявани задачи от военно естество. Така например споменатият в житието на Климент Охридски бори таркан на Белград е наречен заместник-стратег /ὀποστρατηγός/, като се добавя при това, че той „отбранявал тогава този град“ /τῷ τότε φυλάσσοντι ταύτην/.⁶⁶

Наред с комитите и тарканите в отделните области имало и специален слой от съдии, които се грижели за правораздаването. За съдии става дума в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, а също така в Закона за съдени на хората /гл. II, VII и VIII/.

В резултат от централизацията на държавата и изчезването на Славиниите като самостоятелни административни единици настъпили важни изменения и в организацията на военното дело. Докато през VII и VIII в. войските на прабългари и славяни се комплектували отделно, със свои собствени началници, към средата на IX в. имало вече една обща войска, чийто команден състав се набирал еднакво между българи и славяни. От съдържанието на споменатия вече каменен надпис, намерен в Преслав и произхождащ вероятно от времето на Омуртаг или на неговите приемници, се вижда, че в Преслав тогава е имало два корпуса тежковъоръжени войници, единият от които бил подчинен на военачалник с титлата ичиргу боил, а вторият — на военачалник с титлата жу-

пан.⁶⁷ Първата титла е прабългарска, а втората — славянска. Основателно е предположението, че в случая става дума за една смесена военна формация, в която са участвували както прабългари, така и славяни.⁶⁸ В сравнение с ранния период от историята на българската държава това е ново явление, което свидетелствува за осъществения вече процес на централизиране на държавния апарат и за премахване на съществуващия в продължение на години административен дуализъм.

И така в развитието на административно-военната уредба на българската държава през VIII и първата половина на IX в. се наблюдават два главни и значително отличаващи се помежду си етапа. През първия етап, който стига до началото на IX в., са налице силни елементи на племенно устройство и не може да се говори все още за хомогенен и напълно централизиран административноуправленски механизъм в цялата територия на страната. Наред с властта на хана и на неговите преки органи, които произхождали предимно из средата на прабългарската аристокрация, съществувала и властта на отделните славянски племенни вождове, които управлявали своите области /Славинии/. Своеобразният административен дуализъм отговарял и на съществуващия по това време в държавата етнически дуализъм. През този период все още били живи традициите от времето на военната демокрация, които намирали израз в свикването на общи събори с участието на представители както на аристокрацията, така и на обикновеното население.

През втория етап в развитието на административно-военната уредба, който обхваща първата половина на IX в., се извършили съществени изменения в устройството и механизма на държавния апарат. Административният дуализъм по степенно бил ограничаван, властта на племенните вождове била премахната и на мястото на някогашните Славинии се появили нови административно-военни единици — комитати, — управлявани от органи, пряко подчинени на хана. Процесът на централизация на властта вървял успоредно с процеса на развитие на феодалните отношения и значителна степен бил обусловен и зависим от него. Процесът на централизация се развивал едновременно и с постепенното сливане на двата етнически компонента — славяни и прабългари — в едно цяло и по-специално — с постепенното сливане и смесване на славянската и прабългарската аристокрация. Така се формирала една нова феодална класа — на едри земевладелци и на държавни служители, — която се обединила около централната власт и започнала да играе важна роля в административния държавен апарат. Централизирането на

държавния механизъм било от жизнена необходимост за феодалната аристокрация, тъй като само по този начин тя можела да укрепи своите позиции и да разшири постепенно властта си спрямо селските общини и техните жители. Централизирането на държавния апарат било наложително и с оглед на напрегнатата външна политика при хан Крум и при неговите приемници. Така прочее в резултат на действието на фактори от социално-икономическо и от политическо естество се извършили големи изменения в административно-военното устройство на българската държава и към средата на IX в. то се очертало ясно с нови, качествено различни признаци от признаците, които го характеризирали през предходното столетие.

3.

Бит, строителство и изкуство

Периодът от образуването на българската държава до средата на IX в. се характеризира със своеобразен дуализъм в областта на материалната и духовната култура. От една страна, племенните различия между славяни и прабългари все още не били преодоляни и макар процесът на взаимно проникване да се задълбочавал, културите на двата етноса се развивали по свои собствени пътища чак до времето, когато техните носители се слели в едно цяло. От друга страна, за две култури може да се говори и с оглед на класовото разслоение в българското общество: за нуждите на господстващата класа била създадена една по-представителна култура, отличаваща се с монументалност, в която наред с оригиналното и специфичното имало и известно подражателство /предимно на византийски образци/; за нуждите на народните маси пък била предназначена една по-скромна култура, подхранвана от творческите сили на собствените традиции и съдържаща значителен брой самобитни елементи.

ПЛИСКА — ПЪРВАТА БЪЛГАРСКА СТОЛИЦА. В Плисковското поле са разкрити останките на три огромни укрепени стана.⁶⁹ Единият от тях е ханският център. Видът и устройството му говорят, че е бил замислен първоначално като военен лагер. Обявен за столица, той дори до началото на IX в. все още бил наричан аул, лагер /*ἄμπος* = *campus*/.⁷⁰

Укрепеният лагер Плиска обхващал обширно пространство /23 кв. км/ във формата на неправилен трапец. Западната и източната му страна били дълги по 7 км, северната — 3,9 км, а южната — 2,7 км. Ров, широк в основата 3,5 м, а в горната част — 12 м, ограждал цялото пространство. От

вътрешната страна се издигал насип, който имал същите размери /основа 12 м, горна част 3,5 м/.

Почти в средата на лагера се извисявало вътрешно укрепление. То също имало форма на неправилен четириъгълник /трапец/ и заграждало относително неголяма площ. Южната и северната му страна били дълги по 740 м, западната — 788 м, а източната — 612 м. По-късно, вероятно в началото на IX в., тук били издигнати яки каменни стени.⁷¹

В сегашния си вид стените са прави, с дебелина около 2,60 м. Градени са от големи каменни блокове. Височината им стигала до 10 м. Четирите порти били фланкирани от по две двойни четириъгълни кули. Откриването на тухлена вита стълба⁷² само в по една от кулите показва, че в горните етажи площта им е била обединена. Проходът между тях се затварял отвътре с двукрила порта, а отвън — със спускащ се през цилиндричен свод катаракт. Ъглите на стените завършвали с по една цилиндрична кула. Симетрично между цилиндричните кули и портите се издигала и по една петъгълна кула, висока 12—13 м.

През последните години вътрешната крепостна система на Плиска стана предмет на интензивни проучвания, които изясниха още по-пълно нейния характер. Разкрити бяха порти, кули, стълбища, един таен ходник на южната крепостна стена и пр.

Във вътрешното укрепление се намирили жилището на хана, Тронната палата, езически храмове и жилища на боляри.⁷³

Първите строежи във вътрешното укрепление на Плиска произхождали от десетилетията непосредствено след създаването на държавата. Между тях било изграденото от камък жилище на хана, издигнато в северозападната част на укреплението. Западно от него се намирили три постройки, свързани с всекидневния бит на дворцовите обитатели: цистерна-водохранилище с два басейна, малък кръгъл басейн и баня. На изток била разположена самостоятелна сграда с неизяснено предназначение. По всичко изглежда, че строежите от този период са били малко на брой и са се откроявали ярко сред разположените около тях юрти на длъжностните лица и обслужващия персонал.

През второто и третото десетилетие на IX в., при Омуртаг, ханският жилищен комплекс бил застроен почти наново.⁷⁴ Все по това време вероятно е започнало и преустройството на жилището на владетеля, разрушено при похода на Никифор I Геник през 811 г. Новото ханско жилище, изглежда, не се е отличавало съществено от старото. Неговата планова схема се среща в Плиска, Мадара и

Преслав и е повторение на древен жилищен тип. Към старото жилище била пристроена нова триделна жилищна сграда, композирана строго симетрично и повтаряща плана на първата. Каменни плочи постилали подовите на цялото жилище, а фина мазилка от гипс покривала хубавата квадратна зидария. Северозападното помещение имало отоплителна инсталация под пода и по стените. Очевидно тази част на двореца е била „зимна“ и за отопляването ѝ се използвала стара елинистическо-римска отоплителна система.

По всичко изглежда, че разрушенията в западната част на ханския жилищен комплекс са били твърде големи, поради което тук станали най-много промени. Банята била разрушена и засипана, единият басейн също бил засипан — наложило се всичко да се строи отново.

Близо до ханското жилище се издигали още две каменни сгради. Първата била триделна постройка с фасади, разчленени от вградени пиласстри; условно тя е наречена Болярско жилище. Втората, с план на два вписани един в друг квадрата, имала граден стълб в центъра и неразчленено преддверие към южната страна. Предполага се, че тази сграда е била езически храм, като свободният стълб в средата, изглежда, е служел за жертвеник. Вероятно култът е бил свързан с вода, тъй като в обиколния коридор са запазени два малки симетрични на вътрешната зала басейна.

Около постройките, свързани с ханското жилище, била издигната висока тухлена стена на каменна основа. Тя заграждала обширен правоъгълен двор, в който дворцовите сгради /жилища, бани, цистерни/ били разположени край северната и западната му част. Така оформеният укрепен жилищен комплекс имал три входа — на север, запад и юг. Входовете били образувани от проходни четириъгълни кули, долепени до куртината. За височината и външния вид на стената и кулите няма точни данни. При изграждането на тази стена старият таен проход, който свързвал жилището на хана с големия укрепен дворец и който бил опожарен вероятно през 811 г., вече не действувал.⁷⁵

Извън ханския жилищен комплекс — приблизително в средата на Вътрешния град — се издигала голяма, почти квадратна сграда, заемаща площ повече от 400 кв. м. На източната и на западната ѝ фасада се извисявали по две четириъгълни кули.⁷⁶ Вероятно средната ѝ част е била открита, за да влиза светлина. Тази постройка сега е известна условно като Крумов дворец.

През 811 г. и тази ханска резиденция пострадала сериозно, поради което се наложило да бъде преустроена основно. На нейно място бил построен т.нар. Омуртагов дворец, или Тронна палата,

чиито развалини и сега представляват внушителна гледка. Новата сграда била планирана върху западния край на площта, заемана от стария дворец. На някои места нейните основи съвпадат напълно със старите основи.

Новата постройка имала форма на базилика, изградена върху високо приземие, служещо за своеобразен цокъл. Тя била ориентирана в посока север—юг с дългата си ос. Влизало се откъм тясната южна страна. Преддверието било разделено на две. От предната му входна част стълба /или точно рампа/ извеждала на етажа, откъдето се влизало в залата. Срещу входа се намирала голяма апсида, вероятно за трона на владетеля. Приземието било засводено и широко достъпно отвън.⁷⁷

През първите десетилетия на IX в. в Плиска се зародили форми на икономически живот, присъщи на феодалния град. Появило се пазарище, а същевременно възникнали и производствени центрове — грънчарски и железарски работилници. Във Вътрешния град били построени помещения, предназначени за търговски нужди. Животът в държавното средище бил вече немислим без редовно снабдяване със стоки както от първа необходимост, така и за задоволяване на по-изтънчен вкус. Че Плиска е станала средище на търговски живот, свидетелствуват редицата магазини между ханската резиденция и северната порта.⁷⁸ Останки от търговски сгради има и на други места. В югозападния ъгъл на Вътрешния град например са разкрити дълга редица помещения, между които е имало вероятно и работилници. Друг типичен търговски комплекс във форма на голям четириъгълник, образуван от няколко помещения, обърнати към вътрешен затворен двор, бил изграден недалеч от южната порта.⁷⁹

Сведенията за строежите във Външния град на Плиска са оскъдни. Засега са известни само няколко земянки и каменни постройки от разглежданата епоха. Земянки са открити на две места — в североизточния район на укрепената територия /обект № 31/⁸⁰ и западно от Вътрешния град — в долината на Асардере.⁸¹ Земянките са характерни за славянското население, но те били възприети и от прабългарите като по-подходяща за уседнал живот форма на жилище. С течение на времето успоредно с тези традиционни жилища започнали да се явяват и надземни постройки от ломен камък или с каменни основи. Те представлявали едноделни или двуделни правоъгълни помещения

Бронзов амулет с изображение на конник. VIII—IX в. Намерен при с. Синьо бърдо, Врачански окръг. Окръжен исторически музей — Враца

с входи, обърнати на юг.⁸² Жилищата във Външния град говорят за наличието на социална диференциация сред столичното население.

КРЕПОСТИ И КРЕПОСТНИ СЪОРЪЖЕНИЯ. Още със създаването си българската държава трябвало да се погрижи за изграждането на сложна система от укрепления за защита от вражески нападения. Отначало укрепленията били землени, но с течение на времето все повече се налагал каменният градеж.

Първата укрепителна система обхванала Черноморското крайбрежие. Почти цялата крайбрежна ивица на юг от Варна била осеяна с насипи, обърнати към морето. Такива насипи се откриват в дъното на Варненския залив, при с. Шкорпиловци /древното Ерите/ и при Обзор, където била преградена низината на р. Двойница.⁸³ Укрепени лагери имало и по високия бряг над Каварненския залив.⁸⁴

През полетата и хълмовете на Добруджа, в най-ниската ѝ средна част, минавали три вала.⁸⁵ Два от тях, Големият и Малкият, били землени окопи. Малкият вероятно е най-стар. Големият, който също е от времето преди идването на прабългарите, бил умело използван от тях. Отначало той трябвало да отбива опасността от готи и хуни, идващи от север. Широк ров го правел труднопреодолим откъм тази посока, а от южната му страна били разположени големи землени укрепления — лагерите на неговите защитници. Когато в Малка Скития се настанили новите обитатели, за които опасността идвала откъм юг, те обърнали лицето на окопа на юг. По южната му страна минал нов ров, пресичащ валове на по-старите лагери. Несъмнено преустройството е било дело на прабългарите. Свидетелство за тяхната строителна дейност тук са находките от големи количества прабългарска керамика.

За третия — каменния — вал се предполага, че е построен от основателя на българската държава — Аспарух. Обърнатото на север лице на това отбранително съоръжение било укрепено с дялани варовикови блокове, което сочи несъмнена аналогия със строежа на представителните сгради в столицата Плиска. Старобългарският надпис от 943 г., намерен при с. Мирча вода, е сигурно указание за съществуването на вала още преди тази дата. Кариерата, откъдето били рязани и извличани камъните за съоръжението, се намирала при с. Мурфатлар /Басараб/, западно от Кюстенджа.⁸⁶ Пак там са открити много скални килии, църкви и надписи на руническо писмо, глаголица и кирилица.⁸⁷ Те водят началото си също от епохата на Първата българска държава.

На север от Дунава дълъг земен пояс мина-

вал през цяла Влахия за защита срещу аварската опасност.⁸⁸ Двата му края опирали на голямата река. Сред местното население той е известен с името Новакова бразда, несвързано с достоверно историческо предание. На юг от Дунава, в Ломско, Оряховско и Белослатинско, имало три окопа, които трябвало да защищават съответните области откъм запад. Зад тези окопи, както се вижда от находките във и около тях, заедно със славяните живеели и прабългарски заселници.⁸⁹ В Южна България от Девелт до Марица се простирал известният граничен окоп Еркесия.

Двете старобългарски столици — Плиска и Преслав — били само брънки от укрепителната система и селищна мрежа, която обхващала цяла Североизточна България и Добруджа.⁹⁰ Успоредно със засилването на държавата и издигането на международния ѝ престиж растели и грижите на централната власт за изграждането на вътрешно-териториални отбранителни съоръжения. За защита на Плиска били построени малки гарнизонни укрепления.⁹¹ Когато през лятото на 811 г. в своя поход към българската столица Никифор I Геник превзел и изгорил много от тях и овладял крепостта, той не можал да унищожи ударната сила на българите в останалите укрепления и не успял да опустоши цялата страна.⁹² Византийските писатели наричат тези укрепления дворци или дворове /аули/. Проучванията в Североизточна България дадоха конкретно съдържание на това понятие: аулите били укрепени дворци, в които имало войска. Дворцовият център на Плиска първоначално ще да е бил аул в точния смисъл на думата.

Ранен аул, предназначен да охранява път между Плиска и Дръстър, бе открит и изучен частично при с. Кладенци, Толбухинско.⁹³ Там наистина няма следи от дворец в буквалния смисъл на думата, но първоначалните му обитатели са живели в юрти. Едва по-късно юртите били заменени със земянки. Аулът имал форма на четириъгълник със страни между 160 и 200 м. Укрепен бил вал и ров. Несъмнено настанената в него войска имала за задача да защитава многобройни открити селища в речните долини, обърнати към Дунава.

Важно укрепително съоръжение, издигнато през второто или третото десетилетие на IX в., бил аулът на Тича при днешното село Хан Крум /Чаталар/. За изграждането на този аул е запазен надпис върху мраморна колона от времето на Омуртаг.⁹⁴

Аулът показва очебийни сходства с Плиска и в план, и в градеж.⁹⁵ Външната укрепителна линия се състояла от ров и вал, а вътрешната — от

каменна крепостна стена с една кула-порта на изток. Покрай северната и западната стена отвътре били долепени дълги казармени сгради. В северо-западния ъгъл са запазени основите на неголяма постройка, до известна степен напояща плана на двореца в Плиска. В аула имало баня почти напълно сходна с банята в Плиска. Крепостната порта не се различавала от портата на двореца.⁹⁶ Зидарията от дялани варовикови блокове била еднаква със зидарията на монументалните сгради в Плиска. При разкопките бе намерена зле запазена статуя на лъв, потвърждаваща още едно конкретно сведение от Чаталарския надпис. Откриха се също и останки от стария, споменат в надписа мост над Тича.

При разкопките бяха разкрити следи от съвременни на крепостта земянки във Външния град и от живот на старо славянско селище, което може да се датира не по-късно от VII в. В северната част на външното укрепление са запазени останките на две ранновизантийски църкви от VI в.⁹⁷ В източния край на аула се извисяват две тракийски могили. Явно е, че за разлика от Плиска Омуртаговият аул е бил построен на мястото на по-старо селище.

Важен укрепен център бил изграден по-горе по течението на Тича. Става дума за Преслав. През последните години на няколко места в стария град бяха открити останки и следи от по-ранни епохи.⁹⁸ Всички те обаче се намират във външното укрепената територия на ранносредновековния град.

Археологическите проучвания, предприети през последните години, сочат, че Преслав не е възникнал като български град едва по времето на Симеон. Първите строежи в него водят произхода си от началото на VIII в. По-късно, през управлението вероятно на Омуртаг, тук се издигнала силна военна крепост. Тя била защитена с мощни стени, снабдени с кули и порти. Край стените са разкрити останки от казармени помещения.⁹⁹ Център на крепостта бил дворецът.

През най-ранната епоха дворецът, изглежда, е служел за приемна и жилище. В долния етаж обширната правоъгълна зала, ориентирана север-юг, имала на южната си страна голяма апсида. Внушителната резиденция и добре изградената крепост показват, че началникът на гарнизона ѝ е заемал висша военно-административна длъжност в държавната йерархия.¹⁰⁰

За съществуването на аул на мястото на Преслав още в твърде ранна епоха свидетелствуват каменните надписи за отчет на оръжие, намерени вторично употребени на различни места в Симеоновия град. От шестте открити досега надписа от

този вид три произхождат от Преслав. Единият от тях — върху гранитна колона — е на прабългарски език — факт, който разкрива по-стар период и установена практика да се издават на военачалниците официални документи с подобен характер.

Един от запазените монументални надписи от времето на Омуртаг е свързан със строителната дейност на този владетел северно от Плиска, на Дунава. Става дума за надписа, изсечен върху колона, използвана вторично в строежа на църквата „Св. 40 мъченици“ във Велико Търново. В него се говори за издигната могила на равно разстояние между столицата и Дунава и за дом, изграден на Дунава. Следи от подобен строеж — такъв, какъвто е познат от Плиска по Омуртагово време и какъвто трябва да се очаква при аула — са засвидетелствувани в Силистра и на няколко километра надолу под града, по течението на реката, на остров Пъкуйул луи Соаре, сега на румънска територия.

С оглед на разполагаемите данни най-вероятно изглежда предположението, че укрепеният Омуртагов дворец /аулът на Дунава/ е крепостта, разкопана през 60-те години на остров Пъкуйул луи Соаре.¹⁰¹ Нейните стени са градени по същия начин, както стените на Плиска. В запазената част на крепостта е съхранена порта — проходна кула, която има плана и устройството на кулите от двореца в Плиска и от Омуртаговия аул при с. Хан Крум. Кулите по ъглите са цилиндрични, както кулите на Плиска и Преслав. Жилищата в укреплението имат в някои случаи каменни основи и глинени стени. По размери и план — с греди в ъглите, с правоъгълни или овални каменни пещи — те не се отличават съществено от познатите в цяла Североизточна България жилища-земянки. Най-ранните материали заедно с крепостта би следвало да се датират към IX в. При това данните от крепостта на острова не трябва да се откъсват от съответните данни за строежите по десния бряг на реката непосредствено срещу крепостта. Там е установено съществуването на обширно селище и лагер, укрепен с окоп, който бил свързан непосредствено — териториално и функционално — с каменния аул на острова. Изграждането му е станало вероятно през IX в. като здрав укрепен възел на мястото на важен брод през Дунава, по който може би е минавал един от главните пътища, свързващи държавния център с откъснатите земи.

Липсват достатъчно достоверни археологически данни за граничното и крепостното строителство на българската държавна власт в далечните северозападни области. Многобройните находки от битови материали, останки от селища и

некрополи от славянски и прабългарски произход говорят ясно за етническия състав и за битовата култура на населението им. По-късно съществуващите тук градове са вероятно крепости, създадени по това време.¹⁰²

Напоследък в румънската археологическа литература често се среща терминът *cultura Drăgăstăr*.¹⁰³ С него се означават преди всичко паметници от VIII–IX в. на територията на днешните румънски земи, които по това време са се намирали под политическото господство на българската държава. По своя цялостен облик културата Дриду произхожда от население, водещо уседнал живот. Нейните основни черти говорят ясно за свързаността ѝ с материалната култура на средновековната българска държава от VIII–IX в. — факт напълно разбираем, като се има пред вид, че тя е била създадена в нейните предели и че тук през VIII–IX в. са живели и славяни, и прабългари. За славянския характер на културата Дриду може да се съди например по разпространението на землянката, която е типичен вид жилище за славяните. За принадлежността на тази култура към материалната култура на средновековната българска държава свидетелствуват и керамичните находки.

Земите на север от Дунава били богати с черни и цветни метали, а също и със солни залежи. Заша охрана на пътищата българската държава строила крепости, където настанявала гарнизони. Вероятно такава е била и крепостта Слон, в Централните Карпати, северно от Плоещ.¹⁰⁴ Дълбоката долина, над която се издигала крепостта, е откривана право на юг и пътят надолу и досега се нарича Друм на солта. Там дори каменните дялан блокове, останали от вече обезличената твърдина, носят тамги, съответстващи на знаците по каменния строителен материал в старите български аули. В останките на крепостта се открива голямо количество старобългарска керамика.

Дръстър /дн. Силистра/ също бил включен в отбранителната система на страната. Централната власт се погрижила да преукрепи този важен стратегически възел в долнодунавските земи. Навярно новите господари на Дръстър са преустроили запазените части от старата крепостна стена. Техните строежи имали много солиден характер, с това се обяснява фактът, че в паметта на поколенията до XI в. Аспарух е останал като създател на „Дръстър град“ /„Видение на пророк Исаия“/.¹⁰

През първата половина на IX в. в предели е

Бронзова статуетка-ключ. IX–X в. Намерена в Плиска. Национален археологически музей — София

на българската държава влезли нови земи. От особено значение било присъединяването на такива центрове като Средец, Месемврия и др., които до тогава били свързани с общия икономически, политически и културен живот на византийските балкански провинции.

ПОСЕЛИЩЕН ЖИВОТ. За разлика от дворците и монументалните строежи на господстващата класа народът живеел в землянки и юрти, от които днес при археологически проучвания се разкриват само основи и беден инвентар.

Обичайното жилище на славяните от времето на заселването им на Балканския полуостров била землянката. През ранния период от съществуването на българската държава тя запазила своя традиционен вид. В проучените раннославянски селища край Дунава жилището представлява вкопана в земята хижа, чиито стени се поддържали от забити в терена колове. Землянките имат правоъгълна форма и дължината на стените им не надминава 5 м.¹⁰⁶ Обикновено в тях се откриват глинени пещи. Устойчивостта на този тип жилище през следващите векове била различна, в зависимост от географско-климатичните условия на отделните райони. На юг землянката изчезнала постепенно, докато в Северна България се задържала до началото на XX в.

Прабългарските селища заемали обширни пространства от Черноморското крайбрежие до Стара планина, цяла Североизточна България и Добруджа, а също и значителни територии отвъд Дунава, в днешна Мунтения. Те били предимно неукрепени. На много места тези селища се намирали в непосредствена близост със славянските, а понякога дори се издигали върху техните останки /селището при с. Попина, м. Джебжови лозя/.¹⁰⁷ Като се има пред вид, че в периода, когато прабългарите се заселили в долнодунавските земи, климатичната и хидрографската картина на района е била по-различна от днешната, може със сигурност да се допусне, че в сегашните суходолия в Лудогорието и Добруджа, насочени към Дунава, са текли постоянни и обилни води. Покрай тях сега се откриват останки от обширни прабългарски селища, които по характер отговарят на прабългарските селища по течението на Дон и Донец от типа на номадските аули — стопанства на 20–30 семейства.¹⁰⁸

Настанявайки се в съседство с уседнало земеделско население, прабългарите заменили своите юрти с по-пригодни за природните и климатичните условия на тези райони жилища. Преходът не бил осъществен изведнъж. В течение на VIII–IX в. в няколко селища в Североизточна България, изучени по археологически път, се забелязват преход-

ни форми. Констатирани са например постоянни жилища, строени с дървени колове и плет, замаян с глина като землянката, но не вкопани в земята, както същинските славянски жилища, а на повърхността като юртата.¹⁰⁹ В надземните хижи на уседналото прабългарско население се среща откритото номадско огнище /с. Кладенци, с. Цар Асен/ — жилището приело типа на землянката, но огнището продължавало да бъде номадско, открито. Появили се и глинени куполовидни пещи, издълбани във от жилището в отвесно изрязан бряг или долепени до стената на жилището, във от очертанията му /м. Стублата край с. Крушовица, Врачанско,¹¹⁰ с. Попина, Силистренско,¹¹¹ с. Якимово, Михайловградско, м. Градището,¹¹² с. Цар Асен, Силистренско¹¹³ /.

Покрай заемките от славяните в масовата битова култура на прабългарите в долнодунавските земи под влияние на местната провинциална византийска култура проникнал и каменният градеж.

Балканският полуостров винаги е бил част от средиземноморския свят, където от древни времена процъфтявали традициите на каменния градеж в най-различни форми. Особено разпространен бил градежът от ломени камъни на кал, използван за обикновени нужди в класическата и елинистическата епоха. Така в землянки от VIII–IX в. на прабългарско население в Добруджа са открити не само врязани в земята, но и обложени с камък стени. Зидарията е проста, каменният материал е ломен и поставян в редове, като междините са попълвани с глина. Някъде, както в средновековното селище при Истрия, в тази проста каменна конструкция били взидани хоризонтални или отвесни греди, свързани с дървената надстройка на землянките.

КЕРАМИКА. Прегледът на археологическия материал от ранните славянски находища в България разкрива относителната бедност на техния домашен инвентар. Най-често се срещат глинени съдове, железни сечива, прешлени за вретена и някои костени предмети. По-рядко се намират медни, бронзови или сребърни украси на облекло или части от накити; обикновено те произхождат от некрополите.

Славяните изработвали своите грънчарски произведения първо на ръка, а след това — на леко грънчарско колело. Анализът на формите и техниката на славянската керамика показва, че тежкото крочно колело, което освобождава напълно ръцете на майстора-грънчар, е останало чуждо на тогавашните занаятчии. Вътрешната техническа еволюция на раннославянската керамика на юг от Дунава сочи, че не е било възприето веднага усъвър-

шенствуваното грънчарско колело, наследство от античността в средновековното византийско грънчарство, а бавно се е минавало през междинни технически етапи, довели накрая до употребата на този уред. Процесът очевидно е продължил от времето на заселването на славяните в балканските провинции на Византия до края на Първата българска държава, дори и след това. Преходът към употребата на ръчния грънчарски кръг сред славяните през VIII в. тласнал значително развитието на грънчарското производство и го предал в ръцете на мъжа-занаятчия. Тогава именно се появили и общоизвестните грънчарски знаци по дъната — марки, родови символи.

В България не са запазени грънчарски пещи от периода до VIII в. Едва през IX и X в. българските грънчари започнали да опалват керамиката си в двукамерни пещи по античен образец.¹¹⁴

По форми и декорация славянската керамика не се отличавала с особено разнообразие. Основен вид било гърнето. Откриват се и глинени подници.

Най-ранните гърнета са дебелостенни, направени на ръка от груба песъчлива глина и по форма наподобяват обърнат пресечен конус. Открити са за пръв път в селището и некропола в м. Джебжови лозя при с. Попина, м. Дренчето при с. Попина, м. Момчила /остров сред блата/, м. Стареца при с. Гарван, м. Опашката при с. Сребърна и м. Калето при с. Нова Черна — всички в Силистренско. Цели съдове са намерени в м. Печена могила при Вълчедръм, а фрагменти — в долния пласт на селището в чашата на язовир „Виница“ и в аула на Омуртаг при с. Хан Крум. Гърнетата от VIII в. са с по-тънки стени, повърхността им е украсена със снопчета от вълнисти и прави линии, които се редуват, или с дъги, арки, зигзаги. Шийките са по-прибрани, устията по-извити. Тази форма се запазва и прилага широко и по-късно — през IX–X в.

В редица селища и некрополи в Североизточна България се откриват многобройни фрагменти и значително количество цели съдове, които се свързват с керамичните традиции на прабългарите: в некрополите при Нови пазар, Девня, с. Кюлевча, Шуменско, при Търговище, с. Бдинци, Толбухинско, при с. Юпер, Разградско, както и в селището при с. Топола, Толбухинско.

Всички съдове са изработени на ръчно грънчарско колело. Част от гърнетата са с яйцевидно или приземисто тяло. Направени са от глина с пясъчни примеси и са покрити с врязани прави линии, съчетани понякога с ямички, вълни, къси наклонени линии. Друга група съдове — гърнета, кани, паници, амфоровидни стомни, ведре — са на-

правени от чиста сивочерна глина и са украсени с прави, наклонени, зигзаговидни или пресичащи се в ромбовидна мрежа излъскани ивици.¹¹⁵

През IX в. появата на нови форми, видове и типове битова керамика била резултат от засиления обмен на българското население с жителите на византийските градове. Така се създадо онова богатство от форми и декорация в битовата и трапезната керамика в България през IX и X в., което не се констатира никъде в другите славянски земи.¹¹⁶

СКУЛПТУРА И ДЕКОРАТИВНА ПЛАСТИКА. Успоредно с процъфтяването на монументалното строителство в столицата и в другите центрове на българската държава голямо развитие получили скулптурата и декоративната пластика.

Мадарският скален релеф е най-старото монументално произведение на скулптурата в България от разглеждания период. Този забележителен паметник, изсечен на 23 м височина в мадарските скали, представлява композиция от три фигури — конник, куче и лъв, — разположени в триъгълник. И трите фигури са представени в движение: бавно, спокойно и тържествено се насочва надясно конникът — огромното и тежко туловище на едрия тронав кон е раздвижено; кучето е представено в скок във въздуха, с изплезен език между остриите зъби; движение има дори в прободения лъв.

Ваятелят е създал образ, който въздейства от десетки, дори стотици метри разстояние. Е облеклото и снаряжението на конника личат малки, но интересни подробности:¹¹⁷ облечен е в дреха до колене; седлото е с високо облегалo, като по него се очертават две покривки, а също заден и долен ремък; десният крак на конника е пхнат стреме, на гърба му виси калъф за лък; върху копито, забито в лъва, има знаменце; върху челот на коня е било закрепено някакво украшение от друг материал, което сега липсва.

Датирането на паметника се извършва както с помощта на стиловия анализ, така и посредством данните от релефа и надписите около него. Макар и зле запазени, от надписите все пак се разбира, че се отнасят до събития от българската история от края на VII и началото на VIII в. Последните проучвания доказаха, че релефът заедно с първия надпис около конника произхожда от н

Общ изглед /въздушна снимка/ на средновековното селище и крепост при с. Одърци, Толбухински окръг. Населено със славяни и прабългари

1

чалото на VIII в. Името на втория български хан Тервел се споменава наред с името на византийски император Юстиниан II Ринотмет. Всички данни говорят в полза на предположението, че триумфиращият владетел на паметника е Тервел.¹¹⁸ Изобщо мадарският скален релеф е важен извор за историята на Първата българска държава.

Мадарският конник свидетелствува и за един съществен момент в развитието на българската художествена култура. В него е намерила израз идеята за конника-воин, сцени от чийто цикъл се срещат по крепостните стени на Плиска и Преслав.¹¹⁹ Тук тази тематика, която има за цел да възпее в образи подвизите на близкия до народните маси герой, се извисява до възхвала на хана — владетел и жрец. Във величествения паметник на мадарските скали тези две направления са синтезирани в едно наистина бележито произведение на скулптурата.

Единичните произведения на фигуралната пластика, запазени до днес, както по тематика, така и по изпълнение са близки на късноантичната традиция. Заедно с мадарския скален релеф още две творби на монументалната скулптура могат да

2

3

1. Златен коланен край. VII в. Намерен в с. Акалан, Турци. Национален археологически музей — София

2. Бронзова тока с изображение на лъв. Х в. Намерена в Плиска. Национален археологически музей — София

3. Бронзов двоен печат с изображения на човешка и животинска фигурка. IX—X в. Намерена в Преслав. Археологически музей — Преслав

4. Плочка с надпис и изображения на човек и животни. Умерена в Шумен. Окръжен исторически музей — Шумен

5. Сребърна чаша с надпис на „Сивин, велик жупан в България“. IX—X в. Намерена в Преслав. Национален археологически музей — София

се отнесат към IX в. И двете са фигури на лъво, твърде различни по стил и предназначение. Лъвската статуя от Омуртаговия аул при с. Хан Крум има самостоятелно значение.¹²⁰ Тя е стояла вероятно върху колони от едната страна на входна кула на крепостта. От другата страна е била поставена втората фигура. Лъвската статуя от Плиска е намерена при източната порта на вътрешната крепост.¹²¹ Предназначена била да служи за по-

4

ставка на колоната или дървен стълб, за което на гърба ѝ е издълбано специално легло.

Успоредно със скулптурата се развивала и скулптурната декорация. Представена е от материали за дворците, докарвани предимно от изоставени развалини на римски или ранновизантийски построявания. Така се е получил на практика един своеобразен еkleктизъм в художествената украса на сградите.¹²² От историята на българо-византийските войни в началото на IX в. са добре известни случаи на ограбване и отнасяне в България на архитектурни детайли или на произведения на изкуството. Теофан например изброява какви художествени творби са отнесли войските на Крум през 813 г. по време на военните действия в Източна Тракия. Несъмнено при всички подобни случаи към ханската резиденция са потегляли кервани с произведения на изкуството, с които били украсявани българските дворци.

ЗЛАТАРСТВО. Още през първите векове от съществуването на българската държава златарството достигнало голямо развитие. Представа за него дават главно находките от накити и торевтика /трапезни съдове/.

Както е известно, славяните изгаряли своите

5

мъртъвци. При този обред накитите били повредени или унищожавани. Все пак запазените до днес образци показват, че най-разпространена на Балканския полуостров и на територията на днешна Румъния е била палчестата фибула.¹²³ По-късно тя постепенно изчезнала и най-характерни женски накити станали обиците и гривните.

В Южна България прави впечатление взаимното проникване на славянската и византийската художествена култура.¹²⁴ Богатите нанизы от стъклени мъниста, огърлиците от сложни сребърни кухи тела, широко използваният филигран и инкрустациите от разноцветно стъкло върху метален лист, свършената техника и орнаменталният мотив имат дълговековна история в средиземноморските култури. Няма съмнение, че появата им сред славянското население на Балканския полуостров е резултат от попадането на това население в сферата на византийското художествено влияние.

Сред прабългарите златарските традиции намерили израз в мъжките накити, свързани с военния бит. Предполага се, че прабългарските войни и особено командният състав са носили специални накити — торкви /шийни гривни/ за висшите вое-

началници и колани, или по-скоро коланни апликации за останалите военни чинове.¹²⁵ Разнообразните по форма и богатство коланни апликации вероятно са означавали различни войскови групи и различни чинове в тях. Носенето на един или друг вид украшение на колана, изглежда, не е било произволен акт, а строго спазвано правило. Един оригинален документ върху папирус, намерен в Египет,¹²⁶ свидетелствува, че коланите са били характерен елемент в българското военно облекло. Става дума за разписка на византийски военачалник за получаването на „български“ колани.

Все от тази епоха произхождат и няколко много интересни накита, между които изпъкват две цели коланни гарнитури от Мадара.¹²⁷ Първият мадарски накит е открит в каменен християнски гроб, а вторият е намерен в гроба на воин, погребан заедно с коня си. По стил вторият накит продължава античната златарска техника на грапулиране, пренасяйки я върху номадски ранно-средновековен образец; датира се към VII — началото на VIII в. Накити в този стил са известни от различни и отдалечени райони на цяла степна Евразия.¹²⁸ Първият накит от Мадара е по-късен /IX в./ и издава силни византийски влияния в емайлната клетъчна техника и в някои антични мотиви, възприети от византийското приложно изкуство.

Един голям ремъчен край, намерен при с. Ветрен, Силистренско,¹²⁹ е изработен от злато и има в средата на щитовидната си плочка гнездо с овален полупрозрачен камък и две триъгълни гнезда над него.

Твърде близо по някои детайли до първия мадарски накит стоят една златна тока и коланен край, намерени през 1970 г.¹³⁰ върху скелета в саркофаг № 4 край Голямата базилика в Плиска. За разлика обаче от мадарския накит тази гарнитура показва следи от много груба работа — указание не само за различното равнище на майсторите-златари, но и за византийския произход на първия мадарски накит и съответно за българския произход на гарнитурата от саркофаг № 4 в Плиска.

Към началото на IX в. трябва да се отнесе и ажурен коланен край от Преслав¹³¹ със стилизиран грифон в духа на аварската декоративна металопластика.¹³² Накит от некропола при Разделна, Варненско,¹³³ насочва към тип, известен от Северното Черноморие¹³⁴ през VI—VII в.

Малко са запазените образци от другия характерен накит — пръстена. Типични произведения на старобългарското златарство са пръстените от с. Мътница, Шуменско,¹³⁵ и от Видин¹³⁶.

Мотивът на релефните лилиеви цветове на мътнишкия пръстен и системата на изпълнение се срещат и в други произведения от ранната епоха. Типът е много разпространен през и след IX в. На широката изпъкнала плочка на втория пръстен е гравирани знак — родова тамга или заклинание.

Появилите се класови различия в прабългарското общество намерили нагледен израз в произведения на златарството, предназначени за битови нужди — в трапезните съдове, от които са запазени изключително ценни художествени образци, илюстриращи историята на прабългарското златарство от VII до IX в.: съкровището от Наг Сент Миклош /Румъния/ и сребърната чаша от Преслав.

Съкровището е намерено през 1799 г. в Банат и върху него е създадена значителна литература.¹³⁷ Приписват го както на Атила и хуните, така и на аварите, на иранците, на печенегите, на византийците. Повечето изследвачи с основание го смятат обаче за прабългарско. Съкровището се състои от съдове с различна форма и предназначение. С изключение на един екземпляр всички останали са изработени от злато от 10 до 22 карата.

Съдовете в съкровището от Наг Сент Миклош нямат единна украса. Липсва единство и по отношение на произхода на формите. В него са преплетени три художествени концепции: предноазиатска /иранска/, ранновизантийска и азиатска /тюркска/. По някои странични данни и подробности може да се направи заключение, че съдовете са произведения на различни ателиета и майстори.

Особен характер придават на съкровището фигурните изображения върху две кани /№ 2 и № 7/. От двете страни на кана № 7 е представено отвлечането на Ганимед от орела — Зевс. На кана № 2 е предадено спускането на иранската богиня Анахита, покровителка на плодородието. Стилът им е натуралистичен, подробностите на старите сюжети са отстранени, сцените са придобили нов смисъл. Човешките фигури, които яздят животни с човешки глави, стрелят с лък по пантера или опъват с две ръце надиплен воал, се тълкуват като образи на легендарни владетели. Реалистично е представен тежковъоръжен конник, който влачи за косите пленник. По характер и подробности тази сцена се свързва с някои среди на прабългарската аристокрация от времето на Първата българска държава.¹³⁸ Докато човешките изображения са дадени реалистично, при животинските проличава предпочитание към фантастичното, странното, приказното, декоративното — представени са кентавър, грифон, пантери, морски коне, щъркели. Заравянето на съкровището е станало по всяка веро-

ятност към края на IX в., когато в равнините на Средния Дунав нахлули унгарците и разклатили властта на българската държава в този район.

Съкровището от Наг Сент Миклош отразява разцвета и завършека на сложна художествена традиция сред прабългарската аристокрация. То е чуждо на вкусовете, които били възприети на славянска основа от широките народни маси и които направлявали по-нататъшния развой и разцвет на средновековното златарство в България. Съкровището подчертава съществуването на две насоки в старобългарското златарство: едната — произвеждаща за широк кръг потребители и отразяваща вкусовете на широк кръг обществени слоеве, и другата — поддържаща и вдъхновяваща се от стари и почти изживени вкусове на племенната аристокрация. Съкровището от Наг Сент Миклош означава блестящия край на прабългарското златарство.

В Преслав през 1963 г. бе намерена сребърна чаша, принадлежала някога на жупана Сивин. Тя е богато украсена с три хоризонтални пояса от релефни ковани мотиви, познати по съдовете на съкровището от Наг Сент Миклош и по коланни апликации от района на Плиска и Преслав. Намирането на тази чаша помогна за изясняване произхода на още едно произведение на прабългарската торевтика, открито на остров Готланд, в Швеция.¹³⁹ Става дума за известната чаша, приписвана на Харалд Хардрад, прочут нормански военачалник, който се подвизавал из българските земи през 40-те години на XI в. като началник на императорската гвардия. Двете чаши са почти еднакви.

РЕЛИГИОЗНИ ВЯРВАНИЯ ПРЕЗ ЕЗИЧЕСКИЯ ПЕРИОД. Както по отношение на материалната култура, така и по отношение на религиозните вярвания периодът до средата на IX в. се характеризира с подчертан дуализъм. В сила били все още и двете религии — на славяните и на прабългарите. Повече данни има за религията на прабългарите, което се обяснява с обстоятелството, че са запазени по-голям брой сведения за нея в писмени извори и веществени паметници. По това време прабългарската религия играела до известна степен ролята на държавна религия, понеже представителите на управляващите хански династии, като се започне от Аспарух, били по произход прабългари.

В основата на прабългарския религиозен култ лежала вярата в единния бог, олицетворяващ небето,¹⁴⁰ който бил общ за тюркските етнически общности в Азия и бил пренесен от дружините на Аспарух и Кубер и в земите южно от Дунава. Но докато в най-стария си вариант култът към Тан-

гра не изисквал специални сгради и свещеностивията се извършвали под открито небе, в българските земи за него били строени храмове. Много култови сгради в прабългарските центрове несъмнено са били светилища на това върховно божество.

Така през VIII и IX в. се стигнало до оформянето на района под мадарските скали като главно езическо средище. Светилището на Тангра вероятно се е намирало при грамадия скален блок, известен с името Даулташ /камък-тъпан/.¹⁴¹ Точно под Даулташ са разположени развалините на голям архитектурен комплекс.¹⁴² Неговото основно ядро е сграда с план, представляващ два вписани правоъгълника. Вероятно този езически храм е бил приемник на открито светилище на Тангра. Над него по-късно била построена църква.

За разпространението на култа на върховния тюркски бог в Мадара е запазено пряко доказателство в един надпис с името на Тангра, изсечен върху колона от времето на Омуртаг.¹⁴³ След войната от 811 г. в Мадара също било предприето строителство. Изглежда, че тогава в северния край на терасата е бил издигнат малък дворцов ансамбъл, вероятно лятна ханска резиденция.¹⁴⁴ Състоял се от две сгради — едната, обърната на изток, била издигната върху голям блок, паднал от скалите. Планът издава триделно устройство, подобно на устройството на двореца в Плиска. Втората постройка била разположена по-долу от тази сграда. Правоъгълната зала имала ориентация север—юг. През нейното приземие се минавало по същия начин, както през Тронната палата в Плиска. Залата имала чардак пред етажа. Откъм юг тя се приближавала до паднал блок със заравнена горна повърхност. Извитата стена, която го ограждала откъм изток, имала тесен вход и пространството, в което се влизало, тясно и извито около камъка, се тълкува като светилище около свещена скала.¹⁴⁵

Почитането на един върховен бог на небесните простори и светлината не изключвало практикуването на магическата техника на шаманизма. Така може да се обясни и намерената в старото езическо средище Мадара керемиди с изображение на шаман.¹⁴⁶

Вярата в магията и заклинанията се проявявала както в носенето на амулети с апотропеично значение, така и в използването на знаци от ста-

рото руническо писмо не само като родови тамги, но и със заклинателни функции.¹⁴⁷

Засвидетелствуването от писмените извори у тюрките почитане на кучето и почетното му принасяне в жертва може да се проследят в откритото при Плевен погребение с кучета, убити и ритуално подредени около мъртвия.

ПОГРЕБАЛНИ ОБРЕДИ У СЛАВЯНИ И ПРАБЪЛГАРИ. Славяните и прабългарите дошли на полуострова с установени и практикувани от векове погребални обичаи. Основният погребален обред у славяните бил изгарянето на мъртвите.¹⁴⁸ В урни или направо в гробни ями се поставяли останките от кости и предметите, горели с трупа на кладата. Изгарянето обикновено се извършвало на специална площадка встрани от некропола — такава площадка е открита в Разделна, Варненско.¹⁴⁹ Урните се полагали или в ями, или в оградени с плочи гробни камери. Ритуално се натрошавали глинени съдове и се оставяла храна.

Славянски езически некрополи от VIII в. нататък са известни из цяла България — главно в Северна. Във Варненско например са проучени некрополите с изгаряне на мъртвите при Разделна,¹⁵⁰ Блъсково,¹⁵¹ Дългопол¹⁵² и др. В некрополите в Налбант, близо до Тулча,¹⁵³ в Кастелу при Кюстенджа¹⁵⁴ и в Сату Ноу, недалеч от Силистра,¹⁵⁵ и керамичният материал, и другите предмети /накити, оръжия, оръдия на труда/, и погребалният обред не се отличават от разкритите в славянски некрополи в днешните български земи. Този факт говори особено убедително за еднаквата етническа принадлежност на населението в споменатите територии.

Докато славянските некрополи се срещат из цяла България, некрополите, които могат да бъдат определени като принадлежащи на прабългарско население, са съсредоточени в Североизточна България. Погребалният обред пък дава възможност да се отбележат някои ритуални особености, резултат на религиозните вярвания на прабългарите. Мъртвите били полагани в ями без съоръжения, в гробове, оградени с камъни или тухли, както и в ниши в стените на гробовете, като отворите били запушвани с камъни.¹⁵⁶ В гробовете оставяли съдове с жертвена храна и дори цели жертвени животни /например в некропола при с. Кюлевча, Шуменско/. В някои случаи върху гроба или върху сърцето на мъртвия били нареждани камъни, за да се попречи на духа да вреди на живите, и пр.¹⁵⁷ Подобни религиозни ритуални особености се наблюдават и в салтово-маяцката култура на прабългарското население в Южна Русия от същата епоха.¹⁵⁸ Те се срещат в некрополите при Нови пазар¹⁵⁹ и Кюлевча¹⁶⁰ и в посочените не-

крополи във Варненско.

С течение на времето благодарение на съвместния живот на славянското и прабългарското население материалната и битовата им култура постепенно се уеднаквили, и то до такава степен, че е почти невъзможно да се отделят. Тогава се появили и т.нар. двуобредни некрополи.¹⁶¹

Трябва да се отбележат и малкото известни засега погребения по стария тюркски обред — чрез изгаряне на мъртвите. Очевидно той не е бил съвсем изоставен, но може би се е прилагал само за представители на най-висшата аристокрация. Такива са вероятно погребенията във Вознесенка при днепърските прагове от VIII в.¹⁶² и в могила XXXIII в Плиска.

Заслужава да се обърне внимание също на т.нар. тризни — помени с ритуална гощавка, и на кенотафите — символични погребения на загинали или изчезнали далеч от своите близки лица /обикновено воители/.¹⁶³ Интересни са и т.нар. девташлари, срещащи се в Плисковското поле — групи каменни блокове, разположени или неправилно, или в четириъгълник, ориентиран по посоките на света. Досега не е направен окончателен извод относно характера и предназначението на тези паметници.¹⁶⁴ Някои етнографски данни от Североизточна България, засвидетелствувани преди години, сочат обичая да се поставят камъни в памет на загинали далеч от родината воители. Девташларите илюстрират вероятно тази именно форма.

Настъпилата по-късно християнизация и официалното приемане на новата обща за целия народ религия уеднаквили погребалния ритуал и ликвидирали езичеството, без да премахнат окончателно някои прояви на старите култови традиции.

КАМЕННИ НАДПИСИ. Една от ярките изяви на българската култура до средата на IX в. с запазените многобройни каменни надписи — по вече от 80 на брой. Те са различни по характер и предназначение и засягат някои страни от официалния живот на Първата българска държава.¹⁶⁵

По време надписите обхващат целия период от създаването на българската държава до средата на IX в. Най-стар е известният Именник на българските ханове, чиято първа част била съставен още по времето на Аспарух. Оригиналният текст не е запазен и сега Именникът е познат по късни славянски преводи. От VIII в. са надписите, свързани с триумфалния скален релеф при Мадара. Най-много надписи са запазени от IX в. и това е показателно за нарасналата роля на трайните паметници, издавани от ханската канцелария.

По територия по-голямата част от паметни

ците са от Североизточна България. Значителна част от тях са намерени в Плиска. Други произхождат от нейните околности и от някои централни крепости. Трети са открити край Силистра или са били употребени вторично във Велико Търново. В Южна България при с. Маломирово /бившето Хамбарлии/ е намерен надпис от времето на Крум, изсечен от двете страни на античен граничен жертвеник. Най-далеч на югозапад, при Филипи в Беломорието, са открити два надписа от времето на Пресиян.

По съдържание надписите засягат различни страни от живота на българската държава. Именникът на българските ханове е своеобразен летопис, съдържащ имена на владетели и годините на тяхното управление. Той разкрива основите на прабългарското летоброене — 12-годишен животински цикъл. Други надписи съхраняват условията на мирни договори с Византия /Сюлейманкьойският/, говорят за войните с Византийската империя /Маламировият/ и т.н. Строителството на дворци, чешми, крепости и др. също е увековечено върху камък. Такива са надписите за построяването на аула на Тича, на аула на Дунава, за издигането на могилата между столицата и двореца на Дунава и др. Често се срещат и паметни надписи за загинали воители.

Надписите са изсечени на тогавашния говорим гръцки език. Гръцки са буквите и на два надписа, за които се смята, че са на прабългарски език /от Преслав и от с. Хан Крум/.

Съществуват сведения и за употребата на руническа писменост. Срещаните по разни предмети /главно керамика и строителен материал/ знаци по своя най-общ характер са тамги — родови и фамилни белези, използвани в различни случаи за означаване на собственост и произход, но много от тях са или идентични с букви от тюркското руническо писмо, или стоят твърде близо до начертанието на тези букви. И ако знаците на писмеността са изчезнали сред прабългарите в долнодунавските земи, в тяхната производствена практика и в бита им са се запазили със самостоятелна роля тамгите.

Известни писмени знаци през езическия период ползували и славяните. Това са т.нар. черти и резки, за които се споменава в полемичното съчинение на Черноризец Храбър „За буквите“.

И така през езическия период в България били постигнати значителни успехи в областта на материалната и духовната култура. Населението на българската държава независимо от обстоятелството, че все още било разпокъсано в етническо отношение, разгърнало високи за времето си творчески възможности. Те намерили изява в ма-

Общ изглед на езическо светилище в Мадара. VIII–IX в.

совото строителство на крепости и крепостни съоръжения, в развитието на богат поселищен живот, в подема на разнообразни занаяти, в усъвършенстването на керамичното производство, в скулптурата и декоративната пластика, в златарството. Върх на строителното и изобщо на творческото умение през този период било изграждането на столицата Плиска като център на държавата.

За сравнително бързото развитие на материалната и на духовната култура в българските земи до средата на IX в. значително влияние е оказала несъмнено съседната Византийска империя, на чиято територия, богата с паметници и с творчески традиции, възникнала Първата българска държава и откъдето прабългари и славяни получавали полезен производствен и художествен опит. Основен фактор за развитието на материалната и на духовната култура в България били обаче вътрешните условия в самата държава и нейното политическо и икономическо укрепване, които дали възможност за осъществяването на по-разгърнат културен живот. Творец на културните цен-

ности било българското общество, в което се съчетавали в неразлъчна връзка творческите умения на двете етнически групи — славяни и прабългари. Тези именно умения, пречупени през призмата на идващи отвън влияния и получили нова насока в

резултат на класовото разслоение на славянобългарското общество при започналния се процес на феодализация, лежат в основата на цялостното материално и духовно творчество през разглеждания период и определят неговия облик.

Бележки към дял II

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 95/110

СЪЗДАВАНЕ

НА БЪЛГАРСКАТА

ДЪРЖАВА

1. Петров, П. Към въпроса за образуването на Първата българска държава — *СФ*, 5, 1963, 107–108.
2. *Theophanes Confessor*. Chronographia, p. 359 = *ГИБИ*, 3, 263–264.
3. Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–IX в. на територията на България. С., 1976, с. 425.
4. Бурмов, Ал. Създаване на българската държава. — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1967, с. 133; Ангелов, Д. Образуване на българската народност. С., 1971, 158–159.
5. *Theophanes Confessor*. Chronographia, p. 359 = *ГИБИ*, 3, 263–264.
6. *Nicephorus*. Opuscula historica, p. 35 = *ГИБИ*, 3, с. 296.
7. Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. — *ИИБИ*, 6, 1956, с. 453; Ангелов, Д. — В: *Икон. България*. 1. С., 1969, с. 60, също смята, че северите били едно от седемте племена, но в кн. си: Образуване на българската народност, 158–159, говори за осем славянски племена.
8. Към това мнение се придържат: Шафарик, П. Славянские древности. Т. 2. Кн. 1. М., 1948, с. 573; *Niederle, L. Manuel de l'antiquité slave*. 1. Paris, 1923, p. 103; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1970, 142–143; Бурмов, Ал. Създаване на българската държава, с. 133, и др.
9. Дуйчев, Ив. Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. — В кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972, 70–86.
10. Цанкова-Петкова, Г. Бележки към началния период от историята на българската държава. — *ИИБИ*, 5,

1954, 321–328. Критични бележки към това мнение вж. у Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи..., с. 456, бел. 2.

11. Вж. дял II, глава втора.

12. Бешевилив, В. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, с. 17 сл.; Войнов, М. Пак за възникването на българската държава. — *ИП*, 1970, № 4, 77–79.

13. Никитин, С. Образуване на българския народ и възникване на българската държава. — *ИП*, 1953, № 1, с. 66 сл.

14. Теофан употребява глагола *κἀτῳκίσαν* /преселили/, а Никифор — *φροφρεῖν* и *τηρεῖν* /поверили отбраната на границата/. Възражения против твърденията на двамата хронисти, че прабългарите покорили славяните и ги преселили принудително, вж. у Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII–IX в. — В кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968, 144–145. Срв. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 110, бел. 68.

15. *Theophanes Confessor*. Chronographia, p. 436 = *ГИБИ*, 3, с. 272.

16. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965, с. 110 сл. Срв. Станилов, Ст. За етническия състав на населението в Долнодунавския басейн от края на VI до XI век /по археологически материали/. Дис. С., 1975, с. 170 сл.

17. Никитин, С. Образуване на българския народ..., 66–70; Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията..., 142–143.

18. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 98 сл.

19. Вж. дял I, глава първа.

20. *Theophanes Confessor*. Chronographia, p. 348 = *ГИБИ*, 3, с. 263.

21. *Nicephorus*. Opuscula historica, p. 34 = *ГИБИ*, 3, с. 295.

22. *Ioannes Zonaras*. Epitome historiarum, p. 226 = *ГИБИ*, 7, с. 155.

23. *Златарски, В.* История... Т. 1.

Ч. 1, 138–139, без каквото и да било позоваване на извори смята, че прабългарите са се заселили в дунавската делта със съгласието на Византия, и то преди 668 г., и че разширението в Северна Добруджа е ставало бавно, в продължение на едно десетилетие. В същност изворите са категорични, че прабългарите са предприемали системни нападения във византийските земи и тъй като империята била заета във война с арабите цели 10 години от 669 до 678 г./, това десетилетие наистина е било най-удобно за извършване на набези на юг от Дунава.

24. За хронологията на похода и на войната вж. Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи..., с. 468 сл. Цанкова-Петкова, Г. За годината, когато е създадена българската държава. — *ИП*, 1968, № 3, с. 59, бел. 7 твърди, че Теофан поставя похода преаприл 680 г. — в същност през този месец е посочена смъртта на владетел на сарацините Моавий, а за нападението на българите в Тракия е казано че е станало „през същата година“.

25. *Theophanes Confessor*. Chronographia, 357–360 = *ГИБИ*, 3, 263–264.

26. *Nicephorus*. Opuscula historica 34–35 = *ГИБИ*, 3, 295–296.

27. *Ioannes Zonaras*. Epitome historiarum, 226–228 = *ГИБИ*, 7, с. 15. Срв. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 1, p. 7 = *ГИБИ*, 6, 213–214.

28. *Theophanes Confessor*. Chronographia, p. 360 = *ГИБИ*, 3, с. 26. Срв. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 108.

29. Вж. бел. 20–22.

30. Пак там.

31. Баласчев, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. — *М*, 1, 1909–191, № 2, с. 204 сл.; *Dujčev, Iv.* Protobulgares et Slaves. — *AIK*, 10, 1938, p. 145; *Войнов, М.* За първия допир на Аспаруховите българи..., с. 455 сл.

32. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 142 сл.; Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията..., с. 146 сл.; Ан-

древ, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 18; Петров, П. Към въпроса за образуването..., 109–111.

33. Дуйчев, Ив. „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. — В, 1973, № 1, 5–11.

34. Бурмов, Ал. Създаване на българската държава, 127–129; Към въпроса за отношенията..., 137–139.

35. Вж. бел. 31.

36. Вж. бел. 32.

37. Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията..., 142–143, смята, че изразът се отнася до взаимоотношенията между седемте славянски племена.

38. Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи..., 461–467.

39. Петров, П. Към въпроса за образуването..., 108–109.

40. Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията..., 146–147.

41. За съвместните нападения на славяни и прабългари на Балканския полуостров през VI в. вж. дял I, глава първа и втора.

42. Venedikov, Iv. La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle. — ВВг, 1, 1962, 261–277; Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава /VII–XI в./ — ГСУФиф, 60, 3, 1967, 133–157.

43. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 108.

44. Дуйчев, Ив. Славяни и първобългари. — ИИБИ, 1–2, 1951, 191–215; Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията..., с. 148 сл.; Ангелов, Д. Образуване на българската народност, с. 217 сл.; Ангелов, Д. и Б. Примов. Създаването на българската държава и неговото значение в историята на Европа. — СФ, 14, 1973, 13–14.

45. Бурмов, Ал. Към въпроса за отношенията..., 137–160.

46. Петров, П. Към въпроса за образуването..., с. 111.

47. Пак там, 111–112.

48. Златарски, В. История..., Т. 1. Ч. 1, 151–152.

49. Опитите да се постави границата по Искър или Тимок, а на север — през средата на Влашката низина, по окопа Новакова бразда — нямат никакви исторически доказателства, тъй като по това време границата с аварите била далеч на запад — по Карпатите, а Византия владеела София /може би също Ниш и Белград/.

50. В началото на IX в., при хан Омуртаг, в Днѣпър по време на война-

та за защита на границата се удавил копан Окорсис от рода Чакарар. Вж. Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. — ГСУФиф, 31, 1935, с. 42, 69.

51. Станилов, Ст. За етническия състав..., 186–187.

52. Артамонов, М. И. История хазар. М., 1962, 174–175; Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья. — ДГОСССР, 15, 1970, 11–12.

53. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. 1. С., 1943, 155–156.

54. Дуйчев, Ив. Едно легендарно сведение за Аспарух. — В кн. му: Българско средновековие. С., 1972, 125–126.

55. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, с. 147.

56. Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. 1. Berlin, 1958, p. 531. Срв. Цанкова-Петкова, Г. За годината, когато е създадена българската държава, с. 58.

57. Constantinus Apmiensis. Ex actis concilii oecumenici a. 681, col. 617 = ГИБИ, 3, 169–170. Пръв обърна внимание и коригира датата на сключването на мирния договор от 679 на 681 г. Трифонов, Ю. Известие на сирийския презвитер Константин за Ислериховата победа над византийците. — ИИД, 11–12, 1931–1932, с. 199 сл.

58. Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи..., 468–476.

59. Ангелов, Д. и Б. Примов. Създаването на българската държава..., 14–16.

60. По въпроса за същината на държавата вж. Ленин, В. И. Полное собрание сочинений. 5. М., 1946, с. 72 сл.

61. Ангелов, Д. Образуване на българската народност, с. 200. Към годината 681 като начало на българската държава се придържа и Войнов, М. За първия допир на Аспаруховите българи..., с. 453 сл. По този въпрос е изказано мнение, че всички събития, описани от Теофан, се отнасят към 680 г., поради което и същата година трябва да се приеме като време на създаване на държавата, вж. Цанкова-Петкова, Г. За годината, когато е създадена българската държава, 58–71. В действителност изграждането на държавата започва със събитията през 680 г., чието начало поставя победата на Аспарух над византийците, а края — мирният договор от 681 г., когато е налице и международно признание на България. За голямата роля на победата над византийците, която дава решаващ тласък за изграждането на държавата, може да се съди от съобщение-

то на немския хронист Зигеберт, който пише в своя летопис под годината 680: „Отсега нататък трябва да се отбележи българското царство“, вж. Sigebertus. Chronographia, p. 330 = ЛИБИ, 3, с. 42.

62. Ангелов, Д. Образуване на българската народност, с. 215 сл.; Ангелов, Д. и Б. Примов. Създаването на българската държава..., с. 17 сл.

63. Theophanes Confessor. Chronographia, p. 360 = ГИБИ, 3, с. 264.

64. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, p. 228 = ГИБИ, 7, с. 155.

65. Acta Sancti Demetrii, V 195 = ГИБИ, 3, с. 159.

66. Пак там, V 196 = ГИБИ, 3, с. 160.

67. За различните мнения вж. Ангелов, Д. Образуване на българската народност, с. 207. бел. 38.

68. Acta Sancti Demetrii, V 197–207 = ГИБИ, 3, 160–166. Срв. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, 148–161; Ангелов, Д. Образуване на българската народност, 206–209 и цит. там лит.

69. Constantinus Porphyrogenitus. De thematibus, p. 91 = ГИБИ, 5, 197–198.

70. Theophanes Confessor. Chronographia, p. 364 = ГИБИ, 3, с. 265. Като говори за същото събитие, Зонара пояснява, че нарушението на мира се състояло в отказа на императора да плаща данък. Вж. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, p. 229 = ГИБИ, 7, с. 156.

71. Sigebertus. Chronographia, p. 327 = ЛИБИ, 3, с. 42. Според Теофан нарушението на мира е станало през 6179 /5492/ = 687 г.; в същност годината е 688 /като се добави една година поради изоставането на хрониста в изчисленията/. Войната пък е на следната /6180 = 689/ година. С обстоятелството, че Теофан изоставя при изчисленията си, не са се съобразили издателите му, които в бележките към неговия български превод повтарят явно неточните у В. Златарски 687 и 688 г. Вж. ГИБИ, 3, с. 465, бел. 3 и 5.

72. Относно опитите за идентификация на Кубер с Кубрат и мнението, че Кубер е син на Кубрат, вж. Ангелов, Д. Образуване на българската народност, с. 207, бел. 38, и цит. там лит.

73. Бешевлиев, В. Надписите около Мадарския конник. — В: Мадар. конник. С., 1956, с. 40 сл.

74. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. 1, с. 156.

75. Досега в българската истори-

ческа книжнина се смяташе за установено, че Аспарух е управлявал до 701 г., но напоследък Ангелов, Д. Образоване на българската народност, с. 216, приема 702 г. Годината 701 е изведена въз основа на несигурните изчисления по прабългарското летоброене от сведението на Именника, че Аспарух е управлявал 60 лунни години и 8 месеца, и произволното поставяне началото на неговото управление в 643 г. Вж. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, с. 162. Явно е, че трябва да се приеме точната година у Зигеберт: „700 г. Над българите се възцарил Тервел“. Вж. *Sigebertus. Chronographia*, p. 328 = *ЛИБИ*, 3, с. 42.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 110/130

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ VIII в.

1. *Sigebertus. Chronographia*, p. 328 = *ЛИБИ*, 3, с. 42. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 1. С., 1918, с. 162, и други изследвачи смятат, че Аспарух е починал и е бил наследен от Тервел през 701 г.
2. Мутафчиев, П. История на българския народ. 1. С., 1943, с. 128.
3. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 373 = *ГИБИ*, 3, 266–267; *Nicephorus. Opuscula historica*, p. 41 = *ГИБИ*, 3, 297–298.
4. Пак там.
5. Пак там.
6. *Suidas. Lexicon*, s. v. βοῦλγαροι = *ГИБИ*, 5, с. 309.
7. Симеон Метафраст и Логотет. Съписание мира, с. 74. Срв. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, с. 170. *Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963, p. 62, смята, че сведението за областта Загора било погрешно вмъкнато от Георги Монах във връзка със събитията от 705 г. — то се отнасяло към по-късния договор между България и Византия от 716 г.
8. Мутафчиев, П. История... 1, с. 144.
9. *Brehier, L. Les institutions de l'Empire byzantin*. Paris, 1949, 42–44.
10. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 376 = *ГИБИ*, 3, 267–268; *Nicephorus. Opuscula historica*, p. 43 = *ГИБИ*, 3, с. 299.
11. *Nicephorus. Opuscula historica*, p. 47 = *ГИБИ*, 3, с. 299.
12. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 382 = *ГИБИ*, 3, с. 268; *Nicephorus. Opuscula historica*, p. 48 =

ГИБИ, 3, с. 300.

13. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, 175–176; Мутафчиев, П. История... 1, 146–148; История на България. 1. С., 1961, с. 62.
14. Литрата била мярка за тежест /около 324 г/, а също и разменна монета. Една златна литра се равнявала на 723 златни номизми или перпери, а всяка номизма тежала около 4,5 г.
15. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 497 = *ГИБИ*, 3, с. 285. За договора вж. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, 177–183. *Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften*, 60–61, смята, че договорът бил сключен през 717 г.; Мутафчиев, П. История... Т. 1, 148–150; История на България. 1, с. 62; Кутиков, Вл. Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 г. — *ИП*, 1962, № 3, с. 83 сл.; Българо-византийският договор от 716 г. — *ГСУЮФ*, 65, 1974, 71–116.
16. Златарски, В. История... Т. 1, 178–179, се позовава на по-старо мнение, изказано още от К. Иречек.
17. Бешевлиев, В. Надписите около Мадарския конник. — В: *Мадар. конник*. С., 1956, 72–73; *Die protobulgarischen Inschriften*, 61–62.
18. Цанкова-Петкова, Г. О територии болгарского государства VII–IX вв. — *ВВр*, 17, 1960, с. 133.
19. Към първите са В. Златарски, В. Бешевлиев, а към вторите — Г. Цанкова-Петкова в посочените в предишните бележки трудове.
20. Мутафчиев, П. История... 1, с. 148.
21. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, с. 181.
22. Пак там, с. 183.
23. Примов, Б. За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. — *ИП*, 1961, № 2, 37–38.
24. За сключването на договор и военните действия на българите вж. Гюзелев, В. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717–718 г. — *ИП*, 1973, № 3, с. 46 и цит. там лит.
25. *Brooks, E. W. A syriac Chronicle of the Year 846.* — *ZDMG*, 51, 1897, p. 583. Срв. Гюзелев, В. Участието на българите..., с. 38.
26. *Chronique de Michel le Syrien*, p. 485. Срв. Гюзелев, В. Участието на българите..., с. 38.
27. *Brooks, E. W. The Campaigns of 716–718.* — *JHSt*, 19, 1899, p. 23. Срв.

Гюзелев, В. Участието на българите..., с. 37.

28. *Chronique de Michel le Syrien*, p. 485. Срв. Гюзелев, В. Участието на българите..., 38–39.
29. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 397 = *ГИБИ*, 3, с. 269.
30. *Sigebertus. Chronographia*, p. 329 = *ЛИБИ*, 3, с. 43. Срв. Примов, Б. За икономическата и политическата роля..., с. 57.
31. *Albericus monachus. Chronica*, p. 703. Срв. Примов, Б. За икономическата и политическата роля..., с. 57.
32. Примов, Б. За икономическата и политическата роля..., 55–57; Гюзелев, В. Участието на българите..., 34–36.
33. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 400 = *ГИБИ*, 3, с. 269. Един кентинарий се равнявал на 100 литри, т.е. на 7200 номизми. По всяка вероятност сумата е силно преувеличена.
34. *Nicephorus. Opuscula historica*, 55–56 = *ГИБИ*, 3, 300–301.
35. Пак там.
36. Гюзелев, В. Участието на българите..., с. 45; Бешевлиев, В. Надписите около Мадарския конник, 71–72; Три приноса към българската средновековна история, 287–288; Цанкова-Петкова, Г. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов*. С., 1960, 618–625; *Bulgarians and Byzantium during the First decade after the fondation of Bulgarian state.* — *BSI*, 24, 1963, p. 45. Последният двама автори са на мнение, че по това време български хан бил не Тервел, а Кормисош, или Кормесий.
37. Това мнение се поддържа от В. Бешевлиев и Г. Цанкова-Петкова в посочените в бел. 36 трудове.
38. Вж. Именника у *Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften*, p. 306.
39. *Sigebertus. Chronographia*, 330 = *ЛИБИ*, 3, с. 43.
40. *Albericus monachus. Chronica*, p. 708.
41. Бешевлиев, В. Надписите около Мадарския конник, с. 72.
42. Пак там.
43. Ако се приеме, че Кормесий, или Кормисош, е наследил Тервел, тогава той би трябвало да бъде поставен на мястото на „неизвестния“ хан в Именника. В такъв случай Кормесий е продължител на рода Дуло, а не на рода Вокил, или Укил.
44. *Theophanes Confessor. Chronographia*, p. 429 = *ГИБИ*, 3, 269–270;

Nicephorus. *Opuscula historica*, p. 66 = *ГИБИ*, 3, с. 301.

45. Пак там.

46. Годишните на управлението на хан Винех не са абсолютно сигурни. За тях има противоречиви мнения. В. Златарски посочва 756–761, което се приема и от П. Мутафчиев. Двамата приемат, че до 756 г. е управлявал Кормисош.

47. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 429 = *ГИБИ*, 3, с. 270; *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 66 = *ГИБИ*, 3, с. 301.

48. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 66 = *ГИБИ*, 3, с. 301. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 429 = *ГИБИ*, 3, с. 270, пише, че българите, след като извършили големи опустошения, „се завърнали невредими в земите си“. За противоречието между Никифор и Теофан вж. *Beševliev*, V. *Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephorus dem Patriarchen*. – *RESEE*, 1971, 365–366; *Die Botschaften der Byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld*. – *Ву*, 6, 1974; *Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V. gegen die Bulgaren*. – *ЕВ*, 1971, No 3, p. 5 sq.

49. Крепостта Маркели не е идентифицирана въпреки многото изказани мнения. Вж. *Златарски*, В. *История...* Т. 1. Ч. 1, 203–204; *Мутафчиев*, П. *История...* 1, с. 156; *Beševliev*, V. *Ein verkannter thrakischer Ortsname*. – *ИИБЕ*, 16, 1968, 75–77. Най-вероятно е тя да се е намирала в Тракия, недалеч от склоновете на Източна Стара планина, може би в Карнобатско.

50. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 66 = *ГИБИ*, 3, с. 301. Срв. *Beševliev*, V. *Die Feldzüge...*, 7–9. Срв. *Коледаров*, П. *Политическа география...* Ч. 1. С., 1977, 23–28.

51. Пак там.

52. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 430 = *ГИБИ*, 3, с. 270.

53. Пак там, с. 431 = *ГИБИ*, 3, с. 270. В. Бешевлиев в цитираната в бел. 50 статия не говори за такова сражение, тъй като намира, че то е било епизод от похода, завършил, общо взето, несполучливо за българите при Маркели.

54. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 69 = *ГИБИ*, 3, с. 303; *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 432 = *ГИБИ*, 3, 270–271.

55. Вж. Именника у *Beševliev*, V. *Die protobulgarischen Inschriften*, p. 306.

56. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, 68–69 = *ГИБИ*, 3, с. 303; *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 432 =

ГИБИ, 3, с. 271.

57. *Ostrogorsky*, G. *Geschichte des byzantinischen Staates*. München, 1963, смята, че в тази цифра са включени жените и децата.

58. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, 432–433 = *ГИБИ*, 3, с. 271; *Nicephorus*. *Opuscula historica*, 69–70 = *ГИБИ*, 3, 303–304.

59. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, 69–70 = *ГИБИ*, 3, с. 304.

60. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 433 = *ГИБИ*, 3, с. 271; *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 70 = *ГИБИ*, 3, с. 304; *Sigebertus*. *Chronographia*, p. 333 = *ЛИБИ*, 3, с. 43. Някои автори отъждествяват Сабин с Винех от Именника – *Sivinech*. *Златарски*, В. *История...* Т. 1. Ч. 1, 205–206, е категорично против подобно отъждествяване. Напоследък *Beševliev*, V. *Die Feldzüge...*, p. 9, смята въпроса за нерешен.

61. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 73 = *ГИБИ*, 3, с. 305; *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 437 = *ГИБИ*, 3, с. 273.

62. Пак там.

63. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 433 = *ГИБИ*, 3, с. 271; *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 69 = *ГИБИ*, 3, с. 304.

64. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 70 = *ГИБИ*, 3, с. 304. Вж. и Именника у *Beševliev*, V. *Die protobulgarischen Inschriften*, p. 306.

65. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, 70–71 = *ГИБИ*, 3, 304–305.

66. Пак там, с. 70 = *ГИБИ*, 3, с. 304.

67. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 436 = *ГИБИ*, 3, с. 272.

68. Пак там.

69. Пак там.

70. Пак там.

71. *Nicephorus*. *Opuscula historica*, p. 71 = *ГИБИ*, 3, с. 305.

72. *Златарски*, В. *История...* Т. 1. Ч. 1, с. 226.

73. Пак там, 213–220.

74. *Мутафчиев*, П. *История...*, 1, с. 162.

75. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, 446–447 = *ГИБИ*, 3, 273–274.

76. Пак там.

77. *Златарски*, В. *История...* Т. 1. Ч. 1, с. 230.

78. *Мутафчиев*, П. *История...* 1, 166–167.

79. *Beševliev*, V. *Die Feldzüge...*, p. 15.

80. *Theophanes Confessor*. *Chro-*

nographia, 446–447 = *ГИБИ*, 3, 274–275.

81. Пак там, 447–448 = *ГИБИ*, 3, с. 275.

82. Пак там.

83. Пак там.

84. *Мутафчиев*, П. *История...* 1, с. 156; *Beševliev*, V. *Die Feldzüge...*, p. 5. В. Бешевлиев дори допуска, че има вероятност походите да са били десет. Обща оценка за ролята на походите в българската история вж. пак там, с. 17.

85. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, p. 451 = *ГИБИ*, 3, с. 275–276.

86. *Ангелов*, Д. *История на Византия*. 1. С., 1973, с. 284; *Ostrogorsky*, G. *Geschichte des byzantinischen Staates*, p. 152.

87. *Theophanes Confessor*. *Chronographia*, 456–457 = *ГИБИ*, 3, с. 276.

88. Пак там.

89. Пак там, 463–464 = *ГИБИ*, 3, с. 276.

90. Пак там, с. 467 = *ГИБИ*, 3, 276–277.

91. Пак там, 467–468 = *ГИБИ*, 3, с. 277.

92. Пак там, с. 470 = *ГИБИ*, 3, с. 277.

93. Пак там.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 130/161

УКРЕПВАНЕ

И ТЕРИТОРИАЛНО

РАЗШИРЕНИЕ

НА БЪЛГАРСКАТА

ДЪРЖАВА

ПРЕЗ

ПЪРВАТА ПОЛОВИНА

НА IX В.

1. *Златарски*, В. *История на българската държава през средните векове*. Т. 1. Ч. 2. С., 1927, 247–292; *История на България*. 1. С., 1961, 68–74.

2. *Lot*, F. *Naissance de la France*. Paris, 1970, 290–291.

3. *Suidas*. *Lexicon*, s. v. Βούλγαροι = *ГИБИ*, 5, 309–310. Срв. *Златарски*, В. *История...* Т. 1. Ч. 1, с. 248; *Gjuzelev*, V. *Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrs*. – *ВВг*, 2, 1966, 15–36.

4. *Дуйчев*, Ив. *Нови житийни данни за похода на Никифор I в България през 811 г.* – *СпБАН*, 54, 1937, 148–153, цит. по-нататък като

- Anonymus Vaticanus; извадки на бълг. в: *ГИБИ*, 4, 11–15; *Gregoire, H.* Un nouveau fragment du Scriptor Incertus de Leone Armenie. – *Byz.*, 11, 1936, 417–427.
5. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 248–249; История на България. 1, с. 69.
 6. Пак там.
 7. Конкретни сведения се дават при отделни случаи по-нататък.
 8. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 249–251.
 9. История на България. 1, с. 69.
 10. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 482–483 = *ГИБИ*, 3, с. 278.
 11. Пак там, 484–486 = *ГИБИ*, 3, с. 279.
 12. Пак там.
 13. Пак там, р. 486 = *ГИБИ*, 3, с. 280.
 14. Anonymus Vaticanus, р. 148 = *ГИБИ*, 4, с. 11.
 15. *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 486 = *ГИБИ*, 3, с. 281.
 16. Chronique de Michel le Syrien, р. 17.
 17. Anonymus Vaticanus, 148–149 = *ГИБИ*, 4, с. 11.
 18. Тези събития са засвидетелствувани от много извори: *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 490; *Georgius Monachus.* Chronicon, р. 774; *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, 372–373. За подробности вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 256–257.
 19. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 489–492 = *ГИБИ*, 3, с. 282.
 20. Anonymus Vaticanus = *ГИБИ*, 4, с. 12.
 21. *Anastasius Bibliothecarius.* Chronographia tripartita, р. 329 = *ЛИБИ*, 2, с. 269.
 22. *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 430 = *ГИБИ*, 3, с. 282.
 23. Anonymus Vaticanus, 50 = *ГИБИ*, 4, с. 13.
 24. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 490–491 = *ГИБИ*, 3, с. 282.
 25. Пак там.
 26. Anonymus Vaticanus, 148–153 = *ГИБИ*, 4, с. 13.
 27. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 489–492 = *ГИБИ*, 3, с. 282.
 28. Anonymus Vaticanus, 151–153 = *ГИБИ*, 4, 13–14.
 29. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 491–492; *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, р. 373; Chronique de Michel le Syrien, р. 17. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 408–412.
 30. За това пишат много византийски историци и хронисти: Теофан, Георги Монах, Симеон Логотет, Зонара и др. Вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 259–260.
 31. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 495–496 = *ГИБИ*, 3, с. 284.
 32. Пак там, с. 497 = *ГИБИ*, 3, с. 285; *Theophanes Continuatus.* Chronographia, р. 12 = *ГИБИ*, 5, с. 109; *Iosephus Genesius.* Reges, р. 12 = *ГИБИ*, 4, с. 322.
 33. *Theophanes Confessor.* Chronographia, 489–499 = *ГИБИ*, 3, 286–287.
 34. *Iosephus Genesius.* Reges, р. 12 = *ГИБИ*, 4, с. 322.
 35. *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 500 = *ГИБИ*, 3, с. 287.
 36. *Scriptor Incertus.* Historia, 336–337 = *ГИБИ*, 4, 16–17; *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 500 = *ГИБИ*, 3, с. 288.
 37. Византийска крепост някъде близо до Одрин.
 38. *Scriptor Incertus.* Historia = *ГИБИ*, 4, с. 18.
 39. Сражението е описано подробно у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 268–269, бел. 1, въз основа на извори: *Theophanes Confessor.* Chronographia, 500–501 = *ГИБИ*, 3, с. 288; *Scriptor Incertus.* Historia, 337–339 = *ГИБИ*, 4, 16–19.
 40. *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 503 = *ГИБИ*, 3, с. 289.
 41. *Scriptor Incertus.* Historia, р. 342 = *ГИБИ*, 4, с. 20; *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 503 = *ГИБИ*, 3, с. 289.
 42. Вж. подробности у *Златарски, В.* Известия за българите в Хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. – *СбНУНК*, 24, 1, иф, 1909, с. 30. Други важни изворни сведения у *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 503 = *ГИБИ*, 3, с. 289; *Scriptor Incertus.* Historia, р. 342 = *ГИБИ*, 4, 20–21.
 43. Главните извори са посочени в бел. 42. Вж. подробности у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 272–274.
 44. Изворни сведения и описание са дадени в бел. 42 и 43.
 45. *Scriptor Incertus.* Historia, 342–344 = *ГИБИ*, 4, 21–22. Срв. *Златарски, В.* История. Т. 1. Ч. 1, 274–276.
 46. *Scriptor Incertus.* Historia, 344–345 = *ГИБИ*, 4, с. 22.
 47. Пак там, с. 345 = *ГИБИ*, 4, с. 22; *Georgius Monachus.* Chronicon, col. 981 = *ГИБИ*, 4, с. 56. Други изворни сведения и обяснения за настаняването на пленниците, които били наречени македонци, понеже произхождали от Македонската тема, за поселването им в земите между реките Серет и Днестър, в Южна Бесарабия, вж. у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 277–278.
 48. *Scriptor Incertus.* Historia, 346–347 = *ГИБИ*, 4, с. 23.
 49. Пак там.
 50. Пак там, 347–348 = *ГИБИ*, 4, 23–24.
 51. Пак там, с. 348 = *ГИБИ*, 4, с. 24.
 52. Сведения за смъртта на хан Крум и за впечатлението, което тя направила във византийската столица, вж. у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 281–282.
 53. *Einhardus.* Vita Caroli Magni, 451–452 = *ЛИБИ*, 2, с. 32.
 54. Chronicon Universale, р. 24 = *ЛИБИ*, 2, с. 16.
 55. Annales Laurissenses minores, р. 122 = *ЛИБИ*, 2, с. 23.
 56. Annales Fuldenses. Pars prima, р. 355, 358–360 = *ЛИБИ*, 2, 41–43.
 57. Lambeciani Annales Francorum. – *RIS*, 2, 2, col. 109 D.
 58. *Regino.* Chronicon, р. 566 = *ЛИБИ*, 2, 305–306.
 59. Annalista Saxo, 569–570 = *ЛИБИ*, 3, с. 141.
 60. Lambeciani Annales Francorum, col. 109 D; Annales Laurissenses minores, р. 122 = *ЛИБИ*, 2, с. 23. Annalista Saxo, 569–570 = *ЛИБИ*, 3, с. 141.
 61. *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 484 = *ГИБИ*, 3, с. 279.
 62. Пак там, с. 499 = *ГИБИ*, 3, 287.
 63. *Scriptor Incertus.* Historia, 339 = *ГИБИ*, 4, с. 23.
 64. *Theophanes Confessor.* Chronographia, р. 484 = *ГИБИ*, 3, с. 279.
 65. Пак там, с. 498 = *ГИБИ*, 3, 286.
 66. *Scriptor Incertus.* Historia 347–348 = *ГИБИ*, 4, 23–24; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 415–416.
 67. Вж. *Beševliev, V.* D protobulgarischen Inschriften, 125–126, 220–221 / с известни промени; *Venedikov, Iv.* La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle. – *B*, 1, 1962, 261–277.
 68. За Свидас се предполага, че е живял и писал през X в., през втора половина на който неговото съществуване станало известно. Съществува и мнение, че с името Свидас е бил означаван метафорично самият Лексикон. Текстът на съобщението за Крум и неговите закони е на гръцки език и се дава

- под заглавие Βούλγαροι. Този текст има и славянски превод, който в общи черти отговаря на гръцкия оригинал, но съдържа и някои изменения. Изглежда, че славянският преводач е разполагал с друг, по-пространен гръцки оригинал, но на някои места не съвсем точно е схванал и превел някои гръцки думи. Затова най-добре е да бъдат използвани и двата текста, които на места взаимно се поправят и допълват. Вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 420–424.
69. *Suidas. Lexicon, s. v. Βούλγαροι*, 483–484 = *ГИБИ*, 5, 309–310.
70. Пак там.
71. *Йончев, Л.* Някои въпроси относно Крумовото законодателство. — *ИИБИ*, 6, 1956, 631–646, е на противно мнение и смята, че „Крумовите закони целели да предотвратят обезземляването на дребните поземлени собственици и да ограничат процеса на съсредоточаване земята в ръцете на аристокрацията“.
72. *Паусий Хилендарски.* Славянобългарска история. С., 1972, с. 74.
73. *Иречек, К.* История болгар. Одеса, 1878, с. 176.
74. За различните транскрипции на името Омуртаг в изворите вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 376–377.
75. *Zynaxarium ecclesiae Constantinopolitanae*, col. 414–416; *Menologion imperatoris Basilii*, 276D–277D; *Ioannes Scylitzes. Historia*. 1, 184–186; *Theophylactus Bulgariae archiepiscopus. Opera*. — *PGr*, 126, col. 192 A–B.
76. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 550–552.
77. Най-ярък и последователен изразител на това мнение е *Бешевлиев, В.* Няколко бележки към българската история. — *ГСУИф*, 32, 1936, с. 9; Eine nicht genügend anerkannte hagiographische Quelle.—In: *Polychronion*. Heidelberg, 1966, 90–104.
78. *Venedikov, Iv.* La population byzantine..., 267–268.
79. Напоследък това становище се застъпва от *Гюзелев, В.* За наследника на хан Крум на българския престол. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов*. С., 1973, 137–142; Ичиргу боилите на Първата българска държава /VII–XI в./. — *ГСУИф*, 65, 3, 1973, с. 127.
80. *Iosephus Genesis. Reges*, p. 12 = *ГИБИ*, 4, с. 323. Други извори и сведения, тяхното съпоставяне и проучване вж. у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 552–563.
81. *Vita Nicephori*, 206–208 = *ГИБИ*, 4, 36–37. Други автори, които говорят за тази клетва, са *Генезий* и *Продължителят на Теофан*. За тях и за клетвата изобщо вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 566–567; Клетва у езических болгар. — В: *Сб. стат. посв. В. И. Ламанскому*. 1. СПб., 1907, 256–257.
82. Освен посочените в бел. 81 работи на В. Златарски вж. и *Кацаров, Г.* Клетвата у езическите българи. — *СпБАН*, 3, 1912, 113–120.
83. *Златарски, В.* Сюлейманкьоският надпис. — *ИБАД*, 3, 1914, 131–179.
84. Преводът според *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 190 /с известни промени/.
85. *Gjuzelev, V.* Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. I. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. — *BBg*, 3, 1969, 155–169.
86. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 385–387; *Ников, П.* Хан Омуртаг и кавхан Исбул. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 1, 7–8; История на България. 1, с. 82. За границите на Българската държава при хан Омуртаг срв. *Коледаров, П.*, Политическа география... Ч. 1, 34–41.
87. Относно срока на договора вж. *Дуйчев, Ив.* Одна из особенностей ранно-византийских мирных договоров. — *ВВр*, 15, 1959, 64–70.
88. Сведения за тези събития дават *Генезий*, *Продължителят на Теофан* и *Георги Монах*. За техните сведения и за българското участие изобщо вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 395–398; *Липшиц, Е. Э.* Восстание Фомы Славянина и византийское крестъянство на границы VIII–IX вв. — *ВДИ*, 1939, № 4; *Каждан, А. П.* Деревня и город в Византии IX–X вв. М., 1960, 350–352; *Баршиш, Фр.* Две версии у изворима о устанку Томи. — *ЗбРВИ*, 1960, 145–166; *Lemerle, P.* Thomas le Slave. — *ТМ*, 1965, 255–297; *Ангелов, Д.* История на Византия. 1. С., 1976, 279–290; *Тивчев, П.* Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг. — *ИП*, 1969, № 5, с. 71 сл.
89. *Georgius Monachus. Chronicon*, p. 698 = *ГИБИ*, 4, с. 56.
90. *Iosephus Genesis. Reges*, p. 41 = *ГИБИ*, 4, с. 331; *Theophanes Continuatus. Chronographia*, p. 64 = *ГИБИ*, 5, 114–115.
91. *Златарски, В.* Един от провадийските Омортагови надписи. — *ПСнБКД*, 63, 1903, 94–107; История... Т. 1. Ч. 1, 306–307; *Ников, П.* Хан Омуртаг и кавхан Исбул, 13–14; История на България. 1, с. 84.
92. *Ников, П.* Хан Омуртаг и кавхан Исбул, с. 13.
93. *Božilov, Iv.* One of Omortag's Memorial Inscriptions. — *BHR*, 1973, No 1, 72–73 и цит. там лит.
94. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 281.
95. *Niederle, L.* Slovanske starožitnosti. 2. Praha, 1906, 417–418.
96. *Einhardus. Annales*, p. 205 = *ЛИБИ*, 2, 34–35; *Vita Ludovici imperatoris*, p. 623 = *ЛИБИ*, 2, 50–51.
97. *Einhardus. Annales*, 205–206 = *ЛИБИ*, 2, с. 35.
98. Пак там, с. 212 = *ЛИБИ*, 2, с. 36; *Annales Fuldenses*, p. 358 = *ЛИБИ*, 2, с. 42.
99. Пак там.
100. *Einhardus. Annales*, p. 213 = *ЛИБИ*, 2, с. 37; *Annales Fuldenses*, p. 358 = *ЛИБИ*, 2, с. 42.
101. *Einhardus. Annales*, p. 214 = *ЛИБИ*, 2, с. 37; *Annales Fuldenses*, p. 359 = *ЛИБИ*, 2, с. 42.
102. *Einhardus. Annales*, p. 216 = *ЛИБИ*, 2, с. 38; *Annales Fuldenses*, p. 359 = *ЛИБИ*, 2, с. 42.
103. *Annales Fuldenses*, p. 360 = *ЛИБИ*, 2, с. 43.
104. Пак там.
105. За бездействие против българите, които „безнаказано опустошаваха пределите на Горна Панония“, бил лишен от чин фриулският дук Балдери. Вж. *Einhardus. Annales*, p. 217 = *ЛИБИ*, 2, 38–39. Цялото описание на конфликта между българи и франки вж. у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 311–316.
106. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 285.
107. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 316.
108. *Ников, П.* Хан Омуртаг и кавхан Исбул, с. 10.
109. *Lot, F.* Naissance de la France, p. 336.
110. *Chronique de Michel le Syrien*, p. 50.
111. *Гюзелев, В.* Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава /VII–XI в./. — *ГСУИф*, 60, 3, 1967, 131–159.
112. *Гюзелев, В.* Ичиргу боилите..., 123–181 и цит. там лит.
113. *Златарски, В.* Кои са били вътрешни и външни боляри? — В: *Юб. сб. С. С. Бобчев*. С., 1921, 45–47; *Dujčev, Iv.* Les bojars dits intérieurs de la Bulgarie médiévale.— *AOASH*, 3, 1953, No 3, 167–178.

114. *Ников, П.* Хан Омортаг и кавхан Исбул, с. 23.
115. Освен за споменатите Окорсис и Онегавон вж. други титли и имена у *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 287, 292, 293.
116. Пак там, с. 287, 291.
117. Пак там, с. 298. Вж. и *Бешевлиев, В.* Славянизми в първобългарските надписи. — В: *Сб. А. Теодоров-Балан. С.*, 1955, 99–103.
118. Два варианта вж. у *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 260, и у *Ников, П.* Хан Омортаг и кавхан Исбул, с. 35.
119. Menologium imperatoris Basilii, col. 277 = *ГИБИ*, 6, с. 55. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 294.
120. *Лопарев, Хр.* Две заметки о древней болгарской истории. — *ЗРАОб*, 3, 1888, с. 351. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 294.
121. Сведението се намира в едно от поученията на Теодор Студит, игумен на Студийския манастир в Цариград. Вж. *Theodorus Studites*. Parva Catechisis, p. 220 sq., слав. прев. у *Яцимирский, Я.* Мелкие тексты и заметки по старинной славянской и русской литературе. — *ИОРЯС*, 7, 1902, с. 125 сл.
122. *Ников, П.* Хан Омортаг и кавхан Исбул, с. 22.
123. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 296.
124. Преводът според *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, 261–262 /с известни промени/. За някои варианти в превода вж. *Ников, П.* Хан Омортаг и кавхан Исбул, с. 35.
125. Преводът според *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, 247–248 /с известни промени/.
126. Вж. дял II, глава четвърта, втора.
127. Управлението на хан Омуртаг се преценява различно от изследвачите. Докато според *Ников, П.* Хан Омортаг и кавхан Исбул, с. 55, той продължил с мирни средства големите начинания на знаменития си баща, според *Мутафчиев, П.* История... 1, с. 195, управлението му било реакция срещу държавно-политическите начала, осветени от хан Крум.
128. *Златарски, В.* Приемниците на Омортага. — *ПСнБКД*, 54, 1896, 755–778.
129. *PGr*, 126, col. 193. Срв. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 332–334.
130. Annales Lobienses, p. 232 = *ЛИБИ*, 2, с. 330.
131. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 336; *Ников, П.* Хан Омортаг и кавхан Исбул, с. 49.
132. Преводът според *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, 156–158.
133. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, с. 336.
134. История на България. 1, с. 86.
135. *Мутафчиев, П.* История... 1, с. 199.
136. Преводът според *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 277 /с известни промени/.
137. *PGr*, 126, col. 193.
138. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, p. 154 = *ГИБИ*, 5, с. 209.
139. *Златарски, В.* Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета, 35–39; История... Т. 1. Ч. 1, с. 338.
140. *Dvornik, Fr.* La vie de saint Grégoire de Dicapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle. Paris, 1926, 61–62. Срв. *Гюзелев, В.* Ичиргу боилите..., 139–142 и цит. там лит.
141. *Georgius Monachus*. Chronicon, p. 818; *Grégoire, H.* Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. — *Вуз*, 9, 1934, 760–761, и *Дуйчев, Ив.* Нов исторически извор за българо-византийските отношения през първата половина на IX в. — *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 353, бел. 6, смятат, че под Михаил Българина трябва да се разбира командувачият изпратената от хан Пресиян българска войска кавхан Исбул.
142. La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa. Ed., trad. et comment. par V. Laurent. Bruxelles, 1956, 164–167.
143. Преводът според *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, 164–166 /с известни промени/.
144. Пак там, с. 167.
145. Още в началото на управлението на следващия български владетел, княз Борис I, тези земи влизали в българските предели. Очевидно е, че те са били присъединени чрез успешните военни действия при хан Пресиян.
146. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 339–340.
147. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, p. 154 = *ГИБИ*, 5, с. 209.
148. Това мнение, поддържано отдавна от *Грот, К. Я.* Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах. Петроград, 1879, с. 181 сл., е прието по-късно от *Бурмов, Ал.* — В: *История на България*. 1. С., 1961, с. 87.
149. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 1, 346–347.
150. Пак там, 349–351, В. Златарски пише за големи български нападения и военни действия с Византия, за които обаче липсват изворни сведения. Такива действия са били предприети от българите още през 837 и следващите години.
151. *Примов, Б.* За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. — *ИП*, 1961, № 2, 41–54.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 161/197

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО И КУЛТУРНО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ДО СРЕДАТА НА IX В.

1. *Бурмов, Ал.* Феодализмът в средновековна България. — *ИП*, 1945 № 2, с. 157; *Андреев, М. и Д. Ангелов* История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 90 сл.; *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма в България. С., 1963; *Литаврин, Г. Г.* Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия /от края на VII до края на XII в./ — *ИП*, 1970, № 6, с. 23 сл.; *Петров, П.* Изследвания на българските историици върху социално-икономическият отношения и класовите борби през средновековието. — В: *Пробл. бълг. и ториогр. след Втората свет. война*. С 1973, с. 175; *Angelov, D.* Genèse et développement du régime féodal en Bulgarie (VIIe–Xe siècle). — *ЕВ*, 1973, 37–52.
2. *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държав и право, с. 178; *Петров, П.* Към въпроса за образуването на Първата българска държава. — *СФ*, 5, 1963, с. 96 сл.
3. *Пигулевская, Н. В.* Сирийские источники по истории народов СССР. М., 1941, с. 101 сл.
4. Lex agraria = *ГИБИ*, 3, 209–220. Подробно за произхода и характера на Земеделския закон вж. *Ангелов, Д.* История на Византия. 1. С., 1976, с. 224 сл.
5. Доскоро бяха известни само славянски преводи в руска редакция, но преди 20 години бе открит и обна-

родван и един препис в старобългарска редакция, който свидетелствува недвусмислено за ранния произход на Земеделския закон като южнославянски, по-точно като български правен паметник. Вж. *Радойчић, Сп.* Српски рукопис Земљорадничког закона. — *ЗБРВИ*, 3, 1955, 16–26. Земеделският закон бил приет и в румънските земи. Вж. *Georgescu, V.* Contribution à l'étude de la réception du „Nomos Georgikos“ dans les Principautés Danubiennes. — *Бу*, 1, 1969, p. 83 sq.

6. Най-нови и критични издания: Закон судный людем. Краткой редакции. М., 1961; Закон судный людем. Пространной и сводной редакции. М., 1961; *Ганев, В.* Законъ соудный людѣмъ. С., 1959, 1–26. Подробно за този правен паметник вж. и *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право, с. 34, бел. 24. М. Андреев доказва убедително българския характер на Закона за съдене на хората и неговата ранна поява непосредствено след покръстването на страната.

7. *Nicolaus I papa.* Responsa ad consulta Bulgarorum = *ЛИБИ*, 2, 62–125.

8. *Липшиц, Е. Э.* Византийское крестьянство и славянская колонизация. М., 1945, с. 127 сл.; *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 99; *Ангелов, Д.* История на Византия. 1, с. 231.

9. *Lex agraria*, 33, 34, 35, 62, 68, 69 sq. = *ГИБИ*, 3, с. 214, 217–218 сл.

10. Пак там, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16 = *ГИБИ*, 3, с. 209 сл.; *Липшиц, Е. Э.* Византийское крестьянство..., с. 123 сл.; *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право, с. 93 сл.; *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 101.

11. *Lex agraria*, 34 = *ГИБИ*, 3, с. 214; *Липшиц, Е. Э.* Византийское крестьянство..., с. 126.

12. *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 102.

13. *Липшиц, Е. Э.* Византийское крестьянство..., с. 132 /гл. 67 на Земеделския закон/.

14. За двата пътя на създаване на феодални отношения, типични както за България, така и за Византия, вж. *Ангелов, Д.* О некоторых характерных чертах развития византийского общества по пути феодализма. — *ВВр*, 37, 1975, с. 3 сл.

15. *Ангелов, Д.* История на Византия. 2, с. 12 сл.

16. Това предположение е изказано от *Благоев, Д.* Из миналото на бъл-

гарския народ. — *НВр*, 1898, № 6, с. 693. Противно становище, както вече бе изтъкнато, застъпва *Йончев, Л.* Някои въпроси относно Крумовото законодателство. — *ИИБИ*, 6, 1956, с. 365 сл.

17. *Ганев, В.* Законъ соудный людѣмъ, с. 163.

18. *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право, с. 170 сл.

19. *Scriptor Incertus.* Historia, p. 34; *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 189.

20. За връщане на пленени византийци в родината им има данни в Сюлейманкьойския надпис: простите войници от двете страни били разменени „душа за душа“, докато за по-висшите чинове от ромейската войска — турмарси, спатарии и комити — се предвиждало да бъдат получени по-голям брой пленени от византийците прабългари и славяни. Вж. *Златарски, В.* Сюлейманкьойският надпис. — *ИБАД*, 3, 1914, 131–178; *Бешевлиев, В.* Първобългарски надписи. — *ГСУиФ*, 31, 1935, с. 47, 121 сл.; *Ангелов, Д.* Робството в средновековна България. — *ИП*, 2, 1945/1946, № 2, с. 136 сл.

21. *Ангелов, Д.* Робството в средновековна България, с. 140.

22. *Ганев, В.* Законъ соудный людѣмъ, с. 163, 534, 548, 554, 558.

23. *Йоан Екзарх Български.* Слова. 1, с. 95.

24. *Nicolaus I papa.* Responsa ad consulta Bulgarorum, p. 57, 111.

25. *Ганев, В.* Законъ соудный людѣмъ, с. 225, 471.

26. Пак там /с известни промени в превода/.

27. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 250 sq.

28. Друга титла, носена от сина на българския владетел, но не от първородния, била вулиатаркан. Вж. за титлите канартикин и вулиатаркан *Man-go, C. et I. Ševčenko.* A new Manuscript of the De ceremoniis. — *DOP*, 1960, p. 248 = *ГИБИ*, 5, с. 222.

29. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, p. 149.

30. Пак там, № 58, 59, 60, 61, 62. Родовите имена се посочват все в надписи с мемориален характер, предназначени за увековечаване паметта на починали висши сановници.

31. Пак там, № 57, с. 277 сл.

32. *Nicolaus I papa.* Responsa ad consulta Bulgarorum, p. 17 = *ЛИБИ*, 2, с. 81.

33. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 48, 63, 68.

34. За различните тълкувания вж. пак там, с. 230.

35. Пак там, № 14, 47, 50.

36. *Constantinus Porphyrogenitus.* De ceremoniis, p. 581 = *ГИБИ*, 5, с. 222 сл. За „вътрешните боляри“ вж. *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство. — *СпБАН*, 26, 1923, с. 44, 54.

37. Надписът е издаден от *Venedikov, Iv.* Trois inscriptions protobulgariques. — *ПП*, 4, 1949, с. 181 сл., който пръв изказа и предположението, че *ѣѡ* трябва да се тълкува в смисъл на „външен“. Срв. и *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 50, p. 233, който изказва известни възражения по това обяснение, изхождайки от съображения от филологическо естество.

38. *Трифонов, Ю.* Към въпроса..., с. 44.

39. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 58, 59, 60, 62, 63, 65, 67.

40. Първо издание на този надпис направи неговият откривател *Михайлов, Ст.* Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — *А*, 1970, № 4, с. 1 сл. Ново издание на надписа с корекции към предложеното от Михайлов четене на текста вж. у *Beševliev, V.* Eine neue protobulgarische Inschrift. — *BZ*, 62, 1972, p. 62 sq.

41. *Beševliev, V.* Eine neue..., p. 397; *Андреев, Й.* Няколко въпроса около *ѡрѣѣѡс ѡѡѡѡѡс* в Първата българска държава. — *ТВПИ–ВТ*, 6, 1969, с. 31.

42. *Beševliev, V.* Eine neue..., p. 397.

43. *Ников, П.* Кавхан Исбул. — В: *Сб. В. Н. Златарски.* С., 1925, с. 195 сл.; *Андреев, М. и Д. Ангелов.* История на българската феодална държава и право, с. 83; *Гюзелев, В.* Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава /VII–XI в./ — *ГСУиФ*, 60, 3, 1967, 133–157.

44. *Гюзелев, В.* Функциите и ролята на кавхана..., с. 137 сл.

45. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 14, p. 164 sq.

46. *Гюзелев, В.* Функциите и ролята на кавхана..., с. 133 сл.

47. *Станчев, Ст.* Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав. — В: *Надписът на чъргубиля Мостич.* С., 1955, с. 1 сл.; *Dujčev, Iv.* Un haut dignitaire bulgare du Xe siècle. — *BSI*, 29, 1968, p. 281.

48. *Венедиков, Ив.* Преслав преди да стане столица на България. — В: *Сб.*

Преслав. 1. С., 1968, с. 42 сл.

49. Венедиков, Ив. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. — ИБАИ, 15, 1946, с. 146 сл. Доскоро се приемаше, че надписът е инвентарен и че с него на ичиргу боила се поверява не командване на войници, а пазене на определено количество оръжие /шлемове и ризници/. Сега обаче се предлага тълкуването, че в надписа става дума за определен брой войници, които се намирили под ръководството на ичиргу боила и над които той началствувал по време на военни походи. Вж. Гюзелев, В. Ичиргу боилите в Първата българска държава /VII—XI в./. — ГСУФиф, 65, 3, 1973, с. 144.

50. Венедиков, Ив. Преслав..., с. 40.

51. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, No 14, 67.

52. Пак там, № 67.

53. Пак там, № 50, с. 233, № 49, с. 232, № 52, с. 238.

54. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 421, 501. Срв. за миника и Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана..., с. 143, който го определя въз основа на едно сведение на Скилица като „началник на конярите“.

55. Двама сановници с титла сампис взели участие в църковния събор в Цариград през 869—870 г. Срв. Moravcsik, Gy. Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom J. 869/870. — ИИД, 13, 1933, с. 22. Наред със самписа в състава на делегацията имало още трима души: един ичиргу боил, един кана таркан и един багатур. Титла сампис е имал и боляринът Есхач, в чийто дом останали да живеят Климент и Наум след идването си в България. Вж. Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, § 50, с. 122. За чигата срв. Трифонов, Ю. Към въпроса..., с. 16, който го определя като „меченосец“, т.е. като телохранител на владетеля.

56. Theophanes Confessor. Chronographia, 432—433 = ГИБИ, 3, с. 271.

57. Андреев, Й. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. — ИП, 1971, № 4, с. 97.

58. Създа болгары своа. Вж. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 1, прит. 10, с. 347.

59. Theophanes Confessor. Chronographia, p. 436 = ГИБИ, 3, с. 272.

60. Пак там, с. 491 = ГИБИ, 3, с. 283.

61. Пак там, 432—433 = ГИБИ, 3, с. 271.

62. Nicephorus. Opuscula historica, 69—70 = ГИБИ, 3, с. 303.

63. Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право, с. 103 сл.

64. Venedikov, Iv. La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle. — ВВг, 1, 1962, р. 261; Лушев, Стр. За генезиса на феодализма..., с. 130; Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право, с. 104.

65. За комитите вж. Андреев, М. и Д. Ангелов. История на българската феодална държава и право, с. 102.

66. Милев, Ал. Гръцките жития..., с. 120.

67. Venedikov, Iv. Trois Inscriptions..., 167—177; Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, No 52, р. 238.

68. В такъв смисъл вж. Венедиков, Ив. Преслав..., с. 39.

69. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, p. 265 sq.

70. Шкорпил, К. Укрепления Абобской равнины. — ИРАИК, 10, 1905, 32—38.

71. Пак там, с. 43 сл.

72. Михайлов, Ст. Разкопки на западната порта в Плиска. — ИАИ, 34, 1974, 204—250. Проучвания на южната порта, разкопана от Ат. Милчев.

73. Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска. — ИАИ, 23, 1956, с. 25.

74. Станчев, Ст. За периодизацията на плискowskiя дворец център. — В: Изсл. в памет К. Шкорпил. С., 1961, с. 107.

75. Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, 20, 1955, с. 112.

76. Миятев, Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — ИБАИ, 14, 1943, 105—129.

77. Mijatev, Kr. Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura im Konstantinopol. — ИБАИ, 10, 1936, с. 139.

78. Станчев, Ст. Материали от дворцовия център в Плиска, с. 56 сл.

79. Разкопки на Ат. Милчев.

80. Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска, 139—140.

81. Милчев, Ат. Археологически разкопки и проучвания в м. Асар дере. — ГСУФиф, 53, 2, 1959, 30—43.

82. Миятев, Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 63—71.

83. Шкорпил, Х. и К. Шкорпил. Преглед на древнобългарските памет-

ници. — ИВАД, 7, 1921, с. 118 сл. и особено с. 121 сл. Нови данни за укрепването на Черноморското крайбрежие от страна на българската държава бяха разкрити през пролетта на 1971 г. Известните валове се оказаха много по-дълги, отколкото бе установил К. Шкорпил. Прокарани били преградни окопи не само напъряко на речните долини, които са отворени към морето, но и по самия ръб на високия бряг над широките плажове, където е могла да слезе неприятелска войска.

84. Нови данни от 1971 г. Така над Балчик върху високия добруджански бряг бе открито обширно селище, укрепено с валове.

85. Тълкуването на валовите и тяхната периодизация се основава на установените от румънски археолози преди двадесетина години факти от самите паметници. През последно време се правят опити да се отрече българският произход на големия земен окоп и на каменния вал. Вж. Barnea, I. et S. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei. 3 București, 1971, 97—120.

86. Barnea, I. et S. Ștefănescu. Din istoria Dobrogei. 3, 100—102.

87. Bogdan, D. Grafitele de la Barabî. București, 1959, p. 562; Mihaila, G. Inscriptii slave vechi de la Basarabi (re Dobrogea). — SCL, 15, 1964, No 1, p. 4

88. Istoria României. Bucureș 1960, p. 657, където без археологичка аргументировка вальт се дати към късноримската епоха.

89. Николов, Б. Раннобългарски находки край Островския окоп. — 1962, № 2, 33—37; Въжарова, Ж. Св. С. Вяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры. — Слав. и средиземномор. свят. С., 19 с. 245 сл., обр. 14.

90. Ваклинов, Ст. Някои проби на Преслав. — In: I Międz. Konf. archeol. słow. 4. Wrocław, 19 206—223; Димитров, Д. И. Някои проби по застрояването на ранноср. новековните селища в Североизточ. България /VIII—IX в./. — In: I Międz. Kongr. archeol. słow. 4. Wrocław, 19 , р. 71 sq.

91. Шкорпил, К. Укрепления , 30—61.

92. Тъпкова-Заимова, В. Първ. началното българско селище и въпрос т за аулите. — ИИБИ, 6, 1956, 439—452.

93. Разкопки на Ст. Ваклинов.

94. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, p. 260.

95. Шкорпил, К. — ИРАИК, 10, 1905, хронол. табл. CXII, с. 2; Авра-

- мов, В. Юбилеен сборник Плиска—Преслав. 2. С., 1929, с. 93 сл. Дремсизова, Ц. и В. Антонова. Аулт на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско. Проучвания през 1958 г. — *А*, 1960, № 2, 28—39; Дремсизова, Цв. Проучвания на аула на Омуртаг през 1959 г. — В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, 111—124; Антонова, В. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум /Чаталар/ през 1959 г. — В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, 131—153; Аулт на Омуртаг при с. Цар Крум /проучвания 1960—1961 г./ — *А*, 1963, № 2, 49—56.
96. Stančev, St. L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. — In: *XII Congr. int. étud. byz. Ochride, 1961. Act.* 3. Beograd, 1964, p. 348, fig. 5, 6.
97. Антонова, В. Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум /Шуменско/. — *А*, 1968, № 4, 52—67.
98. Господинов, Й. Предисторически находки в Преслав. — *ИБИД*, 16—18, 1940, 154—155.
99. Овчаров, Д. Нови данни за укрепителната система на Преслав. — В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава*. С., 1975, с. 102 сл.; Преслав от крепост към град. — *Плиска—Преслав—Мадара*, № 2, 1978, с. 6.
100. Венедиков, Ив. Преслав..., 44—46.
101. Diaconu, P. et D. Vilceanu. Răscăitul lui Soare — cetatea bizantină. 1. București, 1972.
102. Grecu, A. Bulgaria în nordul Dunării în veacurile al IX—Xlea. — *SMIM*, 1, 1950, No 1, 223—236; Comşa, M. Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX—X Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. — *Dac. N. S.*, 4, 1960, 395—422; Божилов, Ив. Към въпроса за византийското господство на Долния Дунав в края на X век. — *СтВ*, 2, 1970, с. 86 сл.
103. Zaharia, E. Săpăturile de la Dridu. București, 1967.
104. Комша, М., М. Д. Матей, Е. Комша и К. Преда. Отчет о научной сессии Института археологии, состоявшийся 15—21 мая 1961 г. — *Dac. N. S.*, 5, 1961, с. 564.
105. Последните разкопки на крепостните стени на стария Дръстър показват на няколко места преустройствата на ранновизантийските укрепителни съоръжения. Вижда се, че стени
- ните на крепостта към 80-те години на VII в. са стигнали до такова състояние, което е направило невъзможно понататъшното им използване. Сега било извършено цялостно преустройство на крепостта. Била изградена и нова порта на мястото, където по-рано имало само куртина. Новата порта лежи на по-високо ниво и е напълно еднаква с плисковските и преславските порти.
106. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965, 12—86, 115—120.
107. Въжарова, Ж. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956.
108. Гумилев, Л. Н. Древние тюрки. М., 1967, с. 71; Ваклинов, Ст. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — *А*, 1972, № 1, 9—13.
109. Разкопки на селището при с. Кладенци, Толбухинско.
110. Николов, Б. Раннобългарски находки край Островския окуп, с. 36.
111. Въжарова, Ж. Славянобългарското селище край с. Попина...
112. Въжарова, Ж. Славянски и славянобългарски селища..., с. 135.
113. Димитров, Д. И. Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI—XI в. в Североизточна България. — В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава*. С., 1975, 212—242.
114. Милчев, Ат. Археологически разкопки и проучвания в м. Асар дере, 33—66.
115. Дончева-Петкова, Л. Българска битова керамика през ранното средновековие /втората половина на VI — края на X в./ С., 1977, с. 38.
116. Vaklinov, St. Die slawische Kultur in Bulgarien und die byzantinische Hinterlassenschaft. — In: *II Int. Kongr. slaw. Archäol. Ber.* Bd. 2. Berlin, 1973, 217—222; Дончева-Петкова, Л. Българската битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 22.
117. Станчев, Ст. Реалиите върху релефа на Мадарския конник. — В: *Мадар. конник*. С., 1956, 181—204.
118. Герасимов, Т. Проучване върху мадарския скален релеф. — В: *Мадар. конник*. С., 1956, с. 183 сл.; Станчев, Ст. Реалиите..., с. 190.
119. ИРАИК, 10, 1905, табл. IV, 15; V, 1—3; Огненова, Л. Рисунки на конници върху вътрешната крепост на Преслав. — *РП*, 4, 1949, с. 195 сл.; Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска. — *ИАИ*, 20, 1955, с. 60; Станчев, Ст. Разкопки и новооткрити материали от Плиска. — *ИАИ*, 20, 1955, с. 211, обр. 28.
120. Антонова, В. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум..., 151—152, фиг. 26—27.
121. Моллов, Ив. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г. — *ИБАИ*, 14, 1940/1942, 69—70, обр. 138; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 68.
122. Михайлов, Ст. За произхода на античните материали в Плиска. — *А*, 1960, № 1, с. 22, става последен изразител на схващането за местния произход на архитектурните детайли в плисковския дворецов център. Разкопките в римския укрепен град при с. Войвода опровергаха това твърдение. Срв. Антонова, В. За произхода на античните материали в средновековна Плиска. — *ИП*, 1965, № 5, 67—69.
123. Рыбаков, Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 46 сл.; Древние русы. — *СА*, 17, 1953, с. 23 сл.; Werner, J. Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. — In: *Sonderdruck aus Reinecke Festschrift*. Mainz, 1950, p. 152.
124. Въжарова, Ж. Средновековен некропол при с. Абланица, Благоевградски окръг. — *А*, 1968, № 2, 27—36; Славяне и праболгары в связи с вопросом средиземноморской культуры, 245—253, обр. 9—11; Аладжов, Д. Археологически данни за ранното средновековие в Източнородопската област. — В: *Родоп. сб.* 2. С., 1969, 243—258; Средновековни погребения в Югоизточна България. — *ИМБ*, 1, 1969, обр. 3; Материална култура на Югоизточна България през IX—X в. — В: *Слав. и средиземномор. свят*. С., 1973, 150—159, обр. 18—23.
125. Мавродинов, Н. Прабългарската художествена индустрия. — В: *Мадара*. 2. С., 1936, 157—158, 259.
126. Moravcsik, Gy. Die Name der Bulgaren in einem griechischen Papyrus. — *КСА*, 1, Erg. 2, 1935, 119—129; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 77, обр. 1.
127. Миятев, Кр. Старобългарски златен накит от Мадара. — *ИБАИ*, 4, 1926/1927, с. 14 сл.; Мавродинов, Н. Прабългарската художествена индустрия, с. 226; Старобългарското изкуство, 80—81, обр. 70; Миков, В. Последни могилни находки. — В: *Мадара*. 1. С., 1934, 434—435.
128. Станчев, Ст. Некрополът до

- Нови пазар. С., 1958, с. 43.
129. Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 81, обр. 72.
130. Разкопки на Г. Джингов. Срв. и Michailov, St. Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska.—*Вуз*, 40, 1971, No 2, p. 422, Pl. I.
131. Иванова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. — *РП*, 3, 1949, 42–43, обр. 39; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 81, обр. 73.
132. Erdélyi, I. Die Kunst der Awaren. Budapest, 1966, 33–39, Taf. 16.
133. Димитров, Д. И. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. — *А*, 1959, № 3–4, 55–60.
134. Якобсон, А. Л. Средневековый Крым. М., 1964, с. 18, рис. 1.
135. Mavrodinov, N. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklos. Budapest, 1943, 86–87, Fig. 49.
136. Станчев, Ст. Некрополът до Нови пазар, с. 102.
137. Mavrodinov, N. Le trésor protobulgare..., 11–24.
138. Господинов, Й. Нов старобългарски конник. — *СпБАН*, 8, 1939, с. 213, обр. 1, табл. 1; Огненова, Л. Рисунки на конници..., 195–205.
139. Тотев, Т. За един паралел на чашата на Сивин жупан от Преслав. — *А*, 1966, № 1, 31–37.
140. Roux, J. R. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples asiatiques.—*RHR*, 149, 1956, 49–82, 197–230; 150, 1956, 27–54, 173.
141. Рашев, Р. Прабългарски култов паметник от Мадара. — *А*, 1973, № 2, 29–38.
142. Велков, Ив. Разкопки в Мадара /1924–1928/. — В: Мадара. 1. С., 1934, 105–116.
143. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, p. 148.
144. Велков, Ив. Разкопки в Мадара, 87–99; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 58, обр. 52, 63; Миятев, Кр. Архитектурата..., с. 74, обр. 67–69.
145. Велков, Ив. Разкопки в Мадара, 87–99.
146. Рашев, Р. Прабългарски култов паметник..., 29–38.
147. Бешевлиев, В. Географското минало на Плиска и нейната околност. — *ИНМ—Ш*, 6, 1973, 3–13.
148. Niederle, L. Rukovět slovanských starožitností. Praha, 1953, p. 215 sq.
149. Димитров, Д. И. Древнобългарски некрополи във Варненски окръг. — В: Слав. и средиземномор. свят. С., 1973, с. 76.
150. Димитров, Д. И. Ранносредновековен некропол при гара Разделна, 55–60.
151. Димитров, Д. И. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг. — *ИНМ—В*, 18, 1967, 127–147.
152. Въжарова, Ж. и Д. Златарски. Средновековно селище и некрополи в Дългопол, Варненски окръг. — *А*, 1969, № 3, 53–58.
153. Simion, G. Necropola feudal-timpurie de la Nalbant. — *RM*, 2, 1965, 447–448.
154. Radulescu, A. et M. Hartachi. Cimitirul feudal-timpurie de la Castelu. Constanța, 1967.
155. Miteva, B. — *МСА*, 5, 1959, 535–542; 6, 1959, 579–592; 7, 1961, 551–556; 8, 1962, 643–647.
156. Димитров, Д. И. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. — *ИНМ—В*, 8, 1971, обр. 5.
157. Станчев, Ст. Некрополът до Нови пазар. С., 1958; Димитров, Д. И. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня, с. 72.
158. Плетнева, С. А. От кочевий к городам. М., 1967, с. 80.
159. Станчев, Ст. Некрополът до Нови пазар.
160. Въжарова, Ж. Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България. С., 1976, 86–140.
161. Димитров, Д. И. Древнобългарски некрополи във Варненски окръг, с. 80, 83; Зирра, Вл. Двубрядовый могильник раннефеодальной эпохи в Капул-Виолор-Истрия. — *Дас, N. S.*, 7, 1963, p. 326 sq.
162. Гринченко, В. И. Памятка VIII стол. около с. Вознесенка на Запорожьи. — *А. /М./*, 3, 1950.
163. Димитров, Д. И. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня, с. 64.
164. Шкорпил, К. — *ИРАИК*, 10, 1905, 373–384, табл. XXI; Михайлов, Ст. Нови данни за девташларите около Плиска. — *А*, 1962, № 2, 11–16.
165. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften; Първобългарски надписи. С., 1979.

Дял III
ПОЛИТИЧЕСКИ
И КУЛТУРЕН ВЪЗХОД
НА
БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА

Белоглинена, рисувана,
глазирана керамична икона
на Тодор Стратилат
от манастира
„Св. Пантелеймон — /Патлейна/
при Преслав. X в.
Археологически музей — Преслав

ГЛАВА ПЪРВА

БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IX В.

1.

Покръстване на българите

ВЪТРЕШНАТА ПОЛИТИКА НА БЪЛГАРИЯ ДО 864 Г. Наследник на хан Пресиян на българския престол бил княз Борис I/852—889/.¹ Той поел управлението на държавата в твърде сложна и напрегната обстановка. Включването на славянските племена от Македония и Родопската област в пределите на българската държава изострило отношенията с Византия до краен предел. Завоеванията в среднодунавските земи през първата половина на IX в. поставили България в непосредствено съседство на северозапад с Немското кралство, Великоморавия и Хърватско и насочили нейните интереси натам.

Политическата и църковната експанзия на Немското кралство към среднодунавските славяни създавали напрежение в Централна и Югоизточна Европа и водели до сложни политически комбинации и военни съюзи. Изострило се и съперничеството между Цариградската патриаршия и Римската курия за църковно надмощие над намиращия се в процес на християнизация или все още непокръстен славянски свят. В домогванията на двете църковни средища българските земи и тяхното население заемали важно място.

Сключеният през 30-те години на IX в. и възобновен през 845 г. българо-немски мирен договор² запазил своята сила и в началото на Борисовото управление. През 852 г. пратеници на българите пристигнали в Майнц при крал Людовик Немски /840—876/,³ вероятно за да известят за заемането на престола от княз Борис I и да изразят неговата готовност за поддържане на сключения по-рано договор. Заедно с тях дошли и пратеници на моравските славяни.

През 853 г. настъпил рязък обрат в отношенията между българската държава и Немското кралство. Бертинските анали /IX в./ съобщават, че „българите, като взели на своя страна славяните и,

както се казва, привлечени от нашите подаръци, яростно се нахвърлили срещу немския крал Людовик, но били победени“⁴. По всяка вероятност тогава е бил осъществен военен съюз между княз Борис и великоморавския княз Ростислав /846—870/; вдъхновител на съюза бил кралят на Франция Карл Плешиви/840—877/.⁵ Злополучният за българите изход на избухналата война се потвърждава и от едно сведение, което има старо-българска летописна основа: „Когато казаният дивен Борис наследил властта, облак от франки покрил цяла България.“⁶ За да изолира българите от моравските славяни, крал Людовик Немски подтикнал към война и зависимия от него в политическо отношение хърватски княз Търпимир /845—864/. Походът на княз Борис в Хърватско се оказал неуспешен, както се вижда от думите на Константин VII Багренородни: „Князът на Хърватия. . . никога не е бил подчинен на българския княз. Нито пък българин е воювал срещу хърватите. Само князът на България Михаил-Борис тръгнал на поход и воювал срещу тях, но нямал никакъв успех и сключил мир, като дарил хърватите и бил дарен от тях. И никога хърватите не са плащали данък на българите, но двете страни често си правели взаимни подаръци в знак на приятелство.“⁷ Принудени да воюват на два фронта, българите претърпели тежко поражение във войната с немците. Фактът, че княз Ростислав през 855 г. бил принуден само със собствени сили да отбива натиска на крал Людовик Немски,⁸ косвено свидетелствува, че вследствие на претърпяното поражение България е била заставена да се откаже от съюза си с Великоморавия и отново да потърси сближение с Немското кралство. Българското политическо господство в среднодунавските земи било значително разклатено.

Отношенията между България и Византия,

влошени през 30-те години на IX в., оставали все още неуредени. Включването в българската държава на някои територии и на обитаващите ги славянски племена засегнало чувствително интересите на империята на Балканския полуостров. За известно време главно поради непрестанните войни, които водела в Мала Азия срещу арабите,⁹ Византия не могла да съсредоточи военните си сили за борба срещу българите.

През 855–856 г. избухнала нова българо-византийска война.¹⁰ Нейните причини трябва да се търсят в опита на Византия да възстанови властта си над някои стратегически важни крепости и области, владени от България. Византийското настъпление срещу българската държава по суша и по море било ръководено от император Михаил III /842–867/ и от кесаря Варда.¹¹ В резултат на успешните военни действия по долината на Марица,¹² в земите около Странджа и Стара планина и по Черноморското крайбрежие¹³ византийската армия завладяла Филипопол и околността му, областта Загора и черноморските градове Девелт, Анхиало и Месемврия.¹⁴ Започнатите българо-византийски преговори, в които голяма роля играел византийският дипломат протоспатарий Теокист Вриений,¹⁵ довели до сключването на мир през 856 г. Пряко свидетелство за мира, постигнат тогава между двете държави, е отбелязаният в един арабски извор факт, че през лятото на 860 г. български пратеници пристигнали в Цариград и били приети на аудиенция в двореца на византийския император.¹⁶

През 862–864 г. в Европейския югоизток настъпило ново прегрупиране на политическите сили. Великоморавия се възползвала от вътрешните междуособици в Немското кралство и постигнала значителни успехи във войната си с него. Укрепването на нейните позиции в среднодунавските земи застрашавало българското владичество над някои тамошни славянски племена. Това довело до изграждането на военен съюз между крал Людовик Немски и княз Борис през 862 г., насочен срещу великоморавския княз Ростислав и съюзилия се с него Людовиков син Карломан, управител на областта Каринтия. През 863 г. Людовик Немски, подпомогнат от идващите от изток българи, се насочил срещу Великоморавия.¹⁷ При създаването се неблагоприятно военно-политическо положение княз Ростислав бил принуден да потърси помощта на Византийската империя.¹⁸

Междувременно Византия, за да подпомогне своя съюзник Великоморавия, твърде умело се възползвала от известни неблагоприятни за България обстоятелства. През август 863 г. на Балканския полуостров и в българските земи започнал

силен земетръс, който продължил цели 40 дни. Освен това годината била неплодородна и българското население страдало от голям глад и други природни бедствия.¹⁹ В началото на септември 863 г. византийският пълководец Петронас разбил арабите и отстранил временно опасността, идваща от изток.²⁰ Сега цялата византийска армия била прехвърлена на Балканския полуостров и по суша и по море се отправила на поход срещу България. Заетите на северозапад български войски не могли да оказат необходимия отпор на византийците.²¹ Още през есента на 863 г. започнали преговори и впоследствие бил сключен „дълбок“ мир между България и Византия.²² Макар и да не са запазени, условията на този договор могат да бъдат възстановени въз основа на сведенията на византийските автори. Българският владетел се задължил да разтрогне съюза си с немския крал Людовик, насочен срещу Великоморавия. Той обещал да се покръсти заедно със своя народ. Освен византийските автори за поемането на това обещание дават сведения и някои западни хроники.²³ Единствената придобивка за българите било връщането на областта Загора без черноморските крепости Месемврия, Анхиало и Девелт, които останали във византийски ръце.²⁴

АКТЪТ НА ПОКРЪСТВАНЕТО. Причините за последвалата в резултат на естествения ход на историческите събития християнизация на населението на българската държава се коренят в обществено-икономическото развитие на българското общество и във вътрешнополитическото положение на държавата.²⁵

Към средата на IX в. в българското общество се очертавали вече ярки имуществени, социални и идейно-политически противоречия, породени в резултат на напредващия процес на феодализация. Новосъздамата се социална структура изисквала по необходимост коренни промени в държавноадминистративните институции, в правните норми, в отношението на държавната власт към аристокрацията и към подвластното селско население. Нараствала необходимостта от идейна санкция за оправдаване политическата и икономическата зависимост, в която изпаднала значителна част от населението на българската държава. Нормите на обичайното право, моралът и религията на славяни и прабългари не могли да служат като основа за изграждането на феодално общество. Необходимо било да се утвърди нова идеология, която да замени старите езически възгледи с по-подходящи за конкретния исторически момент схващания. Носител на новата идеология станала християнската религия. Чрез християнството се узаконявала тезата за подчинението на едни хора

от други, т. е. обосновавала се по същество утвърдилата се феодална експлоатация, упражнявана от местните феодални господари над подвластните люде. Същевременно християнството налагало идеята за самодържавна власт, укрепвало позициите на владетеля. Това било напълно в духа на централизаторските тенденции, прокарвани от българските ханове, които вече се назовавали в изсичаните по тяхно нареждане каменни надписи с титлата „от бога поставен владетел“.

Трябва да се отбележи още, че докато през периода от края на VII докъм средата на IX в. езическите религии на славяни и прабългари били до известна степен щит срещу влиянието на съседна Византия и помагали за стабилизирането на българската държава, постепенно тези религии станали пречка за нейното по-нататъшно развитие и по-специално за укрепването на международния ѝ престиж. Известно е, че към средата на IX в. в Европа почти всички държави били приели вече християнството, а езическото било осъдено на бавно, но сигурно изчезване. На онези държави, които все още пазели езическата вяра, се гледало с недоверие и с пренебрежение. При подобна обстановка България била изложена на твърде нежелателна изолация. Налагало се да се избегне тази изолация и страната да се приобщи към европейския християнски свят, който станал носител на нова и несъмнено по-висша за своето време религия в сравнение с отживелите езически култове.

Налагането на християнството като официална религия могло да изиграе важна роля и за сближаването на прабългари и славяни. Наличието на отделни езически религии сериозно пречело за осъществяването на този процес и не позволявало — въпреки започналото обединение — двете етнически общности да се слейт окончателно и напълно.

При така съществуващите обективни предпоставки въвеждането на християнската религия в България било в значителна степен закономерен акт, за който се чакали само подходящ повод и благоприятни конкретни условия.

Още преди покръстването християнската религия, доколкото може да се съди от запазените данни, не била напълно чужда на населението на България. За нейното разпространение допринасяла и относителната веротърпимост на някои от прабългарските ханове. Християнството проникнало дори сред представители на владетелския хански род, какъвто бил случаят с Омуртаговия син Енравота-Воин. Най-много привърженици имало то сред славянското население в Тракия и Македония, което се намирало продължително време под властта на Византийската империя.

Включени в пределите на българската държава през първата половина на IX в., местните славяни били, както изглежда, в голямата си част вече християнизирани; своята вяра те запазили и като поданици на българския владетел.²⁶

Събитията около самото покръстване се развили по следния начин. Както известяват византийските извори, пратениците на княз Борис, които дошли в Цариград през есента на 863 г., за да водят преговори за мир, били покръстени непосредствено след полагането на клетвените обещания. Цариградската патриаршия изпратила заедно с тях в България един византийски епископ и мнозина свещеници и монаси, които имали задачата да извършат приобщаването на населението на българската държава към християнството.²⁷ Така в началото на 864 г. византийското духовенство започнало своята покръстителска дейност, която по същество може да бъде характеризирана като първи етап в християнизирането на българския народ.²⁸

Княз Борис, ръководен от известни верски и вътрешнополитически съображения, не придал тържественост на покръстването и дори сам получил кръщението тайно, като приел името на своя кръстник — византийския император Михаил III. Заедно с българския княз тогава „били покръстени и много други между българите, които се отличавали по род, значение и богатство“²⁹.

Непосредствено след покръстването на княза и на българския народ византийските историци и хронисти създали голям брой легендарни разкази за това събитие.³⁰ Най-често се срещат следните два варианта. Според единия под влияние на сестра си, която била приела християнството по време на своето пленничество във Византия, княз Борис „се удостоил с купела на новороденото и от изпратения при него от столицата /Цариград — б. а./ епископ бил преименуван Михаил по името на императора“³¹. Според другата широко разпространена легенда българският княз изпитвал голяма страст към лова. Поради това той заповядал в неговия дворец да бъдат изобразени ловни сцени, които да служат за наслада на очите му денем и нощем. Князът повикал някакъв византийски пленник — монах и живописец — на име Методий и му заповядал да нарисува картина, която да предизвиква у гледащите я страх и удивление. Монахът нарисувал Страшния съд /Второто божие пришествие/. Когато княз Борис видял картината, той бил „обладан от страх пред бога... и в дълбока нощ приел божественото кръщение“³².

Според сведенията на два късни паметника — Чешката /XIII в./ и Моравската /XIV в./ легенда — преди заминаването си за Великоморавия славян-

ският просветител Кирил покръстил българите.³³ В Пространното Климентово житие пък като активна фигура в българското покръстване е посочен Методий.³⁴ От своя страна и римското духовенство през 870 г. създадо легендата, че княз Борис е приел християнството чрез римския презвитер Павел.³⁵

Многобройните легенди, възникнали във връзка с покръстването на българите и на техния княз както във Византия, така и в Западна Европа, а и в самата България, свидетелствуват за широката популярност на това историческо събитие.

По всичко изглежда, че по време на покръстването в България твърде много се разпалили религиозните страсти, улеснил се до голяма степен достъпът на други религии и дори се създали условия за проникването на ереси. Едновременно с дошлите по официален път проповедници на цариградската църква пристигнали и други лица, които безразборно започнали да покръстват населението. Някакъв грък излъгал, че бил презвитер, и покръстил мнозина. Разобличен и заловен, той бил наказан с отрязване на носа и ушите и с изгонване от страната. Хаосът, който настъпил в България по време на покръстването, когато тя станала открит терен за прииждащите отвсякъде проповедници, не можел да не всее известни опасения у нейния владетел. Поради това по-късно княз Борис известил римския папа Николай I /858–867/, че в страната му „са дошли от разни места християни, които своеволно разправят много и различни неща, т. е. гърци, арменци и хора от други места“. В България дошли дори и арабски проповедници, които предложили на българския владетел да разпространяват сред населението исляма.³⁶ През този именно период проникнало в страната и павликянството.³⁷

Българо-византийското сближение и покръстването на княз Борис не срещнали одобрението на крал Людовик Немски, за когото откъсването на България от политическия съюз било опасно. През пролетта на 864 г. той потеглил с враждебни намерения „срещу българския [княз]. . . , който бил обещал да стане християнин“³⁸. Изглежда, че немският военно-политически натиск е имал за цел откъсването на България от обвързаността ѝ с Цариградската патриаршия и насочването ѝ към Рим. Неслучайно още през май 864 г. чрез епископа на Констанция Соломон немският крал уведомил папа Николай I, че възнамерява да се срещне с

Покръстване на българите. Миниатюра от българския превод на Манасиева летопис. XIV в. Библиотека на Ватикана /л. 163/

ЕННЕ БЛЪГАРОМЪ.

СВЯТЫЙ ДУХЪ СЪНЪ ОТЕЦА И СЫНА

българския владетел в Тулн и да сключи с него мир. Същевременно Людовик изтъква, че „самият цар /в лат. текст гех — б. а./ на българите желае да се покръсти и че мнозина от самите тях били станали християни“. В своя отговор папата изразил надежда за приобщаването на българите към християнството,³⁹ по-точно към римската църква. Българо-немското сближение в средата на 864 г. не дало очакваните от немския крал резултати.

При християнизирването на българския народ от византийската църковна мисия най-голяма пречка представлявал езикът. Княз Борис разбирал, че покръстването едва ли ще доведе незабавно до някакво духовно прераждане „на дадения му от бога народ“. Стремейки се с някои външни изяви да покаже извършената по същество дълбока промяна, той побързал „с Христовата сила и кръстния знак“, както се изразил един анонимен старобългарски автор, „да победи коравото и непокорливо българско племе“, да го „отвърне от тъмните, измамни, смрадни и богоненавистни жертви и да го изведе от мрак на виделина, от измама и кривда към истина“. Борис заповядал да бъдат срутени езическите капища, за да се издигнат на тяхно място храмове на новия бог.⁴⁰

За своята бъдеща дейност като християнски владетел княз Борис, изглежда, непосредствено след официалното си кръщение е получил от своя духовен наставник по въпросите на вярата, цариградския патриарх Фотий, специално послание под наслов „Послание до княза на България Михаил — в какво се състои работата на един княз“⁴¹. Посланието е изпълнено с риторичност, наставления, християнска философия и история. Удивителен е стремежът на патриарх Фотий да разкрие пред българския владетел дълбоките и твърде абстрактни теологични спорове за същността на Светата троица, идейните корени на християнството и неговата философска същност. Със страстта на теолог и на църковен историк Фотий говорел за седемте вселенски събора, разкривал техните решения, сочел и характеризирал личностите, които са играли важна роля в тях. С присъщото си самочувствие патриархът давал на българския княз уроци как да ръководи държавата и да се отнася към своите поданици; той дори му предписал и нормите на дворцовия етикет. Фотий дал на княз Борис и други полезни съвети, като накрая дори му обещал блаженство в отвъдния свят при спазване на предписаното. Фотиевото послание може да бъде характеризирано като своеобразен наръчник, който трябвало да служи на българския княз в бъдещата му дейност.

БУНТЪТ СРЕЩУ ПОКРЪСТВАНИЕТО.

Официалното кръщение на българския владетел

ускорило надигашата се болярска и народна опозиция в страната, насочена както срещу християнската религия и византийското духовенство, така и срещу проникващото византийско културно и политическо влияние.

Княз Борис бил обвинен, че е „дал лош закон“ и че е „отстъпил от бащината чест и слава“. Стихийно зреещото и непрекъснато подклаждано от българските боляри недоволство прераснало в бунт, който избухнал през 865 г. във вътрешната област, в десетте комитата на държавата. Бунтовниците се насочили към столицата Плиска с намерение не само да спрат процеса на християнизирването, но и да свалят и убият княз Борис-Михаил и да поставят нов владетел на престола. Опрял се на част от болярите, княз Борис успял да разгроми бързо противниците си. Най-видните от бунтовниците — „първенците“ — заплатили скъпо дързостта си. Петдесет и двама боляри заедно с родовете си били избити. По-малко знатните и особено обикновеният народ, който участвувал в бунта били освободени, без да понесат каквото и да е наказание — защото народът „пожелал да стори покаяние“. Впоследствие княз Борис и подкрепящите го боляри се обърнали към папа Николай I с въпроса, дали е било голямо прегрешението им по време на потушаването на бунта. С присъщото си притворство първослужителят на римската църква опростил стореното с думите: „Обаче защото вие сте сгрешили по-скоро от ревност към християнската вяра и от незнание, отколкото от друг порок, вие добивате затова опрощение и милост по благоволенieto на Христа, щом последва от ваша страна покаяние.“

Историческите свидетелства за бунта са оскъдни. Повечето от тях са от западен произход.⁴² Византийските автори само мимоходом и твърде еднообразно разказват за него.⁴³ Старобългарските автори, по всичко изглежда, съзнателно премълчават за това събитие с очевидната цел да не опетнят името на княза, провъзгласен впоследствие за светец. Според всички автори — западни и византийски — княз Борис успял бързо и лесно да се справи с бунтовниците чрез „съдействието на божията сила“ и на „Христовия кръст“.

Причините за бунта против княз Борис, против приетото от него кръщение и против масовото християнизирване на българското население се коренят в предаността на българите към езическите религиозни вярвания и в силно изразените антивизантийски настроения, проявени дори в разправа с цариградското духовенство. Не е случаен фактът, че византийското духовенство след потушаването на бунта отказало да даде покаяние на обикновения народ, който участвувал в него.

След потушаването на бунта пречките за по-нататъшното разпространение на християнството били окончателно премахнати. То станало официална и задължителна религия и всякакви опити за връщане на езичеството били смятани за престъпление, заслужаващо строги санкции. В такъв смисъл е редактирана гл. I на Закона за съдене на хората.

Покръстването на българския народ е събитие с огромно значение, което се отразило върху цялостния ход на социално-икономическата, политическата, етническата и културната история на средновековна България. Чрез въвеждането на новата религия се давал решителен тласък за по-нататъшното развитие на феодалните отношения и за завършването на процеса на централизация в духа на самодържавието. С приемането на християнството България добила още по-голям международен престиж и се утвърдила окончателно в кръга на най-издигнатите по това време европейски държави. Новата вяра създала условия българският народ да се запознае по-бързо и непосредствено с богатата и разнообразна материална и духовна култура на съседна Византия, да се приобщи към нейната многовековна цивилизация. Християнството ускорило процеса на формирането на българската народност. Изобщо покръстването на българите е събитие с разнообразни и положителни за времето си последици, отразили се върху цялостното развитие на българското общество и на българската държава през Средновековието.

2. Създаване на независима българска църква

БЪЛГАРИЯ И РИМСКАТА ЦЪРКВА. Приемането на християнството от Цариград означавало подчинение на страната на византийската църковна политика и тясно обвързване с вътрешната политика на империята. Тази тенденция влизала в разрез с интересите на българската държава.

За Византия приобщаването на България към християнството нямало само религиозен характер. В случая било по-важно политическото подчинение, обусловено от влизането на българския владетел в християнското „семејство на владетелите“, начело на което стоял византийският василевс. Във Византия се смятало, че по силата на кръщението българският княз ставал не само „духовен син“ на византийския император, от когото приел християнството и получил християнско име в духа на установеното в християнския ритуал ре-

Приписка с имената на княз Борисовото семейство и на българските пратеници от 867 г. и имената на семейството на багатура Сондоке върху листи на Чивидалското евангелие от V–VI в. Археологически музей в град Чивидале, Италия

лигиозно тайнство; той ставал и „духовен син“ в кръга на владетелското семейство на византийската църковна и политическа общност.⁴⁴ Според тогавашния цариградски патриарх Фотий християнизирването на един чужд народ или на едно „варварско“ племе било най-сигурното средство за премахване на всяка негова враждебност и неподчинение на византийската политика.⁴⁵

След потушаването на бунта срещу княз Борис настъпила рязка промяна в църковната и политическата ориентация на България. По същество тя имала антивизантийска насоченост и целела запазването на самостоятелността в българската вътрешна и външна политика.

При създаването се положение единствен изход да се доведе докрай подхванатото дело за християнизирването на българския народ и за из-

граждането на християнска църква в България било възобновяването на политическия съюз с Немското кралство и установяването на досег с римската църква.

На 29 август 866 г. в Рим ⁴⁶ пристигнало българско пратеничество, в състава на което влизали Борисовият родственик Петър и болярите Йоан и Мартин. Пратениците носели със себе си списък от въпроси до римския първосвещеник и много дарове, както и „оръжието, с което [княз Борис] бил въоръжен, когато в името на Христа възтържествувал над своите противници“ — участниците в бунта.

Пристигането на българското пратеничество в Рим създало благоприятни условия за наклоняване на везните в полза на папството. Радостта си от това събитие папа Николай I споделил с архиепископ Хинкмар Реймски и с другите архиепископи и епископи. Неговото послание до тях съдействувало за нарастване популярността на българите и на техния владетел и известило нашироко за приобщаването им към християнството.⁴⁷

По същото време българският владетел изпратил пратеници и до крал Людовик Немски, които били приети от него в Регенсбург. Българите изявили желание да получат от Немското кралство епископи и свещеници.⁴⁸

Двойното пратеничество било обусловено както от църковни, така и от външнополитически съображения. От една страна, българският княз се надявал, че ще срещне по-голяма благосклонност и разбиране в лицето на папата, а, от друга — възобновявал своя съюз с Людовик Немски, на чиято подкрепа разчитал при воденето на преговорите с Рим.

По същото време папа Николай I, след като „задържал при себе си с почести“ българските пратеници, се заел да приготви отговорите на връчените му от тях въпроси. Тъй като официалният език на българската държавна канцелария бил гръцкият, въпросите на българите били написани на този език. Поради това на първо време трябвало те да бъдат преведени на латински. С тази задача се заел игуменът на манастира „Санта Мария Трастевере“ Анастасий Библиотекар. Съобразно с личните указания на папата той съставил ⁴⁹ „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“.

Като исторически извор „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ /на

115 въпроса били дадени 106 отговора/⁵⁰ са истинско огледало на състоянието в България както преди и по време на покръстването, така и по време на бунта срещу княз Борис. Те свидетелствуват за верския хаос, настъпил в страната при християнизирването, за затрудненията, пред които бил изправен българският владетел, за бита и езическите религиозни вярвания на българите, за социалните и политическите отношения в българското общество, за държавноадминистративното и военното устройство на страната и т. н. Във въпросите на българите не може да се открие желание към дълбоко проникване в догмите на християнската религия, а по-скоро стремеж да се узнаят задължителните норми на християнската обредност; българите искали да придадат външен израз на неосмислената вяра, поради което за тях по-го

Княз Борис изпраща вестител до императрица Теодора, майка на византийския император Михаил III. Миниатюра от Мадридския ръкопис от хрониката на Йоан Скилица. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека

лямо значение имала нейната форма, отколкото съдържанието ѝ. Затова те питали дали може конска опашка да бъде знаме на българската войска, в кои дни трябва да се работи и в кои да се пости, може ли да се влиза с шапка в църква, дали да се носят гащи, как да се действа спрямо пазешите ревниво езическите си вярвания и обичаи, как да се постъпва с търсещите убежище в християнски храм и т. н.

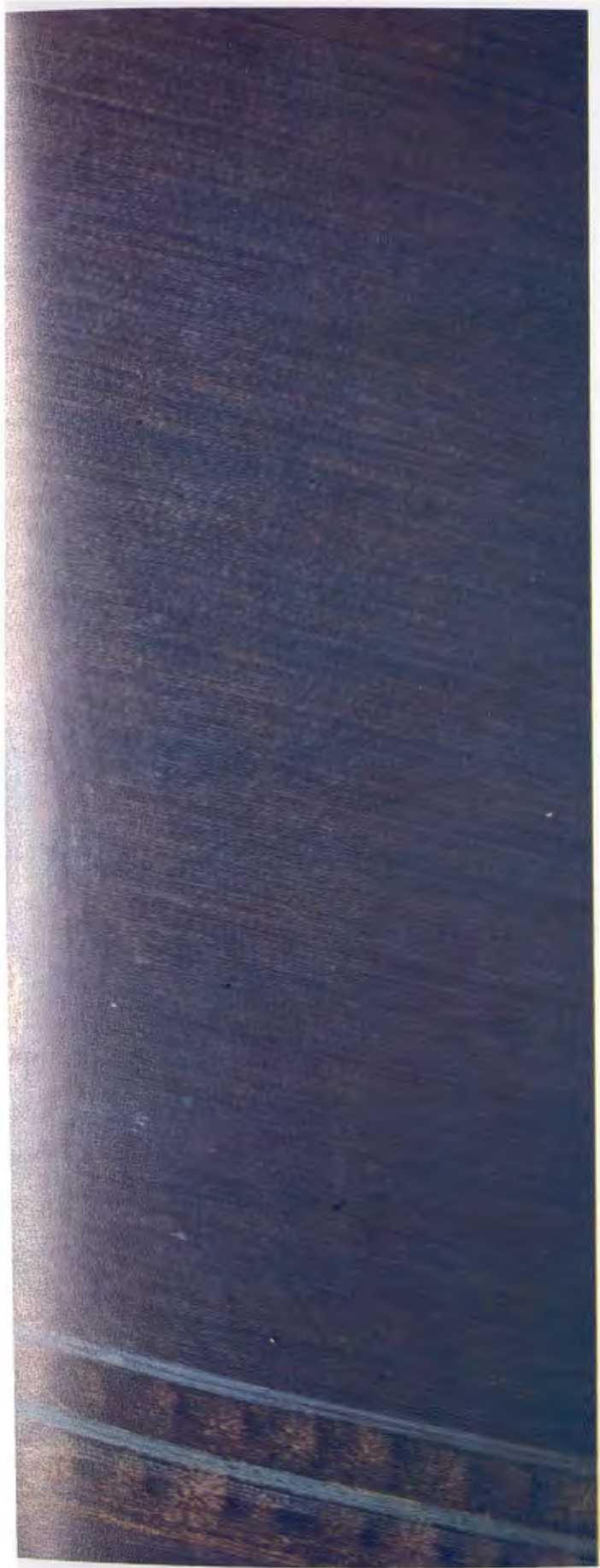
Въпросите, отправени до папата, по своето съдържание могат да бъдат класифицирани в няколко основни групи: църковноканонични, религиознообредни, правно-наказателни, относно бита, военното и държавноадминистративното устройство. На пръв поглед те са безразборни, хаотични, но в същност засягат почти всички страни от живота на държавата и обикновения човек.

Тези въпроси разкриват желанието на княз Борис и на аристокрацията да узнаят всичко онова, посредством което би могло да се извърши обновяване на българската държава и на българския народ в духа на християнската обредност, етика, правни норми, морал и идейни възгледи. Те показват, че княз Борис и приближените му боляри са познавали добре византийската църковна практика и някои паметници на византийското законодателство — Еклогата и Номоканона, — които вероятно са били частично прилагани и преди това в българската действителност.

„Отговорите на папа Николай I“ се отличават съществено от Фотиевото послание. Те нямат богословските и литературните достойнства на посланието, но са по-близки до духа и интересите на българите. Папата отговарял просто и пряко на

поставените въпроси, като в повечето случаи се стремял да отгатне желания отговор, за да може да го даде. Духът на българската действителност станал дух на неговите отговори.

Централният въпрос засягал ръкополагането на главата на българската църква за патриарх: „Вие питате дали е позволено да ви се ръкоположи патриарх. Но за това нищо определено не можем да ви отговорим, преди да се върнат нашите пратеници, които заедно с вас изпращаме, и ни съобщат какво множество и единомушие на християните има у вас. Обаче на първо време вие трябва да имате епископ и когато с увеличението на божията благодат у вас се разшири християнството и бъдат ръкоположени в отделните църкви епископи, тогава трябва да се избере между тях един, който трябва да се нарече ако не патриарх, то поне архиепископ.“⁵¹ Папа Николай I, както личи от по-нататъшните му действия, нямал сериозно намерение да допусне ръкополагането на самостоятелен глава на българската църква — това противоречало на поддържаната от него концепция за върховенството на римската църква в целия християнски свят. Той се опитал да проточи разрешаването на въпроса, за да спечели време, което му било необходимо за насаждане влиянието на Рим в България.

В „Отговорите“ папа Николай I не пропуснал да уязви цариградската църква и да посочи известни несъобразности в нейните канони и практика, подчертавайки, че „истинско и съвършено християнство, което да няма петно или бръчка“, може да даде на българите само римската църква. Същевременно той изтъкнал в края на „Отговорите“, че относно правата на епископа, който ще бъде ръкоположен в България, най-меродавен орган оставал апостолическият престол.⁵²

След като били приготвени „Отговорите“ и писмата до българския княз, на 13 ноември 866 г. папа Николай I ги връчил тържествено на българските пратеници. Преди това той определил и съставя на своята църковнопроповедническа мисия в България, начело на която поставил епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски. Съпровождани от множество представители на висшето духовенство, от престоялите повече от два месеца в Рим български пратеници и от папското пратеничество до цариградската църква /то се състояло от епископа Донат Остийски, от презвитера на римската църква Лъв и от дякона на апостолическата катедра Марин/, те потеглили към Бъл-

Общ изглед /въздушна снимка/ на Голямата базилика в Плиска, IX в.

гария по суша. Внушителната папска мисия пристигнала тук в края на ноември 866 г. и била посрещната радушно от българския княз.⁵³

Римските пратеници започнали незабавно своята дейност съобразно с дадените им от папа Николай I „меденоструйни съвети и наставления“. Те обиколили цяла България, проповядвали и насаждали християнството, воювали срещу някои ритуали, установени от византийското духовенство, покръствали непокръстените, освещавали новопостроени храмове.

Междувременно и крал Людовик Немски побързал да задоволи молбата на княз Борис. Първоначално той поискал от своя брат, френския крал Карл Плешиви, църковна утвар, църковни одежди и богослужебни книги. Карл взел от епископите на своето кралство голям брой от исканите вещи и му ги изпратил, за да бъдат предадени на българския княз.⁵⁴

В началото на 867 г.⁵⁵ в България пристигнало многобройно немско пратеничество от презвитери и дякони, предвождано от опитния в покръстителската дейност епископ на Пасау Херменрих — „по-вещ със словото, отколкото с перото“. Той добре познавал, както личи от едно от съчиненията му,⁵⁶ българите и бил напълно подходящ за възложената му мисия. Немските проповедници заварили в България разгърналите усиlena дейност папски мисионери. При това положение тяхното пребиваване тук се оказало излишно. След известен престой, по време на който изчаквали решението на своя крал, те напуснали страната на българите.

Докато епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски заедно със съпровождащото ги римско духовенство останали в България, за да продължат своята дейност, епископ Донат Остийски, презвитер Лъв и дякон Марин, придружени от българско пратеничество, потеглили към Цариград. На българо-византийската граница пратениците на римската църква били спрени от стратега на тема Тракия Теодор, който ги подложил на оскърбления и им заявил: „Нашият император вече не ви смята за необходими.“⁵⁷ Пратениците на българския владетел били допуснати и успешно пристигнали в Цариград, където били приети от император Михаил III. Той им връчил писмо до техния княз, в което се осъждаше промяната на българската църковна и политическа ориентация и се сипели хули по адрес на римската църква — главното обвинение за настъпилата промяна се хвърляло върху нея. След 40-дневен престой в България папските пратеници до Цариград поели обратния път към Рим. За да изтъкне своята преданост към римската църква, княз Борис изпра-

тил на папа Николай I писмото, което получил от Цариград.⁵⁸

Ходовете на българската дипломация през втората половина на 866 — началото на 867 г. много скоро дали резултат: политическата тежест и известност на България сред западноевропейските държави чувствително нараснали;⁵⁹ папският Рим се амбицирал да завоюва окончателно българската църква.

Погледнато в по-широк мащаб, борбата между Рим и Цариград излязла извън рамките на формалните църковноканонични спорове; неин естествен център станал българският църковен въпрос. Загубването на Българския църковен диоцез било преди всичко личен неуспех на патриарх Фотий, но в изпратената в началото на 867 г. енциклика до източните патриарси той направил опит да стовари изцяло вината за тази загуба върху римското духовенство: „Нямаше още две години, откак тоя народ беше захванал да почита християнската вяра, когато мъже злочестиви и отвратителни... се изхитриха да развратят българите и да ги отстранят от правите и чисти догми и от непорочната християнска вяра...“⁶⁰ Между май — септември 867 г. в Цариград дори бил свикан събор на източните църкви, на който служителите на римската църква били охулени като „отстъпници“, „еретици“ и „антихристи“, а самият папа Николай бил анатемосан.⁶¹

Междувременно сред представителите на висшето римско духовенство княз Борис спрял сво избор за архиепископ на България върху Формоз Портуенски, който му допадал със силно изразните си амбиции, енергия и висока нравственост.⁶² За целта през втората половина на 867 г. Рим пристигнало ново българско пратеничество, състава на което влизали Борисовият родствени Петър, кана багатурът Сондоке, боилът Георги ичиргу боилът Стазис. От името на своя княз те поискали за архиепископ на България да бъде ръкоположен Формоза — „истински епископ по живот и нрави“, — а освен това да бъдат изпратени други презвитери, които да поучават български народ. Папата не бил обаче съгласен с ръкополагането на Формоза Портуенски и решил да бъде по-внимателен при подбора на духовенството, което щяло да замине за новопокръстената страна. Начело на новата мисия той поставил Доминик Тривенски и Гримуалд Полимартийски. На княз Борис се предоставяла възможността да избере глава на българската църква между двамата новопослани епископи и Павел Популонски.⁶³

Отказът да бъде ръкоположен Формоза за архиепископ на България бил една от най-големите грешки на папа Николай I в отношенията му с

българите. Тя се оказала със съдбоносни последици както за българо-римските отношения, така и за борбата между Цариград и Рим за църковно надмощие в Европейския югоизток.

Пратениците на княз Борис и втората внушителна папска мисия отложили своето заминаване за България, тъй като на 13 ноември 867 г. починал папа Николай I.⁶⁴ Новият римски папа Адриан II /867—872/ още по-решително отхвърлил евентуалния избор на Формоза Портуенски за архиепископ на България и се изявил като праволинееен продължител на политиката на своя предходник. Веднага след заемането на папския престол /14 декември 867 г./ той наредил определена та от по-рано римска мисия, придружена от пратениците на княз Борис, да замине за България.⁶⁵

По пътя си към България пратениците отседнали в манастира край гр. Аквилея. В съхраняваното тук евангелие /впоследствие то станало известно под името Чивидалско евангелие/, писано през V—VI в. и смятано за свещена реликва, българските пратеници получили почетното право да запишат имената на членовете на семейството на княз Борис-Михаил, собствените си имена и имената на някои свои близки родственици.⁶⁶

През февруари 868 г. епископите Формоза Портуенски и Павел Популонски, придружени от Борисовия родственик Петър, се завърнали в Рим. Българският пратеник донесъл заедно с даровете и писмо от княз Борис, в което той се обръщал към папата с молба да ръкоположи за архиепископ на България „или добре познатия му дякон Марин... , или да изпрати някого от кардиналите на своята църква, мъж, най-достоеен да бъде избран от българите за архиепископска длъжност“⁶⁷.

Папа Адриан II не успял да съзре обрата в поведението на българския владетел след отстраняването на Формоза Портуенски, отказал да ръкоположи за български архиепископ влиятелния и авторитетен дякон Марин или някой от кардиналите си и своеволно спрял своя избор върху някой си поддякон Силвестър. Придружен от епископ Леопард Анконски и снабден с папска препоръка, кандидатът за българския архиепископски престол пристигнал в Плиска, „за да бъде избран от българите“, но не се задържал дълго. Той бил принуден да се завърне в Рим, придружен от епископите Леопард Анконски и Доминик Тривенски. Те донесли на папата писмо от българския княз, чийто тон не бил твърде учтив. В това писмо Борис рязко и категорично поставил искането си — „да се изпрати за архиепископ дякон Марин или епископ Формоза“. В дългото си писмо-отговор папа Адриан II, разбирайки, че българската държава е вече на път да се изплъзне от църковната юрис-

дикция на римската църква, подчертал, че „когото и да посочи по име благочестивият княз, него той без съмнение одобрява с първосвещеническа предвидливост за архиепископ на българите“⁶⁸ /разбира се, ръкополагането на дякон Марин или на епископ Формоза било изключено/. Оказало се обаче, че вече е късно за търсене на основа за взаимни компромиси.

ЦАРИГРАДСКИЯТ СЪБОР ОТ 869 Г. И НЕГОВИТЕ РЕШЕНИЯ. Междувременно в Цариград станали големи промени в императорския двор и в църквата. В резултат на държавен преврат Михаил III бил убит и престола заел Василий I Македонец /867—886/. Отстранен бил от патриаршеския престол и непримиримият враг на папския Рим Фотий и на негово място бил избран Игнатий.⁶⁹ Византийската императорска и патриаршеска власт положили големи усилия да приобщи повторно България към себе си. С тази цел в периода между октомври 867 и септември 869 г. в България пристигнали няколко византийски пратеничества. Отношенията между Цариградската патриаршия и папския Рим, които по времето на първия патриархат на Фотий се характеризирали с ярко изразена враждебност, поели от началото на 868 г. курс на подобрение. Папа Адриан II и патриарх Игнатий били сплотени от общата си ненавист и омраза към низвергнатия Фотий. Освен това папството се нуждаело от византийска военна помощ за отблъскване на арабите от Италийския полуостров.

Отменянето на анатемите, тегнещи над двете църкви, и прехвърлянето им върху бившия патриарх Фотий, т. е. осветяването на сближението между двете църкви, трябвало да стане на вселенски събор. Папа Адриан II получил за пръв път възможност да се намеси в работите на източната църква. Но той, както и неговите пратеници не били осведомени за предварителните българо-византийски преговори и не предполагали, че тъкмо на този събор ще бъде поставен и разгледан българският църковен въпрос.

След като пристигнали представителите на римската църква и на останалите източни патриаршии /Ерусалимската, Александрийската и Антиохийската/, на 5 октомври 869 г. в Цариград започнал своята работа Осмият вселенски събор.⁷⁰ На 28 февруари 870 г. с подobaваща тържественост станало закриването на събора в църквата „Св. София“. На това последно /десето поред/ и тържествено заседание за изненада на представителите на римската църква редом с пратениците на императора на Италия заели места и българските пратеници — ичиргу боил Стазис, багатур Сондоке, кана таркан Илия, самписис Пресиян и самписис

1

2

Алексий Хунол.⁷¹

На 4 март 870 г. император Василий I поканил в двореца представителите на християнските църкви. В същност тази среща се превърнала в извънредно заседание на вече закрития църковен събор. Въведено било и българското пратеничество. Неговият водач, Борисовият родственик Петър, току-що се бил завърнал от Рим. Той приветствувал първо представителите на римската църква, след което се обърнал към всички с думите: „До днес бяхме езичници и неотдавна се приобщихме към благодатта на християнството. Ето защо, за да не изглежда, че грешим в нещо, искаме да узнаем от вас, които представлявате върховните патриарси, на коя църква трябва да се подчиняваме.“ С тези думи в същност се поставял на открито разглеждане въпросът за юрисдикцията над българската църква. Представителите на папата отвърнали: „Понеже приехте от нас поисканите свещенослужители и досега ги задържате с длъжимата им почит, дори и с това показвате, че сте принадлежали и трябва да принадлежите на светата римска църква, на която чрез тебе, Петре, твоят господар заедно с цялото царство на своя народ се предаде на блажения първоапостол Петър, от чийто наследник, т. е. славния папа Николай, той се удостои да получи и наставления за живота, и епископи, и свещеници.“ Този отговор бил очакван от опитния български дипломат, но той сякаш не бил достатъчен, за да го убеди, и Петър отново подхванал: „Признаваме, че ние поискаме и получихме свещенослужители от светата римска църква и досега ги имаме, и решаваме да ѝ се подчиняваме във всичко, но решете заедно с тези заместници на патриарсите дали е по-разумно да се подчиняваме на римската или на константинополската църква.“ Почувствували, че са попаднали в предварително скроена игра, папските пратеници се опитали категорично да отклонят разглеждането на поставения въпрос, защото той не бил включен в обсъжданията, станали на събора, а и те самите не били упълномощени от апостолическата катедра да го разискват.

Заместниците на източните патриарси, за да продължат обсъждането на повдигнатия въпрос и за да се вземе решение по него, запитали: „Когато завладяхте онази страна, на чия власт бе подчине-

1. Изглед на западната страна на църквата на манастира „Св. Наум“ край Охридското езеро, строена през X в., с преустройства през XIV в.

2. Изглед на източната страна на църквата „Св. София“ в Охрид. IX–X в. Строена при княз Борис и преустройвана по-късно

на тя и кажете дали латински или гръцки свещенослужители е имала?“ Отговорът на българските пратеници бил предварително готов: „Ние извоювахме от гръцка власт тази страна, в която не намерихме латински свещенослужители, но гръцки.“ Между римските пратеници и заместниците на източните патриарси се завързал горещ спор: докато едните упорито твърдели, че наличието на латинското духовенство в България и фактът, че папите са имали попечителство над Илирик от най-стари времена, определят принадлежността на страната към римската църква, другите упорито оспорвали правото ѝ на църковна юрисдикция над тези земи. Присъстващият патриарх Игнатий предпочел да пази мълчание.

В крайна сметка заместниците на източните патриарси взели по повдигнатия спор следното решение: „... ние решаваме страната на българите, която знаем, че неотдавна е била под властта на гръците и е имала гръцки свещенослужители, сега да се върне чрез християнството на светата константинополска църква, от която беше отделена чрез езичеството!“ Енергичният протест на папските пратеници срещу това незаконно според тях решение останал безплоден.⁷² На извънредното заседание на Осмия вселенски събор в Цариград римската църква претърпяла едно от най-тежките си поражения. На този събор, вместо да се освети и затвърди сътрудничеството между двете църкви, настъпил с още по-голяма сила техният разрыв.

След приключването на извънредното заседание на Осмия вселенски събор „на българските пратеници било предадено някакво писмо, написано с гръцки думи и букви, в което се казвало, че източните местоблюстителите, бидейки посредници между римските местоблюстителите и патриарх Игнатий, уж били решили страната на българите, която се намира в Илирик, да се подчинява на Константинополския диоцез“⁷³.

След получаването на това писмо, което отбелязвало решението на един вселенски църковен събор, на българския владетел не оставало нищо друго, освен да отстрани намиращото се в България римско духовенство. След като уведомил епископ Гримуалд Полимартийски за взетото съборно решение и след като показал изпратеното му писмо, княз Борис не се поколебал да го подкупи, за да направи оттеглянето му по-лесно. Той му връчил подробно писмо до папа Адриан II, в което изяснявал, че преминаването на България към диоцеза на Цариградската патриаршия не ставало по негова воля, а по решението на вселенския църковен събор. Епископ Гримуалд Полимартийски и напусналото заедно с него страната западно духовенство се завърнали в Рим като вестители на

претърпяното поражение.⁷⁴

След отстраняването на латинското духовенство в България пристигнал ръкоположеният от цариградския патриарх за архиепископ на българската църква Йосиф /Стефан/, придружен от голям брой епископи, свещеници и монаси.⁷⁵ Според Продължителя на Теофан /X в./ българите започнали да се подчиняват на архиепископ, а страната им се изпълнила с епископи. Значителен бил и броят на дошлите в България монаси, „които били призовани из планините и из земните пещери и били изпратени там от императора“⁷⁶.

Решенията на Осмия вселенски събор били победа на българската дипломация. България получила архиепископ и автокефална, независима църква не по волята и снизхождението на цариградския патриарх, а чрез съборно решение, на което присъствували представители на всички християнски църкви. Решен бил един важен въпрос, свързан с по-нататъшното развитие на българската държава, и била премахната неизвестността, в която римските папи държали България чрез своите увъртания и протакане при избора на български църковен глава. Престижът на България в църковно и политическо отношение чувствително нараснал. Тя окончателно се включила в „семейството на християнските народи“, по-точно в кръга на византийската църковно-културна общност.

ОПИТИ НА РИМСКАТА ЦЪРКВА ЗА ПОВТОРНО ПРИОБЩАВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ. Неочакваното поражение, което римската църква претърпяла на Осмия вселенски събор в Цариград, не ѝ отнело надеждата, че ще може отново да придобие Българския църковен диоцез. Особено упорито се домогвал към това папа Йоан VIII /872–882/. Непосредствено след заемането на папския престол през декември 872 г. той изпратил писмо до княз Борис, в което подчертавал на първо място върховенството на римската църква над другите — и особено над цариградската — и доказвал, че България според „старите писания“ по право принадлежи на неговия диоцез.⁷⁷

През 874 г. папа Йоан VIII повторно се обърнал към българския владетел с писмо, изпълнено със заплахи и увещания. Предупредително писмо било изпратено и до византийския император. Впоследствие отношенията между римската и цариградската църква били подобрени главно поради започналия натиск на африканските араби върху Италия. По-късно конфликтът избухнал отново. Междувременно на патриаршеския престол в Цариград настъпила промяна. На 28 октомври 877 г. починал Игнатий и за патриарх бил избран отново непримиримият спрямо папските планове Фотий. За да накара българския владетел да про-

мени решението си и да се върне към Римската курия, папа Йоан VIII изпратил през 878 г. няколко писма до княз Борис и до видни български първенци. Основното искане на папата било да се отстрани гръцкото духовенство от България и да се приобщи отново тя към римската църква. Били изпратени за преговори в този смисъл и специални папски легати /епископи/.

Установеният между България и римската църква през май—юни 878 г. дипломатически досег не дал очакваните от папа Йоан VIII резултати не само поради липсата на гъвкавост и такт у изпратените в България епископи, но и поради обстоятелството, че княз Борис и приближените му не желали ново усложняване на българския църковен въпрос.

Независимо от неуспеха илюзията за приобщаване на България към Рим продължавала да подхранва амбициите на римския първосвещеник. През цялата 879 г. той поддържал отношения с българския владетел, като използвал за целта главно своя доверен служител презвитер Йоан, който знаел добре славянски. Усилията на папата обаче останали безрезултатни. Без да прекъсва досега с Римската курия, княз Борис не склонил да приеме направените му предложения и държал на установените на Цариградския събор решения.

В стремежа си да придобие на всяка цена Българския църковен диоцез папа Йоан VIII решил да се откаже от водената досега непримирима политика спрямо патриарх Фотий и да потърси отново сближение с цариградската църква. В духа на новия курс на умиротворяване било взето решение да се свика вселенски събор, който да уреди всички спорни въпроси. На този събор, състоял се в Цариград в края на 879 и началото на 880 г., присъствували и представители на Българската архиепископия. Работите отначало тръгнали гладко и било взето решение произнесената от папа Йоан VIII анатема срещу Фотий да бъде отменена. Окуражени от благоприятното развитие на отношенията между двете църкви, папските легати поставили въпроса за църковната юрисдикция над България в духа на домогванията на Йоан VIII. Представителите на източните патриарси обаче по внушение на Фотий ловко отклонявали разглеждането на въпроса, твърдейки, че съборът не е компетентен да го реши, че неговото поставяне можело да стане единствено със съгласието на византийския император. Накрая било взето важно решение, което имало голямо значение за формалното изразяване независимостта на Българската архиепископия: влизащите в нейния състав епископи не трябвало да фигурират в епархийските списъци на Цариградската патриаршия. По съ-

щество решенията на Фотиевия вселенски църковен събор облагодетелствували преди всичко Цариградската патриаршия и Българската архиепископия. Те били и последно поражение на римската църква във връзка с българския църковен въпрос.⁷⁸

В Рим съборното решение за споменаването на българските епископи в епархийските списъци на Цариградската патриаршия било изтълкувано като изтегляне на византийското духовенство от България и пълно освобождаване на Българската архиепископия от формалната юрисдикция на Цариградската патриаршия. Тук решили отново да се активизират връзките с България.

Като посредник при преговорите на римската църква с българския владетел през 880 г. папа Йоан VIII използвал хърватския епископ Теодосий Нински, който при срещата си с княз Борис-Михаил успял да го склони да изпрати пратеници в Рим. В писмото от края на 880 г. до българския княз папата изразил учудване, че българските пратеници все още не са пристигнали, и му напомнил за даденото пред хърватския епископ обещание.⁷

Напомнянето останало без последствие и тогава папата решил да изрази своя протест и недоволство в Цариград. Анатемата, произнесена срещу Фотий — признание за претърпяното поражение, — не била последният акт на папа Йоан VIII във връзка с българския църковен въпрос. Той на правил малко преди смъртта си нов опит да привлече българите към Рим. Изпратеното от него през 882 г. писмо било изпълнено с увещания и молби. То изразявало болезнената амбиция, която през целия понтификат на Йоан VIII не му давала покой.⁸⁰ От българска страна това писмо останало без отговор. Такъв бил краят на връзките на българската държава с римската църква по време на Борисовото управление.

Връзките на България с римската църква периода 866—882 г. са важна страница от църковната дипломатическа история на Европа. Те разкриват най-пълно ролята на българската държава като средоточие на политическите, църковните културните интереси на Изтока и Запада в Ранното средновековие. В крайна сметка България тъкм тогава окончателно се отвърнала от Рим и свързала своята съдба и история с Християнския изток

3. Устройство на българската църква

УЧРЕДЯВАНЕ НА БЪЛГАРСКАТА НЕЗАВИСИМА АРХИЕПИСКОПИЯ. В периода 864—870 г. едва ли са били положени основите на българската църква. Византийската мисия начело с епи-

скоп, която през 864—866 г. пребивавала в България, имала преди всичко задачата да покръсти и приобщи българското население към християнството. Въпросът за устройството и управлението на Българския църковен диоцез за пръв път бил поставен от княз Борис I през 866 г. По време на приобщаването на България към римската църква /866—870/ тя била поставена под папска юрисдикция.

Тъй като въпросът за статута и титулатурата на българския църковен глава бил обект на преговори между България и Рим, функциите на църковното управление се изпълнявали от епископите-водачи на апостолическата църковна мисия в България /първоначално Формоза Портуенски и Павел Популонски — 866—867 г.; впоследствие Гримуалд Полимартийски и Доминик Тривенски — 868—869 г.; накрая само Гримуалд Полимартийски — 869—870 г./.

Какви са били дадените им от папството правомощия, не е твърде ясно, но те успоредно с освещаването на християнски „храмове и олтари“ ръкополагали и низше духовенство из средата на българите.

Още в „Отговорите по допитванията на българите“ папа Николай I определил следния ред при поставяне основите на църковната организация в България: „...от предстоятеля на апостолическия престол да ви бъде ръкоположен епископ, който, ако народът на Христа порасте с негово съдействие, да получи от нас правата на архиепископство; и едва тогава да си постави епископи, които след смъртта му да му избират приемник.“⁸¹

Ръкополагането на първия архиепископ на България се забавило изключително много предимно поради разногласието между римските папи и българския княз относно личността на конкретния кандидат. Разногласието именно довело до липсата на трайна църковна организация на папството в България. Едни от главните причини, които принудили българите да се поставят под юрисдикцията на Цариградската патриаршия, били мудността на римските първосвещеници при изграждането на църковната организация в България и стремежът им да подчинят напълно Българския църковен диоцез.

Решенията от 4 март 870 г. за поставянето на българската църква под юрисдикцията на Цариградската патриаршия положили началото на организационното изграждане на Българската архиепископия. Първият български църковен глава, ар-

Оловен печат на Георги Монах и Синкел Български с кръст и надпис. IX в., намерен в Преслав. Археологически музей — Преслав

хиепископ Йосиф /Стефан/, бил ръкоположен от цариградския патриарх Игнатий и принадлежал към византийското духовенство /ръкополагането едва ли е станало без съгласието на княз Борис и българите/. Неговият наследник обаче вече бил избран от Синода на българските епископи. Дошлият заедно с Йосиф многоброен църковен клир, съставен от епископи, презвитери и монаси,⁸² бил ръкоположен от патриарх Игнатий и от патриарх Фотий /в по-голямата си част/, което възбудило и основателното негодувание на римските папи. След пристигането на първия български архиепископ започнала усилена и продължителна работа по изграждането на българската църква в организационно отношение. Най-общо казано, Българската архиепископия била устроена по подобие на цариградската църква и следвала установените в нея канони, служби и институции.

Средище на архиепископа на България станала Плиска. Свидетелство за това е намиращата се във Външният ѝ град Голяма базилика, която не само по размери, но и по предназначение била катедрална архиепископска църква.⁸³ С преместването на столицата от Плиска в Преслав през 893 г. тук се преместило и седалището на архиепископа на България. Тогава катедрала станала Златната църква /„Св. Йоан“/, построена също във Външния град на новата столица.⁸⁴

Във вътрешното управление на църквата архиепископът на България бил напълно независим — само формално той се намирал под юрисдикцията на цариградския патриарх. Архиепископът бил избран от епископите и, изглежда, не е бил утвърждаван и ръкополаган от цариградския патриарх.⁸⁵ Важна стъпка към утвърждаване независимостта на Българската архиепископия било решението на Вселенския събор от 879—880 г. за невключването на българските епископи в епархийските списъци на Цариградската патриаршия. Така българският архиепископ придобил и автономни права по отношение на цариградската църква. Това положение отчасти личи и от два византийски извора от края на IX в., в които е разкрита ранг-листата при церемониите във византийския двор — „Клиторологий на Филотей“ и „Тактикон на Бенешевич“: в първия извор архиепископът на България е поставен на 13-о място, а във втория — на 16-о място, непосредствено след синкела на цариградския патриарх, докато митрополитите, обикновените автокефални /независими/ архиепископи и епископи са поставени съответно на 58-о и 60-о място.⁸⁶ Двата извора доказват, че главата на българската църква не бил обикновен митрополит, подчинен на цариградския патриарх, а независим архиепископ подобно на кипърския. Из-

ключителното място, което заемал архиепископът на България сред свързаните с Цариградската патриаршия независими църкви, личи и от един епархийски списък от началото на X в., в който той заедно с архиепископа на Кипър е поставен пред всички митрополити, „подчинени на апостолския и патриаршески престол на богохранимата столица Цариград“⁸⁷. Положението на Българската архиепископия, изглежда, най-добре е изразено от византийския архимандрит Нил Доксопатър в неговото съчинение „Редът на патриаршеските престоли“ /1143/: „Подобна на кипърската е и българската църква, независима и неподчинена на никой от върховните престоли, но самовластно управлявана и от собствените си епископи посвещавана. Изпърво тя не се наричаше българска. После обаче, понеже биде завладяна от българите, тя получила името българска. Тя остана независима и когато чрез императорската власт, именно от император Кир Василия Багренородни, се изтръгна от българска ръка и не се присъедини никога към цариградската църква.“⁸⁸

Канонически изградената българска църква заемала подчинено положение спрямо Цариградската патриаршия, но това не означавало, че патриархът можел своеволно да се меси в нейните работи. Свободата на външните ѝ отношения и нейната независимост били гарантирани чрез решенията на два вселенски събора. Вътрешната автономия, с която разполагала Българската архиепископия, не може да буди каквото и да било съмнение. Благодарение именно на нея били неутрализирани всякакви опити на цариградската църква да пречи на дейността на Кирило-Методиевите ученици в България. Доколкото може да се разбере от едно писмо на патриарх Фотий до княз Борис-Михаил, изпратено след 29 август 886 г., от Цариград в тази връзка съвсем деликатно намекнали, че трябва да „приемат и приобщават към себе си онези, които съдействуват да се отстрани между едната и другата страна всяка разпра, да настъпи и се въдвори пълен мир и единодушие и това нещо занапред да бъде по-устойчиво и по-здраво“⁸⁹.

В периода 870—918 г. българският архиепископски престол се заемал последователно от Йосиф /Стефан/, Леонтий, Сергей и Григорий.⁹⁰ Само първият, византиец по произход, бил ръкоположен от цариградски патриарх Игнатий. Останалите трима се числели към българското висше духовенство и били избрани от Синода на Българската архиепископия.

СТРУКТУРА И УПРАВЛЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ЦЪРКВА. След 870 г. успоредно със създаването на Българската архиепископия за-

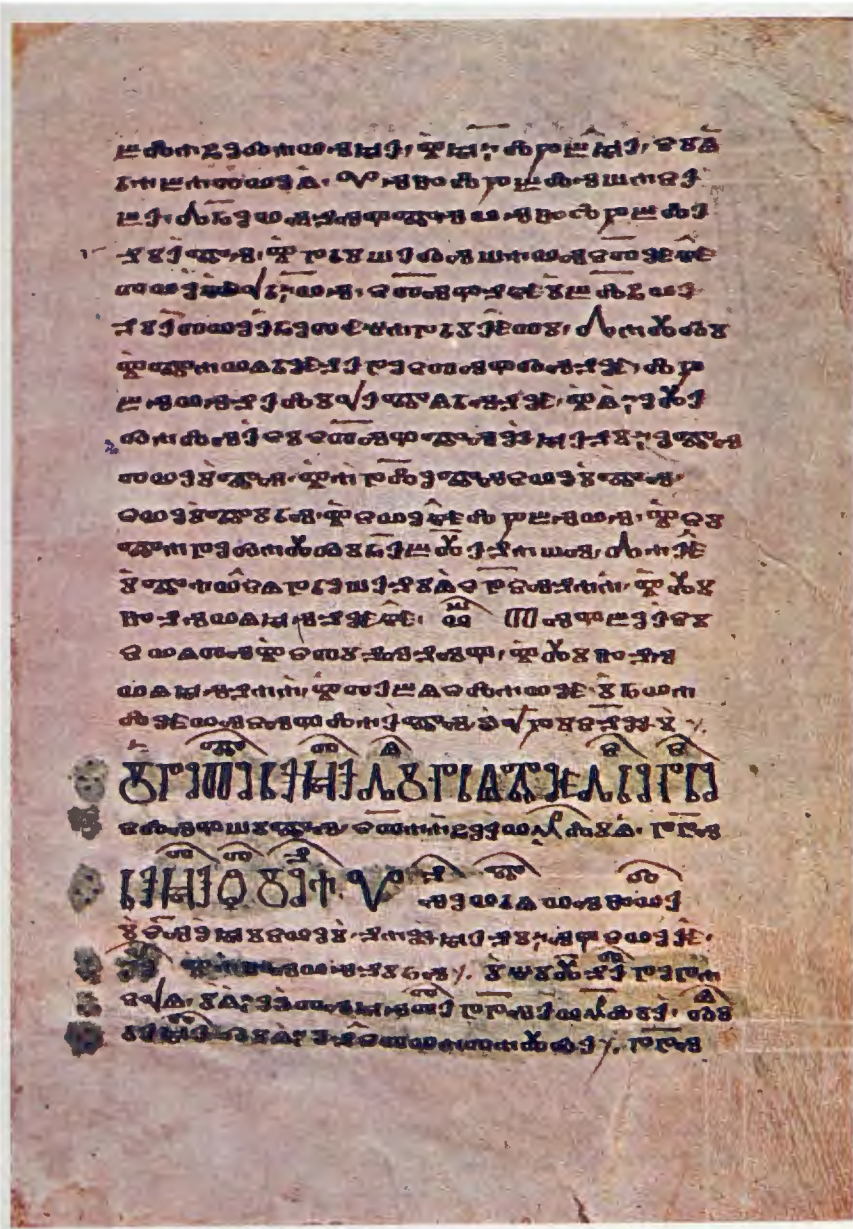
почнало изграждането и на подведомствени единици — епископии. Както е отбелязано в един византийски извор, „те /българите — б. а./ се съгласили да приемат да се подчиняват на архиепископ и да се изпълни страната им с епископи“⁹¹.

Трудно е да се определи както броят на изградените в България епископии, така и да се уточнят техните седалища. В историческите извори се споменават няколко епископии. За наличието на епископия в Червен свидетелствува намереният тук надгробен надпис от 5 октомври 870 г. на неизвестен по име монах и архидякон, който бил племенник на местния епископ Николай.⁹² За съществуването на епископия със седалище Белград, начело на която стоял славянинът Сергий, се споменава в писмото на папа Йоан VIII до княз Борис от 16 април 878 г.⁹³ Представителите на пет епископски епархии /Моравска, Охридска, Брегалнишка, Проватска и Девелтска/ — Агатон Моравски, Гаврил Охридски, Теоктист Тивериуполски, Мануил Проватски и Симеон Девелтски — присъствували на вселенския събор през 879—880 г.⁹⁴ През 893 г. ръкоположеният за епископ Климент Охридски оглавил епархиите Драгувития и Велика,⁹⁵ а по-късно бил натоварен „да надзирава и третия дял на българското царство“⁹⁶, т. е. да изпълнява длъжността екзарх за югозападните български краища. Между 894 и 906 г. за епископ на Преслав бил ръкоположен известният старобългарски книжовник Константин.⁹⁷ Може да се предположи /главно въз основа на данните за църковната организация на Балканския полуостров до заселването на славяните/, че след 870 г. в българските земи са били възстановени и епископите в предишните църковни средища Средец, Филипол, Дръстър и др. По всичко изглежда, че броят на създадените тогава епископии е бил значителен. Това именно накарало папа Йоан VIII в много от своите писма, изпратени в България, да изтъква, че броят на българските епископства е твърде голям и че не е съобразен с нуждите на българската църква.⁹⁸

Според данните на писмените извори княз Борис „опасал цялата си подвластна България със седем съборни храма“⁹⁹, т. е. в България имало седем митрополитски средища. По всяка вероятност в случая става дума за следните епархии: Деволско-Охридска, Девелтска, Брегалнишка, Дръстърска, Средецка, Филипополска и Бдинска. Местонахождението на трите от тях се определя въз основа на сведенията за съборните храмове, построени през управлението на княз Борис, а именно в Охрид,¹⁰⁰ на остров „Св. Ахил“ на Преспанското езеро и в Брегалница.¹⁰¹

По своята структура и организация канцеларията на Българската архиепископия била изградена по подобие на канцеларията на Цариградската патриаршия. Към нея се числял цял щаб служители, които били натоварени с различни задачи в управлението на българската църква в качеството си на помощници на архиепископа, като същевременно съставлявали и неговата свита. На първо място сред тях трябва да бъде поставен заместникът на архиепископа по организационните въпроси на църквата, който носел титлата синкел. В края на IX и началото на X в. е известен „Георги чернец и синкел български“, чиято титла фигурира върху два оловни печата.¹⁰² Секретар на българския църковен глава, негови „уста и ръка“, т. е. най-влиятелното лице пред него, бил хартофилакът. Върху една от стени на Златната църква в Преслав е запазен кирилски надпис-графит, в който е отбелязано, че „църквата „Св. Йоан“ се построи от хартофилак Павел“¹⁰³. Понякога според византийската църковна йерархия с тази титла бил обозначаван пазителят на архивите в архиепископската съборна църква.¹⁰⁴ Важната служба в архиепископската канцелария екзарх след 894 г. била поверена на известния старобългарски книжовник презвитер Йоан Екзарх. Той упражнявал контрол над приложението и изпълнението на каноните в църквата, разяснявал на висшето и на низшето духовенство християнските догми, етични положения и пр., изпълнявал висша проповедническа, наставническа, мисионерска и надзорническа служба; занимавал се и с книжовна дейност, свързана преди всичко с разкриване основите на християнската догматика и предназначена за читатели и слушатели, които били много добре запознати с християнското учение — т. е. за представители на духовенството.¹⁰⁵ Функциите на екзарх по отношение на „третия дял на българското царство“, както вече бе казано, изпълнявал Климент Охридски.

Доверено лице на архиепископа по устройството на църквата и организирането на нейния живот бил „църковникът на всички български църкви“¹⁰⁶ — титла, която не е засвидетелствувана в канцеларията на Цариградската патриаршия. Наличието на тази длъжност, която между 893 и 918 г. била заемана от известния старобългарски книжовник-преводач презвитер Григорий Мних, показва, че въпросите за учредяването на църковни епархии и енории са заемали важно място в дейността на Българската архиепископия, намираща се в процес на организационно изграждане. Други служби, известни в канцеларията на Цариградската патриаршия — велик иконом, протонотарий, логотет, кастризий и пр., — не са засвидетелствувани

ни в писмените исторически извори за България.

Висшето и низшето духовенство, както и монашеството, което дошло през 870 г. в България, били византийски, но по всичко изглежда, че сред тях е имало и славяни по произход /за това свидетелствува фактът, че през 878 г. епископската катедра на Белград се оглавявала от славянина Сергей/. Заело всички служби в църковната йерархия, византийското духовенство било през известен период най-силният проводник на политическото и културното влияние на империята в България, особено сред феодалната аристокрация. Затова в стремежа си да замени византийското духовенство с българско княз Борис-Михаил изпратил своя син Симеон и други българчета на учение във Византия. Сред тях вероятно се е намирал и бъдещият старобългарски книжовник Йоан Екзарх.

СТРОИТЕЛСТВО НА ЦЪРКВИ И МАНАСТИРИ. Приемането на християнската религия и укрепването на църковно-религиозния култ били немислими без изграждането на църкви — те станали центрове за разпространение на новата вяра и на свързаното с нея богослужение. Още в своето послание до княз Борис-Михаил патриарх Фотий изтъкнал, че задачата на един владетел е не само да се грижи за своето спасение, като укрепва вярата, „но и поверения нему народ да удостоява със същата грижа“. Той му обърнал внимание, че грижата за строителството на църкви и за подпомагане на духовенството трябва да заеме важно място в неговата държавническа дейност: „Съграждай храмове на името на бога и на светиите му съгласно с църковните закони и приучвай народа да се черкува в тях.“¹⁰⁷

Вероятно строителството на църкви е започнало още през 864 г., но то добило размах особено по време на пребиваването на римското духовенство през 866—870 г., което по думите на Анастасий Библиотекар осветило много църкви и олтари.¹⁰⁸ Свидетелство за развита църковна строителна дейност през този период е и латинският надпис, намерен в Преслав.¹⁰⁹ Често върху основите на прабългарски езически капища /например в Плиска, Преслав и Мадара/¹¹⁰ били издигани християнски църкви. За подобна практика става дума и в старобългарския разказ „Чудото на св. Георги с българина“, където е посочено, че княз Борис-Михаил разрушил и разорил езическите требища на българите и съградил църкви и манастири.¹¹¹ В Български апокрифен летопис /XI в./ се казва, че той „съгради църкви по българската земя и на река Брегалница и там прие царството И на Овче поле съгради бели църкви.“¹¹² Процесът на усилено строителство на църкви и на устройство на българската църква е отбелязан в житието на 15-те тивериуполски мъченици: „Оттогава епископи се поставят и свещеници много се ръкополагат, и храмове свети се въздигат, и някогашният не народ, а племе варварско, сега става и се нарича народ божий и непомилваното българско население помилвано го нарича бог. . . И така можеше отсега да види човек, че се умножават църквите и божествените храмове, които гореканите авари и българите срутили. Последните наново построили обаче и от основа въздигнали божии храмове. . .“¹¹³

Идването на Климент, Наум и на другите Кирило-Методиеви ученици в България било придружено от нов размах на църковното и манастирското строителство. С подкрепата на княз Борис след идването си в Охрид, преди да стане още епископ, Климент съградил манастира „Св. Пан-

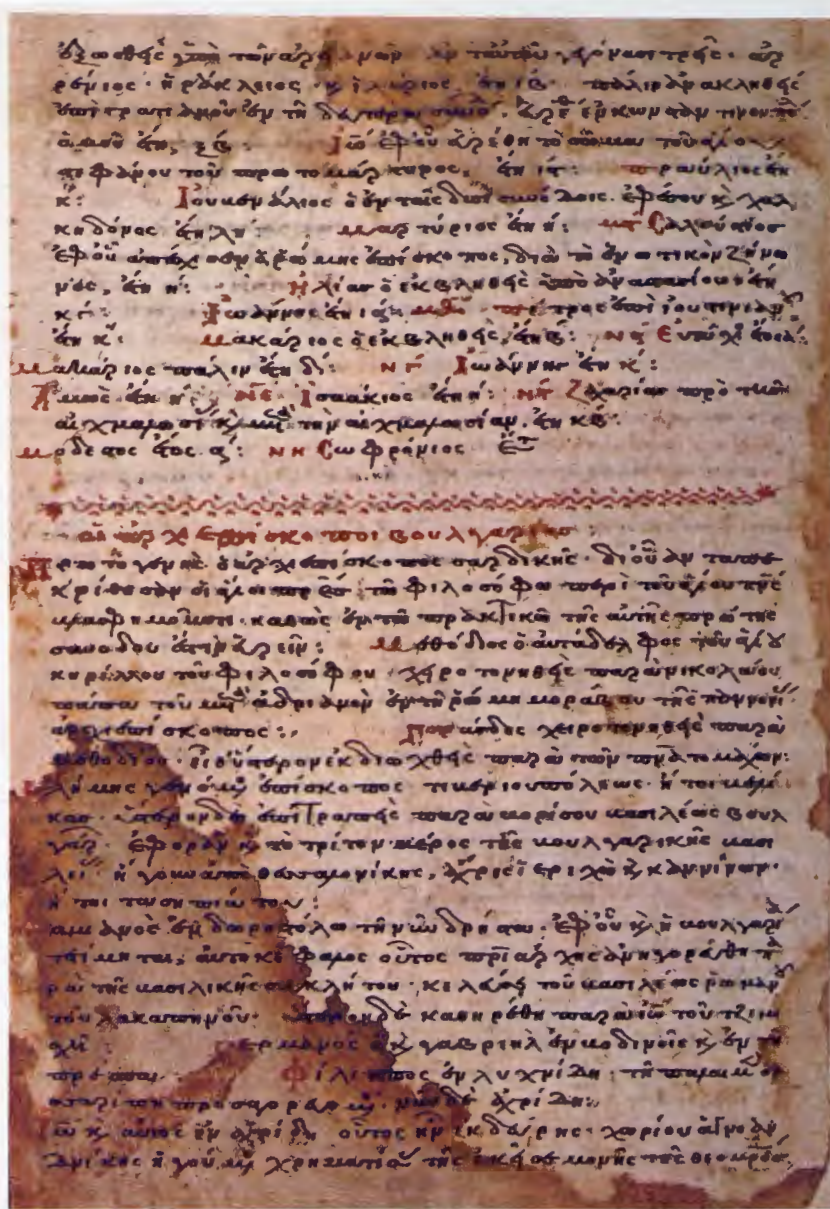
2

1. Лист от Синайския требник. Старобългарски глаголически паметник от XI в. Манастир „Св. Екатерина“ — планината Синай /Палестина/

2. Страница от Учителното евангелие на Константин Преславски с текст от Азбучна молитва. Руски препис от края на XII в. Държавен исторически музей — Москва

3. Дюканжов списък на българските архиепископи. Гръцки ръкопис от средата на XIII в. Национална библиотека — Париж /л. 407/

телеймон“ и две църкви с „кръгла и сферична форма“¹¹⁴. Неговият житиеписец Димитър Хоматан /XIII в./ между другото отбелязва, че Климент направил княза на българите Борис „толкова послушен на думите си, че той помагал при изграждането на храмове и бил готов да изпълнява всяка

3

негова заповед“¹¹⁵. През 900 г. със средствата и повелението на българския княз Борис и на неговия син Симеон край Охридското езеро Наум построил голям манастир и храм „Архангел Михаил“¹¹⁶. Строителството на църкви главно в градовете и крепостите довело до промяна на техния архитектурен облик и общ вид. Имало случаи, когато изграждането на църкви ставало с дарението и съдействието на отделни светски и църковни лица, за което свидетелствува един кирилски надпис: „Господи, помилуй своя раб презвитер Йоан и своя раб Тома, които съградиха храма „Св. Власий“.“¹¹⁷

Християнизирването на България било означено с построяването на много манастири и с постепенното нарастване на броя на обитаващото ги монашество. Първоначално то било византий-

ско, но твърде скоро манастирските обители се изпълнили с български духовници. В края на IX и началото на X в. мнозина представители на феодалната аристокрация приели монашески сан /например Борисовият брат Черноризец Докс, неговият син Черноризец Тудор Доксов, Борисовият син Симеон и др./ Построените манастири, от които голям брой били съсредоточени в Плиска, Преслав, Охрид и техните околности, станали не само средища на религиозния култ, но и културно-просветни огнища. Голяма част от старобългарските книжовници и висши църковни служители били излъчени преди всичко от манастирските братства край Девол, Охрид и Преслав /Йоан Екзарх, презвитер Григорий Мних, презвитер Йоан, епископ Марко и др./

ДЪРЖАВА И ЦЪРКВА. Редом със светската феодална аристокрация /княза, рода му и болярството/ след учредяването на българската църква се оформило ново съсловие на господстващата класа — висшето духовенство /архиепископът, служителите в неговата канцелария, митрополитите, епископите и игумените на манастирите/. То придобило правни и социални привилегии, които го направили важен фактор в идейно-религиозния, политическия и обществен живот на България. В Номоканона, въведен твърде рано в законодателната практика на българската държава, строго се повелявало на областните управители да оказват на архиепископа, митрополитите и епископите „високи и всякакви почести“, понеже те били „божии служители и приемници на Христовите апостоли“¹¹⁸. Представителите на висшия клир според нормите на въведеното в християнска България единно законодателство имали в ръцете си значителна съдебна и административна власт.

Дарявана щедро и покровителствувана непрекъснато от княза, рода му и болярството, добила имоти, доходи и зависимо население, българската църква се превърнала в богата и влиятелна институция, в идеен крепител на господството на феодалната аристокрация. Многобройните църковни проповеди, похвални слова и други съчинения на най-бележитите представители на българската църква и книжовност от края на IX и началото на X в. /Климент Охридски, Йоан Екзарх, епископ Константин Преславски и др./ имали за задача не само да приобщат българския народ към християнската религия и морал, но преди всичко да укрепят съществуващия обществен порядък, да превърнат във верую църковните догми, които оправдавали социалното неравенство и експлоатацията. В България на княз Борис-Михаил християнската църква била не само „тържествуваща“, но и „войнствуваща“. Тя воювала за

тържеството на християнската идеология и за изкореняване старите религиозни възгледи и езически обичаи, за укрепване позициите си, за оправдаване господството на феодалната аристокрация.

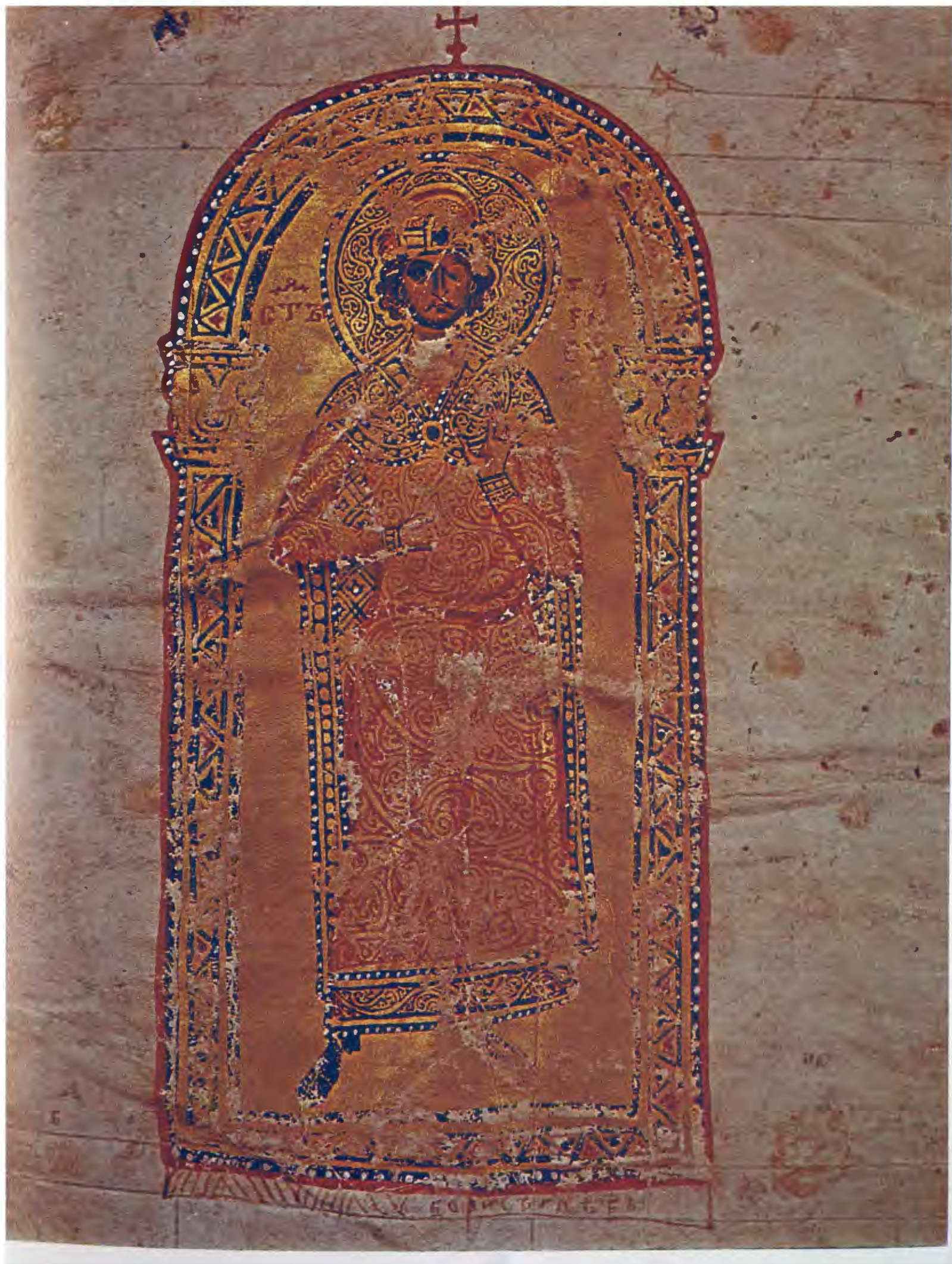
Още в процеса на приобщаването на България към християнизирания държави и дори след изграждането на църковната организация княз Борис-Михаил придобил широки права в църковния живот. Той поставил светската власт над църковната, превърнал църквата в подчинена на държавната власт институция. Достатъчно е да се припомни, че при решаването на българския църковен въпрос всичко било направлявано от разбиранията и желанията на владетеля и приближеното му болярство. Дори и след 870 г. римските първосвещеници Адриан II и Йоан VIII, както и цариградският патриарх Фотий се обръщали за съдействие по църковни въпроси към княза и приближените, а не към българския църковен глава.

Княз Борис по подобие на византийския император придобил изключителни права за надзор и разпореждане в църковния живот както при строителството на църкви и манастири, така и при изграждането на църковните епархии. Още в самото начало от съществуването на българската църква се утвърдил основният принцип на нейните взаимоотношения със светската власт, който запазил валидността си през цялото Средновековие: върховната държавна власт да има първенствувашо и ръководно положение по отношение на църквата.

4. България през последните три десетилетия на IX в.

ОТНОШЕНИЯТА С ВИЗАНТИЯ, ВЕЛИКОМОРАВИЯ И СЪРБИЯ. След окончателното приобщаване на България през 870 г. към Цариградската патриаршия в църковно отношение настъпил нов етап и в нейната външна политика. Започнал период на продължителен мир между България и Византия — нещо необичайно за предишните им политически отношения. Всички византийски хронисти единодушно и с удовлетворение отбелязват „дълбокия мир“, който настанал между двете страни след християнизирания на българите.¹¹⁹

Образ на княз Борис, прав, с кръст в ръка и с корона с нимб, представен върху златен фон. Миниатюра от Учительното евангелие на Константин Преславски. Руски препис от XIII в. Държавен исторически музей — Москва

По отношение на балканските и среднодунавските славяни през този период България продължила своята активна политика, която имала за цел да разшири пределите на държавата и, на първо място, да постави в подчинение все още политически разпокъсаните сръбски племена.

Попаднали в орбитата на византийското политическо влияние още по времето на княз Влатимир /ок. 820—855 г./, сръбските племена продължавали да бъдат оръдие в ръцете на цариградската дипломация и при неговите наследници Мутимир, Строимир и Гойник. За да може окончателно да ги обвърже към себе си, Византия повела политика на приобщаване на сръбските племена към християнството. Тяхното окончателно покръстване, чиято хронология все още не е напълно изяснена, станало между 855 и 870 г.¹²⁰

Междувременно към 870 г.¹²¹ княз Борис организирал поход срещу сръбските племена. Българската войска, предвождана от престолонаследника Владимир-Расате, претърпяла на сръбска територия поражение. В плен попаднали първородният Борисов син и 12-те велики бои. При този крайно неблагоприятен ход на събитията българският княз по думите на Константин VII Багренородни се принудил „от скръб за сина си и по неволя да сключи мир със сръбите“. С тази цел той лично отишъл при сръбския княз Мутимир, за да уговори условията на мира. При завръщането си в България княз Борис бил придружен от Мутимировите синове Бран и Стефан до пограничната крепост Раса /дн. гр. Нови пазар, Югославия/, тъй като се опасявал от внезапно нападение на неподчинените на Мутимир племена. При сключването на мира българският владетел надарил богато сръбския княз. Двамата по-млади споменати Мутимирови синове при изпращането поднесли в дар на княз Борис двама роби, два сокола, две кучета и осемдесет кожуха. В своя разказ Константин VII Багренородни отбелязва, че тази взаимна размяна на подаръци според българите била *πάχτων* /данък/, който осигурявал по-нататъшното трайно спазване на съглашението.¹²²

Независимо от претърпяното от българите поражение в териториалната цялост на двете воюващи страни не настъпили никакви изменения. Българската граница на запад стигала до крепостта Раса. През следващите десетилетия България здраво укрепила своите позиции в самата Сърбия и станала важен фактор в нейната вътрешна и външна политика.

През 873 г. княз Мутимир успял да вземе връх в борбата за обединение на сръбските племена и станал техен самостоятелен владетел. По всичко изглежда, че той е действувал с активната помощ

и при военната намеса на българската държава. За да може напълно да осуети домогванията на помладите си братя към престола, княз Мутимир ги изпратил в България при своя съюзник княз Борис. При себе си оставил само невръстния син на Гойник — Петър.¹²³ Намиращите се в България сръбски князе-изгнаници дълго време играли ролята на послушни оръдия в ръцете на българската и византийската дипломация.

Взаимоотношенията с Немското кралство и Великоморавия продължавали да заемат важно място в българската външна политика. След смъртта на княз Коцел Панонското княжество било завладяно от немците и негов управител през 876 г. станал синът на Карломан — Арнулф. През 882 г. отношенията между управителите на Източната марка на Немското кралство и великоморавския княз Светополк /870—894/ се изострили. Във войната между тях се намесил Арнулф, който привлякъл на своя страна българите. През 883 г. българска войска нахлула във Великоморавия и подложила на опустошение пограничната област. Със специално пратеничество през 884 г. княз Светополк поискал от Арнулф да не подпомага неговите врагове от Източната марка и да анулира съюза си с българите. След като Арнулф категорично отказал да изпълни исканията на великоморавците, те нахлули в Панония и я подложили на разорение.¹²⁴ Мирът между двете воюващи страни бил утвърден едва през 885 г.¹²⁵

Активната намеса на българската държава в немско-великоморавския конфликт показва, че тя не била загубила своите позиции на политическа и военна сила в среднодунавските земи. Независимо от обвързаността си с Византия България продължавала да поддържа приятелски отношения с немците и да ги подкрепя в борбата им срещу Великоморавия.

УПРАВЛЕНИЕ НА КНЯЗ ВЛАДИМИР РАСАТЕ. ОПИТ ЗА ЕЗИЧЕСКА РЕАКЦИЯ
След продължително 36-годишно управление в България през 889 г. княз Борис се оттеглил доброволно от престола и се покалугерил. За неговото монашеско уединение в изворите съществуват две версии. Немският летописец Регино /X в / и следващите го в изложението други западни хронисти свързват решението на княза с неговото голямо християнско благочестие и почит към бога, с обладалия го силен религиозен мистицизъм и стремеж към нравствено свършенство и покаяние, „внушени му от бога“¹²⁶. Охридският архиепископ Теофилакт пък сочи като причина факта, че княз Борис „паднал в тежка болест“¹²⁷.

Съгласно със законите за престолонаследнието управлението на страната било поето от най-

възрастния от четиримата Борисови синове — Владимир-Расате. Негови по-млади братя били Гаврил, Симеон и Яков. Владимир управлявал страната в продължение на четири години под надзора на баща си /889—893/.¹²⁸

Фактът, че през 870 г. Владимир оглавявал похода срещу сърбите, свидетелствува, че той е бил роден далеч преди покръстването и че е получил своето възпитание през езическата епоха, поради което вероятно у него са останали скрити тежнения към старата езическа религия на прабългарите. Косвено свидетелство за това е фактът, че той редом със славянското име Владимир носел и прабългарското — Расате. Новият владетел отстъпвал далеч на баща си по държавнически качества и предпочитал според сведенията на Регино да прекарва времето си в лов и пиршества.¹²⁹

През 892 г. отношенията между Немското кралство и Великоморавия се изострили и се стигнало до война. Новият немски крал Арнулф /887—899/, който още когато бил управител на Панонското княжество поддържал връзки с българите, по внушение на своя канцлер Вихинг, бивш архиепископ на Великоморавия, се опитал да изгради коалиция. Към нея се присъединили папа Формоза /891—896/ и българският княз Владимир-Расате.¹³⁰ Западните летописци подробно описват ода на немско-българските преговори. След като през юли 892 г. Арнулф начело на голяма войска, съставена от франки, баварци, аламани и съюзилите се с него унгарци, нахлул във Великоморавия и я подложил на пожар и опустошение, през септември същата година той изпратил оттук пратеници при българския княз Владимир с дарове, за да възобнови склучения с неговия баща договор от 883 г. и старото приятелство с българите. Пратениците на немския крал не могли да пътуват по суша поради опасност от засадите на княз Светополк. Те минали през княжеството на васалния на немците княз на Посавска Хърватия Братислав, добрали се по речен път до България, където били приети с почести от княз Владимир-Расате, и през май 893 г., надарени богато от него, се завърнали обратно по същия път.¹³¹

Оформеният и склучен през 892—893 г. българо-немски съюзен договор, насочен срещу Великоморавия, включвал и задължението на българите да не продават и изнасят сол за великоморавците от своите владения в Трансилвания.¹³² По всяка вероятност склучването на договора е имало и антивизантийска насоченост. В желанието си да се откъсне от Византия и от нейното политическо влияние княз Владимир приел инициативата на Арнулф и потърсил опора в Немското крал-

ство и в папството, както сторил това през 866 г. неговият баща.

Борбата срещу византийското политическо и църковно-религиозно влияние вътре в страната се преплела и с опит на някои среди да отхвърлят християнството и да се върнат към езическите вярвания и обреди. Съвременниците стоварили вината за този опит изцяло върху княз Владимир-Расате. Според тях той предпочел да следва делата на римския император Юлиан Отстъпника /361—363/ и „с всички средства да възвръща новопокръстения народ към езическите обреди“¹³³. Възродилата се езическа реакция била съпроводена с някои погроми и с кръвопролития, както свидетелствуват резултатите от археологическите разкопки в Плиска и Девня.¹³⁴ Гонения били предприети срещу проповедниците и застъпниците на византийското влияние в страната. За тези гонения намеква в 43-ата беседа на своето „Учително евангелие“, написано тъкмо през 893 г., Константин Преславски. Той съветва слушателите си с думите: „Славим бога, без да се боим от царя, без да се свеним от князете, нито да се срамуваме от велможите, но дори и ако ни заплашва гонение, ако предстоят мъки, ако насилие ни притиска, да не се боим и да не се отлъчваме от неговата любов.“ По-нататък Константин говори за мъчениците „от нашия род“, които претърпели най-различни страдания, без да отстъпят.¹³⁵ Въздържаността и отрицателното отношение на старобългарските официални книжовни паметници, свързани с църквата /помениците на българските царе и царици, Синодика на цар Борил и др./, в които дори името на Владимир не се споменава, характеризират ясно отношението към този български владетел.

Антивизантийската политика на княз Владимир-Расате, съпроводена с опит за езическа реакция, претърпяла пълен провал, защото имала сравнително слаба опора и подкрепа сред управляващата аристокрация; тя била временно избухване на стаените опозиционни сили, което носело реакционен характер за тогавашното развитие на България.

ПРЕСЛАВСКИЯТ СЪБОР И НЕГОВИТЕ РЕШЕНИЯ. През есента на 893 г. княз Борис-Михаил напуснал манастира, „свалил монашеската дреха, отново препасал военния пояс, облякъл царските дрехи“ и опрял на верните си боляри, извършил преврат: княз Владимир-Расате бил свален от престола, бил ослепен според широко разпространения в Средновековието обичай и бил хвърлен в затвора.¹³⁶ С един удар Борис сложил край на опита за промяна на курса в цялостната политика на България.

Непосредствено след тези събития, за да довърши започнатото дело, княз Борис „свикал цялото си царство“, т. е. свикал народен събор.¹³⁷ На събора било обявено свалянето на княз Владимир-Расате от престола. За български владетел съборът провъзгласил третия Борисов син — Симеон, който малко преди това бил освободен от дадения монашески обет. Пред насъбралото се множество княз Борис предупредил новия владетел, че ще претърпи същото наказание като своя брат, „ако в нещо отстъпи от истинското християнство“. На събора се взело решение и за промяна на правото на престолонаследие с цел да се оправдае извършеното — дотогава властта преминавала от баща към син, а сега — „и от брат към брат“¹³⁸. Важно съборно решение било преместването на столицата от Плиска в Преслав.¹³⁹ В старата столица на българските ханове всичко напомняло за езическите традиции и минало, макар в нея да се издигали много християнски храмове. Плиска станала неудобна за средище на християнска България. Преместването на столицата имало и символичен характер: то целело да покаже и на най-заклетите привърженици на езическата старина, че християнството окончателно и безвъзвратно е победило езичеството.¹⁴⁰

След закриването на събора, като поверил управлението на държавата на Симеон, Борис се оттеглил отново в манастира. И сега той не изоставил напълно държавните дела и грижата за изграждането и развитието на българската църква като самостоятелна институция. Покровителствувал също развитието на младата българска книжовност и щедро подкрепял строителството на църкви.

За смъртта на княз Борис-Михаил в старобългарската книжнина е запазено известие в приписката на неговия племенник Черноризец Тудор Доксов, в която между другото е казано: „В същата година /907 — б. а./ на 2 май в събота вечерта почина божият раб, бащата на този княз, живеещ в чистата вяра и правоверното изповедание на нашия господ Исус Христос. Това бе великият, честният и благоверният наш господар, княз български, на име Борис, чието християнско име бе Михаил. Този Борис покръсти българите в годината етх бехти. В името на отца и сина и Светия дух — амин!“¹⁴¹

Незабавно след смъртта на княз Борис българската църква го канонизирала и включила във все още бедния пантеон на българските светци,¹⁴² като с това изразила не само своята почит, но и почитта на народа към него и делото му.

Чрез своята дейност княз Борис I се очертава като един от най-големите държавници в Бъл-

гарското средновековие. Неговите заслуги за развитието на българската държава и общество са огромни. Той съдействувал за окончателното приобщаване на българското население към християнството, за изграждането на българската църква, за утвърждаването на славянския елемент при културното и етническото формиране на българската общност чрез въвеждането на славянската писменост и книжнина и превърнал българската култура в неделима част от културата на европейската християнска цивилизация.¹⁴³

ГЛАВА ВТОРА

ПОЯВА И УТВЪРЖДАВАНЕ НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И КНИЖНИНА В БЪЛГАРИЯ I.

Кирил и Методий — създатели на славянската писменост и книжнина

ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕДПОСТАВКИ ЗА СЪЗДАВАНЕТО НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И КНИЖНИНА. Съставянето на славянската азбука, появата и развитието на книжовност на говоримите славянски езици са закономерно явление в историята на Европа през втората половина на IX в. То е естествен резултат от трайното утвърждаване на славянските племена върху обширни територии на европейския континент, от създаването и укрепването на славянските държави и от постепенното приобщаване на славяните към християнската религия и нейните центрове Рим и Цариград.

За поддържане на външнополитическите си отношения отделните славянски държави се нуждаели от писменост. В зависимост от географското си местоположение първоначално те използвали за тази цел гръцкия или латинския език и писменост. Необходимостта от писменост силно се чувствувала и във вътрешната дейност на славянските държави. В случая обаче възниквала потребността тази писменост да бъде на езика на преобладаващата част от населението. Разпространението на християнството в славянските страни и налагането му като официална религия създали сложна обстановка. Господстващата класа в славянските държави се нуждала от новата идеология, за да може да укрепи позициите си. Съ-

щевременно обаче тя разбирала, че християнската религия и църковна организация са път за проникване на чуждо езиково, културно и политическо влияние. Едно от важните средства за борба срещу него било извършването на богослужението на славянски език и подготовката на славянско духовенство. Особено остро изпъкнал този проблем през втората половина на IX в. във Великоморавия и България. Двете страни били принудени да го разрешат с оглед на създалата се политическа обстановка, на своите сили и възможности.¹

През IX в. славянският проблем придобил особена важност и значение за Византийската империя: тя граничела с България и се опитвала да наложи своето влияние сред другите славянски държави и племена; в нейните балкански и малоазийски области живеело компактно славянско население. Християнската религия, гръцкият език и високоразвитата византийска култура били мощни средства в ръцете на византийската дипломация за приобщаване на близките и по-далечните славянски племена и държави в кръга на византийската духовно-политическа общност. Сред византийското духовенство догмата за триезичието, според която в християнското богослужение и проповед могли да бъдат използвани само три езика — гръцки, латински и еврейски, — не намирала широка подкрепа. Основната причина за това негово отношение се криела в етническата пъстрота на самата империя. Към триезичната догма ревниво се придържали представителите на римската църква.² Именно поради посочените обстоятелства цариградската църква не заела отрицателна позиция относно възможността за извършване на християнското богослужение на други езици, включително и на славянски.³

ПРЕДКИРИЛО-МЕТОДИЕВСКА ПИСМЕНА ТРАДИЦИЯ В БЪЛГАРИЯ. Дълго преди появата на славянската азбука и книжнина в българската държава били правени опити за създаване на писмени знаци или за пригаждане и използване на гръцката и латинската азбука и писменост. Етапите в развитието на тази предкирило-методиевска писмена култура са отразени в общи линии в „Сказание за буквите“ на старобългарския книжовник Черноризец Храбър: „Прочее пре-

1

2

3

1. Тухла с врязани знаци. Археологически музей — Плиска

2. Златен пръстен с родови знаци. Археологически музей — Плиска

3. Варовиков блок с врязани знаци. IX в. Археологически музей — Плиска

ди славяните нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки. Когато се покръстиха, бяха принудени да пишат славянската реч с римски и гръцки букви без устроение. Но как може да се пише добре с гръцки букви *богъ* или *жнѡтъ*, или *сѣло*, или *црквиѣ*, или *ѡанне*, или *шнрѡта*, или *ѡдѣ*, или *ѡдоу*, или *юность*, или *азнкъ* и други тем подобни. И така беше много години.“⁴

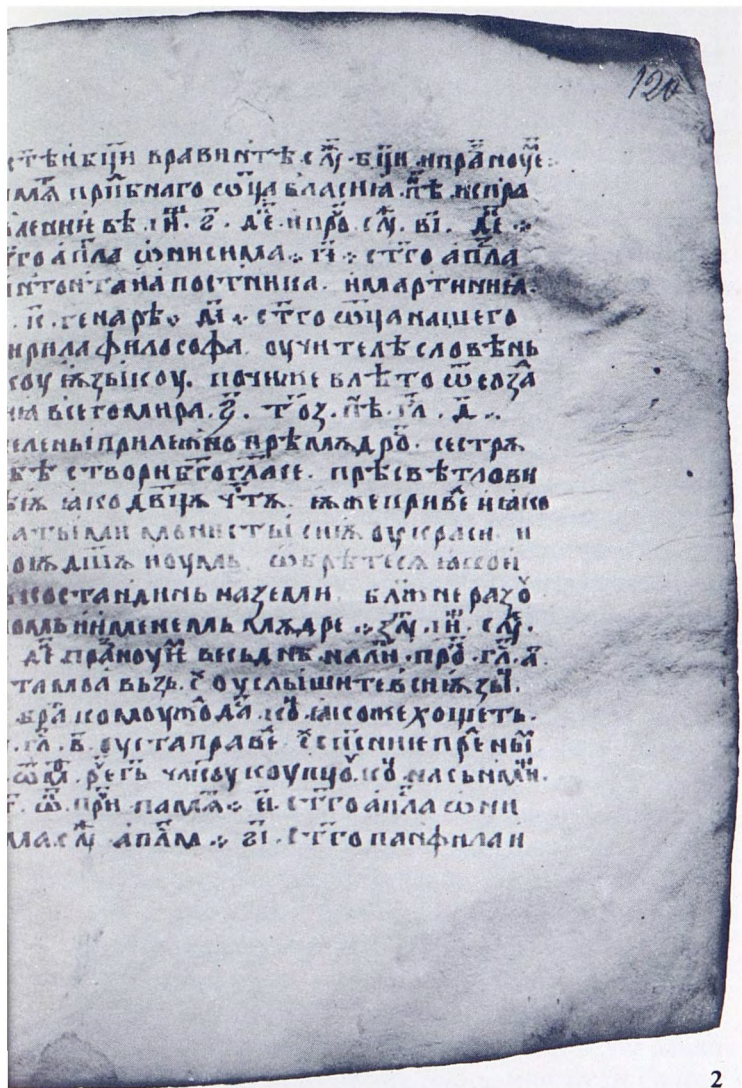
Първият етап на писмената култура в пределите на България бил изразен в употребата на „черти и резки“. Това са многобройните знаци вероятно от прабългарското руническо писмо /подобно на орхоно-енисейското старотюркско руническо писмо/, които се срещат често издълбани върху керамични съдове, тухли, керемиди, каменни блокове и др. при разкопките на ранносредновековни български селища и некрополи на територията на СССР, България, Румъния и Югославия. Тези знаци се обозначават като загадъчни, тъй като техният смисъл все още не е изяснен. В някои случаи те са свързани в цели надписи и това свидетелствува, че са представлявали примитивна графическа система, използвана от славяните и прабългарите още при тяхното заселване на Балканския полуостров.⁵

Съседството и непрекъснатите взаимоотношения на българската държава с Византия имали като следствие сравнително ранното използване на гръцкия език и писменост в канцеларията на българските ханове. В периода VIII–IX в. българските владетели водели на гръцки език кореспонденцията си с византийските императори, с владетелите на други държави и с църковните глави на Цариград и Рим; на него те прославяли в многобройните си каменни надписи своите подвизи и делата на приближената си родово-племенна аристокрация; известявали за извършени строежи; записвали условията на сключени договори; издавали разпореждания; поставяли надгробни надписи на приближените си „сътрапезници“ и т. н.⁶ Чисто българското историческо съдържание и литературните достойнства на някои от тези надписи дават основание да се смята, че началото на българското литературно творчество трябва да бъде отнесено към първото десетилетие на VIII в. То е тясно и неразривно свързано с появата и развитието на българската държавност. Както в западноевропейските страни първоначално литературата се развивала на латински език, така и в България в своя ранен стадий тя използвала гръцкия език и

Кирил и Методий. Стенопис от църквата „Сан Клементе“ в Рим. IX в.

надгробният надпис на неизвестен по име монах, починал през 871 г.,¹¹ надписите върху оловните печати на княз Борис,¹² надписите върху оловния печат на кана багатур Йоан Ирхитуин¹³ и върху сребърната чаша на великия жупан Сивин¹⁴ и др.

Широката употреба на гръцкия език и писменост в България както през езическия период, така и след покръстването била свързана преди всичко с дейността на държавната власт и църквата; тази дейност обаче създавала условия за двуезичие в някои среди на българската феодална аристокрация, което можело да има опасни последици.

Латинският език и писменост били използвани в България главно за църковни нужди и в богослужението по време на сравнително краткотрайното пребиваване на римското и немското духовенство в страната през 866–870 г. Три фрагментирани средновековни латински надписи от този период, намерени в Плиска и Преслав,¹⁵ документират една от фазите в развитието на предкирило-методиевската писменост в България. Традициите за използване на латинския език и пис-

меност били по-силно изразени при среднодунавските славяни във Великоморавия, Панонското княжество, Каринтия и Хърватско, където римската църква успяла за по-продължително време да укрепи своите позиции и да окаже по-силно влияние върху духовния живот.¹⁶

ПЪРВОНАЧАЛНА ДЕЙНОСТ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ. Опитите за създаване на „устроено“ славянско писмо и на славянска богослужебна книжнина били увенчани с успех от Константин-Кирил Философ и от неговия брат Методий. За живота и дейността на двамата славянски просветители са запазени сведения в голям брой старобългарски, славянски, латински и византийски исторически извори.¹⁷ На тях са посветени множество изследвания, които през последните две столетия обособиха един самостоятелен клон на славистичната наука — кирило-методиевската проблематика.¹⁸

Кирил и Методий били родом от Солун, втория по значение градски и военно-административен център на Византийската империя. Този град през VI–VII в. често бил нападан и обсаждан от славяни и прабългари, част от които се заселили на север от него. В самия град през VII–IX в. обитавало значително по брой славянско население от българската група. Това обстоятелство превърнало Солун в център, където с най-голяма острота стоял проблемът за приобщаването на славяните към Византийската империя и нейната политика.

Кирил, който при своето кръщение бил получил името Константин, е роден през 826 или 827 г., а Методий — през 815 г. Баща им Лъв имал сан друнгарий и изпълнявал длъжността подстратег/военен управител/ на Солунската тема. Майка им се казвала Мария. В Краткото Кирилово житие е посочено: „Отечеството на този преподобен наш отец Кирил беше триславният и велик град Солун, в който се и роди. Той беше родом българин. Роди се от благоверни и благочестиви родители. Баща му се казваше Лъв, а майка му Мария — богати и първи в този град.“¹⁹

Кирил проявявал още от ранно детство голяма склонност към учението. В юношеската си възраст той написал на гръцки своето първо книжовно произведение — „Похвала на св. Григорий Назиански“. Ученолюбието и природните дарби на младежа привлекли вниманието на логотета на Византийската империя Теоктист. По негово настояване през 843 г. Кирил постъпил в императорската Магнаурска школа в Цариград. Преди заминаването си за византийската столица — отново на гръцки — той написал своята втора книжовна творба — „Соломонова молитва“. В Цариград само за три месеца усвоил граматиката, след което

се заел с изучаването на други науки: „Изучи Омира и геометрията, а при Лъв и Фотий — диалектиката и всички философски науки, а освен тях и риторика, и аритметика, и астрономия, и музика, и всички други елински изкуства.“ Негови учители в Магнаурската школа били бившият солунски митрополит Лъв Математик и бъдещият цариградски патриарх Фотий. Дружбата с тези бележити византийски дейци дала отражение върху възгледите и по-сетнешната дейност на Кирил. Логотетът Теоктист пък въвел талантливия младеж в дворецовите среди и се опитал да го използва за държавна дейност. След завършването на Магнаурската школа Кирил станал свещеник и бил назначен за библиотекар на патриаршията в цариградската църква „Св. София“. Скоро обаче той се оттеглил в една монашеска обител край Босфора.²⁰

През 850 г. по настояването на Фотий Кирил заел неговото място в Магнаурската школа и започнал да „преподава философия на местни жители и чужденци със съответния служебен чин и заплаща“. Той бил вече твърде популярен поради успешния си диспут през 847 г. със сваления патриарх Анис /843–847/, наречен още Йоан Граматик, който бил упорит привърженик на иконоборството.²¹

Преди 855 г. заедно със своя учител Фотий Кирил взел участие в мисията при сарацините /арабите/, която имала не само църковно-религиозен, но и политически характер. Тогава именно двамата посетили Багдад.²²

След завръщането си от това отговорно пътуване Кирил Философ първоначално се уединил „в безмълвие“, а след това отишъл в манастира на планината Олимп /в Мала Азия/, където се бил оттеглил вече неговият брат Методий.²³

Данните за ранния период от живота и дейността на Методий са оскъдни. Неговият житиеписец отбелязва, че той произхождал от „много добър и почтен род“, известен в цялата Солунска област. Методий също се отличавал с високи умствени качества и придобил добро образование, поради което бил привлечен в областното управление на Византийската империя: „Най-сетне царят, като узна за неговите способности, даде му да управлява славянско княжество, като че ли предвиждаше, бих казал аз, че ще го изпрати за учител и пръв епископ на славяните, та да изучи всичките им обичаи и постепенно да ги обикне.“²⁴ Тук Методий прекарал от 843 докато 851 г., след което се оттеглил от заеманата военно-административна длъжност и се покаял в манастира „Св. Полихрон“ в планината Олимп в Мала Азия. Започнал нов период в живота на двамата братя,

пряко и тясно свързан със славянската и българската история.

СЪСТАВЯНЕ НА СЛАВЯНСКАТА АЗБУКА. По време на своето пребиваване в манастира двамата братя се отдали изключително на книжовна дейност — „беседвайки само с книгите“²⁵. Лаконичността на сведенията и в двете пространни жития добива по-голяма изясненост чрез важното известие в Пространното Климентово житие, от което се разбира, че именно тогава Кирил и Методий започнали усилена работа по съставянето на славянската азбука и превеждането на „боговдъхновените писания от гръцки на български език“. Те приобщили към своите занимания и малък кръг ученици.²⁶

В пространните жития на Кирил и Методий доминира разказът за чудодейното и боговдъхновено създаване на славянската азбука и за превеждането на свещените книги на славянски език. В Пространното Кирилово житие, като се изтъква, че великоморавският княз Ростислав поискал от Византия славянски проповедници, е казано: „Царят свика съвет, повика Константина Философа и като го накара да изслуша тази молба, рече му: „Зная, Философе, че си уморен, но потребно е ти да отидеш там, защото никой друг не може да свърши тази работа като тебе.“ Философът отговори: „Макар че съм уморен и болен тялом, аз с радост ще отида там, стига да имат само писменост на своя език.“ А царят му рече: „И дядо ми, и баща ми, и мнозина други са търсили такова нещо, но не са намерили; как мога аз да го намеря?“ Философът рече: „Кой може тогава да пише думите си на вода и да не си спечели името на еретик?“ А царят заедно с вуйчо си Варда му отговори: „Ако ти поискаш това, може да ти го даде бог, който дава на всички ония, които се молят без съмнение, и отваря на ония, които чукат.“ Философът си отиде и според стария си обичай се отдаде на молитва заедно с другите си сътрудници. И бог, който слуша молитвите на своите раби, скоро му яви това, и той веднага състави азбуката и започна да пише евангелските слова...“²⁷

В Пространното Методиево житие този разказ е изменен само в някои подробности: „Тогава царят каза на Константин Философ: „Чуваш ли, Философе, тези думи? Друг освен тебе не може да свърши тази работа. Тъй че ето ти много дарове и иди, като вземеш със себе си и брата си, игумена Методий. Защото вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски...“ И тогава бог яви на Философа славянските писмена и той, като устрои буквите, състави [евангелската] беседа.“²⁸

Начинът, по който житиеписците са представили съставянето на славянската азбука и прево-

да на свещените книги, свидетелствува, че те са създали легендарни разкази. Едва ли Кирил и Методий с подкрепата на своите ученици-сътрудници са могли да извършат това дело само за една година /862–863/ независимо от обстоятелството, че владеели славянския език и че Кирил Философ притежавал солидна филологическа подготовка. Всички данни сочат, че работата по съставянето на славянската азбука и по нейното устройване съобразно с фонетичните особености на славянския език е започнала твърде отдавна — още при първото оттегляне на Кирил и Методий в манастира „Св. Полихрон“ на планината Олимп. В това отношение категорично и точно е сведението в „Сказание за буквите“ на Черноризец Храбър: „Ако запиташ гръцките книжовници, като речеш: „Кой ви е създал буквите или превел книгите, или в кое време?“, то рядко измежду тях знаят. Обаче ако запиташ славянските азбукарчета, като речеш: „Кой ви е създал азбуката или превел книгите?“, всички знаят и в отговор ще рекат: „Св. Константин Философ, наречен Кирил; той ни създаде азбуката и преведе книгите и брат му Методий.“ И ако попиташ в кое време, то знаят и ще рекат, че през времето на гръцкия цар Михаил и на Борис, българския княз, и на Растица /Ростислав — б. а./, моравския княз, и на Коцел, блатненския княз, в годината 6363 от сътворението на света /855 — б. а./.“²⁹

Съставената през 855 г. от Константин-Кирил Философ славянска азбука била глаголицата.³⁰ Тази графическа система е първото славянско фонетично писмо, изцяло съобразено с особеностите на езика на славяните от българската група. В основата на Кирило-Методиевия славянски книжовен език лежи диалектът на солунските славяни, който по тип е източнобългарски. Това ясно личи от първите паметници на славянската книжовност, написани на глаголица. Славянската глаголица е съставена от Кирил Философ върху основата на гръцкото минускулно /курсивно/ писмо чрез неговото усъвършенствуване и пригаждане към фонетиката на езика на българските славяни.³¹

Първоначалните резултати от книжовната дейност на двамата братя намерили практическо приложение сред българските славяни. Данни за това се съдържат в Краткото Кирилово житие: „След това той /Кирил — б. а./ отиде на река Брегалница и там намери няколко от славянското племе покръстени. А пък които намери непокръстени, той ги покръсти и ги обърна в православната вяра и създаде им букви на славянски език. Тези, които обърна в християнската вяра, бяха 54 000.“³² Тази покръстителска мисия разкрива

първоначалното намерение на двамата братя да посветят плодовете на своето дело на българските славяни, за да ги приобщат към християнската религия и църква.

ХАЗАРСКАТА МИСИЯ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ. В края на 860 г. Кирил и Методий били натоварени лично от византийския император с важна църковна и дипломатическа мисия при хазарите.³³ Когато двамата братя пристигнали във византийското владение на Кримския полуостров Херсон, Кирил изучил до съвършенство еврейския език и книжнина с оглед на предстоящите му диспути с представители на юдейството и превел на гръцки език осемте части на еврейската граматика. Същевременно той се срещнал с представител на еврейското племе самаритани и успял да се запознае с техните книги. Малко по-късно Кирил намерил пак тук „евангелие и псалтир, написани с рошки букви“, и срещнал човек, който говорел на този език.³⁴

Все тук със съдействието на херсонския архиепископ, на местното духовенство и на гражданството Кирил успял да открие в морето мощите на римския епископ Климент /92–101/. Впоследствие той съставил Слово за пренасяне на мощите на св. Климент Римски, а също така и химн в негова чест.³⁵

От Херсон византийската мисия начело с Кирил Философ пристигнала в резиденцията на хазарския хаган. Тук се състояли няколко диспути с представители на юдейството относно същността на християнската религия и практика. Кирил влязъл в спорове и с привърженици на исляма. Независимо от обстоятелството, че в диспутите Кирил Философ удържал връх, резултатите от неговата мисия от църковно гледище били слаби: покръстили се около 200 хазари, а техният хаган в писмо до византийския император заявил, че наредил „всички да се покръстят доброволно“³⁶. От външнополитическа гледна точка успехът бил по-голям: хазарският хаган изразил съюзническа вяро- ност спрямо византийския император и освободил 200 пленени византийци.

Кирил Философ записал водените диспути по време на хазарската мисия и въз основа на тях съставил отделно полемично съчинение, което по-късно било преведено на славянски език от брат му Методий.³⁷

Непосредствено след завръщането си в Херсон Кирил Философ бил натоварен с нова християнска мисия при аланите, които живеели в околностите на Фула /град в западната част на Кримския полуостров, близо до Херсон/.³⁸

Към края на лятото на 861 г. Кирил Философ и Методий се завърнали в Цариград. Кирил до-

кладвал на императора за резултатите от мисията, след което се оттеглил в цариградската църква „Св. апостоли“. Смята се, че тогава той е започнал отново преподаване в Магнаурската школа, която била преустроена под ръководството на патриарх Фотий. Междувременно Методий пък бил убеждаван от византийския император и от патриарх Фотий да приеме да бъде посветен за архиепископ. След отказа му той бил изпратен за игумен на манастира „Св. Полихрон“, чието братство наброявало 70 монаси.

В историческите извори липсват конкретни данни относно същността и характера на книжовната дейност на Кирил и Методий след завръщането им от хазарската мисия. Самият факт, че по-късно двамата братя били поставени начело на великоморавската мисия, показва, че те са насочили своето внимание главно към занимания, свързани със славянската писменост и книжнина. Част от монашеското братство в манастира „Св. Полихрон“ съставлявало техният кръг от ученици и помощници в това дело.³⁹

2.

Великоморавската мисия на Кирил и Методий

ВЕЛИКОМОРАВИЯ И ПАНОНСКОТО КНЯЖЕСТВО В СРЕДАТА НА IX В. Независимо от обстоятелството, че Кирил и Методий и техните ученици, готвейки се за своята просветителска мисия, имали пред вид главно българските славяни, заселени във Византийската империя и в пределите на българската държава, конкретната историческа обстановка и намеренията на византийската дипломатия променили насоката и развитието на тяхната дейност.

Разширението на Франкската империя и на българската държава в областта на среднодунавските славяни през първата половина на IX в. ускорило процеса на държавно изграждане сред тях. В началото на 30-те години се оформили две славянски княжества — Моравското, начело на което стоял Моймир, и Нитранското, възглавявано от Прибина. Моравското княжество укрепило значително своите позиции по време на управлението на княз Ростислав /846—870/, когато трябвало непрекъснато да устоява на пристъпите на немската политическа и църковна експанзия.⁴⁰

Разпространението на християнството в областта на среднодунавските славяни /чехи, моравци, панонци и др./ започнало още в края на VIII и началото на IX в. То било извършвано главно от немски свещеници, подпомагани активно от Рим. Дейността на немското духовенство, съпроводена

с усилен немска колонизация, заплашвала сериозно независимостта на Великоморавия. Опитът на княз Ростислав през 855 г. да преустанови тази дейност довел до влошаване на отношенията между Великоморавия и Немското кралство. Отрицателното отношение спрямо немското духовенство създавало условия за проникване на византийското църковно влияние и за проповядване на християнството от различни мисионери — римски, византийски и немски.⁴¹ С цел да създаде самостоятелна църква с проповядване на роден език княз Ростислав още през 860 г. се обърнал към римската църква, която отказала да изпълни молбата му. Отказът го поставил в изключително затруднено положение при борбата му с немското духовенство.

Изострената обстановка в отношенията на Великоморавия с Немското кралство се оказала благоприятна за формирането на една нова държава на среднодунавските славяни — Панонското княжество начело със сина на Прибина Коцел /861—874/, който в своята външна политика клонял към Великоморавия.⁴²

Междувременно през 861—862 г. бил изграден българо-немски военно-политически съюз, насочен срещу Великоморавия и разбунтувалия се против баща си крал Людовик Немски маркграф на Източната марка Карломан. Съюзът усложнил твърде много обстановката в среднодунавските земи и поставил под сериозна заплаха великоморавската държава.⁴³ За да неутрализира немското църковно и културно проникване и да се противопостави на създадения българо-немски военно-политически съюз, княз Ростислав потърсил помощта на Византийската империя.⁴⁴ Неговото пратеничество пристигнало в Цариград през 862 г. и връчило на византийския император Михаил III послание, в което се отбелязвало следното: „Нашият народ се отметна от езичеството и държи християнския закон, но нямаме такъв учител, който да ни обяснява на наш език истинската християнска вяра, та и други страни, като видят това, да направят като нас. Затова, господарю, изпрати ни такъв епископ и учител.“⁴⁵

Изборът на византийския император и на патриарха естествено паднал върху братята Кирил и Методий, които били най-подходящи за тази мисия. През 862—863 г. при активната помощ на своите ученици, излъчени от българските славяни, Кирил и Методий се заели усилено с превеждане на богослужебната литература от гръцки на

Изображение на Кирил и Методий в Менология на Василий II. XI в., Библиотека на Ватикана

1

1/3. Изображения на Кирил и Методий от Радзивилдовската /Кьонигсбергската/ летопис, руски книжовен паметник от XV в. Библиотека на Съветската Академия на науките — Ленинград

славянски език. Според сведения на съвременници⁴⁶ те превели на първо място Изборното /Неделното/ евангелие и Апостола /избрани места от Деянията и Посланията на апостолите/, Псалтира, Молитвослова /избрани служби — молитвословия и песнопения за кръщение, брак, погребение и др./, Октоиха и Постния триод,⁴⁷ т. е. превели всичко онова, което в средата на IX в. било прието и установено във византийското богослужение.

ПЪРВОНАЧАЛНАТА ДЕЙНОСТ НА КИРИЛ И МЕТОДИЙ ВЪВ ВЕЛИКОМОРАВИЯ. През есента на 863 г. Кирил и Методий заедно със своите ученици потеглили от Цариград към Великоморавия. Във Велеград, столицата на великоморавската държава, те били посрещнати с големи почести от княз Ростислав. С негово съдействие Кирил Философ открил тук училище за подготовка на славянски духовници и така разширил кръга на своите ученици. В църквата богослужението се извършвало на славянски език и се положили основите за изграждането на самостоятелна славянска църковна организация. Наскоро след това Кирил превел целия църковен чин /Требника и Служебника/ и научил славянското духовенство на различни църковни служби /„утренната, часовете, вечернята, повечерието и литургията“⁴⁸/.

Още в началото на мисията си във Великоморавия Кирил и Методий продължили своята дейност за обогатяване на славянската книжнина преди всичко с богослужбни книги. С това те поставили основите на Великоморавската книжовна школа, в кръга на която влизали както доведените от тях ученици от българските славяни, така и новообучените и приобщени ученици от моравските славяни; тя била първата книжовна школа, създадена в славянска страна. Поради дотогава с говоримия славянски език на моравското население в старобългарския книжовен език, на който били написани първите славянски богослужбни книги, проникнали известен брой моравизми (пъкъль, постъ, нагль, законьникъ и др.), за което свидетелствуват някои ранни глаголически паметници, създадени във Великоморавия — Виенските листове, Пражките фрагменти и др.⁴⁹ Още тогава Кирил поставил основите на славянската литургия, която заимствувала някои елементи от римската и цариградската, но въпреки това се отличавала със своята самобитност.⁵⁰

Във Великоморавия славянските просветители престояли повече от три години /40 месеца/.⁵¹ През пролетта на 867 г. те решили да заминат заедно със своите моравски ученици за Цариград, за да ги посветят в църковен сан. По пътя бил разширен обсеget на тяхната мисия сред среднодунавските славяни. По настояване на княз Коцел Кирил останал в Панония в продължение на шест месеца и обучил нови 50 ученици. По време на своята активна просветителска, книжовна и църковна дейност в двете славянски княжества двамата братя успели да измолят освобождаването на 900 византийски пленници.⁵²

На път за Цариград Кирил и Методий и техните ученици пристигнали във Венеция, която тогава била византийско владение. Тук Кирил Философ влязъл в спор с привържениците на триезичната догма и защитил блестящо правото на съществуване на славянската писменост и книжнина с думите: „Не пада ли от бога дъжд еднакво за всички? Също и слънцето не грее ли на всички? Не дишаме ли всички еднакво въздух? Как вие не се срамувате, като определяте само три езика, а искате всички други племена и народи да бъдат слепи и глухи? Кажете ми: дали смятате бога за безсилен, та да не може да даде това, или го смятате за завистлив, та не иска [да го даде]? Ние пък знаем много народи, които имат книги и въздават слава на бога всеки на своя език. Известно е, че такива са арменците, персите, абазгите, иверите, сугдите, готите, аварите, тирсите, хазарите, арабите, египтяните, сирийците и много други...“⁵³ Кириловото „прение“ с триезичниците, записано от са-

те били поставени не само пред задачата да защитят дейността си като славянски просветители и учители, но и да оправдаят догмите на своята „права вяра“. Своите възгледи Кирил изложил в съставеното тогава от него съчинение под заглавие „Написание за правата вяра“ — неговия последен книжовен труд, написан на славянски език. То е ценен извор за църковноканоническите възгледи на двамата братя и на техните ученици и свидетелство, че те не са отстъпили от позициите на цариградската църква: „Така аз изповядвам вярата си наедно с родния си брат Методий, мой сътрудник в служенето на бога. Защото в нея е спасението и надеждата и нея ние двамата предаваме на нашите ученици...“⁶¹

МЕТОДИЙ — АРХИЕПИСКОП НА ПАНОНИЯ И МОРАВИЯ. Княз Коцел поискал от папа Адриан II Методий да бъде ръкоположен за архиепископ на славяните. Със специална була до славянските князе Ростислав, Светополк и Коцел папата оповестил каноническо решение, което отговаряло напълно на това искане. Той поставил обаче едно важно условие в своята була — „литургията, Апостолът и Евангелието да се четат първо на латински, а след това на славянски“⁶². Тази була била по същество папска защита на славянската книжовност и богослужение и основа за изграждането на самостоятелна славянска църковна организация сред среднодунавските славяни, подчинена на римската църква. Непосредствено след получаването на булата, в края на 869 г., княз Коцел изпратил намиращия се при него Методий заедно с 20 други „почитани мъже“ да бъде ръкоположен за архиепископ на Панония с център Сирмиум — Срем /дн. Сремска Митровица/.⁶³ Тъй като този град тогава се намирал в пределите на българската държава, Методий се установил в столицата на княз Коцел — Блатноград. Обхватът на църковния диоцез, в който Методий бил едновременно и папски легат, включвал териториите на днешна Унгария, Словакия, Моравия, Каринтия и част от Хърватско.⁶⁴

Ръкополагането на Методий за архиепископ на Панония и назначаването му за папски легат засегнали сериозно интересите на немското духовенство. През ноември 870 г. Методий бил призван да се яви на събора в Регенсбург и бил обвинен, че проповядва и учителствува в чужда област. Той бил осъден и изпратен в Германия в манастира Елванген, където останал като затворник в продължение на две години и половина.⁶⁵ Неблагоприятната политическа обстановка във Великоморавия през 869—870 г. довела до утвърждаването на княз Светополк и на немското политическо и църковно влияние в страната, което заплашило се-

риозно разпространението на славянската писменост и книжнина.⁶⁶

През 873 г. отношенията между папството и немското духовенство се обтегнаха и папа Йоан VIII, макар и със закъснение, се намесил решително, за да освободи Методий и да възстанови правата му на архиепископ на Панония. През май 873 г. папата изпратил писмо до сина на крал Людовик Немски—Карломан — с молба да съдейства за освобождаването на Методий, който да може „свободно да изпълнява епископските си функции съобразно стария обичай“⁶⁷. В писмата си до залцбургския архиепископ Адалвин и до епископите на Пасау и Фрайзинг Херменрих и Анон папата решително осъждал тяхното отношение към Методий и разкривал проявените спрямо него жестокости. В писмото си до Херменрих той писал следното: „Наистина чия жестокост, да не кажем на епископ, но на какъвто и да е светски човек, а дори и на тиранин, или чия зверска свирепост ти не надхвърли и не надмина със своята дързост, като подложи нашия брат и съепископ Методий на затворнически наказания, като най-сурово и безчовечно го наказва да стои продължително време под открито небе на зимен студ и дъждове, като го отдели от повереното му ръководство на църквата и като достигна до безумието да го довелат на епископски събор и да го биеш с конски бич...“ Папата заплашвал, че ако Херменрих не се яви в Рим, за да даде обяснение за своите постъпки, ще бъде отлъчен от църквата. С уреждането на всички въпроси, свързани с освобождаването на Методий, от папския престол бил натоварен епископ Павел Анконски. Папа Йоан VIII обявил и църковно запрещение: „... всички кралски епископи да не служат мяса, сиреч литургия, докато държат Методия [затворен]...“⁶⁸

През септември 873 г. Методий най-после бил освободен. Първоначално той отишъл при панонския княз Коцел. Под заплахите на немските епископи князът се принудил да изпрати Методий във Великоморавия. Папа Йоан VIII ръкоположил сега Методий за архиепископ на Моравия със седалище Велеград. Княз Светополк го приел и отново му поверил „всички църкви и всички духовници по всички градове“. Повторното завръщане на Методий във Великоморавия било свързано с нов разцвет на делото на славянската писменост и книжнина, с организирането на самостоятелна моравска църква и с пълното налагане в нея на богослужението на славянски език. Методий разширил кръга на разпространението на християнството сред славяните, като съдействувал за покръстването на славянското племе, живеещо по долината на р. Висла, и на неговия княз.⁶⁹

Немското духовенство и неговите привърженици във Великоморавия не се примирили с претърпяното поражение. Срецайки до известна степен подкрепата на княз Светополк, те отново започнали атаките срещу Методий и неговото дело. Този път те действували в съюз с римското духовенство. Неуспехите на папството в неговата борба срещу цариградската църква довели и до промяна в отношението му към славянското богослужение. Папа Йоан VIII през юни—юли 879 г. забранил извършването на богослужението във Великоморавия на славянски език. На Методий било позволено само да проповядва или да държи беседи пред народа на неговия език.⁷⁰ Методий не се съобразил с папската забрана и продължил да отслужва литургията на славянски език, заради което в началото на 880 г. бил изправен пред папския съд в римската църква „Св. апостоли Петър и Павел“. Тук той защитил правото да се използва славянският език като литургичен и изразил преданост към римската църква и нейните догми. В стремежа си да запази славянската книжовност Методий трябвало да отстъпи от своята вяроност спрямо цариградската църква.

С писмо до княз Светополк от юни 880 г. папа Йоан VIII потвърдил правото на използване на славянския език в богослужението с известни ограничения: на него можело да се четат само проповедите и деянията на Исус Христос. Междувременно на папски събор за епископ на Нитра бил ръкоположен отявленият враг на славянското богослужение и книжовност и личен неприятел на Методий — Вихинг.⁷¹ Този акт ясно показал, че римското духовенство възнамерява да продължи борбата срещу Методий и неговото дело.

Интригите срещу Методий не спрели и след неговото завръщане от Рим с връчените му папски писма. В техния център стоял отново Вихинг, който дори си послужил с фалшифицирано и измислено папско писмо, за да го оклевети. Методий бил принуден да се оплаче с писмо на папата. На 23 май 881 г. папа Йоан VIII му отговорил, че не е писал никакво друго писмо, освен изпратеното до княз Светополк и че не е упълномощавал с нищо нитранския епископ. Папата уверил Методий в своята лоялност и подкрепа.⁷²

Непосредствено след това Методий бил извикан от византийския император Василий I Македонец чрез пратеничество до княз Светополк. През зимата на 881 г. Методий потеглил за Цариград и пристигнал тук в началото на 882 г. Той бил посрещнат с радост и почести от императора, който похвалил неговото учение и дейност във Великоморавия и задържал при себе си от учениците му „един свещеник и един дякон заедно с книги-

те“. Надарен богато, Методий бил изпратен тържествено от императора и патриарха.⁷³

След завръщането си от Цариград Методий се отдал изключително на книжовна дейност. Той ръкоположил от своите ученици двама за свещеници — те били добри бързописци — и с тяхна помощ превел в продължение на шест месеца от гръцки на славянски език всички библиейски книги освен „Макавеите“⁷⁴. След това написал канона в чест на св. Димитър Солунски,⁷⁵ превел Номоканона /църковните правила и решенията на съборите за устройството на църквата/ и Патерика /отческите книги, т. е. разкази за живота на различни монаси/ и взел участие при написването на Пространното житие на своя брат Кирил.⁷⁶ Методий се заел също с превеждането на някои негови съчинения и продължил да обогатява славянската книжнина с проповеди, молитви и песнопения, някои от които преведени от латински.⁷⁷

Същевременно Методий продължавал да води упорита борба срещу нападите на немското духовенство. Той обаче бил изолиран от върховната държавна власт, понеже княз Светополк открито започнал да покровителства немското и римското духовенство.⁷⁸

Непосредствено преди смъртта на Методий обученото от него славянско духовенство във Великоморавия наброявало 200 души /свещеници, дякони и поддякони/. В предсмъртния си час той оставил за свой приемник най-добрия от учениците си, Горазд, който владее славянски и гръцки и бил изключително начетен в латинските богослужбени книги. Него Методий ръкоположил и за архиепископ на Моравия. Горазд произхождал от моравската аристокрация и това обстоятелство не било без значение при определяне на неговия избор. Уморен от своята продължителна дейност и от непрестанните борби, Методий починал на 6 април 885 г. във Велеград. Учениците му отдали подобаващите почести, извършили опелото на латински, гръцки и славянски език и го погребали в местната съборна църква.⁷⁹

3.

Дейността на Кирило-Методиевите ученици в България

ПЪРВОНАЧАЛНИ ОПИТИ ЗА ХРИСТИЯНСКА ПРОПОВЕД И БОГОСЛУЖЕНИЕ НА СЛАВЯНСКИ ЕЗИК В БЪЛГАРИЯ. Съставянето на славянската азбука и създаването на славянска богослужерна книжнина на старобългар-

ски език не останали в тайна за българския княз Борис и за приближените му. Както азбуката, така и богослужебната книжнина им били особено необходими — главно за укрепване на християнската вяра сред населението на държавата, което в преобладаващата си част било славянско. Много исторически факти свидетелствуват, че още преди идването на учениците на Кирил и Методий в България е имало опити за християнска проповед и богослужение на славянски език.

Както бе отбелязано, непосредствено преди хазарската си мисия Кирил Философ покръстил на р. Брегалница 54 000 български славяни и проповядвал сред тях на родния им език.⁸⁰ През 867–869 г. пребиваващите нееднократно в Рим български пратеничества, изглежда, са имали възможност да се запознаят с делото на Кирил и Методий и на техните ученици, които тогава също се намирили там. Този пръв досег на представители на българската феодална аристокрация със славянската книжовност вероятно е оказал влияние върху проектите за изграждане на самостоятелна българска църква с богослужение на славянски език.⁸¹ Едно кратко сведение в Пространното Климентово житие позволява да се допусне, че при своето пътуване за Цариград през зимата на 881–882 г. Методий и неговите ученици са минали през България, при което българският княз Борис за пръв път имал възможност пряко да се запознае с делото им. „Освен това великият Методий тогава непрекъснато дарявал с благодеянията на словото си и българския княз Борис, който живял през времето на византийския император Михаил и когото по-рано бил направил свое духовно чедо и бил привлякъл чрез прекрасния си във всичко език.“⁸² Някои съвременни изследвачи предполагат, че останените от Методий в Цариград негови ученици — „един свещеник и един дякон заедно с книгите“⁸³ — впоследствие са били изпратени в България, където положили основите на славянското богослужение и книжовност.⁸⁴ Самият факт, че още преди прогонването на Кирило-Методиевите ученици от Великоморавия българският княз Борис „жадувал за такива мъже“ — славянски просветители, „каквито той с голямо желание търсел“⁸⁵, — красноречиво свидетелствува, че идеята за налагане на славянския език в богослужебния живот на България и за развитие на славянска книжовност е възникнала много преди 886 г. и че са били правени опити за нейното осъществяване.⁸⁶

ПРОГОНВАНЕТО НА КИРИЛО-МЕТОДИЕВИТЕ УЧЕНИЦИ ОТ ВЕЛИКОМОРАВИЯ И ПОСРЕЩАНЕТО ИМ В БЪЛГАРИЯ. След смъртта на Методий борбата между неговите уче-

ници и привържениците на Вихинг се разгоряла с голяма сила. Тя се водела за архиепископския престол на Великоморавия, на който Методий поставил своя ученик Горазд.⁸⁷ В стремежа си да запази господството на римската църква новият папа Стефан V /885–891/ се намесил решително в църковните работи на Великоморавия в полза на Вихинг и неговите привърженици. През втората половина на 885 г. папата категорично забранил да се отслужват литургии и свещени служби на славянски език: употребата му се допускала само за разясняване на евангелските текстове и за проповед. Папата обявил ръкополагането на Горазд за незаконно и му забранил да служи дотогава, докато не се яви лично пред него, за да му даде обяснение „със собствената си уста“⁸⁸. Опрели се на подкрепата на княз Светополк, Вихинг и неговите привърженици започнали упорита борба за премахване на славянското богослужение и свързаната с него книжнина. Те успели да осъществят всички папски указания. Горазд бил насилствено прогонен от архиепископския престол.

Жестоко било отношението към най-приближените на Методий ученици — Горазд, Климент, Лаврентий, Наум и Ангеларий, — които с мнозина други били оковани във вериги и хвърлени в затвора. Тук те били подложени на мъчения, а Горазд вероятно е бил убит. През зимата на 885–886 г. Климент, Наум, Ангеларий и други от учениците били изведени от Велеград, съблечени голи, заплашени с убийство и накрая прогонени извън пределите на Великоморавия.⁸⁹

Съществуващите в България условия довели Методиевите ученици до мисълта да потърсят не само лично убежище, но и закрила на славянската просвета и книжовност, на богослужението на славянски език при българския княз Борис: в България отдавна християнството било въведено като държавна религия и била изградена българската църква; тук се чувствувала остра липса от духовенство, което да извършва богослужението и християнската проповед на славянски език, говорен от по-голямата част от населението на държавата. Естествено било учениците на Кирил и Методий да потърсят убежище в една страна, в която имало благоприятна почва за разпространение на славянската писменост и книжнина. С това обстоятелство се обяснява тяхното горещо желание да отидат в България, за което споменава изрично и Климентовият житиеписец: „...те закопнели за

Изображение на Климент Охридски, стенопис от 1295 г. в църквата „Св. Климент“ в Охрид

България, за България си мислели и се надявали, че България била готова да им даде спокойствие.“ За да могат незабелязано и безпрепятствено да се придвижват, Методиевите ученици били принудени да се разделят и да се пръснат на различни страни. Климент, Наум и Ангеларий се отправили към Дунава.⁹⁰

По Дунава те стигнали до „най-прочутия от крайдунавските градове“ — Белград, — където се представили на военния наместник на българския владетел, който носел титлата бори таркан; той, след като разбрал кои са, ги изпратил при „българския княз Борис. . .“, защото знаел, че Борис жадува за такива мъже. Затова той ги оставил да се съвземат от дългото пътуване и след това ги изпратил на княза като скъпоценен дар и му съобщил, че тези мъже са именно такива, каквито той с голямо желание е търсел.“⁹¹

В столицата Плиска Климент, Наум и Ангеларий били посрещнати с голяма почит от българския княз и от неговите приближени. Тук те получили одежди, които съответствували на техния свещенически сан, подходящи жилища и всичко необходимо. Самият княз водел продължителни разговори с тях, при които тримата славянски просветители разкривали пред него философската същност и историята на християнството.⁹²

С голямо внимание към Климент, Наум и Ангеларий се отнасяли и приближените на владетеля, „които се отличавали от другите с достойнството на рода си и с голямо богатство“. Прави впечатление, че Методиевите ученици не се решавали да посещават домовете на мнозина, а само тези, които князът им позволявал. По всичко изглежда, че Борис се е стремил първоначално да не дава голяма гласност за присъствието на славянските просветители в Плиска, тъй като се боял от противодействието на византийското духовенство, което се намирало в страната. Същевременно той започнал широка подготвителна работа, за да се създадат в различни области на България подходящи условия за дейността на славянските просветители и свещенослужители. Междувременно при пребиваването в Плиска Климент и Наум били настанени в дома на болярина Есхач, който имал сан сампис, а Ангеларий живеел в дома на болярина Чеслав. „Но Чеслав не можал дълго да се наслаждава на неговото присъствие в живота“, тъй като Ангеларий скоро починал.⁹³

През 886 г., не дълго подир идването на Климент, Наум и Ангеларий, в България пристигнали и други от прогонените от Великоморавия ученици на Кирил и Методий. Тяхната одисея е описана накратко в първото и най-старо житие на Наум. Немците продали в робство на еврейски тър-

говци онези от славянските свещенослужители, които били по сан презвитери и дякони. Отведени на тържището за роби във Венеция, те били откупени от приближен на императора човек, който ги завел във византийската столица и известил за тях на Василий I. Наредено било да им бъдат върнати предишните санове и чинове и да им се дадат различни църковни служби. Някои предпочели да останат в Цариград, а други дошли в българските земи.⁹⁴ Между тях бил и презвитер Константин.

Предполага се, че спасените от робство и отведени в Цариград славянски просветители и свещенослужители са влезли в досег с намиращия се тогава на учение там син на княз Борис — Симеон, — който се сблизил с тях и им оказал съдействие да заминат с него за България.⁹⁵ Прави впечатление, че лично византийският император проявил не само благосклонно отношение, но и грижи към Кирило-Методиевите ученици. Стремехът на част от тях да заминат за българската земя не срещнал противодействие от страна на византийските управници.

Първоначално в разговорите и многобройните си срещи с Климент, Наум и Ангеларий княз Борис и приближените му боили обмисляли планове за широка дейност за обучаване на църковен клир от славянското население, който да извършва богослужението на славянски език, и за разгръщане на просветно-книжовна дейност. След идването от Цариград и на други ученици на славянските просветители изпълнението на тази задача придобило реални очертания. Тогава именно било решено да бъдат създадени две средища за обучение на славянски църковен клир и за просветно-книжовна дейност — едното в областта Кутмичевица с център Охрид, а другото — в Североизточна България с център Плиска. Впоследствие тези огнища послужили като основа и за формирането на двете главни школи в старобългарската книжовност. Климент трябвало да замине за областта Кутмичевица, а Наум и другите славянски просветители останали в североизточните български предели.⁹⁶

ДЕЙНОСТТА НА КЛИМЕНТ В ЮГОЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ. Климент произхождал от българските славяни.⁹⁷ В Краткото негово житие той е наречен направо българин: „Този велик наш отец и светилник на България бил по род от европейските мизи, които обикновено народът знае и като българи.“⁹⁸ Климент принадлежал към първоначалния кръг ученици на Кирил и Методий, формиран още при уединението им в малоазийския манастир „Св. Полихрон“. Редом с Горазд, Наум, Ангеларий и Сава той бил по време на великоморавската мисия един от най-изтъкнатите

дейци — „избрани и корифеи на групата“⁹⁹.

След смъртта на Горазд Климент се очертава като ръководна фигура сред Кирило-Методиевите ученици. По отношение на България той играл онази роля, която Кирил Философ имал във великоморавската мисия.

За да улесни и подготви дейността на Климент в Кутмичевица, княз Борис извършил някои промени и издал редица разпоредби. Дотогавашният управител на тази област комит Котокий /вероятно от прабългарски произход/ бил заменен с нов — Домета, който трябвало да оказва пълно съдействие на Климент в неговата дейност. Жителите на областта Кутмичевица получили нареждане да приемат презвитер Климент с почит, да му предоставят всичко щедро и да го удостоават с дарове. Князът подарил на Климент три къщи в Девол, които преди това принадлежали на комитски род, а също така места за почивка около Охрид и Главиница.¹⁰⁰

Климент започнал своята дейност в Кутмичевица непосредствено след идването си. Първоначално той приобщил към християнството онези местни жители, които все още продължавали да се придържат към езическите вярвания и традиции. Неговата основна задача обаче била да подготви и да обучи на славянска грамотност и книжовност църковен клир, който да извършва богослужението на старобългарски език. С тази цел Климент непрекъснато обикалял областта: във всяка църковна енория имал по 300 ученици, а в цялата област те били 3500. „С тях той прекарвал повечето си време и им разкривал по-дълбоките места от писанията.“ Из средата на тези негови ученици бил излъчван низшият църковен клир: четци, поддякони, дякони и свещеници. Същевременно Климент имал приближени ученици, които го придружавали по време на неговите обиколки из областта и го подпомагали в дейността му. Те били с най-добра подготовка в богослужението и книжовността и съставлявали неговият кръг от ученици-книжовници. Климент развивал просветна и проповедническа дейност и сред младото поколение, за да може по-дълбоко да внедри християнството и славянската писменост.¹⁰¹

Център на дейността на Климент и на неговата книжовна школа станал построенят от него манастир „Св. Пантелеймон“ в Охрид. „Към него прибавил и друга църква, която по-късно направили архиепископска катедрала. Така в Охрид имало три църкви: една — съборна и две на свети Климент, които били по големина много по-малки от съборната, но по-красиви от нея със своята кръгла и сферична форма.“ Климентовото строителство на манастира и на посочените църкви би-

ло щедро подкрепяно и покровителствувано от княз Борис и целело „да премахне равнодушието на българите към божествените неща, да ги събира, привлечени от красотите на постройките“¹⁰².

В продължение на седем години Климент разгърнал в областта Кутмичевица огромна по размери и по съдържание дейност, която имала важни резултати и последици: той разпространил славянската писменост и книжнина и обучил многобройно духовенство, което да извършва богослужението на старобългарски език; създал книжовна школа с богати традиции и възможности — Охридската; разгърнал широко манастирско и църковно строителство, с което съдействувал за укрепването на християнския култ сред местното население и за окончателното изкореняване на езичесвото; обогатил славянската и старобългарската книжнина с нови произведения; помогнал за трайното налагане и утвърждаване на българското народностно чувство в югозападните предели на българската държава.¹⁰³

На осмата година от своето учителствуване, през 893 г., Климент Охридски бил ръкоположен за „първ епископ на български език“ в областите Драгувития /северно от Солун, населена от славянското племе драгувити/ и Велика /в Западните Родопи и по долината на Места, населена от славянското племе смоляни/ с център Тивериупол /дн. Струмица/, като същевременно бил натоварен от българския владетел „да надзирава и третия дял от българското царство, т. е. от Солун до Йерихо и Канина или Тасипият“¹⁰⁴. Така Климент при ръкополагането си за епископ получил и длъжността екзарх на югозападните български краища /Македония и Родопската област/.

Независимо от грижите си за църковната уредба на тази тъй голяма област Климент Охридски продължил своите литературни занимания и обогатил старобългарската книжнина с нови трудове. Той често се връщал от Велика в Охрид — „както за да види дали жителите на страната са силни духом. . . , така също и за да остане на покойствие в общение с бога в манастира си“. Очевидно Климент не е изоставил ръководството на създадената от него Охридска книжовна школа и е вземал активно участие в нейната дейност.¹⁰⁵ Тази школа излъчила голям брой книжовници, към които принадлежат и неизвестните житиеписци на Климент и Наум.¹⁰⁶ Пространното житие на Климент съдържа явни следи от своя старобългарски първообраз, написан от непосредствен ученик на бележития просветител — свидетел на делата и подвизите му: „А нас смирените и недостойните поради своята сърдечна доброта той ни беше направил по-близки от другите и ние винаги бяхме

с него, присъствувайки във всичко, което върше, което говореше и на което учеше чрез едното и другото.“¹⁰⁷

През 915 г. престарелият и изтощен от работа Климент се явил пред цар Симеон в Преслав с молба да бъде освободен от службата в поверената му епископия. Симеон категорично се възпротивил, твърдейки, че Климентовото отказване от епископската длъжност е лошо предзнаменование за свалянето му от престола и че не почива върху сериозни основания. Според житиеписеца в заключение на водената между двамата беседа царят казал: „Каквото и да говориш, не ще се подчиня, каквото и да правиш, не ще отстъпя, защото оттеглянето, мисля, е позволено само на недостойните, а ти си по-горе от всяко достойнство.“¹⁰⁸

Климент Охридски склонил да остане на своя епископски пост и се завърнал в манастира в Охрид, но непосредствено след това се разболял. Преди смъртта си той разделил своята движима и недвижима собственост, подарена му от княз Борис и от цар Симеон, на две части: едната оставил на епископията, а другата — на манастира „Св. Пантелеймон“¹⁰⁹.

Климент Охридски починал на 27 юли 916 г. и бил погребан в предната част на притвора на църквата в манастира „Св. Пантелеймон“. Тук неговите мощи се пазели до началото на XV в., след което били пренесени в охридската църква „Св. Богородица Перивлепта“, получила впоследствие името „Св. Климент“¹¹⁰.

НАУМ И НЕГОВАТА ДЕЙНОСТ. Наум¹¹¹ се родил и отрасъл в пределите на Мизия /България/. Той се присъединил към Кирил и Методий и участвувал в тяхната великоморавска мисия.¹¹² През 868 г. заедно с Климент получил в Рим духовното звание презвитер, което запазил до края на живота си.

За дейността на Наум в столицата Плиска и в североизточните предели на България до 893 г. са запазени сравнително оскъдни данни. Първоначално той извършвал църковнопроповедническа дейност. За това свидетелствуват неговата българска и гръцка служба, в които се отбелязва, че Наум „привлякъл населението към своя бог с проповеди и чудеса“, проповядвал в Мизия истинната и непорочна Христова вяра, и то така, че „в мизийската земя заблестяла светлината на неговото учение“. Самият Наум е окачествен като „светилник на цялото мизийско население“¹¹³. Същевременно той съдействувал за изграждането на църковната организация и за налагането на богослужение на славянски език в българската църква.

С дейната подкрепа на княз Борис Наум съз-

дал в Плиска книжовна школа, която вероятно е имала за свой център манастира край Голямата базилика.¹¹⁴ Той ръководел преписването и размножаването на основните славянски богослужебни книги, преведени от Кирил и Методий и техните ученици по време на великоморавската мисия. Под неговите непосредствени грижи и напътствия за обогатяването на старобългарската книжнина с преводни и оригинални творби работели изтъкнати книжовни дейци, като Константин Преславски, Йоан Екзарх и др. Ролята на Наум в това отношение е силно подчертана от Константин Преславски в пролога на „Учително евангелие“: „Добре е, братя, всякога да се започва с бога. . . Поради това и аз, скромният Константин, като се уверих от твоите молби, брате Науме, и от казаните по-горе заповеди, преклоних се пред твоето смирение. А всички вие, мои братя и синове, които искате да се поучите, не придирияйте на мен, дръзналия за това, но постарайте се да се насладите, като се пригответе да слушате. . . Затова и аз, смиреният, подканен, както рекох, да преведа тълкуванието на светото евангелие от гръцки език на славянски, като видях слова, по-високо стоящи от моето разбиране и сила, страхувах се и треперех. Но като се боях повече за бъдещата смърт поради непослушанието, то не можейки да напиша всичките, започнах само уставните неделни евангелия.“¹¹⁵

Когато през 893 г. Климент по настояване на княз Симеон бил ръкоположен за епископ, в Охрид бил изпратен презвитер Наум „да учителствува вместо него“. Наум бил не само Климентов заместник, но и помощник: „Той ръководеше във всичко светия Наум. Тоя пък до последното си издихание не се отдръпваше от неговото слово, но му помагаше във всичко, както някога Арон на Мойсей.“¹¹⁶ След 7-годишно учителствуване в Деволската епархия Наум се оттеглил в построяния от него през 900 г. „със средствата и повелението на благочестивия български цар Михаил-Борис и неговия син цар Симеон“ манастир на края на езерото край Охрид, наречен „Св. Архангел Михаил“. Впоследствие този манастир бил преименуван „Св. Наум“ в чест на именития български просветител. В старите фрески на манастирската църква княз Борис е изобразен като ктитор, а презвитер Наум — като кръстник на неговата дъщеря.¹¹⁷

В този манастир Наум прекарал 10 години: „Дивният Наум прекарвал повечето време в Девол отвъд езерото и там напътствувал населението с всемъдрите си поучения, като го освобождавал от дългата и праотеческа заблуда на дявола и спечелвал всички в стана на православието.“¹¹⁸

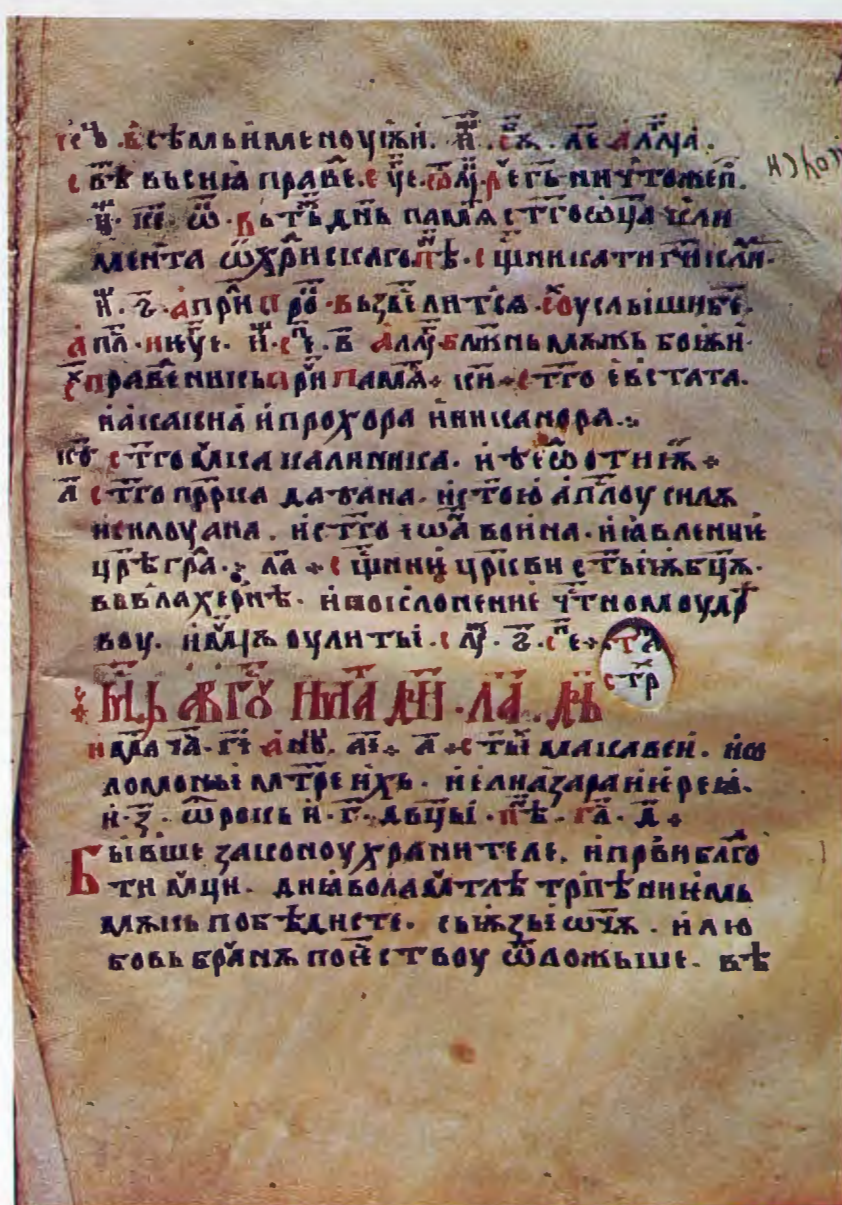
Наум починал на 23 декември 910 г. и бил погребан от своя другар и сподвижник епископ Климент Охридски в дясното крило на манастирската църква.¹¹⁹

ДРУГИ ДЕЙЦИ ОТ ПЛИСКОВСКО-ПРЕСЛАВСКИЯ КРЪГ. Видна фигура в организирането на книжовния живот в Плиска, а след преместването на столицата — и в Преслав бил и приелият монашески сан брат на княз Борис — Черноризец Докс. Ако Константин Преславски е бил подтикван към някои свои книжовни занимания от презвитер Наум, Йоан Екзарх е имал за вдъхновител и покровител Черноризец Докс. Поради това именно в пролога си към „Небеса“ бележитият старобългарски книжовник с дълбоко чувство на благодарност отбелязва: „А като минаха няколко години, честният човек, монахът Дукс, когато отидох да го посетя, настоя пред мене, като ми поръчваше и ме молеше да преведа тълкуванията на учителите. Припомняйки ми, той рече: „Каква друга работа имат поповете, освен да получават? И щом си поел тази служба, ти си длъжен да я вършиш.“ А аз, намирайки се между двете — грубостта и леността, — повече се уплаших от леността и от заплахата на бога...“¹²⁰

В оживената дейност, закипяла в българската столица и в цялата страна след 886 г., се включил и завърналият се от Цариград син на княз Борис — Симеон. Редом с Наум, Черноризец Докс, Константин Преславски и Йоан Екзарх той се очертал като един от големите книжовници на Плисковско-Преславската школа.¹²¹

УПОТРЕБАТА НА ГЛАГОЛИЦАТА И КИРИЛИЦАТА В БЪЛГАРИЯ. Преките ученици на Кирил и Методий при своето идване в България пренесли тук глаголическата графическа традиция. За това свидетелствуват, на първо място, най-ранните глаголически книжовни паметници /Киевски листове, Синайски псалтир, Синайски требник, Асеманиево евангелие, Зографско евангелие, Клоцов сборник, Рилски глаголически листове, Боянски глаголически палимпсест и др./,¹²² а така също и многобройните глаголически надписи-графити, намерени по стените на Симеоновата Златна църква в Преслав,¹²³ на старобългарските скални църкви край с. Мурфатлар /Басараб/ в Северна Добруджа¹²⁴ и др.

Климент Охридски и Наум обучавали своите ученици на глаголическото писмо, с което си служели във Великоморавия и Панония под ръководството на Кирил и Методий. В Плисковско-Преславската книжовна школа била извършена реформа, която засегнала както общия стил на глаголическата графическа система, така и някои страни на глаголическия правопис. Тук била въве-

Упоменаване на Климент Охридски в евангелски месецослов. Ръкопис 882, Апостол, л. 140. Национална библиотека „Кирил и Методий“ — София

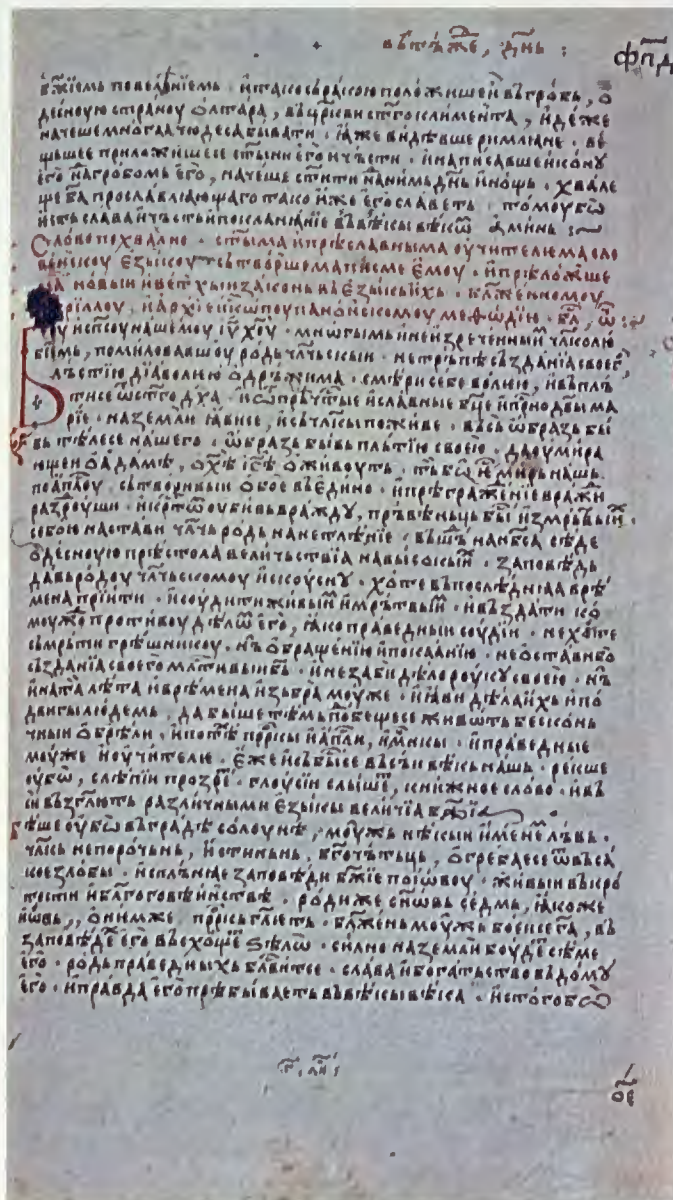
дена кръглата глаголица и били направени известни промени в правописната система. Промените проникнали твърде рано и в Охридската книжовна школа.¹²⁵ Вероятно именно тази реформа на глаголицата е имал пред вид Черноризец Храбър, когато пише, че създадените от Кирил Философ славянски букви „и сега още се нагласяват“¹²⁶.

Широката употреба на гръцкото унциално /заглавно/ писмо в канцеларията на българските владетели през продължителен период преди въвеждането на славянската писменост и книжнина изиграла важна роля за появата и развитието на една нова славянска графическа система в Бълга-

1

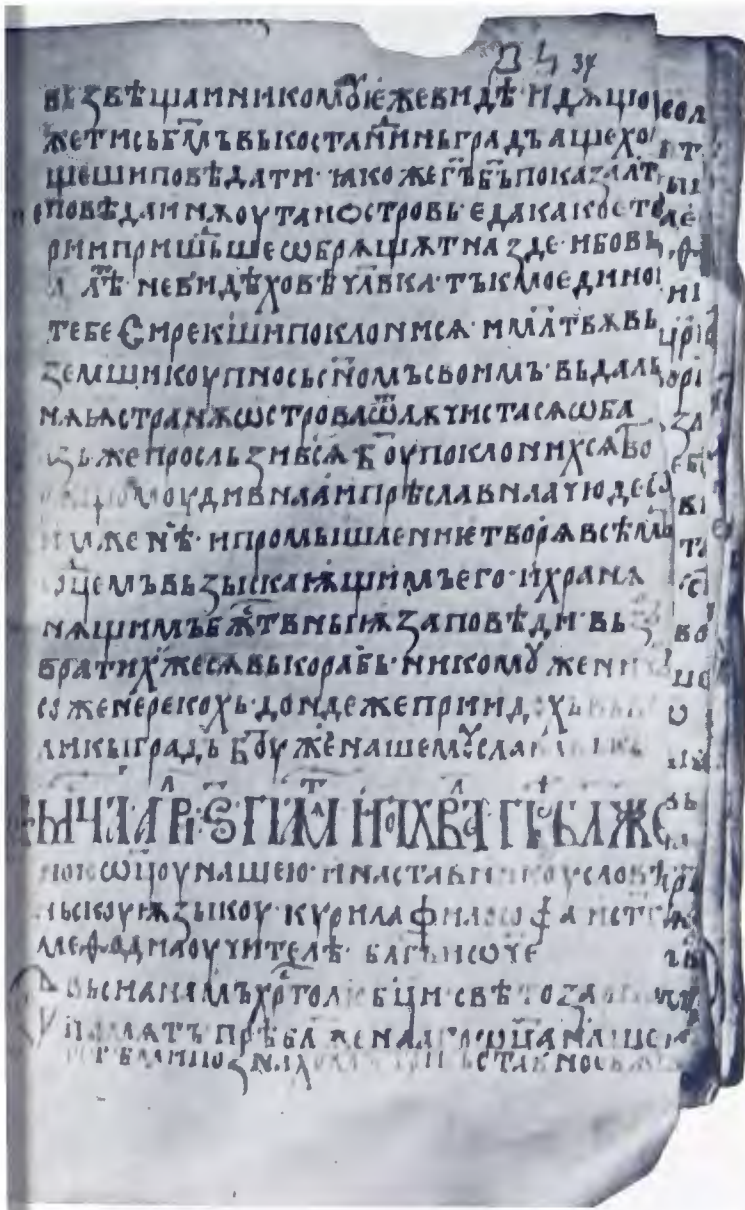
рия — кирилицата.¹²⁷ Тя била създадена още в края на IX в. и се оформила през X в., за което свидетелствуват данните на най-ранните кирилски епиграфски паметници. За основа послужило гръцкото унциално писмо, като за липсващите в гръцката азбука славянски звукове /голяма и малка носовка — ж и ѡ, голям и малък ер — љ и ѣ, йотуваните носовки и др./ първоначално били използвани съответните букви от глаголицата, които с течение на времето по начертание се приближили до буквите на кирилицата. Към буквите от гръцката азбука /24 на брой/ били прибавени и 14 славянски глаголически букви, така че първоначалната кирилица имала смесен гръцко-глаголически графичен облик. Типично свое начертание чрез усъвършенствуване и опростяване на облика на буквите кирилицата добила през X

2

1. Икона на Климент Охридски от XIII—XIV в.
2. Начало на „Похвално слово“ за Кирил и Методий от Владислав Граматик. Рилски панегирик от XV в. Библиотека на Рилския манастир
3. Начало на „Похвално слово“ за Кирил Философ. Ръкопис от XIII в. Държавна библиотека „В. И. Ленин“ — Москва
4. Миниатюра, изобразяваща училище в лист от „Александрията“, повест за живота и делата на Александър Македонски. Старобългарски превод от X—XI в. Национална библиотека „Кирил и Методий“ — София

в.¹²⁸ Създадената в края на IX в. кирилица била разновидност на „стария“ гръцки унциал и продължавала една традиция в употребата на гръцката азбука в България. Тя е засвидетелствувана

3

графически в надписите върху печата на Георги синкел български и в текстовете върху керамичните плочки от работилницата край Симеоновата Златна църква в Преслав. Новият „изправен“ старобългарски кирилски унциал, засвидетелствуван в надписа на Мостич, в Темничкия и във Варошкия надпис и др., бил вече официален лапидарен шрифт и бележи нова фаза в развитието на кирилската графическа система.¹²⁹

Писменият книжовен спомен свързва създаването на новата графическа система — кирилицата — с името на Климент Охридски, в чието Кратко житие е отбелязано следното: „Изобретил и други форми на буквите за по-голяма яснота от ония, които изнамерил мъдрият Кирил.“¹³⁰

Старобългарските епиграфски и книжовни кирилски паметници от края на IX—XI в. показ-

4

ват, че в България били използвани две графически системи едновременно подир въвеждането на славянската писменост и книжнина. В крайна сметка обаче кирилицата успяла да се наложи над глаголицата и станала официална държавна графическа система, използвана за светски и църковни нужди. За спазване на кирило-методиевската традиция на глаголица били писани някои богослужебни книги и текстове.¹³¹ За налагането на кирилицата способствувала и практиката в използването на византийската азбучна номерация и цифрова система в България в предходния период.¹³²

Традициите в употребата на гръцката писменост и гръцкия език като първоначална изява на старобългарската литература дали отражение и в запазването на известно двуезичие, изразено в

употребата на гръцки и славянски език в някои паметници от края на IX и началото на X в., в периода на тържеството на славянската писменост и книжнина в България. За това явление свидетелствуват надписът с литургично съдържание върху керамична плочка от IX—X в.¹³³ и надгробният надпис на дъщерята на княз Борис Ана от първата половина на X в., намерени в Преслав.¹³⁴

СТАРОБЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК. Кирил и Методий създали литературния старобългарски език на диалекта на солунските славяни, който е от източнобългарски езиков тип. Редица негови черти от фонетичен, морфологичен, синтактичен и лексикален характер го свързват с диалектите от цялата българска говорна територия и до днес. Това са типичните за българския език съчетания *шт* и *жд*, нов вариант на праславянските съчетания **tj*, **dj*, **gt*, **kt*, които в останалите славянски езици имат други заместители. Това е още типичната за българския език ятова гласна (ѣ), която се среща в езика на най-старите паметници и същевременно свързва Солунския говор с говорите в Тракия, Македония, Родопите, Шуменско, с българските говори в Южна Албания и др.¹³⁵

Солунският диалект от IX в. не бил в състояние да задоволи с езиков материал всички потребности на първите преводачи. За да може един народен говор да се превърне в литературен език, е необходима сериозна обработка; необходимо е и време, за да се създадат и наложат книжовните традиции. Солунският български диалект давал най-важното — езиковата система, морфологичния и синтактичния строеж, словообразователните модели, основния лексикален материал. Напълно естествено е обаче, че той не могъл да предложи лексика, синтактични и езиково-стилски обрати за превода на текстове с философско-богословско съдържание, написани на типичния витиеват средновековен византийски стил, наситени с образност и емоционалност. Византийският гръцки език имал богат и многовековен живот като литературен език; той достигнал висока литературна обработка, с широк подбор от думи и значения за изразяване на най-тънки нюанси на мисълта, образа и чувството.

Кирил и Методий и техните ученици и последователите им от X—XI в. положили наистина изключителни усилия и проявили тънък езиков усет в строежа на новия средновековен старобългарски език. В това отношение особени заслуги има Климент Охридски. Неговите похвални слова говорят за високо езиково майсторство, за надарен поет, който създава по гръцки образец цяла гама от образни и емоционално наситени сложни думи. В лексиката на Йоан Екзарх наред с многото сино-

ними личи и голямо словотворчество. Истински строители на старобългарския книжовен език са Константин Преславски, Черноризец Храбър, презвитер Григорий и другите дейци от книжовните средища в Преслав и Охрид.

Кирил и Методий поставили едно наистина забележително начало, което техните последователи разработили и усъвършенствували. Оценка, която науката дава на езика на Кирило-Методиевите преводи, е изключително висока.¹³⁶ Тя се отнася също така и до литературния език на техните ученици. С общи усилия в живата говорна основа на народния език се вплели по най-естествен начин характерните за всеки литературен език „книжни“ елементи — обрати, форми и фразеология, усложнен синтактичен строеж, лексикални заемки от други езици в областта на терминологията, на културната лексика и т. н. При тази книжовна обработка влиянието на езика на гръцките оригинали било един от съществените моменти. В първите преводи останали непреведени известен брой думи-термини; друга значителна част били думите-калки /буквално преведени от гръцки, най-често сложни думи/; наблюдава се за емане и на словообразователни модели, по които били създадени нови думи; някои синтактични обрати, главно при строежа на сложното изречение, могат да се обяснят с гръцко влияние.¹³⁷ Но гръцкото влияние не трябва да се преувеличава. Изследванията в областта на синтаксиса показват, че водени от тънкия си езиков усет, създателите на старобългарския език заемали и разширявали употребата най-вече на онова, което отговаряло на системата на българския език.¹³⁸ В езика на някои старобългарски паметници се открива и прабългарска лексика.¹³⁹

По броя и характера на чуждиците в своя състав старобългарският литературен език от IX—XI в. прилича на всеки друг литературен език. Онова, което определя неговата същност и народностна принадлежност, е езиковата система, организираща езиковия материал. Тя е старобългарска и е тясно свързана с говоримия език на българската народност, която се утвърждава по това време в резултат от сливането на славяни и прабългари и победата на славянския етнически елемент.

Още от времето на Кирил и Методий старобългарският език като пръв книжовен славянски език започнал да обслужва и други славянски народи. Той надхвърлил тесните народностни граници на България и получил по-широка, общославянска функция. Ролята на старобългарския литературен език и на създадената на него литература при формирането на староруския и старосръбския литературен език и на съответните литерату-

ри е вече отдавна доказана.¹⁴⁰ Възникнал и обогатен изцяло в България, езикът славянски получил изключително голямо разпространение сред славянските народи и поради тази си именно разширена функция се нарича понякога старославянски или староцърковнославянски. Съществуването на толкова много термини става често причина за недоразумения, особено когато в тези термини се влага нееднакво съдържание.¹⁴¹ Най-точно е в същност този език да се назовава старобългарски, като се има пред вид мястото, където е бил създаден и където е възникнала и първата литература.

Възприет от другите славянски народи, старобългарският литературен език се подчинил на техните езикови системи, особено във фонетично отношение. Някои от типичните старобългарски звукове, непознати на тези славяни, които започнали да си служат със старобългарски език, се видоизменили, нагаждайки се към чуждата звукова система. В старобългарските паметници навлезли отделни лексикални или морфологични особености на други славянски езици. Така се поставило началото на различните редакции на старобългарския език и по-конкретно на руската редакция /т. е. на църковнославянския език/ и на сръбската редакция.

Старобългарският литературен език в България преживял дълъг и сложен път на развитие.¹⁴² Изменил се структурно и старобългарският говорим език. Съвременният български език и в двете си форми — говорима и литературна — е значително отдалечен от старобългарския. Връзката му с него обаче е силно историческа.

Първоначалната просветителска, проповедническа, църковно-организаторска, книжовна и реформаторска дейност на Кирило-Методиевите ученици в България имала изключително важно значение и последици. Тази дейност довела до изтласкването на гръцкия език от богослужението и до заменянето му със славянски; тя съдействувала за българизацията не само на низшето, но и на висшето духовенство; поставила трайните основи на старобългарската литература на славянски език и подпомогнала процеса на изграждане на единната българска народност.

България била първата страна в ранносредновековна Европа, съхранила, създала условия за развитие и увековечила писменост и книжнина на народен славянски език. Дълго време тя играла ролята на най-крупен център на славянската книжовност и култура. Разгледани в широк аспект и в истинското им историческо измерение, събитията и процесите, протекли в държавния, църковния и културния живот на България в края на IX и на-

чалото на X в., имали значението на исторически опит и пример за останалите славянски и европейски народи.¹⁴³

Дълбокореволуционният и демократичен характер на делото на Кирил и Методий и на техните ученици обосновават и законната гордост на българите, които го запазили и доразвили на нова степен, давайки по този начин своя принос в изграждането на европейската средновековна цивилизация. Поради това именно в своята защитна реч на Лайпцигския процес Георги Димитров с гордост заявява: „Много преди времето, когато германският император Карл V казвал, че на немски той говори само с конете си, а германските дворяни и образовани хора пишели само на латински и се срамували от немския език, във „варварска“ България апостолите Кирил и Методий бяха създали и разпространили старобългарската писменост.“¹⁴⁴

4. Формиране на българската народност

ФАКТОРИ ЗА ЕТНОГЕНЕТИЧНИЯ ПРОЦЕС. Успоредно с укрепването на българската държава и нейното териториално разширение се развивал и процесът на създаване на българската народност. От една страна, той се свеждал до постепенното преодоляване на племенната раздробеност на славяните и тяхното политическо обединяване, а, от друга — до премахването на различията между славяни и прабългари и до сливането им в едно цяло. В първия процес, който може да се означава като обединителен, или консолидационен, преобладавали моменти от социално и политическо естество. Във втория процес, който по същността си е асимилационен, на преден план изпъквали явления от битов, културен и биологичен характер. Този бил вторият поред асимилационен процес, в който участвували славяните. Първият бил осъществяван между тях и траките, които още през VII в. в значителната си част се претопили сред славянската маса.

Един от главните фактори, съдействувал за формирането на българската народност, била самата българска държава с нейната вътрешна и външна политика, с осъществяваните съвместни строителни, военни и културни мероприятия, които действували унифициращо и обединяващо. Държавата като етногенетичен фактор имала първоначално сравнително по-ограничено въздействие поради това, че значителна част от славяните от българската група, включително и прабългарите на Кубер, се намирили под чужда власт. В

края на VIII и през първата половина на IX в. положението се изменило коренно. Границите на България се разширили и в нейните предели се включили почти всички славянски племена от Тракия и Македония, напълно сродни със славяните в Мизия. В разпрострялата се почти до Бяло море и до днешните албански земи обширна държава съществували в продължение на години пречки за общуване между различните Славинии били окончателно отстранени. Създали се условия за постоянен досег между отделните райони, за съвместен политически и стопански живот на славяни и прабългари от различните краища на страната. Сега вече държавата като система от политически, военни, социални и стопански институции могла да се изяви с пълна сила и да тласне напред със самия факт на своето съществуване етногенетичните процеси, които зреели и се развивали в нея. За усиляването на ролята ѝ в тази насока допринасяла и централизаторската политика на българските владетели от началото на IX в. Тази политика водела до премахване на племенната раздробеност, до ликвидиране на отделните Славинии като ядра на племенния партикуларизъм и в такъв смисъл съдействувала за сплотяването на многобройното славянско население от всички краища на страната в единна политическа и етническа общност.

Наред с държавата съществен тласък за ускоряване процеса на създаване на българската народност дали някои демографски фактори. В края на VIII и през IX в. населението на България нараснало значително. Нарастването се дължало, от една страна, на присъединяването на нови области към нейната територия и, от друга — на естествения прираст. Увеличаването на броя на жителите на страната било свързано с разширяването на селищната мрежа, с появата на нови поселения от селски и градски тип, повечето от които били разположени на мястото на стари тракийски и трако-византийски селища по силата на една типична за тази епоха топографска приемственост. Най-пълно е проучена засега селищната мрежа в североизточните български земи, т. е. в тази област, където през разглеждания период живеело плътно славянско и прабългарско население. Установено е наличието на средновековни селища и некрополи при много днешни села в Толбухинско, Шуменско, Силистренско и Варненско.¹⁴⁵

Нови селища възникнали по това време и в Северозападна България, както и на територията на страната южно от Стара планина, но за съжаление поради липса на системни разкопки сведенията за тях са твърде оскъдни. Няма съмнение обаче, че бъдещи археологически проучвания ще

допринесат за още по-пълното изясняване на обсега и характера на селищната мрежа в България и ще потвърдят с нови примери отбелязаната вече тенденция за нейното увеличаване през VIII—IX в., дошло в резултат на общото нарастване на броя на жителите на страната и на засилената необходимост да се търсят и усвояват нови земи за обработване.

Разрастването на селищната мрежа, предизвикано от фактори от демографско и стопанско естество, допринасяло за значителното раздвижване на населението в отделните райони на страната, за създаване на по-тесен досег между жители от различни краища, за разчупване на родово-племенните връзки, т. е. за такива явления, които по същество тласкали напред развитието на етногенетичния процес в неговото двойно съдържание /обединително и асимилационно/. Особено съществена била в случая ролята на многолюдните поселения от градски тип /например Плиска, Преслав, Шумен, Средец, Пловдив и др./, някои от които водели произхода си още от трако-римската епоха, а други били създадени впоследствие като славянобългарски центрове. Средновековният български град през VIII—IX в. се очертал като своеобразно съчетание на различно по социален статут и професия население /земеделски стопани, занаятчии, търговци, боляри, войници, чиновници и др./, което живеело обикновено в отделни квартали, но било свързано помежду си във всекидневен и близък досег, обусловен както от икономически потребности, така и от задачи от политическо и административно естество. Създавали се благоприятни предпоставки за разчупване на тесните рамки на родово-племенния строй, за установяване на отношения на по-широка основа, за взаимни битови и културни влияния — с една дума, за осъществяване на един постоянен процес на етническо и духовно взаимопроникване и уеднаквяване, който лежи в основата на процеса на изграждане на народностната общност.

От особено значение се оказало обстоятелството, че в много средновековни селища, възникнали непосредствено след образуването на българската държава или създадени по-късно, се заселили и заживели съвместно славяни и прабългари. Такъв е случаят със столицата Плиска, чието население имало смесен характер. Това личи от данни на археологическите проучвания и по-специално от разкритите два типа жилища: землянки

Лист от Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от XI в., открит през 1736 г. от учения ориенталист Йосиф Асемани. Библиотека на Ватикана

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

Q. 2017000118, 4300212

[illegible]

பெரிய கல்வெட்டு. பெரிய கல்வெட்டு. பெரிய கல்வெட்டு.

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

൪൪൪ ൫൫൫ ൬൬൬ ൭൭൭ ൮൮൮ ൯൯൯ ൧൦൧൦൧൦ ൧൧൧൧൧൧ ൧൨൧൨൧൨ ൧൩൧൩൧൩ ൧൪൧൪൧൪ ൧൫൧൫൧൫ ൧൬൧൬൧൬ ൧൭൧൭൧൭ ൧൮൧൮൧൮ ൧൯൧൯൧൯ ൨൦൨൦൨൦ ൨൧൨൧൨൧ ൨൨൨൨൨൨ ൨൩൨൩൨൩ ൨൪൨൪൨൪ ൨൫൨൫൨൫ ൨൬൨൬൨൬ ൨൭൨൭൨൭ ൨൮൨൮൨൮ ൨൯൨൯൨൯ ൩൦൩൦൩൦ ൩൧൩൧൩൧ ൩൨൩൨൩൨ ൩൩൩൩൩൩ ൩൪൩൪൩൪ ൩൫൩൫൩൫ ൩൬൩൬൩൬ ൩൭൩൭൩൭ ൩൮൩൮൩൮ ൩൯൩൯൩൯ ൪൦൪൦൪൦ ൪൧൪൧൪൧ ൪൨൪൨൪൨ ൪൩൪൩൪൩ ൪൪൪൪൪൪ ൪൫൪൫൪൫ ൪൬൪൬൪൬ ൪൭൪൭൪൭ ൪൮൪൮൪൮ ൪൯൪൯൪൯ ൫൦൫൦൫൦ ൫൧൫൧൫൧ ൫൨൫൨൫൨ ൫൩൫൩൫൩ ൫൪൫൪൫൪ ൫൫൫൫൫൫ ൫൬൫൬൫൬ ൫൭൫൭൫൭ ൫൮൫൮൫൮ ൫൯൫൯൫൯ ൶൦൶൦൶൦ ൶൧൶൧൶൧ ൶൨൶൨൶൨ ൶൩൶൩൶൩ ൶൪൶൪൶൪ ൶൫൶൫൶൫ ൶൬൶൬൶൬ ൶൭൶൭൶൭ ൶൮൶൮൶൮ ൶൯൶൯൶൯ ൷൦൷൦൷൦ ൷൧൷൧൷൧ ൷൨൷൨൷൨ ൷൩൷൩൷൩ ൷൪൷൪൷൪ ൷൫൷൫൷൫ ൷൬൷൬൷൬ ൷൭൷൭൷൭ ൷൮൷൮൷൮ ൷൯൷൯൷൯ ൸൦൸൦൸൦ ൸൧൸൧൸൧ ൸൨൸൨൸൨ ൸൩൸൩൸൩ ൸൪൸൪൸൪ ൸൫൸൫൸൫ ൸൬൸൬൸൬ ൸൭൸൭൸൭ ൸൮൸൮൸൮ ൸൯൸൯൸൯ ൹൦൹൦൹൦ ൹൧൹൧൹൧ ൹൨൹൨൹൨ ൹൩൹൩൹൩ ൹൪൹൪൹൪ ൹൫൹൫൹൫ ൹൬൹൬൹൬ ൹൭൹൭൹൭ ൹൮൹൮൹൮ ൹൯൹൯൹൯ ൺ൦ൺ൦ൺ൦ ൺ൧ൺ൧ൺ൧ ൺ൨ൺ൨ൺ൨ ൺ൩ൺ൩ൺ൩ ൺ൪ൺ൪ൺ൪ ൺ൫ൺ൫ൺ൫ ൺ൬ൺ൬ൺ൬ ൺ൭ൺ൭ൺ൭ ൺ൮ൺ൮ൺ൮ ൺ൯ൺ൯ൺ൯ ൻ൦ൻ൦ൻ൦ ൻ൧ൻ൧ൻ൧ ൻ൨ൻ൨ൻ൨ ൻ൩ൻ൩ൻ൩ ൻ൪ൻ൪ൻ൪ ൻ൫ൻ൫ൻ൫ ൻ൬ൻ൬ൻ൬ ൻ൭ൻ൭ൻ൭ ൻ൮ൻ൮ൻ൮ ൻ൯ൻ൯ൻ൯ ർ൦ർ൦ർ൦ ർ൧ർ൧ർ൧ ർ൨ർ൨ർ൨ ർ൩ർ൩ർ൩ ർ൪ർ൪ർ൪ ർ൫ർ൫ർ൫ ർ൬ർ൬ർ൬ ർ൭ർ൭ർ൭ ർ൮ർ൮ർ൮ ർ൯ർ൯ർ൯ ൽ൦ൽ൦ൽ൦ ൽ൧ൽ൧ൽ൧ ൽ൨ൽ൨ൽ൨ ൽ൩ൽ൩ൽ൩ ൽ൪ൽ൪ൽ൪ ൽ൫ൽ൫ൽ൫ ൽ൬ൽ൬ൽ൬ ൽ൭ൽ൭ൽ൭ ൽ൮ൽ൮ൽ൮ ൽ൯ൽ൯ൽ൯ ൾ൦ൾ൦ൾ൦ ൾ൧ൾ൧ൾ൧ ൾ൨ൾ൨ൾ൨ ൾ൩ൾ൩ൾ൩ ൾ൪ൾ൪ൾ൪ ൾ൫ൾ൫ൾ൫ ൾ൬ൾ൬ൾ൬ ൾ൭ൾ൭ൾ൭ ൾ൮ൾ൮ൾ൮ ൾ൯ൾ൯ൾ൯ ൿ൦ൿ൦ൿ൦ ൿ൧ൿ൧ൿ൧ ൿ൨ൿ൨ൿ൨ ൿ൩ൿ൩ൿ൩ ൿ൪ൿ൪ൿ൪ ൿ൫ൿ൫ൿ൫ ൿ൬ൿ൬ൿ൬ ൿ൭ൿ൭ൿ൭ ൿ൮ൿ൮ൿ൮ ൿ൯ൿ൯ൿ൯

၈-၆-၃၄ နေ့စွဲ ရက်စွဲ

ИЗДАТЕЛЬСТВО "ИЗДАТЕЛЬСТВО"

ROA 2510 8007/4400X11/00

[illegible]

MEMBERSHIP

/характерни за славяните/ и юрти /употребявани от прабългарите/. Че в Плиска са живели и прабългари, и славяни, се вижда и от различията в погребалните обреди, прилагани в тамошните некрополи: налице са както погребения чрез изгаряне, свойствени за славяните, така и погребения чрез полагане на мъртвите, характерни за прабългарите. Въз основа на археологически проучвания и на различни показатели /тип на жилищата, начин на погребение, видове керамика и др./ може да се установи, че освен в Плиска славяни и прабългари са живели през VII–IX в. съвместно и в други селища, например в средновековното селище при с. Бдинци, Толбухинско, при с. Стърмен, Русенско, при Девня, при Разделна, Варненско, при с. Кладенци, Толбухинско, при с. Попина, Силистренско.¹⁴⁶ Селища със смесено население имало и в Северна Добруджа. Така например при днешното село Налбант /край Тулча/ е разкрит некропол, произхождащ от VII–VIII в., в който са намерени около сто погребения чрез изгаряне и три чрез полагане на мъртвите.¹⁴⁷

Освен в североизточните български земи през VII–VIII в. селища със смесено население несъмнено са възникнали и в Македония, където бил осъществен досег между тамошните славянски племена и прабългарската дружина на Кубер.

Съвместният живот на славяни и прабългари на територията на общи поселения водел неизбежно до засилване на връзките между двете етнически групи, до смесени бракове, до взаимни влияния в областта на всекидневния бит, на обичаите и вярванията. За процес на сближение и взаимопроникване свидетелствуват находките в някои открити през последно време некрополи. Така например в един от некрополите при Девня има интересна смесица на славянски и прабългарски погребални обичаи — поставяне на камъни около трупа, ампутиране на крайници, частично разрушаване на скелета и пр. Едни от тези обичаи /поставянето на камъни/ имат славянски произход, други /ампутирането на крайници/ са свързани с бита и религиозните вярвания на прабългарите.¹⁴⁸ Това явление свидетелствува за напредващия процес на смешение на двете етнически групи, живеещи в общи селища и изложени на взаимни влияния.

За процес на смесване на славяни и прабългари говорят и данни от антропологически проучвания на отделни скелети. В някои некрополи /при Нови пазар, при с. Попина, край Девня, в Преслав и др./ наред с преобладаващите европейски типове, характерни за завареното балканско население и за дошлите впоследствие славяни, се срещат и известен брой монголоидни типове, каквито е има-

ло сред прабългарите.¹⁴⁹ На отделни черепи е приложена своеобразна трепанация, което говори пак за тюркски /прабългарски/ произход. Налице е изобщо антропологична пъстрота, която дава основание в тези некрополи да се види отражение на напредналия процес на взаимопроникване между двата етнически елемента, резултат главно на смесени бракове.

За смесени бракове сред представители на аристокрацията подсказват и данни из областта на ономастиката. През VII и VIII в. прабългарските ханове носели имена от тюркски или ирански произход /Аспарух, Тервел, Токту, Телериг и др./. Тюркски имена се срещат и през следващото столетие /Омуртаг и Борис/. Наред с тях обаче през първата половина на IX в. се появяват вече имена, които са славянски. Несъмнено славянско е името на един от синовете на Омуртаг — Енравота /или Воин/, а може да се предположи, че и имената на другите му двама снове — Звиница и Маламир — са славянски. Появата на славянски имена е доказателство, че сред владетелския двор са прониквали и славяни. Смесването на прабългари и славяни сред владетелската фамилия продължило и покъсно. Известната приписка към т. нар. Чивидалско евангелие,¹⁵⁰ съставена вероятно през 867 г., съдържа имена от тюркски произход /Борис, Докс и др./, а редом с тях стои и чисто славянското име Владимир /син на княз Борис/. Пак тук се среща името на висшия сановник Сондоке, вероятно прабългарско, и едновременно с него имената на жена му Собеслава и на децата им Велегнев и Богомила, които са несъмнено славянски. Този пример свидетелствува за наличието на смесени бракове не само сред ханския двор, но и сред отделни болярски фамилии.

ПРЕВЕС НА СЛАВЯНСКИЯ ЕТНИЧЕСКИ ЕЛЕМЕНТ. Асимилационният процес, осъществяван между двете етнически групи през втората половина на VIII и през първата половина на IX в., водел бавно, но сигурно до постепенно налагане на славянския елемент и до претопяване на прабългарския. Това се дължало на обстоятелството, че славяните били значително по-многобройни от прабългарите във всички области на държавата, включително и в североизточните български земи. Най-напред били претопени и загубили етническата си самобитност прабългарите на Кубер, които се смесили между славянските племена в Централна и Южна Македония. Последното известие за тези прабългари е от 718 г.¹⁵¹ По-бавно се развивал процесът на изчезване на Аспаруховите прабългари — техният брой в сравнение с броя на Куберовите прабългари бил значително по-голям и те играели особено важна роля в административно-

военното устройство и в управлението на държавата; това положение създавало условия за известна изолираност на прабългарския етнос и за дълго запазване на неговата езикова, битова и религиозна самобитност независимо от започналите процеси на смесване и взаимопроникване със славяните. И все пак в крайна сметка славянският елемент се наложил.

За постепенното налагане на славянския елемент в североизточните български земи свидетелствуват голям брой данни из областта на топонимията и хидронимията. Почти всички имена на реки, на селища, на планини и пр., които се срещат в тези области през VII–X в. и които изместват почти изцяло някогашните трако-римски и византийски наименования, са от славянски произход. Славянско е например името на столицата Плиска, което се споменава за пръв път в известния Чатларски надпис от 821 г. в неговата гръцка транскрипция. Славянски са имената на Преслав, Преславец /на Дунава/, на Шумен. Славянски произход има вероятно и името на Варна /което постепенно изместило античното Одесос/.¹⁵² Под влияние на славянския език античният Дуросторум /или Доростолон/ бил преименуван в Дръстър /с гръцка транскрипция *Δρῆστρα*/.¹⁵³

Славянски имена в североизточните български земи получили през средновековната епоха и някои реки, като Тича, Дичина, Варна, Белица, Видима, Росица, Стражица, Киевщица и др. За някои от тези имена се знае със сигурност, че имат старинен произход и че са съществували още през VIII–IX в., т. е. по времето на решаващата фаза в развитието на етногенетичния процес в българските земи. Такъв е случаят с имената на реките Тича /*Τοῦτςα*/, Дичина /*Διτςίνα*/ и Варна /*τὸν ποταμὸν Βάρων*/, засвидетелствувани пряко в извори от това време.¹⁵⁴ Може да се предполага, че и останалите речни имена произхождат от твърде старо време, макар преки известия за това да не са запазени. Същото се отнася и до някои селища и местности с чисто славянски имена, като Главиница, Обрущица и др. Очевидно старинен е произходът на думата Лонгоз /от старославянското *лѣгъ*/, с което се нарича и днес голямата гора край р. Камчия. Запазването на носовото произношение свидетелствува, че това наименование се е появило още през VII в., т. е. непосредствено след заселването на славяните в тези краища, и че е

1. Златен медалион от X в. Археологически музей — Преслав

2. Керамична плочка с евангелски текст /кирилица/. Археологически музей — Преслав

продължило да се употребява от местните жители без промяна в продължение на повече от едно хилядолетие.

В сравнение с така посочените многобройни славянски топоними и хидроними, повечето от които имат твърде старинен произход и отвеждат към VII–IX в., местните имена от прабългарски произход в днешна Североизточна България са съвсем незначителни. Приема се за възможно да е прабългарско наименованието Тамбарасце, с което се нарича един изкуствено издълбан проход над с. Кюлевча, Шуменско.¹⁵⁵ Изказано е предположение, че прабългарски произход има името Тутракан. За прабългарско се смята и името Тутхон, с което бил наричан през Средновековието античният град Анхиало. Като прабългарско приемат някои изследвачи името на селището Ичера, споменато у един византийски автор от края на XIII в.¹⁵⁶ Възможно е да бъдат открити и други имена от прабългарски произход в тези краища и главно около столицата Плиска, но едва ли това ще измени съществено количественото съотношение между славянските и прабългарските топоними и хидроними в днешна Североизточна България. Няма съмнение, че славянската топонимия и хидронимия през периода от края на VII до първата половина на IX в. е преобладавала над прабългарската и че всички по-значителни реки и селища са носели славянски имена.

Широкото разпространение на славянски топоними и хидроними в североизточните български земи през VII–IX в. показва, че по това време славянският език е имал превес не само при обозначаването на селища, реки, местности и пр., но и във всекидневния говор на населението в тези краища и че е бил познат и разпространен вероятно и сред самите прабългари. За това свидетелствуват и известни езикови особености в каменните надписи от IX в. Прави впечатление, че при някои от срещашите се в тези надписи прабългарски титли и длъжностни означения, като например *βογχοῦρ*, *ἡττοῦρ* *βουλῆα*, *τραχάνος*, също е налице влияние на славянската звукова и словообразуваща система, което довело до промени в първоначалната прабългарска форма на съответната дума.¹⁵⁷ Това влияние свидетелствува за постепенното възприемане на славянския език като говорим език в държавата и от прабългарите.¹⁵⁸

Преобладаващото влияние на славянския елемент в североизточните български земи през разглеждания период се вижда и от паметници на материалната култура. Прави впечатление преди всичко обстоятелството, че във формите на жилищното строителство през VIII–IX в. преобладават землянките /свойствени за славяните/, докато

юртите /характерни за прабългарите/ са далеч по-слабо застъпени. Землянки са открити в много селища, например в Плиска, Гарван, Попина, Цар Асен, Якимово, Брестак, Нова Черна и др., докато юрти има в Кладенци, Стърмен, Нова Черна. Типични славянски землянки преобладават и в Северна Добруджа /в Капидава, Диногечия и др./. Без да се смята, че видът на жилищните сгради е абсолютен и неизменен показател за етническата принадлежност на обитаващото в тях население, несъмнено е, че количественото съотношение между землянки и юрти изразява в значителна степен реалното съотношение между двете етнически групи и свидетелствува за превеса на славяните в североизточните български земи през разглеждания период.

До същия извод водят и материалите от разкритите на различни места в Североизточна България езически некрополи /в Шуменско, Варненско, Толбухинско и Силистренско/. В повечето от тях погребенията са извършени чрез изгаряне на мъртвите, което е характерно за славяните, докато полагането на мъртвите, типично за прабългарите, е по-слабо застъпено.¹⁵⁹ Видимо преобладаване на погребения чрез изгаряне на мъртвите има и в разкритите езически некрополи в Северна Добруджа /например в некропола в Кастелу/.¹⁶⁰

За преобладаването на славянския елемент може да се съди и от един преглед на различните предмети от стопански и битов характер /ножчета, токи, копчета, обици, гривни и др./, намерени в селища и некрополи от Североизточна България. И по форма, и по материя тези предмети сочат очебийно сходство с предмети от поселения и гробове на славянско население на територията на Румъния, СССР, Чехословакия и Югославия.¹⁶¹ Предимно славянска по тип е и намерената в североизточните български земи керамика. Среща се обаче и керамика от смесен вид /своеобразен хибрид между славянски и прабългарски елементи/, което свидетелствува за процес на смесване на материалната култура на двете етнически групи.

Един от най-интересните писмени паметници от средата на IX в., в който се съдържат сведения за материалната култура, за бита, вярванията и обичаите на населението в българската държава през първата половина и средата на IX в., са „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“. От съдържанието на „Отговорите“ може да се направи заключение, че в България до

Сребърна чаша с надпис на Сивин, велик жупан на България. IX в. Намерена в Преслав. Археологически музей – Преслав

покръстването живеело население твърде уеднаквено по бит, вярвания, традиции и обичаи. Между другото в този документ става дума за почитане на идоли, на свещени камъни, за носене на амулети, за заклеване на меч, за гадаене преди влизане в сражение, за даване зестра, за ядене на животни, убити без проливане на кръв, за носене на пояси, забрадки и пр., за смятане родилката за „нечиста“, за употребяване конска опашка за знаме и др. Тук е намерил израз един бит и светоглед, специфичен не само за определена етническа група в българската държава, но за цялото нейно население, за целия народ, над който управлявал княз Борис.

Анализът на „Отговорите на папа Николай“ от гледна точка на етническия характер на споменаваните в тях вярвания, обичаи, битови особености и пр. свидетелствува, че в по-голямата си част те показват сходства с вярвания, обичаи и битови особености у различни славянски племена от средновековната епоха.¹⁶² Така например поклонението на идоли, за което става дума в отг. 41, се среща у прибалтийските и полабските славяни, а било добре познато също така и на руските славяни. Вярата в камък с чудотворно въздействие /отг. 62/ е засвидетелствувана сред славяните в областта на Мекленбург, сред руските славяни и др. Носенето на амулети за предпазване от зло /отг. 20/ е също общославянски обичай, разпространен сред много славянски народи през Средновековието. Славянски обичай било да се правят гадания преди започване на сражение /отг. 35/. Известно е от „Чудесата на св. Димитър“, че такива гадания бил направил през 620 г. предводителят на славянските племена около Солун, Хацон, за да се увери, че ще успее да превземе града. Засвидетелствувани са у отделни славянски народи и някои други споменати в „Отговорите на папа Николай“ обичаи, като например даване зестра /отг. 49/, многоженство /отг. 51/, носене на гащи /отг. 59/, ядене на животни, убити по безкръвен начин /отг. 90/.

Между посочените обичаи и битови особености има, разбира се, и някои, чийто произход не е напълно ясен, както и обичаи, които могат да се свържат по-убедително с бита и културата на прабългарите. Такъв е например обичаят да се носи като знаме конска опашка /отг. 33/,¹⁶³ който, както изглежда, е бил характерен за военната организация, донесена от прабългарите, и който се среща и у други тюркски етноси. За прабългарски може да се смята обичаят владетелят да се храни на отделна маса /отг. 42/, което е в духа на авторитарните тенденции, съществуващи и сред други тюркски племена и племенни общности през сред-

новековната епоха.¹⁶⁴ Относително погледнато обаче, в „Отговорите на папа Николай“ има помалко сигурни данни за прабългарския бит и светоглед, отколкото за славянския бит и светоглед и за славянската култура. Изобщо този паметник потвърждава констатацията за преобладание на славянския елемент над прабългарския през първата половина на IX в. и за постепенно налагане на славяните в хода на извършващия се между тях и прабългарите асимилационен процес.

ХРИСТИЯНИЗАЦИЯТА КАТО ЕТНОГЕНЕТИЧЕН ФАКТОР. Процесът на създаване на българската народност, който бил видимо напреднал през първата половина на IX в., получил нов и силен тласък след покръстването.¹⁶⁵ На първо място, новата вяра допринасяла за укрепване позициите на централната власт в борбата ѝ срещу все още неизживени племеннопартикуларистични тежнения. Църковното гледище, че владетелят е божий поставеник, утвърждавало принципите на самодържавието и съдействувало за отбиване на опити към административно раздробяване и към многовластие, характерни за периода на родово-племенното устройство. Християнският монотеизъм изобщо помагал за по-нататъшното развитие на процеса на централизация, който започнал да се осъществява през първата половина на IX в. В такъв смисъл въвеждането на новата религия било от голямо значение и за по-нататъшното развитие на консолидационния етногенетичен процес, който се развивал във всички краища на България и който довел до постепенното изчезване на някогашните Славинии и до обединяването на отделните славянски племена в една монолитна общност.

Важна роля изиграло въвеждането на християнската религия и за развитието на етногенетичния асимилационен процес, т. е. на процеса на сливане на славяни и прабългари в едно цяло. До покръстването двете етнически групи независимо от настъпилото сближение и частично смесване все още се отличавали една от друга по своите религиозни вярвания, бит и обичаи. Това личи от някои черти на тяхната материална и духовна култура през VII–IX в. /облекло, жилища, покъщнина, погребални обреди и др./. След приемането на християнството се създали условия за постепенно премахване на съществуващите различия. Новата вяра действувала уеднаквяващо чрез въведените общи и задължителни за всички поданици на държавата догми и обреди, които се налагали трайно във всекидневния бит на хората. На мястото на отхвърлените многобройни езически богове от времето на племенната раздробеност и етническата пъстрота се утвърдил сега един единствен бог, ко-

Надгробен надпис върху варовиков блок, двуезичен /на български и на гръцки/ на Ана, дъщеря на княз Борис. X в. Археологически музей — Преслав

муто трябвало да се кланят и прабългари, и славяни. На мястото на разнообразните езически култове и обичаи станали общи и задължителни за всички жители по села и градове нови обреди /кръщение, причастие, почитане на кръст и икони, литургии, молебени и др./. Така се създавали предпоставки за изграждане на нов светоглед и нов начин на живот, при който предишните различия на етническа основа между прабългари и славяни оставали на заден план. Уеднаквяваща роля играло християнството и чрез разпространяваните нови етични принципи.

Въвеждането на християнството като официална религия било съпроводено с приемането на нова система от юридически норми. Наскоро след покръстването в България започнали да действуват няколко правни сборника /Законът за съдене на хората, Еклогата, Номоканонът/, чието предназначение било да регулират обществените взаимоотношения в духа на новата вяра и съобразно с настъпилите социално-икономически промени. Без да отменят напълно съществуващите разпоредби на обичайното право, тези нови юридически паметници съдействували за създаването на една общовалидна за цялата страна система от норми в областта на семейното, вещното, облигационното, наследственото и наказателното право, която била в съответствие с развиващите се фео-

дални отношения и с която трябвало да се съобразяват всички поданици на държавата независимо от етническата си принадлежност. По един и същ начин следвало да се извършват вече такива важни и свързани с всекидневието сделки като покупко-продажби, заеми, наеми, дарения и пр. От особено значение били разпоредбите в областта на брачното право, където се въвеждал християнски брак. Премахвали се съществуващите прегради от религиозно естество, които затруднявали осъществяването на смесени бракове. Сега всички поданици на страната били изравнени пред общия бог и могли да се сродяват помежду си, без да се ограничават от предубеждения и традиции, налагани им от различието на езическите култове. Може със сигурност да се твърди, че новите положения в брачното право, въведени в резултат от приемането на християнството като официална религия, се оказали по същество един от най-действените фактори за по-нататъшното развитие на асимилационния етногенетичен процес в неговата най-пряка форма.

ЗАВЪРШЕК НА ЕТНОГЕНЕТИЧНИЯ ПРОЦЕС. НАЛАГАНЕ НА ОБЩ ЕЗИК. Последен и решаващ тласък в процеса на формиране на българската народност бил даден след въвеждането и разпространението на славянската писменост и просвета в края на IX в. Изграждането на двете просветни школи в Преслав и Охрид създавало условия за окончателното премахване на съществуващото в продължение на векове двуезичие. Славянският език, който още през първата половина на IX в. печелел преобладание и посте-

пенно измествал прабългарския, се наложил сега вече трайно като език не само говорим, но и писмен, книжовен. Той се изучавал от постъпващите в училище деца от всички краища на България. Постепенно този език бил усвоен от цялото население на страната и станал общ „старобългарски“ език. След 893 г., когато на събора в Преслав гръцкият език бил окончателно отстранен, славянският език навлязъл във всички сфери на обществения живот, във всички области на материалната и духовната култура. На славянски се четели молитви в църквите, на славянски се произнасяли присъди в съдилищата, на славянски се пишели жития и похвални слова, поучителни сборници и юридически разпоредби. Създадена била в сравнително кратко време разнообразна по характер и съдържание славянска литература, която проникнала сред широки кръгове от населението в цялата страна. Прабългарският език пък, останал без приложение в богослужението, в администрацията, в духовния и културния живот, малко по малко загубвал почва и постепенно бил забравен. Наистина от него останали известни следи в лексикалния фонд и особено в държавноправната терминология поради обстоятелството, че прабългарите в продължение на много години играели важна роля в административното и военното устройство на страната. В книжовни произведения от IX–X в. могат да бъдат посочени редица думи от прабългарски произход, като например белег, белчуг, болярин, сан, чертог, кумир и др.¹⁶⁶ Прабългарски са вероятно и някои лични имена, разпространени и досега у нас, като например Борис, Боян, Чавдар и др. Предполага се, че под влияние на прабългарския език е била възприета наставката - чин, употребявана при образуване на деятелни съществителни имена, като например шадръчнн /художник/ и самъчнн /управител/.

Независимо от безспорните следи, които се запазили през IX в. от езика на прабългарите и някои от които са стигнали до наши дни, като цяло този език изчезнал и бил изместен окончателно от славянския. Славянският език се наложил и като говорим, и като писмен, и като книжовен по всички краища на страната. От запазените литературни паметници може да се направи заключение, че този език е бил напълно хомогенен по своя характер, със специфична фонетична, морфологична и синтактична система, по която се отличавал от езика на останалите южни славяни /сърби, хървати и словенци/. Наистина в него имало диалектни различия, които били наследени от периода на политическата раздробеност и на регионалните езикови особености на отделни племена, но тези раз-

личия били незначителни и не нарушавали общото единство. Славянският език, на който са написани произведенията на българските книжовници от IX–X в., бил разбираем и достъпен за всеки жител на България.¹⁶⁷

Налагането на славянския език като общ език за населението на България означавало, че по същество асимилационният етногенетичен процес е стигнал до своя завършек и че в края на IX и в началото на X в. се е образувала вече една единна народност. Наличието на общ език е основен белег за всеки народ, който придобива по този начин напълно обособен и специфичен характер като сплотена етническа общност. Тази констатация важи за редица създадени през средновековната епоха народности, включително и за утвърдилата се през разглеждания период българска народност.

За голямото значение на езика като белег на народността свидетелствува интересният факт, че в някои книжовни произведения, възникнали в България през IX–X в., думата език се употребява не само в нейния собствен смисъл, но много често означава и понятието народ. Пример за това предлага Пространното житие на Кирил. Когато се разказва за посещението на двамата славянски просветители в Рим, съставителят на житието отбелязва, че те отслужили заедно с учениците си литургия в храма „Св. Петър“ на „славянски език“ (пъше антоу҃гню... словѣньскыѣ ꙗзыкомъ).¹⁶⁸ Думата език отговаря тук на това съдържание, което се влага в нея и сега. Друг е нейният смисъл обаче в заглавието на същото произведение, където Константин Философ е назован „пръв учител на славянския език“ (прѣваго наставѣнника словѣньского ꙗзыку).

Несъмнено под „език“ тук трябва да се разбира „народ“ /на гръцки ἔθνος/. За употребата на думата ꙗзыкъ ту със значение на език, ту със значение на народ могат да бъдат посочени примери и от други произведения от IX–X в., като Похвално слово на Кирил, т. нар. „Двойна похвала“ за солунските просветители, „Чудото на св. Георги с българина“, Солунските легенди и пр. Многобройните примери говорят не за единично и случайно явление, а за важна терминологична особеност, която се прокарва последователно в българските книжовни творби от разглеждания период и която свидетелствува за решаващата роля на езика като първа и основна черта на народността, като неин главен, свързан със същността ѝ признак.

Златен дискос с гравирани литургични надписи на гръцки език, IX в. Намерен в Преслав. Национален археологически музей – София

За българина от онова време „език“ и „народ“ били две равнозначни понятия и в такъв смисъл естествено било те да се изразяват чрез една и съща дума.¹⁶⁹

НАРОДНОСТНО СЪЗНАНИЕ. Наред с общия език втори важен белег на изградилата се българска народност било народностното съзнание. Народностното съзнание е присъщо на всеки народ и представлява субективен израз на една обективна действителност, каквато е народностната общност с всички нейни разнообразни черти и изяви. Да имаш народностно съзнание означава да знаеш и да чувствуваш, че принадлежиш към определен народ, че говориш неговия език, че си свързан с неговото минало, че познаваш и участвуваш в проявите на неговото материално и духовно творчество. С една дума, народностното съзнание не е „голо“ и лишено от реална основа субективно и самоволно изразяване на мисли и чувства, а естествен резултат от здрава и трайна връзка на отделния човек с основните, определящите белези на народа, сред който той се ражда, живее и твори.

Народностното съзнание на българите през IX–X в. имало двояк характер: те се чувствували, от една страна, като славяни и следователно като сродни и близки с останалите славянски народи, живеещи по това време в Югоизточна, Централна и Източна Европа; от друга страна, те имали съзнание, че са отделен и обособен сам за себе си народ, със собствени черти и белези, изграден в резултат на продължителното общуване между прабългари и славяни в рамките на общата държава. Така успоредно с едно по-общо съзнание за своята славянска принадлежност българският народ имал и съзнание за своята специфична етническа и духовна обособеност, т. е. че не е просто и само славянски народ, но че едновременно е и български народ.

За „славянския аспект“ на народностното съзнание свидетелствуват книжовни произведения от края на IX и началото на X в. Между тях е „За буквите“ на Черноризец Храбър, където българският народ се разглежда като част от останалите славянски народи и делото на Константин Философ се преценява в общославянска светлина. С дух на славянско съзнание са пропити и двете поетични творения на Константин Преславски — „Проглас към евангелието“ и „Азбучна молитва“. В „Проглас към евангелието“ авторът се обръща с призив към всички славяни да чуят божие слово: „Заради това слушайте, всички славяни“ (тъмже оуслышнѣ словѣни всн), „Слушайте, цял славянски народе“ (слышнѣ словѣнскъ народъ всъ), а в „Азбучна молитва“ е изразен възтор-

гът на поета при мисълта, че цялото славянство е литнало към кръщение (летнѣ бо нынѣ н словѣнско плѣма къ кръщенн обратнѣ са всн).¹⁷⁰ Цитираните изрази говорят за убедеността на Константин Преславски в единството на славяните и в принадлежността към тях на новопокръстения български народ, комуто той посвещава своя личен и изпълнен с религиозно преклонение химн. Убеждение, че българският народ е част от останалите славянски народи, прозира и в някои произведения, свързани с дейността на Кирил и Методий и техните ученици. Пасажи в такъв смисъл могат да се открият в Кириловото Пространно житие, както и в Похвалното слово за Константин Философ, съставено от Климент Охридски. Особено внимание заслужава изразът, че Константин Философ „озарил със своята боговдъхновена уста многоплодния славянски народ“ (многоплоднаго ѣзыка словѣнскаго).¹⁷¹ Тук ясно проличава мисълта за общност на славянските народи, за факта, че те представляват едно цяло и същевременно се делят на отделни групи. Към цялото славянство, към целия „многоплоден славянски народ“ е причислен и българският, който според възхвалата на Климент получил своя дял наравно с останалите славянски народи чрез великото мисионерско дело на солунския просветител.

Успоредно със славянското съзнание, което прозира главно в произведения, писани от учениците на Кирил и Методий, в българската книжнина от IX–X в. е прокарано отчетливо и българското съзнание, т. е. убеждението, че българският народ не е само славянски, но и български. Характерен пример в подкрепа на това твърдение се съдържа в „Чудото на св. Георги с българина“. В увода на този разказ главният герой, един отличил се във войната срещу унгарците воин, съобщава, че произхождал от „новопокръстения български народ“ (отъ ѣзыка новопокръщеннаго болгарскаго).¹⁷² Означението „език български“ вместо „език славянски“ е твърде показателно. В тази терминологична форма намерило израз както българското народностно съзнание на съставителя на разказа, така и убеждението му, че българският народ е една специфична, обособена сама за себе си народностна общност, към която и той принадлежи. Към подобно заключение води един пасаж от църковната служба на св. Иван Рилски, съставена наскоро след 946 г., където между другото той е наречен и „съгражданин на българите“ (българимъ съгражданинѣ).¹⁷³ И тук терминологичният момент не е случаен. Чрез него се подчертава „българският аспект“ в народностното съзнание на неизвестния автор, който несъмнено е знаел, че

българският народ е сроден с останалите славянски народи, и същевременно е чувствувал, че този народ е отделен от тях, със своя държава и родина, със свои владетели и светци.

В неразривна връзка с утвърждаването на народностното съзнание се наложила и представата за собствена родина, в която живеел и творял българският народ. За означаване на понятието родина постепенно влязла в употреба думата отечество.

Първоначално под „отечество“ се разбирало „родно селище“, а от края на IX в. думата разширила значението си, за да придобие смисъл и на „родна земя“, „отечество“, „татковина“, т. е. значения, каквито притежава в съвременния лексикален фонд на българския език.¹⁷⁴

СПЕЦИФИЧНА МАТЕРИАЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА. Наред с общия език и народностното съзнание трети основен белег на създадената през разглеждания период българска народност е нейната материална и духовна култура. Културата е изобщо един от специфичните и важни определители на всеки народ и може да се схваща като етнически портрет, отразяващ най-типични страни на неговата същност. Това важи главно за духовните изяви на народа, за неговото разказно, поетично, песенно и музикално творчество, което му придава характер на обособена и видимо отличаваща се от другите народи етническа общност.

От изследвания на археолози, етнографи и фолклористи, които проучват културата на българския народ от най-ранни времена до наши дни, се установява по несъмнен начин, че както в своята цялост, така и в отделни детайли тя има славянски облик и е сродна с културата на други славянски народи.¹⁷⁵ Сходството особено изпъква при един сравнителен преглед на различни селскостопански сечива, на облекла и накити, на някои обреди, празници и обичаи, свързани с всекидневния бит на българина, с важни събития от неговия живот /раждане, сватба и др./. Налице е голямо сходство както с южните славяни /сърби, хървати/, така и с източните славяни /украинци, руси, белоруси/. Сходството води началото си от най-дълбока древност, когато славяните са образували една етническа общност и са се намирали на еднаква степен на обществено, битово и културно-религиозно развитие. Богат материал в това отношение предлагат данните на славянската етнография.

За славянския характер на българската култура свидетелствуват и многобройните прояви на българското духовно творчество /песни, приказки, балади, пословици, гатанки и др./. Тук са на-

лице несъмнени сходства между фолклора на българи и сърби и могат да бъдат посочени много песни с религиозно, обредно, трудово и друго съдържание, които са почти еднакви за двата народа. Силно е изявен славянският характер на българската култура и в запазените в продължение на столетия и тясно свързани с езическия период вярвания в различни митически същества /юди, самодиви, самовили, змейове, лами, орисници, нави, върколаци, вампири и др./. Очевидни паралели с подобни вярвания има и у други славянски народи /сърби, хървати, руси, украинци/. Аналогии показват и различните магически обредни действия, предназначени за защита от зли духове и за обезсилване на враждебните им прояви.

Славянски по своя характер са и разнообразните народни танци /хора, ръченици и др./, които са близки до танците на други славянски народи. Същото се отнася и до народната музика, която има твърде старинен произход от гледна точка на употребяваните музикални инструменти, хармония, ритъм, такт и пр.

Наред с ясно очертаните белези, лежащи в основата на материалната и духовната култура на българската народност, в нея могат да се открият особености и елементи, които са резултат от въздействието на останалите два етнически компонента — траки и прабългари. Влиянието на тракийския субстрат, последвало в резултат на асимилационния процес между славяни и траки през VI—VII в., може да се търси в различни сфери /топонимия, лексикален фонд, религиозни вярвания, антропологични типове и пр./. Значителни следи в материалната и духовната култура на българския народ оставили и прабългарите след тяхното претопяване сред славянската маса. Влияние на прабългарския етнос има освен в областта на езика също и в обичая да се поставят каменни надписи за ознаменуване на важни събития, в памет на покойници и пр., като например надгробния надпис на чъргубиля Мостич, надписа от с. Герман в памет на родителите на цар Самуил, надписа от времето на последния български владетел Иван Владислав за строежа на крепостта Битоля и др. Тази „лапидарна традиция“ била свойствена на прабългарите и трябва да се приеме, че е отражение на техния светоглед, запазил се в продължение на столетия. Елементи от някогашния прабългарски бит /по отношение на облекло, жилища, сватбени и семейни обичаи и обреди/ са запазени главно сред т. нар. капанско население, живеещо в села около Разград, т. е. в областта, където се установила някога Аспаруховата дружина. Правят се проучвания на широка сравнителна основа с други тюркски етнически групи и главно със съвре-

менния чувашки народ, който се смята, че е до известна степен потомък на волжките прабългари. С влияние на прабългарите се обясняват и някои поверия, запазени в продължение на векове /например вярата в съществуването на исполини, вярата в свещени дървета, своеобразният култ към вълка и пр./.

И така в края на IX и в началото на X в. българската народност била вече окончателно изградена. Нейното създаване като сплотена етническа общност е резултат на продължителен и сложен процес, който се развивал в течение на повече от две столетия и в който се преплитали и действували фактори от социално-икономическо, демографско, политическо, културно и биологическо естество. Решаваща роля в развитието на етногенетичния процес изиграла създадената в края на VII в. българска държава, която обединила постепенно в своите предели всички славянски племена от българската група в Мизия, Тракия и Македония и спомогнала за сливането им с прабългарите в единна политическа и етническа общност. Допълнителни фактори, действащи в същата насока, били икономическото възможване на държавата и засилването на ролята на градовете, укрепването на административния и военния апарат, приемането на християнството като официална религия и накрая въвеждането на славянската писменост и просвета. Всичко това създало необходимите условия за формирането на българската народност като нова, исторически сложила се етническа, езикова и културна общност, образувана в резултат на претопяването на траките сред славянската маса, на спояването на многобройните славянски племена в едно цяло и на сливането на славяни с прабългари. Основни черти на така възникналата българска народност били общият език, единното народностно съзнание и специфичната материална и духовна култура. Като цяло българската народност се изградила като народност славянска, което личи от характера на нейния език, от изявите на народностното ѝ съзнание, от главните белези на материалното и духовното ѝ творчество. Известни отражения при формирането на българската народност са останали обаче като резултат от въздействието на другите две етнически групи — траки и прабългари.

УТВЪРЖДАВАНЕ НА ОБЩО НАРОДНОСТНО ИМЕ. Създаването на българската народност като резултат от продължително и сложно развитие било придружено от появата и утвърждаването на едно общо наименование за всички, които принадлежали към нея. Разпространението на името българи из различните краища на държавата било естествен терминологичен из-

раз на завършилия етногенетичен процес и на наличието на един вече напълно изграден народ със свой собствен облик.

За да стигне до качеството си на общо народностно наименование, съществителното българи претърпяло интересна еволюция в своето етническо съдържание. През ранния период от историята на българската държава, когато славяни и прабългари представлявали все още две различни етнически групи, отличаващи се значително една от друга, името българи било употребявано за означаване само на прабългарите, а славяните били наричани със събирателното име словене /словѣне, гр. *σλαβῆνοι* / или пък със съответните наименования на отделните славянски племена /севери, драгувити, ринхини, сагудати, велегезити и др./. Към средата и втората половина на IX в. обаче, когато процесът на смесване на двете етнически групи напреднал чувствително, името българи получило по-широк обхват. То започнало да се употребява за цялото население на българската държава, т. е. по същество за означаване и на славяните, които били значително по-многобройни от прабългарите и постепенно ги поглъщали. За тази еволюция на етническото съдържание на думата българи свидетелствуват както домашни, така и чужди паметници. В надпис от времето на Пресиян например ханът е наречен „владетел на многото българи“ /*τῶν πολλῶν βουλγάρων*/. Като се има пред вид, че през Пресияновото управление в границите на България влизали областите Мизия, Тракия и Македония, плътно населени със славяни, които били далеч по-многобройни от прабългарите, ясно е, че в случая под „многото българи“ се разбира и славянското население. Пак в същия разширен смисъл името българи е употребено и във втория Пресиянов надпис от Филипи. Името българи носи изобщо вече изменено етническо съдържание, като с него се означават и славяните от всички краища на страната.

Употребата на името българи в неговия нов смисъл станало редовна практика в съчиненията на византийски и западни автори от средата и втората половина на IX в., например в съчиненията на Георги Амартол, на патриарх Фотий, в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ и др. Навсякъде името българи /*βουλγάρων, bulgares*/ означава и славяни, т. е. онази етническа група, която по това време се налагала като

Приписка на Тудор Доксов. X в. Погодиновски ръкопис от XV в. Обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград

И

† СИМОНЪ КЛА
ГОУБЕПЬНЫМЪ НАРИ
ЧЕМЪ А ДАНАС
ПОБЕДИМЪ ИСНА
СНАШЕГО ВАГА
РЫСА. ИМЕНЕ СЮМЕ
ШНА ПРЛОЖНАЕ
И СЮМЪ СОНСТАНТИ
И СЛОВЪ ИЗЪ СНА

Х

ЗЫСЬ О ПОВРЪЧЬСА. ВЪЛѢТЪ ОШНАУЛА МИРЪ. С. У.
ДІ. ИМЪ. І. ОУЧЕНИИ СВОИМЪ. ОДЪ ОДЪ РІЕ ПІПЛА МОРАМЪ
НА ПСАЖЕ А ПТ ЖДОРДЪ РНОРИ ЗЕЦЪ РОХЪ СОВ. ПІСЪ МЪ ЖДНА
НА ЗЕМЬ ПОВЕДЪ. НА БСІПНИ ПІПЪ. ВЪЛѢТЪ. С. У. ЕІ.
ИМЪ. АІ. ИДЪ ЖЕ СІПІТЪ А ІІ ПІТЪ НА ПЛАЛА ЦРЬСІ ПОНА
СІПІТЪ О РІПІТЪ. ПІТЪ МЪ ЖДНА ЗЕМЬ. ВІСЪ ЖЕ ДБОЛЪ СІПІТЪ

ОД

РДЖІИ СІПІТЪ ОУ
ВЪЛЪ СІПІТЪ ЖІИ ДІ
ИДЪ О РІЕ ПІПЛА ИІ
ІА НАШЕ ІУХА. ВЕЛИКОІ
И ПІПІНЫ ИІ СЛГО ВРІВІ
ІА НАШЕ ВЪЛЪ СІПІТЪ
КЕ СОРІ. КРЪМЪ ПОІПІ
ІА МІХІ. МІА МІА
ВЪЛЪ. ДНЪ СІПІТЪ А Р
СІПІТЪ СІПІТЪ СІПІТЪ
С. ВЪЛЪ. СІПІТЪ СІПІТЪ
СІПІТЪ СІПІТЪ СІПІТЪ

Л

господстваща и постепенно асимилирала прабългарския елемент.

Интересно е да се установи защо името българци започнало постепенно да се утвърждава за означаване на всички поданици на страната и да изменя първоначалното си етническо съдържание. То било свързано с името България, дадено на новообразуваната държава поради важната роля на Аспаруховата дружина и поради една терминологична приемственост от Кубратовата Велика България. Името българци получило значителна популярност и поради това, че дълги години след създаването на българската държава тя била управлявана от представители на прабългарски династии и че изобщо прабългарският елемент играл важна роля във военната и гражданската администрация на страната. Популярно било името българци и поради това, че „прабългарци“ се заселили не само в Мизия, но и в Македония, където през втората половина на VII в. дошла дружината на Кубер.

Така по силата на стеклите се обстоятелства името българци печелело все по-широка почва за разпространение, докато наименованието славяни, респ. наименованията на отделните славянски племена /севери, драгувити и др./ започнали да остават на заден план. Тенденцията на изчезване на племенните славянски наименования се обяснява и с процеса на централизиране на българската държава през първата половина на IX в., който довел до премахване на административния дуализъм и до заменяне на някогашните Славинии с нови административно-военни единици, основани не на племенния, а на териториалния принцип. Продължили да се употребяват в изворите местни племенни наименования само за онези славяни, които останали под византийска власт и при които не могъл да се осъществи процесът на етническо и политическо обединение: сагудати /около Солун/, езерци и милинги /в Пелопонес/ и др. При тях племенната раздробеност се запазила и това обуславяло и запазването на регионалните им имена.¹⁷⁶

Към края на IX и през първата половина на X в., когато българската народност била вече изградена, името българци в своя нов етнически смисъл се утвърдило напълно в качеството си на единно и общо народностно наименование. За този факт свидетелствуват голям брой извори от различен произход — домашни, византийски, западни, арменски и др. Успоредно със съществителното българци се утвърдило и получило разпространение и прилагателното български /българска земя, български народ, български владетели и пр./. Така в известната приписка на Тудор Доксов от 907 г. е

казано, че Борис, „български княз“, покръстил „българите“.¹⁷⁷ В „Чудото на св. Георги с българина“ се изтъква, че главният герой произхождал от „новопокръстения български народ“. В едно византийско житие — „Чудото на св. Георги“ — се отбелязва, че един византийски пленник бил облечен с „българско облекло“ /στολή βουλγαρική/.¹⁷⁸ В Беседата против богомилите на Презвитер Козма е посочено, че Поп Богомил започнал да проповядва ерес „в българската земя“ (ἐν τῇ βουλγαρίᾳ).¹⁷⁹

Особено характерен пример, свидетелстващ за употребата на името българци като народностно означение, се съдържа в Пространното житие на Климент Охридски, чийто старобългарски оригинал е дело на пряк ученик на бележития просветител. В житието се казва, че преди да завърши живота си, Климент предал своите завети относно устройството на църквата „на нас, българите“ /ἡμῖν τοῖς Βουλγαρίοις/.¹⁸⁰ Прочее през първата половина на X в. името българци било употребявано като народностно означение от населението на югозападните български краища, а несъмнено в употреба е било то и в другите области на страната. Като нарича себе си и своите сънародници с това име, Климентовият житиеписец означава като български езика, който се говорел тогава в държавата /Βουλγαρίων γλώσση/, нарича Борис „княз на България“ /Βουλγαρίας ἄρχοντα/, а Симеон — „цар на българите“ /βασιλεὺς βουλγαρίων/.¹⁸¹ Думите българци и български се употребяват във византийските извори от X в. в техния нов етнически смисъл. Латинските и арменските писатели също така споменават нееднократно за „България“, „български народ“, „българци“, „български владетели“ и пр.¹⁸²

Особено често се говори за „българци“, „български владетели“, „България“ и т. н. във византийските извори, които се отнасят до времето на цар Самуил и неговите приемници и в които се разказва за продължителната и тежка борба на българския народ срещу византийците. Тук спадат произведенията на Ахил Лариски и Йоан Скилица, на Михаил Псел, на Йоан Зонара, трите грамоти на Василий II и др.¹⁸³ В тях нееднократно се отбелязва, че Василий II воювал срещу „българите“, че навлизал в „български земи“, че превземал „български крепости“, че отвличал в плен „българско население“ и че накрая покорил и превзел „България“. Става дума прочее за постоянно употребявани етнически определения, които влезли като неизменна съставна част в терминологията на византийските писатели от X—XI в.

От времето на тежката борба на българския народ срещу византийците датира известният над-

пис на последния български владетел Иван Владислав /1015–1018/. В този надпис Иван Владислав се зове „българин родом“ (българинъ родомъ) и „самодържец български“ (самодържець българткомъ).¹⁸⁴ Едва ли може да се намери по-категорично доказателство за съзнанието за народностна принадлежност от това кратко известие в един официален надпис, съставен по нареждане на самия владетел. Подобно на Климентовия житиеписец, който нарича себе си българин в написаното от него след 916 г. произведение, същото народностно име употребява около един век по-късно и последният български цар. С това име се назовавали по силата на една трайна вече традиция всички поданици на страната — селяни, граждани, боляри, духовници, — които независимо от своите социални и професионални различия принадлежали към един и същ народ, с едно и също народностно съзнание, с еднакво минало, с обща родина.

При все че през IX–X в. името българи се утвърдило като общоприето и разпространено във всички области на страната народностно означение, в някои паметници от същото време наред с думите българи и български се срещат понякога думите славяни и славянски, които имат равнозначен с тях смисъл. Употребата на тези думи се обяснява с обстоятелството, че българският народ бил по същество славянски народ и поради това напълно възможно било да се означава и с подобни етнически определители. Прави впечатление, че най-честа е употребата на „славяни“ и „славянски“ в смисъл на „българи“ и „български“ в книжовни произведения, писани от учениците на Кирил и Методий. Това явление е резултат от твърде популярната и прокарвана в тези произведения представа, че българският народ се числи към семейството на славянските народи и че България е център на славянската писменост и просвета. Така се създавали условия за едно терминологично смесение, при което се употребявали с еднакво значение ту думите славяни и славянски, ту думите българи и български.

Примери за подобна словесна смесица се съдържат в такива творби от края на IX и първата половина на X в. като „За буквите“ на Черноризец Храбър, „Шестоднев“ на Йоан Екзарх, т. нар. Кратко Наумово житие и др. Особено показателно е, че авторът на това житие нарича държавата „българска земя“¹⁸⁵ (българскоу землю) и отбелязва, че след прогонването на учениците на Кирил и Методий от Великоморавия те намерили убежище при „българите“ (къ българтъ бѣжааше). Тук се следва една утвърдена практика и се употребява наложилото се през този пе-

риод във всички области на държавата народностно наименование. Същевременно в края на житието се съобщава, че един от Климентовите ученици, Марко, бил „четвърти поред епископ в града Девол на славянския народ“ (четвъртън епископъ въ словенскѣн языкъ)¹⁸⁶

Налице е прочее една твърде характерна смесица в терминологията: от една страна, се говори за „българска“ земя, а, от друга — за „славянски“ народ. Това е напълно в духа на Кирило-Методиевата традиция и на дълбокото убеждение за славянския характер на българската народност.

Тенденцията да се поставя знак на равенство между „българи“, „български“ и „славяни“, „славянски“, характерна за българската книжнина от IX и първата половина на X в., се наблюдава и в някои паметници от по-късно време, и то не само от домашен, но и от чужд произход. Така например в една византийска грамота, издадена през 960 г. от император Роман II в полза на манастира „Св. Йоан Коловос“ /в Южна Македония/ и потвърдена с грамоти на следващи императори от X–XI в., живеещите в подчинение на манастирската управа селяни са наричани „славяни-българи“ /Σκλάβων-Βουλγάρων.¹⁸⁷ В житието на Георги Иверски, съставено на латински език през IX в., жителите на едно село в Южна Македония са означени като „българи, които се наричат славяни“ /bulgari, qui sclavi appellantur/.¹⁸⁸ В Пространното житие на Климент Охридски се среща изразът „родът на славяните, т. е. на българите“ /τό τῶν Σθλοβενῶν γένος, εἴτ οὖν Βουλγάρων/.¹⁸⁹ В споменатите вече Солунски легенди се говори за изпращането на Кирил „при славянските народи, наречени българи“ (въ ѣзыкн словенскѣ се рекше българтъ).¹⁹⁰ В речника на византийския летописец Йоан Зонара Славиния е отъждествена с България /Σκλαβηνία ἢ Βουλγαρία/.¹⁹¹

Както личи от тези примери, смесената употреба на термините българи, български, славяни, славянски продължила много десетилетия. От края на XI в. обаче означенията българи и български започнали да получават решително преобладание и да се налагат като постоянни и единствени етнически определители както в литературните паметници, така и във всекидневния говор. Това терминологично разрешение било напълно естествено и закономерно. Чрез думите българи и български /българска земя, български език, български градове и пр./ се определяла най-добре спецификата на българския народ, подчертавало се ясно, че той, бидейки славянски по своя характер, има собствен облик и се отличава от останалите южнославянски народи на Балканския полуостров — сърби, хървати и словенци.

де рано той е научил гръцки език — важна предпоставка, за да вкуси по-сетне от плодовете на елинската цивилизация.

Едва навършил 13—14 години, към 878 г. или наскоро след това,⁴ Симеон бил изпратен от баща си да се учи в цариградската Магнаурска школа. За неговото пребиваване във византийската столица се знае много малко. Кремонският епископ Лиудпранд, посетил Цариград през 968 г., съобщава: „...още като малък Симеон бил изучил във Византия ораторското изкуство на Демостен и силогизмите на Аристотел.“⁵ Някои други автори /Николай Мистик, Лъв Хиросфакт/ изтъкват, че Симеон е имал влечение към историята и е познавал астрологията.⁶

Безспорно любознателният княжески син е погълнал всички знания, които била в състояние

да му предложи прочутата Магнаурска школа. С високото си образование, начетеност и активно участие в културния живот на своята страна Симеон по нищо не отстъпвал на съвременните му византийски императори Лъв VI Философ и Константин VII Багренородни и стоял значително по-високо от владетелите на другите тогавашни държави.⁷ Най-ценно остава в случая признанието на самите гърци, които го наричали полугрък /*emigargos, semigrecus*/.⁸

Докога Симеон е продължил заниманията си в Магнаурската школа, дали е завършил пълния курс на нейното обучение или е прекъснал своето учение, не е известно. Единствено Лиудпранд съобщава: „А след това, като изоставил научните си занимания, той се отдал, както казват, на свято подвижничество“⁹, т. е. дал монашески обет. Вероятно заедно с други българи Симеон е бил изпратен по препоръка на патриарх Фотий при известния тогава монах Арсений.¹⁰ Младият български княз едва ли е предприел тази стъпка без знанието на своя баща, който вероятно е имал намерение да остави престола на първородния си син Владимир, а на Симеон да повери ръководството на религиозния живот в страната.¹¹

Предполага се, че Симеон се е завърнал в Плиска към 886 г. или малко по-късно.¹² И наистина към това време две събития обусловили неговото завръщане в родината. През 886 г. бил свален за втори път — и сега вече окончателно — патриарх Фотий, с когото княз Борис бил в добри отношения и на когото поверил своя син. По същото време в България пристигнали Кирило-Методиевите ученици Климент, Наум и Ангеларий, които положили началото на славянската писменост и книжнина в българските земи. При огромната работа, която предстояло да бъде извършена — преводи, преписи, създаване на оригинални творби на богословска тематика, обучение на ученици на славянска грамотност, — помощта на високообразования Симеон би била твърде навременна. И княз Борис вероятно не е закъснял да повика своя син, който се включил веднага в кипещата книжовна дейност в столицата.

Заниманията на младия княжески син /навярно в кръга на Наум/, за които той бил отлично подготвен, продължили до 893 г., когато събитията в Плиска прекъснали книжовната му дейност и предопределили неговия по-нататъшен път.¹³ Вместо за духовен глава — каквото било първона-

Цар Симеон разбива византийската армия в Тракия. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. XII—XIII в. Мадридска национална библиотека /л. 109/

чалното намерение на баща му и за какъвто се подготвял в продължение на години — Симеон бил провъзгласен за княз на България.

ПЪРВАТА ВОЙНА НА СИМЕОН СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ. Войната започнала наскоро след промяната, настъпила на българския престол. Ето как византийските хронисти описват началото на конфликта: „Пристигнала вест, че князът на България Симеон възнамерявал да се отправи на поход против ромеите. Повод за войната било следното. Василеопаторът Зауца имал роб скопец на име Мусик. Той се сприятелил със Ставракий и Козма, които произхождали от Елада, търговци, жадни за печалба и сребролюбци. Желаяйки да печелят повече, чрез посредството на Мусик те преместили тържището с българите от столицата в Солун и облагали българите с по-тежки търговски мита. Когато българите съобщили това на Симеон, той уведомил император Лъв. Заслепен от пристрастието си към Зауца, той сметнал всичко това за дреболия. Симеон се разгневил и вдигнал оръжие против ромеите.“¹⁴

Византийските летописци са представили лаконично, но затова пък точно причината за първата българо-византийска война при Симеон. Нарисуваната от тях картина отговаря на вътрешното положение на Византийската империя и най-вече на икономическата политика, водена от Лъв VI. Тя се изразявала преди всичко в усиление на вътрешния и външния търговски обмен на империята, което от своя страна водело до повишаване ролята на едрите търговци в императорския двор и във византийската политика.¹⁵ Практическа изява на тези тенденции бил и посоченият от хронистите акт — преместването на тържището на българските стоки от византийската столица в Солун.¹⁶ Засегнатите икономически интереси на българската държава,¹⁷ както и нахърняването на нейния международен престиж довели до първата война на Симеон с Византия, характеризирана от някои учени като „първата икономическа война в средновековна Европа“¹⁸.

През 894 г. българите, без да срещнат сериозна съпротива, нахлули във византийска територия. Лъв VI, изненадан от събитията, за които му съобщил стратегът на тема Македония, успял да сформира набързо една армия, съставена предимно от императорската гвардия, и я поверил на стратилата Кринит. Опитът да бъдат спрени българите се оказал несполучлив. В завързалото се сражение — някъде из тема Македония¹⁹ — византийската армия претърпяла пълно поражение. Стратилатът Кринит, мнозина от архонтите, както и някой си арменец Куртикий паднали на бойното поле, а голяма част от хазарите, които слу-

жели в гвардията, били пленени.²⁰

Незабавно след сражението Симеон, който се чувствувал неподготвен за по-продължителни военни действия, дал заповед на войската да се върне в България.²¹ При оттеглянето си тя отвела много пленници от мирното население. Това първо стълкновение, донесло успех на българите и несполука за византийците, отбелязало началото на войната. Симеон обаче не постигнал своята цел, а Лъв VI не можел да остане безучастен към претърпяното поражение и особено към обидата, нанесена от българския владетел, който му изпратил обратно хазарите от неговата гвардия с отрязани носове. Византийският император искал колкото може по-бързо да уреди отношенията си с България, тъй като по това време основните сили на ромеите били заети в един от поредните конфликти с арабите.²²

ВОЙНА С УНГАРЦИТЕ. МИРЕН ДОГОВОР С ВИЗАНТИЯ. За да постигне своята цел, Лъв VI си послужил с един от обичайните похвати, използвани от Византия в нейните международни отношения — при всеки външен конфликт империята си осигурявала съюзник, който да поеме значителна част от тежестта в предстоящата война. В случая погледът на византийската дипломатия се насочил към унгарците, които по това време обитавали земите между Буг и Днепър.²³ При тях бил изпратен някой си Никита Склир, който занесъл богати дарове на предводителите им Арпад и Кусан и успял да ги склони да нахлуят в българските земи.²⁴

Със спечелването на унгарците за съюзници част от плана на Византия за водене на военни действия срещу България била изпълнена. Според същия план едновременно с изпращането на византийската флота към устието на Дунава /тя трябвало да прехвърли унгарците на десния му бряг/ от юг към българската граница се предвиждало да потегли византийска армия, командувана от прославилия се във войната срещу арабите в Италия пълководец Никифор Фока.

Изпълнението на така замисления план започнало към края на 894 или в началото на 895 г. Към устието на Дунава се отправила флотата начело с другария Евстатий, а по суша потеглила

Миниатюри от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека /л. 109/

1. Пратеници на цар Симеон връчват послание на Лъв VI Философ

2. Българите разбиват византийците при Булгарофигон /896 г./

ὁ πρὸς τὸν βασιλέα· ἀλλ' ἄνθρωποι ποῦ εἰς ῥήμην· πρὶν ἂν ἀπολέσθαι τοὺς αἰχμαλώτους υἱοὺς γα-
ρου.

ἔπειτα δὲ πρὸς τὸν τοῦ βασιλέως· ἤλθεν ὁ υἱὸς τοῦ χοροφαγίου τοῦ θεοδώρου· τὸς οἱ κείνος ὦν τὸν συ-
μεῶν. καὶ παρέλαβε πάντας· ὅς ἐχουσιν τὸν δομέστικον καὶ φορὸν τὸν φεωκῆν, ὑπὸ τὸν βα-
σιλέα πτωχόμενον· ὁ βασιλεὺς παύει βαρύντας· γὰρ βρὸν ἀπὸ δαξέποισι· ἀπαμειβόμεν-
ος πρὸς τὸν τοῦ· καὶ ὁ ῥήμ' ὑποπτεύοντος ἐκ βασιλέως· τὴν μοῖραν τοῦ βασιλέως· καὶ αἰτίαν καὶ τὴν
τοῦ βασιλέως· παρέλαβε τὸν τοῦ τῆς ἀρχῆς· προαλλομερὸς αὐτῶν τοῦ κατακαλὺν μαγιστρὸν τὸν
ἀβιδύλαν· ἐπὶ οὐκ ἔσχατος οὐκ ἐκφορὸς· γραπτοὺς τῶν θρακῶν σίμων προαλλεταί· α-
ρθεῖας δὲ πολλὰς ἐμπύσας τὰς αὐτοῦ ἀρχαῖς ἀπαρτάμενος· καὶ πολλὰ κατὰ τῶν μαγιστρῶν
καὶ ἀλλοῦ ἐφ' ἡν ἠγάσας πρόπαια· τελευτᾶ τὸν βίον ἐν ἡμετέροις· ὁ παῖς δὲ κατὰ τῶν πατρῶν· παρ-
δα· καὶ λεορταί· ὁ δὲ βασιλεὺς· μὴ θέλησας τὸν συμεῶν τὰς ἀπὸ δαξέποισι· ἐ-
γὼ δὲ εἶναι τὸν καταπολεμήσαι καὶ τελείωσιν αὐτῶν παρὰ δύναι· ἀπορίσας μερὸς τοῦ νῦν παμ-
ταπρῶτος ἡμῶν τῆς ἀμαρτολίας ἡμῶν τε καὶ τῶν μαγιστρῶν· παρὰ δὲ καὶ τὰς αὐτῶν καὶ αὐτῶν καὶ αὐτῶν
λομὸν καὶ οὐκ ἔσχατος· ἐκπέμψας κατὰ τὸν συμεῶν· ἐξαρχοῦν τοῖς αὐτοῖς μαγιστρῶν καὶ ἡμεῖς· τὸν
δομέστικον τῶν μαγιστρῶν κατακαλὺν· σιμωμένον ἐχόντα καὶ τὸν πρὶν κίον θεοδόσιον καὶ πρὸς
τοῦ βασιλέως· ἐρχόμενον τὸν νῦν· τῶν συμεῶν σιμωμένον κατὰ τοῦ υἱοῦ γαρούφυον· καὶ πολέ-
μον κροτήσας· τρέπονται ῥωμαῖοι καὶ πολὺ ἀμέρετο φέροντες.

650
μαφ

войската, командувана от Никифор Фока. Симеон, който очаквал нападение само откъм Византия, съсредоточил основните си сили на юг. До сблъскване между двете армии обаче не се стигнало, тъй като при българския владетел пристигнал квесторът Константинаки, който от името на императора предложил да започнат преговори и му съобщил за опасността от север.²⁵ Симеон се усъмнил в добрите намерения на византийския пратеник, заподозрял го в шпионаж и го хвърлил в затвора.

Междувременно византийската флота достигнала Дунава, където вече чакали унгарците, и ги прехвърлила на юг от реката.²⁶ Те разгромили слабите български отреди и опустошили голяма част от днешна Добруджа. Докато Симеон успее да прехвърли на север войските си, съсредоточени срещу Никифор Фока, унгарците, натоварени с богата плячка, се изтеглили отвъд Дунава и се отправили към своите местоживелища.

За да предотврати второ подобно нахлуване, Симеон предприел мерки, с които целел да укрепи десния бряг на Дунава и да прегради реката, затваряйки я по този начин за византийската флота.²⁷ Въпреки взетите мерки унгарците успели да нахлуят отново в българските земи, да преминат Дунава и да стъпят на десния му бряг. Там някъде ги очаквали български войски. В последвалото сражение българите били разбити и Симеон заедно с оцелелите части се затворил в Дръстър.²⁸ Унгарците, които не срещнали по-нататъшна съпротива, стигнали до Преслав и след като ограбили и опленили страната, се завърнали в своите земи.

Претърпяното поражение принудило българите да започнат преговори за мир. Византийците веднага приели предложението. Уреждайки отношенията със северния си съсед, Византия получавала възможност спокойно да насочи своите сили срещу арабите. Наскоро след постигнатото съгласие в България пристигнал като пратеник от византийска страна Лъв Хирсфакт,²⁹ който трябвало да се срещне със Симеон и да се споразумее относно условията на предлагания мир. Същевременно Лъв VI дал заповед на друнгария Евстатий и на доместика Никифор Фока да се завърнат заедно с войските в Цариград.

След оттеглянето на византийците положението на България изведнъж се променило. Сега Симеон решил да се справи окончателно с унгарците и да премахне всякаква възможност за нов съюз между тях и Византия. За да изпълни по-добре своя замисъл, той се споразумял с печенегите за съвместни действия срещу унгарците.³⁰

Едновременно със започнатите приготовления

ния българският владетел заповядал да заведат пристигналият византийски дипломат Лъв Хирсфакт в крепостта Мундрага и там да го задържат. Като желал да проточи преговорите, но не и да ги прекъсне, Симеон изпратил до Лъв Хирсфакт писмо, в което, намеквайки с ирония за астрологическите занимания на Лъв VI, предложил на императора да познае по движението на звездите дали ще му бъдат върнати пленниците или не.³¹

Докато Симеон и Лъв Хирсфакт си разменяли писма, с които показвали своите филологически познания и дипломатическа ловкост, приготовленията за разправа с унгарците завършили. През първата половина на 896 г. българи и печенегиманесили голямо поражение, в резултат на което унгарците били принудени да напуснат обитаваните от тях земи в междуречието Буг — Днепър и да се отправят към Централна Европа. По този начин Симеон не само освободил окупираната от унгарците българска област, но и отстранил завинаги една възможна заплаха за държавата от североизток.

Внушителната победа, която унищожила организираната срещу Симеон коалиция, повишила значително неговото самочувствие. Сега той решил да действа с по-твърда ръка и спрямо другия си противник — Византия. След като се завърнал „горд от победата“, както бележат хронистите, Симеон не се подвоумил да съобщи категорично на Лъв Хирсфакт: „Не ще сключа мир, ако предварително не получа всички пленници българи.“³²

Тъй като обстановката се променила и силата била отново на страната на българите, на византийците не оставало нищо друго, освен да приемат наложеното им условие. В Цариград пристигнали Лъв Хирсфакт и представителят на Симеон кавхан Теодор,³³ който получил българските пленници.³⁴ Според едно по-късно съобщение на Лъв Хирсфакт българите също поели подобно задължение и го изпълнили, като освободили византийците, които се намирили в български плен — около 120 000 души. Размяната на пленниците била придружена със сключване на временно примирие.³⁵

Наскоро отношенията се влошили отново и примирието било нарушено. През лятото на 896 г. български войски нахлули във византийска територия по посока на Цариград. Този път византийците имали възможност да окажат по-сериозен отпор, тъй като военните действия с арабите били спрени.³⁶ На Балканския полуостров се прехвърлили „всичките теми и отреди“; тяхното командване поели новоназначеният доместик на схолиите Лъв Катакалон и патриций и протовестиарият

Теодосий. Срещата между двете войски станала при Булгарофигон. Натискът и устремът на българите били неудържими и „[сред ромеите] започнало масово бягство. Всички загинали, също и протовестиарий Теодосий, за когото императорът немалко скърбил.“³⁷

За по-нататъшния ход на събитията византийските хронисти не съобщават нищо. Празникът е запълнен до известна степен от някои арабски и сирийски историци.³⁸ Под годината 283 от Хиджра (=19 февруари 896 — 7 февруари 897/ те съобщават за едно голямо сражение, в което славяните /българите/ победили ромеите и избили много от тях. Безспорно то трябва да бъде идентифицирано с победоносната за българите битка край Булгарофигон. След това, разказват арабските автори, българите продължили да заплашват Византия и императорът бил принуден да сформира нова войска, съставена предимно от пленници-араби, които успели да спрат настъплението на българските войски към Цариград.³⁹

Прекратяването на военните действия между България и Византия завършило със сключването на мирен договор между двете страни, който уреждал техните отношения и премахвал основната причина за войната — преместването на българското тържище от Цариград в Солун.⁴⁰

ТЕРИТОРИАЛНО РАЗШИРЕНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА НА ЮГОЗАПАД. Засега не може да се отговори задоволително на въпроса, какви са били отношенията между България и Византия след 896 г., тъй като византийските хронисти не съобщават нищо за тях. Някои откъслечни известия свидетелствуват, че българите не пропускали нито един удобен случай, за да застрашат империята и да разширят границите на държавата си. След първата война между двете страни, при която военните действия се водели в Тракия, в посока към Цариград, Симеон насочил погледа си към югозападната част на полуострова, обитавана от славяни, които се намирали под господството на империята. В това отношение той следвал политиката на своите предходници. Към края на века българите успели да овладеят една значителна територия с 30 крепости на югоизток от Драч.⁴¹ Тези действия на българския владетел целели, от една страна, да присъединят към българската държава области, населени със славяни, а, от друга — да подготвят изтласкването на Византия от Адриатическото крайбрежие. Разбира се, империята не останала безучастна към българските успехи. Лъв Хиросфакт, който вече имал опит в отношенията си с българите, бил изпратен за втори път в България. Мисията му по неговите думи била успешна и той поднесъл на императора

Миниатюри от Мадридския препис от хрониката на Йосиф Склици. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека

1. Цар Симеон превзема Одрин /л. 121/

2. Клетвата на византийската армия при Диабазис пред битката при Ахелой /л. 121/

като дар 30 крепости „в областта на Драч заедно с тяхното богатство и жителите им, след като — нека кажа с думите на пророка — ги изтръгнах като ухо из устата на лъв“⁴². Каква цена е заплатила Византия за тази придобивка, остава засега неизвестно — Симеон едва ли е склонил да върне на империята безвъзмездно завоюваните от него земи; безспорно той е получил срещу това някаква компенсация.

Наскоро след тези събития Византийската

империя отново била притеснена от арабите. След като през 901–902 г. мюсюлмански пирати превзели остров Лемнос,⁴³ през 904 г. дошъл ред на Солун — втория по големина град в империята. Арабската флота под командуването на ренегата Лъв Триполит първоначално се насочила към Цариград, но впоследствие променила курса си и се отправила към Солун. Градът не бил подготвен да издържи нападение откъм морето. Опитът на императора да го запази, като привлече славяните от Солунската и Стримонската тема /драгувити, сагудати, стримонци/, не сполучил. След тридневна решителна атака /29–31 юли/ Солун паднал в ръцете на мюсюлманите. В продължение на една седмица арабите грабили града и избивали безмилостно неговите жители, след което се оттеглили, откарвайки със себе си 22 000 пленници.⁴⁴

Такова значително събитие, каквото било опленяването и разграбването на Солун, не могло да се изплъзне от вниманието на българския владетел. След като флотата на Лъв Триполит отплавала, градът останал беззащитен и загубил голяма част от своите жители. Мисълта да се възползува от това положение и да го присъедини към българската държава била твърде примамлива за Симеон. Завладяването на Солун от българите означавало те да стъпят здраво на Егейско море, да ликвидират господството на Византия в западната част на Балканския полуостров и да заплашват постоянно Цариград. Във византийската столица разбирали добре опасността и империята положила всички усилия, за да осуети подобно развитие на нещата. Какви мерки са били взети, не е известно, тъй като историческите вести се изчерпват с думите на Лъв Хирсфакт, който бил изпратен в България за трети път. В едно свое писмо до Лъв VI той казва: „... най-сетне при третото пратеничество, когато българите искаха да се заселят в превзетия от агаряните Солун, след като ги убедих и изгоних, го получих обратно.“⁴⁵

Събитията едва ли са протекли така бързо и просто, както ги представя византийският дипломат. Само убеждаванията и настояванията на Лъв Хирсфакт не са могли да въздействуват на Симеон. За да запази Солун, Византия е трябвало да направи някои отстъпки, които пратеникът на Лъв VI е премълчал в своето писмо. Един важен български паметник запълва до известна степен празнината и хвърля светлина върху крайния резултат от българо-византийските преговори: „В година от създание мира 6412, индикт 7-и /904 от Хр./ Граница между ромеите и българите. Във времето на Симеона, от бога княз на българите, при Теодора олгутархана и при комита Дристра.“⁴⁶ Този надпис, открит край с. Наръш /на 20 км северно от

Солун/, представлява граничен стълб и е бил поставен през 904 г., когато в резултат на преговорите, водени от Лъв Хирсфакт в България, била определена югозападната българо-византийска граница.⁴⁷ Така българите се отказали да завземат Солун, но в замяна на това получили значителни териториални отстъпки в тази част на полуострова.

ИДЕЯ ЗА СЪЗДАВАНЕ НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА ИМПЕРИЯ. С разширението си на югозапад, постигнато през 904 г., българската държава не само успяла да осъществи до голяма степен окончателното привличане на славяните от българската група в Южна Македония, но и да закръгли своя териториален обхват. България при Симеон разпростряла своите предели далеч на север и на юг от Дунава, стеснявайки значително византийските владения на Балканите. Тя господствувала над по-голямата част от полуострова и се превърнала в решаващ фактор в този край на континента.

Като последица от постигнатите политически и военни успехи у Симеон постепенно назряла идеята за обединяване на южните славяни под неговия скиптър, за унищожаване на Византия и за създаване на българо-византийска империя със столица Цариград.⁴⁸ България трябвало да замени Византия и да поеме нейното политическо и културно наследство.⁴⁹ Симеон вече не бил склонен да се задоволява с титлата „владетел на България“ /ἄρχων Βουλγαρίας/,⁵⁰ която той наследил от своите предходници и с която го назовавали византийците. Нарасналото политическо могъщество на българската държава и нейното културно развитие му давали основание да се смята равен на византийския император и дори призван да заеме неговото място.

Политическата обстановка във Византия благоприятствувала за възникването на подобни проекти у Симеон и улеснявала значително тяхното осъществяване. В края на IX и началото на X в. империята търпяла сериозни неуспехи във войните с постоянния си противник — арабите.⁵¹ Последното десетилетие от управлението на Лъв VI минало под знака на остри политически и религиозни сблъсъци — несполучливият опит за убийство на императора през 903 г., бунта на Андроник Дукан, командувач източните войски, през 905 г. и особено конфликта между Лъв VI и патриарх Николай Мистик по повод на четвъртия брак на императора. Неспойната обстановка се отразила върху вътрешната сигурност на Византия, а оттук и върху нейната външнополитическа устойчивост. Последвалите наскоро събития влошили още повече положението. На 11 май 912 г. Лъв VI по-

чинал. Престолонаследникът Константин VII бил малолетен и управлението на страната минало в ръцете на неговия чичо Александър I, който бил провъзгласен за съимператор /912–913/.

Според обичайната практика в тогавашните междудържавни отношения наскоро след промяната на византийския престол /в края на 912 или в началото на 913 г./ Симеон изпратил в Цариград свои пратеници „относно мира, като известявал, че би го спазвал, но ако се отнасят към самия него с благосклонност и почит, както е било при император Лъв. Но Александър, обладан от безумие и безразсъдство, отпратил позорно пратениците, отправил заплахи към Симеон и мислел, че ще го уплаши. Мирът прочее бил нарушен и Симеон решил да вдигне оръжие против християните.“⁵²

Докато българите се подготвяли за война, на 6 юни 913 г. починал император Александър. Константин VII бил едва осемгодишен и управлението на страната поело седемчленно регентство начело с Николай Мистик, който малко преди смъртта на Лъв VI бил върнат на патриаршеския престол.⁵³

Тъй като виновникът за нарушаването на мира бил починал, регентите се надявали, че българският княз лесно ще се съгласи да възобнови нарушения мирен договор. С тази мисия се нагърбил Николай Мистик. Българският владетел получил две писма⁵⁴ — първото, което носело частен характер, Николай Мистик изпратил като духовен глава на константинополската църква и личен приятел на Симеон, а второто било написано по решение на сената. Молбите, уговорките и заплахите на патриарха, с които били изпълнени и двете послания, не могли да трогнат Симеон, защото в случая се отнасяло не толкова до лична обίδα, колкото до широка политическа програма, за осъществяването на която моментът изглеждал на зрял.

ВТОРАТА ВОЙНА НА СИМЕОН СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ. През август 913 г. Симеон започнал втората си война против Византия,⁵⁵ която с отделни прекъсвания продължила почти до неговата смърт. Българите бързо стигнали до Цариград, обсадили го и „го заобиколили с окоп от Влахерните до така наречените Златни врата“. Скоро обаче те се отказали от обсадата и поискали да сключат мир, което било прието веднага от регентството. От българска страна преговорите водел кавхан Теодор. На Симеон били оказани големи почести, неговите двама синове, които го придружавали, обяждали заедно с малолетния император и пр. След това се пристъпило към изпълнението на основното споразумение, постигнато при преговорите — провъзгласяването на българския

владетел за василевс /цар/.⁵⁶ Ето как хронистите са описали този тържествен акт: „Патриарх Николай излязъл при Симеон и Симеон преклонил глава пред него. Патриархът прочее, след като прочел молитва, поставил на главата му, както казват, вместо корона собствения си епириптарий.“⁵⁷

Наред с признаването на царска титла на българския владетел при преговорите между кавхан Теодор и регентите било постигнато още едно споразумение, което също имало голямо значение за по-сетнешните българо-византийски отношения и за осъществяването на планове на Симеон. Двете преговарящи страни се споразумели да бъде сключен брак между Константин VII и една от дъщерите на Симеон.⁵⁸ Споразумението откривало пред българския цар възможност да стане тъст на византийския император, т. е. да получи високата титла василеопатор, и тъй като Константин VII бил малолетен — да оказва сериозно влияние върху управлението на империята.

Постигнатото съгласие по тези два изключително важни за България и лично за Симеон въпроси осигурило сключването на мирен договор и възстановяването на мирните отношения между българската държава и Византийската империя.⁵⁹ Удостоен с „безбройни и преголеми дарове“, както съобщават някои византийски летописци, Симеон и синовете му начело на българската войска „се завърнали в собствената си страна“.

Надеждите на Симеон обаче рухнали твърде скоро. Причина за това станала новата политическа промяна във Византия. През октомври 913 г. императрицата-майка Зоя била върната в столицата. Тя се възползвала от съществуващото недоволство срещу регентството на Николай Мистик заради направените отстъпки на Симеон и взела властта в свои ръце /февруари 914 г./.

Последиците от промяната в управлението на империята върху българо-византийските отношения се почувствували веднага. Правителството на Зоя отхвърлило споразумението за българо-византийски брачен съюз и не признало коронясването на Симеон за цар на българите. Денонсирането на договора принудило българския владетел да поднови военните действия срещу Византия.⁶⁰

Опитите на Николай Мистик,⁶¹ макар и отстранен от управлението, да възпре българите от военни действия отново не сполучили. През лятото на 914 г. българските войски започнали да опустошават както тема Тракия, така и тема Македония /Югозападна Тракия/, при което Симеон принуждавал местното население да го признае за свой владетел.⁶² Скоро българите стигнали до Одрин, обсадили го, а през септември същата го-

дина успели да го овладеят.⁶³

През тази и през следната 915 г. българите продължили военните действия в земите на Византия. Според изричното съобщение на Николай Мистик те започнали да нахлуват в Драчката и Солунската тема.⁶⁴

Непрекъснатите нахлувания, както и намеренията на Симеон да осъществи на всяка цена преследваната цел накарали Зоя и нейните сановници да предприемат сериозни мерки. Византийските хронисти съобщават, че императрицата заедно със своите приближени взела решение да сключи мир с арабите, да извърши размяна на пленниците, след което „да прекара цялата войска от Изтока, за да води война със Симеон и да го унищожи“⁶⁵.

Зад тези думи на летописците се крие широка дипломатическа и военна подготовка за решителен сблъсък с българската държава. Тъй като империята не можела да разчита само на своите сили, било решено да се организира широка коалиция, която да се справи с амбициозния български цар. В Багдад били изпратени Йоан Радинос и Михаил Токсарас, които през юни 917 г. успели да сключат мирен договор с Арабския халифат и споразумение за размяна на пленниците.⁶⁶

След като освободила своите войски, заети дотогава на изток срещу арабите, Византия насочила вниманието си към спечелването на съюзници, и то такива, които биха атакували България в тил. Константин VII Багренородни в своето съчинение „За управлението на империята“ съобщава, че стратегът на Драч протоспатарий Льв Равдух се опитал да привлече на страната на Византия сръбският княз Петър Гойникович, а посредством него — и унгарците.⁶⁷

Другият възможен съюзник на Византия в предстоящото решително състолкование с България били печенегите. За преговори с тях заминал стратегът на Херсон Йоан Вогас, който трябвало да ги спечели за участници в замислената коалиция и да ги доведе в решителния момент на Дунава, откъдето византийската флота щяла да ги прехвърли в земите на юг от реката.⁶⁸

Коалицията, която Византия искала да осъществи, била добре замислена, но правителството на Зоя пропуснало да вземе под внимание факта, че срещу себе си империята имала като противник един не по-малко опитен дипломат и същевременно добър пълководец. Предупреден от захълмския княз Михаил за действията на драчкия стратег Льв Равдух,⁶⁹ Симеон успял не само да осуети неговите усилия, но и да привлече унгарците на своя страна.⁷⁰

Въпросът с печенегите, български съюзници

Цар Симеон разбива византийската армия при Ахелой /20.VIII.917 г./. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. XII—XIII в. Мадридска национална библиотека /л. 122/

още по времето на първата Симеонова война срещу Византия, също бил решен сполучливо. Съзнавайки необходимостта от добри отношения с печенежките племена, българите положили всички усилия, за да задълбочат връзките си с тях. По думите на Николай Мистик „тази работа е постоянна грижа на българите, така че те се стремят да свържат чрез бракове децата си и да установят съюз с печенегите“⁷¹.

При това положение мисията на Йоан Вогас била твърде трудна. Наистина той привлякъл за

съюзници на Византия някои печенежки родове, които населявали земите в съседство с Кримския полуостров, но реална помощ империята не успяла да получи, тъй като голяма част от печенежките племена се намирали в тесни връзки с българите и участвували във войната на тяхна страна.⁷²

БИТКАТА ПРИ АХЕЛОЙ. КОНФЛИКТ СЪС СЪРБИЯ. И така в дипломатическата надпревара, предхождаща решителния сблъсък между България и Византия, надделяла българската държава. Когато през 917 г. подготвяната и от двете страни война започнала, България не само изолирала империята от околните народи, но и успяла да привлече за свои съюзници унгарци и печенеги: „...надигнали се с преголяма сила срещу нас, християните, народите на Запада, сиреч българите, угрите, скитите, мидите и турките“ — отбе-

лязва един византийски автор.⁷³ При р. Ахелой /край Анхиало/ на 20 август 917 г. войските на българите и византийците се срещнали в решително сражение. Главнокомандуващ византийците бил великият доместик Лъв Фока, а начело на българите стоял самият цар Симеон. Ако се съди по разказа на византийските летописци, първоначално превесът бил на страната на ромеите, но впоследствие в редовете им се появило разколебаване и те започнали да отстъпват.⁷⁴ Положението било използвано умело от Симеон, който на кон наблюдавал от една височина хода на битката. С неудържим устрем българите се спуснали да преследват оттеглящата се византийска войска и резултатът бил пълното ѝ поражение. „Ромеите — пише Скилица, — които и преди това, както казахме, били паднали духом и уплашени, като видели

Цар Симеон изпраща пратеници до владетеля на египетските араби Фадлан с предложения за обща борба срещу Византия. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека /л. 148/

сега внезапното настъпление на българите, вкупом обърнаха гръб и ударили на страхотно бягство, като едни се изтъпкаха помежду си, а други били избивани от противниците. Доместикът Лъв пък се спасил с бягство в Месемврия. Паднали много люде, не само обикновени войници, но и твърде голям брой стратези и тагматарси.⁷⁵ В подобен дух е описано тежкото поражение на ромеите при Ахелой и в съчинението на Лъв Дякон /X в./, който минал след около половин век край мястото на битката. „И сега още — отбелязва той с

горест — могат да се видят купища кости при Анхиало, гдето тогава позорно била посечена бягщата войска на ромеите.“⁷⁶

Отзвукът в Цариград от това страшно поражение на византийската войска бил неописуем. Както всеки друг път, когато не можела да разчита на своите сили, за да излезе от затруднено положение, така и сега империята прибегнала до дипломатията. Изборът наново паднал върху Николай Мистик. Патриархът изпратил до българския цар дълго послание, което имало за цел да оправдае враждебните действия на Византия срещу България и да смекчи гнева на Симеон.⁷⁷ И този път усилията на Николай Мистик пропаднали. Българските войски навлезли дълбоко в земите на империята, без да срещнат каквато и да било съпротива. При Катасирти, близо до столицата, Лъв

Фока събрал остатъците от своята войска и решил да направи сетен опит, за да спре напредването на българите. В едно ненадейно нощно сражение обаче византийците отново претърпели поражение и пътят на българите към Цариград бил открит.⁷⁸

Преди да настъпи към византийската столица, Симеон решил да се справи със сърбите, които в навечерието на Ахелойската битка проявили враждебно отношение към България. Веднага след победата при Ахелой⁷⁹ той изпратил срещу Петър Гойникович една армия начело с кавхан Теодор Сигрица и Мармаис. Двамата предводители успели да убедят сръбския княз да се яви на лична среща с тях, заловили го и го отвели в България, където той умрял в затвора. За сръбски владетел бил поставен синът на неговия братовчед Бран —

Павел, — когото българите довели със себе си.⁸⁰ По този начин Симеон успял да постигне своята цел — да изтласка византийското влияние от Сърбия и да наложи там българско.

НОВИ ВОЕННИ ДЕЙСТВИЯ СРЕЩУ ВИЗАНТИЯ И СЪРБИЯ. След като българите нанесли две решителни поражения на ромеите и станали господари на Тракия чак до подстъпите към Цариград, Симеон предприел поредната си крачка преди решителния шурм на византийската столица. През 918 г.⁸¹ български войски, предвождани от него, нахлули дълбоко в Елада, разрушили Тива, отвели част от местното население със себе си, а друга част прогонили в Пелопонес и по Егейските острови.⁸²

Следната 919 г., когато българският владетел се чувствувал достатъчно силен, за да атакува византийската столица, донесла нов политически преврат в Цариград, който оказал голямо влияние върху по-сетнешните българо-византийски отношения. Сред византийското общество отдавна назрявало негодувание срещу правителството на Зоя. Друнгарият на флотата Роман Лакапин успял да се наложи над своите съперници и на 24 март 919 г. влязъл в столицата и взел властта в свои ръце. През април същата година неговата дъщеря Елена се омъжила за младия император Константин VII Багренородни и по този начин Роман Лакапин, както някога Стилиян Зауца, получил титлата василеопатор. Неговите амбиции обаче не спрели дотук. През септември 920 г. Константин VII го провъзгласил за кесар, а само три месеца по-късно, през декември — за съимператор.⁸³

Междувременно през юли 920 г. била премахната схизмата, възникнала в цариградската църква във връзка с четвъртия брак на Лъв VI, и било възстановено нейното единство. Тези две събития — в политическия и в религиозния живот — сложили край на кризата във Византийската империя, настъпила след смъртта на Лъв VI.

За да осъществи своята цел, Симеон разполагал с две възможности. Той бил склонен да отговори на многобройните предложения от страна на Византия и да сключи мир с нея само ако Роман Лакапин бъде отстранен от императорския престол. Така би се възстановило положението от преди 919 г. и Симеон би могъл да върви по първоначално набелязания от него път. Тази възможност обаче била само теоретическа, тъй като империята никога не би се съгласила на подобна унижителна отстъпка. Николай Мистик категорично заявил на Симеон: „И тъй остави това искане и не мисли, че то може да бъде изпълнено, защото съвсем е невъзможно това да стане.“⁸⁴

При това положение на българския владетел

оставал вторият път — да превземе Цариград и да овладее със сила престола на византийските василевси. И Симеон сериозно се заловил за тази последна възможност.

През есента на 920 г. българските войски настъпили решително и устремно към византийската столица, достигнали Дарданелите и се появили под стените на малоазийския град Лампсак.⁸⁵ Опасността за Византия при евентуален успех на тази акция била очевидна: ако българите овладеели Галиполи и Лампсак и по този начин си осигурили контрол над Дарданелския пролив, Цариград щял да бъде изолиран и неговата съдба скоро би се решила. Николай Мистик изпратил няколко писма — до Симеон, до българския архиепископ и до кавхан Теодор.⁸⁶ Писмата имали една цел — възпиране на българите от военни действия, установяване на траен мир, като вината за лошите отношения между двете страни се прехвърляла върху Зоя и нейното правителство. За тази цел патриархът предложил лична среща със Симеон, която трябвало да се състои в Месемврия.⁸⁷

В началото на следната 921 г. Византия направила още една стъпка към постигането на така желания мир с българската държава — на Симеон било предложено сродяване с византийския императорски дом чрез женитба на негов син или дъщеря за дъщеря или син на Роман Лакапин.⁸⁸ Осъществяването на подобен проект обаче било от полза само за империята и не приближавало българския владетел нито крачка към неговата цел. Затова той не обърнал внимание на направеното предложение и продължил усилено подготовката за война.⁸⁹

Военните действия през 921 г. започнали с нападения от двете страни. Първи българите извършили набег в земите на Византия, стигайки до Катасирти. Византийците не закъснели да отговорят на удара, като един отред, командван от доместика на схолите Пот Аргир, нахлул в българска територия към гр. Термопол /римските Акве Калиде, дн. Бургаски бани/ и влязъл в сражение с намиращите се там български войски.⁹⁰

Наскоро голяма българска войска начело с кавхана и миника, преодолявайки с ускорен марш Странджа, стигнала до Манглава /край Цариград/. Срещу тази армия Роман Лакапин изпратил войски, командувани от Лъв и Пот Аргир, императорската гвардия и тагмите, както и друнгария на флотата Алексий Муселе с неговите части. Сражението станало при т.нар. Пиги /Πῆγι — Живоносен извор, дн. Балъклъ/, между 11 и 18 март. Първоначалният натиск на българите бил неудържим. Командуващите византийската армия първи се впуснали в бягство. Алексий Муселе се удавил в

морето при опита си да се качи на един кораб. „От моряците и от цялата войска едни, бягайки от вражеските ръце, се удавили в морето, други станали жертва на оръжието, трети били заловени от българите“ — се казва в изворите. След битката, без да срещнат каквото и да било противодействие, българите изгорили дворците в Пиги и опожарили целия Стенон /Златния рог/.⁹¹

И този път Симеон не могъл да пожъне плодовете на своя успех. В тила му отново се раздвижили сърбите. Наскоро след като покровителствуваният от българите Павел Бранович заел сръбския престол, византийците направили опит да го свалят, като въоръжили и изпратили срещу него братовчед му княз Захарий, който дотогава живеел в Цариград. В започналата война Захарий бил победен и изпратен в България. След като този опит не успял, византийската дипломация насочила своите усилия към самия Павел Бранович и сполучила да го настрои срещу българите. Действията на византийците принудили Симеон да раздвои вниманието си и да отдели време и сили, за да отстрани възникналата опасност: той освободил от затвора княз Захарий, дал му войска и го изпратил в Сърбия. Захарий съумял да прогони Павел Бранович и да вземе властта над сърбите.⁹²

Опитът на Сърбия да се изплъзне от сферата на българското влияние бил ликвидиран бързо и Симеон обърнал наново погледа си към Цариград. През 922 г. български войски, след като превзели Виза, отново се появили в околностите на византийската столица и ги опожарили.⁹³

Успехите, както и фактът, че България господствувала почти над целия Балкански полуостров, не донесли на Симеон желания резултат. Цариград оставал непокътнат. За да осъществи своите проекти, българският владетел трябвало на всяка цена да овладее столицата на империята. След като опитът на българите да се закрепят на малоазийския бряг на Дарданелите пропаднал Симеон разбрал, че не е по силите му да се справи с Цариград без помощта на морски съюзник. Неговото внимание се насочило към другия постоянен враг на империята по това време — арабите, — по-точно към династията на Фатимидите, която господствувала над Египет и Северна Африка. Симеон изпратил свои пратеници до техния владетел Убайдаллах ал-Махди със задачата да предложат съвместна обсада на Цариград. За целта арабите трябвало да участвуват със своята флота, а българите се задължавали да се явят в Тракия с многобройна войска, която да затвори обръча около града откъм сушата. Предвиждало се след превземането на византийската столица плячката да

бъде поделена поравно, а градът да остане в български ръце. Проектът на българския владетел заинтригувал Убайдаллах ал-Махди и той от своя страна заедно със завърщащите се български пратеници изпратил свои представители, които трябвало да уточнят някои подробности около замислените съвместни военни действия.

Заплахата, надвиснала сега над византийската столица, била твърде голяма, а целта — осъществима. По време на обратния път обаче българските и арабските представители били заловени от гърци в Калабрия и изпратени на Роман Лакапин. Тази случайност решила съдбата на проектирания българо-арабски съюз. Императорът хвърлил в тъмница българите, а арабите върнал обратно, след като ги отрупал с подаръци и изпратил по тях скъпи дарове за Ал-Махди.⁹⁴

Неуспехът не отчаял Симеон. През същата година арабска флота, командувана от Тамал, наречен още Ад-Дулафи, акостира на Егейското крайбрежие. Симеон, който се намирал заедно със свои войски близо до това място, побързал да влезе във връзка с арабите и да уговори съюз срещу Византия. Няколко българи отплавали с арабските кораби към Тарс за окончателни преговори. И този опит на българския владетел обаче не дал желани резултат.⁹⁵

Като компенсация за неуспехите, имащи за цел организирането на коалиция срещу Византия, дошло падането на Одрин. Българите успели да превземат града след продължителна обсада, но според думите на хронистите византийците скоро си го върнали.⁹⁶

След като надеждите за организиране на българо-арабска коалиция, насочена срещу Византия, рухнали и Цариград и този път останал недостъпен за българите, Симеон решил да промени тактиката. Той вече не се надявал, че ще може да овладее византийската столица, и затова действията, които предприемал, били резултат повече на засегнато честолюбие, отколкото плод на един възможен за реализиране план. В писмата си до патриарха българският владетел изказвал желание да влезе тържествено в Цариград и да му се отстъпят всички византийски владения на Балканския полуостров.⁹⁷

Наскоро последвала нова неприятна изненада. Сръбският княз Захарий, който заел престола с българска помощ, но бил настроен благосклонно към Византия, търсел удобен момент да възобнови връзките си с Цариград. Неговите стремежи били подхранвани от византийската дипломация, която виждала в тях желаната възможност да се противопостави на българите нов противник. И наистина две години след като заел върховната власт в

Сърбия, през 923 г., княз Захарий проявил открито своите враждебни намерения срещу българската държава. Симеон сметнал, че и сега с лекота ще се справи с разбунтувалите се сърби, и изпратил срещу тях войска начело с кавхан Теодор и Мармаис, които познавали добре тамошната обстановка. Този път обаче българската войска била разбита, предводителите ѝ попаднали в плен и впоследствие главите им били изпратени на византийския император.⁹⁸

Поражението на българската войска било придружено с някакво външение в България. Изворите не са много ясни — говори се за недоволство сред известна част от населението срещу продължителните войни.⁹⁹ Симеон решил да сключи временно примирие с Византия, което щяло да му позволи по-лесно да се справи с възникналите затруднения. За тази цел българският цар потеглил към византийската столица и в началото на септември 923 г. се разположил на лагер край Влахернските врата. Веднага след това той започнал преговори с патриарх Николай Мистик, при които било постигнато споразумение за лична среща с император Роман.

Симеон и Роман се срещнали на 9 септември 923 г. край морския бряг при Космидион /в горната част на Златния рог/, където била приготвена специална платформа.¹⁰⁰ Бляскаво въоръжената свита на Симеон го приветствувала като василевс на гръцки език. Двамата владетели, след като се поздравили взаимно, произнесли речи. Византийският император укорявал българския цар за водените от него кръвопролитни войни и го уговарял да ги прекрати. При раздялата Симеон обещал да сключи мир.¹⁰¹

Българският владетел не желаел окончателен мир, тъй като не бил осъществил своите цели, но обещавайки, че враждебните действия няма да се подновят, сключил примирие с Византия, което му гарантирало временния неутралитет на империята.¹⁰²

ПРИСЪЕДИНЯВАНЕ НА СРЪБСКИТЕ ЗЕМИ КЪМ БЪЛГАРИЯ. ВОЙНА С ХЪРВАТСКО. Почувствувал се с развързани ръце, Симеон решил да се справи окончателно с враждебната нему Сърбия. През 924 г. срещу сърбите била изпратена силна войска, която водела със себе си новия претендент за сръбския престол — Чеслав. Княз Захарий разбрал, че този път опасността е значително по-голяма и че неговата участ, ако остане в Сърбия, е решена. И тъй като Византия не можела да му окаже реална помощ, той избягал в съседното хърватско кралство. Неговото бягство обаче не сложило край на похода, предприет от българите, защото този път Симеон имал други

намерения. Сръбските жупани били заловени и откарани в плен. Същата участ била определена и за част от населението. Тези, които успели да се спасят, избягали в Хърватско.¹⁰³ Сърбия била присъединена към българското царство като негова съставна част.

Победата над Сърбия направила българската държава съсед на хърватското кралство. Докато Сърбия била малко княжество, разположено по средното течение на реките Дрина и Морава, и зависела ту от Византия, ту от България, хърватската държава при крал Томислав /910–928/ се намирала във възход. Усилията на византийската дипломация успели да нанесат последен удар върху опита за единство на балканските славяни. Две от трите най-силни държави в Югоизточна Европа — Византийската империя и хърватското кралство — се съюзили срещу третата сила в тази част на континента — българското царство.¹⁰⁴ Наистина коалицията била доста ефимерна, тъй като Византия нямала сериозно намерение да воюва с България. Цариградското правителство и този път потърсило съюзници в тила на българите. То желало да сключи мир с България — цел, която преследвало в продължение на години, — но нямало нищо против да хвърли срещу българската държава хърватското кралство. Подобно сблъскване се улеснявало от факта, че Хърватско дало убежище на прогонения от българите сръбски княз Захарий.

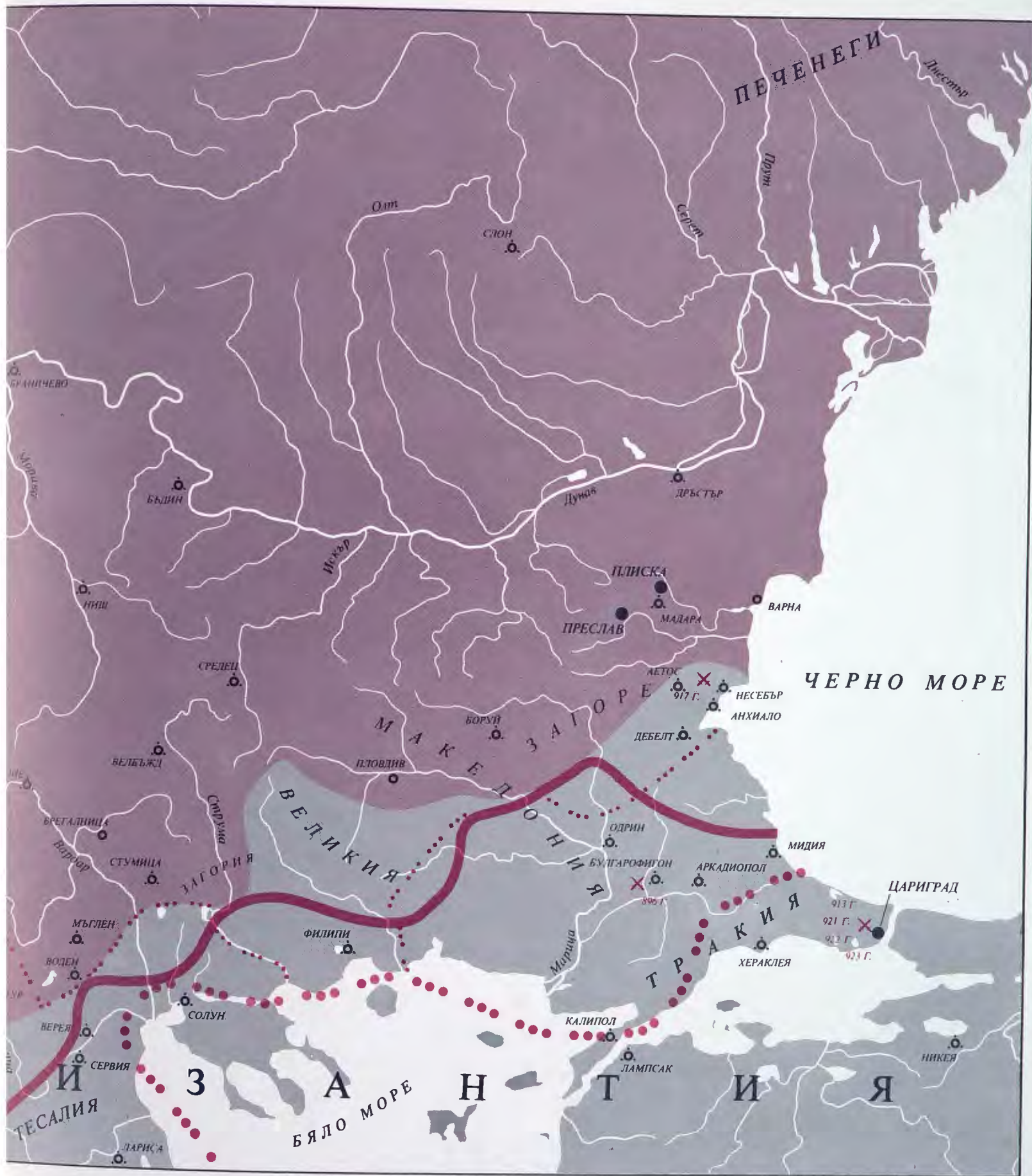
Преди да се стигне до този нов конфликт, Симеон предприел един дипломатически ход, чийто първоначален замисъл бил възникнал няколко години по-рано. Тъй като Византия отказвала упорито да признае неговата заветна цел — титлата василевс на българите и ромеи, — както и да провъзгласи българския духовен глава за патриарх, българският владетел решил да се обърне със същото искане към папата. В резултат на тази постъпка през втората половина на 926 г. в България пристигнали двама пратеници на папа Йоан X — епископ Маделберт и Йоан, дук на Кума,¹⁰⁵ — които имали всички необходими прерогативи да коронясат Симеон и да въздигнат в патриаршески сан българския първосвещеник.¹⁰⁶

Докато се водели разговори за окончателно уреждане на този въпрос и се извършвали приготовления за двата тържествени акта, избухнала войната между българи и хървати — последната война, водена от Симеон. Българската войска, изпратена срещу хърватите, била победена.¹⁰⁷ Поражението произвело силно впечатление в България, а българският владетел получил сърдечна криза, в резултат на която на 27 май 927 г. починал.¹⁰⁸

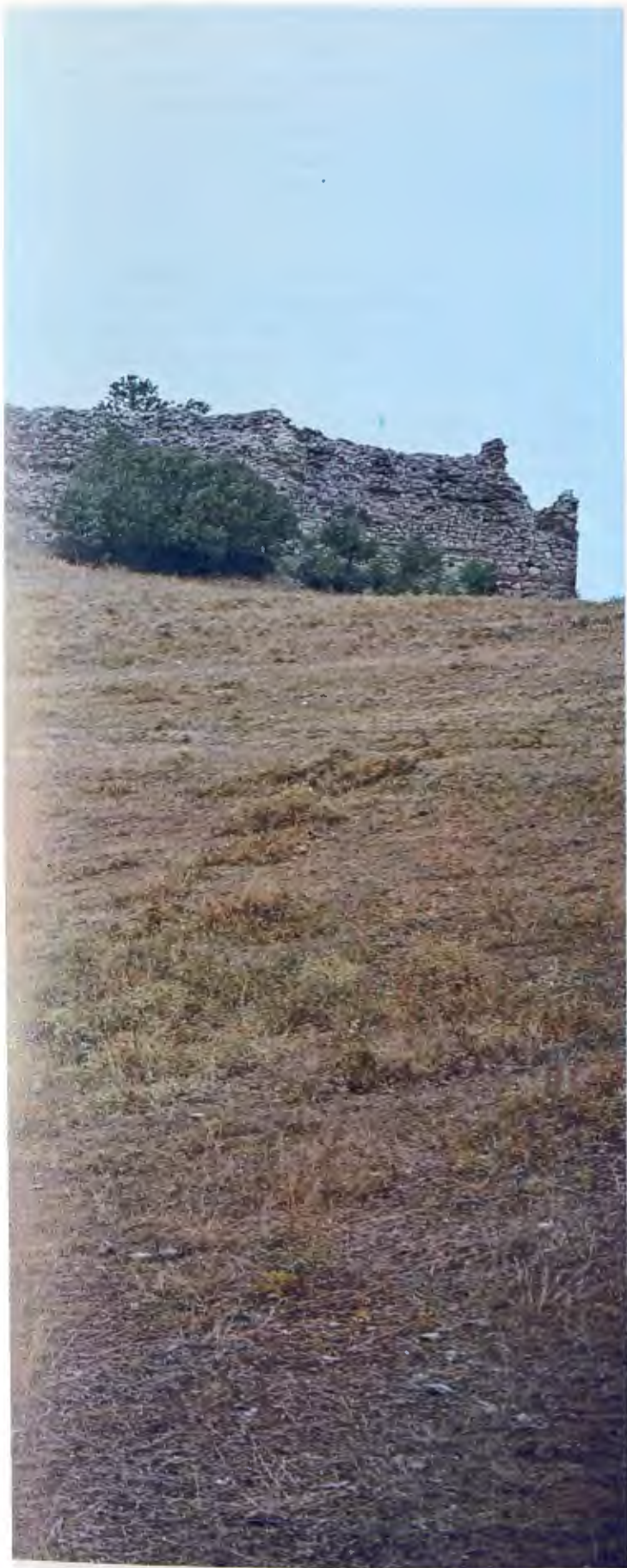
България в края на IX и началото на X век

- СТОЛИЦА
- УКРЕПЕНО НАСЕЛЕНО МЯСТО
- ДРУГО НАСЕЛЕНО МЯСТО
- ... БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА ГРАНИЦА В НАЧАЛОТО НА УПРАВЛЕНИЕТО НА КНЯЗ БОРИС I /852–889/
- ТЕРИТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ СЛЕД ПРИЕМАНЕТО НА ХРИСТИАНСТВОТО И СКЛЮЧВАНЕТО НА „ДЪЛБОКИЯ МИР“
- БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКА ГРАНИЦА КЪМ 904 Г.
- ВОЕННОВРЕМЕННА ГРАНИЦА В КРАЯ НА УПРАВЛЕНИЕТО НА ЦАР СИМЕОН /893–927/
- ГРАНИЦА НА ВИЗАНТИЙСКАТА ИМПЕРИЯ В ДАЛМАЦИЯ
- ✕ 917 ПО-ЗНАЧИТЕЛНО СРАЖЕНИЕ С ГОДИНА

Управлението на Симеон минало под знака на продължителни войни на българската държава срещу Византия, Сърбия и Хърватско. В течение на десетилетие и половина той положил неимоверни усилия за овладяването на Цариград. В някои моменти Симеон се намирал твърде близо до реализирането на това свое въжделение и империята била принудена да брани самото си съществуване. Основната цел обаче, която българският владетел преследвал, се оказала неосъществима.

Двубоят между двете най-могъщи държави в Югоизточна Европа в началото на Х в. поставил на изпитание силите на българската държава. Войните с византийци, унгарци, сърби и хървати изискували много усилия и средства. Продължителните военни действия на различни фронтове предизвикали недоволство сред част от българския народ.¹⁰⁹

Отрицателните последици от външнополитическата дейност на Симеон не могат да дадат цялостна характеристика на дългогодишното му управление. Много по-голяма стойност имат неговите действия, благодарение на които България заела подобаващото ѝ се място в тогавашния европейски свят.

В резултат на войните, водени в края на IX и през първите десетилетия на Х в., българската държава увеличила значително своята територия, при което към нея били присъединени населени със славяни земи. По този начин почти било завършено обединението на славяните от българската група. Симеон оставил на своя наследник обширна и могъща държава, която обхващала приблизително целия Балкански полуостров — от Черно до Адриатическо море и от Коринтския провлак до Карпатите.

През последните години на IX и в началото на Х в. в България се разгърнала невиджана дотогава културна дейност. Въвеждането, разпространението и усъвършенствуването на славянската писменост, възникналите книжовни средища в Преслав и Охрид създали условия за бързо развитие на българската литература /оригинална и преводна/ и скоро довели страната до т. нар. Златен век на българската култура. Немалък дял в цялата организаторска и творческа дейност се пада на самия Симеон, който с право е характеризираан като „българския Карл Велики“, но който бил значително по-щастлив от него, тъй като освен с военно-политически успехи свързал името си и със създаването на старобългарската книжнина.

Не бива да се оставят без внимание и белезите на външно признание на международното значение на българската държава — реална последица от многогодишните усилия на Симеон. Византия била принудена да се примири с факта, че българският владетел ще носи титлата василевс /цар/ — тя признала окончателно това най-високо владетелско достойнство в християнския свят на Симеоновия наследник Петър. Същевременно империята била принудена да направи и други отстъпки — да въздигне в патриаршески сан българския духовен глава, което още повече повишило международния престиж на българската държава и църква.

2.

Втората българска столица Преслав

Симеоновата епоха се характеризира с голям размах в развитието на материалната и духовната култура, намерил най-ярък израз в Преслав, който през 893 г. бил провъзгласен за княжеска резиденция и столица на България.

През последните години Преслав стана обект на интензивни археологически проучвания.¹¹⁰ Въз основа на натрупания богат фактически материал вече е изяснен в значителна степен неговият облик като държавен, стопански и културен център на Първата българска държава и са очертани както сходствата му със старата ханска резиденция Плиска, така и различията — плод на нови строителни и художествени концепции, дошли главно в резултат на приеждането на християнството като официална религия и на засиленото византийско влияние.

КРЕПОСТНИ СЪОРЪЖЕНИЯ И ГРАДОУСТРОЙСТВО. В градското устройство на Преслав намерили продължение строителните традиции на Плиска, поради което между двете столици съществували много общи черти. Територията им била поделена между две концентрични укрепени линии, които очертавали „външен“ и „вътрешен“ град. Но докато Външният град на Плиска имал землено укрепление, в Преслав и Вътрешният, и Външният град били опасани с каменни стени. Характерно е също, че Преслав заемал много по-малка площ. Докато Външният град на Плиска обхващал 23 кв. км, Външният град на Преслав бил построен едва върху 5 кв. км. Това съотношение показва, че втората българска столица е била предназначена главно за княжеска резиденция.

Външният град на Преслав бил съобразен с

профила на терена: от една страна, той стигал до р. Тича /дн. Камчия/ а, от друга — опирал до висок рид, което обусловило и неговата форма на петобъгълник. Вътрешният град, който също така се гущел в подножието на високия рид, обхващал голяма част от стария аул, съществувал тук през целия IX в.¹¹¹ На север площта на аула била разширена, при което северната му стена била съборена.

Най-важните сгради във Вътрешния град били дворците. Тяхното строителство и преустройство минали през няколко етапа. При преустройството на т. нар. Западен дворец апсидата била премахната и старата сграда влязла като съставна вътрешна част на двойно по-голяма постройка, планирана наново и разгърната на север. Северната част на новата сграда образувала входно преддверие. Непосредствено до входа отляво започвала полегата стълба, която извеждала на невисок етаж. От преддверието се минавало на юг към главната част на сградата. Ред черти свързват сградата като архитектурен тип с известната Тронна палата в Плиска — ориентирането в посока север—юг, наличието на входно преддверие и пр.

По времето на Симеон била построена новата Тронна палата източно от стария дворец.¹¹² Като мощен каменен корпус се издигала тя редом с преустроената сграда в официалната част на дворцовия квартал. Челната фасада на тази постройка била обърната също на север. Планът на новата Тронна палата много напомня плана на Тронната палата в Плиска. Различията обаче представят преславската сграда като оригинална архитектурна творба.

Приземието на Тронната палата в Преслав се състояло от две части — северна и южна. Вътрешното разпределение на сградата било изразено и във външното вертикално и хоризонтално членение на фасадите, отличаващи се с богата архитектурна украса. Приземието било ясно изразено като висок цокъл, над който се издигал етажът. Фасадите се разнообразявали от издадени много напред лизени.

По всяка вероятност на южната и на северната фасада се е очертавал стъпаловидният базиликален покрив на сградата. Може да се предполага, че на северната фасада на височината на етаж са се редували симетрични отвори-прозорци, подчертаващи ритъма на входовете в приземието.

Не е съвсем ясна скулптурната и архитектурната декорация както на фасадите, така и на вътрешността на сградата. Известната серия от скулптирани мраморни плочи навярно е от цокъл в долната част на стените в залата. Двете моно-

литни колони от зелена бреша /мрамор/ вероятно са оформяли голямата арка над трона на владетеля в южния край на залата.

В архитектурно-художествено отношение Тронната палата в Преслав бележи значително развитие в сравнение със съответната плисковска сграда. Челната ѝ фасада със симетрията си и страничните фасади със своето членение водят към древни елинистическо-римски образци. В това няма нищо чудно, тъй като точно през епохата на Симеон се откриват възможности за културно и художествено заимствуване от византийски традиции, изхождащи от средиземноморската елинистическа култура.

Двете големи дворцови сгради не стояли откъснати една от друга. Проста по план постройка между тях служела като продължение на северната фасада на Тронната палата. При тази сграда имало редица от беломраморни колони, над които пред етаж е вървял навярно чардак. Вероятно подобна сграда е затваряла откъм юг малък вътрешен двор — един свеж оазис сред каменните стени.

Дворцовият комплекс имал не само официална част. Както изглежда, на юг се е простирал обширен двор, ограден с висока каменна стена. Долепената до стената баня, която е от времето на първия аул, вероятно е била предназначена за владетеля или за обслужващия го персонал. Тя е вариант на известния досега от старобългарските центрове тип.

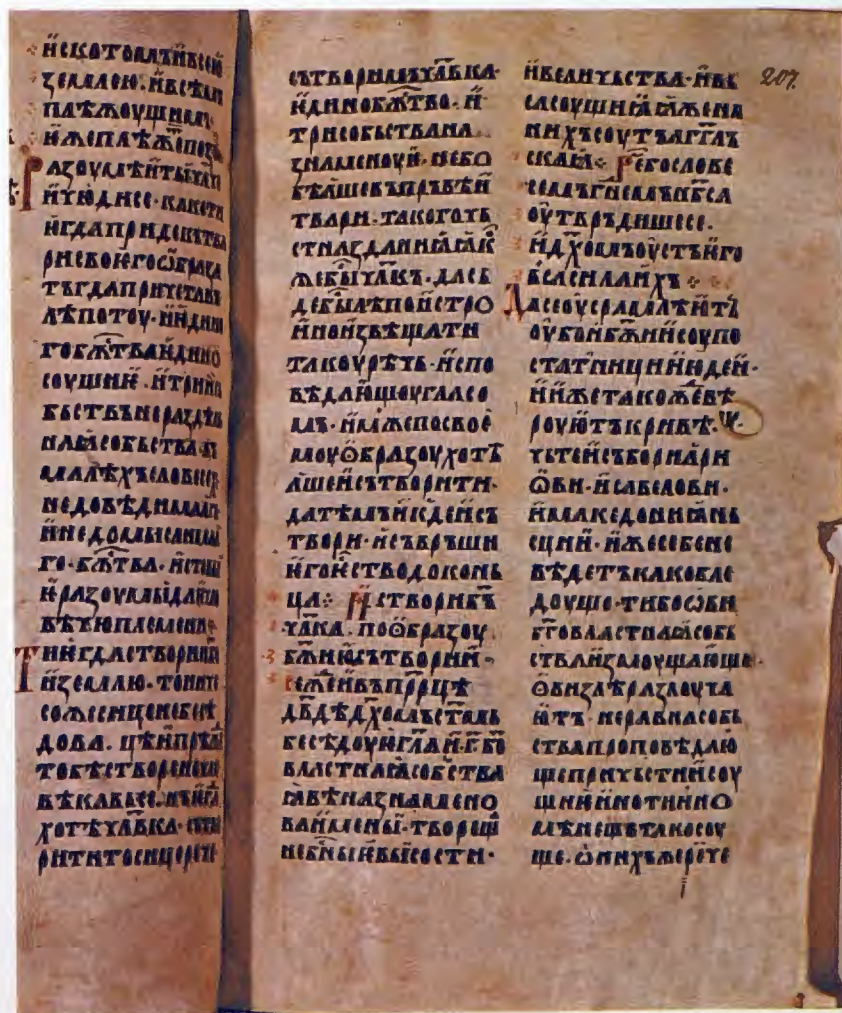
Преславският дворец бил значително по-голям от двореца в Плиска — факт, даващ ново съотношение между територията на вътрешните крепости и съответните дворцови площи. В преславския дворецов ансамбъл намерили въплъщение не само традициите на българската монументална архитектура от предходната епоха, не само получил израз синтезът на монументалните изкуства в България от края на IX и началото на X в., но било изявено и онова идейно-политическо съдържание на епохата, отразено в паметниците на Преславската книжовна школа. Тъкмо Симеоновият дворец станал средището, което направлявало цялостния културен живот в България по времето на неговия разцвет.

Вън от крепостните стени — на изток, североизток и север — били пръснати имения, манастири и църкви. Те възникнали около укрепения царски град постепенно, с течение на десетилетия. Във

Външния град на Преслав се намирали занаятчийските работилници, занаятчийските поселения и жилищата на обслужващия царския град персонал. В долния край на долината на Румска река имало работилници за преработка на желязо и за коване на предмети от първа необходимост за бита и за строителството.¹¹³ Останки от други работилници са разкрити във и около по-значителните строежи или в жилищни ансамбли от по-голям мащаб.

Най-много църкви и манастири имало в ниската, равна част на Външния град. Допустимо е и други останки от сгради или ансамбли от граждански или църковни постройки да бъдат открити на територията на Външния град, тъй като засега значителни площи тук остават непроучени.

Непосредствено до южната порта на вътрешната крепост, вън от нея, долепени до куртината и обърнати на югозапад, личат останките на 18 търговски помещения.¹¹⁴ Горният етаж на тази сграда вероятно е служел за странноприемница, а на долния са се продавали стоките. Пред сградата, изглежда, е имало пазарен площад, както в хан-

Лист от Шестоднева на Йоан Екзарх. Препис от XIII в. от Хилендарския манастир. Държавен исторически музей — Москва

ската резиденция Плиска.

Класовото разслоение на средновековното българско общество намерило израз и в жилищното строителство, във вида на сградите, в украсата им и в употребените материали. Сред обикновеното население и през X в. все още било застъпено строителството на сгради с едно помещение, типично за предходната епоха.¹¹⁵

За X в. особено характерен и преобладаващ бил планът на сгради с верижно наредени повече или по-малко на брой помещения — той е най-често срещаният и при стопанските, и при производствените комплекси, както и при несвързаните с култови цели части на манастирите.¹¹⁶ Помещенията били разполагани или в една редица, обикновено без съобщителна връзка помежду си, с отделни входи, или във формата на буквите Г, П и Т около църква или двор в организирани комплекси на манастирите и именията.

Обикновено в приземията, използвани за производствени цели, се откриват пещи, огнища, хромели, прешлени за вретена, тежести за стан, оръдия на труда, точила от камък, битова керамика, кости, еленови рога в процес на обработка, пречистена глина, басейни за вода и пр. Горните етажи служели за жилища. Някои от тях имали под от мрамор и стени с мраморна и керамична украса или фина мазилка. Намерени са фрагменти от рисувана керамика, вносно стъкло и фаянс от тези етажи. На вторите етажи обикновено имало чардак.¹¹⁷

Особено интересна е една жилищна сграда в м. Аврадака, чиито правоъгълни помещения от три страни били заобиколени с коридор, над който на втория етаж вероятно се е издигал чардак.¹¹⁸

Търговският комплекс в Преслав бил с верижен план. Осемнадесетте еднакви помещения, долепени отвън към южната крепостна стена на Вътрешния град, имали отделни входи, затворени с прости дървени врати. Обковките и пантите се намирали от външната страна на вратите и заедно с гвоздеите с големи глави служели за украса. Най-значителният материал, произхождащ от тези лавки, е разнообразната по форма битова керамика. Намерени са и фрагменти от внасяна от Близкия изток за нуждите на богатите феодали люстрова керамика.¹¹⁹ Подобна керамика се открива и в развалините на двореца, и в комплекса „Под манастира“ заедно с вносно стъкло и фаянс.

Работилниците за рисувана керамика се състояли главно от две помещения — голямо и мал-

Общ изглед /въздушна снимка/ на Вътрешния и част от Външния град на Преслав

ко. Отделно строили навес с огнище и пеш.¹²⁰ Вероятно бил планът и на винарницата в Патлейна,¹²¹ и на работилницата за мозаична смалта до църквата на Мостич,¹²² и вероятно на железарската работилница в м. Селище.¹²³ Такъв бил и планът на групата сгради /казармени помещения/ в аула на Омуртаг.¹²⁴

Успоредно със строителната дейност вървели и благоустройствените мероприятия. Постлан с големи каменни плочи тържествен път от северната порта на Вътрешния град водел към дворецовия комплекс, пред който обширният представителен площад също бил покрит с каменни плочи.

Два типа водопроводи — зидани и от глинени тръби — докарвали вода отдалеч за средновековния Преслав.¹²⁵ Водопроводи пресичали целия дворецов квартал, в северната част на който била изградена разпределителна шахта. От вода се нуждаели и баните, чиито останки са открити в южната част на Вътрешния град¹²⁶ и при комплекса „Под манастира“¹²⁷.

Като особеност на преславската архитектура трябва да бъдат посочени и гробничните постройки към северната страна на църквите в Патлейна, в Тузлалъка, в гражданския комплекс в м. Селище и в комплекса „Под манастира“. Те представлявали засводени сгради с различен брой погребални камери, разположени от двете страни на централен коридор. Интересна е керамичната украса на гробницата в комплекса „Под манастира“.

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО. Строителството през Симеоновия век в много отношения останало вярно на традициите на монументалната архитектура, проникнала в България две столетия по-рано. Същевременно обаче тази архитектура загубила постепенно грандиозността и тежестта в обем и конструкции, както и тромавостта, характерна за предходния период. Запазвайки пропорциите на монументалност, паметниците ѝ станали по-малки, а нейните ансамбли — по-затворени и интимни.

Църковната архитектура усвоила някои важни страни на съвременната византийска архитектура. Така тя се изравнила с водещите центрове на византийското строителство, изоставяйки провинциалните образци. Сега се появила в старобългарската архитектура кръстокуполната църква. През времето на Симеон тя станала характерна култова сграда както в стария, така и в новия център на страната.¹²⁸

За Симеоновата епоха са типични богатството и разнообразието на църкви главно с кръстовиден план. Във втората българска столица са проучени основите на значителен брой кръстовидни църкви, неголеми по размери, с различно офор-

мление на вътрешното пространство.¹²⁹ Кръстовидното пространство се очертавало отвсякъде от плътни стени в общия обем на сградата. Междувременните пространства били запълвани с плътна зидария така, че целият вътрешен обем представлявал две пресичащи се перпендикулярно правоъгълни зали, почти еднакви по дължина и ширина. Над централния квадрат се издигал цилиндричен барабан с купол, който и във външния вид на сградата подчертавал центъра ѝ. Общият обем на наоса оставал неразчленен отвън. Кръстовидното пространство било подчертавано в покривната конструкция, където четирите цилиндрични свода, които покривали четирите рамене на кръста, се издигали над покривите на междурамията.

Първоначално кръстовидният план бил твърде елементарен. Постепенно обаче вътрешното кръстовидно пространство се усложнило. Две църкви в Преслав илюстрират преходния тип към кръстовидния план с изцяло свободни междурамия — църква № 3 в м. Селище¹³⁰ и църква № 3 в м. Бял бряг.¹³¹

В Преслав са запазени останките на няколко църкви със завършен план на вписан кръст със свободни междурамия и четири стълба, над които се издигал купол.¹³² Този план бил прилаган с голяма свобода и разнообразие, при застъпване на пълна типологична еволюция. При някои от преславските църкви се наблюдава постепенно усложняване на олтарното пространство към триделен олтар и оформяне на специални помещения за диаконикон и протезис.

Прочут паметник на преславската архитектура от началото на Х в., изразител на новите тенденции в монументалното изкуство на Симеоновата епоха, е Кръглата, или Златната църква.¹³³ Идентифицирането ѝ като Симеонова дворецова църква в приписката на Тудор Доксов към превода на Словата срещу арианите на Атанасий Александрийски е безспорно. С нея може да се свърже и един пасаж от прочутото описание на Преслав от Иоан Екзарх, където се говори за изображението на княза — вероятно в мозаичната украса на църквата.¹³⁴ Така става още по-ясна връзката между двореца и тази църква.

На пръв поглед Кръглата църква учудва с необичайния си план. Основната ѝ част представлявала ротонда, образувана от конхи, най-голямата от които била олтарната апсида. Между конхите във вътрешността на църквата излизали високи мраморни колони, които поддържали горе тясна галерия и втори венец от колони, увенчан с купол. В центъра точно под купола се издигал мраморен амвон. Обширният притвор с етаж от три страни бил обхванат от външни помещения и двор. На юг

се намирала баптистерията /кръщелнята/, а пред главния вход на запад се разкривал неголям двор с кладенец в средата. Това затворено пространство било заобиколено от плитки портици с колонада, построена пред конхите на обиколните стени. В малкото по размери пространство доминирал монументалният вход на църквата, оформен с две цилиндрични кули от двете страни. Арките, които поставяли входовете в дълбоки ниши пред фасадата, станали характерна черта на преславската архитектура.

Кръглата църква със своите пропорции, които ѝ придавали монументален характер, била великолепно творение на изкуството. Опитите за реконструкция на обемите ѝ показват, че всяка нейна част е изпълнявала самостоятелна роля в общата композиция.

Кръглата църква била забележителна не само с архитектурата си. Мозайки от цветна смалта покривали извитите плоскости във вътрешността ѝ, а рисувани керамични плочки — равните части по стени и пиластри. Конструкцията на сградата позволила включването на многобройни мраморни и варовикови архитектурни детайли по колони, архитрави и архиволти, външни и вътрешни корнизи, рамки на отвори и части от олтарната преграда, амвон и трон. Мраморните мозайки в опус сектиле /рязана мозайка/ от подовите допринасяли за блясъка на вътрешната украса.

Важен паметник на църковната архитектура от първата половина на X в. е и църквата във Внища. Разчленението на външните лица на стените с дълбоки полукръгли и широки плитки ниши изразява тенденциите в развитието на архитектурно-декоративната архитектура през следващите векове.¹³⁵ Съществени черти на богатия декоративен стил са се оформили изобщо през епохата на първия разцвет на средновековната българска култура. Още една църква в Преслав бележи това явление — църква № 1 в м. Бял бряг, запазена само в план, с разчленени от псевдоконструктивни ниши фасади.¹³⁶ Архитектоничната декорация, присъща на кръстовидната куполна църква, била обогатена тук с нови пластични елементи, неизвестни дотогава в българската архитектура. Торуси като употребените в декорацията на тази църква се появили отново около 150 години по-късно в Костнищата на Бачковския манастир.

Примерите на църковната архитектура през Симеоновата епоха показват, че българските майстори-строители са имали твърде голяма свобода при избора на планове, декоративни форми и средства. Богатият репертоар от планови схеми се ползвал без повторение и всяка отделна постройка представлявала уникално произведение. Само в

групата на конхалните църкви били осъществени няколко варианта. В групата на кръстовидните куполни църкви независимо от сходството между отделните сгради всеки паметник имал също свой неповторим облик. Особено интересна черта на църковното строителство било богатството на обеми и форми, което майсторите постигали чрез свободното и оригинално съчетание на елементи от различни по тип планове и устройства.

Манастири. Развитието на църковната архитектура през първата половина на X в. и общите тенденции в духовния живот на страната довели до основаването и разрастването на манастирите. Най-много манастири през тази епоха имало в Преслав — новата столица била изградена в противовес на ханското езическо средище Плиска и манастирите в нея трябвало да играят роля на центрове на християнско благочестие.

Досега в Преслав и в непосредствената му околност са открити останките на осем манастира — обикновено големи жилищни ансамбли, свързани с църкви. По десния бряг на Тича имало четири такива ансамбъла. Най-закътан в планината бил прочутият манастир в м. Патлейна.¹³⁷ На север от манастирската кръстовидна куполна църква, носеща по предание името „Св. Пантелеймон“, се намирала монашеска гробница. На юг от църквата се издигали други сгради — една от тях била дълга постройка, която, изглежда, е имала на етажа си редица помещения, излизали на чардак. Дебела подпорна стена укрепявала терасата, върху която била построена църквата. Вън от манастирския двор имало ред помещения — работилници с пещи за белоглинена рисувана керамика.¹³⁸ Такава работилница се намирала и под манастира до рекичката. Малка постройка била изградена югоизточно от църквата — вероятно в нея се е произвеждала стъклена смалта за мозайка.¹³⁹ Монасите в този манастир се занимавали с живопис и с изработване на художествена керамика. Те произвеждали облицовъчни керамични плочки не само за нуждите на манастира, но и за украса на други сгради в столицата.

Забележителна била вътрешната декорация на църквата на манастира в м. Тузлалъка, направена от облицовъчни рисувани белоглинени плочки. Дълги сгради, състоящи се от правилно разположени във верижен план жилищни помещения, ограждали манастирския двор. В южната част на двора се издигала квадратна по план постройка. В четирите ѝ ъгъла били обособени отделни квадратни помещения, така че между тях се образувало кръстовидно пространство с квадрат в центъра. Засега в България не е известна друга сграда с подобен план.

В манастира в Тузлалъка, както и в Патлейна са разкрити останки от работилници и пещи за производство на белоглинена рисувана керамика.¹⁴⁰ В тях са намерени освен готови предмети и значително количество незавършени произведения. Интересно е, че тук е открит за пръв път производствен брак. Южно от църквата имало ателие за рисуване на плочки, край което в специална яма били хвърляни бракуваните екземпляри, носещи изображения на светци и апостоли.

Другите два манастира — все в тази част на преславската околност — били разположени в дъното на живописна долина. В м. Вълкашина¹⁴¹ манастирският комплекс се състоял от кръстовидна куполна църква и правоъгълен двор, заобиколен от дълги сгради с килии. Непосредствено над този манастир стърчат внушителните останки на друг манастирски ансамбъл — в м. Аврадака.¹⁴² Неговата църква се намирала вън от манастирския двор. Тя се отличавала с богатата си архи-

тектонична декорация. Освен варовиковите корнизи, украсени с обли торуси, дентикули и „вълчи зъби“ в сложни съчетания, по фасадите ѝ били вградени триизмерни скулптирани животински глави от варовик. Триизмерно са скулптирани и лъвските глави, служили за олуци по корнизите. Вътре църквата имала многоцветна подова мозайка, изпълнена в типичната за епохата и преславските сгради техника опус сектиле.

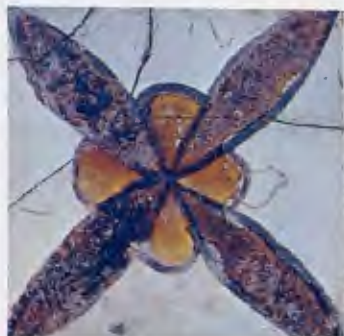
Голям манастирски комплекс е разкрит в северозападната част на Външния град, на наклонена тераса от планинския рид Зъбуите, обърната на изток.¹⁴³ Големината на ансамбъла /над 10 дка застроена площ/, разположението му непосредствено до Вътрешния град и неговото богатство не оставят съмнение, че животът тук е бил тясно свързан с живота в двореца. Манастирът имал два двора, като на границата между тях се издигала кръстовидна куполна църква. Дълга сграда с редица помещения разделяла оградените с построй-

6

7

8

9

10

1–10. Рисувани керамични плочки от различни обекти в Преслав /Кръглата църква, манастирски комплекси и др./ IX–X в. Използувани за стенна облицовка, подова настилка и пр. Археологически музей – Преслав

ки дворове. И тук, както при други манастири, край църквата била изградена гробница. В северо-западната част на комплекса е открита баня.

Манастирът във Външния град просъществувал дълго време, като част от жилищните помещения били подновявани. Долепена до западното крило, допълнително била изградена малка кръстовидна куполна църква с типичния за Преслав план със запълнени междурамия. Промени претърпяла по-късно и църквата в Патлейна,¹⁴⁴ пред която били издигнати две кули, придаващи монументален вид на старата куполна сграда. Такива промени засегнали и църквата при с. Виница.¹⁴⁵

Манастирите във и около Преслав били не

толкова религиозни убежища, а средища за оживена книжовна дейност. Находките от преславска художествена керамика и данните за производството ѝ говорят за интензивен художествен живот. Богат материал в това отношение предлагат разкопките от манастирския комплекс „Под Зъбите“. Съществували там ателиета били свързани с производството на рисувана керамика, накити, кръстове, стъкло, гравирани костени предмети и пр. В работилниците за рисувана керамика край Кръглата църква са намерени късове от плочки, както и цели екземпляри, запълнени с кирилско писмо, криещо все още неразчетени текстове.¹⁴⁶ При това текстовете нямат начало и край — указание, че са минавали от плочка върху плочка, наредени една до друга вероятно върху стени. Може би плоскости с текстове са били използвани не само в църквите, но и в някои специални помещения, предназначени за обучение на духовни лица и книжовници.

ЗАНАЯТЧИЙСКО ПРОИЗВОДСТВО. Преслав се оформил и като голям занаятчийски център. Тук се произвеждали предмети за задоволяване нуждите на двореца, феодалните имения и манастирите, а също и за размяна на пазара. Освен писмените сведения от това време за добре развити занаяти говорят и намерените при археологически разкопки значителни количества изделия на средновековните майстори.

Грандиозното строителство на IX–X в. било преди всичко каменно. Камъкът се употребявал както за обикновен строителен материал, така и за украса на представителните сгради. За организиран характер на това производство говорят различните знаци, гравирани върху строителните материали.

За организирано производство на строителни материали свидетелствува и стандартизацията в размерите на тухли и керемиди.¹⁴⁷ Работилница за керемиди имало във феодалното имение от обект № 31 във Външния град на Плиска. Продукцията, изглежда, е била предназначена за пазара.¹⁴⁸ Пещи за строителна керамика и тухли са открити при с. Винаца, недалеч от Преслав, и при с. Кралево, Търговишко.¹⁴⁹ Тези селища дават представа за бита и жилищата на обикновеното производително население в средновековна България. Знаците, поставени върху строителната керамика, са белег за организирано пазарно производство. Най-много са материалите с връзания знак IYI, особено в представителните сгради — факт, който навежда на мисълта за съществуването на производствени организации на централната държавна власт, работещи преди всичко за нейните нужди.

Битова керамика била произвеждана в големи количества. Намереният керамичен материал е разнообразен по форма, вид и предназначение. Обикновените типове керамика, известни от предходната епоха, продължили да се развиват. Особено внимание заслужава производството на амфоровидни стомни и на чаши, чиято повърхност е покрита с глеч. Тази керамика се среща най-вече в Преслав и представлява интересен пример за проникването на типовете черноморска византийска керамика в бита на средновековния българин.

Един от главните занаяти в Преслав, изглежда, е било производството на художествена керамика. Тя се изработвала в подвижни, временни работилници, свързани с определен строеж /например край Кръглата църква/, или в постоянни работилници с редовно пазарно производство /Патлейна, Тузлалъка/.¹⁵⁰ При разкопки обикновено освен пречистена глина се откриват и производствен брак, полуготова продукция в еднообразни

екземпляри, везни, необходими за глазури, по-ти, железен шлак за кафявата контурна боя, оловни и медни окиси за глазури, хромели за стриване на суровините, оловни слитъци, стъклена маса и пещи за изпичане на готовата продукция.¹⁵¹

Намереният железен шлак, криците и предметите от желязо, които не носят следи от употреба, бронзовите предмети и калъпите за отливането им, изрезките от медни пластинки и матриците за изчукване, потите за изливане на метал и ковашките инструменти сочат голямото значение, което са имали металообработването и ковачеството през тази епоха.

При разкопки на комплекси в Преслав правят впечатление големите количества разноцветно прозрачно стъкло, фрагментираните или цели стъклени гривни, мъниста и части от стъклени съдове. Налице са изобщо данни за съществуването на стъкларски работилници, за което говорят и намерените късове разтопена стъклена маса, производствените отпадъци и съдовете за топене на стъкло.¹⁵² Стъкларска работилница имало например в Патлейна,¹⁵³ а смалта се изработвала до църквата на Мостич в м. Селище.

При проучването на една гражданска постройка в югозападния край на м. Селище е намерен разнообразен костен материал — сурова, полуобработена кост и готови изделия. Намерен е и голям меден съд, вероятно за изваряване на костта, както и инструмент за обработването ѝ.¹⁵⁴ В търговските помещения при южната порта са открити над 100 костени шила.¹⁵⁵ Разнообразни предмети били изработвани от кост и рог — от шила, игли, гребени, дръжки, зарчета и жетони за игра до изящни релефни и гравирани пластинки за украса и еленови рогчета.¹⁵⁶

ДЕКОРАТИВНА СКУЛПТУРА. Разцветът на старобългарското изкуство от края на IX и от X в. се чувствувал особено силно в скулптурата.¹⁵⁷ Разнообразието на форми и на орнаментален репертоар, с което се отличавала скулптурата на Преслав, разкрива богатото художествено съдържание на преславското изкуство, а заедно с това и характерния за епохата еkleктизъм.

Скулптурата на Преслав не се развила като самостоятелно изкуство. Тя била тясно свързана с архитектурата и задоволявала нуждите от архитектурна декорация. Тази нейна роля отговаряла напълно на духа на епохата, отреждащ на скулптурата твърде скромно място, особено във Византия.¹⁵⁸ Преславската скулптура останала вярна на общите тенденции в скулптурата на Визан-

Общ изглед /въздушна снимка/ на Кръглата църква в Преслав и църквата на болярина Мостич

1

2

3

4

5

6

8

7

тийския изток, където се запазили много по-чисти древните художествени традиции. Някои нейни паметници обаче издават оригинална интерпретация на наследени форми, мотиви и композиции. С това преславските паметници се отличават от произведенията на византийската скулптура. Вкусът към орнамента в тях се съчетава с особено предпочитание към стилизирания или реалистичния животински образ.

Внимание заслужават и онези архитектурни детайли от мрамор, в чиято украса са вмъкнати фигури на животни. Отдавна е известен горният праг на врата с изображение на грифон, обърнат надясно.¹⁵⁹ Хералдичната поза и острите геометризираны крила контрастират с облия релеф на тялото на животното. Същия характер имат по начин на изпълнение и редица животински образи по мраморни капители от преславски църкви и дворци. Такива са например изразителните фигури на зайчета по пиластрови капители¹⁶⁰ и фигурите на птици,¹⁶¹ много свършени по изпълнение.

В пластичната декорация на Преслав бил използван широко растителният орнамент. Значителен брой облицовъчни плочи-ортостати са

9

10

11

12

Архитектурни детайли от Преслав и Плиска. IX—X в.

1. Мраморен капител с лозови листа от „търговските помещения“, X в. Национален археологически музей — София

2. Корнизов дял от Кръглата църква. IX—X в. Национален археологически музей — София

3. Глава на лъв от църква № 1 в местността Аврадака. Археологически музей — Преслав

4. Мраморна облицовъчна плоча с плитък и плосък релеф от двореца. Национален археологически музей — София

5. Мраморна облицовъчна плоча от двореца. Национален археологически музей — София

6. Корнизов дял. IX—X в. Археологически музей — Преслав

7. Мраморен капител с кръстове. Археологически музей — Преслав

8. Корнизов дял. X в. Археологически музей — Преслав

9. Фрагмент от рамка на портал с палмети и грифони, плосък релеф. X в. Археологически музей — Преслав

10. Капител с кръстен знак от Голямата базилика в Плиска. Археологически музей — Плиска

11. Облицовъчна плочка с плитък и плосък релеф от Преслав. Археологически музей — Преслав

12. Корнизов дял от Кръглата църква. X в. Преслав. Археологически музей — Преслав

открити в развалините на дворците.¹⁶² Вероятно те са служили за облицовка на цокли по стените на вътрешните пространства на дворецовите сгради. Целите им лицеви плоскости са покрити с растителни мотиви. Любимият орнаментален мотив в тези плочи е палметата. Тя се среща в няколко различни ритмично редуващи се композиции в самостоятелни разширени плоскости — пана. Друга група облицовъчни плочи носи по-свободен стил на растителен орнамент — т. нар. растителен развод.

Растителният развод се среща и по капители в Преслав, но по тези архитектурни детайли най-често употребяваният орнамент е лозовият лист /обикновено в съчетание с палмети/.¹⁶³ Характерен за Преслав е и един тип пиластров капител, на който освен животни има широко разперена палмова вейка на свободната страна.¹⁶⁴

Когато се говори за орнаменталния стил върху капители, трябва да се отбележи цяла група от особени, почти кубически капители с неголеми размери, които се срещат засега само в Преслав.

Капителът от Аврадака е украсен по дългите си стени с т. нар. куки, или лулички.¹⁶⁵ Този орнаментален мотив получил широко разпространение в предроманската архитектурна декорация на Запад. Един фрагмент от Кръглата църква е, както изглежда, ъглово протоме от някакъв капител, представлящо предна част от кукумявка. Известно е каква голяма роля са играли в репертоара от фигурални изображения на романската скулптура подобни зловещи птици. Основният извод, който може да се направи от тези паметници, се отнася до общите тенденции в развитието на фигуралната скулптура на ранносредновековна Европа — независимо от принадлежността на художествения център към Предроманската школа или към източноевропейския художествен кръг, към който се числяла Преславската школа.

Особено място в преславската скулптура заема серията от триизмерни животински фигури от манастирската църква № 1 в м. Аврадака. Една част от тях — протомета от външните гладки стени на фасадите — са забележителни по своя стил глави на лъвове и лъвици, които са стилизирани така, че са загубили някои от характерните си черти. Другата част са краища на олуци от корниза на църквата — събираната от покрива вода се изливала през устата на животните.

Интересни произведения на декоративната скулптура са корнизите на Кръглата църква.¹⁶⁶ Те са различни по големина и предназначение, а украсата им разкрива широтата на въображението и реализаторските възможности на майсторите. В тези корнизи върху базата на богата елини-

стическа орнаментика са се появили нови съчетания, които смайват с декоративния си ефект. Някои от корнизите, особено най-големият със затворените съчетания от палмети и гроздове, са засега единствени в ранносредновековната скулптурна декорация в Европа.

Външната украса на по-голямата част от преславските монументални паметници се ограничава само с корниза, чийто основен елемент е класическият торус. В преславската декоративна скулптура по корнизите на монументалните сгради торусът се явява в твърде интересни съчетания. Такива съчетания се виждат и в украсата на църква № 1 в м. Аврадака,¹⁶⁷ където торусът отстъпва пред композициите от класически дентикули с предромански „вълчи зъби“ или втвърдени остри листа.

Жизнеността на преславската декоративна скулптура и нейното богатство се проявили и във възможността ѝ да използва техники и изразни средства от други изкуства, чужди на скулптурата. За пример може да се посочи оцветяването в розово на корнизови дялове от м. Аврадака или инкрустираната червена паста в очите и врязаните линии на животинските протомета, както и във врязаните части по орнамента.

Орнаменталната система на представителните преславски паметници съчетава равностойно различни техники, методите на различни изкуства. На чисто архитектурни части с конструктивен характер са инкрустирани геометрични цветни вставки от съвсем друга материя — оцветени или рисувани глинени плочки.¹⁶⁸ Този колоритен ефект се вдъхновявал не само от общите тенденции в ранносредновековното изкуство на новите европейски народи, но и от чувството за орнаменталност у новите обитатели на земите на Балканския полуостров.

ХУДОЖЕСТВЕНА КЕРАМИКА. От приложените изкуства, съпътствували отблизо развитието на архитектурата, най-голям дял при формирането на преславския художествен стил имала художествената рисувана керамика.¹⁶⁹

Преславската рисувана керамика била плод на строителството в новата столица и служела предимно за облицоване. Представена е главно от плочки с орнаменти в композиция „без край“. Всяка плочка носи определен геометричен или геометризиран растителен мотив, който добива завършеност само при поставянето му във връзка с останалите плочки около него. Техниката и характерът на плочките показват, че те са били употребявани преди всичко за вътрешна декорация. По стените на сградите плочките покривали по-големи или по-малки пана, така че се образували

отделни стенни килими с различни декоративни мотиви. Керамичните плочки с извити като цилиндри плоскости пък е трябвало очевидно да покриват дебелият торус на корнизите. От глина били моделирани и малки тесни корнизи с релефна растителна украса. Малки или по-големи керамични плочки с кръгла, квадратна или ромбовидна форма били рязани, за да бъдат инкрустирани върху мраморни архитектурни детайли. За инкрустацията били предназначени и по-големи керамични плочки, влизащи като основен декоративен елемент в подовата настилка от типа опус сектиле.

Отделни плочки носели самостоятелно човешко или животинско изображение. Запазени са и плочки, съставляващи част от по-голямо човешко изображение. По такъв начин била изработена например забележителната икона на св. Теодор, намерена в Патлейна още в началото на века¹⁷⁰ — от отделни квадратни плочки е композиран бюстов образ на светеца. Тази икона е едно от представителните произведения на българското изкуство и е единствен по размери засега образец.

Отделна група в преславската художествена керамика образували трапезните съдове, различни по форма и големина, с украса в същата техника.

Рисуваната керамика била работена в Преслав. По обхват, обем, техника и стил това производство нямало равно на себе си нито във Византия, нито някъде другаде в ранносредновековна Европа. По техника преславската рисувана керамика била предфаянсова. За появата и разцвета ѝ в новата българска столица имали значение фактите от каолинова глина в района и изобщо в Североизточна България.

Обикновено разцветът на керамичното производство в Преслав се поставя около началото на Х в. Новите данни от комплекса и работилниците в м. Тузлалъка навеждат на мисълта, че неговата поява може да бъде отнесена към последното десетилетие на IX в.

Много от запазените плочки носят на гърба си като производствени знаци кирилски или глаголически букви, които в тази епоха шествували из цяла България в качеството си на символи на наложилата се славянска писменост. На плочки били нанасяни и пълни текстове с кирилски букви на литературния български език, от което може да се направи заключение, че майсторите са били местни грамотни и образовани хора. Картината на вътрешния живот в ателиетата за художествена керамика в Преслав напълно съответствувала на обстановката в манастирите на младата българска столица, където монасите били както книжов-

ници, така и художници.¹⁷¹ Анализът на илюстрациите в някои от най-ранните писмени паметници на епохата говори красноречиво, че те са дело на преславски майстори.

Художниците-декоратори от Преслав се равнявали по своето изкуство на майсторите на фреската. Произведенията им се отличавали със сигурен замах, с уверено полагане на линията и петното, с умело съчетание на чисти тонове за предаване на общото колоритно впечатление. Към умението на рисуващите се прибавяло и майсторството на керамичите, нанасящи по контурирания образ цветната глеч. Плоскостното линейно третиране на образите, получавано при първото очертаване на фигурите, се допълвало от блестящите цветни петна. При съчетанието на двете техники — една живописна, другата керамична — били създадени пълнокръвни образи в колоритно отношение.

Тематично образите, рисувани върху керамичните плочки, съответствували напълно на репертоара от сюжети в източнористиянското изкуство на Х в. Начинът на предаването им разкривал канонизираното църковно изкуство на Византия през епохата на Македонската династия. Същевременно обаче в тях се чувствувал свежият полъх на изкуството от предходните векове, традициите на живописен стил, който за епохата на Х в. бил вече анахронизъм. В това изкуство се съчетавали в пълно единство архаизиращите черти на свеж провинциализъм с изискаността на официалното византийско изкуство. Всичко това придавало на преславската рисувана керамика собствен стил, отличаващ се от стила на всички художествени центрове на Балканския полуостров през Х в.

ГРАФИТНИ РИСУНКИ. Интересът към художественото творчество, засвидетелствуван чрез голям брой находки на рисувана керамика, намерил израз и в многобройните графитни рисунки, открити в Преслав през последните години. Особено богат материал съдържа една група от графити, разкрита при проучванията на източната стена на Вътрешния град. Става дума за повече от сто изображения на различни предмети и сюжети /човешки фигури, животни, ловни сцени, църкви, кръстове и пр./.¹⁷² Твърде интересно е едно изображение на кораб, което се среща за пръв път в България. Трябва да се отбележи, че подобни рисунки не са единично явление и че те се откриват и по други крепостни стени на средновековни селища /в Плиска, Червен и др./. В Преслав обаче те са особено чести и има вероятност при следващи проучвания броят им да се увеличи. Без да се отличават с особени художествени достойнства, тези изображения са израз на душевността на средновековния българин, на неговата наблюдателност и

любознателност, на стремежа му да отрази впечатления си от заобикалящата го действителност. Творци на подобни графитни рисунки са били вероятно войниците, охраняващи крепостта.

ПРЕСЛАВСКОТО СЪКРОВИЩЕ. През 1978 г. бе намерено близо до Преслав богато съкровище, състоящо се предимно от златни и позлатени предмети: две огърлици, част от диадема, четири чифта обици, пръстени, копчета, халки и др. Намерени бяха и многобройни кръгли, квадратни, кръстовидни и сърцевидни апликации, които са били употребявани за украса на златоткана дреха. При изработването на тези предмети е била приложена разнообразна и висока техника, свързана с употребата на разноцветен емайл, изумруди, аметисти, стъкло, планински кристал и перли. Общо съставките на накитната гарнитура са повече от 120.¹⁷³ Към тях се добавят и други предмети, например две позлатени лъжици, чифт сребърни гривни, две сърцевидни коланни апликации от мед и пр. Намерени са 15 сребърни монети от Константин VII Багренородни /945–959/ и Роман II /959–963/. Съкровището свидетелствува за голямото богатство, което са притежавали отделни представители на преславската болярска аристокрация. Предполага се, че то е било укрито по време на бурните събития през 971 г., когато Йоан Цимисхи е завладял българската столица и се е насочил с войските си към Дръстър. При заравянето съкровището е било поставено в малко дървено сандъче. Липсват сигурни данни за мястото, където са били изработени накитите. Възможно е част от тях да са внесени от Византия, а други да са произведения на опитни майстори от златарските ателиета в Преслав. Това предположение е напълно допустимо, като се имат пред вид забележителните постижения на българския народ във всички области на материалното и духовното творчество през Симеоновата епоха. Изобщо Преславското съкровище е ново доказателство за високото развитие на средновековната българска култура в края на IX и през първата половина на X в.

3.

Разцвет

на старобългарската литература

В края на IX и началото на X в. старобългарската литература се развивала в духа на традициите, създадени от учениците на Кирил и Методий и намерили приложение в двете просветни и книжовни средища в Преслав и Охрид. Школите в Преслав и Охрид служели на едни и същи идеи,

преследвали едни и същи цели, разпространявали едни и същи литературни схващания, организирани били от една и съща политическа и административна власт.¹⁷⁴

Литературните произведения, създадени в Преслав и Охрид през управлението на Симеон, били пряко свързани с политическата, социално-икономическата и духовната обстановка в България от края на IX и първата четвърт на X в. Те отразявали преди всичко голямата роля на църквата и на религиозния светоглед, станал господстващ след покръстването на страната; отразявали нарасналото самочувствие на българския владетел и на групирания около него болярска аристокрация във връзка със сполучливите войни с мощната Византийска империя и с голямото териториално разширение на държавата; отразявали подема на младата българска народност, тръгнала по пътя на просветно и културно развитие, станала център на славянската писменост и образованост.

В преобладаващата си част литературните творби, създадени в края на IX и в началото на X в., имали религиозно съдържание и стояли в непосредствена връзка със задачите на църквата за пълно утвърждаване на новата вяра по всички краища на страната, за популяризиране на догматичните, обредните и етичните страни на християнството. В жанрово отношение тази литература била твърде разнообразна. В основни линии тя се свеждала до поучителни и похвални слова по повод на отделни празници и църковни събития, до жития на светци, до полемични съчинения срещу еретици, до догматични трактати по основни въпроси на религията и пр. Много от създадените тогава произведения били преводи от гръцки език, но се срещали и оригинални творби, съставени от изтъкнати църковни писатели, като Климент Охридски, Черноризец Храбър, епископ Константин Преславски и др. Наред с църковната литература по времето на Симеон били съставяни и произведения, в които се засягали светски по характер теми и в които личал засиленият интерес на определени кръгове сред българското общество и главно сред болярството към въпроси на естествознанието, на филологията, на риториката, на философията и пр. Светската тематика е представена главно у Черноризец Храбър и в съставените по нареждане на самия Симеон сборници със смесено съдържание. Оригиналото в тази литература е малко, в по-голямата си част тя се състои от

Миниатюра от Симеоновия /Светославовия/ сборник. Старобългарски книжовен паметник, съставен около 915–920 г. Държавен исторически музей — Москва

преводи на византийски произведения.

Важен дял в литературното творчество през разглеждания период заемали творби, свързани с живота, дейността и заслугите на Кирил и Методий. Тук спадат такива произведения като Панонски легенди, Похвала на Кирил, сказанието „За буквите“ и пр. Създадени били като непосредствен отклик от великото дело на двамата братя и като израз на гордостта на българския народ, смятащ себе си за главен негов наследник и продължител. Много от запазените до наши дни произведения, влизащи в кръга на кирило-методиевската тематика, се отличават с голяма сила на чувствата, с яркост на изложението, с подчертан лиризм. За пример могат да се вземат такива творби като „За буквите“ на Черноризец Храбър, „Азбучна молитва“ и „Проглас към евангелието“ на Константин Преславски и др. Тази книжнина била изцяло оригинална по характер и отразявала безспорното дарование и майсторство на един талантлив кръг писатели от края на IX и първата четвърт на X в.

Литературната дейност през разглеждания период била непосредствено следена и пряко подпомагана от Симеон — един от най-образованите владетели на своето време. Благодарение на неговата подкрепа възникнали благоприятни условия за разгръщане на значително по обем книжовно творчество както в столицата Преслав, така и в Охрид, т. е. в двете главни просветни средища на българската държава.

КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. Заел епископската си катедра в Дембрица, или Велика, през 893 г., Климент развил голяма литературна дейност, продължила до края на живота му /916/. Неговите най-значителни произведения са свързани с разпространението и популяризирането на християнската религия сред населението в югозападните български краища. Ето какво съобщава за книжовното му творчество охридският архиепископ Теофилакт /1084—1108/, автор на Пространното Климентово житие: „Климент — пише той — съставил прости и ясни слова за всички празници, които не съдържат нищо дълбоко и много мъдро, но които са понятни дори за най-простия българин. С тях хранил душите на по-простите българи, поейки с мляко тези, които не могли да приемат по-твърда храна, и станал нов Павел за новите коринтяни — българите.“¹⁷⁵

Както се вижда, житиеписецът загатва за твърде богата проповедническа и книжовна дейност на охридския просветител. И действително днес науката разполага със значителен брой Климентови проповеди за различни годишни празници: Похвално слово за пророк Захарий и за зача-

тието на Йоан Предтеча, Поучение за Рождество Богородично, Поучение за предпразненството на Въздвижение, Поучение за Въздвижение, Поучение за предпразненството на Рождество Христово, Поучение за Рождество Христово, Поучение за Богоявление, Похвално слово за 40-те мъченици, Поучение за Благовещение, Поучение за Пасха, Похвално слово за пророк Илия, Поучение за апостолите Петър и Павел, Похвално слово за Успение Богородично и др.¹⁷⁶

Климент творил в епоха, когато, от една страна, основните общохристиянски празници имали вече дълга история и ритуалът им бил установен, а, от друга, когато християнството в България току-що било прието и още нямало утвърдена проповедническа традиция. Затова той насочил вниманието си преди всичко към общохристиянските и общозадължителните празници. В своята проповедническа дейност Климент държал строга сметка и за конкретните условия, при които работел, за българската действителност от края на IX и началото на X в. Като проповедник той се интересувал от най-належащите нужди на новопокръстения народ. За него било ясно, че в оня момент широките маси се нуждаели от разяснение преди всичко от християнската етика, т. е. от разяснение на всекидневните задължения на християнина към църквата и обществото, от разяснение на поведението и мястото му в това общество.

Вземайки под внимание равнището на българското духовенство и на все още слабо развития църковен ритуал в България, Климент съставил и т. нар. общи поучения /проповеди-образци/, които лесно могли да се приспособяват към един или друг празник: Наставления за празници и Поучение за апостол или мъченик.¹⁷⁷ По обем стигналите до нас Климентови поучения са кратки, някои дори са съвсем кратки /за гостоприемството, за поста и др./. С удивителна простота авторът разяснява в тях въпросите или събитията, от които извлича и съответната нравствена поука. Просто и душевно дава съвети на християните с оглед на техните конкретни нужди, имайки пред вид, че неговите слушатели са приели неотдавна новата религия, че те все още не могат да се похвалят с развит религиозен живот и т. н. Затова именно обръщенията към тях са твърде прости и естествени, чувствата са дълбоко преживени и искрени, лексиката е лесноразбираема, примерите са близки до живота на слушателите.

Изобщо Климентовите поучения са изградени по съдържание и форма с оглед на конкретната обстановка в България от края на IX и началото на X в., с оглед на първите десетилетия след приемането на християнството.

Климент Охридски е автор също на Похвално слово за архангелите Михаил и Гавраил, Похвално слово за св. Димитър Солунски, Похвално слово за св. Климент Римски, Похвално слово за св. Йоан Кръстител, Похвала за Кирил Философ, Похвално слово за Възкресение Лазарово и др. Особено ценна за нас е Похвалата за Кирил Философ, тъй като по съдържание тя не следва чужди образци.

Даровит писател, запознат с правилата на църковното и ораторското изкуство, с дълбоки и искрени чувства, Климент превел и някои църковни песнопения. „Климент — пише Теофилакт Охридски — богато снабдил църквата с псалмоподобни песнопения, едни от които са съставени за много от светите, а други пък, молитвени и благодарствени, са в чест на всенепорочната божия майка. Изобщо Климент е предал на нас, българите, всичко, което се отнася до църквата и чрез което се трогват душите.“¹⁷⁸ Кои са обаче тези песнопения, все още не е установено. Сигурно е само, че към края на живота си Климент е превел Цветния триод, който се използва при богослужението от Томина неделя до Петдесетница.¹⁷⁹

Със своето проповедническо и книжовно дело Климент наред с Константин Преславски и Йоан Екзарх допринесъл твърде много за установяването и утвърждаването на родна традиция в областта на църковното красноречие в началния период от развитието на старобългарската литература. Благодарение на риторичните си качества неговите слова и поучения получили голяма популярност не само в България, но и в чужбина, главно в Русия. Преписи от Климентови произведения били поместени в стотици и хиляди старославянски ръкописи от различни векове и от различни краища — от Северния ледовит океан до Атон и Синайския полуостров и от Адриатическо море до Уралските планини. Различните негови творби обаче имали различна съдба и популярност в старославянската книжовна традиция. Най-широко разпространение получили онези проповеди, които били свързани с по-големите и с общохристиянските празници. Първенство в това отношение държат Слово за архангелите Михаил и Гавраил /повече от 150 преписа/, следвано от Слово за пророк Илия /около 150/, за Преображение /над 120/, за Лазар /над 100/ и т. н. Словото пък за 40-те мъченици е познато засега само по два преписа, а Поучението за неделния ден — по един препис.

За високата оценка на Климентовото проповедническо наследство говори още обстоятелството, че в много случаи то се приписва на Йоан Златоуст. Така например поучението „Наставления за празници“ е познато засега по 27 преписа, от кои-

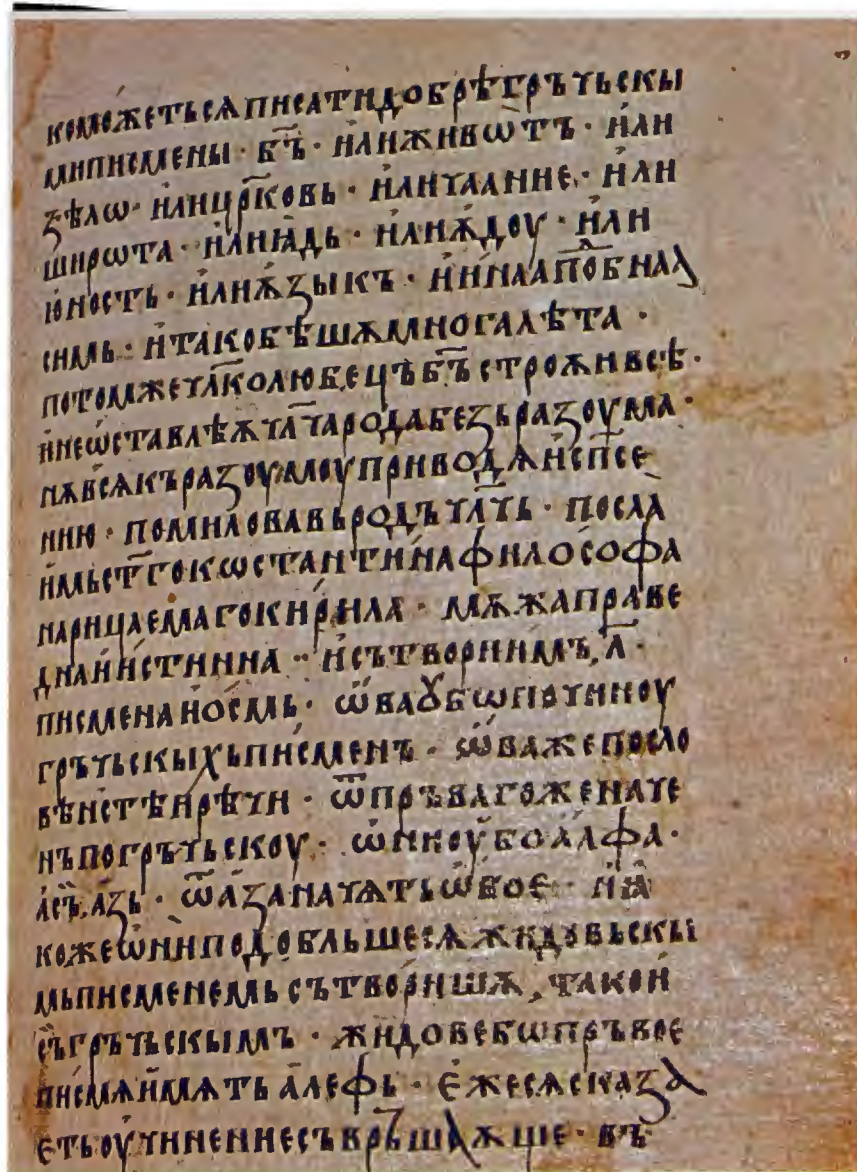
то 24 се сочат като Златоустови; от Поучението за апостол или мъченик има 26 преписа, като за автор на 23 от тях се смята Златоуст; Поучението за Пасха е познато по 36 преписа, от които 26 носят Златоустовото име, и т. н. И това не е случайно. По полета на мисълта и по дълбочината на чувствата, по близостта на разработваната тематика и пр. двамата автори си приличат твърде много. За българските условия и изобщо за православния славянски свят Климент бил онова, което бил за раннохристиянската епоха Йоан Златоуст. Това положение обяснява леснината, с която славянският книжовник свързвал едно или друго Климентово произведение с името на Златоуст — най-популярния византийски проповедник в старославянските литератури.

КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ. В историята на старобългарската литература Константин Преславски заема важно място преди всичко със своето „Учително евангелие“, запазено в няколко преписа.¹⁸⁰ Главни негови части са „Азбучна молитва“, прозаичният предговор, поучителните беседи /51 на брой/, т. нар. „Църковно сказание“ и известните „Историки“. Произведението било съставено през 893–894 г. в Преслав.

Съдържанието на „Азбучна молитва“ се определя от конкретната общественно-историческа и културна¹⁸¹ българска действителност през втората половина на IX в. Изходна точка е обстоятелството, че един нов народ (ѡзѡкъ новѡ) има вече възможност да твори книжнина, да извършва богослужение на роден език и да върви по свой път на развитие. Тук е проявено съзнание за ролята на писмеността на роден език в израстването на всеки народ, в неговото културно издигане. По този начин авторът е изразил своето убеждение и гордост, че развитието на книжнина на роден език може да изравни славяните с най-напредналите тогавашни народи.

Докато „Азбучна молитва“ е поетически предговор към целия сборник, прозаическото предисловие съдържа данни относно появата му — съставен бил от Константин по настояване на Наум, живял до 893 г. в Преслав. По този начин двете произведения не само че не си противоречат, но взаимно се допълват и представляват едно цяло.

Централно място в Учителното евангелие заемат беседите, подредени по църковния календар, който започва от Великден и свършва с Връбница. Съгласно с църковната практика за всеки неделен ден през годината е определен съответен евангелски текст, който да се чете по време на богослужението. Беседите са написани въз основа на тези именно евангелски текстове. Състоят се от въстъпление, изложение и заключение. Въстъплението и

заклучението са Константиново дело, а изложението е превод от проповедите на Йоан Златоуст в техния съкратен вид /катени/ и от Кирил Александрийски. Само 42-ра беседа е оригинално Константиново произведение.¹⁸²

При съставянето на беседите Константин Преславски несъмнено е имал пред вид културно-просветното и религиозното равнище на своите сънародници. За него е било ясно, че на новопокръстените трябва да се поднесе по-лека храна, че християнските догми трябва да се разясняват на по-разбираем стил. Затова авторът е прибягнал до беседата /поучителна, разяснителна/, за която са характерни простотата и достъпността.

Третата част на Учителното евангелие — „Църковно сказание“ — е упътване, ръководство за извършване на литургията и същевременно разяснение на мистичния смисъл на редица свещенодействия. Негов автор е цариградският патри-

2

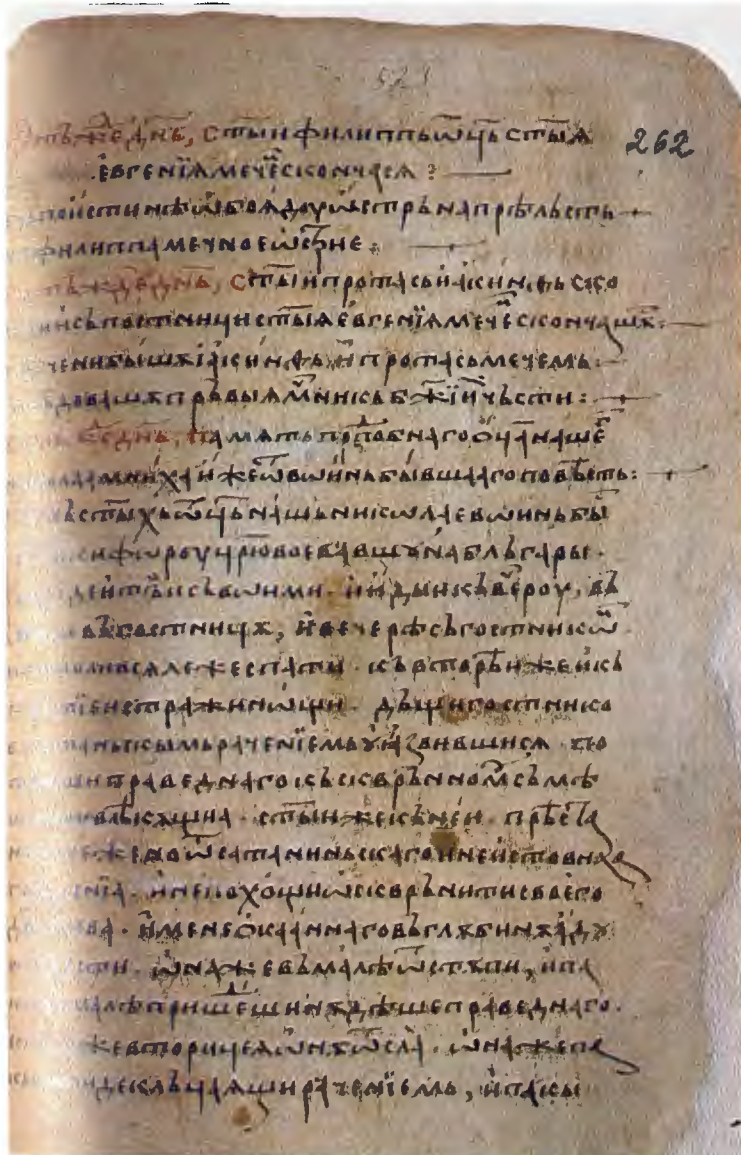
1. „За буквите“ на Черноризец Храбър. Старобългарска книжовна творба от края на IX в. Препис в Лаврентиевия сборник от 1348 г. Обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград

2. Страници от Шестоднева на Йоан Екзарх в препис от XIII в. Библиотека на Съветската академия на науките — Ленинград

3. Разказ за „Чудото с българина“. Старобългарска книжовна творба. X в. Софийски препис в ръкописен пролог от XIV–XV в. Библиотека на БАН — София

4. Заглавна страница от Шестоднева на Йоан Екзарх. Ръкопис от XIII в. Държавен исторически музей — Москва

арх Герман /715–730/ — Константин е направил само известни преработки. Подобно ръководство било много необходимо за българското духовенство от онова време, тъй като литургията е най-важният дял в християнското богослужение.

3

На последно място са поместени Историкиите, съдържащи съвсем кратки сведения за владетели и събития от античната и по-новата история, подредени в хронологически ред — от сътворението на света до 894 г.¹⁸³ Тук са очертани две епохи — първата е от сътворението на света до идването на Исус Христос на земята, а втората — от това събитие до написването на труда, т. е. до седмата година от царуването на Лъв VI Философ.

Използуваната периодизация е напълно естествена, тъй като християнството бележи началото на нова епоха в историята на човечеството — със своя култура и идеология, коренно различни от езическите. В случая Константин е продължил една установена вече традиция във византийската хронологическа книжнина.

Историкиите са съставени по византийски образец. Авторът обаче тук не е обикновен преводач. В много случаи той комбинира събраните от

4

различните извори данни, внася нови положения /например съобщението за погубването на Никифор от българите/, налага българското християнско летоброене и т. н. А това свидетелствува за неговото творческо отношение към въпросите. От една страна, Историкиите са продължение на българската летописна традиция, а, от друга, те говорят за проявен интерес към историографските проблеми от страна на старобългарския книжовник.

През 906 г. по настояване на Симеон Константин превел четири слова против арианите от Атанасий Александрийски /297–373/, които на следната година били преписани, пак по настояване на Симеон, от Тудор /Тодор/ Доксов „на устието на Тича, където е съградена от същия княз светата златна църква“¹⁸⁴. Словата представляват цялостен догматичен трактат, в който с богата богословска аргументация се опровергават всички доводи на арианството и се излага право-

славното учение за единосъщието на Исус Христос с бог-отец. Полемичният елемент, насочен срещу арианското учение като еретическо, тук е силен. Трактатът станал ръководно пособие за православните по съответните въпроси. С този превод било поставено началото на антиеретическата книжнина в България.

С много голяма увереност днес науката приписва на Константин Преславски и съставянето на една служба в чест на Методий. Като се има пред вид обстоятелството, че Константин е непосредствен ученик на Методий, напълно естествено било той да състави и песнопения в чест на своя учител. Славянският първоучител тук е представен като велик пастир, като борец срещу триезичието, срещу еретиците; загатва се също за неговите страдания. Службата е едно от първите произведения на старобългарската химнична поезия.

С името на Константин Преславски се свързва и стихотворението „Проглас към евангелието“, което по идейно съдържание и формални особености се родее с „Азбучна молитва“. Изказано е мнение, че то е дело на Константин-Кирил.¹⁸⁵ И двете произведения се включват в един идеен кръг, и двете прокарват една и съща основна мисъл — за значението на писменото слово за прогреса,¹⁸⁶ — и в двете се чувства радостта от обстоятелството, че славянството върви по нов път и че има вече своя азбука. И в двете творби се утвърждава и възхвалява славянската писмена култура. Прогласът отразява прочее края на IX в., когато славянизацията по времето на Борис и Симеон е в своя разгар; той е призив към славяните да слушат писменото слово на роден език, защото то е сила, чрез която се печели победа над врага, т. е. над дявола, защото то кове оръжие за борбата, защото от него се лее „дъждът на Божиите слова“, защото чрез него се разкрива нов свят и т. н.

Заради това слушайте, всички славяни,
защото от бога е даден тоя дар,
дар за душите, който никога не тлее,
за онези души, които го приемат.

.....

Голи са без книги всички народи,
не можейки да се борят без оръжие
с противника на нашите души.

Стихотворението е написано с голямо вдъхновение под напора на дълбоко преживени чувства, под напора на радостта от осъществени идеали. Използувани са различни ораторски и стилистични похвати за въздействие. Както „Азбучна молитва“, така и „Проглас към евангелието“ са написани в 12-сричен размер.

Мястото на Константин Преславски в старобългарската литературна история се определя от

неговото книжовно наследство, чрез което 1/ той съдействувал наред с Климент и Йоан Екзарх да се положат основите на новата религия и новия морал, 2/ обогатил книжовния език с нови изрази за отвлечени понятия, 3/ утвърдил Кирило-Методиевото дело и 4/ станал един от основоположниците на старобългарската химнична поезия.

ЙОАН ЕКЗАРХ. Към Симеоновия кръг писатели принадлежал и Йоан Екзарх. Лиричното обръщение към Симеон в предговора на неговия „Шестоднев“, сведенията за царския дворец и дворцовата обстановка, личните впечатления от владетеля и пр. свидетелствуват, че Екзарх е бил един от приближените на царя, най-вероятно двор-

1. Страница от Симеоновия /Светославовия/ сборник. Похвала за цар Симеон. Държавен исторически музей — Москва

2. Орнаментални илюстрации от Остромировото евангелие. Евангелие, преписано от старобългарския оригинал от X в. през 1056/1057 г. за новгородския първенец Остромир. Обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград

3. Страница от Асеманиевото евангелие. Старобългарски глаголически паметник от XI в. Библиотека на Ватикана

цов човек. Преводите му пък от византийската книжнина на старобългарски са доказателство за неговата голяма начетеност, за неговите познания на гръцки език. Учил е вероятно в Цариград.¹⁸⁷ Няма съмнение, че по своята образованост той е надминавал съвременниците си с изключение на Симеон. Екзарх бил и философ, и догматик, и поет, и граматик, и проповедник. Произведенията му отразявали равнището на старобългарската образованост в края на IX и началото на X в. и били предназначени за задоволяване нуждите предимно на издигнатите в умствено и просветно отношение среди, на тогавашната интелигенция.

В историята на старобългарската литература Йоан Екзарх е познат и като преводач, и като автор на самостоятелни произведения. Литературното му наследство все още не е окончателно установено.¹⁸⁸ Безспорно негови са следните творби: преводът на Дамаскиновото „Богословие“ /„Небеса“/, „Шестоднев“ и няколко проповеди.

„Богословие“ е едно от най-важните съчинения върху основните християнски догми и негов автор е известният теолог, книжовник и химнописец от VII в. Йоан Дамаскин,¹⁸⁹ с чието творчество Йоан Екзарх е бил очевидно добре запознат. В „Богословие“ наред с въпроси на религията се раз-

глеждат и въпроси из областта на природните науки и древната философия. Поднасяйки на българския читател превода на тази творба, Йоан Екзарх го запознавал не само с главните положения на християнската догматика, но и с редица въпроси от природонаучен характер: за устройство на вселената, за въздуха, за водата, за сушата, за звездите, за имената на месеците, за човека и човешките сетива и пр. Чрез превода на това Дамаскиново произведение се давала в ръцете на любознателните хора една истинска енциклопедия за видимия и невидимия свят. Разбира се, всичко в тази енциклопедия било пречупено през призмата на християнската религия и било съобразено с нейните основни принципи.

Да се преведе такъв един труд на старобългарски по време, когато в България още нямало развита догматическа терминология и уточнени понятия, било извънредно трудна и отговорна задача. След известни разсъждения Йоан Екзарх дошъл до заключението, че преводачът трябва да спазва съдържанието и смисъла на оригинала, а не формалните му особености. „Ние се отказваме от тъждеството на думите, като спазваме тъждеството на мисълта, защото само заради смисъла превеждаме тия книги, а не за тъждеството на думи-

2

3

те“ — пише той в предговора към „Небеса“. И трябва да се отбележи, че в това отношение Йоан Екзарх се е справил добре.

Пак с цел да се поднесат знания на новопокръстените от позициите на християнската религия Йоан Екзарх пристъпил и към написването на своя „Шестоднев“. В случая авторът е продължил старата традиция да се разяснява библиейският разказ за произхода на света от позициите на новата религия. Шестодневите са екзегетически произведения с философско-богословски характер, насочени срещу физическата теория на „елинските мъдрец“; в тях се обясняват основите на мирозданието от гледна точка на християнското учение за сътворението на света в шест дни /Бит., гл. 1/. Те са отрицание на гръцката философия за атома и за стихии. Целта им е да се нанесе удар върху Птолемеевата теория и да се докаже схващането за вселената като божие творение. Всичко съществуващо в природата според авторите на този жанр потвърждава Мойсеевия разказ за бога като творец, като промислител.

Екзарховият „Шестоднев“¹⁹⁰ е до голяма степен самостоятелна преработка на по-стари шестодневи. В предговора /„Пролог“/ авторът сам обяснява по какъв начин е съставил своето произведение: „Тези шест слова, господарю мой, ние не стъкмихме от себе си, но някои от същите слова от Шестоднева на св. Василий, други пък само според заети от него основни идеи; така също заехме и от Йоан, а трети слова пък от други, от които понякога нещо сме прочели.“ Под „други“ се разбира Григорий Богослов /330–390/, Григорий Ниски /335–396/, Теодорит Кирски /390–457/, Севериан Гавалски /IV в./ и Аристотел /384–322 пр.н.е./. Централно място обаче тук заема трудът на Василий Велики /330–379/ — образец на този жанр и израз на цялата християнска космологическа наука за своето време. Авторът му не само тълкува библиейския текст, но наред с това привеща и философски, и естественонаучни сведения за природата. По същия път върви и Екзарх. В своите възгледи той се приближава и до Севериан Гавалски, който тълкува Битие, гл. 9, повече от натурфилософско гледище. Светът според Екзарх е чудна хармония, свидетелстваща за своя велик творец — за бога. Особено важно е, че Екзарх дава и сведения за природата, за растителния и животинския свят, за човека и т. н. Неговото „Описание на човешкото тяло“, съставено по Аристотел /„История на животните“/ и поместено в 6-ото слово, е първата антропология не само в славянските, но и изобщо в средновековните литератури на некласически език. След като обяснява библиейския разказ за сътворението на света, Екзарх се

спира върху разликата между душата на животните и душата на човека: животинската душа е само хранителна и двигателна, а човешката е разумна и се стреми към бога. Така че и тук авторът насочва вниманието си към твореца. По този начин Екзарх станал основоположник на българското и изобщо на славянското естествознание, на българската и на славянската антропология.¹⁹¹

В Екзарховия „Шестоднев“ е намерила отражение и българската действителност. Като защитник на феодалния ред и на феодалната държава авторът се стреми да изтъкне и утвърди преди всичко върховната власт, блясъка на царския дворец /6-о слово/: всичко тук сияе, всичко блести и свидетелствува за величието на владетеля — князът пребивава в разкошен дворец, седи на трон; облечен е в скъпоценни одежди, на бедрото му виси златен меч; от двете му страни стоят боляри, които слушат мъдрите му слова, и т. н.¹⁹² И това не е куха риторика, а дълбоко преживяно впечатление от великолепието на българската столица, на княжеския дворец, на владетеля. Това е поетически фрагмент, снет едва ли не от натура, идеализация на престолния град и двореца, излязла от перото на един защитник на феодалния строй. На фона на този блясък Йоан Екзарх изобразява и бедното българско население, живеещо в „сламени хижи“; говори за неговата храна, за удивлението на бедняка при вида на двореца или владетеля, и т. н.¹⁹³ С други думи, тук е отбелязана пропастта между върхушката и низините, пропастта между феодалната аристокрация и бедняците.

Явно е, че в своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх не е вече обикновен преводач, а съставител, който прави избор, който използва чуждото, но върви по свой път с оглед на предварително поставена цел, който дава нещо от себе си. По силата на тогавашната практика и етика това „свое“ авторът представя като нещо скромно, нищожно: „Така сглобихме това: подобно на оня, покрай когото би минал владетелят и би пожелал да му построи дворец, но като няма с какво да го построи, би отишъл при богатите и би поискал от тях: от един мрамор, от друг тухли и така би изградил стените, пода би постлал с мрамор — с изпросено от богатите. Когато пък поиска да го покрие, а няма съответен на пода и стените материал за покрив, би изплел леса и от нея би направил потон, покрил би го със слама, вратите би изплел от пръти и би направил по този начин преградата. Така подобава

Страница от Асеманиевото евангелие. Детайл със заглавна буква. Старобългарски глаголически паметник от XI в. Библиотека на Ватикана

на непритежавания в своя дом нищо. Така беден е и нашият ум. И като няма нищо в своя дом, състави тези слова с чуждото; прибави нещо и от своя беден дом, но неговите слова са като слама и лесина.“¹⁹⁴

ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР. За Черноризец Храбър сведения има единствено от съчинението му „За буквите“, запазено в по-късни преписи.¹⁹⁵ От това бележито произведение на старобългарската книжнина става ясно, че не църковно-богослужебните или философско-религиозните въпроси са привличали вниманието на автора, а културните и обществено-политическите проблеми от края на IX в. Характерът и формата на Храбровото сказание „За буквите“, появило се в началото на Симеоновото управление, били определени от конкретната обстановка в България по това време — от борбата срещу опитите на византийците да отрекат правото на българския народ на собствена писменост. Храбровото съчинение имало за цел да отговори на тези опити и да защити и възхвали делото на Константин Философ, създателя на славянската азбука. Разбира се, защитата на славянската писменост в случая не била ново явление. На същата идея преди това служели братята Кирил и Методий. В това отношение Храбър се изявил като техен ревностен последовател. Докато в Кирило-Методиевата дейност обаче борбата срещу триезичния предразсъдък не била главният проблем, у Храбър тя стояла в центъра на вниманието и се превърнала в основен въпрос от обществено-политическо и културноисторическо значение. Същевременно Храбър давал такава аргументация на своята теза, каквато у двамата братя липсвала.

Съдържанието на сказанието „За буквите“ се намира в тясна зависимост от нападките на триезичниците срещу славянското писмо. Храбър бил принуден в случая да се движи в своите възражения по линията на поставените от противника въпроси и обвинения. На неговия труд трябва да се гледа като на произведение-отговор, а не като на исторически трактат, чиято задача е да осветли подробно и системно съответните проблеми. Все пак авторът сметнал за необходимо да очертае етапите в развитието на писмото у славяните, за да ги съпостави с гръцката писменост и да направи необходимите изводи. Затова още в началото на изложението той насочва вниманието си към историческото развитие, внушавайки по този начин на читателя мисълта за силата на историческите доказателства.

В историята на славянската писмена култура Храбър отбелязва три периода: езически, когато славяните си служели с „черти и резки“; непосредствено след покръстването, когато пишели сла-

вянската реч с гръцки и латински букви, но без някаква система; и след съставянето на славянската азбука с оглед на славянската фонетика. От този момент образът на Кирил влиза вече в зрителното поле на автора. Кириловото дело тук е схванато като общославянско — чрез него именно славянството започва да живее пълнокръвен и самостоятелен културен живот.

Храбър се отнася към историческите факти предимно като полемист. Историята за него е само средство. Прави впечатление, че той си служи свободно с материал както от старата, така и от новата история, подчинявайки този материал на свои предварително поставени цели. Храбър се спира само на онова, което би послужило за постигане на общата или частичната цел — оттук идва и липсата на пълна и цялостна историческа картина по съответните въпроси у него. Съзнавайки силата и стойността на историческите доказателства, той оборва противниците на славянската писменост не с философски разсъждения, а с факти.

При все че Храбър зачита и признава силата на историческия факт, има случаи, когато историческите доказателства му се струват недостатъчни, за да успокоят дълбоко уязвеното му народностно чувство и съзнание. Тогава той прибегва до жилото на сатирата, обвинявайки в безумие и незнание. Обвиненията му звучат твърде мощно и създават повишена емоционална атмосфера. Така ударната сила на историческите факти тук нараства и от емоционалните изразни средства, свидетелстващи за големия патриотизъм на този старобългарски писател. А всичко това разкрива една смела и темпераментна личност, възпламеняваща в себе си силна воля и готовност за борба.

Макар и духовник, Храбър насочил своята дейност не към религията, а към политически и културни въпроси на своето време. Борбата за запазване на родния език и за създаване на писмена култура на този език съставляла същността на неговата дейност. Храбър имал ясното съзнание, че триезичието застрашава културната и политическата независимост на България, че то е резултат на агресивни тенденции. Затова той активно се включил в разрешението на въпроса, имащ не само културно и литературно, но и държавно, политическо и народностно значение. Храбър е книжовник с обществено-политически светоглед.

Появило се най-напред в Преслав, Храбровото съчинение скоро напуснало границите на България; то се преписвало във всички онези земи, където се разпространила славянската писменост.¹⁹⁶ Най-голяма популярност получило това произведение в Русия. За доказателство служат

многобройните преписи, направени там. Трябва да се отбележи, че то е оказало влияние и върху руската литература. Не един път съчинението на Храбър се преработвало, променяло се, от него се вземали части и се помещавали в различни сборници и т. н. Така например защитата на пермската азбука в житието на Стефан Пермски /1340—1396/ от Епифаний Премъдри /поч. около 1420 г./ не е нищо друго освен Храбровата защита на славянското писмо, само че приспособена към пермската азбука. Своята популярност Храбровата апология дължала преди всичко на специфичните си особености. Въпросът за славянското писмо бил въпрос с общославянско значение. Той интересувал всички, които си служели със славянската азбука. В никое произведение на старите славянски литератури читателят не можел да намери такива сведения, каквито имало у Храбър. Храбровата апология запълвала празнините, съществуващи в Панонски легенди и в другите документи относно появата на славянското писмо. Освен това в лицето на Храбър славянският читател намирал горещ защитник на родната култура, която не един път била подлагана на тежки удари. Най-сетне Храбровото съчинение привличало вниманието и със своя граматически характер. Затова то се помещавало често в т. нар. в Русия азбуковници и буквари, предназначени за учебни цели.

ЦАР СИМЕОН. Важно място в литературния живот през IX—X в. заемал и цар Симеон. Развитието на родната книжнина според него било не по-малък скъпоценен камък върху короната му от бойните победи и политическите успехи. Той владел не само гръцки език, но бил запознат отлично и с цялата византийска литература и култура. Затова и погледът му се насочил към най-видните представители на християнската книжнина, като Иоан Златоуст, Василий Велики и др. Учудвайки се на мъдростта и на ораторското изкуство на Златоуст, Симеон направил подбор от словата му и ги подредил в една книга, която нарекъл „Златоструй“¹⁹⁷. Тази книга получила впоследствие голяма популярност в старославянските православни литератури.

С името на Симеон е свързан и друг един сборник, наречен Симеонов сборник — преводът е направен от гръцки език около 915 г. По-късно обаче /969—971/ сборникът бил отнесен от руските войски в Русия и там бил преписан от дякон Йоан през 1073 г. за княз Светослав Ярославич /1027—1076/, поради което понякога се нарича и Светославов сборник. В него са включени 383 статии с различно съдържание и различна големина: нравоучителни, догматически, канонически, исторически, литературни, хронологически и др. Сбор-

Оловен печат на цар Симеон. Национален археологически музей — София

никът е истинска енциклопедия на тогавашната образованост, на тогавашната наука. Появата на такъв един сборник свидетелствува за излизането на старобългарската литература вън от рамките на богослужебната книжнина и за появата на по-широки интереси у българския читател. Енциклопедичният характер на сборника обусловил до известна степен и неговата голяма популярност — досега са познати 22 по-близки и по-далечни преписа от него в сръбска и руска редакция.¹⁹⁸

Трябва още да се отбележи, че някои произведения от византийската литература, например трактатът на Георги Хировоск /VI в./ „За поетическите фигури“, са проникнали в старославянските литератури — и особено в староруската — именно посредством Симеоновия сборник, посредством старобългарския му превод.

Положителното отношение на Симеон към книжнината обусловило и появата на третото поред стихотворение в старобългарската литература — „Похвала на цар Симеон“ — от неизвестен автор. Написано е в духа на подобни византийски творби по правилата на 12-сричния стих, но с известни нарушения на размера. Каквото и формално родство да има обаче между византийските произведения с подобен характер и Симеоновата „Похвала“, все пак тя си остава рожба на българското творческо умение и съдържанието ѝ се опре-

деля всецяло от тогавашната действителност — от успехите на България по времето на този бележит владетел.

„Похвала на цар Симеон“ е продължение на подхванатата по-рано практика /„Азбучна молитва“ и „Проглас към евангелието“/ да се изразяват мислите и настроенията на авторите със средствата на поетическото изкуство, на химничната поезия. Както в „Азбучна молитва“, така и тук се изказват мисли и настроения, породени от културни, политически и обществено-исторически събития. Симеоновата „Похвала“ е отглас на активната обществено-политическа мисъл през съответната епоха и на нарасналия стремеж да се съперничи на Византия и в това отношение.

ДРУГИ КНИЖОВНИЦИ. През Симеоновата епоха работили и други книжовници, чието творчество имало по-скромни размери. На първо място тук трябва да се посочи презвитер Григорий, сведения за когото се съдържат единствено в приписката, позната от по-късни преписи и поместена към превода на Осмокнижието /Мойсеевото Петокнижие/: „Книги на божия Вехти завет, сочещи образи от Новия завет, както е истината, преведени са от гръцки на славянски при българския княз Симеон, син на Борис, от презвитер и монах Григорий, клирик на всички български църкви, по заповед на книголюбеца княз Симеон, справедливо наречен боголюбец.“¹⁹⁹ От тази приписка се вижда, че презвитер Григорий е живял и работил в Преслав по времето на Симеон, когато той бил княз и когато споменът за Борис оставал все още свеж в съзнанието на поколенията. А тези данни отвеждат към последното десетилетие на IX и първото десетилетие на X в. От друга страна, става ясно, че Григорий е бил приближено до двореца лица и че е заемал важна служба в църковната администрация — „клирик на всички български църкви“.

Съвременник на презвитер Григорий бил Тудор Доксов, син на Борисовия брат Докс. В българската литературна история той заема скромно място — през 907 г. преписал по поръка на Симеон четирите слова против арианите от Атанасий Александрийски, които били преведени на старобългарски през 906 г. от Константин Преславски. Приписката към тези слова гласи: „Тия благочестиви книги, наречени Атанасий, преведе по поръка на нашия български княз на име Симеон на славянски език от гръцки епископ Константин, ученик на Методий, архиепископ на Моравия, в годината от сътворението на света 6414 /906 — б. а./, индикт 10. По поръка на същия княз ги преписа черноризец Тудор Доксов на устието на Тича в годината 6415 /907 — б. а./, индикт 14, где то е съ-

градена от същия княз светата златна нова черква. . .“²⁰⁰

Към началото на X в. се отнася и дейността на презвитер Йоан, който превел житието на Антоний Велики /251—356/ от Атанасий Александрийски и житието на ученика на апостол Петър — Панкратий. Не абстрактните и философските въпроси на новата религия привличали вниманието на презвитер Йоан, а нейните нравствени проблеми, нейното практическо приложение. Затова той подбирал произведения, в които се сочели образи на християнски сподвижници, достойни за подражание. Чрез тези жития се разкривала възможност да се запознае читателят с видни християнски сподвижници, чиито дела могли да послужат за образец при уреждането на монашеския живот в България. А в оня момент подобни образци били особено необходими, тъй като българското монашество правело тогава първите си стъпки.

Към края на IX или най-късно към началото на X в. трябва да се отнесе и появата на известните Панонски легенди /т. е. пространните жития на Кирил и Методий/. Опитът да се докаже късният произход на тези жития е несполучлив. Все още е спорен и въпросът, кой е техният съставител. Твърде разпространено е мнението, че те са дело на Климент Охридски.²⁰¹ Съдържанието на житията сочи, че авторът е познавал добре събитията, за които разказва, и че е споделял идеите, от които са се ръководили двамата братя в своята мисия във Великоморавия. Разказът в Панонски легенди е в хронологичен ред и това ги прави близки по характер на летописите. Агиографският момент в тях е сведен до минимум, преобладават точно описани и важни исторически факти. Те говорят в полза на славянската писменост и на славянството. И колкото повече се изследват научно пространните жития, толкова повече проличава достоверността на тяхното съдържание. Богатият исторически материал се оказва решаващ аргумент за позициите на техния съставител, който пише като убеден привърженик на славянската идея, при това не като обикновен наблюдател, а като емоционално свързано с хода на събитията лице. Емоционалността се постига чрез съответни езикови и стилни изрази, които придават на двете произведения значителна литературно-художествена стойност.

През IX—X в. живял и анонимният автор на първото и най-старо Наумово житие.²⁰² От съдържанието се вижда, че авторът му е Климентов и Наумов ученик, но в съгласие със средновековния обичай той е скрил името си. Както в Панонски легенди, така и в случая се следва линията на историческата достоверност. В произведението ня-

ма риторика, няма витиеватост, а простота и непринуденост. На това се дължи и голямата стойност на житието като исторически извор, съдържащ данни, каквито другаде не се срещат.

Направеният преглед на старобългарската литература сочи, че съвсем наскоро след своето създаване тя се е намирала в период на забележителен подъем. В края на IX и началото на X в., по време на управлението на Симеон, се появили редица произведения, дело на талантиливи и плодовити писатели като Климент Охридски, Черноризец Храбър, Йоан Екзарх и др. Тези произведения имали разнообразно съдържание, свидетелстващо за всеотдайните духовни интереси на българското общество през разглеждания период, за стремежаму да си отговори на много въпроси не само из областта на религията, но и из областта на светските знания /философия, история, физика, антропология, метеорология и пр./. Задоволяването на тези интереси станало възможно главно поради това, че в съседство с България се намирал дълбок и сигурен извор на познания, извлечени от богатата и многовековна византийска литература, която навлязла в България след приемането на християнството като официална религия. Черпей-

ки от византийското литературно творчество, старобългарските писатели внасяли обаче и собствен принос в създадените от тях произведения, прокарвали нови и оригинални мисли — отражение на специфичната българска действителност. Тук именно се крие най-ценната страна на старобългарската книжнина през разглеждания период — книжнина на едно общество, поело уверено пътя на просветата и културата, ръководено от високообразован за времето си владетел, проявяващ еднакви интереси и към богословските въпроси, и към светските знания. Разцветът на старобългарската книжнина давал право да се говори за един действително Златен век, както и сега се назовава просветният и литературният подъем през Симеоновата епоха, спомените за който са се запечатали дълбоко в съзнанието на поколенията. Създадената през разглеждания период литература не останала само в границите на България. Тя проникнала впоследствие и сред други славянски народи, особено сред сърби и руси. Така българската държава станала център на славянската писменост и култура и първо огнище, откъдето славянската книга се разпространила в близки и далечни страни.

Бележки към дял III

ГЛАВА ПЪРВА

Стр. 213/238

БЪЛГАРИЯ

ПРЕЗ

ВТОРАТА ПОЛОВИНА НА IX в.

1. За неговото царуване и дейност вж. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, 28–279; *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи. С., 1969; *The Adoption of christianity in Bulgaria.* S., 1976.
2. *Gjuzelev, V.* Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jahrhunderts. — *BBg*, 2, 1966, 36–37.
3. *Annales Fuldenses*, 367–368 = *ЛИБИ*, 2, с. 43.
4. *Annales Bertiniani*, p. 448 = *ЛИБИ*, 2, 286–287.
5. По въпроса, с кои славяни са се съюзили българите срещу Немското кралство, в научната литература има различни гледища; сред тях взема връх застъпеното тук. Вж. *Златарски, В.*

- История... Т. 1. Ч. 2, с. 34, бел. 12; *Дуйчев, Йв.* Връзки между чехи, словаци и българи през средновековието. — В кн. му: *Бълг. средновековие.* С., 1972, с. 342, бел. 60; *Wasilewski, T.* Bizancjum i słowianie w IX wieku. Warszawa, 1972, p. 104, n. 13.
6. *PGr*, 126, col. 197; *Симеон митрополит Варненски.* Писмата на Теофилакт Охридски. — *СББАН*, 27, 1931, с. 260.
7. *Constantinus Porphyrogenitus.* De administrando imperio, p. 150 = *ГИБИ*, 5, с. 207; *Petrov, P.* La politique étrangère de la Bulgarie au milieu de IXe siècle et la conversion des Bulgares. — *BBg*, 2, 1966, p. 49 sq., смята, че българо-хърватската война е избухнала през 863 г.
8. *Annales Fuldenses* = *Magnae Moraviae Fontes historici*. 1. Pragae etc., 1966, p. 93.
9. *Васильев, А. А.* Византия и арабы. 1. СПб., 1900, с. 153 сл.
10. *Wasilewski, T.* Byzancjum i słowianie..., 114–119.
11. *Leo Grammaticus.* Chronographia, p. 238; *Pseudo-Symeon.* Chronographia, p. 665 = *ГИБИ*, 5, с. 157,

174–175.

12. *La Vita retractata et les miracles posthumes de Saint Pierre d'Atroa*, § 11, 164–167.

13. *Бешевлиев, В.* Три приноса към българската средновековна история. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов.* С., 1960, 291–294.

14. *Wasilewski, T.* Bizancjum i słowianie..., p. 119.

15. *Vorst, Ch. van de.* La Vie de Saint Evariste hégoumène à Constantinople. — *AnBoll*, 91, 1921, p. 301 = *ГИБИ*, 4, с. 315.

16. *Васильев, А. А.* Византия и арабы. 1. Приложения, с. 57.

17. *Annales Fuldenses*, p. 374 = *ЛИБИ*, 2, 43–44.

18. *Dvornik, Fr.* Les légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance. Prague, 1933, p. 226 sq.; *Ангелов, Д.* Кирил и Методий и византийската култура и политика. — В: *1100 г. слав. писм.* 863–1963. С., 1963, 51–69; *Ostrogorsky, G.* The Byzantine Background of the Moravian Mission. — *DOP*, 19, 1965, 2–18.

19. *Vita Ignatii auctore Niceta*

Paphlagone, col. 525 AB = ГИБИ, 4, с. 131.

20. Васильев, А. А. Византия и арабы. 1, с. 198 сл.; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 43 сл.; Gregoire, H. La bataille de 863. Etudes sur le neuvième siècle. — Вуз, 8, 1933, 534—539.

21. По-важните извори /византийски и латински/ за тези събития и последвалото покръстване са дадени в оригинал и превод у Соколов, М. Из древней истории болгар. СПб., 1879, 215—250. Допълнителни посочвания у Гюзелев, В. Княз Борис Първи, с. 127, бел. 61.

22. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 46—47; Petrov, P. La politique étrangère de la Bulgarie..., p. 51.

23. Annales Alamannici, p. 50; Wasilewski, T. Bizancjum i słowianie..., 131—138.

24. Koledarov, P. More about the Name "Zagore". — BHR, 1973, No 4, 94—98.

25. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 57 сл.; Бурмов, Ал. Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България. — ИП, 1954, № 2, с. 36 сл.; Петров, П. Покръстването на българите. — ИП, 1965, № 3, с. 43 сл.; Ангелов, Д. По някои въпроси около покръстването на българите. — ИП, 1965, № 6, с. 50 сл.; Гюзелев, В. Княз Борис Първи, с. 62 сл.

26. Снегаров, Ив. Християнството в България преди покръстването на княз Бориса /865/. — ГДА, 5, 1956, 195—218; Ангелов, Д. По някои въпроси около покръстването..., с. 39 сл.; Събев, Т. Проникване на християнството в България до 865 г. — ГДА, 15, 1966, 3—34.

27. Гюзелев, В. Княз Борис Първи, с. 78.

28. В научната литература повече от 100 години се води спор относно датата на покръстването на българите, като мненията се движат в хронологическата граница 863—867 г. Златарски, В. Намереният в Югозападна Албания надпис с името на българския княз Бориса-Михаила. — SI, 2, 1923, 61—91, и История... Т. 1. Ч. 2, с. 55 сл., бе наложил схващането, че княз Борис I е приел кръщението на 14 септември 865 г. Това гледище бе разколебано от Vaillant, A. et M. Lascaris. La date de la conversion des Bulgares. — RES, 13, 1933, 5—15, и Петров, П. За годината на налагане на християнството в България. — ИИИ, 14—15, 1964, 569—585. Те смятат, че покръстването е станало през

864 г. Гледището на В. Златарски бе защитено отново, но със същите аргументи от Снегаров, Ив. В коя година се е покръстил българският княз Борис. — ИП, 1966, № 5, 92—99. Напоследък полският историк Wasilewski, T. Data chrztu Bulgarii. — PSI, 18, 1968, 124—129, и Bizancjum i słowianie..., 138—146, изказа хипотезата, че българският княз е изразил съгласие да се покръсти заедно с подвластния си народ през 863 г., а е извършил този акт на 25 май 866 г., след близо три години катикуменикат /приобщаване/ към цариградската църква. Опорна точка и главен аргумент на сочещите като година на покръстването 865 или 866 е надписът, намерен при с. Балши /Албания/, който гласи: „... на България Борис, наречен Михаил с дадения му от бога народ в годината 6374 /=865—866 — б.а./“ Вж. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, No 15, p. 175. Дълго време се смяташе, че този надпис известява за покръстването на българите. Напоследък обаче бе изразено мнение, че той е бил поставен за отбелязване на границата, подобно на Наръшкия надпис от времето на цар Симеон. Вж. Cankova-Petkova, G. Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme. — BBg, 4, 1973, p. 30 sq.

29. Iosephus Genesius. Reges, p. 97 = ГИБИ, 4, с. 335; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 238 = ГИБИ, 5, с. 157; Georgius Monachus. Chronicon, 732—733 = ГИБИ, 6, с. 137; Ioannes Scylitzes. Historia, 2, p. 153 = ГИБИ, 6, с. 238; PGr, 126, col. 179, 200; Симеон митрополит Варненски. Писмата на Теофилакт Охридски, с. 260.

30. Dujčev, Iv. Légendes byzantines sur la conversion des Bulgares. — SPFFBU, 10, 1962, No 8, 7—17.

31. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 163 = ГИБИ, 5, с. 116.

32. Пак там, 163—164 = ГИБИ, 5, 116—117.

33. Теодоров-Балан, Ал. Кирил и Методий. 2. С., 1934, с. 203, 208.

34. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски. — В: Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, § 16, с. 88.

35. Anastasius Bibliothecarius. Epistolae, 7, p. 412 = ЛИБИ, 2, с. 196; Döpmann, H. Die Legende von der lateinischen Taufe Bulgariens. — StByz, 2, 1973, 169—176.

36. Nicolaus I papa. Responsa ad consulta Bulgarorum, cap. 14, 103, 104, 106 = ЛИБИ, 2, 77—78, 122—124.

37. Petrus Siculus. Historia, col. 1232A—1243A = ГИБИ, 4, с. 109; Her-genröther, J. Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia. Ratisbonae, 1869, 178—179.

38. Annales Bertiniani, p. 465 = ЛИБИ, 2, с. 287.

39. Nicolaus I papa. Epistolae, p. 293 = ЛИБИ, 2, с. 62.

40. Снегаров, Ив. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“ като исторически извор. — ГДА, 4, 2, 1955, с. 225.

41. Симеон митрополит Варненски. Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Бориса. С., 1917, 1—133 = ГИБИ, 4, 59—99; Златарски, В. Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Борис в славянски превод. С., 1917, 1—64; Синицына, Н. В. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI века. — ТОДРЛ, 21, 1965, 101—125; Dujčev, Iv. Au lendemain de la conversion du peuple bulgare. (L'épître de Photios). — MSR, 8, 1951, 211—226.

42. Nicolaus I papa. Responsa ad consulta Bulgarorum, cap. 17, 78 = ЛИБИ, 2, 80—82, 112—113; Annales Bertiniani, 473—474 = ЛИБИ, 2, 287—288.

43. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 165 = ГИБИ, 5, с. 117; Симеон митрополит Варненски. Писмата на Теофилакт Охридски, с. 260. Сведението на Продължителя на Теофан се повтаря у други византийски хронисти.

44. Dölger, Fr. Die „Familie der Könige im Mittelalter“. — In: Dölger, Fr. Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ettal, 1953, p. 34 sq.; „Средновековното семейство на владетелите и народите“ и българският владетел. — СнБАН, 61, 1943, с. 183 сл.

45. Ангелов, Д. Кирил и Методий..., с. 62.

46. Anastasius Bibliothecarius. Vita Nicolai I papae, § 608 = ЛИБИ, 2, с. 184; Annales Bertiniani, p. 474 = ЛИБИ, 2, с. 288. В Бертинските анали се известява, че княз Борис „отправил в Рим своя син и много от боярите“. Достоверността на това сведение е съмнителна.

47. Nicolaus I papa. Epistolae, p. 603 = ЛИБИ, 2, 63—64.

48. Annales Fuldenses, p. 379 = ЛИБИ, 2, 44—45.

49. Perels, E. Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius. Ein Beitrag zur Geschichte des Papsttums im neu-

- nten Jahrhundert. Berlin, 1920, p. 307 sq.
50. *Dujčev, Iv.* Die Responsa Nicolai I. papae ad consulta Bulgarorum als Quelle für die bulgarische Geschichte. — In: *Festschr. Haus-, Hof- u. Staatsarchiv*. 1. Wien, 1949, 349–362; *Коларов, Хр.* „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ като извор за разпространението на християнството в България през IX в. — *ТВПИ–ВТ.*, 5, 1968, 3–30; *Dujčev, Iv.* I „Responsa“ papa Nicolò I ai Bulgari neo-convertiti. — *Ае*, 42, 1968, No 5–6, 403–428.
 51. *Nicolaus I papa.* Responsa ad consulta Bulgarorum, cap. 72 = *ЛИБИ*, 2, с. 110.
 52. Пак там, cap. 106 = *ЛИБИ*, 2, с. 125.
 53. Пак там.
 54. *Annales Bertiniani*, p. 474 = *ЛИБИ*, 2, с. 288.
 55. *Annales Fuldenses*, p. 380 = *ЛИБИ*, 2, с. 45.
 56. *Ermenricus Elwangensis.* Epistola ad Grimaldum Abbatem, p. 555 = *ЛИБИ*, 2, с. 278.
 57. *Anastasius Bibliothecarius.* Vita Nicolai I papae, § 608 = *ЛИБИ*, 2, с. 185.
 58. *Nicolaus I papa.* Epistolae, p. 603 = *ЛИБИ*, 2, 64–65.
 59. *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи, 218–219.
 60. *Photius Patriarcha.* Epistolae, col. 721 A, 724 A–725 B, 732 B–733 A, 736 B–737 A = *ГИБИ*, 4, 99–103.
 61. *Dvornik, Fr.* The Photian Schism. Cambridge, 1948, p. 119 sq.
 62. *Lapôte, A.* L'Europe et le Saint-Siège à l'époque carolingienne. 1. Le pape Jean VIII (872–882). Paris, 1895, 43–44, 56–58.
 63. *Anastasius Bibliothecarius.* Vita Nicolai I papae, § 609–620 = *ЛИБИ*, 2, 185–187.
 64. *Perels, E.* Papst Nikolaus I. und Anastasius Bibliothecarius, p. 168.
 65. *Anastasius Bibliothecarius.* Vita Hadriani II papae, § 615 = *ЛИБИ*, 2, 187–188.
 66. *Иванов, Й.* Българските имена в Чивидалското евангелие. — В: *Сб. Л. Милетич*. С., 1933, 627–628; *Гюзелев, В.* Ичиргу боилите на Първата българска държава (VII–XI в.). — *ГСУФиф*, 65, 3, 1973, с. 150.
 67. *Anastasius Bibliothecarius.* Vita Hadriani II papae, § 639 = *ЛИБИ*, 2, с. 193–194.
 68. Пак там = *ЛИБИ*, 2, с. 194.
 69. *Dvornik, Fr.* The Photian Schism, p. 139.
 70. *Hefele, J. et H. Leclerque.* Histoire des conciles. 4. 1. Paris, 1911, p. 481 sq.
 71. *Moravcsik, Gy.* Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom 869/870. — *ИИД*, 13, 1933, 8–23; *Гюзелев, В.* Ичиргу боилите..., 151–152.
 72. *Anastasius Bibliothecarius.* Vita Hadriani II papae, § 632–639 = *ЛИБИ*, 2, 188–193.
 73. *Anastasius Bibliothecarius.* Epistolae, p. 413 = *ЛИБИ*, 2, с. 200; *Войнов, М.* За разрива между Борис I и Рим. — *ИИБИ*, 7, 1957, с. 322 сл.
 74. *Anastasius Bibliothecarius.* Vita Hadriani II papae, § 640 = *ЛИБИ*, 2, 194–195.
 75. *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“..., 225–226.
 76. *Theophanes Continuatus.* Chronographia, p. 342 = *ГИБИ*, 5, с. 121.
 77. *Iohannes VIII papa.* Epistolae, p. 277 = *ЛИБИ*, 2, 137–138.
 78. *Hefele, J. et H. Leclerque.* Histoire des conciles. 4. 1, p. 585 sq.; *Dvornik, Fr.* The Photian Schism, p. 177 sq.
 79. *Iohannes VIII papa.* Epistolae, p. 260 = *ЛИБИ*, 2, с. 179.
 80. Пак там, 266–267 = *ЛИБИ*, 2, 179–181.
 81. *Nicolaus I papa.* Responsa ad consulta Bulgarorum, cap. 73 = *ЛИБИ*, 2, с. 111.
 82. *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“..., 225–226.
 83. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 93 сл.; *Ваклинов, Ст.* Плиска през 1971 г. — В, 1972, № 3, 7–10.
 84. *Гошев, Ив.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1963; *Vaillant, A.* Discours contre les Aïens de saint Athanase. S., 1954, 6–7.
 85. *Снегаров, Ив.* Учредяването на българската православна църква. — *МкП*, 8, 1932, № 1, с. 35 сл.; Първата българска патриаршия. — *ГСУБф*, 26, 1949, 3–12; *Swoboda, V.* L'origine de l'organisation de l'Eglise en Bulgarie et ses rapports avec le Patriarcat de Constantinople (870–919). — *ВВг*, 2, 1966, 67–81; *Тодоров, Р.* Устройство и управление на българската православна църква през IX–X в. — *ГДА*, 15, 1966, 153–196.
 86. *Oikonomides, N.* Les listes de préseances byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 167, 242–245.
 87. *Swoboda, V.* L'origine de l'organisation de l'Eglise..., p. 77 sq.
 88. *Иванов, Й.* Български старини из Македония. С., 1931, с. 563.
 89. *Laurdas, B.* A new Letter of Photius to Boris. — *Ελληνικά*, 13, 1954, p. 265 = *ГИБИ*, 4, с. 105.
 90. *Златарски, В.* Български архиепископи-патриарси през Първото българско царство до падането на източната му половина. — *ИИД*, 6, 1924, 49–76.
 91. *Theophanes Continuatus.* Chronographia, p. 342 = *ГИБИ*, 5, с. 121.
 92. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, No 87, p. 328.
 93. *Iohannes VIII papa.* Epistolae, p. 60 = *ЛИБИ*, 2, 150–151.
 94. *Mansi, D.* Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, XVII A – XVIII A, col. 373 B–D, 376 A–E, 377 A–E = *ГИБИ*, 4, с. 117.
 95. *Теофилакт Български.* Про-странно житие на Климент Охридски, § 61–62, с. 128.
 96. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 565.
 97. *Георгиев, Е.* Разцветът на българската литература през IX–X в. С., 1962, с. 167.
 98. *Iohannes VIII papa.* Epistolae, p. 292 = *ЛИБИ*, 2, с. 145.
 99. *Теофилакт Български.* Про-странно житие на Климент Охридски, § 67, с. 132.
 100. Пак там, с. 134.
 101. *Симеон митрополит Варненски.* Писмата на Теофилакт Охридски, 214–215, 246 сл.; *Алексова, Бл.* Епископията Баргала – Брегалница. — И, 6, 1970, № 2, 200–206.
 102. *Герасимов, Т.* Три старобългарски моливдовула. — *ИБАИ*, 8, 1934, 356–358; *Иванова, В.* Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: *Надписът на чъргубиля Мостич*. С., 1955, с. 84.
 103. *Гошев, Ив.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи, с. 85.
 104. *Тодоров, Р.* Устройство и управление..., 184–185.
 105. *Кувев, К.* Към въпроса за титлата „екзарх“ в старобългарската литература. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 325–344.
 106. *Евсеев, И. Е.* Григорий Пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. — *ИОРЯС*, 7, 1902, с. 356; *Георгиев, Е.* Разцветът..., с. 299 сл.
 107. *Photius Patriarcha.* Epistolae, § 27 = *ГИБИ*, 4, с. 80.
 108. *Anastasius Bibliothecarius.* Epistolae, p. 412 = *ЛИБИ*, 2, с. 198.
 109. *Dujčev, Iv.* Testimonianza epi-

grafica della missione de Formoso, vescovo di Porto, in Bulgaria (a. 866/7). — *Ep*, 12, 1950, 49–59.

110. *Мавродин*, Н. Старобългарско изкуство, с. 92; *Милятев*, Кр. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 73–74.

111. *Снегаров*, Ив. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“..., с. 225.

112. *Иванов*, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925, с. 283.

113. *Симеон митрополит Варненски*. Писмата на Теофилакт Охридски, 260–261.

114. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 132, 134.

115. *Димитри Хоматиан*. Кратко житие на Климент Охридски. — В: *Милев*, Ал. *Гръцките жития на Климент Охридски*. С., 1966, с. 180.

116. *Иванов*, Й. Български старини из Македония, с. 306, 313.

117. *Иванова*, В. Старобългарски надпис от с. Теке Козлуджа. — *ИБАИ*, 7, 1933, 319–321; Надписът на Мостич..., с. 98; *Томев*, Т. Кой е презвитер Йоан от един старобългарски надпис? — *ИНМ–В.*, 10, 1972, 317–320.

118. *Ангелов*, Д. Богомилството в България. С., 1969, с. 78.

119. *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, p. 733 = *ГИБИ*, 6, с. 137; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 153 = *ГИБИ*, 6, с. 137, 238.

120. *Radojčić, Dj.* La date de la conversion des Serbes. — *Byz*, 22, 1952, 253–255; *Dujčev, Iv.* Une ambassade byzantine auprès des Serbes au XIe siècle. — *ЗРВИ*, 7, 1961, 53–60.

121. Относно хронологията на тази война в научната литература има големи разногласия: *Златарски*, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 38 /тук са посочени и по-старите гледища/, я поставя между 854 и 860 г.; *Petrov, P.* La politique étrangère de la Bulgarie..., 41–52, смята, че тя трябва да бъде отнесена към 863 г.; *Wasilewski, T.* Bizancjum i słowianie..., p. 193, я датира през 870 г.

122. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, p. 154 = *ГИБИ*, 5, с. 209.

123. Пак там, с. 154, 156 = *ГИБИ*, 5, 209–210.

124. *Annales Fuldenses*, p. 400 = *ЛИБИ*, 2, 45–46. Датирането на този български поход през 881 г. /*Дуйчев*, Ив. Българско средновековие, 354–355/ или през 882 г. /*Magnae Moraviae Fontes historici*. 1, p. 114, No 21/ не почива на прецизно анализира-

не на данните в летописа.

125. *Annales Fuldenses = Magnae Moraviae Fontes historici*. 1, p. 117.

126. *Regino*. Chronicon, p. 580 = *ЛИБИ*, 2, 306–307; *Annales Einsidenses*. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 3, p. 140 = *ЛИБИ*, 2, 366–367; *Sigebertus*. Chronographia, p. 341; *Annalista Saxo*, p. 549, 575 = *ЛИБИ*, 3, с. 45, 142; *Manegoldus*. Ad Gebehardum liber. Libelli de vite imperatorum et pontificum saeculis XI et conscripti. — *MGH SS*, 1, p. 364; *Златарски*, В. История... Т. 1. Ч. 2, 248–249; *Гюзелев*, В. Княз Борис Първи, с. 453 сл.

127. *PGr*, 126, col. 201; *Симеон митрополит Варненски*. Писмата на Теофилакт Охридски, с. 261. В старобългарските извори причината за покалугеряването на княз Борис I не е посочена. Вж. *Снегаров*, Ив. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина...“, с. 226.

128. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 128. Точните имена на синовете на княз Борис I са дадени в приписката към Чивидалското евангелие.

129. *Regino*. Chronicon, p. 580 = *ЛИБИ*, 2, с. 307.

130. *Златарски*, В. История... Т. 1. Ч. 2, 251–253; *Дуйчев*, Ив. Българско средновековие, 358–360; *Ratkôs, P.* K otazke hranic Vel'kej Moravy a Bulharska. — *НС*, 3, 1955, 214–215.

131. *Annales Fuldenses*, p. 408 = *ЛИБИ*, 2, 46–47; *Harimanus Augiensis*. Chronicon, p. 110 = *ЛИБИ*, 2, 46–47, 365.

132. *Chaloupecky, V.* Dve studie k dejinam Podkarpatska. 1. Söl z Bulharska (892). — *ZFFUK–В.*, 3, 30(4), 1925, 1–11.

133. *Regino*. Chronicon, p. 580 = *ЛИБИ*, 2, с. 307; *Трифонов*, Ю. Бележки върху Учителното евангелие на епископа Константина. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 468–470; *Златарски*, В. История... Т. 1. Ч. 2, 253–254; *Дуйчев*, Ив. Българско средновековие, 361–363; *Гюзелев*, В. Княз Борис Първи, с. 461 сл.

134. *Димитров*, Д. И. и Г. Маринов. Ранно-български масов гроб при град Девня. — *ИНМ–В.*, 1974, 127–129.

135. *Антоний архиепископ*. Из истории христианской проповеди. СПб., 1895, 227–228.

136. *Regino*. Chronicon, p. 580 = *ЛИБИ*, 2, с. 307; *Златарски*, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 254 сл.; *Гюзелев*, В. Княз Борис Първи, 466–468. Съмнението на *Трифонов*, Ю. Достоверен ли

е разказът за ослепяването на Борисовия син Владимир? — *УПр*, 26, 1927, № 5–6, 864–890, е неоправдано.

137. *Regino*. Chronicon, p. 580 = *ЛИБИ*, 2, с. 307; *Гошев*, Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи, с. 54; *Златарски*, В. Страница из старата културна история на българите. — В: *Сб. Луи Леже*. С., 1925, 279–302; История... Т. 1. Ч. 2, с. 256 сл.; *Гюзелев*, В. Княз Борис Първи, с. 470 сл.; *Андреев*, Й. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. — *ИП*, 1971, № 4, 100–101.

138. *Трифонов*, Ю. Сведения за старобългарския живот в „Шестоднева на Йоан Екзарх“. — *СпБАН*, 35, 1926, 13–14.

139. *Иванов*, Й. Богомилски книги и легенди, с. 283.

140. *Гюзелев*, В. Княз Борис Първи, 471–478.

141. *Vaillant, A.* Discours contre les Agiens..., 6–7. *Теофилакт Охридски*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 128, погрешно отбелязва, че осмата година от учителстването на Климент в областта Кутмичевица, т.е. 893, „била последна от живота на божия слуга Михаил-Борис, почитания княз на България“.

142. *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 25 = *ГИБИ*, 4, 274–276; *Симеон митрополит Варненски*. Писмата на Теофилакт Охридски, с. 261. Княз Борис след смъртта си бил провъзгласен за светец от българската църква, от Цариградската патриаршия и от Рим. Вж. *Сергей архимандрит*. Полный месяцеслов Востока. 2. Владимир, 1901, с. 129; *Dujčev, Iv.* Medioevo Bizantino-slavo. 1. Roma, 1965, p. 161.

143. По-подробна характеристика на значението на дейността на княз Борис I в нашата история е направена в кн. на *Гюзелев*, В. Княз Борис Първи, с. 503 сл.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 238/277

ПОЯВА

И УТВЪРЖДАВАНЕ НА СЛАВЯНСКАТА ПИСМЕНОСТ И КНИЖНИНА В БЪЛГАРИЯ

1. *Бурмов*, Ал. Историческите корени на Кирило-Методиевото дело. —

- СпБАН, 1957, № 1, 63–70; Петров, П. Историческите основи на Кирило-методието дело. — В: *1100 г. слав. писм. 863–1963*. С., 1963, 71–91.
2. Куев, К. Zur Geschichte der „Dreisprachendoktrin“. — *BBg*, 2, 1966, 53–65.
 3. Ангелов, Д. Кирил и Методий и византийската култура и политика. — В: *1100 г. слав. писм. 863–1963*, С., 1963, с. 62 сл.
 4. Куев, К. Черноризец Храбър. С., 1969, с. 188.
 5. Гошев, Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1963, 14–21.
 6. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 49.
 7. Beševliev, V. Die Anfänge der bulgarischen Literatur. — *IJSLP*, 4, 1961, 116–145.
 8. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, No 52, 53, p. 238, 242. Изследванията върху тези надписи са посочени у Гюзелев, В. Ициргу боили-те в Първата българска държава /VII–XI в./. — *ГСУФиф*, 65, 3, 1973, с. 142, бел. 74, с. 145.
 9. Динеков, П. Литературни въпроси. С., 1963, 14–15.
 10. Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften, 15–16.
 11. Пак там, № 15, с. 175, № 87, с. 328.
 12. Мушмов, Н. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924, с. 157; Новооткрити средновековни печати от България. — *ИБАН*, 5, 1929, 225–230.
 13. Герасимов, Т. Български оловен печат от IX в. — *ИВАД*, 8, 1951, с. 73.
 14. Томев, Т. Сребърната чаша с надпис от Преслав. — *ИАН*, 27, 1964, с. 12; Beševliev, V. Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale. — *Byz*, 35, 1965, p. 1.
 15. Шкорпил, К. Паметници от столица Преслав. — В: *България 1000 г.* С., 1930, 221–222.
 16. Zagiba, F. Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter. Die Anfänge des slavischen Schrifttums auf dem Gebiet des östlichen Mitteleuropa vom 8. bis 10. Jahrhundert. Wien, 1971.
 17. Основни извори за техния живот и дейност са пространните им жития. Вж. последната им публикация: Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. С., 1973. На второ място по значение и по количество на информация следва Пространното житие на Климент Охридски. Вж. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски. — В: Милев, Ал. *Гръцките жития на Климент Охридски*. С., 1966, 77–99. Опит за свод на изворите са извършили: Бильбасов, В. А. Кирил и Мефодий. 1–2. СПб., 1868–1871; Воронов, А. Главнейшие источники для истории св. св. Кирила и Мефодия. Киев, 1877; Теодоров-Балан, Ал. Кирил и Методий. 1–2. С., 1920–1934; Лавров, Г. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930; Попруженко, М. Г. и Ст. Романски. Библиографски преглед на славянските кирилски източници за живота и дейността на Кирила и Методия. С., 1935.
 18. Вж. досегашните изследвания в библиографските обзори: Ильинский, Г. А. Опыт систематической Кирилло-Методьевской библиографии. С., 1934; Попруженко, М. Г. и Ст. Романски. Кирило-Методиевска библиография за 1934–1940. С., 1942; Hahn, J. Kyrrilomethodianische Bibliographie /1935–1955/. Hague, 1958; Паунова, А. и А. Кирмагова. Кирил и Методий. Библиография на българската литература /1944–1963/. С., 1963; Дуйчев, Ив., А. Кирмагова и А. Паунова. Българска кирило-методиевска библиография за периода 1944–1962 г. — В: *1100 г. слав. писм. 863–1963*. С., 1963, 515–543; Българска кирило-методиевска библиография за периода 1963–1968 г. — В: *Константин-Кирил Философ. Юб. сб.* С., 1969, 425–450. По-цялостни изследвания в българската наука са монографиите на: Велчев, В. Константин-Кирил и Методий в старобългарската книжнина. С., 1939; Киселков, В. Сл. Славянските просветители Кирил и Методий. С., 1945; Георгиев, Е. Кирил и Методий — основоположници на славянските литератури. С., 1956; Истината за Кирил и Методий. С., 1971; Dvornik, Fr. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague, 1933; Byzantine Missions among the Slavs /SS. Constantine-Cyril and Methodius/. New Brunswick, 1970; Grivec, Fr. Konstantin und Method — Lehrer der Slawen. Wiesbaden, 1960; Истрин, В. А. 1100 лет славянской азбуки. М., 1963.
 19. Теодоров-Балан, Ал. Кирил и Методий. 2, с. 115.
 20. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 122; Dujčev, Iv. Les débuts littéraires de Constantin Philosophe-Cyrille. — *SI*, 41, 1972, 357–367.
 21. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 123.
 22. Dvornik, Fr. Byzantine Missions..., 285–296.
 23. Львов, А. С. О пребывании Константина Философа в монастыре Полихрон. — *СовС*, 1971, № 5, 80–86.
 24. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 198. Логично изглежда изказаното мнение, че той е бил изпратен за управител /архонт/ на намиращата се на север от Солун Стримонска архонтия, която била заселена плътно от славянското племе стримонци. Вж. Dvornik, Fr. Byzantine Missions..., p. 58.
 25. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 126, 198.
 26. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, с. 80.
 27. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 136.
 28. Пак там.
 29. Куев, К. Черноризец Храбър, 190–191.
 30. Ягич, В. Глаголическое письмо. — *ЭСФ*, 3, 3, 1911, 51–257.
 31. Георгиев, Е. Кирил и Методий..., 115–128; Истрин, В. А. 1100 лет славянской азбуки, с. 49 сл.
 32. Теодоров-Балан, Ал. Кирил и Методий. 2, с. 116; Георгиев, Е. Кирил и Методий..., с. 95 сл.
 33. Георгиев, Е. Кирил и Методий..., с. 101 сл.; Dvornik, Fr. Byzantine Missions..., p. 65; Събев, Т. Пространното житие на Константин-Кирил първостепенен исторически извор за хазарската мисия. — В: *Константин-Кирил Философ. Докл.* С., 1971, 305–315; Кочев, Н. Хазарите и мисията на Константин-Кирил. — *ИП*, 1972, № 6, 54–67.
 34. Въпросът за произхода на тези книги и за езика, на който са били написани, и досега предизвиква оживени спорове в научната литература. Изглежда, че тезата за техния „руски“ произход трябва да бъде изоставена. Срв. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 150, бел. 8. По-приемливо е мнението, че се отнася до сирийски книги и че вместо „руски“ е стояло „сурски“, т.е. „сирийски“.
 35. Произведението на Кирил „Обретение“ или Херсонска легенда, не е запазено в гръцкия си оригинал, а

- е известно по славянски преписи. Трифонов, Ю. Две съчинения на Константин Философа /св. Кирила/ за мощите на св. Климента Римски. — *СпБАН*, 48, 1934, 192—206. Латински превод на това съчинение бил направен от Анастасий Библиотекар. — *MGH Epistolarum*, 7, 436—438 = *ЛИБИ*, 2, 203—207. За споменатия химн вж. Ангелов, Б. Ст. Кириловият химн в чест на Климент Римски. — В: *Константин-Кирил Философ. Докл. С.*, 1971, 255—269.
36. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 134.
37. Пак там, с. 133.
38. Якобсон, А. Л. К вопросу о локализации средневекового города Фуллы. — *СА*, 29—30, 1959, 108—113.
39. Dvornik, Fr. *Byzantine Missions...*, p. 71.
40. Пак там, с. 98 сл.
41. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 199.
42. *Conversio Vagoariorum et Carantanorum*, p. 139 = *ЛИБИ*, 2, с. 134.
43. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 41; Дуйчев, Ив. Връзки между чехи, словаци и българи през Средновековието. — В: *Чехословакия и България през вековете*. С., 1963, с. 19.
44. Ангелов, Д. Кирил и Методий..., с. 64 сл.; Ostrogorsky, G. *The Byzantine Background of the Moravian Mission*. — *DOP*, 19, 1965, 2—18.
45. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 136.
46. Пак там, с. 202; Теодоров-Балан, Ал. Кирил и Методий. 2, с. 142; Повесть временных лет. 1. М., 1950, с. 22.
47. Кувев, К. Към въпроса за началото на славянската писменост. — *ГСУФб*, 54, 1, 1960, 93—100; Dvornik, Fr. *Byzantine Missions...*, p. 107 sq.
48. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 136; Чифлянов, Бл. Богослужбният чин, преведен от братята Кирил и Методий в началото на Моравската им мисия. — В: *Славист. сб.* С., 1973, 57—68.
49. Соболевский, А. И. Церковно-славянские тексты моравского происхождения. Варшава, 1900 /отд. отпеч./.
50. Dvornik, Fr. *Byzantine Missions...*, p. 109 sq.
51. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 137. В Италианската легенда е отбелязано, че те са останали във Великоморавия четири години и половина. Вж. *Translatio S. Clementis*, § 5 = *ЛИБИ*, 2, с. 299.
52. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 137.
53. Пак там.
54. Георгиев, Е. Кирил и Методий..., с. 209 сл.
55. Пак там, с. 213; Dvornik, Fr. *Byzantine Missions...*, p. 130 sq.
56. Dvornik, Fr. *The Photian Schism*. Cambridge, 1948, 91—131.
57. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 139 сл., 199; Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, с. 80 сл.; *Translatio S. Clementis*, § 8—9 = *ЛИБИ*, 2, с. 299 сл.
58. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 140, 199; Теофилакт Български. Житие на Климент Охридски, с. 82.
59. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 199.
60. Пак там, с. 141.
61. Трифонов, Ю. Съчинението на Константин Философа /св. Кирил/ написано в прабългарски език. — *СпБАН*, 52, 1935, 9—22; Георгиев, Б. Кирил и Методий..., с. 221 сл.
62. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, 199—200.
63. Пак там, с. 200; Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, с. 82.
64. Dvornik, Fr. *Les légendes de Constantin et Méthode...*, 248—283.
65. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 200; Grivec, Fr. *Konstantin und Methode...*, 92—94.
66. Dvornik, Fr. *Byzantine Missions...*, p. 151 sq.
67. Iohannes VIII papa. *Epistolae*, 281—286 = *ЛИБИ*, 2, 138—144.
68. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 201.
69. Пак там.
70. Iohannes VIII papa. *Epistolae*, 160—161 = *ЛИБИ*, 2, 167—169.
71. Пак там, 222—224 = *ЛИБИ*, 2, 173—176.
72. Пак там, 243—244 = *ЛИБИ*, 2, 177—178.
73. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 202.
74. Пак там; Теодоров-Балан, Ал. Кирил и Методий. 2, с. 142.
75. Ангелов, Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. 1. С., 1958, 19—23, 23—35.
76. Георгиев, Е. Кирил и Методий..., с. 256 сл.
77. Пак там, с. 260; Dvornik, Fr. *Byzantine Missions...*, 177—178.
78. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, 90—94.
79. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 203; Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, 94—98.
80. Георгиев, Е. Кирил и Методий..., с. 95 сл.
81. Гюзелев, В. Княз Борис Първи, 334—337.
82. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, с. 88.
83. Климент Охридски. Пространни жития на Кирил и Методий, с. 202.
84. Георгиев, Е. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962, с. 58 сл.
85. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, с. 120.
86. Георгиев, Е. Разцветът..., с. 63 сл.
87. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, с. 98.
88. Stephanus V papa. *Epistolae*, 352—353 = *ЛИБИ*, 2, p. 291.
89. Теофилакт Български. Пространно житие на Климент Охридски, 98—116.
90. Пак там, с. 116.
91. Пак там, 116—120.
92. Пак там, 120—122.
93. Пак там, с. 122.
94. Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 306, 307, 313.
95. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 246—247.
96. Георгиев, Е. Разцветът..., с. 56 сл.
97. Основни извори за живота и дейността на Климент Охридски са Пространното и Краткото му житие, написани съответно от охридските архиепископи Теофилакт /XII в./ и Димитър Хоматиан /XIII в./ въз основа на старобългарски оригинали. Вж. Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966; Дуйчев, Ив. Краткото Климентово житие от Димитрий

- Хоматиан. — В: *Климент Охридски /916–1966/*. С., 1966, 161–219; *Събев, Т.* Житията и службите на св. Климент Охридски като исторически извори. — *ГДА*, 16, 1967, 129–181; *Дуйчев, Ив.* Климент Охридски и неговото дело в научната книжнина. /Критико-библиографски преглед/. — В: *Климент Охридски /916–1966/*. С., 1966, 415–437.
98. *Димитри Хоматиан*. Кратко житие на Климент Охридски, с. 174.
99. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 124.
100. Пак там, с. 80.
101. Пак там, 124–126.
102. Пак там, 132–134; *Димитри Хоматиан*. Кратко житие на Климент Охридски, с. 176, 178; *Коцо, Д.* Климентовиот манастир „Св. Панталеймон“ и разкопките при „Имарет“ в Охрид. — *ГЗФФУ–Ск.*, 1948, 129–180.
103. *Ангелов, Д.* Българската народност и делото на Климент Охридски. — В: *Климент Охридски /916–1966/*. С., 1966, 18–24; *Петров, П.* Климент Охридски и неговата епоха. — В: *Климент Охридски /916–1966/*. С., 1966, 44–49.
104. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 128; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 565; *Gautier, P.* Clement d'Ochrida, évêque de Dragvitsa. — *REB*, 22, 1964, 199–214; *Коледаров, П.* Климент Охридски — „първи епископ на български език“ на драговитите в Солунско и на Великия в Западните Родопи. — В: *Константин-Кирил Философ. Юб. сб. С.*, 1969, 141–167.
105. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 134.
106. *Георгиев, Е.* Разцветът..., 334–339.
107. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 126.
108. Пак там, 136–140; *Димитри Хоматиан*. Кратко житие на Климент Охридски, с. 180. За датировката на срещата вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 349, бел. 147.
109. *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски, с. 140.
110. Пак там, с. 142.
111. Основните извори за живота и делото на Наум са публикувани у *Лавров, П.* Жития св. Наума Охридского и служба ему. — *ИОРЯС*, 12, 1908, 1–51; *Златарски, В.* Словенско-то житие на св. Наума от XVI в. — *СпБАН*, 30, 1925, 1–28; *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 305–311, 311–313; *Дуйчев, Ив.* Пространно гръцко житие и служба на Наум Охридски. — В: *Константин-Кирил Философ. Юб. сб. С.*, 1969, 261–279; *Trapp, E.* Die Viten des hl. Naum von Ochrid. — *BSI*, 35, 1974, No 2, 161–185.
112. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 312; *Trapp, E.* Die Viten..., р. 183.
113. *Златарски, В.* Словенското житие..., 22–27; *Дуйчев, Ив.* Пространно гръцко житие..., 272–277; *Trapp, E.* Die Viten..., р. 174, 176, 184.
114. *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи, 368–370; *Ваклинов, Ст.* Плиска през 1971 г. — *В*, 1972, № 3, 7–10. Гледницето на *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 244–247, че средище на школата е бил манастирът в м. Патлейна край Преслав, не е правдоподобно.
115. *Антоний епископ*. Из истории христианской проповеди. СПб., 1895, с. 161.
116. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 306; *Златарски, В.* Словенското житие на св. Наума от XVI в., с. 22; *Trapp, E.* Die Viten..., р. 176, 184.
117. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 307, 313; *Милетич, Л.* Към фреските на манастира „Св. Наум“. — *МКП*, 1, 1925, № 3, 229–238; *Коцо, Д.* Проучвания и археолошки испитавания на црквата на манастирот „Св. Наум“. — *ЗбАМ–Ск.*, 2, 1958, 56–80.
118. *Златарски, В.* Словенското житие на св. Наума от XVI в., 22–23; *Trapp, E.* Die Viten..., р. 176, 185.
119. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 313.
120. *Лавров, П.* Материали по истории возникновения древнейшей славянской письменности, с. 160.
121. *Георгиев, Е.* Разцветът..., с. 271 сл.; *Гюзелев, В.* Княз Борис Първи, с. 375 сл.
122. *Мирчев, К.* Старобългарски език. С., 1972, 10–12; *Добрев, Ив.* Глаголическият текст на Боянския палимпсест — старобългарски паметник от края на XI в. С., 1972, 166–173, 253.
123. *Миятев, Кр.* Кръглата църква в Преслав. С., 1932; *Иванова, В.* Следи от глаголицата в Източна България. — *RSI*, 4, 1932, № 2, 227–230; *Гошев, Ив.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи, с. 57 сл.
124. *Михаила, Г.* Старославянските надписи, открити в с. Басараб /область Добруджа/. — *RSI*, 9, 1964, № 2, 152–155.
125. *Велчева, Б.* Глаголицата и школата на Климент Охридски. — В: *Климент Охридски /916–1966/*. С., 1966, 133–141.
126. *Кувев, К.* Черноризец Храбър, с. 190.
127. За наименованията на двете славянски графически системи — глаголица и кирилица — вж. *Ангелов, Б. Ст.* Из Кирилометодиевската проблематика. — *А*, 1963, № 3, 45–47.
128. *Гошев, Ив.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи, 113–122.
129. *Иванова, В.* Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал. — В: *Надписът на чъргубиля Мостич*. С., 1955, 100–102.
130. *Димитри Хоматиан*. Кратко житие на Климент Охридски, с. 180.
131. *Гошев, Ив.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи, 114–115.
132. *Симонов, Р. А.* Византийская нумерация в эпиграфике Первого болгарского царства и начало славянской письменности. — *СА*, 1973, № 1, 71–82.
133. *Гошев, Ив.* Преславски керамичен фрагмент с богослужбни текстове от IX–X в. — *ГСУБФ*, 11, 1934, 1–19.
134. *Гюзелев, В.* Коя е Анна от новооткрития двуезичен преславски надпис? — *ИП*, 1967, № 6, 82–85.
135. *Мирчев, К.* Старобългарски език, 7–9; *Селищев, А. М.* Старославянский язык. 1. М., 1951, с. 15 сл.
136. *Мирчев, К.* Константин-Кирил Философ, създател на старобългарския книжовен език. — *БЕ*, 1963, № 3, 188–196.
137. *Селищев, А. М.* Старославянский язык, 25–31.
138. *Дограмаджиева, Ек.* Строежът на старобългарското сложно съчинено изречение. С., 1968.
139. *Селищев, А. М.* Старославянский язык, 33–34.
140. *Филин, Ф. П.* Об истоках русского литературного языка. — *ВЯ*, 1974, № 3, 3–13.
141. *Иванова-Мирчева, Д.* Старобългарски, старославянски и среднобългарска редакция на старославянски. — В: *Константин-Кирил Философ. Юб. сб. С.*, 1969, 45–62.
142. *Иванова-Мирчева, Д.* Проблеми на книжовния български език до Възраждането. — *БЕ*, 1972, № 6, 506–516.

143. Подробно разглеждат значението на пренасянето на кирило-методиевската книжовна традиция в България: *Георгиев, Е.* Кирил и Методий..., с. 272 сл.; *Разцветът...*, с. 69; *Dvornik, Fr.* Byzantine Missions..., р. 244 sq.
144. *Димитров, Г.* Съчинения. 9. С., 1960, с. 261.
145. *Въжарова, Ж.* Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965, с. 123 сл. Специално за селищната мрежа в Толбухински окръг срв. *Бобчева, Л.* Археологическа карта на Толбухински окръг. С., 1973, 1–82.
146. *Въжарова, Ж.* Славянски и славянобългарски селища..., с. 152 сл.; *Димитров, Д. И.* Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — В: *Слав. и средиземномор. свят.* С., 1973, с. 75 сл.; Раннобългарски некропол № 3 при Девня. — *ИНМ—В.*, 8, 1972; *Въжарова, Ж.* Славяни и прабългари /по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България/. С., 1976, с. 448.
147. *Barnea, I. et St. Ștefănescu.* Din istoria Dobrogei. 3. București, 1971, р. 53; *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност. С., 1971, с. 234.
148. *Димитров, Д. И.* Старобългарски некропол № 2 при Девня. — *ИНМ—В.*, 6, 1970, с. 21 сл.
149. *Boev, P.* Die Rassentypen der Balkanhalbinsel und der Ostegäischen Inselwelt und deren Bedeutung für die Herkunft ihrer Bevölkerung. S., 1972, р. 153.
150. *Bethman, G. L.* Die Evangelienhandschrift zu Cividale. — *NAG*, 2, 1877, р. 128; *Златарски, В.* Кой е бил Тудор черноризец Доксов. — *БП*, 4, 1897, № 3, с. 45 сл.; *Иванов, Й.* Български имена в Чивидалското евангелие. — В: *Сб. Л. Милетич.* С., 1933, с. 626 сл.
151. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, Nr. 6, р. 260.
152. *Дуйчев, Ив.* Проучвания върху българското средновековие. — *СпБАН*, 41, 1949, с. 163, бел. 1; *Иречек, К.* Пътвания по България. С., 1899, с. 874, бел. 45.
153. В Монеувасийската хроника /X в./ е казано, че старото име на града било Доростол /Доростолос/ и че сега той се зовял *Дрѣстра*. Срв. съответния текст в изданието на *Lemerle, P.* La chronique dite de Monemvasie. — *REB*, 21, 1963, р. 9.
154. *Дуриданов, Й.* Южнославянските речни названия и тяхното значение за славянския типонимен атлас. — *СФ*, 5, 1963, с. 195.
155. *Миков, В.* Произход и значение на имената на разните градове, села, реки, планини и места. С., 1943, с. 67. Там са посочени и някои други възможни наименования от прабългарски произход, като например Баткун /Пазарджишко/.
156. *Венедиков, Ив.* Преслав, преди да стане столица на България. — В: *Сб. Преслав. 1.* С., 1968, с. 44.
157. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften, р. 39; Славянизми в първобългарските надписи. — В: *Сб. А. Теодоров-Балан.* С., 1955; Die protobulgarischen Inschriften und die Slavistik. — *ZS*, 1, 1959, 1–7.
158. Пак там, с. 40. Обстоятелството, че славянският език е бил говорен през първата половина на IX в. и от прабългарите, не означава, че прабългарският език е бил вече изчезнал. Той все още се е употребявал в живия говор, макар и в по-ограничени размери и сред малка част от населението.
159. *Димитров, Д. И.* Раннобългарски некропол № 3 при Девня, с. 54. Обстойно проучване на тези въпроси у *Въжарова, Ж.* Славяни и прабългари по данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976.
160. *Barnea, I. et St. Ștefănescu.* Din istoria Dobrogei. 2, р. 43.
161. *Въжарова, Ж.* Славяните на юг от Дунава. /По археологически данни/. — *А*, 1964, № 2, с. 23.
162. *Нидерле, Л.* Бит и култура древных славян. Praha, 1925; *Rukovět slovanských starožitností. 1.* Praha, 1953; *Дуйчев, Ив.* Славяно-болгарские древности IX-го века. — *BSI*, 11, 1950, 6–31; Еще о славяно-болгарских древностях. — *BSI*, 12, 1951, 75–94.
163. *Бешевлиев, В.* Вярата на първобългарите. — *ГСУиФб*, 35, 1935, с. 15 сл.; *Дуйчев, Ив.* Славяно-болгарские древности, с. 27, отбелязва, че подобно знаме употребявали и руските славяни.
164. Според *Дуйчев, Ив.* Еще о славяно-болгарских древностях, с. 88, този обичай е бил зает от византийския дворцов церемониал.
165. *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 265 сл.
166. *Младенов, Ст.* Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите прабългари в новобългарската реч. — *ГСУиФб*, 17, 1921, 201–207; *Боев, Е.* За предтурско тюркско влияние в българския език — още няколко прабългарски думи. — *БЕ*, 1965, № 1, 3–17. Библиографски обзор у *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 283, бел. 22.
167. *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. С., 1963; *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 285 сл.
168. *Климент Охридски.* Събрани съчинения. 3, с. 108.
169. *Ангелов, Д.* Смисъл и съдържание на думата *языкъ*, *родъ*, *племе*, *народъ* в средновековната българска книжнина. — *PBg*, 1978, № 3.
170. *Динеков, П., К. Куев и Д. Петканова.* Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 51, 55.
171. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 331.
172. *Динеков, П., К. Куев и Д. Петканова.* Христоматия..., с. 255, 258; *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“ като исторически извор. — *ГДА*, 4, 1955, с. 227 сл. Нов препис у *Ангелов, Б. Ст.* — *ИИБЛ*, 3, 1955, с. 169 сл.
173. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 349.
174. *Ангелов, Д.* Съдържание и смисъл на думата отечество в средновековната българска книжнина. — *PBg*, 1977, № 4, 3–19.
175. *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, 302–306, където е цит. лит.; *Niederle, L.* Rukovět slovanských starožitností. 1; Быт и культура древных славян; *Романска, Ц.* Славянските народи. С., 1969.
176. *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 321.
177. *Vaillant, A.* Discours contre les Ariens de Saint Athanase, р. 6.
178. *Miracula S. Georgii*, 18–40 = *ГИБИ*, 5, с. 65.
179. *Козма Презвитер.* Беседа, с. 2.
180. *Милев, Ал.* Гръцките жития на Климент Охридски, с. 132.
181. Пак там.
182. *Ангелов, Д.* Образуване на българската народност, с. 336.
183. Пак там, с. 341 сл.
184. *Заимов, Й. и В. Търкова-Заимова.* Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970, с. 33.
185. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 306.
186. Пак там, 306–307.
187. *Dölger, Fr.* Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im X. Jahrhundert. — *SBAW*, 1952, 6–8.
188. *Герасимов, Т.* Сведение за един мраморен идол у българските славяни. — В: *Ез.-етногр. изсл. в па-*

мет Ст. Романски. С., 1960, с. 557 сл.; Ангелов, Д. По въпроса за населението в Македония през средновековната епоха /VII–XIV в./. — Из., 1962, № 4–5, с. 37.

189. Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски, II, 5, с. 80.

190. Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 282.

191. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, col. 1653 = ГИБИ, 7, с. 208.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 278/323

БЪЛГАРИЯ

ПРИ ЦАР СИМЕОН

1. Златарски, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, 280–494; История на България. I. С., 1961, 109–121; Dujčev, Iv. Relations entre les Slaves méridionaux et Byzance aux Xe–XIIe siècles.—In: Dujčev, Iv. Medioevo bizantino-slavo. 3. Roma, 1971, 176–202.

2. Иванов, Й. Български имена в Чивидалското евангелие.—В: Сб. Л. Милетич. С., 1933, 626–638; Moravcsik, Gy. Byzantinoturcica. 2. Berlin, 1958, p. 356.

3. Nicolaus Patriarcha. Epistolae, col. 173 = ГИБИ, 4, с. 283.

4. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 281.

5. Liudprandus. Antapodosis, p. 305 = ЛИБИ, 2, с. 323.

6. Kolias, G. Leon Choerosphactès, magistre, proconsul et patrice. Athen, 1939, ep. 1, p. 77 = ГИБИ, 4, с. 176; Nicolaus Patriarcha. Epistolae, ep. 31, col. 192 B = ГИБИ, 4, с. 259.

7. Dujčev, Iv. Medioevo bizantino-slavo. 3. p. 178.

8. Liudprandus. Antapodosis, p. 305 = ЛИБИ, 2, с. 323.

9. Пак там.

10. Photius Patriarcha. Epistolae, col. 904 C = ГИБИ, 4, с. 103; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 281–282.

11. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 282; Dujčev, Iv. Medioevo bizantino-slavo. 3, p. 177.

12. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 282.

13. Иванов, Й. Старобългарски разкази. С., 1935, 213–214. Снегаров, Ив. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“ като исторически извор. — ГДА, 4, 1955, с. 226, набляга на активното участие на Симеон в свалянето на Владимир от престола.

14. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 357 = ГИБИ, 5, 121–122; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 261 = ГИБИ, 5, с. 158; Pseudo-Simeon. Chronographia, p. 704 = ГИБИ, 5, с. 176; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 771 = ГИБИ, 6, с. 138.

15. Antoniadis-Bibicou, H. Recherches sur les douanes à Byzance. Paris, 1963, p. 40.

16. Напоследък Цанкова-Петкова, Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. — ИИИ, 20, 1968, с. 173 сл., се опита да отнесе преместването на тържището към времето на Владимир /889–893/. Това становище обаче трудно може да бъде прието. Срв. Божилов, Ив. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон /894–896/. — ВИС, 1971, № 6, с. 21, бел. 1.

17. За последиците, които е имало за българската държава преместването на тържището от Цариград в Солун, вж. Antoniadis-Bibicou, H. Recherches..., p. 140, п. 2.

18. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 285–288; Sakázov, Iv. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1929, 61–62; Brătianu, G. I. Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Leon VI à Thessalonique. — ИБИД, 16–18, 1940, с. 30.

19. За мястото на сражението, което не е установено точно, вж. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 290; Kolias, G. Leon Choerosphactès..., 23–24; Цанкова-Петкова, Г. Първата война..., 179–180.

20. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 357 = ГИБИ, 5, с. 122; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 261 = ГИБИ, 5, с. 158; Pseudo-Simeon. Chronographia, p. 701 = ГИБИ, 5, с. 176; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 771 = ГИБИ, 6, с. 139.

21. За причините, принудили Симеон да се завърне след първото победно сражение, вж. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 290–291; Войнов, М. Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон. — ИИИ, 18, 1967, с. 174.

22. Leo Philosophus. Tactica, col. 956 C–D = ГИБИ, 4, с. 167; Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2. 1. Bruxelles, 1968, p. 128.

23. Божилов, Ив. България и печенезите /896–1018/. — ИП, 1973, № 2, с. 39, бел. 16.

24. Theophanes Continuatus. Chro-

nographia, p. 357 = ГИБИ, 5, с. 122; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 267 = ГИБИ, 5, с. 158; Pseudo-Simeon. Chronographia, 701–702 = ГИБИ, 5, с. 176; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 772 = ГИБИ, 6, с. 139; Симеон Метафраст и Логотет. Съписание мира, с. 116; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, 254–255 = ГИБИ, 6, с. 244.

25. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 296; Kolias, G. Leon Choerosphactès..., p. 25; Цанкова-Петкова, Г. Първата война..., с. 182.

26. Leo Philosophus. Tactica, § 42, col. 956 C–D = ГИБИ, 4, 167–168; Annales Fuldenses, 129–130; Theophanes Continuatus. Chronographia, 358–359 = ГИБИ, 5, с. 123; Божилов, Ив. Към хронологията..., с. 23 сл.

27. Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, p. 51, 112–116, 250–252 = ГИБИ, 5, с. 220. За отделните моменти в българо-унгарската война и за броя на сраженията вж. Божилов, Ив. Към хронологията..., с. 26 сл.

28. Theophanes Continuatus. Chronographia, 358–359 = ГИБИ, 5, с. 123; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 268 = ГИБИ, 5, с. 159; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, 771–774 = ГИБИ, 6, с. 139; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 255 = ГИБИ, 6, с. 244.

29. За него вж. Kolias, G. Leon Choerosphactès..., p. 20; Златарски, В. Избрани произведения. 1. С., 1972, с. 511 сл.; История... Т. 1. Ч. 2, с. 301 сл.

30. Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, § 40, p. 176 = ГИБИ, 5, с. 214.

31. Kolias, G. Leon Choerosphactès..., ep. 1, p. 71 = ГИБИ, 4, с. 176.

32. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 359 = ГИБИ, 5, с. 123; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 268 = ГИБИ, 5, с. 139; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 773 = ГИБИ, 6, с. 140; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 256 = ГИБИ, 6, с. 245.

33. Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава /VII–XI в./. — ГСУФиф, 60, 3, 1966, 146–148.

34. Theophanes Continuatus. Chro-

nographia, p. 359 = ГИБИ, 5, с. 123; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 268 = ГИБИ, 5, с. 159; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 772 = ГИБИ, 6, с. 140; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 256 = ГИБИ, 6, с. 245.

35. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 314; Kolias, G. Leon Choerosphactès..., p. 32.

36. Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2, 1, p. 126.
37. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 360 = ГИБИ, 5, с. 124; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 269 = ГИБИ, 5, с. 159; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 774 = ГИБИ, 6, с. 140; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 256 = ГИБИ, 6, с. 245.
38. Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2, 1, p. 129, n. 1.
39. Marquart, J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig, 1903, p. 519; Златарски, В. Избрани произведения. 1, 489–491; История... Т. 1. Ч. 2, с. 317.
40. Мирният договор бил сключен преди 1 септември 899 г., когато е съставен „Трактатът на Филотей“ — съчинение, в което многократно се говори за „приятелите българи“, посещавали Цариград по един или друг повод. Срв. Božilov, Iv. — ВНР, 1974, No 4, p. 85 и цит. там лит.
41. Kolias, G. Leon Choerosphactès..., p. 113 = ГИБИ, 4, с. 183; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 321–322.
42. Kolias, G. Leon Choerosphactès..., p. 113 = ГИБИ, 4, с. 183.
43. Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2, 1, 160–162.
44. Обсадата и превземането на Солун от арабите през 904 г. са описани подробно от един очевидец — Йоан Каменнат. Вж. Ioannes Cameniata. De excidio Thessalonicensi, 487–600, извадки: ГИБИ, 5, 19–59; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 323–337; Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2, 1, 163–181.
45. Kolias, G. Leon Choerosphactès..., p. 113 = ГИБИ, 4, 183–184.
46. Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 18; Острогорски, Г. История Византије. Београд, 1969, с. 254; Мутафчиев, П. История на българския народ. 1. С., 1943, с. 318.
47. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 335–336.
48. Острогорски, Г. История Византије, с. 254.
49. Мутафчиев, П. История на българския народ. 1, с. 318.
50. За тази титла свидетелствува и един оловен печат на Симеон. Papahagi, P. Un sigiliu de argint al țarului Simeon. — In: III Congr. numism. arheol. Comun. Cernăuți, 1935.
51. Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2, 1, 218–219.
52. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 380 = ГИБИ, 5, с. 125; Leo

- Grammaticus. Chronographia, p. 287 = ГИБИ, 5, с. 160; Pseudo-Simeon. Chronographia, p. 717 = ГИБИ, 5, с. 176; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 798 = ГИБИ, 6, с. 141; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, 277–278 = ГИБИ, 6, 246–247; Божков, Ат. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Й. Скилица. С., 1973, фиг. 40, с. 79, 208, където са изобразени двама Симеонови пратеници при император Александър.
53. Христофилόπουλος, Αι. 'Η Αντιβασιλεία εἰς τὸ Βυζάντιον. — Σύμμεκτα, 2, 1970.
54. Nicolaus Patriarcha. Epistolae, ep. 5, col. 45 D–56 C; ep. 6, col. 56 D–60 C = ГИБИ, 4, 191–201; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 353 сл.
55. Напоследък Каждан, А. П. К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне. — В: Слав. архив. М., 1959, 24–29, се опита да отнесе началото на военните действия към края на 912 г. Тази нова датировка бе приета от Цанкова-Петкова, Г. — ИИ, 1962, № 6, с. 97. Наскоро този въпрос бе разгледан обстойно от Σταυρίδου-Заφράκα, 'Α. 'Η συναντήση Συμεών καὶ Νικολάου Μιστίχου ('Αυγούστος 913) στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Θεσσαλονίκη, 1972, 51–55, която отхвърли становището на А. П. Каждан и прие старата датировка — лятото на 913 г.
56. Σταυρίδου-Заφράκα 'Α. 'Η συναντήση..., 61–77. Най-правдиво и наложило се в научната книжнина е тълкуването на Г. Острогорски, според когото Симеон бил коронясан за василевс на българите от патриарх Николай Мистик. Вж. Острогорски, Г. Автократор и самодержец. — В: Византија и славени. Београд, 1969, 305–315; История Византије, с. 254.
57. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 385 = ГИБИ, 5, с. 126; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 292 = ГИБИ, 5, с. 160; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 803 = ГИБИ, 6, с. 141–142; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 282 = ГИБИ, 6, с. 247.
58. Nicolaus Patriarcha. Epistolae, ep. 16, col. 112 C; Eutymius patriarcha Alexandrini. Annales. — PGr, 111, col. 1151 A.
59. Пряко указание за сключения мир съдържа писмо № 8 на патриарх Николай Мистик до цар Симеон, вж. PGr, 111, ep. 8, col. 65 C–D, col. 68 A = ГИБИ, 4, 205–206, където се говори за „пълния“ мир, установен при срещата между Симеон и патриарха през август 913 г. За сключения мир свидетелствуват и оловни печати на Симеон, се-

- чени между август 913 и лятото на 914 г.; на тях българският владетел е наречен миротворец (εἰρηνοποιός). Вж. Герасимов, Т. Новооткрит оловен печат на цар Симеон. — ИАИ, 24, 1960, с. 67, фиг. 1 и 2.
60. Прѣки указания за нарушаване на сключените споразумения у хронистите липсват, но в някои писма на Николай Мистик, писани след 919 г., определено се говори за вината на „придишните управници“. Вж. PGr, 111, ep. 11, col. 85 B; ep. 14, col. 104 B–C; ep. 16, col. 112 C; ep. 18, col. 124 A–B = ГИБИ, 4, с. 220, 232–233, 239, 247.
61. Nicolaus Patriarcha. Epistolae, ep. 8, col. 61 C–68 C = ГИБИ, 4, 202–207.
62. Leo Diaconus. Historia, p. 12 = ГИБИ, 5, с. 257; Острогорски, Г. История Византије, с. 255. Вероятно след отхвърлянето на българо-византийското споразумение от август 913 г. Симеон се е провъзгласил за василевс на българи /?/ и ромеи. За това свидетелствува един оловен печат на българския владетел, чиято легенда гласи: Συμεών ἐν Χριστῷ, βασιλεὺς Ῥωμαίων. Вж. Герасимов, Т. Три старобългарски моливдовула. — ИБАИ, 8, 1934, 350–351, фиг. 194–195.
63. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 387 = ГИБИ, 5, с. 127; Leo Grammaticus. Chronographia, 293–294 = ГИБИ, 5, 161; Pseudo-Simeon. Chronographia, p. 723 = ГИБИ, 5, с. 177; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 805 = ГИБИ, 6, с. 142; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 284 = ГИБИ, 6, с. 248; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 371.
64. Nicolaus Patriarcha. Epistolae, ep. 9, col. 76 C = ГИБИ, 4, с. 213.
65. Theophanes Continuatus. Chronographia, p. 388 = ГИБИ, 5, с. 128; Leo Grammaticus. Chronographia, p. 244 = ГИБИ, 5, с. 161; Georgius Monachus Continuatus. Chronicon, p. 806 = ГИБИ, 6, с. 142; Ioannes Scylitzes. Historia. 2, p. 284 = ГИБИ, 6, с. 248.
66. Vasiliev, A. A. Byzance et les Arabes. 2, 1, 238–243; Божилков, Ив. България и печенезите, 44–45. За датата на сключения мир вж. Dölger, Fr. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches. 1. München, 1924, Nr. 578, p. 69.
67. Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, § 32, p. 156 = ГИБИ, 5, с. 210; Божилков, Ив. България и печенезите, с. 44, бел. 38.

68. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 386–387 = ГИБИ, 5, с. 127; *Leo Grammaticus*. Chronographia, p. 293 = ГИБИ, 5, с. 160–161; *Pseudo-Simeon*. Chronographia, p. 722 = ГИБИ, 5, с. 177; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, 804–805 = ГИБИ, 6, с. 142; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 283–284 = ГИБИ, 6, с. 238; *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 9, col. 72 D = ГИБИ, 4, 210–212.
69. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, § 32, p. 156 = ГИБИ, 5, с. 210.
70. *Божилор, Ив.* България и печенезите, 47–51.
71. *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 9, col. 73 A = ГИБИ, 4, с. 219; *Божилор, Ив.* България и печенезите, с. 52, бел. 78.
72. *Божилор, Ив.* България и печенезите, с. 46, 52–53.
73. *Miracula S. Georgii*, p. 20 = ГИБИ, 5, с. 61; *Дуйчев, Ив.* Разказ за „чудото“ на великомъченик Георги със сина на Лъв Пафлагонски – пленник у българите. – В кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972, 513–528; *Божилор, Ив.* България и печенезите, 46–48, 50–51.
74. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 388–390 = ГИБИ, 5, 128–129; *Leo Grammaticus*. Chronographia, 294–296 = ГИБИ, 5, 161–162; *Pseudo-Simeon*. Chronographia, p. 723 = ГИБИ, 5, 177–178; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, 806–808 = ГИБИ, 6, 142–143; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 284–288 = ГИБИ, 6, 249–250; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 376–378.
75. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 284–288 = ГИБИ, 6, с. 244.
76. *Leo Diaconus*. Historia, p. 124 10–12 = ГИБИ, 5, с. 258.
77. *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 9, col. 68 A – 80 D = ГИБИ, 4, 207–216.
78. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, p. 290 = ГИБИ, 5, с. 129; *Leo Grammaticus*. Chronographia, p. 296 = ГИБИ, 5, с. 162; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, p. 808 = ГИБИ, 6, с. 144; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 88 = ГИБИ, 6, с. 250.
79. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 385. *Obolenski, D.* The Byzantine Commonwealth. London, 1971, p. 111, отнася похода към 918 г.
80. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, § 32, p. 156 = ГИБИ, 5, с. 211; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 385–386.
81. *Острогорски, Г.* История Ви-
зантије, с. 255, бел. 2; *Obolenski, D.* The Byzantine Commonwealth, p. 111. Според *Βέης, Ν.* Αἱ Ἐπιδρομαὶ τῶν βουλγαρίων ὑπὸ τὸν τζάρων, Συμμένων καὶ τὰ σχετικὰ σχόλια τοῦ Ἀρέθα καίσαρείας. – Ἑλληνικά, 1, 1928, 348–350, това нахлуване на българите станало през 917 г., а според *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 395–396, към 920 г.
82. *Vita Lucae Iunioris Steiriotis*. – *PGr*, 111, col. 449 C–452 A = ГИБИ, 5, 232–234; *Βέης, Ν.* Αἱ Ἐπιδρομαί..., 337–338 = ГИБИ, 5, с. 74; Советы и рассказы Кекавмена, § 33, с. 182. 12–13.
83. *Runciman, St.* Emperor Romanus Lacapenus and his Reign. Cambridge, 1929, p. 59 sq. За датите вж. *Grumel, V.* Notes de chronologie byzantine. – *EO*, 35, 1936, 331–335.
84. *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 18, col. 121 D–124 A = ГИБИ, 4, с. 246.
85. Пак там, ep. 95, col. 301 D.
86. Пак там, ep. 11, col. 84 B–89 C = ГИБИ, 4, 218–223; ep. 12, col. 89 D–96 D = ГИБИ, 4, 223–227; ep. 13, col. 96 D–97 D = ГИБИ, 4, 227–229.
87. Пак там, ep. 14, col. 105 B. = ГИБИ, 4, с. 234.
88. Пак там, ep. 16, col. 112 B–C = ГИБИ, 4, с. 238.
89. *Дуйчев, Ив.* Българско средновековие. С., 1972, 146–152.
90. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, p. 400 = ГИБИ, 5, с. 130; *Leo Grammaticus*. Chronographia, p. 305 = ГИБИ, 5, с. 162; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, p. 818 = ГИБИ, 6, с. 144; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 298 = ГИБИ, 6, с. 251.
91. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 401–402 = ГИБИ, 5, 130–131; *Leo Grammaticus*. Chronographia, 306–307 = ГИБИ, 5, с. 163; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, 819–820 = ГИБИ, 6, 145–146; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 296–300 = ГИБИ, 6, 251–252.
92. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, § 32, p. 158 = ГИБИ, 5, с. 211. За датата вж. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 413–414.
93. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 402–403 = ГИБИ, 5, 131–132; *Leo Grammaticus*. Chronographia, 307–308 = ГИБИ, 5, 163–164; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, 821–822 = ГИБИ, 6, с. 146; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 300–302 = ГИБИ, 6, 252–253.
94. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 356–357 = ГИБИ, 6, с. 258; *Canard, M.* Arabes et Bulgares au début du Xe siècle. – *Byz*, 9, 1936, 213–223.
95. *Canard, M.* Arabes et Bulgares..., p. 216 sq.; *Vasiliev, A. A.* Byzance et les Arabes. 2. 1, 253–254.
96. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 404–405 = ГИБИ, 5, с. 132; *Leo Grammaticus*. Chronographia, p. 309 = ГИБИ, 5, с. 164; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, p. 823 = ГИБИ, 6, 146–147; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 302–303 = ГИБИ, 6, с. 253. Според *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 413, 425, Одрин бил обсаден от българите през 921 г., а превзет през следната 922 г. *Runciman, St.* Emperor Romanus Lacapenus..., p. 88, и *Острогорски, Г.* История Византије, с. 256, отнасят падането на Одрин към 923 г.
97. *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 27, col. 176 A = ГИБИ, 4, с. 283.
98. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, § 32, p. 158 = ГИБИ, 5, с. 211.
99. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 447, бел. 60; *Dujčev, Iv.* Medioevo bizantino-slavo. 3, p. 197.
100. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 449. Други учени: *Острогорски, Г.* История Византије, с. 257; *Obolenski, D.* The Byzantine Commonwealth, p. 122; *Runciman, St.* Emperor Romanus Lacapenus..., 90–92, 246–248, отнасят срещата между двамата владетели към 9 септември 924 г.
101. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 405–409 = ГИБИ, 5, 132–135; *Leo Grammaticus*. Chronographia, 310–314 = ГИБИ, 5, 164–166; *Georgius Monachus Continuatus*. Chronicon, p. 828 = ГИБИ, 6, 147–149; *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 303–306 = ГИБИ, 6, 252–255; *Nicolaus Patriarcha*. Epistolae, ep. 30, col. 185 D – 188 D = ГИБИ, 4, 291–293; Слово за мира с българите = ГИБИ, 5, с. 95.
102. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 256.
103. *Constantinus Porphyrogenitus*. De administrando imperio, § 32, p. 158 = ГИБИ, 5, с. 211.
104. *Dujčev, Iv.* Medioevo bizantino-slavo. 3, p. 198.
105. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 488.
106. *Dujčev, Iv.* Medioevo bizantino-slavo. 3, p. 198. Според *Mandič, D.* Razprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti. Roma, 1963, p. 221, 223, бел. 43, още преди смъртта на Симеон папските легати провъзгласили

за български патриарх Леонтий, който бил свален след сключването на мира с Византия /927/ и заменен с Дамьян.

107. *Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio*, § 32, р. 158 = *ГИБИ*, 5, с. 212; *Theophanes Continuatus. Chronographia*, р. 411 = *ГИБИ*, 5, с. 135; *Ioannes Scylitzes. Historia*, 2, р. 312 = *ГИБИ*, 6, с. 255.

108. Според *Mandič, D. Razprave...*, р. 222, хърватите са разгромили българската войска на 27 май 927 г., а Симеон е починал на 3 юни 927 г.

109. В първото си писмо до Симеон Роман Лакапин съобщава, че около 20 000 българи избягали във Византия, понеже намразили „войнолюбивия устрем и непримиримите замисли“ на българския владетел. Вж. *Σακκελαίωv, Γ. Ρομάνου βασιλέως τοῦ Λακαπηνῶν ἐπιστολαί. — Δελτίον τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνολογικῆς ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, 1, 1883, р. 569 — *ГИБИ*, 4, с. 300.

110. *Тотев, Т.* Тридесет години археологически разкопки в Преслав. — *А*, 1974, № 3, 48–60.

111. *Ваклинов, Ст.* Някои проблеми на Преслав. — In: *I Międz. kongr. archeol. słow. Warszawa, 1965*. 4. Wrocław, 1968, р. 208.

112. *Миатев, Кр.* Разкопките в Преслав през 1930 г. — *ГНМ*, 5, 1933, 213–220. Новите разкопки и констатации коригират в много пунктове тълкуването на плана на сградата, което прави *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, С., 1959, 142–143.

113. *Въжарова, Ж.* Железарската работилница „Селище“ — Преслав. — *СА*, 7, 1960, 393–405.

114. *Чангова, Й.* Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — *ИИИ*, 21, 1957, 233–290.

115. *Ангелов, Н. и Ст. Станчев.* Гражданска постройка в долината на Бял бряг в Преслав. — *ИИИ*, 20, 1955, 429–441.

116. *Миатев, Кр.* Жилищната архитектура в България през IX–X в. — *ИИИ*, 23, 1960, с. 14 сл.; *Чангова, Й.* За гражданските постройки в Преслав. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 139–155; *Миатев, Кр.* Архитектурата в средновековна България. С., 1965, 66–71.

117. *Чангова, Й.* За гражданските постройки..., с. 139 сл.; *Антонова, В. и Цв. Дремсизова.* Проучвания в местността „Селище“ в Преслав през 1960 и 1961 г. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 158–171; *Миатев, Кр.* Архитектура-

та..., 59–73; *Господинов, Й.* Разкопки из долината на Бял бряг в Преслав. — *РП*, 3, 1949, с. 74, обр. 1; *Иванова, В.* Разкопки на Аврадака в Преслав. — *РП*, 3, 1949, с. 48, обр. 41 а.

118. *Иванова, В.* Разкопки в Аврадака..., с. 46.

119. *Кверфельдт, З. К.* Керамика Ближнего Востока. Л., 1947, с. 41.

120. *Акрובה-Жандова, Ив.* Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква. — *ИИИ*, 20, 1955, с. 507 сл.

121. *Господинов, Й.* Разкопки в Патлейна. — *ИБАД*, 4, 1915, с. 122, обр. 87.

122. *Джингов, Г.* Древното стъкло и стъклопроизводство в България. — *А*, 1965, № 4, с. 16.

123. *Въжарова, Ж.* Железарската работилница..., 393–405.

124. *Дремсизова, Цв.* Омуртаговият аул на Тича. — *ИИИ*, 27, 1965, с. 6, обр. 1.

125. *Джинеов, Г.* Водоснабдяването на средновековен Преслав. — *А*, 1961, № 3, 30–36.

126. *Жандова, Ив. и Д. Василева.* Баня във Вътрешния град на Преслав. — В: *Сб. Преслав*. 2. С., 1976, 258–268.

127. Проучвания на Т. Тотев.

128. *Иванова, В.* Разкопки на Аврадака..., с. 38; *Миатев, Кр.* Архитектурата..., 111–119.

129. *Миатев, Кр.* Архитектурата..., с. 119, обр. 128–130.

130. *Шкорпил, К.* Паметници от столица Преслав. — В: *България 1000 г.* С., 1930, 197–198, табл. XVII–XVIII.

131. *Станчев, Ст.* Три новоразкопани църкви в Преслав. — *РП*, 3, 1949, 86–91.

132. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 163, 199, обр. 172, 219; *Миатев, Кр.* Архитектурата..., 111–113, обр. 110–112; *Бояджиев, С.* Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. — *А*, 1960, № 4, 23–33; *Бояджиев, С.* Църква № 4 в м. „Селище“ в Преслав. — *МПК*, 1963, № 4, 10–15.

133. *Миатев, Кр.* Кръглата църква в Преслав. С., 1932.

134. *Миатев, Кр.* Два постически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. — *А*, 1959, № 1–2, с. 15.

135. *Миатев, Кр.* Архитектурата..., с. 121.

136. *Иванова, В.* Две църкви на Бял бряг в Преслав. — *РП*, 3, 1949, 149–155; *Миатев, Кр.* Архитектурата..., с. 113; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 166–167.

137. *Господинов, Й.* Разкопки в Патлейна, с. 103 сл.; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 170, обр. 174; *Миатев, Кр.* Архитектурата..., с. 125, обр. 137.

138. *Жандова, Ив.* Ново в Патлейна след Й. Господинов. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 69–79.

139. *Джингов, Г.* Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. — *ИИИ*, 26, 1963, 47–69.

140. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 186 сл., обр. 201–215; *Тотев, Т.* Манастирът в Тузлалъка — център на рисувана керамика в Преслав през IX–X в. — *А*, 1976, № 1, 8–16.

141. *Огненова, Л. и С. Георгиева.* Разкопките на манастира под „Вълкашина“ в Преслав. — *ИИИ*, 20, 1955, с. 373; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 170–173, обр. 176; *Миатев, Кр.* Архитектурата..., с. 125, обр. 136.

142. *Иванова, В.* Разкопки на Аврадака..., 13–51, обр. 1–10; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 186 сл., обр. 201–215.

143. Разкопки на Т. Тотев. *Тотев, Т.* Тридесет години археологически разкопки..., с. 56 сл.; Шест археологически години — резултатите от разкопките в Плиска, Мадара и Преслав. — *Плиска — Мадара — Преслав*, № 2, 1978, с. 11.

144. *Бояджиев, С.* Църквата в Патлейна..., 23–33.

145. *Станчев, Ст.* Църквата до с. Винаца. — *ИИИ*, 18, 1952, с. 325. Археологически находки от по-късните епохи показват, че животът в тази църква и около нея продължил. Срв. *Тотев, Т.* Старобългарски некрополи в чашата на язовир „Винаца“. — *ИНМ—Ш.*, 4, 1967/1968, 35–38; *Антонова, В.* Средновековно селище в чашата на язовир „Винаца“. — *ИНМ—Ш.*, 4, 1967/1968, 3–33.

146. *Гошев, Ив.* Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961.

147. *Ангелова, Ст.* За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. — *А*, 1971, № 3, 3–24.

148. *Антонова, В.* Средновековно селище..., с. 27.

149. *Овчаров, Д.* Средновековно тухларско селище при с. Кралево, Търговишко. — *А*, 1964, № 4, 26–28.

150. *Акрובה-Жандова, Ив.* Работилница..., с. 509.

151. *Миатев, Кр.* Преславската керамика. С., 1936, с. 8 сл.; *Акрובה-*

- Жандова, Ив. Работилница..., с. 506 сл.; Ново в Патлейна..., с. 70; Чангова, И. Към проучването на преславската рисуванa керамика. — А, 1972, № 1, 33–39.
152. Джингов, Г. Древното стъкло..., с. 15, обр. 12, 13, 16.
153. Джингов, Г. Средновековна стъкларска работилница..., с. 47 сл.
154. Тотев, Т. За обработката на кост в средновековна България. — А, 1963, № 3, 83–92.
155. Чангова, Й. Търговски помещения...
156. Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска. — ИАИ, 20, 66–69, обр. 19.
157. Иванова, В. Разкопки на Аврадака..., с. 39; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 221.
158. Grabar, A. Sculptures byzantines de Constantinople. Paris, 1963, 111–115.
159. Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 207, обр. 229.
160. Пак там, с. 211.
161. Пак там, с. 212, обр. 233.
162. Шкорпил, К. Паметници..., с. 218, табл. XXIX, XII; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, 205–207, обр. 226.
163. Filov, B. Chapiteau de marbre avec décoration de feuilles de figue en Bulgarie. — In: *Mélanges Ch. Diehl*. 2. Paris, 1939, 13–18; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, с. 208, обр. 230–233; Чангова, Й. Търговски помещения, 244–245, обр. 14.
164. Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, 212–213, обр. 236–241.
165. Иванова, В. Разкопки на Аврадака..., 17–18, 38–39, обр. 9.
166. Миятев, Кр. Кръглата църква...; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, 156–168, обр. 153–161.
167. Иванова, В. Разкопки на Аврадака..., 35–36, 37–38.
168. Миятев, Кр. Кръглата църква..., с. 92 сл., обр. 165–170; Мавродинов, Н. Старобългарското изкуство, обр. 162–164.
169. Господинов, Й. Разкопки в Патлейна, 113–128; Миятев, Кр. Преславската керамика; Grabar, A. Recherches sur les influences orientales dans l'art balkanique. Paris, 1928, p. 16; Жандова, Ив. Декоративната керамика от Тузлалъка в Преслав. — РП, 3, 1949, 101–128; Работилница..., 487–510, и др.
170. Господинов, Й. Разкопки в Патлейна, с. 125, табл. XXXIII; Тотев, Т. Археологически музей Преслав. С., 1969, № 40 и цит. лит.
171. Жандова, Ив. Ново в Патлейна..., с. 71, обр. 3.
172. Овчаров, Д. Каменната картинна галерия на Велики Преслав. — НР, 1972, № 2, 25–27; За характера и принадлежността на средновековните рисунки при Басараб /Мурфатлар/. — А, 1973, № 3, 1–11, където са дадени паралели между графити от църквите при Басараб и графити от Преслав.
173. Тотев, Т. Преславското съкровище. — ЛФ, № 37, 14 септ. 1978, с. 5.
174. По-нова литература: Георгиев, Е. Разцветът на българската литература в IX–X в. С., 1962; Мечев, К. Климент Охридски. Творчески образ. С., 1966; Куев, К. Черноризец Храбър. С., 1967; Ангелов, Б. Ст. Борба за делото на Кирил и Методий. С., 1969; Динеков, П. Из историята на българската литература. С., 1969; Куев, К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974. Вж. също сборниците: Хиляда и сто години славянска писменост и култура /863–1963/. Сборник в чест на Кирил и Методий. С., 1963, Климент Охридски. 916–1966. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. С., 1966; Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969.
175. Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 133.
176. Климент Охридски. Събрани съчинения. 1. Поучения и слова. С., 1970.
177. Пак там, с. 55 сл.
178. Милев, Ал. Гръцките жития..., с. 133.
179. Пак там, с. 141.
180. Горский, А. и К. Невоструев. Описание славянских рукописей Московской синодальной библиотеки. 3. 2. М., 1959, с. 409 сл.
181. Куев, К. Азбучната молитва...
182. Антоний епископ. Из истории древне-болгарской церковной проповеди. Казань, 1885; Цухлев, Д. Константин епископ български и неговото Поучително евангелие. — ПСНБКД, 21–22, 1886.
183. Златарски, В. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. — СпБАН, 27, 1923, 132–182.
184. Горский, А. и К. Невоструев. Описание славянских рукописей.... 2. 2, 32–41.
185. Георгиев, Е. Две произведения на св. Кирил. С., 1938.
186. Динеков, П. Стара българска литература. 1. С., 1950, 86–87.
187. Калайдович, К. Йоан Екзарх Болгарский. М., 1824.
188. Малинин, В. Граматика Йоанна Екзарха Болгарского. — В: Сб. стат. слав. сост. и изд. учен. В. И. Ламанского. СПб., 1883; Георгиев, Е. Разцветът..., с. 268 сл.
189. Богословие святого Йоанна Дамаскина в перевода Йоанне Екзархе Болгарского. М., 1878; извадки на новобългар. у: Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България. С., 1954, с. 59 сл.
190. Горский, А. и К. Невоструев. Описание славянских рукописей... 2. 1, с. 1 сл.; Йоанн Екзарх Болгарский. Шестоднев. М., 1879.
191. Трифонов, Ю. Йоан Екзарх български и неговото описание на човешкото тяло. — БП, 1929, № 2, 165–202.
192. Мавродинов, Н. Описание на Преслав в Шестоднева на Йоан Екзарх. — ИП, 1955, № 3, 66–67; Миятев, Кр. Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх..., 9–16.
193. Трифонов, Ю. Сведения из старобългарския живот в Шестоднева на Йоана Екзарха. — СпБАН, 35, 1936, 1–26.
194. Динеков, П., К. Куев и Д. Петканова. Христоматия по старобългарска литература. С., 1967, с. 76.
195. Куев, К. Черноризец Храбър.
196. Пак там, с. 164 сл.
197. Малинин, В. Исследование Златоструя по рукописи XII века Императ. Публичной библиотеки. Киев, 1878; Ильинский, Г. А. Златоструй А. Ф. Бичкова XI века. С., 1929.
198. Куев, К. Симеоновият сборник и неговите потомци. — ГСУФсф, 67, 2, 1973.
199. Динеков, П., К. Куев и Д. Петканова. Христоматия..., 142–143; Евсеев, И. Е. Григорий пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. — ИОРЯС, 7, 1902, № 3, 356–366; Георгиев, Е. Разцветът..., 299–303.
200. Динеков, П., К. Куев и Д. Петканова. Христоматия..., с. 142.
201. Климент Охридски. Събрани съчинения. 3. С., 1973; Хиляда и сто години славянска писменост /863–1963 г./ С., 1963.
202. Иванов, Й. Български старини из Македония, 305–311.

Дял IV
БЪЛГАРСКАТА ДЪРЖАВА
ПРЕЗ X
И НАЧАЛОТО НА XI В.

Апликация от диадема
с изображение
на митическо същество.
Част от преславското
златно съкровище. IX—X в.
Филиал на Националния
археологически музей —
Шумен

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ Стр. 339/369. ОТСЛАБВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ И ПОЯВА НА БОГОМИЛСТВОТО Стр. 370/389. БОРБА ЗА ЗАПАЗВАНЕ НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ Стр. 389/422. МАТЕРИАЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО ДО ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО Стр. 422/452. БЕЛЕЖКИ КЪМ ДЯЛ IV. Стр. 452/461

ГЛАВА ПЪРВА

ОБЩЕСТВЕНО-ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

1.

Стопански живот

ЗЕМЕДЕЛИЕ. В стопанския живот на българската държава земеделието било основен поминък. За неговото развитие съдействували благоприятните природни условия, наличието на плодородни, добре напоявани и с богата почва равнини в Мизия, Тракия и отчасти в Македония.

За важната роля на земеделието свидетелствуват както писмени, така и вещевни паметници. В Земеделския закон се говори на много места за ниви и лозя, за сеитба, за селскостопански сечива и пр. В този юридически паметник е налице една напълно утвърдена славянска терминология, свързана със земеделското стопанство: нива, семе, угар, жетва, сноп, гумно, виноград, бразда, пшеница, сено, плява и др. Многобройните и диференцирани термини са несъмнен показател за напреднал стадий в развитието на този поминък. За силното разпространение на земеделието в България подсказват и редица местни наименования, като Нивани, Ръженчани, Зърненци, Копанци и др., някои от които имат твърде старинен произход и отвеждат към периода на заселването на славяните на Балканския полуостров и към началото на Първата българска държава.¹

Данни за развитието на земеделието и за ролята му като основен отрасъл в стопанския живот през IX—XI в. се съдържат в „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“, в Беседата на Презвитер Козма, в Пространното житие на Климент Охридски и др. За тясната свързаност на средновековния българин със земеделския бит като основна и главна съставка от всекидневното му битие свидетелствуват особено ярко т.нар. гадателни книги. В тях въпросите за реколтата заемат първо място. Хората се вълнували най-вече от неизвестността, дали ще има плодородие или ще настъпи глад, дали ще бъде сушаво или ще паднат дъждове, дали няма да има мор по добитъка,

дали скакалци не ще връхлетят върху посевите и пр.²

За земеделието като главно занимание на населението през IX—XI в. може да се съди и от намерените по всички краища на България селскостопански сечива, като палешници, коси, лопати, чересла, косери, ножици и др. Подобни предмети са открити при разкопки в Плиска и Преслав, което свидетелствува, че дори в големите градски центрове на държавата земеделието е заемало важно място.³

От зърнените култури най-разпространени през разглеждания период били пшеницата, ръжта и просото. При археологически разкопки в Плиска е намерено овъглено жито. Намерени са и хромели, използвани за мелене. Добре развито било и лозарството. Силно развитие през IX—X в. получило и овощарството.

Широко разпространение през разглеждания период имал и ленът. Археологически находки свидетелствуват, че от лен се правели тъкани за облекла.⁴ Ленени изделия били употребявани не само в България — те били изнасяни и на византийския пазар в Цариград, както личи от известната „Книга на епарха“ /края на IX в./⁵

Земеделското производство и земеделското стопанство се развивали в съответствие с обществено-политическата структура на българската държава и извършващите се непрестанно изменения в нея. През разглеждания период основна производствена единица били свободните селски общини, а главна работна сила — свободните селяни. В процеса на увеличаване на едрото земевладение и на обедняване на част от селското население все по-голям ставал броят на арендаторите /мортити/ и на ратаите /мистоти/, много от които постепенно изпадали във феодална зависимост и се превръщали в подвластни люде.

Въпреки напредъка, който бил постигнат чрез постепенно увеличаване на обработваемата площ, земеделското производство в Първата българска държава невинаги било достатъчно, за да задоволи нуждите на страната. То носело типичния за средновековната епоха екстензивен характер и било силно зависимо от капризите на природата, поради което в България неведнъж настъпвали гладни години. За голям глад се споменава например през 927 г., т.е. непосредствено след смъртта на Симеон.⁶ За глад и бедствия сред българското население говори и Беседата на Презвитер Козма против богомилите. С цел да се осигури снабдяването с храни в случай на нужда се строяли складове и житници. Известие за това се съдържа в житието на Мария Нова /византийски агиографски паметник от края на IX и началото на X в./. В него се казва, че когато българският владетел Симеон превзел Виза, той заповядал „да разорат и засеят земите“. Влизайки в града, Симеон определял за какво могат да послужат оцелелите сгради, като нареждал едни да станат житници (ὠρεῖα), други — жилища (οἰκία), а трети — конюшни (ἵπποστασία).⁷

Складове за зърнени храни строяли и други български владетели. Византийският летописец Скилица разказва, че когато през 1016 г. Василий II превзел в Южна Македония крепостта Сетина, където Самуил имал дворци, той намерил там събрано много жито.⁸ Очевидно то е било резерв, необходим на българския владетел поради напрегатната обстановка при тежката война срещу ромеите.

СКОТОВЪДСТВО. Наред със земеделието важен поминък на населението било и скотовъдството. За неговото развитие допринасяли благоприятните природни условия в страната — изобилна вода, хубави гори и тучни пасища.

От данни на писмените извори се вижда, че селските стопани отглеждали различни домашни животни: крави, волове, биволи, овце, свине, коне, кокошки и др. Сведенията се потвърждават и от намерените при археологически разкопки животински кости. По тях може да се съди и за породите на различните видове домашни животни.⁹

Като отрасъл, свързан тясно със земеделието, скотовъдството било развито главно в селата и с отглеждане на домашни животни се занимавали предимно селяните — свободни или зависими. Пастири и скотовъдци живеели и в много градове, които през разглеждания период до голяма степен имали аграрен облик и не се отличавали съществено по своята стопанска структура от селата.

Притежаването на големи количества до-

машни животни се смятало за белег на благосъстояние, на икономическа мощ. И тук на първо място стояли представителите на феодалната аристокрация, които имали не само обширни поземлени владения, но и цели стада едър и дребен добитък. Далеч по-малко на брой били домашните животни на обикновения селски стопанин.

Особено важен и в много случаи единствен поминък било скотовъдството за власите /пастири-планинци, потомци на някогашните романизирани траки/. Власите притежавали големи стада овце и кози, с които непрестанно се движели от едно място на друго. През пролетта и лятото те прекарвали обикновено по високи планински краища, а през зимата се спускали към равнините. За техния подвижен начин на живот съобщава византийският писател Кекавмен /средата на XI в./: от април до септември стадата на власите се намирили „в планините на България“¹⁰, а щом настъпели студените есенни дни, те ги подкарвали към равнината, за да презимуват там. С други думи, власите практикували високопланинско скотовъдство с оглед на природните условия и необходимостта да се търси хубава паша за добитъка.

Като важен отрасъл в стопанството на българския народ скотовъдството имало предназначение да задоволява разнообразни потребности — домашни животни били необходими преди всичко за нуждите на земеделеца /за оран, копан, вършитба, пренасяне на снопи и пр./. За работна и транспортна сила служели главно воловете. Нормално било всеки селски стопанин да разполага поне с един чифт волове /т.нар. зевгар/, за да може да извършва навреме съответната сезонна работа. Освен като работна и транспортна сила домашните животни служели и за храна. Че месото е било обичайна храна на трапезата на заможните българи, се съди от отделни пасажии в „Отговорите на папа Николай“. Българите питали римския първосвещеник кога може и кога не бива да се яде месо /отг. 4, отг. 5/, дали е позволено да се яде животното, което не е убито с нож /отг. 90/, дали могат да се ядат всякакви видове животни /отг. 43/, може ли да служи за храна животното, заклано от скопец /отг. 57/, може ли да се яде месо при кръщаване /отг. 69/, позволено ли е да се употреби за храна животното, преследвано или убито от езичник /отг. 91/, и пр. Както се вижда, българите задавали много въпроси във връзка с консумацията на месо. Месна храна им доставяли при това не само домашните животни, но и разнообразният дивеч, който пълнел планините и горите на България. Ловът бил изобщо любимо занимание и от вкусния дивеч не се отказвал ни боляринът, ни селянинът.

Домашните животни доставяли материали за изготвяне на облекло, обувки, постелки и пр. Кожените и вълнените изделия били широко употребявани от българите не само през този период, но и през цялата средновековна епоха.

Отглеждането на домашни животни се налагало и за задоволяване нуждите на войската и военното дело. Особено ценен бил конят поради важната роля на конницата като една от типичните и широко използвани при нападателни и отбрателни действия войскава единица. За бойните коне се полагали специални грижи, а преди всяко сражение била правена основна проверка на състоянието им.¹¹ Според арабския писател Ал-Масуди със смърт се наказвал всеки, който в мирно време яздел кон, предназначен за военни цели. Освен коне за нуждите на войската били използвани като работна и транспортна сила и волове.

ЗАНАЯТИ. Преработвателното производство /занаятчийството/ получило съществен тласък за развитие след образуването на българската държава.¹² Разпростряла се в продължение на три столетия на обширна територия, тя имала разнообразни и постоянно нарастващи потребности, свързани с нейната вътрешна и външна политика. Нужно било да се строят дворци, обществени сгради, крепости, пътища, за което трябвало да се използва трудът на хиляди занаятчии /каменоделци, железари, дърводелци, зидари и др./. Вследствие на честите войни най-вече със съседната Византийска империя наложително станало усъвършенстването и подобряването на бойната техника, приготвянето на голямо количество оръжие за отбрана или за нападение—обстоятелство, което също съдействувало за увеличаване броя на занаятчиите и за развитието на занаяти като железарството, дърводелството, въжарството, каменоделството и др. От втората половина на IX в. започнали масови строежи на църкви и манастири, изготвяне на свещенически одежди, на икони, на разни църковни съдове и пр. Всичко това изисквало увеличаване на броя на занаятчиите в различни области и с различна квалификация /зидари, каменоделци, златари, шивачи, железари, зографи и др./.

Развитието на занаятчийството се обуславяло не само от нуждите на държавата и на църквата, но и от растящите потребности на формираната се в течение на IX—X в. феодална аристокрация. Българските боляри и висши духовници искали да живеят по-охолен и разкошен живот, да се изравнят по своя бит със светската и църковната аристокрация в съседната Византийска империя. Този техен стремеж съдействувал за появата на занаяти, свързани с изработването на фини и скъ-

пи предмети от метал, стъкло, кост и др.

Растежът на занаятчийското производство в Първата българска държава се обуславял и от общия икономически подем в страната, от все по-големите потребности на земеделието и скотовъдството, от увеличаващите се нужди на населението в села и градове от селскостопански сечива, облекло, покъщнина и пр.

Развитието на занаятите, свързани с преработването на различни метали, до голяма степен било обусловено от обстоятелството, че в границите на Първата българска държава влезли области, богати с рудни находища, разработвани още в тракийско и римско време.¹³ Такива находища имало главно в Стара планина, в Родопите, в Рила и в много планини из Македония. Макар и да липсват писмени данни, несъмнено ако не всички, то поне някои от тези стари рудници са били възстановени и са влезли в експлоатация още по времето на Първата българска държава. Това предположение се потвърждава от наличието на голям брой предмети /златни, сребърни, бронзови, железни/, произхождащи от VII—XI в. и открити при археологически проучвания на различни селища и в различни райони на страната. За съществуването на рудници през този период може да се съди и по някои древни славянски топоними, като Рупчос, Рупе, Рудище, Рудник и др., които указват пряко на металодобивна дейност.

От многобройните веществени находки и от данни на писмени извори се вижда, че през IX—XI в. занаятите били развити предимно в градовете, и то главно в най-многолюдните центрове /Плиска, Преслав и др./. По вид занаятите били твърде разнообразни. Материалите свидетелствуват за развитието на железарство, ковачество, грънчарство, каменоделство, златарство, зидарство, въжарство; за преработка на кост; за производство на стъклени изделия, на декоративни керамични плочки; за тухларство, керемидчийство, бояджийство, дърводелство, тъкачество, шивачество, кожухарство и пр.¹⁴ Материален израз на занаятчийското производство са намерените многобройни предмети, предназначени за задоволяване на различни потребности: селскостопански сечива /рала, мотики, лопати, гребла, ножове и др./; къщно-битови изделия /ключове, катинари, хромели, ножици, шила, дрехи от кожа, вълна или лен, гърнета, стомни, паници, копчета, колани, токи и др./; строителни и декоративни материали /тухли, керемиди, рисуващи керамични плочки и др./;¹⁵ оръжия от различен вид /лъкове, мечове, стрели, копия, ризници, шлемове, обсадни стълби, тарани и др./. Занаятчийското производство в Първата българска държава създавало условия за възникването на висока

за времето си материална култура. Безспорно някои от намерените от това време предмети /например златни и сребърни съдове, останки от скъпи платове и пр./ са били внасяни отвън, главно от Византия, или са били придобити като военна плячка; занаятчийската продукция в основната си част обаче била дело на сръчността и умението на български майстори.

Липсата на данни не позволява да се изясни особена пълнота въпросът за общественото разделение на труда през разглеждания период, т.е. да се установи до каква степен трудът на занаятчията е бил вече отделен от труда на селскостопанския работник. Вероятно в много случаи, особено в селата и малките градове, отделни селски стопани са се занимавали и със занаятчийска дейност /ковачество, дърводелство и пр./. Същевременно обаче появата и развитието на занаяти от рода на златарството, на производството на предмети от стъкло и кост, на декоративната керамика и пр., които са твърде сложни и са свързани с нуждата от по-висока квалификация, предполагат едно доста напреднало вече разделение на труда и наличие на специалисти, усъвършенствували се само в областта на своята професия. Специализираните занаятчийски работители в постоянни работилници /керамични, железарски, стъкларски и др./. За такива работилници има сигурни данни от извършените през последно време археологически разкопки.¹⁶ Че занаятчиите, или най-малко част от тях, са представлявали през IX—X в. слой, отделен от селскостопанското население, може да се направи заключение и от наличието на диференцирани названия, като ковачи, медникари, шивачи, зидари и др., които се срещат в писмените паметници от това време. Напълно обособени в рамките на своето производство занаятчийски имало не само в по-значителните градски центрове, но и в някои села.

Обичайно било за занаятчиите да работят по поръчка, като получават материал от клиента и се задължават в определен срок да изработят желаното изделие срещу съответно заплащане. Пример за подобна уговорка между занаятчия и клиент се съдържа в разказа „Чудото на св. Георги с българина“: българският воин Георги занася на селския ковач железни обръчи, за да му направи от тях кръст.¹⁷ Друг пример за договорни отношения между занаятчия-майстор и възложител на поръчка предлага един текст на разширената редакция на Закона за съдене на хората: ако шивачът развали дадения му за шиене плат поради това, че не умее да шие, или поради гняв, ще бъде бит и лишен от възнаграждението си.¹⁸ Вероятно подобни изпълнения „по поръчка“ са били характерни за работата на голям брой занаятчийски в България

през IX—XI в. Те свидетелствуват за едно още сравнително неразвито стоково производство, при което производителят не разполага с достатъчно материали и не се свързва с пазара по постоянен и редовен начин. През разглеждания период съществували и отделни занаятчийски, които работители с оглед на постоянен пласмент на своите изделия, вън от уговореното по поръчка на клиента. Такива занаятчийски произвеждали главно предмети, предназначени за масова и всекидневна употреба /грънчарски и стъклени съдове, някои стопански сечива и др./. Обстоятелството, че са съществували работилници за такива изделия и че от тях са намерени големи количества, събрани на едно място, свидетелствува за масовото им производство, а това предполага свързване на занаятчията с определен пазар, т.е. превръщането му в стоково-производител. И все пак през разглеждания период стоковото производство в България се намирало в началния си стадий. То било ограничено поради преобладаващия натурален характер в стопанството и поради възможностите на отделните семейства в селото и в града чрез собствен труд да задоволяват своите нужди, съчетавайки селскостопанската и занаятчийската дейност. Съществена пречка за разгръщане на стоково производство били и господстващите форми на държавна експлоатация. Много предмети, от които държавата, войската и администрацията имали нужда /оръжия, строителни материали, облекло и др./, били придобивани не по пътя на закупуване и вътрешен обмен, т.е. не по пътя на превръщането им в стоки, а по силата на принудителни доставки и наряди. Такива масови доставки трябвало да изпълняват например българските занаятчийски през 813 г., когато по нареждане на хан Крум били приготвени десетки видове обсадни съоръжения за похода му срещу Цариград. В това производство бил зает трудът на хиляди ковачи, дърводелци, камениари, въжари и др., които били задължени да работят в качеството си на поданици на хана, изпълняващи определено нареждане. Масов труд бил използван и във връзка със строежите на дворци, църкви, пътища и др. Тази система, типична за политиката на българската държава, ограничавала значително нуждата от стоково производство независимо от обстоятелството, че общият растеж на производителните сили и напредващото обществено разделение на труда създавали реални предпоставки за увеличаване на неговия обем.

ВЪТРЕШЕН ОБМЕН. През IX — XI в. нямало условия за разгръщане на значителен вътрешен обмен, тъй като голяма част от населението по села и градове задоволявала своите нужди чрез собствено производство /на хранителни продук-

1

1. Купа с две дръжки /оад/, направена от светла глина с орнамент палмети. Намерена в Преслав. X в. Национален археологически музей — София

2. Чаша. VII–IX в. Археологически музей — Преслав

3. Потир /чаша на високо столче/ от Плиска, изработен от глина и покрит със светлозелена глеч. XI в. Национален археологически музей — София

2

3

ти, земеделски сечива, облекло, покъщнина и пр./ На принципа на затвореното и самозадоволяващо се стопанство били изградени и създаваните постепенно едри феодални имения на боляри, висши духовници и манастири. В тях местното население доставяло чрез ангарен труд и натурални давания необходимите на феодалния господар предмети и изделия. Пречка за развитието на вътрешния обмен била и господстващата практика да се изискват от поданиците на държавата задължителни повинности и натурални данъци /в жито, вино, просо и др./. По силата на тази система били снабдявани с храни, суровини и строителни материали представителите на аристокрацията, чиновници, войници, висши духовници — с една дума, значителна част от непроизводителното население. Подобна практика естествено ограничавала до известна степен нуждата от вътрешна търговия и от продажба на стоки. Независимо от посочените неблагоприятни условия все пак през Първата българска държава постепенно се създавали и усилвали предпоставките за развитие

на вътрешна търговия — между тях на първо място трябва да се изтъкнат напредващото обществено разделение на труда и появата на средновековния град като производствено-поселищна единица на разнообразно по професия, всекидневен бит и консумативни потребности население. По силата на естественото развитие градът постепенно се въвличал в икономически връзки с околните села и се създавал редовен досег между производители и потребители. Консуматори на блага били главно чиновниците, духовниците, войниците, както и някои напълно специализирали се майстори-занаятчии, които не се занимавали със селскостопанска дейност и трябвало да осигуряват всекидневното си съществуване чрез покупки на хранителни продукти от селяни от близката околност или от земеделски стопани в самия град. От своя страна мнозина селяни, чисто единствено занимание било земеделието, имали нужда от предмети на занаятчийското производство, каквито сами не могли да приготвят.

Вътрешният обмен между производители и консуматори се осъществявал на определени места, означавани с думата търг /т.е. пазар/. За такива пазари се споменава в Беседата на Презвитер Козма против богомилите: „Ако се случи някой добър и скромнен монах да попадне в града или на пазара“ (въ градъ ли на торъзи въръстне), той извършвал необходимото, като си покривал лицето и се навеждал.¹⁹ Явно е, че градовете и специално пазарите в тях са били места, където се стичали много хора.

Интересни подробности относно градския пазар предлагат разкритите в Преслав 18 търговски помещения, в които са намерени различни предмети и преди всичко керамични съдове.²⁰ Освен в Преслав търговски помещения имало и в Плиска. Намерените керамични съдове и други предмети в тези помещения, също 18 на брой, датират от X или от началото на XI в.²¹

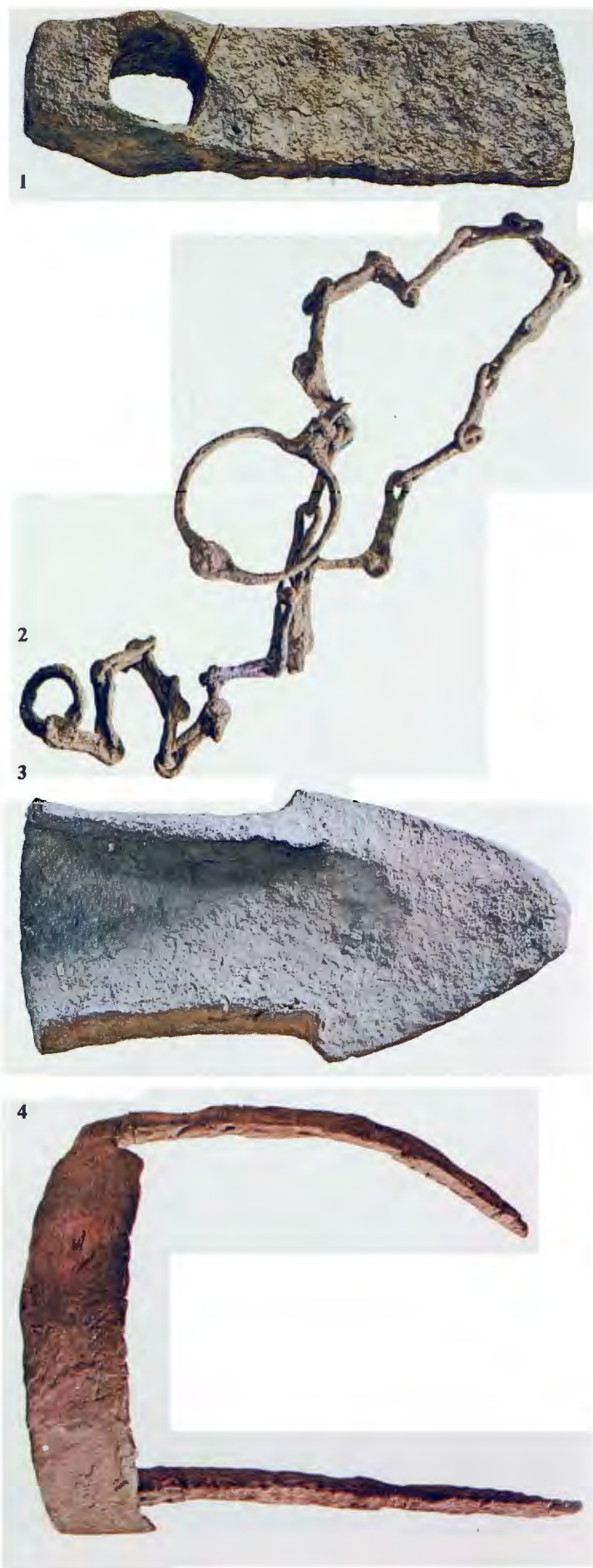
Наличието на вътрешна търговия свидетелствува, че в Първата българска държава е било налице значително обществено разделение на труда, а така също, че през разглеждания период производителните сили в града и селото са били вече твърде нараснали. Както градският занаятчия, така и селският стопанин имали възможност да отделят известни излишъци от произведенията на своя труд, за да ги изнасят на пазара и предлагат на консуматора. Може дори да се твърди, че отделни предмети, предназначени за масова консумация, са били изработвани за продан, т.е. изготвяни били в качеството им на стоки, а не идвали на пазара само като обикновени излишъци. Такъв е случаят преди всичко с глинените съдове за домашна употреба /кани, паници, стомни и др./, чийто брой, съдейки по разкопките от времето на Първата българска държава, бил твърде голям. За масовото производство на такива съдове свидетелствуват не само споменатите вече търговски магазини, но и откритите през последно време пещи и работилници, в които те били произвеждани.²²

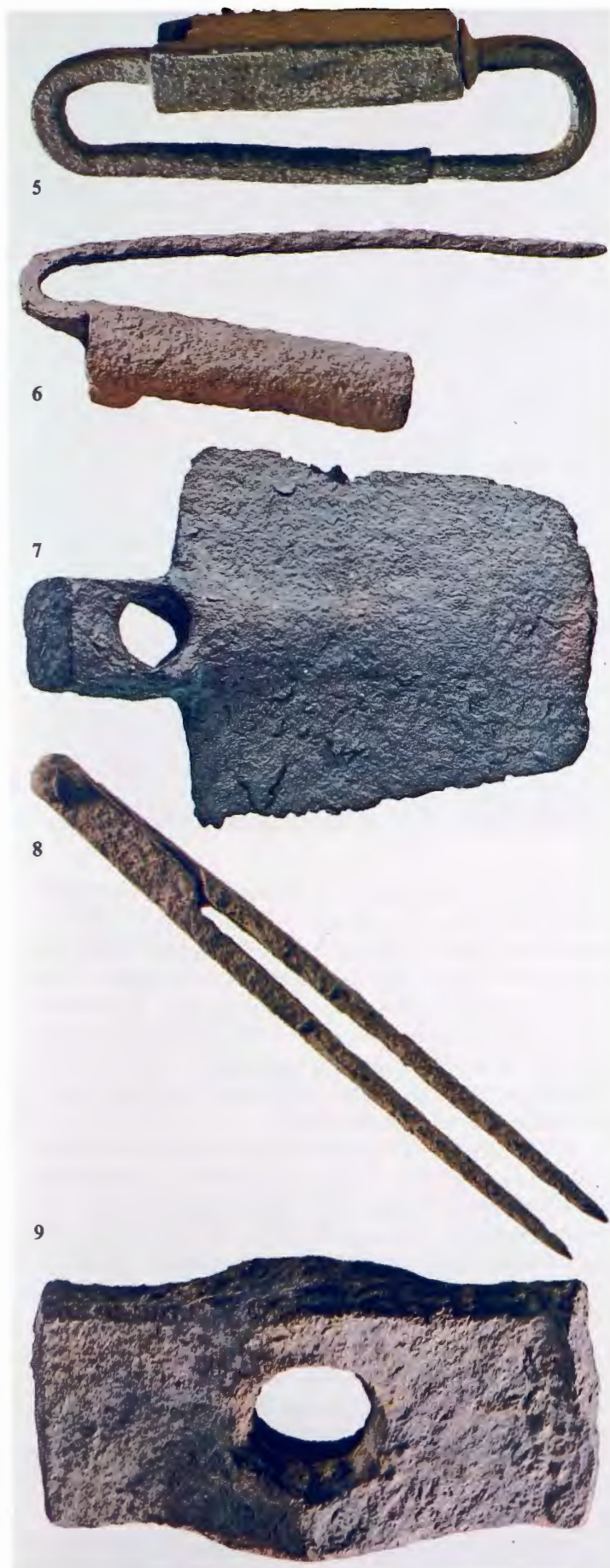
От данни на писмени извори се вижда, че през разглеждания период все още преобладавала натуралната размяна /предмет срещу предмет, например хранителен продукт срещу занаятчийско изделие/. Пари в качеството им на всеобщ еквивалент, изглежда, не са били употребявани и не е случайно, че досега не са открити от времето на Първата българска държава каквито и да било български монети.²³ Вместо пари, както сочи арабският писател Ал-Масуди, българите заплащали своите покупки с крави и овце.²⁴ Натуралният характер на търговията и неупотребата на пари се виждат и от един пасаж в посланието на цариградския патриарх Фотий до княз Борис. „Златото — пише патриархът — развъртава всичко човешко. Затова пази непоковарени нравите на отечеството си, като смяташ ти сам и като показваш на всички, че златото е безполезно и голям пакостник на ония, които го обичат.“²⁵ „Нравите на отечеството“ /т.е. на българите/ изисквали следователно да избягват златото и да не го употребя-

ват в своя всекидневен живот, което несъмнено навежда на мисълта за натуралния характер на вътрешния обмен.

ВЪНШНА ТЪРГОВИЯ.²⁶ Появата и развитието на външната търговия били свързани с общия подем на производителните сили в Първата българска държава, който получил особена сила през IX–X в. В резултат на разрастващото се селскостопанско производство, на укрепването на занаятите, на появата на феодалното имение като център на по-добре организирана трудова дейност станало възможно да се натрупват излишъци от хранителни продукти, суровини и занаятчийски произведения, които могли да бъдат изнасяни на външния пазар. Това е първата предпоставка за възможността България да бъде включена постепенно в активни търговски връзки с други страни. Втората и твърде съществена предпоставка били непрестанно нарастващите потребителни нужди на населението и особено на феодалната аристокрация. Българските боляри начело с владетеля, чиито икономическа и политическа мощ ставали все по-големи в процеса на утвърждаването на феодалните отношения, увеличавали своите изисквания към по-охолен и по-богат живот, към повече удобства и лукс във всекидневния си бит. Тъй като местното производство, сравнително ограничено по количество, невинаги могло да задоволи техните вкусове, те насочвали погледа си към други страни и преди всичко към съседната Византийска империя, известна с разнообразието на стоки от всякакъв род /фини материали, скъпи украшения от злато и сребро, редки подправки за ястия и др./. Така нарастващите потребности на българската феодална класа я тласкали към създаването на икономически и търговски връзки с околния свят. Същевременно и възможностите на България да изнася селскостопански суровини и продукти ставали все по-големи, тъй като към средата на IX в. нейната територия се увеличила значително и в пределите ѝ влезли богати и гъсто населени области в Тракия и Македония.

За оживяването на търговския обмен между България и Византия допринесло значително приемането на християнството като официална религия. Новоизградилият се след покръстването слой от духовници имал нужда от разнообразни предмети и изделия, като одежди, златни корони, църковна утвар и др., които на първо време били внасяни главно от Византийската империя. За засилването на търговския обмен между двете страни допринасяло и обстоятелството, че след покръстването се подобрили твърде много политическите отношения между Цариград и България и при

тази обстановка икономическият досег станал още по-тесен и постоянен.

Главен център, където се извършвала размяната на стоки между българи и ромеи през втората половина на IX в., била византийската столица. Там имало специално тържище за продажби и покупки на разнообразни предмети, на което се стичали търговци от различни страни, между другото и от съседна България. Едно интересно сведение за български търговци в Цариград се съдържа в Книгата на епарха,²⁷ предназначена за регламентиране на занаятчийската и търговската дейност във византийската столица. Между другото в нея се казва, че на цариградския пазар често се появявали ленени изделия, които идвали било от областта на Струма, било от района на Черно море и които били продавани на местните търговци на платна. Няма съмнение, че ленените изделия „от областта на Струма“ са били внасяни от търговци-българи. Това се потвърждава недвусмислено от един следващ пасаж в същия извор, където се говори за „стоки от лен или мед“, внасяни от чужденци — „било българи, било други“²⁸.

Пак от Книгата на епарха става известно, че дошлите в Цариград български търговци продавали своите стоки на местните търговци и занаятчийци срещу пари, а след това с получената сума закупували от цариградския пазар различни предмети и изделия, като копринени тъкани, панделки и др.²⁹

Оживеният търговски обмен между Византия и България бил нарушен през 893 г. поради решението на византийските управници да преместят тържището на българските стоки от Цариград в Солун. Тази мярка, придружена с повишаване на митата, които плащали българските търговци при продажбата на своите стоки, предизвикала голямо недоволство. След успешната война на България с Византия тържището на българските стоки отново било преместено в Цариград.

Наред с Цариград, който бил главен център на търговията между България и Византия, стокообмен между двете страни се извършвал и в големия пристанищен град Солун. Особено много нараснало значението на Солун в началото на X в., когато българо-византийската граница се намирала на 20 км северно от града. В Южна Македония и в областта около Солун българите търгували не само с гърците, но и с живеещите там славяни от

Железни оръдия на труда и предмети на бита

1. Копач. 2. Верига. 3. Лемеж. 4. Дърводелски инструмент. 5. Катинар. 6. Кука. 7. Мотика. 8. Пергел. 9. Чук. Археологически музей — Преслав

племената драгувити и сагудати, които по това време се намирили под византийска власт. За оживените търговски връзки между българската държава и това славянско население дава интересни сведения византийският писател Йоан Камениат /IX—X в./ във връзка с превземането на Солун от арабите през 904 г. „Те си разменят — пише той — взаимно необходимите неща при съвместния начин на живот, като запазват помежду си чуден и дълбок мир.“³⁰ Трябва да се предположи, че славянското население е получавало от България главно занаятчийски изделия, срещу което снабдявало северния си съсед с продукти от своето скотовъдско и земеделско производство.

Започналата след 912 г. продължителна война между Византия и България нарушила значително ритъма на външната търговия. След мира през 927 г. обаче стопанските и търговските връзки между двете страни били отново възстановени. Интересно описание на благотворните последици от този мир, който дал възможност на хората да си отдъхнат от кървавите сражения и да се отдадат на мирен трудов живот, съдържа т.нар. Слово за мира с българите, съставено към началото на царуването на Петър.³¹ „Сега и изворите бликат по-пивка вода, а земята и морето по-щедро раздават своите блага — се провиква с радост авторът на словото. — Дребният добитък е притиснат от тежестта на руната си. Сега се поселва поселение: поставят основа, подигат отгоре покрив, издигат земята, заравят растения и заравят семена, очистват от съдините паяжината и заживяват с надежди. Сега пътищата се пълнят с пътници, а агънца и юници подскочат по долините.“

За засилването на търговията между България и Византия след сключването на мира през 927 г. може да се съди от един пасаж в „Повесть временных лет“, който се отнася до втория поход на киевския княз Светослав в България през 969 г. Там се казва, че Светослав изпитвал голямо желание да се установи в българския град Преславец /на Дунава/, тъй като в него „се стичали всякакви блага“. Там идвали стоки и от Византия (от грець злато, поволоки и вина и овошье разноличныя).³²

Към средата на IX в. България станала съсед и на образувалата се по това време великоморавска държава, чиято територия се разпростряла в днешните чешки земи и по Средния Дунав. Великоморавия поддържала оживени икономически връзки с Византийската империя, от която внасяла различни предмети /украшения от злато и сребро, керамични изделия, скъпи тъкани, оръжия и др./.³³ Във връзките между Византия и Великоморавия българската държава играела важна посредническа роля поради своето географско поло-

жение и политическите си отношения с двете страни. През българската земя минавал старият римски път Виена—Белград—Ниш—София—Пловдив—Одрин—Цариград, по който византийските търговци се отправяли за Великоморавия. За голямото значение на този път като транспортна артерия за великоморавската държава през IX в. свидетелствува станалото популярно по това време название „път моравский“³⁴.

Първата българска държава по всяка вероятност е поддържала и преки търговски връзки с Великоморавия. Единственото сведение, което навежда на тази мисъл, е от втората половина на IX в. — през 892 г. пратеници на немския крал Арнулф поискали от българския княз Владимир да прекрати износа на сол от България за Великоморавия.

През 906 г. великоморавската държава паднала под ударите на унгарците и на нейно място възникнала чешката държава. Чехия, както изглежда, е поддържала известни икономически връзки с Първата българска държава. Известно е, че в Преславец на Дунава през втората половина на X в. наред със стоките от Византия идвали

Строеж на дворец. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица /л. 141/. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека

„сребро и коне“ от Чехия.

Търговски връзки се създали между България и изградилата се през X в. по средното течение на Дунава и Тиса унгарска държава. Оттам според „Повесть временных лет“ също идвали в Преславец „сребро и коне“.

Търговски обмен през втората половина на IX и главно през X в. започнал между България и Киевска Русия.³⁵ Както е известно, киевската държава укрепнала към средата на IX в. след обединяването на някои източнославянски племена. Още по това време тя започнала да влиза в досег със съседни страни и между другото — с Византийската империя. С Византия киевските руси били свързани посредством известния Велик северен път, наричан още „Из варяг в греки“. Този път започвал от бреговете на Балтийско море, вървял по течението на р. Нева, покрай Ладожкото езеро, р. Волхов, Илменското езеро, р. Ловат, по течени-

ето на р. Днепър и завършвал на Черно море. Оттам с кораби пътуващите стигали до византийската столица.³⁶

В търговията между Киевска Русия и Византийската империя през първата половина на X в. били въввлечени и българските земи. Константин VII Багренородни разказва, че част от пътя на отиващите за Цариград киевски търговци минавал през българска територия. „От Дунав те /търговците — б.а./ стигат до Конопа, от Конопа до Констанция /дн. Кюстенджа — б.а./, до река Варна и от Варна отиват до река Дичина. Всичко това е българска земя. От Дичина те пристигат в областта на Месемврия.“³⁷ При това, както отбелязва изрично Константин VII Багренородни, с влизането си в българска земя руските търговци вече се успокоявали и се чувствували в безопасност. „Дорде стигнат до река Селина /ръкав на Дунава — б.а./, върху тях налитат печенегите... От Селина натък обаче те не се страхуват, тъй като са навлезли вече в българска земя и така достигат до устието на Дунава.“

Обстоятелството, че киевските търговци на път за Цариград са минавали през българска те-

ритория, подсказва, че те са правели престои в черноморските български селища и са влизали във връзка с местното население. От българите те вероятно са получавали храни срещу различните носени от тях стоки.³⁸

Наличието на търговски обмен между Киевска Русия и България през IX–X в. се вижда и от материали, намерени при археологически разкопки. Прави впечатление сходството между различни предмети /стомни, гърнета, тухли, гривни, обци, ножове, гребени, амулети/,³⁹ открити в България и в руските земи и датирани към периода IX–XI в. Сходството е доказателство както за общността на материалната култура на двете славянски държави, така и за наличието на икономически връзки помежду им, за съществуването на търговски обмен. Такъв обмен се извършвал главно в североизточните краища на България, и то предимно в областта по долното течение на Дунава и в черноморския район. Един от центровете, където пристигали стоки от Киевска Русия, бил дунавският град Преславец. Според „Повестъ временных лет“ в този град наред със стоките от Византия, Чехия и Унгария идвали и стоки от руските земи, а именно „кожи, восък, мед и роби“.

ГРАДОВЕ. През времето на Първата българска държава съществували значителен брой градски средища — важен показател за общото развитие на производителните сили и на икономическия живот в страната.⁴⁰ Градът през средновековната епоха се създавал по закономерен път в резултат на напредналото обществено разделение на труда, на отделянето на занаятите от селското стопанство и на съсредоточаването им в определени места. На същите причини се дължала в общи линии и появата на градовете в средновековна България. Така възникнали и се утвърдили преди всичко двата най-значителни градски центъра — Плиска и Преслав, — както личи от данни на писмените извори и на археологическите проучвания.

Наред с новите градове, създадени в резултат от развитието на производителните сили и на степилото обществено разделение на труда, в границите на Първата българска държава имало и градове, които тя получила до голяма степен „в готов вид“, като наследство от римско-византийската епоха. Такива градове били Сердика, Филиппол, Одесос, Месемврия и др. Едни от тях влезли в пределите на българската държава още през първите години на образуването ѝ, а други били присъединени по-късно, когато нейната територия се разширила в южна и югозападна посока — в Тракия и Македония. Разбира се, развитието и на тези градове — независимо от обстоятелството, че

били наследени от една по-стара епоха — стояло в пряка връзка с общия икономически подем на средновековна България и не може да бъде обяснено изолирано от него.

За развитието на средновековния български град през IX–XI в. допринасяли общият политически и военен подем на българската държава, както и появата и укрепването на църковната организация след покръстването на населението. Градовете били не само центрове на по-развита икономика, но и важни средища на политически, административен и религиозен живот. Те станали също така центрове и на по-напреднала култура, възникнала след появата и разпространението на славянската писменост и книжнина. Това твърдение се отнася главно до големите средновековни градски средища и столици, като Плиска, Преслав и Охрид.

През X–XI в. броят на градовете в България бил вече твърде голям. Само в областта по долното течение на Дунава имало, доколкото може да се съди от едно известие в „Повестъ временных лет“, 80 града.⁴¹ Между тях като значителен център се издигал Преславец /Малък Преслав/, разположен вероятно на дунавския ръкав „Св. Георги“. Други по-големи дунавски градове били Видин, Никопол и Дръстър. По Черноморското крайбрежие продължавали да съществуват и да се развиват като центрове на административен и икономически живот Варна, Месемврия, Анхиало и др. Голям брой градове от стар произход или възникнали по-късно имало и във вътрешността на страната, т.е. в трите главни области на българската държава през IX–XI в. — Мизия, Тракия и Македония. Такива градове били Плиска, Преслав, Диния — в Североизточна България, Маркели, Проват, Диампол, Плъвдив, Берое — в Тракия, Скопие, Охрид, Преспа, Прилеп, Мъглен, Мелник, Перник, Средец, Сервия, Воден, Бер, Велбъжд и др. — в югозападните български краища. Голям брой градове в Югозападна България са споменати във връзка с войните между Самуил и Василий II от края на X и началото на XI в. За много селища /градове и села/, пак предимно от Югозападна България, се говори в трите грамоти на Василий II, издадени след падането на българската държава под византийска власт.

Освен в Мизия, Тракия и Македония значителен брой селища /градове и села/ възникнали през VIII–XI в. в областта североизточно от долното течение на Дунава, между реките Прут, Днестър и Днепър. Тази територия останала в пределите на България до началото на X в., когато била завзета от печенегите. Тя е наречена от Константин VII Багренородни „част от България“

/μέρος τῆς Βουλγαρίας/.⁴² За нейната населеност свидетелствуват както направените през последно време археологически разкопки,⁴³ така също и едно съобщение в известната „Записка на готския топарх“⁴⁴.

По своя характер и устройство средновековните български градове през IX—XI в. се оформяли в съответствие с общия процес на развитие на икономиката и на общественно-политическите отношения. Всяко по-значително средище от градски тип се състояло от две части — „вътрешен“ и „външен“ град. „Вътрешният град“ се намирал най-често на някой непристъпен хълм и бил център на административния и военния живот. В него живеели главно представителите на местната болярска аристокрация, чиновници и войници. „Вътрешният град“ бил обграден обикновено с яка стена и в случай на нужда служел за убежище на жителите от „външния град“ или на населението от околните села.

Сравнително най-добре изследвани засега са „вътрешните градове“ на двете столици на Първата българска държава — Плиска и Преслав. Наред с тях „вътрешен град“ притежавали и много други градски центрове, като Ловеч /античната Мелта/, Вратица /дн. Враца/, Мелник, Никопол, Велбъжд и др. „Вътрешен град“ имали и някои селища в Югозападна България, споменати във връзка с войните на Василий II срещу Самуил.

За разлика от „вътрешния град“, който бил здраво укрепен и труден за превземане, „външният град“, разположен обикновено в непосредствена близост около него, нямал защитни стени. Изключение правели столичните центрове Плиска и Преслав, чиито „външни градове“, както се знае, били защитавани от втора концентрична укрепителна система. Трудността да се построи около „външния град“ крепостна стена се дължала най-вече на обстоятелството, че той непрестанно нараствал, увеличавали се жилищата и кварталите в него и това правело невъзможно затварянето му в едно постоянно укрепено пространство.

Докато „вътрешният град“ бил център на административния живот, „външният град“ се оформял и развивал като средище на икономическия живот. В него се намирали жилищата на обикновеното население — най-често скромни дървени или кирпичени постройки. По своя стопански облик „външният град“ предлагал голямо разнообразие. В него имало градини и лозя, обработвани от местните жители, имало различни работилници /железарски, грънчарски, стъкларски и др./, в които работели стотици занаятчии. Там били разположени и пазарищата /търговете/, на които излагали своите стоки търговците и където се сти-

чали селяни от околността. Във „външния град“ били строени църкви и малки манастири. Проучванията на „външните градове“ на двете български столици Плиска и Преслав установяват наличието на всички елементи, характерни за средновековния български град от IX—XI в., а именно развитие на земеделско-скотовъдно стопанство, от една страна, и развитие на занаяти и търговия, от друга. И тъкмо развитието на занаятите и търговията придавало на градските селища специфичен облик, по който те се отличавали от селата. Градът бил продукт на един по-напреднал стопански живот, на едно по-засилено общественно разделение на труда. Той бил своеобразно съчетание на производително население /главно земеделци и занаятчии/ с население, което не било заето със селскостопански и занаятчийски труд /боляри, войници, чиновници, духовници/. Това съчетание се създавало по силата на процеси от икономически, демографски, социален и политически характер, които се развивали в недрата на българското общество. Изтъкнатите процеси превърнали постепенно някои селища, твърде скромни първоначално по своя бит и размери, в значителни и многолюдни за времето си градски центрове.

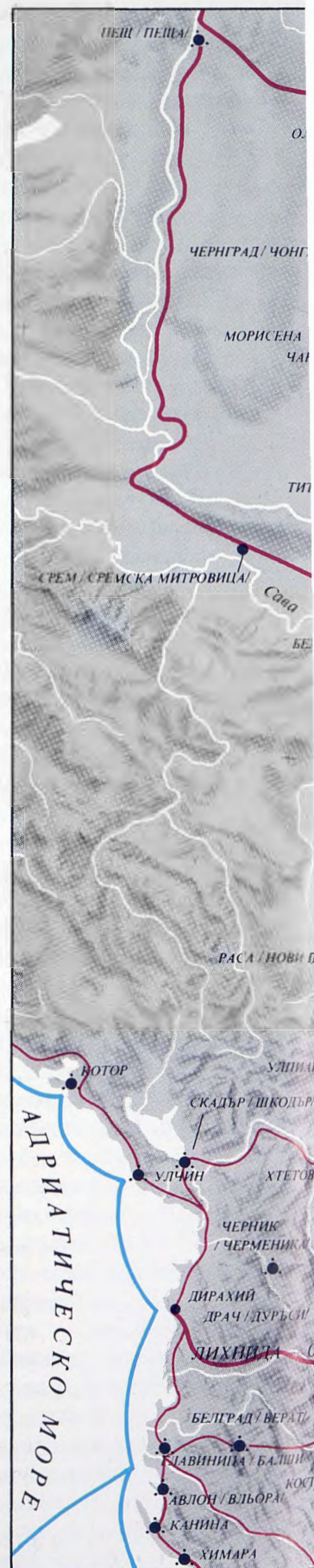
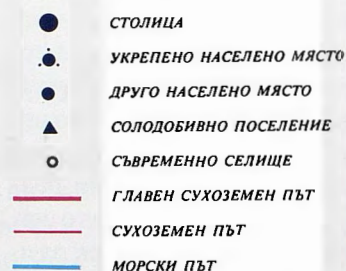
В мнозинството си градското население през времето на Първата българска държава се състояло от свободни жители, които преобладавали изобщо през ранния стадий на феодализма. Срещали се в града обаче вече и известен брой зависими люде /парици и клирици/ — предимно земеделци и занаятчии, — които изпълнявали известни повинности в полза на своя господар.

В съответствие с постепенния процес на създаване на средновековния български град и на неговото сложно устройство се утвърдила и една доста разнообразна терминология за означаване на селищата от градски тип. Тъй като тези селища за разлика от селата били обикновено укрепени, те получавали характерното название град, с което са известни в български, руски и други славянски писмени извори. У византийските автори означението град се предава чрез съответни гръцки думи като χάστρον, φρούριον, ἔριμα. С тези думи се подчертава най-характерното и типичното за външния облик на градското селище, а именно неговата укрепеност.

За селищата, които малко се различавали от селата и които тепърва се оформяли като градове, в българските извори понякога се употребява думата градец, т.е. малък, още не добре оформен градски център. Във византийските извори на това название отговаря характерният термин село—град /χωμopolίς/ или малко градче /πόλισμα, πολίχνην/. Напротив, добре развитият,

Селища и пътища в България.

Така в неговата хазна постъпвали голям брой ценни вещи: пари, скъпоценности, одежди и др. Същевременно по всяка вероятност под негова власт са били поставяни богати и плодородни земи от новоприсъединените области. За увеличаването на поземления фонд на владетеля допринасяло и разпространеното под влияние на църковните проповеди схващане, че царят е божи поставеник и може да се разпорежда като неограничен господар с цялата територия на страната. Това

МЯРКА 1:3 500 000

1

3

70 KM

схващане е отразено в светското и църковното право, прието в България след покръстването и поспециално в споменатата вече Еклога, която била преведена на старобългарски език и станала един от действащите юридически сборници в България.⁴⁷ В увода на Еклогата е казано, че властта на царя е дадена от бога и че сам апостол Петър му е наредил да се грижи за своите поданици.⁴⁸ За божествения произход на царската власт се срещат нееднократни споменавания и в известното послание на цариградския патриарх Фотий до княз Борис.⁴⁹ От тази теократична по същество концепция следвал изводът, че цялата държава принадлежи на владетеля, че тя е един вид негова бащина (*patrimonium*) и че това положение му дава право не само да увеличава своите лични домени, но и да раздава поземлени имуществата на когото си иска и когато намери за добре.⁵⁰

Успоредно с нарастването на поземления фонд на царя нараствали и поземлените имуществата на отделни представители на болярството. Конкретни данни за наличието на едро светско земевладение в северозападните български земи съдържа Анонимната унгарска хроника /XIII в./, в която се разказва за събития в Отвѣддунавска България по време на нападението на унгарците в началото на X в. Боляринът Салан управлявал като наместник на българския владетел областта между реките Тиса и Марош. Принуден да признае господството на навлезлите в неговата територия унгарски войски начело с Арпад, а и за да спечели благоразположението на нашественика, той му предоставил част от собствените си земи заедно с живеещите там хора (*terram... cum habitatoribus suis*).⁵¹ Ясно е, че този висш областен управител е бил не само политически влиятелна фигура, но и едър земевладелец.

Друг представител на местната българска администрация и същевременно богат поземлен собственик от средата на Хв. бил боляринът Глад, чиито владения се намирали в басейна на р. Марош. И той бил принуден да води тежка борба с навлезлите там унгарски отреди. Приемник и наследник на имуществата на Глад бил синът му Охтум /Ахтум/, който сътрудничел с унгарските крале и поради това запазил бащините си имоти. Според едно известие от края на X и началото на XI в. Охтум притежавал големи поземлени владения (*allodia*), както и „неизчислимо количество добитък“ (*pecora infinita*).⁵²

Богати земевладелци-боляри имало през IX—XI в. и в югозападните български краища. Така например в Девол притежавали земи и хубави къщи представители на някакъв комитски род /*γένος τῶν κομῆτων*/, т.е. род на областни упра-

Феодални отношения и селскостопански работи. Миниатюри от Лондонското евангелие на цар Иван Александър. XIV в. Британски музей — Лондон

вители. Къщите, на брой три, княз Борис подарил на Климент след изпращането му в областта Кутмичевица. Сам княз Борис имал лични домени около Охрид и Главиница и от тях отделил „места за почивка“, които също подарил на Климент.⁵³ Един от богатите поземлени собственици и същевременно висш сановник в югозападните български краища бил комит Никола, чиито владения наследили впоследствие синовете му Давид, Моисей, Арон и Самуил. Предполага се, че имението на Арон се е намирало около р. Разметаница /приток на р. Джерман/.⁵⁴ Поземлени имуществата око-

ло селището Ступион притежавал един от видните сановници в навечерието на падането на България под византийска власт — кавхан Теодор — заедно с брат си кавхан Дометиан.⁵⁵ Богат поземлен собственик бил един от изтъкнатите български велможи и последен бранител на държавата срещу ударите на византийците, воеводата Ивац. Според известието на византийския летописец Скилица Ивац притежавал в една непроходима планина, в местността Върха, „много хубави дворци, наречени Пронища, градини и подобаващи места за удоволствия“⁵⁶. Изобщо голям брой от посочените от този византийски писател български висши военни и административни сановници като Кракра, Елемаг, Драгшан, Добромир, Никулица, Илица и др., които по времето на Самуил, на Гаврил Радомир и на Иван Владислав стояли на-

чело на отделни крепости, разполагали не само с голяма политическа власт, но притежавали и значителни поземлени имуществва в югозападните краища на страната /около градовете Скопие, Сервия, Струмица, Перник, Мъглен и др./. Тази боярска аристокрация била политически много влиятелна и икономически твърде силна; нейно главно богатство била земята.

Богати поземлени собственици имало несъмнено и в Североизточна България, около столиците Плиска и Преслав. В надгробния надпис на чъргубиля Мостич, висш сановник при Симеон /893–927/ и Петър /927–970/,⁵⁷ се говори, че след като се отказал от „чъргубилството“ на 80-годишна възраст и станал монах, Мостич оставил цялото си имение (всѣ имѣннѣ) и завършил живота си в манастир.

Наред с представителите на светската аристокрация много земи през IX—X в. започнали да придобиват и отделни представители на църквата /митрополити, епископи и игумени на някои манастири/. Това явление било в духа на една добре позната практика във Византийската империя, която се разпространила и в България след въвеждането на християнството. От Византия бил заимствуван сборник от църковни закони и наредби, т.нар. Номоканон, известен в славянския си превод под името Кръмчая книга. Едно от основните положения, изтъкнато в Кръмчаята, е, че за християнската църква било обичайно да притежава различни недвижими имуществва, състоящи се от „села, ниви, лозя и други подобни места“⁵⁸. Най-големи имуществва имали естествено ръководните църковни служители, в чиито ръце се намирала не

само административната власт, но и икономическата мощ на силната и добре устроена църковна организация.

Главен извор на сведения за развитието и характера на църковното земевладение за времето от покръстването до началото на XI в. са три грамоти на Василий II, издадени между 1019 и 1025 г., т.е. непосредствено след падането на България под византийска власт.⁵⁹ Макар тези грамоти да произхождат от първите години на византийското владичество, стойността им като исторически източник за периода на свободната българска държава е несъмнена. Съдържащите се в тях основни положения са в същност повторение на един режим, който съществувал в България до завладяването ѝ от византийците и който Василий II запазил и потвърдил. Това е отбелязано изрично в уво-

Налагане на наказания. Миниатюри от Лондонското евангелие на цар Иван Александър. XIV в. Британски музей — Лондон

да на втората грамота: „Защото, ако и да станаме господар на тази страна /България/, запазихме непокътнати нейните права, като ги потвърдихме с наши хрисовули и грамоти.“⁶⁰ Потвърдени били по-специално известни положения от времето на цар Петър и на цар Самуил /997—1014/ във връзка с обсега и владенията на отделните църковни области в българските земи и във връзка с броя на подвластните люде, които притежавали отделните епископи в своите епархии. Изобщо Василий II се стараел, доколкото било възможно, да запази статута на висшия български клир такъв, какъвто бил

той до падането на България под византийска власт, за да може по този начин да спечели на своя страна едно силно и влиятелно съсловие и да укрепи здраво позициите си над завладените земи.

От грамотите на Василий II се вижда, че имуществата на висшия клир били пръснати из различните епархии, т.е. из отделните църковни административни области, създадени в българската държава след покръстването. По времето на княз Борис броят на тези области бил вече твърде голям, а при следващите владетели той нараснал още повече в резултат на териториалното разширение на държавата. При Петър и при Самуил се споменават голям брой епархии /или епископии/, всяка със свой център, където се намирала резиденцията на съответния епископ или митрополит. Центрове на епископии през X—XI в. били такива значителни за времето си градове и крепости като Охрид, Костур, Главиница, Битоля, Струмица, Моровизд, Триадница /Средец/, Ниш, Браничево, Белград, Срем, Скопие, Призрен, Липлян, Сервия, Дръстър, Видин, Орея, Черник, Химара, Дринопол, Ботрот, Янина, Козел, Петра, Риги, Стаг и Бер.

Епископите притежавали имоти във всеки един от посочените центрове, а поземлени имуществата имали и в някои селища, които спадали към района на поверената им епархия. Епископът на Охрид например имал имоти не само в този град, но и в намиращите се наблизо селища Преспа, Мокра и Кичево, които влизали в границите на управляваната от него църковна област. Епископът на Костур имал имоти в самия Костур, а също в Корошча, Колона, Девол и Воюса, влизащи в обсега на Костурската епархия. Велбъждкият епископ притежавал имуществата не само във Велбъжд, но и в други селища на оглавяваната от него епископия, например Германия, Сътеска, Теримир, Разлог и др. Струмишкият епископ имал имоти в Струмица, Радовиш и Конча. От списъка на селищата, изброени в грамотите на Василий II, се вижда, че през средата и втората половина на X в. висшите български духовници /епископи и митрополити/ притежавали поземлени имуществата в над 100 селища, пръснати из различни краища на страната /Мизия, Тракия, Македония, албанските земи и др./. Същевременно висшите духовници разполагали в градове и села с отделни сгради, където отсядали по време на обиколки из своите епархии и които също спадали към църковния поземлен фонд.

Значителна част от църковната поземлена собственост се обработвала с помощта на зависими люде. В такъв смисъл тя била напълно сходна със собствеността на едрите светски земевладел-

ци и имала феодален характер. Но докато светските земевладелци /болярите/ били лични собственици на своите имоти, с имотите на епископията разполагал като със собственост епископът в качеството си на висш духовен служител на един безименен колектив — църковната организация с всички нейни поделения и общини.

Наред с висшите духовници като богати поземлени собственици през X—XI в. се издигнали и отделни манастири. Първите манастири се появили още по времето на княз Борис, а при неговите наследници и особено при Петър броят им нараснал още повече. Някои от манастирите били малки обществения, притежавали неголям брой имоти и се стопанисвали с труда на самите монаси. Възникнали постепенно обаче и такива манастирски комплекси, които притежавали обширни имения и които с течение на времето се превърнали в същински феодални стопанства, снабдени със зависими селяни.

Един от богатите манастири от втората половина на X и началото на XI в. бил манастирът „Св. Георги Бързи“ /на Виргино бърдо, близо до Скопие/. За него са запазени два сравнително късни хрисовула — единият от времето на българския цар Константин Асен /1257—1277/, а другият от времето на сръбския крал Милутин /от 1300 г./.⁶¹ И от двата хрисовула може да се направи извод, че този манастир е възникнал още през Първата българска държава и че негов ктитор е бил цар Роман, брат на сваления цар Борис II.⁶² Основавайки манастира, Роман му направил щедри поземлени дарения. На манастирската управа били дадени няколко села в областта на Скопие, между които се намирали Речици, Брод със заселките си Сланско и Барбарас, Кръпа Власи, Сушица, Чрешовени и Здуне със заселките си Близнъско, Мокросеки и др. Подарени му били и имоти в Скопие.⁶³

При подаряването на селата манастирската управа получавала върховна собственост не само над имотите на отделните селски семейства, но и над горите, пасищата, ливадите и други подобни имущества, които спадали към цялата селска община и които са означавани с думата правини /на гръцки δίκηα/. Изрично е подчертано това например в пасажа относно подаряването на селото Речици, където се казва, че игуменът придобивал това село „с лозята, с нивите, с градините, с водениците, с ливадите, с горите и с планината и с всички правини“⁶⁴. По същия начин е редактирана дарствената формула и за село Чрешовени. Така били предадени под властта на манастирската управа и селата Здуне, Близнъско и др. Този начин на превръщане на селата в зависими в тяхна-

та цялост /като сбор от отделните имоти и от общинската земя/ свидетелствува за значително напредналият през втората половина на X и началото на XI в. феодален строй.

ФАКТОРИ НА ФЕОДАЛИЗАЦИЯТА. Един от съществени фактори, който съдействувал за укрепването на феодалните отношения през X—XI в., бил разложителният процес сред селските общини, водещ до обедняване на селското население. От едно известие в Беседата на Презвитер Козма се вижда, че много монаси се занимавали с покупко-продажба и че земята била често обект на подобни сделки. Несъмнено голяма част от селяните, изпаднали в тежки дългове, били принудени да продават имотите си на представители на едрата поземлена аристокрация, включително и на богатите манастири. Така се стигнало до все по-голямо изостряне на имуществените противоречия, до увеличаване на пропастта между бедни и богати. Косвено указание за този развой на нещата съдържа един пасаж от Шестоднева на Йоан Екзарх, където се разказва как едрите риби поглъщат по-дребните, с добавката, че този обичай съществувал и сред човешкото общество и че по-алчният поглъщал всичко, което е по-слабо от него и накрай щял да отнеме земята на победения (онъ бѣдѣтъ ѿтѣль вѣсѣгомъ нмѣннѣ).⁶⁵ Така именно, завършва своите разсъждения Йоан Екзарх, ние прибавяме „дом към дом“ и „нива към нива“. Образното сравнение на едрите риби с алчния човек и констатацията за постепенното натрупване на имоти в ръцете на богатите издават наблюдателното око на съвременник, който разбира добре хода на обществените процеси. Засилването на имуществените противоречия и увеличаването на броя на малоимотните или съвсем обезземлените хора били несъмнено едни от основните пътища за по-нататъшния растеж на едрото земевладение и съответно за по-нататъшното укрепване на феодалните форми посредством разширяването на частновладелската зависимост.

Друг фактор, който съдействувал за развитието на феодалните отношения, била приетата и прилаганата в България след покръстването наказателно-правна система. Става дума по-специално за гл. I от Закона за съдене на хората, изискваща „всяко село, в което се извършват езически обреди и заклинания, да се отдаде на божия храм с всичките си имоти“ (да ѿдаютсяъ къ бжн храмъ съ вѣсѣмъ нмѣннѣмъ). Смисълът на разпоредбата е ясен. Уличените в симпатии към езическото селяни трябвало да бъдат предадени заедно с всичките си земи в притежание на църквата, което означава, че

върховен господар над земите им ставало висшето духовенство, а самите те се превръщали в зависими люде. Оформяли се следователно по същество феодални отношения, при което решаваща роля играели не фактори от икономическо естество, а юридически положения, приети след въвеждането на християнството като официална религия. В случая се вижда важната роля на надстройката, чието значение при изграждането на феодалния базис в никакъв случай не бива да се пренебрегва. Трябва да се предположи, че прилагането на гл. I от Закона за съдене на хората се е практикувало по-често през първите години след покръстването на българите, когато езическите настроения били все още силни и съпротивата срещу новата религия намирала твърде ярък израз.

Най-разпространен начин за утвърждаване на феодални форми продължавали да бъдат дарствените разпоредби на владетеля, по силата на които се предавали под властта на светски или църковни земевладелци отделни лица или цели села заедно с жителите им. Чрез подобни разпоредби се превърнали в едри поземлени собственици голям брой епископи и митрополити в отделните църковноадминистративни области, които били създадени в България след покръстването. Чрез дарствени грамоти получили цели села заедно с тяхното население и отделни манастири в страната. Изобщо дарствените грамоти като своего рода административни разпоредби на централната власт се превърнали в главен и твърде действен фактор за масово предаване на земи и на зависимо население под властта на висшето духовенство и на монашеството. Щедростта, проявявана към висшия клир и към монасите, била израз на религиозното благочестие на владетеля, на стремежа му да се изяви като ревностен крепител на православното християнство, на желанието му да си осигури подкрепата и благословията на твърде силния и влиятелен църковен институт.

ИМУНИТЕТ. Феодалният характер на едрото земевладение бил свързан с притежаването на имунитетни права над зависимите люде. Иmunитетът се свеждал, от една страна, до забрана на органите на централната власт да се намесват в именията на едрия поземлен собственик и да упражняват контрол над зависимото население. От друга страна, под това понятие се разбира сбор от права на феодала над селяните /да събира от тях данъци, да им налага тегоби, да им определя глоби и пр./. Двете страни на имунитета — като отказ на централната власт да се меси в земите на феодала и като израз на упражняваната от едрия земевладелец извъннормативна принуда над зависимите люде — били неразлъчно свързани една с

друга.

От грамотите на Василий II се вижда, че през X—XI в. висшето духовенство притежавало имунитет в неговото двойно съдържание. Изрично е подчертана преди всичко забраната да влизат в именията на архиепископа и на неговите подведомствени епископи каквито и да било чиновници на централната администрация: „И всички стратегии на България и останалите чиновници и архонти да почитат високо и да слушат думата и наставленията на архиепископа, да не се месят в делата нито на български манастир, нито на църква, нито в каквато и да е църковна работа и да не се бъркат нито нему, нито да пречат на подчинените му боголюбиви епископи.“⁶⁶ Такава е заключителната разпоредба във втората грамота на Василий II от 1020 г., с която се потвърждава един съществуващ в течение на дълги години режим на имунитетни права, определен от българските владетели Петър, Самуил и др. Логично следствие от забраната за намеса на държавни чиновници в земите на висшите духовници е втората страна на имунитета, изразяваща се във властта на феодала над зависимите люде, в правото му да си служи с извъннормативна принуда спрямо тях. За тази страна на имунитета може да се съди от уводната част на първата грамота на Василий II, където се казва, че даруваните в полза на архиепископа и на другите висши духовници парици и клирици са задължени да работят на църквите в неговата епархия, както и на църквите на подчинените му епископи. Смисълът на разпореждането е ясен: висшите духовници били обявени за преки господари на даруваното им зависимо население. Това по същество означава, че им се давала власт да го облагат с данъци, да изискват от него изпълнението на различни повинности и изобщо да реализират в своя полза получаваната в различни форми феодална рента.

Иmunитетни права притежавали и едрите манастири. За това положение свидетелствуват текстове от грамотата за манастира „Св. Георги Бързи“. Специално внимание заслужава разпоредбата относно подаряването на село Речици. Според нея жителите на това село трябвало да бъдат освободени от всякакви „царски работи и от всякакви данъци малки и големи“⁶⁷. Забранявало се на какъвто и да е сановник да влиза в селото, да предявява искания към населението, да му налага данъци и повинности. За единствен господар над жителите на това село бил обявен игуменът, комуто се давало право да го облага с данъци и повинности и да раздава правосъдие. Наистина тази имунитетна разпоредба е поместена в хрисовула на крал Милутин от 1300 г., но в същност нейният

произход е твърде стар и тя е била в сила още по времето на българския цар Роман, който подарил селото на манастира. На това указва уводният текст към разпоредбата, който гласи: Село въ областн Положькой Рѣчнѣ съ Поповлянн, ꙗже кѣсть приложнѣ светы Романъ царь, прѣвн кнѣ-торъ.⁶⁸ Очевидно още при подаряването на селото българският владетел е снабдил манастирската управа с имунитет — положение, което е било потвърждавано от следващите царе, включително и от крал Милутин. Този извод се подкрепя и от заключителния пасаж на статута на село Речици, където се казва, че сръбският крал намерил всички разпоредби относно забраната органи на централната власт да се месят в работите на това село „в хрисовули на светите правоверни царе и крале“ (снѣ записаннѣ и оутвържденнѣ оубрѣте кралѣвство мн въ хрисовулехъ светнхъ правоверннхъ царь и кралъ) и че тези положения той потвърдил по същия начин (такожде и кралѣвство мн по томоужде образю потвърднхъ записаннѣ и хрисовуле).⁶⁹ Ясно е прочее, че манастирът „Св. Георги Бързи“ е притежавал имунитет над село Речици, а вероятно и над останалите парички села още от края на X в.

ЗАВИСИМО НАСЕЛЕНИЕ. Сведенията на изворите за зависимото население са малобройни и се отнасят предимно до манастирските земи. От грамотата за манастира „Св. Георги Бързи“ може да се направи заключение, че подвластните люде са се наричали парици. Поради това селата, в които те живеели и притежавали свои имуществва /например Здуне, Сушица, Брод и др./, са означени като парички мѣста.⁷⁰ Терминът парик /πα-ροικος/ се среща и в грамотите на Василий II, където е употребен за означаване на зависими от висшия клир лица. Очевидно това название, което има византийски произход, е било твърде разпространено в България през X—XI в. и с него се означавала основната категория зависими селяни по именията на църковните, а вероятно и на светските едри земевладелци. В мнозинството си париците били селяни, притежаващи свои имоти /ниви, градини, лозя и пр./, с които те попадали във феодална зависимост по силата на дарствените разпоредби.

Освен парици по земите на висшите духовници работели и т.нар. клирици. Все още не е изяснено със сигурност каква е разликата между двете групи зависими люде. Изказано е мнение, че па-

риците са били миряни, докато клириците принадлежали към низшия клир. По-вероятно е обаче предположението, че разликата се е свеждала до техния социалноправен статут. Париците са били навярно такива зависими люде, които попадали под властта на висшия духовник заедно със своите имоти. Що се отнася до клириците, те били, както изглежда, в мнозинството си бедни или съвсем обезземлени лица, които се предавали в пряко подчинение на епископа със задължението да обработват непосредствените църковни земи /т.нар. господарска земя/. Поради това тяхната зависимост от църковния господар била по-силна и притежаваните от него имунитетни права над тази група подвластни люде били по-значителни.

Съгласно с една установена от времето на българските царе практика, потвърдена и в грамо-

Българинът Пруснан се подстригва за монах. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица /л. 203/. XII—XIII в. Мадридска национална библиотека

тите на Василий II, броят на париците и клириците, давани под властта на отделните епископи, бил точно определен. Така например по времето на Петър и на Самуил охридският епископ притежавал общо 70 клирици и парици, а при Василий II числото им било увеличено с още 10 души. На епископа на Костур били дарувани от страна на византийския император 40 парици и 30 клирици. Епископът на Триадница разполагал с 40 клирици и 40 парици. Същото число подвластни люде имали и епископите на Дръстър и Видин.⁷¹ Ако се пресметнат клириците и париците, които отделните епископи притежавали в своите църковноадминистративни области през царуването на Петър и Самуил, ще се види, че те са били около 1500 души. Същият брой е отбелязан и в грамотите на Василий II с малки изменения за някои епархии.

Парици и клирици били поставяни под властта на висшия клир не толкова в поселения от селски тип, колкото в различни градски центрове. Това се обяснява с обстоятелството, че през разглеждания период много градове имали аграрен облик и в тях висшите духовници притежавали разнообразни поземлени имуществва /т.нар. метоси/. В градовете митрополитите и епископите имали и къщи, където отсядали по време на обиколки из епархиите си, и едно от главните задължения на париците и клириците било да ги обслужват по време на престоя им в съответното селище, да се грижат за продоволствието им, да организират пътуването им и пр.

Заслужава отбелязване фактът, че раздаването на зависими люде под властта на висшия клир ставало с изрична разпоредба на владетеля,

1

който изпълнявал в случая функцията на регулатор на работна и обслужваща ръка. Тази практика е продължение на една традиция, създадена още в ранната фаза на изграждането на феодалните отношения.

Съгласно с нормите на феодалното право върховен собственик на земите на зависимите люде /парици или клирици/ бил техният феодален господар /болярин, църква, манастир/. Поради това в собственическите права на селяните настъпвали известни ограничения, характерни изобщо за феодалния строй. Ограничавано било преди всичко правото им да се разпореждат свободно със своите имоти, както било дотогава, и да ги продават или дават в зестра „навън“ /т.е. на лица, които не били зависими селяни на съответния феодал/. Изрично е подчертано това положение в дарителните формули във връзка със зависимите от манастира „Св. Георги Бързи“ села Здуне, Сушица, Брод и Кръпа Власи. Казано е, че на техните жители „не се разрешава“ да дават в зестра, нито да продават ниви и лозя вън от обсега на именията на манастира. Мотивът за забраната е, че всички поземлени имуществва в тези села са парички (понеже вса та мѣста паричка сѹтъ). Наредба да не се дават в зестра, нито да се продават имоти „навън“ е включена и в пасажа относно подаряването

на село Речици. Тези ограничителни разпоредби произхождат още от времето на цар Роман: тако бо обрѣте се писано въ хрисовульхѹ светаго Романа, цара прѣвааго ктнтора — гласи изричният текст във връзка с подаряването на селата Здуне, Сушица, Брод и Кръпа Власи.⁷² Става дума следователно за практика, залегнала в системата на българското феодално право още от края на Х в. и потвърждавана впоследствие и от други дарители на манастира „Св. Георги Бързи“ /български, византийски и сръбски владетели/. Тази практика осигурявала на манастирската управа постоянна работна ръка от притежателите на парички имоти и позволявала на игумена да събира и занапред полагащите се върху тях данъци.

Освен върху имотите на отделните стопани ограничения били налагани и при ползуването на общинските земи /гори, пасища, места за риболов и др./. Тъй като по силата на дарствените грамоти феодалът добивал и върху тях върховна собственост, за да ги ползват, селяните трябвало да плащат определени такси. Така например този, който сечал дърва в манастирската гора, трябвало да дава на игумена на „Св. Георги Бързи“ една четвърт от добития материал. Селянин, който изкарвал на паша добитък в манастирско пасище, бил обложен с т.нар. тревнина. Размерите на тези налози несъмнено са се изменяли и въз основа на късните версии на Виргинската грамота не може със сигурност да се каже какви са били те по времето на цар Роман. Сигурно е все пак, че налозите са съществували още тогава и че представляват един от характерните белези в системата на българското феодално право от Х—ХІ в. Правата на феодала да получава данъци от зависимите селяни за ползуването на пасища, гори, ливади, воденици и др. /познати под термина регални права/ са характерни не само за феодалните собственици в България, но са типични за феодалния строй и в други страни в средновековна Европа.

Освен парици по земите на едрите земевладелци имало и други категории селяни. В някои извори от Х—ХІ в. /например Беседата на Презвитер Козма и Пространното житие на Климент Охридски/ се среща названието нанмъннкъ /от гръцкото *μισθωτός*/.⁷³ Става дума за селскостопански работници /ратаи/, наемани обикновено за гледане на добитък и за пастирска работа. Такъв наемен работник /говедар/, както личи от неговото житие, бил Иван Рилски, преди да се оттегли в планината и да заживее като отшелник. Неясно е положението на т.нар. смерди (смѣрди), за които се споменава в един пасаж на Шестодневна на Йоан Екзарх. Възможно е под това название да се има пред вид изобщо „селяк“⁷⁴, но не е из-

2

1. Златен кръст от Преслав. Втора половина на IX—X в. Национален археологически музей — София

2. Детайл от икона с глава на светец от Преслав. Втора половина на IX—X в. Археологически музей — Преслав

3. Керамична плочка с изображение на архангел от Преслав. Втора половина на IX—X в. Национален археологически музей — София

3

Спадащите към привилегированата класа светски аристократи /боляри/ са наречени мъже (мужн), а обременените със задължения към държавата и царя жители — повинувачи се (повинник). Така дели населението на държавата Йоан Екзарх в своя „Шестоднев“.⁷⁵ Непривилегированите селски и градски жители са наричани още люде или прости люде.⁷⁶

ЗАДЪЛЖЕНИЯ НА СЕЛСКОТО НАСЕЛЕНИЕ. Селяните съставлявали преобладаващата част от жителите на средновековна България. Те били основните данъкоплатци и върху тях падали главните задължения за поддържане на държавния апарат и за задоволяване нуждите на господстващата класа. В случаите, когато селянинът бил подчинен пряко на органите на централната власт, задълженията се изпълнявали в полза на държавата, а в случаите, когато той се намирал във феодална зависимост, задълженията се изпълнявали в полза на непосредствения му господар.

Главните задължения на държавните селяни имали натурален характер. Основният данък бил поземленият. Всеки собственик на земя трябвало да дава годишно на държавните служители по един модий жито /около 25 kg/, по един модий просо и по една стомна вино за всяка поземлена площ, която се обработвала с помощта на чифт во-

ключено под него да се крие и определена група зависими люде. Ако се съди от данните на изворите, броят на феодалнозависимите селяни през разглеждания период все още бил сравнително ограничен. Преобладавало държавното селячество, пряко подчинено на централната власт и на нейните административни и финансови органи. Тенденцията била обаче да се усилва властта на местните едри земевладелци /боляри, висши духовници и манастири/ и да расте числото на подвластните им люде.

Общо казано, терминологията на българските извори от X—XI в. отразява отчетливо наличието на две основни класи в българското общество: привилегировано феодално съсловие и непривилегировани жители на села и градове, някои от които се намирали и в частновладелска зависимост.

лове /зевгар/. Такава била действащата фискална система в България през X—XI в., такава се запазила тя и през първите години на византийското владичество, както личи от изричното известие на Скилица.⁷⁷ За натуралния характер на данъците в Първата българска държава има и някои други сведения, особено в грамотите на византийския император Василий II, дадени на Охридската българска архиепископия.

В първата грамота на Василий II натуралните данъци са означени с думата икономодион (*οἰκομόδιον*),⁷⁸ която е от византийски произход и която била въведена в употреба в българските земи след падането им под чужда власт. За съдържанието на този термин се водят спорове. Най-допустимо е да се приеме, че под „икомодион“ се имат пред вид трите посочени натурални давания /в жито, в просо и във вино/,⁷⁹ които българските селяни продължавали да плащат в качеството си вече на поданици на византийската държава.

Освен данъци, плащани на органите на централната власт, държавното селячество трябвало да плаща данък и на църквата в лицето на нейните висши представители — епископите и митрополитите. Това е т.нар. каноникон, който също бил даван в натура /жито, восък, яйца, птици и др./.⁸⁰ Митрополитите и епископите получавали данък и от низшите духовници, а освен това извличали постоянни приходи от различни църковни треби /кръщения, погребения, причастия, сватби, молебени и др./.

Наред с натуралните давания държавните селяни били задължени и с различни повинности /ангари/. Те трябвало да се грижат за подслон и храна на минаващи през селото им чиновници и войници, да работят по строежа на сгради, крепости и мостове, да участвуват в пренасянето на царската поща и пр.⁸¹ Повинностите са известни като „властелска работа“ или „работа за земните власти“. За „властелска работа“ се споменава в едно от поучителните слова на Константин Преславски,⁸² а за „работа за земните власти“ става дума в Беседата на Презвитер Козма.⁸³ Това съчинение е изобщо един от най-ценните извори за многобройните повинности, които тегнели върху селското население в България и предизвиквали силно недоволство и постоянни протести.

Докато държавните селяни изпълнявали повинности в полза на централната власт, зависимите селяни работели в полза на непосредствения си господар. Това личи ясно от грамотите на Василий II и особено от увода на първата грамота, където е казано, че париците и клириците, предадени под властта на охридския архиепископ и на подведомствените му епископи, са длъжни „да ра-

ботят за църквите на неговата епархия, както и на тия на подчинените му епископи“⁸⁴. Не е уточнено в какво се е състояла тази „работа“, но би могло да се предположи, че се е имало пред вид главно селскостопанска дейност /оран, копан, жътва и др./. Към задълженията на париците и клириците спадали и грижите за храна и подслон на висшия духовник, за осигуряване на пътуванията му из различни краища на епархията и пр. Разнообразни задължения, пак предимно от селскостопански характер, имали и зависимите селяни по манастирските имения, както и по именията на едрите светски земевладелци. Изобщо и държавното, и зависимото селячество били натоварени с повинности от всякакъв род, което давало повод на богомилите да вдигат глас на гневен протест. „Еретиците — отбелязва Козма — мислят, че са омразни на бога [тези], които работят на царя, и заповядват на всеки слуга да не работи на своя господар.“⁸⁵

Наред с различните повинности зависимите селяни били задължени спрямо своя господар и с натурални давания. Преки сведения за натуралните давания в изворите от X—XI в. няма, но най-вероятно изглежда те да са съпадали по същество с посочения държавен данък, за който говори Скилица, т.е. един модий жито, един модий просо и една стомна вино годишно. Докато държавните селяни обаче плащали тези данъци на царските служители, зависимите селяни /парици или клирици/ ги давали пряко на едрия земевладелец по силата на притежавания от него имунитет.

Възможно е отделни феодални земевладелци да са изисквали от зависимите люде и допълнителни натурални давания, невлизащи в системата на държавния данък през X—XI в. и определяни съобразно с нуждите на феодалните стопанства и различния социалноправен статут на зависимите селяни. Към подобни натурални давания в полза на феодала е спадал вероятно отбелязаният още в Земеделския закон десятък от добива, плащан от селяните, арендуващи чужда земя. Даван първоначално по силата на договорни отношения, десятъкът се превърнал с течение на времето в постоянно натурално задължение, т.е. придобил характер на феодална рента.⁸⁶

Към задълженията на зависимите селяни спадал най-сетне и посоченият църковен данък каноникон, с който било обложено цялото непривилегировано население на страната — независимо от обстоятелството, дали е подчинено на органи на централната власт или на местен феодален господар.

ЗАКРЕПОСТЯВАНЕ НА СЕЛЯНИТЕ. Наличието на разнообразни задължения, изпълнява-

ни от зависимите люде, е свързано с техния социалноправен статут и по-специално с тяхното закрепостяване към земята. Сведенията по този въпрос са оскъдни. Няма обаче съмнение, че през разглеждания период за отделни лица или за цели групи е бил вече прилаган крепостнически режим и че благодарение на него едрият земевладелец е могъл да си осигурява реализирането на феодалната рента в нейния отработъчен и натурален вид. Вероятно в положението на крепостници са попадали париците и клириците, дарявани със специални наредби на представители на висшия клир в различните епархии на страната. Обстоятелството, че дарителните грамоти определят точно техния брой, прави подобно предположение напълно логично. Крепостни били и париците, давани под властта на отделни манастири, какъвто е случаят с манастира „Св. Георги Бързи“. Крепостнически режим бил установен и по отношение на жители на селски общини, предадени в притежание на църквата по силата на споменатата гл. I от Закона за съдене на хората за лица, осъдени поради придържане към езически обичаи. В процеса на непрестанното разширяване на феодалните отношения общата тенденция била броят на крепостните селяни да се увеличава и правата на феодалния господар върху тях да стават все по-големи. За подобна тенденция свидетелствуват данните за имунитетните права на църкви и манастири, съдържащи се в грамотите на Василий II и в дарствената разпоредба на цар Роман за манастира „Св. Георги Бързи“.

Наред с различните сведения за развитието на феодалния строй в изворите са запазени и някои данни, от които се вижда, че през X—XI в. в България е имало все още известен брой роби. За роби споменава например Презвитер Козма в своето слово против богомилите.⁸⁷ Относителният дял на робството, който още през периода преди покръстването бил значително ограничен, ставал все по-малък. Това се дължало, от една страна, на намаления приток на военнопленници, т.е. на пресъхването на главния извор за придобиване на роби. Същевременно нуждата от робски труд намалявала поради разрастването на частновладелската зависимост и увеличаването на броя на париците и клириците, както и на наемните селскостопански работници. Техният труд бил по-полезен за едрият земевладелец, отколкото трудът на напълно обезправения и лишен от всякаква материална заинтересованост роб. При това трудът на зависимите люде могъл да бъде използван не само за селскостопанска дейност, но и за строителство на крепости, на мостове, на пътища и пр. Подобни задължения имали както зависимите селяни, така и

селяните, които се намирали под пряко подчинение на органите на централната власт. Налице била изобщо масова работна ръка. При тези условия приложението на робски труд губело все повече своето значение и елементите на „робовладение“ постепенно отивали към окончателно изчезване. Доказателство за тази тенденция е една интересна добавка към гл. XIX от Закона за съдене на хората, където се говори за начините на освобождаване на пленници от робство. Добавката разширява тази наредба в смисъл, че чрез откуп или отработка могъл да се освободи от господаря си не само военнопленник, но и всеки друг несвободен човек независимо от начина, по който е загубил свободата си. Съответният текст гласи: *тако же нже аще рабѣтъ нзъ рабы, н съвѣщаеъ цѣну его предъ послухы, да отпущаеъся*.⁸⁸ Кога е била направена тази добавка, не се знае, но несъмнено тя ни отвежда към един по-късен период в приложението на Закона за съдене на хората в българската държава, вероятно към средата или втората половина на X в. Предвидената чрез нея по-разширена по обхват възможност за освобождаване на роби — без оглед на начина, по който са загубили свободата си — е в съответствие с условията на значително напредналите феодални отношения в българското общество. Новосъздадената обстановка изисквала изменения в правната система в духа на все по-пълното изчезване на елементите на робовладението. Такъв е именно смисълът на посочената разпоредба в Закона за съдене на хората.

Разгледаните разнообразни данни на изворите от X—XI в. показват, че след въвеждането на християнството като официална религия феодалните отношения в България започнали да се развиват с още по-бърз темп. В частновладелска зависимост попадали цели села заедно с техните жители, като при това едрият земевладелец ставал господар не само на личните имоти на селските стопани, но и на цялата общинска земя. За напредващ стадий на феодализация говори и обстоятелството, че се появили имунитетите, че били създадени значителни ограничения върху правата на подвластните люде над притежаваната от тях земя, че се разширявал крепостническият режим, че добивали големи размери задълженията в труд и натура.

Един от факторите, който съдействувал за процеса на феодализацията, било продължаващото разложение на селската община и обедняването на част от селското население. Още по-значителна била ролята на централната власт, т.е. на самия владетел, който чрез административни разпоредби раздавал цели села на отделни едри земе-

ладелци и поставял жителите им в положението на парици и клирици. За по-нататъшното развитие на феодалните отношения съдействувала до известна степен и въведената след покръстването наказателноправна система за борба срещу неизживените езически вярвания. Така по силата на съвкупност от фактори феодалният базис печелел все по-широк терен. И все пак броят на зависимите селяни в сравнение с броя на държавните селяни бил още малък. По-голямата част от селското население се намирала под пряката власт на органите на централната администрация. Това е по-ранна фаза в развитието на феодалните отношения в средновековна България.

Изграждането на феодалния строй ставало под непосредственото въздействие на приетите от Византия правни норми, получили сила в България главно след покръстването. Става дума за правни норми, съдържащи се в Земеделския закон, в Закона за съдене на хората и в Еклогата. Под въздействието на византийското право феодалният строй в България се утвърждавал при наличието на пълна частна поземлена собственост, която е характерна за римско-византийските юридически принципи. Както във Византия, така и в България поземленият собственик имал пълни права върху притежавания имот, което му давало възможност да разполага с него както пожелае /да го продава, дарява, завещава, разменя, дава под наем и пр./. С други думи, собственикът притежавал върху земята доминиум, т.е. неограничени и всестранни права на разпореждане с недвижимо-то си имущество. Пълната частна собственост се ползвала от закрилата на закона и всяко посегателство върху нея подлежало на съответна санкция. За това свидетелствуват някои текстове в Закона за съдене на хората, в Земеделския закон и в Еклогата.

Изграден при спазване на принципа за пълна частна собственост /доминиум/ върху поземлените имущества, феодализмът в България се развивал същевременно при условията на една все по-засилваща се централна власт, олицетворявана от върховния владетел /хан, цар/. И тук паралелите с Византия са очевидни. Както във Византийската империя, така и в българската държава върховният владетел притежавал широки правомощия. Той бил самодържец /автократор/ и това го правело господар /суверен/ не само на всички поданици, но и на цялата територия на страната. Владетелят имал реална власт и възможност да се разпорежда по собствено усмотрение с поземлените имущества на своите поданици, да конфискува имоти на провинили се и престъпили неговите разпоредби лица /примери от Крумовото законодателство

и от Закона за съдене на хората/, да подарява цели села заедно с жителите им /данни от грамотата на цар Роман за манастира „Св. Георги Бързи“/. Изобщо в качеството си на върховен господар българският цар бил овластен — често пъти в противоречие с принципа за господството на частната и безусловна поземлена собственост — да присвоява поземлени имущества на други лица или пък да отнема титула на собственост от отделни свои поданици, за да го предава на други поданици, т.е. да създава отношения на частновладелска зависимост. Тези неговии правомощия го правели близък с византийския василевс, който също имал възможност — независимо от господството на римско-византийските юридически норми за безусловната сила на доминиума — да посяга върху земи на свои поданици, да ги конфискува в полза на короната, да ги дарява на свои приближени и пр. В това отношение създалият се през Първата българска държава феодален строй следвал в основни линии византийския образец с неговото характерно вътрешно противоречие — от една страна, безусловна и пълна поземлена частна собственост, закриляна от закона, и, от друга — силна монархическа власт, която при определени случаи не се съобразявала с господстващите правни норми и действувала по своя воля и по собствени пътища. Налице е в случая своеобразен синтез между елементи на източния, азиатския феодализъм, при който владетелят е абсолютен собственик на цялата територия на страната и неограничен деспот, с елементи на европейския феодализъм, при който господствуват съдържащите се в римско-византийската правна система принципи за пълна частна поземлена собственост. Този именно синтез се осъществил при изграждането на феодалните отношения в България в техния ранен стадий /IX—XI в./ и се запазил и утвърдил и през разцвета на феодалния строй в страната по времето на Втората българска държава.

3. Църковно-феодална идеология

Укрепването и разширяването на феодалните отношения в България през X—XI в. било съпроводено с появата на система от възгледи, които отразявали интересите и разбиранията на господ-

Троен кръст от Плиска. Трите кръста са поставени един в друг — първите два са златни, а третият е дървен. Върху първите два има християнски сцени, представени в хронологичен ред. Втор. пол. на IX—X в. Национален археологически музей — София

ствуващата класа и се превърнали в задължителна идеология. Главен проводник на тази идеология било висшето духовенство и монашество — равностоен член на господстващата класа и носител на църковно-християнския светоглед, разпространяван ревностно както чрез устни проповеди, така и чрез множество произведения с религиозно съдържание.

В основата на проповядвания от църквата светоглед лежи монотеистичното схващане за произхода и същността на вселената. В духа на библейския разказ се прокарва гледището, че цялата вселена /т.е. видимият и невидимият свят/ е творение на бога, който царува на небето, обграден от верните си служители /ангели/. Небесният мир е представен като своего рода царство с един върховен повелител и със строга йерархия на началници и подчинени, което е изцяло в съответствие с изградилите се при условията на феодалния строй държавни институции и отношения между управляващи и управлявани.

Едно от главните произведения, отразяващо основните белези на монотеистичния възглед за света и ролята на бога като върховен повелител и съвършен творец, е Шестодневът на Йоан Екзарх. Особено характерен е уводът на тази творба, където старобългарският писател въздава безмерна възхвала на бога, защото той е всемогъщ и може „от нищо“ да постигне „всичко“. Бог, твърди Йоан Екзарх, „само като помисли, сътворява веднага неща, които преди това не са съществували“⁸⁹. Екзарх изразява изумлението си от чудната хармония във вселената, от съвършенството, с което небесният творец е създал и организирил земния свят, моретата, реките, хората и животните. В духа на библейския разказ разглежда въпросите за сътворението на света и за ролята на бога и другият изтъкнат старобългарски писател, Климент Охридски, автор на множество похвални и поучителни слова.

В неразривна връзка с монотеистичния възглед за бога — единствен творец и повелител — се изградили и схващанията за произхода и характера на земната власт. Опрени на текстове от каноничните книги, българските църковни писатели от IX—X в. прокарват гледището, че всяка земна власт произлиза от бога. „Царят и болярите са поставени от бога“ — пише изрично Презвитер Козма в своята „Беседа“⁹⁰. Подобно гледище е прокарано и в увода на Еклогата, като по този начин то придобивало не само църковно-религиозна, но и юридическа основа. Изводът бил, че всеки поданик е длъжен безпрекословно да се подчинява на владетеля и на неговите служители, тъй като в противен случай той се противопоставя на божия-

та воля. Робите трябва да слушат своите господари, наставлява читателите си Презвитер Козма, а Климент Охридски определя като едно от главните задължения на истинските християни „да се покоряваме и да се подчиняваме на нашите старейшини“⁹¹. Проповеди и внушения от подобен род имали, разбира се, не само чисто теоретическо значение — те изпълнявали и важни практически функции. Целта била да се утвърдят позициите на съществуващия общественно-политически строй и да се внедри в съзнанието на хората мисълта, че трябва безпрекословно да изпълняват наредбите и законите. В случая църковно-християнската идеология се намирала в подчертана връзка с изградилите се през X—XI в. феодални отношения и служела по същество за тяхното по-нататъшно развитие и укрепване.

Важен дял в системата от официални възгледи бил посветен на въпроса за социалното неравенство и за противоречията между бедни и богати. При обстановката на все по-силно изпъкналите имуществени контрасти този въпрос добивал особена острота и вълнувал живо съзнанието на хората. Това личи от някои пасажии в Беседата на Презвитер Козма, както и от произведенията на други български църковни писатели от IX—X в., като например епископ Константин, Черноризец Петър и др. Поддържа се схващането, че стремжът към трупане на материални блага не бива да се насърчава и че всеки имот е „скоропреходен“. Същевременно обаче се прокарва мисълта, че само по себе си богатството не е зло и греховно и — дори нещо повече — да си богат означава, че си любим на бога, поради което той те е надарил с материално благополучие. За пример се дава известният старозаветен герой Аврам, който според библейския разказ бил един от най-богатите хора, тъй като бил истински праведник и обичан от бога. В един сборник, съставен по нареждане на цар Симеон, се намира интересен въпрос: „Защо Аврам забогатял, а Яков изпитвал нужда от хляб? Нима не бил и той праведен?“⁹² Тук ясно личи убеждението на питащия за тясната връзка между „богат“ и „праведен“, между „снабден с материални блага“ и „божи любимец“. Власт, злато, сребро, пасища и земя, имоти и лозя са нещо добро, стига с тях да не се злоупотребява — това е основният мотив в едно поучително слово на Черноризец Петър. „Не е нещо зло богатството за ония, които умеят добре да си служат с него“ — наставлява своите слушатели в едно поучително слово Константин Преславски. А да се „служи добре“ с богатството значи да не се проявява прекомерна алчност и да се раздава милостиня на бедните и нуждаещите се. Призови за „милосърдие“ и „щед-

рост“ към сиромасите се срещат нееднократно в поучителните слова на епископ Константин и на Климент Охридски. Тези добродетели се смятали особено ценни в общия сбор от качества на истинския християнин и според църковното учение могли да осигурят спасение на душата му и вечно блаженство в отвъдния свят. Подобни схващания не засягали устоите на съществуващия ред и не отричали наличието на имуществено неравенство и социални контрасти. Всичко се свеждало само до една препоръка — богатите да не забравят, че не бива да се злоупотребява с преходните земни блага, и да не пропускат да проявяват милост към бедните.

Интерес предизвикват официалните църковни възгледи във връзка с един друг често задаван въпрос, вълнувал много хора и особено онези, за които земното всекидневие не било твърде привлекателно: защо на този свят има тъги и злощастия, откъде идват греховете, страданията, мъките? Отговорът на въпроса се съдържа в поучителните и похвалните слова на Климент Охридски. Причините за злощастията, тъгите и бедствията трябва да се търсят според старобългарския писател в наличието на първородния грях, в това, че Адам и Ева нарушили заповедта на бога и яли в рая от забранения плод. Прегрешението им станало причина човешкият род да бъде лишен от своето безсмъртие и да бъде изложен на тежки изпитания и мъки на земята.⁹³ Естественият извод, който следва от това обяснение, е, че всички отрицателни страни, съпътстващи живота на човека, не се дължат на несъвършенства в обществената система, а на един изконен грях, за който бог е определил съответно възмездие. Както се вижда, и в този случай църковно-библейските схващания служели за отбиване на нападки и недоволство от съществуващия социален и политически ред и в такъв смисъл съдействували по косвен път за понататъшното развитие и укрепване на феодалните отношения.

В официалната църковна книжнина се съдържат мисли, които имат за цел да докажат силата и задължителността на християнските догми, ритуали и символи. Нееднократно и настойчиво се внушава, че истинският християнин трябва да вярва твърдо в учението за Светата троица и за Исус Христос, възплътил се като богочовек и изпратен на земята, за да помага на хората да намерят правия път; да почита Богородица, апостолите и светците; да очаква с трепет възкресението на мъртвите и Страшния божий съд; да изпълнява строго църковните тайнства /кръщение, причастие, изповед и др./; да посещава редовно храмовете; да пости и да се моли; да отдава дължимата почит към кръста,

иконите, мощите на светците; да спазва празничните дни. Подобни наставления и препоръки били отправяни всекидневно и от църковните амво-ни.⁹⁴ Целта била да се внуши на вярващия, че само ако признава християнската догматика и изпълнява нарежданите предписания, ще спаси душата си и ще заслужи небесното царство. Църковните писатели при това твърдели, че вярващият не би могъл да осъществи тази цел без посредничеството на духовника, който играел роля на свързващо звено между бога и хората и чието задължение било да прави хората истински християни, да се грижи за спасението на душите им. Това схващане за предназначението на свещеника се прокарва в произведенията на българската църковна литература през IX—X в., а и по-късно. Изтъква се също, че не е нужно да се преценява духовникът по делата, а по действията му като изпълнител на определени функции. Подробно е развито това гледище в Беседата на Презвитер Козма. Колкото и да е лош свещеникът, обосновава се старобългарският писател, все пак той е осветен от бога да проповядва и поучава и всеки трябва да го уважава. Не е съществено, че неговите дела са лоши, а е важно, че той е божий служител и проповядва богоугодни неща. За да докаже това свое разбиране, което практически оправдавало разри-ва между думи и дела, характерен за част от църковното съсловие и особено за представителите на висшия клир, Козма се позовава на един текст от Евангелието.⁹⁵

Църковно-феодалната идеология е изобщо многостранна по своя характер система от възгледи и вярвания, в които главна роля играе библейско-християнският светоглед и се чувствава всепронизващото влияние на религиозната догма и на религиозната аргументировка. Същевременно в нея са налице подчертани елементи и на политическа мисъл, които целят да представят господстващия обществен строй като единствено мислим и най-добър; те утвърждават властта на земните господари /царе и боляри/ чрез изтъкване на нейния божествен произход, посочват, че имущественото неравенство е естествено явление и не противоречи на религиозните принципи. Това е една комплексна по същността си идеология, в която се преплитат в неразривна връзка религиозни, социални и политически моменти и която по същество съдействувала за укрепването не само на позициите на православното духовенство, но и на цялата държавнополитическа и обществена уредба, т.е. на изградения се през X—XI в. феодален строй. В този именно смисъл тя по думите на Ф. Енгелс се явявала най-висше обобщение и санкция на този строй.

ОТСЛАБВАНЕ НА БЪЛГАРИЯ И ПОЯВА НА БОГОМИЛСТВОТО 1.

Цар Петър. Вътрешно- и външно-политическа дейност

СКЛЮЧВАНЕ НА МИР С ВИЗАНТИЯ. Цар Симеон завършил земяния си път в един критичен период от отношенията между България и Византия. Големият двубой още не бил завършен — в българската столица трескаво се готвели за завоюването на Цариград. При такава обстановка започнал царуването си Симеоновият син Петър /927—970/.¹ За пръв съветник на новия владетел бил определен неговият вуйчо — боляринът Георги Сурсувул.² Още приживе Симеон отстранил от политическия живот родения през първия му брак син Михаил, когото облякъл в монашеско расо.

Симеоновият наследник на първо време изглеждал наклонен да продължи политическата линия на баща си. Заедно с Георги Сурсувул той навлязъл с войска в Тракия и нападнал някои византийски селища, между които и Виза.³ Веднага след това обаче, и то без да е претърпял никакъв неуспех, новият български владетел заедно с Георги Сурсувул тайно предизвестил византийския император Роман Лакапин, че е готов да започне преговори за мир.

От българска страна бил изпратен да води преговорите един монах на име Калокир, който бил приет от Роман Лакапин в Цариград. По-късно в Месемврия пристигнали двама византийски представители: монахът Теодосий Авука и императорският свещеник Константин Родий. След предварителни преговори пратениците се завърнали обратно в Цариград, придружени от един българин, назован в изворите Стефан. Последвало ново, официално българско пратеничество начело с Георги Сурсувул и двама висши сановници — калу таркан Симеон и самписис Симеон. Скоро пристигнал и българският владетел, посрещнат лично от Роман Лакапин. Във Влахернския дворец бил подписан мирният договор и било сключено брачно споразумение между Петър и внучката на Роман Лакапин Мария, дъщеря на сина му Христофор. На 8 октомври 927 г. в храма „Св. Богородица при Пиги“ /Извора/ било извършено бракосъчетанието от патриарх Теофан. Преименувана символично на Ирина /което на български

значи мир/, внучката на Роман Лакапин заминала за Преслав като българска царица.⁴

Мирният договор, сключен между Византия и България „за 30 години“, предвиждал уреждане на гранични въпроси и размяна на пленници. Изглежда, че сега са били възстановени приблизително границите според договорите от 896 и 904 г. Това предположение почива върху грамотите на Василий II, където се споменава обсеget на църковната юрисдикция по времето на Петър.

От византийска страна на Петър била призната титлата цар на българите. Това, разбира се, не била онази титла, за която мечтал Симеон — цар на българи и ромеи, равностойна на титлата василевс. С признаването на Петър за цар на българите не се нарушавала йерархията на т.нар. семейство на владетелите, сред което византийският император заемал положението на „духовен баща“⁵.

Признаването на Петър за цар, макар и не равен на василевса, поставяло България на по-високо равнище от останалите християнски държави, които поддържали връзки с Цариград. Освен че повдигало международния престиж на българската държава, признаването на България за царство довело и до признаване на нейната църковна независимост: духовният глава на Дръстър бил провъзгласен за патриарх на българската църква.⁷

Причините, довели до острия завои на българската външна политика, трябва да се търсят в общото политическо и икономическо положение на страната по времето на Симеон. Със своите планове да завладее обширни земи и да замести василевса на престола в Цариград той изразявал интересите на онази част от феодалната аристокрация, която настоявала за непримиримо отношение към империята. Безспорно тия „Симеонови първенци“, за които византийските хронисти говорят и по времето на Петър, продължавали да имат влияние и сега, но те не били единствени. Изявили се и други групировки сред болярството, които поддържали старата политическа линия за „процфтяването и зрееенето на страната на българите“ чрез мир с Византия и чрез трупане на богатства по пътя на мирни отношения с нея.⁸ Настъпилата умора вследствие на продължителните войни на Симеон, придружени с териториални загуби на север от Дунава, и разочарованието от неуспешния опит да се превземе Цариград довели до превес на тази именно групировка и подготвили почвата за преориентиране на политиката на новия владетел. Намерението да се поддържат мирни отношения с Византия срещало положителен отзив сред голяма част от населението, уморено от войните. Гладът в началото на Петровото царува-

не, за който говорят хронистите, бил в същност една продължителна стопанска криза с широк обхват.⁹

По времето, когато Петър предприел първия си и единствен поход срещу Византия, външнополитическото положение на българската държава било твърде нестабилно. Още при вестта за Симеоновата смърт хърватите и унгарците започнали военни приготовления срещу България. При тази вътрешнополитическа и международна обстановка Петър много скоро се отказал от войнствените планове на баща си и облягайки се на Сурсувул и на миролюбиво настроените боляри, решил да възобнови приятелските отношения с Византия. А може и самите цариградски управници да са му подали ръка — положение, което византийските придворни хронисти обикновено премълчават.

ВЪТРЕШНИ РАЗМИРИЦИ. Новите управници около Петър не могли да използват благоприятното положение, което българската държава заела на Балканския полуостров след признаването ѝ от страна на империята. Те трябвало да се справят със смутове в страната и с нападения отвън, подклаждани до известна степен от самата Византия. Вътрешните размирици били дело на болярската групировка, която поддържала Симеоновата политическа линия. Тази групировка се обявила против съюза с Византия — това личи от строгата тайна, в която Петър и Георги Сурсувул водили преговорите с империята през 927 г.

Едва изминала година, откакто Петър поел властта, и опозиционно настроените Симеонови боляри устроили заговор, възглавяван от третия Симеонов син — Иван. Заговорът бил разкрит, а предводителят му — хвърлен в тъмница. Последвалите събития показват до каква степен преславският двор се бил обвързал с Цариград.¹⁰ Петър поискал съдействие от Роман Лакапин, за да се справи със заговорниците. Изпратеният от императора пратеник пристигнал в Месемврия под предлог, че ще извърши размяна на пленници. Там именно заловеният Иван му бил предаден и той го отвел в Цариград, където византийските управници успели да го привлекат на своя страна: дали му голям имот в Мала Азия, оженили го за знатна арменка и го включили в кръга на византийската аристокрация. Поведението на този Симеонов син показва колко нестабилно политически е било вече част от българското болярство, сред което жаждата за власт и охотен живот стояла над всичко. Вижда се също и двойствената роля на византийската дипломатия.

Наскоро в България избухнал нов бунт, възглавяван от Михаил, първородния Симеонов син, който се чувствувал онеправдан поради лишаването

Оловен печат на цар Петър. X в. Национален археологически музей — София

нето му от правото да наследи престола. През 930 г. той захвърлил монашеското расо и под негова власт минала областта по Долна Струма. Към бунта се присъединило и част от местното население, вероятно с надежда да получи някакви облаги. Внезапната смърт на Михаил осуетила плановете на въстаниците, които напуснали родните си места и се оттеглили на юг във византийска територия, стигайки до Никополската тема към Артенския залив. Там те живели известно време, занимавайки се с грабежи, докато накрая провинциалната византийска власт ги покорила.¹¹

ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИ ОТНОШЕНИЯ. Едно от първите събития с голямо политическо значение след смъртта на Симеон било откъсването на сръбските земи. Както е известно, в Преслав пребивавал Чеслав, на когото гледали като на човек, обвързан с българския царски двор. Още в началото на Петровото царуване обаче Чеслав избягал от българската столица и с помощта на Византия възстановил властта си над Рашка като васал на империята /927/.¹²

И така клаузите на българо-византийския договор били спазвани привидно, а между Преслав и Цариград се разменяли приветствия според слож-

ния византийски церемониал и на големите празници във византийската столица българските представители били обсипвани с почести. Византия използвала създадените обстоятелства, възстановила някои разрушения в Тракия и осигурила тила си на Балканите, за да може да се справи със своите опасни врагове на изток — арабите. Същевременно обаче тя умело подривала позициите на българската държава в международно отношение.

От друга страна, отвъддунавските български владения престанали да бъдат сигурна защита за териториите на юг от Дунава.¹³ От началото на 30-те години унгарците започнали да нападат и да безпокоят балканските земи. Византийските писатели са отбелязали, както изглежда, само по-значителните и насочени към столицата на империята походи. Знае се с положителност, че унгарците са извършили нападение през 934 г., когато техните отреди стигнали до Цариград. Изпратеният срещу тях патриций Теофан успял да прекрати опустошенията в Тракия и да сключи мир, като срещу много злато откупил пленниците. Не се знае обаче какво е било положението на българските земи, през които минавали унгарските войски — по всяка вероятност те са плячкосвали по пътя си, без да бъдат спрени от българите.¹⁴

Второто унгарско нападение, за което съобщават византийските автори, станало през 943 г. И то било прекратено по дипломатически път: същият патриций Теофан сключил с унгарците мир, който бил спазван в продължение на пет години. Византия и България се задължавали да им плащат данък. По този начин и двете страни временно откупували спокойствието си, както се вижда от една кратка бележка на кремонския епископ Лиудпранд, отнасяща се вероятно към този период.¹⁵

През същата 943 г. намерили твърде сериозни събития на североизток. Срещу Византия се готвел поход от страна на русите. Киевският княз Игор събрал многобройна войска, в която влизали варяги, поляни, кривичи, тиверци и други племена.¹⁶ Походът обаче не се състоял, тъй като стратегът на византийската тема Херсон своевременно предупредил управниците в Цариград. Към неговите предупреждения се прибавила и вест от страна на българския цар, който смятал, че по този начин изпълнява съюзните си задължения към Византия. Той съобщавал, че русите са наели и печенеги, които очевидно трябвало да нападнат по суша. Във византийската столица взели незабавно мерки. До Игор било изпратено пратеничество от видни сановници, които носели скъпи тъкани и злато. Подобни дарове получили и печенегите. При това положение киевският княз се спрял на

Дунава и убедил своите дружини да се върнат, а на печенегите като обезщетение за осуетения поход било позволено да нахлуят за плячка в българските земи. Така за втори път проличало истинското отношение на византийските управници, които, скрити зад решението на киевския княз, охотно пуснали нападатели срещу своя северен съсед въпреки съществуващия мирен договор с него.

В Северна Добруджа, до с. Мирча вода, е намерен каменен надпис, който има отношение към споменатото печенежко нападение. На него се чете следният откъслечен текст: „... срещу гърците... в година 6451 /т.е. 943 — б.а./ ... при Димитър... жупана“¹⁷. Вероятно надписът се намира във връзка с руско-печенежкия поход, насочен срещу Византия /„срещу гърците“/. Самият жупан Димитър, български управител на голяма административна област, както личи от титлата му, може би е имал резиденция в крепостта, където е намерен надписът. Той ще да е организирал отбраната срещу печенежкото нападение. А от самото местонахождение на надписа личи, че съпротивата срещу тия неочаквани нападатели, дотогавашни съюзници на българската държава, е била добре подготвена. Печенегите били отблъснати още в Северна Добруджа и трябвало да се оттеглят.

По същото време унгарските нападения отново започнали да тревожат населението в българските и византийските земи. Наистина мирният период от пет години бил спазен. През този кратък отдых Константин VII Багренородни се опитал да усмири унгарците, привличайки ги към християнството: той покръстил двама от техните вождове, Булсу и Гюла, и изпратил един епископ в Унгария. Но докато Гюла запазил верността си към своя кръстник, Булсу скоро подновил походите срещу Византия. Не е известен точният брой на нашествията между 948 и 958 г., но византийските хронисти съобщават, че те били „чести“¹⁸.

През 955 г. германският крал Отон I нанесъл на унгарците жестоко поражение при р. Лех, след което те изобщо престанали да нападат Средна и Западна Европа и съсредоточили вниманието си само върху балканските земи. Едно унгарско нападение през 958 г. било извършено с такава опустошителна сила, че накарало византийските управници да вземат сериозни мерки. Начело с доместика на ескувитите /императорската гвардия/ Пот Аргир били изпратени срещу тях значителни военни сили не само от Тракия, но и от малоазийските теми Букеларион, Опсикцион и Тракесион.

Икона на Иван Рилски. XIII–XIV в. Национален музей — Рилски манастир

Този път унгарците били отблъснати и се завърнали в страната си. До споразумение не се стигнало.

Четири години по-късно, през 962 г., унгарски отреди отново се явили в Тракия. Сега обаче им било нанесено поражение от стратега на тема Македония /Източна Тракия/ и катепана на Византийския запад /военно-административен началник на европейските владения на империята/. Резултатът бил същият: мир не бил сключен и нахлуванията на унгарците продължили.¹⁹ Византия, заета с отвоюването на остров Крит от арабите, се задоволявала само с временни мерки срещу нашествениците. Подобна политика поставяла преславските управници в неизгодно положение, тъй като българската държава била пряк съсед на Унгария и всички набези се извършвали през нейна територия.

Междувременно в края на 50-те и в началото на 60-те години на X в. в управлението на Византия станали промени, които се отразили и върху развитието на българо-византийските отношения. След преврата, в резултат на който през 944 г. бил свален от власт Роман Лакапин, Константин VII Багренородни поел самостоятелно управлението на империята /до 959 г./. Неговият наследник Роман II царувал само четири години /до 963 г./. След смъртта му за регентка била поставена императрица Теофано, която управлявала от името на малолетните си синове Василий и Константин.²⁰ Това положение наложило да се поднови договорът от 927 г. при условия, които не са известни: може би е бил поставен въпросът за взаимни действия срещу унгарците, както станало при по-късните преговори между Петър и Никифор Фока.

Приблизително по същото време — 965 г. — от българска страна били изпратени представители при германския крал и император на Свещената Римска империя Отон I, който десет години порано бил отблъснал унгарците от западноевропейските земи. Не е известно дали пратеничеството е отишло на Запад със знанието и съгласието на Цариград, където, общо взето, поддържали добри отношения с Германия. Нищо не се знае и за изхода на преговорите: по всичко личи обаче, че споразумение не било постигнато. Византия явно проявявала инертност и българските управници решили да започнат преговори със самите унгарци. Този път пратеничеството имало успех. Бил сключен договор и унгарците се задължили да не нападат българските територии, през които щели да минават на път за Византия. От своя страна българският цар обещал да не помага на византийците срещу тях.²¹

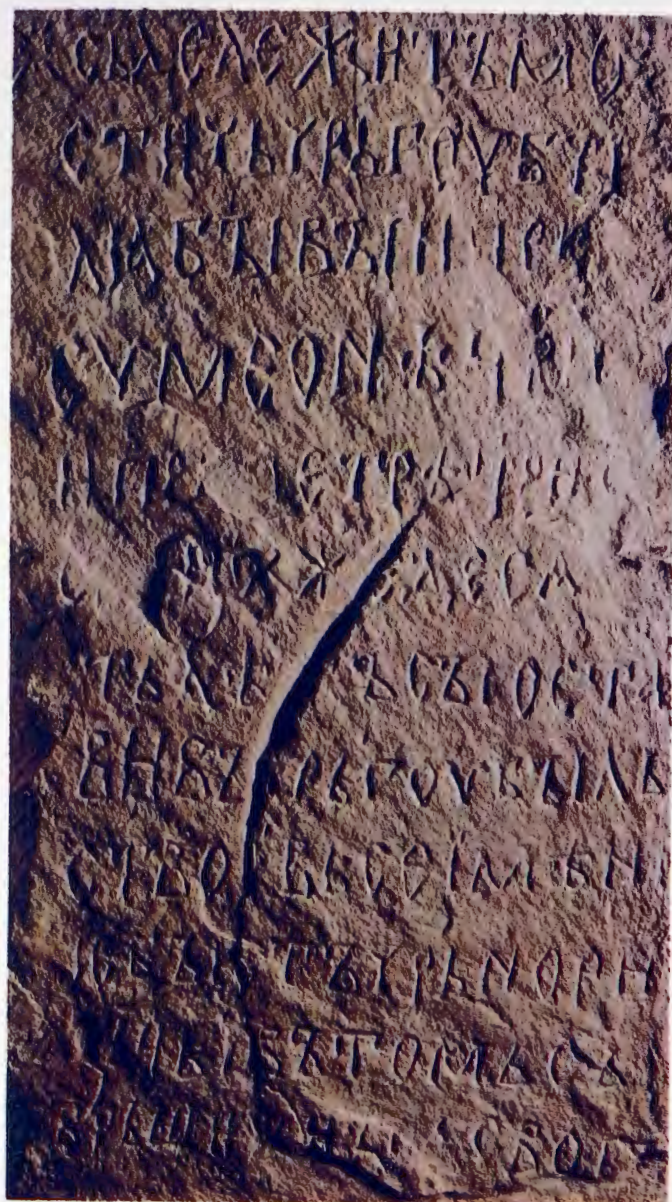
Опитът на Петър да се свърже с една западна сила — Германия, — която била в добри отношения с Византия, не означавал още нарушение на съюза с империята. Договорът с унгарците обаче говори за голям завой в политиката на българските управници. Петър и неговите съветници, изглежда, най-после са си дали сметка, че сближението с Византия не е изгодно за страната и че води до намеса във вътрешните работи на България. Ставало все по-ясно, че дългият период, през който българският цар и обкръжението му следвали провизантийска политика, не само не донесъл вътрешно умиротворение, но раздухал несъгласията между болярските групировки и подсиллил недоволството сред населението. Ролята на Византия се отразила зле и върху отношенията с другите съседни народи. Възможността се унгарска държава използвала бездействието на българските управници, за да направи от българските земи подстъп, от който да напада териториите на империята. Макар унгарците да не навлизали като открити врагове в България, те все пак причинявали с минаването си през нея значителни щети.

Въпреки сключения мирен договор унгарците не били надежден съюзник на България при евентуална война срещу Византия. Не могли да бъдат лоялни съюзници и печенегите. В същност това тюркско племе, разположено в тила на България, било по-скоро съюзник на Византийската империя, който тя могла да използва при определени случаи срещу своя северен съсед.

2. БОГОМИЛСТВО

Към средата на X в. в България се създавала напрегната обстановка и с всеки изминат ден назревали условия за широка изява на набраното недоволство, за борба срещу насилията и несправдите. Напрежението се дължало главно на по-нататъшното развитие на феодалните отношения и на усиляването на властта на светската и църковната аристокрация над зависимите селяни. Обременени с повинности и данъци, селяните негодували срещу своите господари и не могли да се примирят с непрекъснатия гнет. Като допълнителен фактор, който влошавал тяхното положение, действували вътрешните междуособици и честите набези на унгарците.

ОТШЕЛНИЧЕСТВО. Една от формите на протест срещу суровата действителност намирала израз в бягството от света и неговите неправди. Този път бил избран от Иван Рилски, най-известния и популярен отшелник от времето на Петър. Син на бедни родители от с. Скрино, Станке-

Надгробен надпис на чъргубия Мостич, 12-редов /на кирилица/, изсечен върху варовикова плоча в Преслав. X в. Археологически музей – Преслав

Началото на Проложното житие на Иван Рилски в Драгановия миней. Български паметник от XIII в. Григор. 42. Държавна библиотека „В. И. Ленин“ – Москва

димитровско, сблъскал се от дете с неволи и несподоби като наемник-говедар при жесток стопанин, разочарован от земния свят, Иван се оттеглил в непристъпните дебри на Рила, за да се отдаде на съзерцателен и аскетичен живот. Мълвата за чудните подвизи и твърдата вяра на рилския светец събрала около него постепенно голям брой ученици и сподвижници, с чиято помощ той основал едно монашеско общежитие – ядрото на бъдещия го-

лям Рилски манастир.²² Няколко години преди смъртта си /18 август 946 г./ Иван Рилски оставил на своите последователи прочутия си „Завет“²³, в който излагал религиозно-моралното си верую. Главната препоръка, която той отправял към тях, била да презират земните блага, да се пазят от сребролюбието, защото то е корен на всички злини. Същевременно рилският светец ги съветвал да не търсят благоразположението на земни царе и князе и да не се уповават на тях. Давал им наставления да живеят добре и сговорно в монашеското общежитие – да се трудят и да не ядат напразно своя хляб, да съблюдават правата вяра и да поучават сънародниците си в истинското християнство. Още приживе популярността на Иван Рилски била твърде голяма, а след смъртта му легендите за неговия живот се разпространили из

цялата страна и станали извор за написването на няколко жития.²⁴

Независимо от отрицателното си отношение към неправдите, към алчността, сребролюбието и охолния живот на богатите и властниците отшелничеството не могло да засегне сериозно устоите на феодалната власт и да подкопае господстващите социално-политически порядки. Целта на отшелника била да се отдели от „този свят“ и да дири спасение из гори и планини, а не да се бори за премахване на съществуващите неправди. В такъв смисъл проповедите на Иван Рилски и неговата аскетично-съзерцателна дейност не били опасни за господстващата класа и не застрашавали пряко нейните позиции.

ПОЯВА НА БОГОМИЛСТВОТО. ПОП БОГОМИЛ. По същото време, когато рилският светец се бил уединил в планинските дебри, в България се появило богомилството. За разлика от отшелничеството, което проповядвало бягство от света, богомилството се насочило към рязко изобличаване на обществените недъзи и създало условия за много по-силен и остър социален протест.²⁵

Създател на богомилството бил Поп Богомил, за чиято дейност се споменава за пръв път в Беседата на Презвитер Козма: „Случи се в годините на правоверния цар Петър в българската земя да се яви поп на име Богомил, а по-точно казано, Богунемил, който пръв начена да проповядва ерес в българската земя.“²⁶ Няколко сведения за Поп Богомил се съдържат и в известния Борилов синодик от началото на XIII в. Едното от тях гласи: „Анатема на Поп Богомил, който възприе при Петър, българския цар, манихейската ерес и я разпространи в българската земя.“ В друг пасаж на Синодика се отправя проклятие към Поп Богомил и неговия ученик Михаил, както и към последователите му Тодор, Добри, Стефан, Василий и Петър.²⁷

По време на византийското владичество името на Поп Богомил било познато и на византийските духовници. В посланието на цариградския патриарх Козма Ерусалимски /1075–1081/ до митрополита на Лариса /в Тесалия/, съдържащо анатемни срещу богомилски възгледи, се проклина самият Поп Богомил, който „възприе по времето на царя на българите Петър манихейската ерес и я разся по цяла България“²⁸. За Поп Богомил се споменава и в един гръцки препис на Византийския синодик от XIII в., където се чете, че той разпространил по времето на цар Петър ереста „във всеки град и област“²⁹.

За Поп Богомил и неговата дейност се говори и в списъци на забранени книги, изготвени на руска почва през XV–XVI в.³⁰ Общо взето, дан-

ните за живота и дейността на този български свещеник са доста оскъдни, но според изворите може да се твърди със сигурност, че той е бил първият разпространител на богомилското учение и че е оставил след себе си много последователи. Вероятно по негово име привържениците му били наречени богомили. За пръв път това название се среща в паметници от XI в., а през следващите столетия то получило още по-голямо разпространение. В паметници от XI–XIV в. последователите на богомилското учение са наречени още фундагигити /торбеши/, бабуни, масалиани, манихеи, патарени, кудугери.

Въпросът за първоначалния център на богомилското учение не е напълно изяснен. Ако се съди от едно сравнително късно известие в т.нар. Сръбски синодик, съставен през 1221 г., новата ерес възникнала в Тракия /по това време носеща името Македония/, и то по-точно в Пловдив и в околните селища: *нже во Македонїи болгарскїи въ Фланпопѣхъ и окрестъ възникши ересъ богомїловъ*.³¹ Това сведение заслужава внимание, като се има пред вид, че в Пловдивската област още през втората половина на VIII в. били заселени известен брой павликяни-дуалисти, а по времето на византийския император Йоан Цимисхи /969–976/ тяхното число нараснало още повече. Между учението на павликяните и учението на богомилите съществувало голямо сходство.

В скоро време проповедите на Поп Богомил намерили почва за разпространение не само в Тракия, но и в други краища на страната. Сведения на писмени извори и топонимични данни сочат, че от края на X и началото на XI в. богомилството обхванало и югозападните български предели /Македония/, както и земите на север от Стара планина. Широкото разпространение на ереста предизвикало тревога сред представителите както на църквата, така и на светската власт. Сам цар Петър отправил специално писмо до цариградския патриарх Теофилакт, за да се посъветва с него как да постъпи с новопоявилите се еретици и какви наказания да им налага. Писмото на Петър не е запазено. Известен е само отговорът на патриарха, в който са дадени подробни указания по въпросите, интересували българския владетел.³²

На богомилската опасност откликнала живо и православната църква. Наскоро след смъртта на Петър, вероятно през 971 г., Презвитер Козма съставил своята „Беседа против богомилите“, в която излагал отделни страни от тяхното учение и ги подлагал на опровержения и анатемни. Независимо от подчертания субективизъм писмото на патриарх Теофилакт и Беседата на Презвитер Козма са безспорно твърде важни извори за началния

стадий на богомилството в България. За съжаление обаче те не разкриват с пълнота възгледите на богомилите, нито пък предлагат материал за организацията на техните братства. Поради това наложително е да бъдат привлечени източници и от по-късно време /XI–XII в./, за да се допълнят някои липсващи у патриарх Теофилакт и у Козма известия. От тия източници заслужават внимание едно послание на византийския монах Евтимий от Акмония /в Мала Азия/, писано през първата половина на XI в.,³³ т.нар. „Догматическо всеоръжие“ /*Panoplia dogmatica*/ на византийския теолог Евтимий Зигавин от началото на XII в.³⁴ и Синодикът на цар Борил от 1211 г.³⁵ Наред с тези противобогомилски съчинения данни за новата ерес съдържат и две творби с богомилски произход: „Йоаново евангелие“, известно още и като „Тайна книга“, съставено през XII в.,³⁶ и т.нар. Катарски требник;³⁷ в тях са запазени интересни сведения за организацията на богомилските братства.

СЪЩНОСТ НА БОГОМИЛСТВОТО. Богомилството било социално учение и движение, насочено против феодалния гнет и господстващата класа. То било облечено в религиозна форма и представлявало „ерес“, т.е. отклонение от православната догма и от църковно-феодалната идеология. Църквата през средновековната епоха давала, както е известно, „най-висше обобщение и санкция на съществуващия феодален строй“. Поради това именно „всеобщите нападки срещу феодализма и преди всичко нападите срещу църквата, всички революционни, социални и политически учения трябвало да бъдат едновременно и богословски ереси“³⁸.

Ядрото на богомилското учение се образувало от неговата космогония, христология и есхатология, т.е. от разказите за сътворението на вселената и човека, за идването на Исус Христос на земята, за завършека на света и за крайната съдба на човешкия род. В основни линии богомилите се придържали към библейското схващане и проповядвали, че първоначален създател на вселената е добрият бог, който царува на седмото небе, заобиколен от верните си служители — ангели. В противовес на официалната християнска догма, която твърдяла, че не само при създаването на света, но и впоследствие бог е останал единствен творчески дух и единствен повелител, богомилите развивали възгледа, че наред с бога като допълнителен и вторичен създател е започнал да действа още един творец — Самаил /Сатанаил, Сатана, Дявол/. Той бил според учението на богомилите най-големият син на бога и пръв негов помощник. Воден от чувство на завист, Самаил решил да сваля своя баща

от престола и да заеме неговото място. Той започнал да търси привърженици сред ангелите, като обещавал, че ще им създаде по-добро царство и ще им намали данъците, които те плащали на бога. Самаил запитал, разказва се в Йоановото евангелие, първия ангел, когото искал да привлече на своя страна: „Ти колко дължиш на своя господар?“ На отговора му, че дължи „сто мери пшеница“, Самаил отвърнал: „Вземи перо и чернило и пиши шестдесет.“ На втория ангел, който плащал на бога „сто делви масло“, той намалил данъка наполовина. „И така — приключва своя разказ неизвестният съставител на Йоановото евангелие — Самаил все така говореше дори до петото небе и съблазняваше ангелите на невидимия отец.“³⁹

Опитът за бунт срещу бога, замислен от неговия син, останал безуспешен. Намеренията на Самаил били разкрити и той, както се разказва по-нататък в богомилската космогония, бил изхвърлен на земята заедно с отцепилите се ангели. Превърнал се от добър дух в зъл творец, падналият заговорник започнал да преустройва земната твърд, която дотогава била неуредена и пуста. Той създал видимото небе, моретата, реките, растенията, животните и накрая направил и човека от кал. Напразни останали обаче усилията на дявола да вдъхне душа на сътвореното от него човешко тяло. Принуден бил да моли бога да му помогне и бог именно одушевил безжизненото тяло на Адам. По същия начин била сътворена и Ева — тялото направил дяволът, а душата вдъхнал бог. И както Адам заблестял със своята божествена душа, така и Ева „заблестяла със същия блясък“⁴⁰. Така прочее според богомилското учение човекът се оказал създание на две творчески сили — на злия дявол и на добрия бог.⁴¹

След създаването на видимия свят Сатанаил станал господар на цялото човечество и на всички земни царства. Бог, разказвали богомилите, се смилил над хората, над които властвувал злият дявол, и изпратил втория си син, Исус Христос, за да се пребори с него и да сложи край на тиранията му. В същност, твърдели те, Исус бил само божие то слово /*λόγος*/, но привидно се родил като човек, живял, действувал и умрял привидно на кръста. Опитът да разгроми дявола останал безуспешен и след привидната си смърт и възкресение Христос се завърнал отново при своя баща на

стр. 378/379

Анатемия против богомилите и славословия за царе. Синодик на цар Борил /Дринов препис/, л. 200а–201. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

[illegible]

[illegible]

небето. Борбата срещу дявола обаче щяла да продължи, Христос наново щял да се върне на земята и при това негово идване /Второ пришествие/ злата сила щяла да бъде вече окончателно разгромена. Заедно със своите привърженици дяволът щял да бъде хвърлен в ада, а праведниците, които се били борили срещу него и не се били поддали на изкушенията му, щели да се отправят към рая за „вечно блаженство“. С този оптимистичен край, завършващ с победата на доброто начало и с възстановяване на неоспорваното господство на бога над цялата вселена, приключвал есхатологичният разказ на богомилите, съдържащ се в главния им апокриф — Иоановото евангелие.⁴²

Дуалистичният светоглед, присъщ на богомилските космогонични, христологични и есхатологични възгледи, се заменял, както се вижда, в крайна сметка с идеята за монотеистичното начало, проповядвана и от православната религия. Утвърждаването на това начало обаче богомилите виждали едва след Второто пришествие и Страшния съд за разлика от официалната християнска догма, която твърдяла, че то е господствувало още от момента на създаването на невидимия и видимия свят, без да бъде нарушавано някога.

В основата на богомилския дуализъм лежали определени социални предпоставки и той бил плод на конкретната действителност в средновековна България през X в. Дуалистичният светоглед отразявал настроенията главно на селяните, изразяващи по този начин недоволството си от съществуващия ред, от произволите, насилията и бедствията, които ги преследвали. Изправени пред една не особено радостна действителност, селянинът и градският бедняк не могли да се съгласят с произнасяните от църковните амвони проповеди, че светът е дело на добрия бог и че той е поставил земните властници. По-разбираемо и по-оправдано изглеждало обяснението, че на земята господства зла сила и че царете и болярите са нейни служители. В своята Беседа Презвитер Козма отбелязва, че бил чувал мнозина да се запитват: „Защо бог е оставил дявола да напада хората?“⁴³ Този въпрос свидетелствува за разколебаване на вярата във всемогъществото на „небесния отец“ сред определени среди и за склонността на някои да допуснат, че в земния свят се разпорежда главно сатаната. Дуалистичните възгледи били подхранвани от самите условия сред българското общество през X в. и тях именно възприело и поднесло богомилството като свое верую, близко и приемливо за настроенията на угнетяваните слоеве и преди всичко на селяните. Че богомилството е

било идеология с предимно селска окраска, личи от разказа за заговора на Сатанаил срещу бога. За да спечели ангелите на своя страна, той им обещавал данъчни облекчения, т.е. обещавал им да ги освободи от най-тежкото бреме от гледна точка на селския труженик.

Обстоятелството, че дуалистичните схващания на богомилите отразявали обществените противоречия и конкретната действителност в България през X в., не означава, разбира се, че те са били напълно оригинални по характер и че при тяхното формиране Поп Богомил и неговите последователи не са се ползували от някои примери и образци от предишни социално-религиозни учения. Анализът на космогонията, христологията и есхатологията на богомилите установява, че те в много отношения са следвали и възприели вече готови форми от по-стари ереси. Чувствува се преди всичко влиянието на дуалистичното учение на павликяните, което през VIII–IX в. било силно разпространено на територията на Византийската империя, откъдето проникнало и в България. Друго учение, което повлияло до известна степен при формирането на богомилския дуализъм, било учението на масалианите. Масалианството получило голямо разпространение главно из манастирите на Византия и неговите привърженици проповядвали, че душата на човека е обременена с грехове още от раждането и че в нея обитават зли демони.⁴⁴ Важен източник за изграждане на богомилската дуалистична космогония бил и твърде популярният в библейската митология разказ за „падналият ангел“ /Луцифер/, наказан от бога заради неговите отстъпнически замисли. Този разказ бил добре познат в създадената и разпространявана в България след покръстването църковна литература.⁴⁵ Познавал го е несъмнено и Поп Богомил, който бил един от начетените духовници на своето време.

Богомилският дуализъм бил главното ядро, чрез което богомилите обосновавали религиозните, социалните и етичните си схващания. Втора основа, върху която те се опирали, били новозаветните съчинения /четирите евангелия, Писанията на апостол Павел и Деянията на апостолите/. Оттам привържениците на Поп Богомил черпели главните си аргументи за борба срещу своите противници, като твърдели, че се стремят да възстановят първоначалната и чиста християнска вяра и че са най-добри и последователни християни.

Главният удар на богомилската проповед се насочвал срещу църквата и нейната идеология. В противовес на разпространяваното гледище, че представителите на църковния клир са божии служители, без чиято намеса християнинът не може

да спаси душата си, богомилите твърдели, че църквата се намира под господството на злата сила и че църковното съсловие е излишно. „За какво е изобщо свещеникът, той не е нужен“ — заявявали те пред своите слушатели и съмишленици.⁴⁶ Особено остри били нападите срещу митрополитите и епископите, които богомилите обвинявали, че са се отклонили от принципите на евангелското християнство и че водят недостоеен живот. „Епископът — цитирали те думите на апостол Павел — трябва да бъде непорочен, мъж на една жена, трезвен, честен, целомъдрен, гостолюбив и поучителен, не пакостен, кротък, не крамолник, не златолюбец, добър уредник на своя дом. Ние не виждаме обаче да сте такива.“⁴⁷ В тази критика прозира ясно схващането на богомилите, че не бива да се прави разлика между думи и дела и че само заради своите функции на божии служители свещеникът не може да е уважаван и зачитан, ако неговият начин на живот и неговите постъпки не са изпълнени с християнски добродетели. Това становище било пряко противоположно на официалното гледище, че духовникът, дори и да е лош, все пак е необходим посредник между бога и хората и трябва при всички случаи да му се оказва почит.

Отричайки официалната църква като цяло, богомилите не признавали решенията на вселенските и местните събори, както и мненията и мислите на изтъкнати църковни богослови /Василий Велики, Йоан Златоуст и др./. Отрицателно се отнасяли те и към различните църковни обреди и символи /причастие, кръщение, изповед, църковен брак, икони, кръст, мощи и др./. Отричали мита за възкресението на мъртвите и вярата в „чудеса“, не признавали Богородица, проповядвали, че не бива да се посещават храмовете и да се слуша изнасяната там литургия, и пр. В много случаи тяхното враждебно гледище се опирало на дуалистичния им светоглед, т.е. на схващането, че земният свят и материята са творба на злото. Така например те отхвърляли кръщението, тъй като според тях Йоан Кръстител бил служител на сатаната.⁴⁸ За причастието казвали, че е жертвоприношение в полза на демоните. Кръстът бил оръдие на дявола.⁴⁹ Учили, че в храмовете живеели „демони“ и че те вършели „чудеса“ с мощите на светците, за да мамат лековерните хора, и пр.⁵⁰

Едновременно с доводите, извлечени от дуалистичните разбирания, богомилите отхвърляли църковните обреди и символи с такива аргументи, които издават наличието на един необичайно трезв за времето си светоглед, изпълнен с рационалистични елементи. Така например за кръщението те отбелязвали, че то не е нищо друго освен обикновена вода и масло, в които няма нищо свя-

то. Причастието било само хляб и вино, а не кръв и тяло на Исус Христос, както гласяла официалната догма.⁵¹ Храмовете наричали „прости сгради“, а за Богородица твърдели, че е жена като всички други.⁵² За мощите на светците казвали, че са само кости на мъртвци подобно на костите на умрели животни.⁵³ За кръста богомилите проповядвали, че е обикновено дърво.⁵⁴ Нелогично е, аргументирали се те, царят да почита вещ, с която е бил измъчван и убит синът му. За чудесата на Исус Христос, споменавани в Евангелието, твърдели, че са само „приказки“ и „басни“⁵⁵ и че в действителност не били ставали. Не приемали и мита за възкресението на хората, като казвали, че тялото на човека, заровено в земята, се превръща в прах и от него не остава нищо.⁵⁶

Тези рационалистични елементи в учението на богомилите се намирали в рязко противоречие с господстващите представи за задължителната и абсолютна сила на църковните догми, обреди и символи. На пропитите с мистичен дух църковни проповеди богомилите се противопоставяли с критични доводи, основани на логика и здрав разум.⁵⁷ В това отношение богомилството било напълно оригинално. Доводите за отричане на църковните догми и обреди не се срещали в предишните еретически учения и били плод на творческата мисъл на Поп Богомил и неговите последователи. Те отразявали изобщо един по-трезв и здрав начин на мислене на хора, които не проявявали склонност да вярват сляпо в проповядваното от духовниците и от официалната каноническа литература.

Едновременно с нападите си срещу църката и нейните обреди и символи богомилите отправяли резки обвинения и срещу представителите на светската власт. Най-добре е отразена тяхната проповед против земните власти в един пасаж от Беседата на Презвитер Козма: „Еретиците хулят богатите, учат своите да не се подчиняват на господарите си, ненавиждат царя. Ругаят старейшините, мислят, че са омразни на бога ония, които работят на царя, и заповядват на всеки роб да не работи на своя господар.“⁵⁸

Както се вижда, става дума за възгледи, в които проличавало враждебно отношение спрямо господстващата феодална класа в лицето на главния неин представител — царя. Проповедите на богомилите отразявали в случая остро недоволство на угнетяваните слоеве в България от съществуващия обществен ред и от все по-силно разрастващите се форми на феодална експлоатация. Особено характерна е тяхната забрана „робите да не работят на господарите си“. Тук е намерил израз протестът срещу повинностите и тежобите,

които лежали като тежко бреме върху селското население и срещу които се изливало с най-голяма сила набраното негодувание. Тук много ясно изпъквали социалният и антифеодалният характер на богомилството и неговата роля на масово движение, което увличало угнетяваните слоеве в българското общество през средата на Х в.

Борбата срещу „властниците“ била неразривно свързана с борбата срещу „богатите“, срещу щедро снабдените с материални блага. Еретиците, както отбелязва Козма, хулили богатите, а според византийския писател Евтимий Зигавин те проповядвали пред своите съмишленици, че „полесно камила ще мине през иглени уши, отколкото богат да влезе в рая“⁵⁹. В противовес на официалното църковно гледище, че богатият е божи любимец и поради това е отрупан с материални блага, богомилите твърдели, че богатството иде от Мамона, т.е. от злата сила.⁶⁰ Враждебното отношение на богомилите към богатството имало своя първообраз в предишни социално-религиозни учения /манихейството, масалианството, евстатрианството и др./ и било характерно изобщо за всички селско-плебейски ереси през средновековната епоха. В случая то се обуславяло от конкретната действителност в средновековна България през Х в. и изразявало недоволството на бедните слоеве срещу разкошния и охолан живот, воден от представителите на аристокрацията и по-специално от висшия клир, за което говори и Презвитер Козма в своята Беседа.

Под влияние на богомилските проповеди, че царе, боляри, висши духовници и богати хора са служители на „злата сила“, особена популярност добили в средновековна България апокрифните съчинения, в които се предричало след Второто пришествие най-тежка участ за представителите на светската власт и на църквата.⁶¹ Така например в апокрифния Йоанов апокалипсис, разпространен в България през XII–XIII в., се говори, че в деня на Страшния съд царете и патриарсите ще загинат като добитък, ще се разплачат като деца и ще бъдат хвърлени в кладенци със седем врати. Незавидна съдба е определена за властниците и алчните богаташи и в твърде разпространения през Средновековието апокриф „Ходене на Богородица по мъките“. Напротив, за „бедните“ и „смирните“ се чертаят най-светли перспективи. В главния богомилски апокриф — Йоановото евангелие — се казва, че след повторното идване на Исус

Христос и след Страшния съд те ще отидат незабавно в рая, където „не ще имат вече ни глад, ни жажда, нито ще ги жари слънчев пек или друга горещина“⁶².

В кръга на социално-нравствените възгледи на богомилите особено внимание заслужават схващанията им относно убийството и кръвопролитията. Отнемането на човешкия живот било според тях едно от най-грозните престъпления, извършено за пръв път от Каин, който погубил брат си Авел. Грех било при това да се убиват не само хора, но и животни. Проповядвайки против убийството, богомилите се обявявали и против войните като най-голямо зло и отправяли остри нападки срещу църквата, с чиято благословия започвали военни походи и сражения. Тези възгледи на богомилите водели началото си от предишни социално-религиозни учения и главно от манихейството, което рязко се противопоставяло на проливането на кръв. Същевременно в тях намерили отражение конкретните условия в България през Х в. и протестът на обикновения човек, който страдал много от честите войни, нашествия и вътрешни междусобици, характерни за времето на Симеон и неговия приемник Петър. И в този случай богомилството било свързано тясно със съвременната

Противобогомилски надпис върху каменен блок, съставен от монаха Ананий. Намерен през 1947 г. в стария Ескус /дн. с. Гиген, Плевенски окръг/. Х в. Национален археологически музей — София

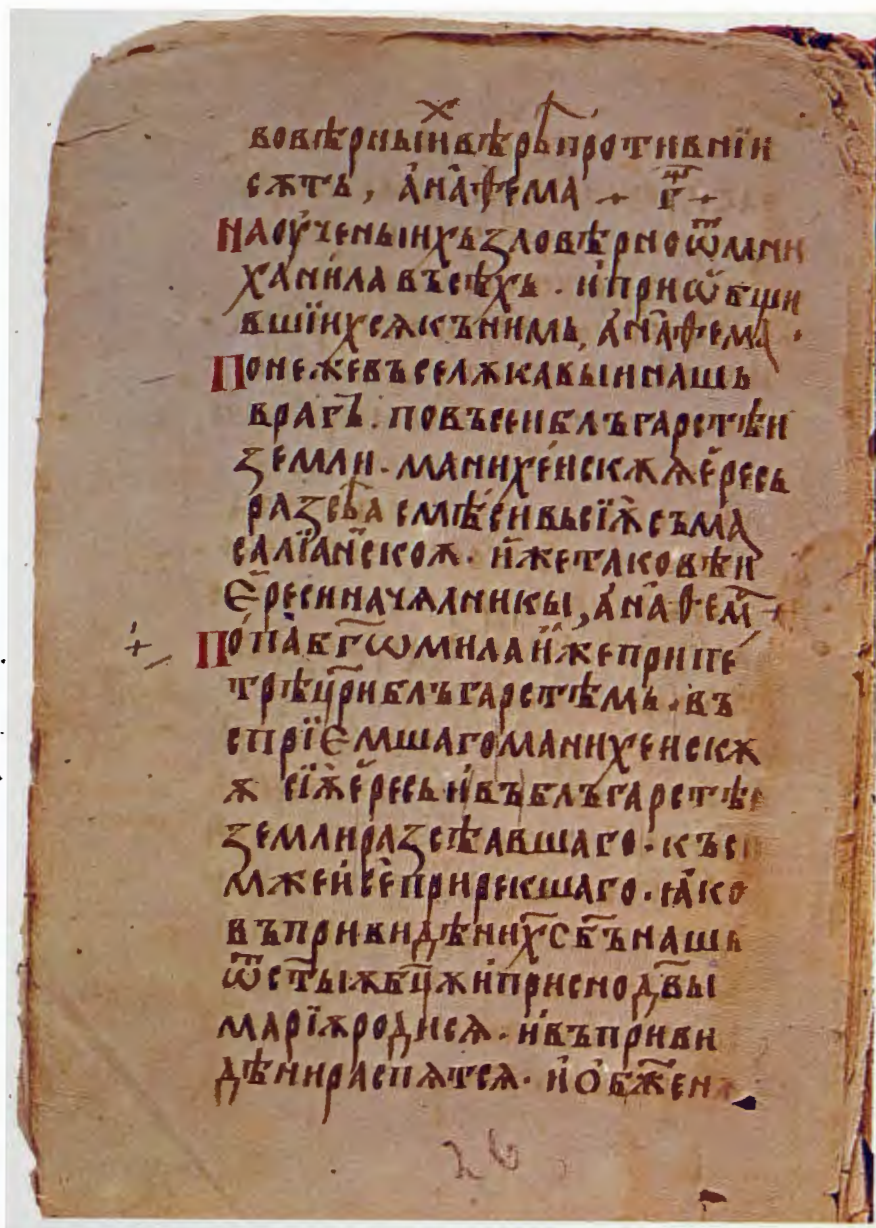
му действителност, давайки израз чрез своите проповеди на един особено жизнен и дълбоко вълнуващ съзнанието на хората проблем.

Религиозно-социалните възгледи на богомилите, взети в своята цялост, представлявали по същество рязка опозиция на господстващата през разглеждания период официална система от възгледи и вярвания, разпространявани предимно от представителите на църквата. Водела се борба между две идеологии — едната на господстващата класа, другата на угнетените слоеве в българското общество предимно из средата на селяните. И двете идеологии били комплексни по своя характер, като наред със силно доминиращата религиозна струя в тях се съдържали и елементи от социално и политическо естество. Докато официалната идеология била предназначена за укрепване позициите на феодалната власт, проповедите на богомилите подкопавали нейните устои. В това именно се изразявала основната обществена функция на появилата се през царуването на Петър богомилска ерес.

КАТЕГОРИИ БОГОМИЛИ. Богомилите се делили на няколко групи.⁶³ Начело стояли т.нар. „свършени“ /τελειοι във византийските паметници, perfecti в латинските/. Те били най-добрите

познавачи на учението /на неговата космогония, христология и есхатология/ и същевременно главните му разпространители и организатори. Животът на „свършените“ се намирал в пълно съответствие с проповядваните религиозно-дуалистични и социални възгледи и по-специално със схващането, че човек е съчетание от греховно тяло, сътворено от злата сила, и добра душа, вдъхната от бога. Оттам идвал изводът, че всеки, който иска да се спаси, трябва да живее „духовно“, като потиска поривите на плътта. В изпълнение на този аскетичен морал „свършените“ не се женели, отказвали се от всякаква собственост, водели скромен и умерен живот, не ядели месо, не пиели вино, избягвали шумни веселби, обличали се в тъмни одежди подобно на монасите.⁶⁴ Единственото им занимание било с Евангелието в ръка да проповядват своето учение, да поучават слушателите и привържениците си да спазват християнския морал — да не вършат прелюбодеяния и убийства, да бъдат кротки и сдържани, да не лъжат, да не се гневят и пр. В етическите принципи на „свършените“ прозирали характерните за раннохристиянската литература тенденции за любов към ближния, несъпротива на злото, смирение и пр.

Анатеми против поп Богомил и неговите последователи. Синодик на цар Борил /Палаузов препис/. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

Изображение на поп еретик. Миниатюра. Хлудовска сбирка № 10. Държавен исторически музей — Москва

Наред със „свършените“, които служели за пример със своята висока нравственост и с големите си богословски познания, имало още две категории богомили — „вярващи“ и „слушатели“. „Вярващите“ били приети вече в богомилските братства и имали право да участвуват в извършваните там обреди. Били задължени да спазват известни религиозно-морални правила, да постанят в определени дни, да се молят често и пр. Строгий аскетичен морал за тях обаче не бил задъл-

жителен. Те могли да се женят, да притежават собственост, да се занимават с всекидневните си работи — с една дума, да живеят като обикновени хора. Що се отнася до „слушателите“, те не участвували в религиозните обреди на богомилските братства и от тях не се изисквал никакъв особен начин на живот.⁶⁵

Деленето на богомилите на три групи означава, че като цяло богомилството не представлявало единно явление. В действителност имало отделни групи „еретици“, които се намирали на различна степен по отношение на усвояването на учението и същевременно се отличавали помежду си по начин на живот и по поведение. Чисти теоретици и последователни изпълнители на проповядваните религиозно-етични норми били само „свършените“, докато останалите две групи и особено „слушателите“ се намирали на значително по-ниска степен от гледна точка на възприемане и следване принципите на богомилското учение. Съответно с това могат да се установят съществени отлики между едните и другите. Така например, докато строгият аскетичен морал бил спазван изцяло от „свършените“, „вярващите“ и „слушателите“ се женили, ядели месо, пиели вино, придобивали имоти и пр. Интересни различия се наблюдават и по отношение на етичните схващания и начин на поведение. Докато „свършените“ разпространявали в духа на евангелското християнство идеи за несъпротива на злото, за отказ от земни блага, за търпение и пр., техните обикновени последователи невинаги били склонни да изпълняват подобни изисквания. Напротив, както личи от историята на богомилското движение в българските земи, привържениците на това учение, в мнозинството си селяни или градски бедняци, не се въздържаха да вдигат оръжие срещу противниците си, проявявали стремеж към спечелване и запазване на материални блага, към намаление на данъчни тежести и т.н. Това се вижда от примери от по-късно време.⁶⁶ Изобщо между богомилската идеология, разпространявана и следвана в своя чист вид от „свършените“, и нейното отражение сред по-широки кръгове от населението в средновековна България няма пълно съответствие. Налице са противоречия, които се хвърлят на очи и които могат да бъдат означени като противоречия между догма и действителност, между теоретически построения и тяхното пречупване при условията на реалния живот. За обикновения привърженик на богомилството не било така съществено да изучи из основи еретическото верую с всичките му подробности, нито пък било приемливо да живее като аскет и да се примирява с несподобите на живота, с насилията и произволите.

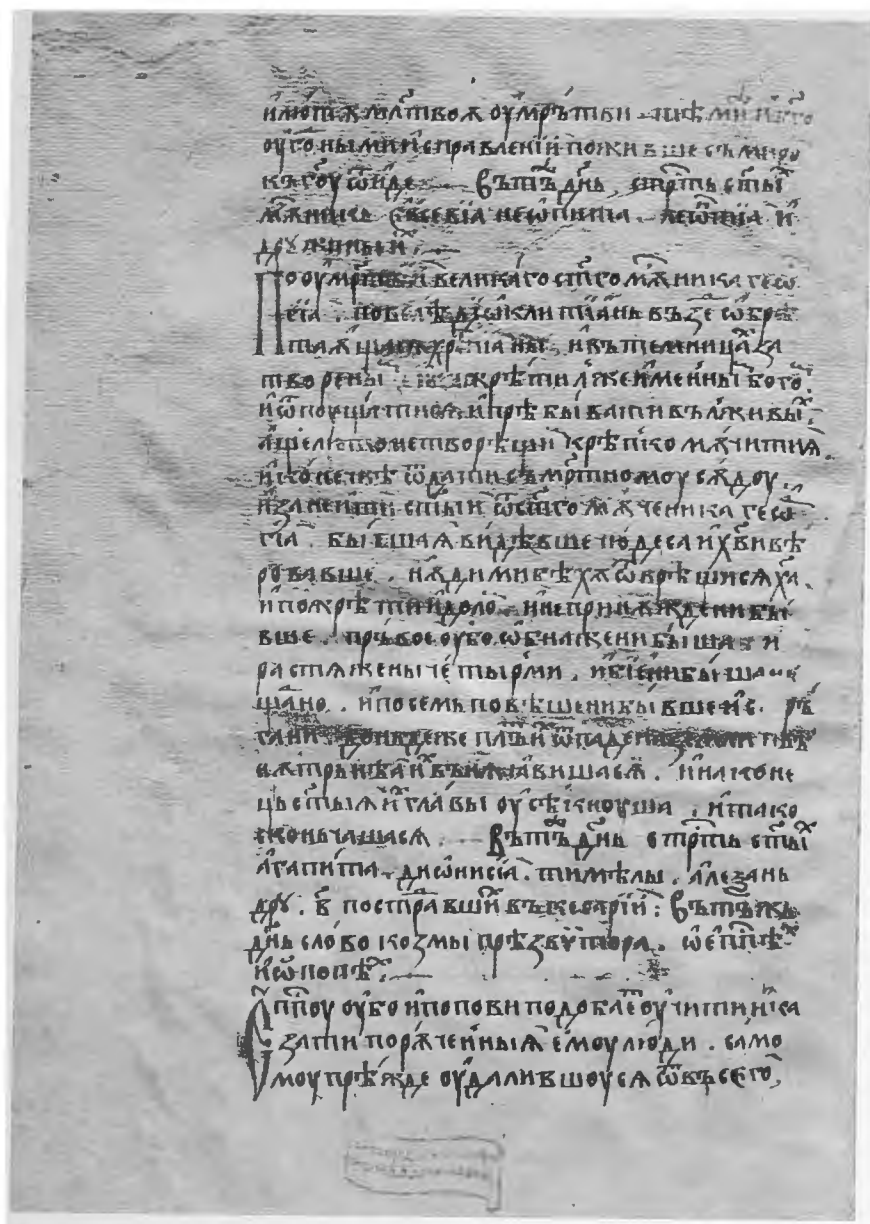

По-силно действаща върху него била опозиционната струя, която излъчвали богомилските проповеди и която му давала подтик за борба срещу феодалния гнет, срещу социалните неправди, срещу вътрешните и външните потисници.

Противниците на богомилството виждали ясно съществуващите различия между отделните категории богомили и разбирали, че „пълният еретик“ е „свършеният“ богомил, т.е. този, който проповядвал и внедрявал новата и противна на официалната църква идеология. За трите групи „еретици“ говори още патриарх Теофилакт в своето писмо до цар Петър. Според него първите проповядвали „чужди на църквата догми“, вторите „били заблудени от първите и били подведени от тях не поради своята порочност, а поради своята простота и глупостта“, а третите „нито се поуча-

вали, нито се учили и не са претърпели или извършили нещо в духа на техните /еретическите — б.а./ гнусни нрави“⁶⁷. Съобразно с тази категоризация на три групи Теофилакт съветва българския владетел да се предвидят различни по характер наказания и мерки за връщане на еретиците в лоното на православието.

ОРГАНИЗАЦИЯ НА БОГОМИЛИТЕ. Важен въпрос, свързан с началната история на богомилството в България, е въпросът за организационните форми, приети от ръководителите и привържениците на това значително социално-религиозно учение и движение. Богомилите наистина отхвърляли официалния църковен институт и неговите представители. Същевременно обаче те не били изобщо против каквато и да е организация на религиозния живот, а смятали, че тя трябва да бъ-

Слово за епископите и попове от Беседата на Презвитер Козма. Рък. 917, л. 2—3. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

де в съответствие с принципите на първоначалното християнство. Идеал за богомилите били раннохристиянските общини, за които става дума в Посланията на апостол Павел и в Деянията на апостолите и които те се стремели да пресъздадат дотолкова, доколкото било възможно при условията на постоянните гонения и преследвания от страна на светската и на църковната власт.

Поради липса на данни трудно може да се отговори на въпроса, дали през Х в. Поп Богомил и неговите последователи са били създали вече свои общини /братства/ и какво е било тяхното

устройство. Трябва да се предполага, че някаква организация вече е съществувала, за което указва споменатото в писмото на патриарх Теофилакт разделение на богомилите на три категории. Сигурно е също така, че начело на всички богомили е стоял един общ ръководител, когото те следвали и слушали като главен наставник и организатор. Такаъв общ ръководител по време на Петровото управление бил самият Поп Богомил, а след смъртта му го наследил неговият ученик Михаил.⁶⁸

Около главния проповедник и ръководител се групирани неговите ученици, които били наричани по примера на учениците на Исус Христос „апостоли“. Те произхождали из средата на „свършените“, които се занимавали изключително с проповедническа и организационна дейност и които пътували постоянно от място на място, за да разпространяват своите възгледи. Тъй като „апостолите“ нямали нито време, нито възможност да се грижат за всекидневните си житейски потребности, те били снабдявани с храна и им бил осигуряван подслон от страна на техните последователи. Това личи ясно от някои данни в Беседата на Презвитер Козма, както и от сведенията в по-късни извори /XII—XIII в./.⁶⁹

Благодарение на дейността на богомилските проповедници учението им печелело все по-широка почва, в резултат на което през XI—XII в. се създали голям брой религиозни богомилски братства /общини/ из различни краища на българските земи, а също така и в съседни на България страни /Византия, Сърбия, Босна/, където идеите на богомилите по това време намерили добър прием.⁷⁰ Всяка богомилска община имала свой главен ръководител, наричан деец /дядо, старейшина/, комуто помагали няколко сътрудници.

В съгласие с евангелските принципи религиознообредният живот в богомилските братства бил твърде опростен. Богомилите били противници на материалните, на външните страни на религията, на разкоша и блясъка на църковната обстановка, на пъстрите одежди на духовниците, на многошумната литургия. Те практикували четири основни обряда. Първият бил общото молитвено събрание, където се произнасяла молитвата „Отче наш“ и се четели текстове от Йоановото евангелие. Вторият обред се състоял във взаимната изповед на членовете на братствата, на която се опрощавали греховете на отделни лица. За него споменава Презвитер Козма в своята Беседа.⁷¹

Останалите два обряда били свързани с преминаването на богомилите от една категория в друга, т.е. от „слушател“ във „вярващ“ и от „вярващ“ в „свършен“. За първия обред твърде по-

дробни сведения има в „Догматическо всеоръжие“ на Евтимий Зигавин. Както се вижда, „слушателят“ бил длъжен да мине през предварителна подготовка и да докаже, че е готов да води по-въздържан и скромен живот в духа на религиозно-етичните изисквания на учението. След подготовката той бил приеман в кръга на „вярващите“ и имал право да участва в религиозния живот.⁷² Много по-сложен и труден бил начинът на преминаване на „вярващ“ в „свършен“. Преминаването ставало след продължителен период, през който кандидатът трябвало да се въведе постепенно в суров и аскетичен живот, съобразен напълно с дуалистичните разбирания, че тялото е от злото начало и само душата идва от бога. Той трябвало да се моли по седем пъти през нощта и през деня, да се облича само с една риза, да се раздели с жена и със семейство. Същевременно кандидатът бил въвеждан все по-пълно в догмите на богомилското учение, запознаван бил подробно с космогонията и есхатологията, с алегоричните тълкувания на Евангелието, предназначени за доказване правотата на богомилските възгледи, и пр. И ако подготовката докажала неговото твърдо решение да бъде последователен докрай, следвал един последен и тържествен ритуал за приемането му в кръга на „свършените“. По същество този ритуал представлявал нещо като „второ кръщение“, след което се приемало, че кандидатът е станал вече „нов човек“ и че има всички основания да се смята за богомил.⁷³ В качеството си на „свършен“ той получавал права на проповедник и организатор и главната му цел се свеждала до привличането на нови привърженици на учението. Както личи от изворите, броят на „свършените“ бил сравнително малък. Това положение се обяснява главно с обстоятелството, че техният живот бил твърде суров и аскетичен и че малцина проявявали готовност да го приемат и приложат на практика.

В религиознообредния живот на богомилските братства наред с мъжете значително участие вземали и жените. И мъже, и жени, както сочи Презвитер Козма, участвували при взаимните изповеди.⁷⁴ И мъже, и жени присъствували при преминаването на богомилите от една степен в друга.⁷⁵ Жените могли да стават „вярващи“, а също така и „свършени“, т.е. да стигнат до положението на главни проповедници и организатори. Дейната роля на жената в богомилските братства била в противоречие с официалното гледище на православната църква, според което жената трябвало да стои на заден план и да не бъде привличана като проповедник и ръководител. Смятало се, че тя е второстепенно създание, сътворено от реброто на Адам, като придатък на мъжа. В противовес на

библейския мит за сътворението богомилите проповядвали, че Адам и Ева са създадени по еднакъв начин и че са получили от бога една и съща прекрасна и възвишена душа. Оттам следвал изводът за тяхното равенство в богомилските братства. В случая богомилите ставали изразители на едно необичайно гледище, което се намирало в разрез с утвърдените и широко разпространявани възгледи на официалната църква и което представлявало несъмнено важна и положителна крачка напред за своето време.

БОГОМИЛСКА КНИЖНИНА. В резултат на продължителната и упорита дейност на богомилите като проповедници и организатори те създали постепенно значителна по обем книжнина, която отразявала техните основни вярвания и която имала предназначение да популяризира учението им. Един от първите богомилски книжовници и съставители на „еретически творби“ бил самият Поп Богомил, както личи от някои данни в списъци на забранени книги, възникнали на руска почва. По примера на основателя на богомилството с книжовна дейност се занимавали и неговите по-сетнешни ученици и последователи. За съжаление броят на богомилските произведения, стигнали до наши дни, е твърде малък, тъй като църквата ги отричала, а светската власт ги подлагала на системно преследване и унищожаване.

От съчиненията, които имат богомилски характер, най-значително по своето съдържание е споменатото вече „Йоаново евангелие“ /„Тайна книга“/. Славянският оригинал на това произведение още не е намерен и понастоящем са налице само два превода на латински език, които били в употреба сред италианските и френските еретици-дуалисти /катари/ през XII–XIII в. Йоановото евангелие разкрива главните религиозно-дуалистични схващания на еретиците и може да се предположи, че то е било използвано като едно от най-важните произведения за обучение на „вярващите“ с оглед на подготовката им към преминаване в по-висока степен. Ако се съди от разказа на Евтимий Зигавин и от някои гръцки и славянски апокрифи, може да се направи заключение, че славянският първообраз на двата латински превода на Йоановото евангелие е бил съставен през XII в. Много вероятно е обаче първите редакции на тази важна богомилска творба да са направени още при появата на богомилството в България и техен автор да е бил самият Поп Богомил или негови непосредствени ученици. Податки за подобно предположение се съдържат в Беседата на Презвитер Козма.

Друго произведение, съставено от богомили-те, е т.нар. Катарски тревник. В него се съдържа

подробно описание на главните обреди, които били извършвани в религиозните братства /взаимна изповед, приемане на „слушатели“ в кръга на „вярващите“ и преминаване от степен „вярващ“ в степен „съвършен“/. Катарският требник е познат в една сравнително късна редакция, написана на провансалски език и разпространявана сред френските катари в началото на XIII в. Анализът на този важен паметник свидетелства обаче, че той е бил съставен в значително по-ранна епоха, и то сред българските богомили с оглед на нуждите на тяхната организация и на религиозния живот в отделните братства. От България именно требникът бил пренесен във Франция, за да бъде използван от тамошните дуалисти, твърде близки и в идейно, и в организационно отношение с българските богомили. За съжаление българският първообраз на това интересно произведение все още не е намерен и трябва да се предположи, че и то е било унищожено от противниците на ереста подобно на други творби с богомилски произход.

Наред с главните богомилски произведения, отразяващи основните схващания на еретиците, под влияние на богомилската проповед започнали да никнат и да се разпространяват творби, в които „еретическият елемент“ не бил пряко подчертан, но в които се чувствувало несъмненото въздействие на проповядвания от богомилите светоглед. Става дума за разните дуалистични приказки и легенди, навлезли в българския фолклор през Средновековието и запазили своята сила и популярност в продължение на столетия. Основният мотив в тези приказки и легенди е борбата между „бога“ и „дявола“ като представители на двете начала — добро и зло. В духа на умеренодуалистичните представи, които преобладавали сред богомилите, тази борба завършва обикновено с победата на бога, който е представен като по-ловък и по-хитър от дявола. Началото на подобен род произведения, написани живо и увлекателно, вероятно е било поставено още през първите години след появата на богомилството и между първите техни творци, изглежда, са били самият Поп Богомил и неговите най-близки последователи.

Сред по-важните запазени дуалистични творби са т.нар. „Легенда за Тивериадското море“ /в няколко редакции/, един интересен разказ за борбата между Сатанаил и Архангел Михаил, апокрифът „Прение на Исус Христос с дявола“ и др.

Запазената дуалистична книжнина е важно доказателство за голямата роля на богомилското учение в средновековна България и за силното въздействие, оказано от богомилите върху съзнанието на хората. Трябва да се отбележи обаче, че наред с чисто богомилските мотиви в някои от дуа-

листичните легенди и приказки се чувствува влиянието и на православната вяра, както и влиянието на отделни апокрифи, възникнали далеч преди появата на богомилството. С други думи, някои от тези творби имат смесен характер, създаден под въздействието на две противоречиви и взаимно борещи се направления: дуалистично /еретическо/ и монотеистично /православно/.

ЗНАЧЕНИЕ НА БОГОМИЛСТВОТО. Богомилството било забележително социално-религиозно учение и движение, възникнало през епохата на Българското средновековие. Независимо от съдържащите се в него елементи, свойствени на селско-плебейските ереси от онова време — утопизъм, аскетична проповед, мистично настроение, стремеж към възстановяване на старите християнски общини и пр., — то изиграло като цяло положителна роля върху съзнанието на хората. С острата си критика, насочена срещу обществените недъзи, войните, насилията, имущественото неравенство и пр., богомилите давали силно оръжие в ръцете на онеправданите и потисканите слоеве, не ги оставяли да бъдат безучастни зрители, да търпят и да се подчиняват безпрекословно, както ги учела църквата. Важни и безспорно положителни за времето си били опитите на богомилите да погледнат по-трезвено на църковните догми, обреди и символи, да свалят от тях ореола на „святост“ и „мистичност“ и да ги преценяват през призмата на едно по-просто рационалистично гледище. Дълбоко положителна, изпълнена с хуманно и общочовешко съдържание била и богомилската етика, насочена към осъществяване на висши идеали, към създаване на справедлив начин на живот. Крачка напред представлявали и възгледите на богомилите по отношение на жената и нейната роля като проповедник и организатор в религиозните братства.

Немалка роля изиграло богомилството и за по-нататъшното развитие на просветата в средновековна България. Благодарение на богомилските проповеди се засилил интересът към изучаването и изясняването на различни въпроси /за сътворението на вселената, за съдбата на човечеството, за борбата между доброто и злото/, които вълнували живо средновековния човек и на които официалната църковна книжнина не винаги давала пълен отговор. А интересът към тези въпроси изисквал да се засили грамотността, да се научат повече хора да четат и да разбират това, което им предлагали живите и увлекателни дуалистични апокрифи. В такъв смисъл богомилството съдействувало за проникването и разпространението на една по-достъпна просвета сред по-широки кръгове от населението.

Значението на богомилството не се изчерпва

само в границите на средновековна България. Добре е известно, че възгледите на богомилите проникнали през XI–XII в. в съседните балкански страни /Византия, Сърбия, Босна, Румъния/, където намерили добра почва за разпространение. Влияние оказали богомилските дуалистични представи и в Киевска Русия. Особено трайно и дълбоко било въздействието на богомилската идеология в Южна Франция и в Северна Италия, където през XII–XIV в. се породило и разпространило дуалистичното учение на катарите. Независимо от обстоятелството, че катаризмът в тези две страни имал собствена почва за развитие и свои местни особености, които му придали оригинален характер, като цяло той бил силно повлиян и в идейно, и в организационно отношение от българското богомилство. За това свидетелствуват много извори от XI–XIV в. и по-специално разпространението на Запад на името българи /бугри, богри/ със смисъл на „еретици-дуалисти“ и на наименованието България като синоним на „страна на еретици“.⁷⁶

Поради своето широко разпространение на Балканския полуостров и поради силното си влияние в Западна Европа и особено в Северна Италия и в Южна Франция богомилството престанало да бъде само специфично българско явление и се превърнало в учение и в движение от общоевропейски мащаб. Чрез богомилството България дала един безспорно значителен принос за обогатяването на религиозно-философската и социалната мисъл през средновековната епоха; допринесла и за разпространението на хуманни и прогресивни идеи, които се противопоставяли на закостенелите и фанатично поддържани догми на официалната църква и които, взети в своята съвкупност, представлявали крачка напред в общото развитие на цялото европейско общество.

ГЛАВА ТРЕТА

БОРБА ЗА ЗАПАЗВАНЕ НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ

1.

Падане на Североизточна България под византийска власт

ВЛОШАВАНЕ НА БЪЛГАРО-ВИЗАНТИЙСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ. През втората половина на X в. намерили събития, които разтърсили из основи българската държава и я тласнали в тежка

борба, продължила няколко десетилетия и завършила трагично за българския народ.

Кризата в българо-византийските отношения настъпила през пролетта на 967 г. Българските пратеници, които пристигнали в Цариград, за да получат обичайния данък, определен с договора от 927 г., се явили точно когато Никифор Фока /963–969/ чествувал победата си над арабите и падането на гр. Тарс. Според византийския историк Лъв Дякон императорът изразил много остро гнева си, загдето в такъв тържествен момент ромеите трябвало „да плащат данък като роби на един беден и при това презрян скитски народ“. След това той накарал да набият пратениците и изрекъл обидни думи към техния облечен „в кожух кожогризец“ цар. Подир тази бурна сцена императорът решил да не изчаква военните действия, които неминуемо щели да последват от българска страна, и предприел поход в Тракия.¹

Походът по-скоро представлявал военна демонстрация, отколкото начало на истинска война. Никифор Фока стигнал до пограничния вал Еркеция, превзел някои крепости и заловил известен брой пленници. Според Лъв Дякон византийските войски не срещнали никаква съпротива. Скоро обаче императорът се уверил, че страната на българите била „извънредно богата с води, много гориста и оградена отвред с непроходими планини“². Никифор решил, че за войската му е опасно да навлезе в България, защото би могло да бъде изклана. Това съображение на византийския придворен историк не трябва да се приема буквално. Никифор Фока бил опитен пълководец, а византийските войници неведнъж били воювали в българските предели и добре познавали местните географски условия. Явно е, че византийците не възнамерявали да предприемат продължителен поход във вътрешността на страната, защото самите те не били напълно готови, а и българите все още разполагали с достатъчно сили, за да бранят земята си.

При това войната с арабите в Мала Азия не била завършена и Никифор Фока си давал сметка, че не трябва да се вплита във военни действия на два фронта. Ето защо той се завърнал в Цариград, след като направил голяма обиколка из земите на древна Елада — може би за да провери военната готовност в тези отдалечени от столицата краища, граничещи с българските земи.³

Наскоро след описаните действия императорът изпратил до българския цар писмо с предложение да се помирят, като поставял само едно условие: да не се допускат унгарците да преминават Дунава и да опустошават византийските земи. Този път обаче, разчитайки на съюза си с

унгарците, Петър отхвърлил предложението. „Когато те воюваха срещу нас, при все че ние те повикахме, ти не пожела да ни дойдеш на помощ. И сега, когато по принуждение ние сключихме съюз с тях, ти ни караш да нарушим договора, да вдигнем оръжие срещу тях и да започнем безпричинна война.“⁴ Такъв бил отговорът, който се получил в Цариград.

ПЪРВИ ПОХОД НА КИЕВСКИЯ КНЯЗ СВЕТОСЛАВ. И този път византийските управници прибегнали към старото изпитано средство на дипломатията: те потърсили съюзник, който да улесни действията им срещу българите. Императорът насочил поглед към киевския княз Светослав. По това време Светослав се изявил като един от най-силните владетели, управлявали някога Киевското княжество: той разширил владенията си към р. Ока и Горна Волга и стигнал до Каспийско море, през 965 г. успял да присъедини Тмutorаканския полуостров, а на следната година превзел прочутата хазарска крепост Саркел по долното течение на Дон. Така Светослав заплашвал вече и византийското владение Херсон на Кримския полуостров.

За да отклони вниманието на Светослав от Крим и същевременно да го насочи към България, в края на 967 или в началото на 968 г. Никифор Фока изпратил Калокир, сина на херсонския управител, с много злато и подаръци в Киев.⁵

Киевският княз приел предложението на византийците да нападне земите на юг от Дунава. Според Лъв Дякон той имал и друга подбуда: Калокир, който се домогвал до цариградския престол, бил обещал на Светослав в случай на успех да му отстъпи България. Така византийският замисъл против българската държава се оказал нож с две остриета.

В началото на лятото на 968 г. Светослав се спуснал по Днепър със своите лодки-еднодръвки. Той водел със себе си войска от 60 000 души /без наемниците/. Когато навлязъл в устието на Дунава /вероятно през Килийския ръкав/ и се готвел да нападне българските крепости, срещу него излязла 30-хилядна българска войска, но не могла да му окаже сериозна съпротива. Светослав успял да превземе около 80 крепости по Дунава.⁶

Бързите успехи на русите отново довели до българо-византийско сближение. Първата крачка била направена от византийска страна. Никифор Фока изпратил двама пратеници, които имали за задача да изгладят недоразуменията. При преговорите те си послужили с обичайните доводи: българите били християни и като едновърци с византийците трябвало да бъдат поддържани срещу русите-езичници. Императорът като че ли бил за-

бравил оскърбителните думи, изречени от него само преди няколко месеца.⁷

В Преслав приели предложението, което идвало в такъв критичен момент. На петровденските тържества през 968 г. на българския пратеник в Цариград отново била оказана почит, както личи от разказа на Лиудпранд, пребиваващ по това време във византийската столица като представител на германския император Отон I.⁸

В края на лятото на 968 г. Светослав бил принуден да се оттегли от България, защото се получила вест, че печенеги обсаждат Киев. Изглежда, че този път те са действували в съгласие с българските власти, а може би и по византийско внушение.

ВТОРИ ПОХОД НА КИЕВСКИЯ КНЯЗ СВЕТОСЛАВ. Не е известно дали Светослав е изтеглил всичките си сили от България. Във всеки случай той събрал ново опълчение в своите земи и успял бързо да се справи с печенежката опасност. През лятото на следната 969 г. киевският княз отново потеглил към Дунава, като заявил според руския летописец Нестор /XII в./, че Преслав е в средата на земята му.⁹

Събитията се развивали с голяма бързина. Руските дружини продължавали да напредват и да „опленяват българската земя“. Цар Петър, разтревожен от опасността, надвиснала над страната, получил апоплектичен удар. Той се оттеглил в манастир, където завършил живота си няколко месеца по-късно /30 януари 970 г./.¹⁰ Поради набожността си и за покровителстването на манастирите той бил канонизиран от българската православна църква.

През тези усилни години, когато североизточните области на българската държава се намирили в ръцете на русите, в югозападните български земи четиримата синове на управителя на Средецката област комит Никола — Давид, Мойсей, Арон и Самуил — се обособили като независими владетели и продължители на българския държавен живот. Сега от Цариград на драго сърце върнали в Преслав двамата цар Петрови синове, държани дотогава като заложенници, и по-големият от тях заел престола под името Борис II. С този ход византийците се надявали да ограничат движението на „комитопулите“, т.е. на синовете на комит Никола.¹¹

По същото време във Византия започнали междоусобни борби. Въпреки успехите на Ники-

Миниатюри във Ватиканския препис на Манасиевата хроника: 1. Смъртта на българския цар Петър. 2. Завръщане на синовете му Борис и Роман от Цариград в Преслав. XIV в. Библиотека на Ватикана /л. 175/

мъ црѣ по славн ршдана снасвоѣтсѣ:

цртв ршдана сн^та ко с^тандина ба грѣ норш
 дна агсѣ: Н^тже сн^ть вь с^ткрѣ постѣ н^твса
 сн^та ж, злы н^тмъ н^тх^тоуд^тоумны н^тмъ с^твн
 х^то м^тл^т прѣ давѣ, самъ оловлені н^тх^т п^теуа
 шесѣ. н^тбѣ с^товскы н^твн^т н^тм^та ш^те на п^те
 с^та т^те ч^теніа. тогда кр^тнтъ з^тл^туѣ ст^тн^тв^т
 н^тмъ а^тра во м^тл^т прѣ с^тм^тши м^тл^т. н^ткрѣ
 п^тко оубѣ ж^тн^тщ^те по лож^тн^тв^тш^ти м^тл^т о с^тр^товѣ.
 н^то з^тл^то блѣ ж^тщ^ти м^тл^т соуш^тж^тн^твѣ сѣ плѣ
 н^тоуж^тщ^ти м^тл^т, н^ти к^тн^тфорѣ фока с^тын^тлю
 вѣ б^тран^техъ. н^тстрѣ м^тл^те н^тн^тмъ н^тскоу
 с^тенѣ н^ткрѣ по кѣ р^тж^тка м^та, р^тат^тн^тна ч^тал^тн^т
 пр^тис^тро м^танѣ ц^тр^ти, п^терѣ ц^трѣ блѣ г^тар^ткы н^то м^тл^тѣ
 с^тн^товѣ ж^те с^тего корысѣ н^тр^тш^тд^танѣ т^тал^тн^ти с^тахъ
 щ^та кѣ ц^тр^ти градѣ, с^то поущ^те на б^ты ставѣ в^то ас^ти:

пѣмъ рѣкы

на жвѣдрѣ стѣнѣ

фор Фока в Сирия срещу него се обединили недоволни среди от столицата и от провинцията. Бил организиран заговор, начело на който стоял бившият domestik на схолите на Изтока /т.е. главнокомандуваният малоазийската войска/ Йоан Цимисхи. През нощта на 10 срещу 11 декември 969 г., точно когато според предварителна уговорка две български княгини пристигнали в Цариград, Никифор Фока бил убит. В покушението участвувала и императрица Теофано.¹²

Новото управление в Цариград поставило въпроса за българо-византийските отношения, както и за отношенията на империята със Светослав. То смятало, че няма възможност за споразумение между българските управници и киевския княз, понеже при повторния си поход Светослав действувал като суров завоевател. Русите успели да влязат в Преслав, където нанесли големи щети. Скилица обяснява, че страната на българите много им била допаднала и те решили да останат в нея, пренебрегвайки договорите с Византия.¹³

Като поверил завзетите земи на своя пръв помощник Свенкел, който сега трябвало да пази и съкровищницата на българските царе, киевският княз продължил напредването си, предприемайки поход на юг от Стара планина. Руските дружини стигнали без особени трудности до Пловдив и го превзели след тежко сражение.¹⁴

Успехите на русите в Тракия, т.е. в земите, които за византийците били хинтерланд на тяхната столица, внесли голям смут в Цариград. Положението на Йоан Цимисхи не било още заздранено, завоеванията в Сирия не били осигурени и някои от тамошните градове проявили склонност да минат на страната на арабите. Поради това византийският император решил да се помири със Светослав, но без да прави териториални отстъпки. Светослав отговорил дръзко, че няма да се оттегли, ако не получи голяма сума като откуп за превзетите градове и за пленниците. На свой ред Цимисхи изпратил дълго послание, в което му припомнял поражението на княз Игор през 943 г. и го предупреждавал да напусне България, която „не му принадлежала“. Цимисхи заплашвал, че Светослав няма да се върне никога в земята си, ако византийската войска излезе насреща му. От своя страна Светослав се закарал, че сам ще стигне до Цариград.¹⁵

На византийските управляващи кръгове станало ясно, че трябва да започнат военни действия.

От Мала Азия били прехвърлени войскове части, сформирани бил нов военен корпус от младежи, които Цимисхи нарекъл „безсмъртни“ и от които съставил своята гвардия. Така в граничните области между Византия и България били струпани войски, които стояли в пълна бойна готовност. Византийците изпращали преоблечени съгледвачи да разузнават намеренията на руските дружини.

Междувременно Светослав променил поведението си към българите. Той се опитал да спечели доверието им, а освен това се споразумял с печенегите и унгарците, за които плячкосването на византийските земи било винаги добре дошло. Светослав разчитал, че Борис II ще участва в общата борба срещу Византия. Българските първенци също смятали, че разбирателството с русите е необходимо. Така бил сключен съюз между българи и руси против империята. Светослав преминал Стара планина с войска от 38 000 души — руси, българи, печенегите и унгарци. Той стигнал до Аркадиопол, където се установил на лагер.¹⁶

Тези събития се развили в късната пролет и през лятото на 970 г. Под напора на многобройните руски дружини Варда Склер, главнокомандуваният византийските сили, първоначално отстъпил, тъй като разполагал само с 18 000 души. Той се затворил в Аркадиопол и дочакал момента, когато дисциплината сред русите отслабнала, а стражата пред стана постепенно се разпуснала. Тогава византийските войски излезли от крепостта и започнали продължително сражение. Скилица разказва, че войската на Светослав била разделена на три части: в първата част влизали руси и българи, а печенегите и унгарците, които имали различен начин на воюване, били обособени по народности. Една малка византийска войска единица, командувана от Йоан Алакасевс, трябвало да отклони вниманието на печенегите, към които се отправила най-напред. И наистина лековъоръжените „варвари“ били увлечени към предварително подготвените засади. Варда Склер, който се появил внезапно, ги разбил напълно. След това той се насочил към останалите войски, които, макар и незасегнати, били паднали духом поради поражението на печенегите. Разказът на византийските историци е украсен с подробности за отделни лични подвизи, които в последна сметка били допринесли за пълната победа на византийците в тези сражения.¹⁷

ПРЕВЗЕМАНЕТО НА ПРЕСЛАВ. В Цариград знаели добре, че Светослав не е победен въпреки постигнатия успех и оттеглянето му откъд Стара планина. Затова Йоан Цимисхи започнал системни приготовления за нова война. На европейския бряг на империята били струпани мно-

Миниатюри във Ватиканския препис на Манасиевата хроника: 1. Навлизане на киевския княз Светослав в България /969 г./; 2. Поход на византийския император Йоан Цимисхи към Преслав /971 г./ .XIV в. Библиотека на Ватикана /л.178а/

гобройни войскови части, флотата била поставена в пълна бойна готовност, императорът проявил голяма щедрост към войниците и пр. В този критичен момент обаче един от недоволните провинциални първенци, Варда Фока, братов син на покойния император, вдигнал бунт в Кападокия с цел да се добере до престола.

Тези неочаквани събития станали причина да бъде отсрочен походът срещу русите. Част от превърлените на европейския бряг войски минали отново в Мала Азия. Бунтът бил потушен след няколко месеца. Възползувайки се от усложненията, Светослав още през лятото на същата година се появил отново в Тракия, където останалите в намален състав византийски войски под началството на Йоан Куркуа не могли да дадат сериозен отпор. Тракийската земя била опустошена отново и русите ставали все по-самоуверени.¹⁸

Едва през пролетта на 971 г., когато заздравил положението си в Цариград, Цимиски отново започнал приготвяния срещу русите. Големи бойни кораби хвърлили котва в Босфорския залив. Оттам те се отправили към дунавската делта, за да пресекат пътя на Светослав, когато той поиска да се върне по море в страната си. Сухопътните войски били съсредоточени в Одрин, където пристигнал и императорът.¹⁹

Византийските войски винаги се бояли да преминават старопланинските проходи, където можели да се натъкнат на изненади. И този път съгледвачите предупредили императора, чеходите са добре укрепени. Йоан Цимиски решил обаче да премине планината срещу Великден, когато бдителността на защитниците ѝ била намалена. Той тръгнал напред заедно със своите „безсмъртни“. Следвали 15 000 пехотинци и 13 000 конници. Ариергардът вървял по-бавно заедно с бойните машини и обоза. Войската превалила успешно старопланинската верига и се насочила към българската столица, където я очаквали руските и българските дружини. На 4 април в равнината пред Преслав започнало голямо сражение.²⁰

Руските пехотинци, макар и изненадани, се строили бързо в боен ред. Те не били свикнали обаче да се сражават с конница. Нападнати в левия фланг от „безсмъртните“, русите се огънали, дали много жертви /8500 бойци според Лъв Дякон/ и скоро били принудени да се оттеглят зад стените на Преславската крепост. В Преслав по това време се намирал бившият византийски управител на Херсон Калокир, който сега действувал като близък помощник на Светослав. Той побързал да напусне града и да се отправи към Дръстър, където пребивавал самият Светослав с ядрото на дружините си. Защитата на Преслав остана-

Отбраната на Преслав от българи и руси против византийците през 971 г. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица /л. 166/. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека

ла на грижите на пълководеца Свенкел.²¹

Битката за Преслав получила особено ожесточен характер на 5 април, когато пристигнали обсадната техника и тежкотоварните части на византийската войска. Срещу стените на крепостта били поставени в действие стенобойни машини, прашкари и копиеносци, които сипели дъжд от камъни, копия и стрели. Скоро византийците успели да поставят стълби и неколцина по-храбри и поопитни бойци се изкачили на стената. Ключалките на крепостните врати били разбити и външната крепост паднала във византийски ръце.²²

Оттегляйки се към вътрешната крепост, където се намирали дворците и съкровищницата на българските царе, русите оставили според византийските автори една от вратите отворена — вероятно като клопка. Византийците обаче не могли да овладеят тази втора твърдина, пазена упорито от хората на Свенкел, които избили 150 византийски войници от промъкналите се през отворената врата. Тогава византийците пристъпили към системна обсада. Те хвърлили на няколко места във вътрешната крепост запалителни вещества и когато огньовете се разгорели, защитниците ѝ били принудени да излязат на открито. След упорита съпротива Свенкел трябвало да отстъпи и с малък брой бойци се отправил за Дръстър.

Външната и вътрешната крепост на Преслав били овладени за два дни. Според сведенията на

съвременниците в боевете участвували и много българи, които проявили голяма храброст. Лъв Дякон отбелязва, че българите „се биели заедно със скитите /русите — б.а./, изпълнени с гняв към ромеите, които били станали причина за нашествието на скитите в земята им“²³.

В българската столица византийците пленили Борис II. Йоан Цимисхи му оказал приторено внимание, като го уверил, че не воюва срещу българите, а само иска да ги освободи от властта на Светослав. Уверението обаче не му попретило по-късно да задържи българския цар в плен заедно с престолонаследника и с цялото му семейство и да разграби царската съкровищница.²⁴

След превземането на Преслав византийският император наредил да бъдат доставени припаси на войската, за да се отпразнува Великден,

който се паднал на 7 април. Разрушената стена била донякъде поправена и градът получил името Йоанопол в чест на Йоан Цимисхи.²⁵

ОБСАДАТА НА ДРЪСТЪР. Последният удар на византийците бил насочен към главната крепост, в която се намирали руските сили — Дръстър. Тази част на похода била решителна за изхода на войната. Византийският император предложил на Светослав да се признае за победен и да сложи оръжие. След отказа на руския княз византийската войска потеглила към Дръстър. По пътя си тя превзела крепостите Плиска, Диния и някои други селища, които дотогава се намирали в руски ръце. Навсякъде били поставяни византийски гарнизони, а по-незначителните селища били предоставяни за плячка на войската. Изглежда, че Цимисхи не срещал особена съпротива и пристигнал пред Дръстър на 23 април, Гергьовден. Лъв Дякон казва, че някои градове се предавали доброволно. Само един от византийските военачалници, Теодор Мистийски, се натъкнал на някакви руски отреди, които разпръснал. Отредите се оттеглили към Дръстър през височините и гористите места. Така византийските войски се добрали сравнително лесно и бързо до главната крепост, където предстояло решително сражение. Според противоречивите и неточни на места данни Светослав се разположил на 12 мили от Дръстър с цялата си войска. Скилица твърди, че тя възлизала на 330 000 души, а Лъв Дякон пише, че наброявала 60 000 души.²⁶

Някои от българските първенци, които досега държали на съюза със Светослав, се разколебали. За тях станало ясно, че войната е загубена за русите, и те, търсейки изход, започнали да минават на византийска страна. Поведението им озлобило Светослав и той наказал със смърт 300 души от високопоставените, а други хвърлил в затвора.

Наскоро в полето пред Дръстър между руси и ромеи започнала ожесточена схватка, която продължила два дни. Междувременно пристигнала византийската флота и отстъплението на Светослав по Дунава било отрязано. Обсадата на Дръстър продължила три месеца. Русите не се задоволявали само да се отбраняват от стените. Те непрекъснато излизали и завързвали сражения на открито — при едно от тях загинал и прочутият Свенкел. Нощем русите се промъквали на бойното поле, за да прибират труповете на убитите си сънародници, които погребвали според своите езически обичаи. След като Светославовата войска понесла големи загуби, съветът на руските военачалници решил по предложение на своя вожд да поиска мир. Византийците приели предложението.

Според сключения договор русите следвало

да предадат Дръстър на Йоан Цимисхи, да върнат пленниците, да напуснат българските земи и да се оттеглят в страната си. Византийците пък обещали да ги оставят да отплават свободно; съгласили се също да им доставят хранителни припаси. Светослав се задължил да не изпраща вече войски срещу земите, които се намирали под византийска власт, и да се откаже от всякакви претенции както над България, така и над Херсон.²⁷ След постигнатото съгласие киевският княз потеглил със своите кораби, стигнал необезпокоявано до устието на Днепър, но в района на праговете го нападнали печенеги, корабите му били разбити, а самият той загинал. В същност на византийците било известно, че печенегите няма да допуснат Светослав да мине през земята им, но не го предупредили.²⁸

ПАДАНЕ НА СЕВЕРОИЗТОЧНА БЪЛГАРИЯ. След оттеглянето на русите Византия задържала под своя власт североизточните български земи. На тези земи империята в продължение на три века гледала като на територия, над която имала законни права. Затова сега, когато византийците я окупирали и наложили над нея своето господство, Лъв Дякон отбелязва, че Йоан Цимисхи „върнал Мизия на ромеите“.²⁹

Още докато императорът се намирал в Дръстър, той заповядал да поправят крепостните стени и го преименувал на Теодоропол под предлог, че сам св. Теодор Стратилат му бил помогнал в борбата против русите. Това наименование скоро било забравено. Само Преслав се среща за известно време в изворите с новото си име Йоанопол.³⁰

В Цариград Йоан Цимисхи се завърнал триумфално. На главния площад той свалил от Борис II знаците на царската власт: златна корона, подплатена със скъп плат, и червени обувки. След това императорът отишъл в църквата „Св. София“, където бил отслужен благодарствен молебен.³¹ Церемонията имала за цел да покаже пред населението на столицата, че с българското царство е свършено и че българската земя отново става ромейска провинция. Борис II бил приет в редовете на византийската чиновническа йерархия със сан магистър.

Когато напуснал България, Йоан Цимисхи се погрижил да остави гарнизони във всички по-важни завоювани градове. Те трябвало да поддържат властта на империята и да бдят срещу евентуални опити за бунт от българска страна.

Една византийска тактика /списък на военнополово-административните единици/ определя точно докъде са се простирали границите на завоюваните български земи.³² Освен Северна България и

Тракия към византийските владения били включени и някои части от западните краища на българската държава, докъм Беломорието. Старата тема Стримон била разделена на две: център на едната станало с. Крушово, Сярско. Другата, наречена Нови Стримон, се простирала може би на изток от Струма или, което е по-вероятно, по горното ѝ течение. От Солун границата вървяла на север и на запад: във византийско владение оставала областта Драгувития и градовете Верея /Бер/ и Едеса /Воден/. Впрочем тези земи, както и Драчката област вероятно са паднали под византийска власт още по времето на Петър, след потушаването на бунта на брат му Михаил. Другите земи в западните райони оставали във владение на комитопулите. В Северна България империята завоювала територията до Искър.³³

Покоряването на североизточните области съвсем не означавало, че българската държава е унищожена. В обширните свободни територии на запад и на югозапад укрепнали силите, които били готови не само да продължат борбата за нейното независимо съществуване, но и да преминат в настъпление за освобождаване на поробените земи.

2.

Давид, Мойсей, Арон и Самуил начело на българската държава

Запазването и продължаването на държавния живот на България е свързано с дейността на четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил. Сведения за тях дава византийският летописец Скилица. Разказвайки за събитията, свързани с изпращането на цар Петровите синове Борис и Роман в Цариград, както и с последвалата смърт на техния баща, Скилица отбелязва: „След това синовете му /на цар Петър — б.а./ били пратени в България, за да заемат бащиното си царство и да възпрат напредването на комитопулите. Защото Давид, Мойсей, Арон и Самуил, синове на един от велемощните комити в България, замисляли въстание и внасяли смут в българската държава.“³⁴ За същите събития говорят още Зонара и Продължителят на Симеон Метафраст и Логотет /X в./, без да привеждат никакви нови данни.³⁵

Събитията, за които става дума, имат следния хронологически ред: смъртта на цар Петър /970/; движението на четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил /970/; връщането на Борис и Роман в България с цел да ограничат движението на комитопулите /970/.³⁶

Цар Петър починал по времето, когато Севе-

роизточна България се намирала в ръцете на русите, а Светослав бил влязъл вече в столицата Преслав. По същото време законните наследници на престола Борис и Роман се намирали в Цариград, за да искат помощ по силата на мирния договор от 968 г. При това положение Светослав предложил на българската аристокрация съюз за съвместни действия против Византия и още през зимата на 969—970 г. такъв съюз бил сключен.³⁷ Тогава именно, когато страната била останала без цар, начело на свободните български земи в Западна и Югозападна България застанали синовете на комит Никола.

По всичко изглежда, че Давид, Мойсей, Арон и Самуил са се присъединили към съюза на българската аристокрация от Североизточна България със Светослав. Така в българските земи се оформила силна българо-руска коалиция, насочена против Византия. Коалицията предизвикала голяма тревога в Цариград. И макар византийските държавници сами да не били изпълнили задълженията си по договора от 968 г., в очите им действията на комитопулите изглеждали като нарушение на този договор. Затова и хронистите, които споделят тревогата на официалните власти в Цариград, говорят, че четиримата братя „замисляли въстание и внасяли смут в българската държава“. Ето защо византийският император побързал да изпрати в Преслав двамата братя Борис и Роман, „за да заемат бащиното си царство и да възпрат напредването на комитопулите“. Изглежда, че той е смятал цар Петровите синове за свързани с българо-византийския съюз.

Антивизантийският характер на движението на комитопулите проличава особено ярко от активното им участие във войните срещу Византия. През 970 г., когато българи и руси се сражавали против европейските войски на империята в Източна Тракия, някъде около Пловдив комитопулите разгромили византийските азиатски войски, водени от евнуха Петър.³⁸

Отглас от движението на комитопулите се среща и в едно стихотворение на византийския поет Йоан Геометър /X в./, озаглавено „На комитопула“. Като говори за комитопулите в единствено число /„комит“/ и като ги оприличава на комета, той казва, че те се явили на света тогава, когато залязъл /загинал/ император Никифор Фока, т.е. след 10 декември 969 г., което още веднъж дава основание тяхното движение да бъде отнесено към началото на 970 г.³⁹

Във връзка с характера на движението на комитопулите стои и въпросът за техния произход. Надписът от с. Герман, край Преспанското езеро,⁴⁰ и добавките на епископ Михаил Деволски

към хрониката на Скилица ⁴¹ установяват, че бащата на комитопулите се е наричал Никола, а майка им — Рипсимия. Относно служебното положение на Никола и на неговите синове изворите са категорични — те се намирали на върха на българската провинциална администрация. Самият Никола е наречен в латинския текст на хрониката на Скилица *comes*, а в гръцкия — *χόμες*. Синовите му пък са посочени като *comites* и *κομητοποῦλοι*.

Известно е, че титлата комит със значение на княз или жупан е била давана на управителите на областите /комитати/, на каквито се делила българската държава от средата на IX в. ⁴² Комит Никола управлявал една от големите български области, вероятно Средецката, бил доверено лице на преславския двор и един от най-изтъкнатите български боляри — хронистите неслучайно го наричат „един от велемошните комити в България“. Изглежда, че той се е намирал в близки роднински връзки с преславския двор — сред потомците му били разпространени имена на владетели от Симеоновия род. ⁴³ През 970 г. той бил вече покойник. ⁴⁴

През 971 г. на византийските войски не се удало да покорят напълно България. В българските земи те срещнали достатъчно силен отпор, който не им позволил да завладеят цялата територия. Освен това вниманието на императора било насочено на изток, тъй като арабите настъпвали в Мала Азия. Арабският хронист Яхия Антиохийски /X—XI в./ изрично отбелязва, че императорът превзел само Дръстър и съседните му крепости, които русите били завладели, назначил там свои управители, взел българския цар и неговия брат в плен и се завърнал в Цариград. ⁴⁵ Затова въпреки че Йоан Цимисхи обявил България за покорена, обширни български територии от Искър на запад и югозапад останали свободни. ⁴⁶

Заставането на четиримата братя начело на държавния живот в свободните български земи не било случайно. В резултат на водените в продължение на две години борби Давид, Мойсей, Арон и Самуил си спечелили славата на последователни борци против Византия и несъмнено са имали много по-голям престиж от компрометиралите се чрез съюза си с Цариград Борис II и Роман. Затова когато двамата законни наследници на престола се намирали в плен и били лишени от всякакви прерогативи, четиримата братя се оказали най-подходящи да застанат начело на българската държава и да организират борбите на българския народ за отстояване независимостта на страната. ⁴⁷ Изобщо на държавата на запад от Искър не трябва да се гледа като на някаква нова формация. Това е старата българска държава, съществуваща на

българска територия и управлявана от българска администрация. За да подчертаят, че са продължители не само на политическия, но и на църковния живот на непокорената част от българската държава, комитопулите приели при себе си избягалия от Преслав патриарх Дамян и му дали възможност и занапред да изпълнява задълженията си като глава на българската църква. ⁴⁸ Чрез приемствеността и по църковна линия още веднъж се подчертавало, че става дума за естествено и непрекъснато развитие на държавния живот на България; разликата се състояла само в преместването на столицата на запад.

Четиримата братя управлявали страната общо, т.е. било установено своеобразно четиривластие. Най-старият от братята, Давид, управлявал най-южните области. Той трябвало да отбранява територията на българската държава на един от опасните гранични участъци — към Солун и Тесалия. Център на неговите владения били Костур и Преспа. Вторият брат, Мойсей, се намирал в Струмица. Оттук той трябвало да воюва в Беломорието по посока на Сяр и да прегражда пътя на идващите от изток византийски войски. Третият брат, Арон, се намирал в Средец. Той имал задачата да възпира набезите на византийците по големия път Одрин — Пловдив — София — Ниш — Белград, а така също и да напада по посока на Пловдивска Тракия. Най-младият брат — Самуил — е имал за седалище на своето владение вероятно Видин. Управляваната от Самуил територия се простирала до Искър, където и досега при с. Кунино се намират пещери, носещи неговото име. Той трябвало да брани българската държава от вражески нападения от североизток, а така също да организира освобождението на покорената Североизточна България. ⁴⁹ Споменаването пък на Давид в някои поменици като цар навежда на мисълта, че най-старият брат ще да е играл ръководна роля в българската държава през този бурен няколкогодишен период. ⁵⁰

В някои западни хроники се съобщава, че през 973 г. при немския император Отон I се явили пратеници от различни страни, между които имало пратеници и от България. ⁵¹ Наличието на подобно пратеничество две години след падането на Североизточна България под византийска власт показва, че българската държава продължа-

Англосаксонска карта. На нея се среща едно от най-старите картографски упоменавания на името българи и на създадената от тях държава. Нач. на XI в. Ръкописен отдел на Британската библиотека — Лондон

Изглед на част от крепостната стена с входната врата на крепостта при Белоградчик

Самуиловият надпис от с. Герман от 993 г. Върху плочата личат леглата на три кръста, запълнени някога с метал. Копие в Националния археологически музей — София

вала да съществува и да поддържа международни отношения. Няма съмнение, че тези български пратеници — приети тържествено и наградени с богати подаръци — са били изпратени от четиримата братя, които по това време управлявали България на запад от Искър.⁵²

Главна грижа на Давид, Мойсей, Арон и Самуил било отбиването на византийската заплаха, укрепването на държавата и освобождаването на поробените през 971 г. български територии. Няколко сведения дават възможност да се твърди, че военните действия на комитопулите против Византия след 971 г. се водели почти без прекъсване. Наскоро след завладяването на Североизточна България Йоан Цимисхи преселил от Мала Азия в Пловдивската област голямо множество павликяни. Византийското правителство обикновено заселвало павликяни по най-застрашените участъци на границата. Логично е да се приеме, че тази мяр-

ка е целела да спре военните набези на комитопулите в Тракия.⁵³

В една от добавките на Михаил Деволски към текста на Скилица се казва, че византийският полководец Варда Склир се намирал в района на долното течение на Вардар, където се занимавал с укрепителни работи — с преграждане и изменяне течението на реката.⁵⁴ Явно той е имал за цел да следи движението на комитопулите по време, когато самият император се бил отправил с войските в Мала Азия против арабите.⁵⁵

Косвени данни за борбата на комитопулите с Византия се съдържат в споменатото стихотворение на Йоан Геометър, където се казва, че „земният комит“ /т.е. комитопулите/ се явил след падането на Никифор Фока — през 969 г. — и опустошавал целия Запад, т.е. балканските владения на империята. Тук не само ясно е подчертан антивизантийският характер на движението на комитопулите, но се изтъкват и ожесточените им стълкновения с Византия от 971 до 975 г.

Конфликтът с Византия бил неизбежен и трябвало само да се намери подходящо време за започване на военни действия от голям мащаб. Такъв момент се оказала смъртта на Йоан Цимисхи /11 януари 976 г./. Веднага след това, съобщава Скилица, „българите въстанали и били определени да ги управляват четирима братя: Давид, Мойсей, Арон и Самуил“⁵⁶.

Когато в България достигнала вестта за смъртта на императора, четиримата братя минали към всеобщо настъпление против Византия. Започнала жестока и кървава борба. Хронистите Скилица и Зонара, както и авторът на старобългарския превод на Симеон Логотет съобщават, че още в началото на военните действия най-старият от братята, Давид, бил убит от скитници-власи някъде между Костур и Преспа, в местността Красивите дъбове. Мойсей пък обсадил Сяр, но тук бил ударен с камък, хвърлен от крепостната стена, и починал.⁵⁷ Михаил Деволски допълва, че след удара с камъка конят на Мойсей паднал, а самият той бил съсечен от някакъв ромейски войник.⁵⁸

Действията на Давид и Мойсей облекчили борбата на българите по другите фронтове. Затова именно най-голям успех имала войната в Северна България, където византийската власт била отхвърлена. Впрочем самите византийски хронисти по-сетне съобщават, че през 1001 г. императорските армии трябвало повторно да покоряват тези територии.

Като описва събитията по времето на мнимия папа Донус /втората половина на 974 — началото на 976 г./, Йоан Длугош, полски хронист от

XV в., съобщава: „По време на неговия понтификат двама български воеводи — Петър и Боян, — като започнали война с гърците и спечелили няколко победи, до такава степен притеснили константинополската държава, че нейната власт дълго била намалена и унищожена.“⁵⁹ Зад това не съвсем ясно и конкретно сведение в същност трябва да се видят събитията в Североизточна България в началото на 976 г.: след смъртта на Йоан Цимисхи покорените от византийците североизточни български земи въстанали начело с местните български боляри Петър и Боян; движението било съчетано с настъпление на Самуил от запад /границата вървяла по Искър/ и в кратко време цяла Североизточна България била освободена.⁶⁰

След като отхвърлили чуждата власт, българите от североизточните предели на страната се присъединили към останалите свободни територии и в обединената държава властта била поверена на Давид, Мойсей, Арон и Самуил. А това ще рече, че освобождението на Североизточна България е станало още през януари 976 г., докато били живи Давид и Мойсей. Поемането на върховната власт от четиримата братя остава съвсем естествено, тъй като законните наследници на престола Борис и Роман се намирали във византийски плен.⁶¹

По всичко изглежда, че за събитията в Североизточна България през 976 г. се говори и в известната „Записка на готския топарх“ /X в./. Топархът бил византийски военачалник, чиито владения се намирали на север от дунавското устие. По време на военните действия против Византия той бил така силно притиснат от българските войски, че не само загубил всякакви връзки с империята, но бил принуден да отстъпи по посока на Крим и да моли киевския княз за помощ.⁶²

Като описва събитията в съседните територии, т.е. в земите на юг от Дунава, готският топарх съобщава, че българските войски напълно овладели областта и разрушили всичко като стихия пожар, така че страната заприличала на пустиня. Повече от 10 града и 500 села били разорени, а населението им било изгонено. Особено много пострадали жителите, обвинени в нарушение на клетвата — те били унищожени с огън и меч. Тук се намеква вероятно за участието на българските боляри, сътрудничили с византийците.⁶³

По-нататък готският топарх разказва за пренасянето на войната на север от Дунава. Когато българските войски стигнали до неговата област, топархът решил да започне война с тях — в същност той трябвало да мисли само за отбрана и

отстъпление, тъй като не бил в състояние да се противопостави на тяхната сила. Опитът му пък да влезе във връзка с българите и да сключи някакво споразумение останал безуспешен. И когато през зимата многобройни български войски — конни и пеши — навлезли в неговите земи, топархът отстъпил на изток и се установил в областта Климат, на север от Маврокастро. Тук той се заел с построяването на крепост и се подготвял за нови стълкновения.⁶⁴ Така византийската власт на север от Дунава също била разгромена.

Неуспехите на империята на Балканския полуостров ускорили избухването на междоусобица в самата Византия. Отстраненият от командването на войските в Мала Азия и назначен за управител на Месопотамия Варда Склир не само вдигнал бунт, но и изпратил сина си Роман в Тракия, за да подготви обсадата на Цариград. А опасността от разширяване на междоусобицата в Тракия заплашвала да изправи новия император Василий II /976—1025/ пред обединените сили на бунтовниците и българите. Затова императорът предприел решителни действия. Още при вестта за бунта на Варда Склир той се отправил към Тракия, като взел със себе си и наследниците на българския престол Борис и Роман. Явно било, че империята не разполагала с достатъчно сили, за да се бори на два фронта, поради което в ход щели да бъдат пуснати обичайните за Византия средства — заговори, убийства и сложни дипломатически комбинации.⁶⁵

Вниманието на византийската дипломация било насочено към Арон. След смъртта на Давид и Мойсей като на по-стар брат нему по право принадлежала властта над българите. Владенията му се намирали най-близо до Тракия, поради което върху него било възможно да се окаже най-силен натиск. При това съюзът между Василий II и Арон изглеждал напълно възможен. Императорът бил готов на всякакви отстъпки, за да привлече българите на своя страна, да предотврати съюза им с Варда Склир, а също да осигури тила си и да освободи така необходимите сили за предстоящите военни действия в Мала Азия. От своя страна и властолюбивият Арон се бланел от мисълта чрез съюз с Византия да сложи край на войната и да си осигури властта над българската държава.⁶⁶

По всичко изглежда, че още докато Василий се намирал в Тракия, преговорите с Арон напреднали твърде много и се стигнало до споразумение. Арменският летописец Асохик /X—XI в./ предава по този повод едно любопитно сведение. Съгласно със съществуващата практика съюзът трябвало да се скрепи чрез сродяване и Арон поискал сестрата на императора за жена. Предложе-

нието било прието и от Цариград изпратили севастийския митрополит, който обаче водел със себе си не сестрата на Василий II, а жената на един негов служител. Измамата била разкрита и митрополитът понесъл жестоко наказание — смърт чрез изгаряне.⁶⁷ Друг арменски историк, Матей Едески /XII в./, уточнява, че преговорите Василий водил с Алусиан — под това име вероятно тук е посочен Арон.⁶⁸

Не подлежи на съмнение фактът, че между Василий II и Арон са били водени преговори за сключване на сепаративен мир. За същото говорят и византийските хронисти, без да привеждат конкретни данни. Скилица съобщава, че Арон бил привърженик на ромеите и искал да си присвои властта над българите, а според Зонара за Арон се разказвало, че „искал сам да обсеби властта“ и че „съчувствувал на ромеите“⁶⁹. При това положение конфликтът между Самуил и Арон станал неизбежен. Свадата избухнала на 14 юни 976 г. в м. Разметаница /дн. м. Царичина близо до гр. Станке Димитров/ и завършила с пълното унищожение на целия Аронов род. Само синът на Арон Иван Владислав се спасил благодарение на застъпничеството на Самуиловия син Гаврил Радомир.⁷⁰ В ръцете на Самуил преминала цялата власт в българската държава.

Събитията от 976 г. причинили сериозни стресения в живота на Византийската империя и създали благоприятни условия за укрепване и утвърждаване на българската държава. Резюмирайки случилото се по повод на появилата се през август 975 г. комета, Лъв Дякон пише, че тя означавала начало на период на „страшни бунтове, нашествия на народи, междоусобни борби, преселвания на градове и страни, глад, чума, ужасни земетресения и почти пълна гибел на ромейската империя“⁷¹. Сред посочените бедствия несъмнено събитията на Балканския полуостров и неуспехите на империята срещу българите са заемали важно място.

3.

Войни с Византия.

Цар Роман и цар Самуил

Осуетяването на планове чрез Арон да бъде предизвикана междоусобица в България накарало византийската дипломация да прибегне до последното средство — да противопостави законните наследници Борис и Роман на Самуил. Несъмнено императорът смятал, че двамата братя като негови роднини и съюзници ще привлекат на своя страна част от българското болярство, ще изолират Самуил и ще уредят отношенията си с импе-

рията. В случай на неуспех в България можело да избухне междуособна война, което при съществуващата обстановка също така било изгодно за Византия.⁷²

Още в края на 976 или най-късно в началото на 977 г. Борис и Роман напуснали византийския лагер и се упътили към България. Описвайки завръщането им, Скилица съобщава: „Но като минавали през някакъв гъсталак, Борис бил ударен със стрела от един българин, който го помислил за ромей, защото бил облечен в ромейски дрехи, и загинал. А Роман се спасил.“⁷³ Михаил Девоиски уточнява, че бягството станало, когато император Василий II се намирал в Тракия, че българският войник на границата не разбрал кой е Борис и че Роман бил доведен във Видин.⁷⁴

За същото събитие още по-подробно разказва Яхия Антиохийски. Според него двамата цар Петрови синове дошли на коне до границата, след което навлезли пеша в планината. Борис вървял напред, а Роман след него — на разстояние. Българската стража, която пазела превала, ги забелязала. Тъй като не носели български дрехи, един от войниците стрелял и убил Борис. Идващият след него Роман се обадил и обяснил кой е. Тогава българите го отвели със себе си и го направили свой цар. Негов пръв помощник станал Комитопул, т.е. Самуил. Цар Роман „действувал наедно с него и се събрали около него българите и воювали против ромейските страни“⁷⁵.

Сведенията на посочените хронисти са обект на различни тълкувания и преценки. Преди всичко съществуват различни мнения за годината на завръщането на Борис и Роман. Докато част от историците са склонни да приемат, че събитието е станало през 977 г., други го отнасят към 980 г.⁷⁶ Като се има обаче пред вид, че става дума за събития наскоро след смъртта на Йоан Цимисхи, годината 977 изглежда по-приемлива. Разказите на хронистите също така недвусмислено сочат, че когато Роман дошъл в България, бил останал жив само един от комитопулите. А това съобщение от своя страна е допълнително доказателство за времето на кървавата разправа, разиграла се между Самуил и Арон.

От сведенията на хронистите безспорно най-голям интерес представляват данните за посрещането на Роман, за отвеждането му във Видин,⁷⁷ за провъзгласяването му за български цар, както и за обединяването на българите около Роман и Самуил /като негов пръв пълководец/ в борбата против Византия. Тези факти ясно показват пълната приемственост между старата българска държава и новата власт, установена първоначално в западните български земи, а след 976 г. — във възобно-

вената и обединена българска държава. Пълната лоялност на Самуил към представителите на българската династия и издигането на Роман за български цар потвърждават непрекъснатата държавна линия, осъществявана чрез запазване наследствените права на Симеоновата династия над българския престол.

Новият български цар бил скопец. Той не можел да има жена и деца, не бил в състояние да продължи Симеоновия род. По всичко изглежда, че Роман оставил държавните работи в ръцете на своя пълководец Самуил, а сам се занимавал по примера на баща си с църковни въпроси. Роман именно основал манастира „Св. Георги Бързи“ на Виргино бърдо край Скопие, подарил му няколко села и го издигнал до положението на български царски манастир.⁷⁸

Като разказва за събитията след завръщането на Роман в България, Скилица съобщава: „Така Самуил станал самовластен господар на цяла България. Той бил войнствен човек, който никога не знаел покой, и докато ромейските войски били заети в боевете срещу Склир, той безнаказано нахлувал във всички западни области не само в Тракия /Беломорска — б.а./, в Македония /Източна Тракия — б.а./ и земите около Солун, но и в Тесалия, Елада и Пелопонес. Той завзел много крепости, най-главната от които била Лариса, чиито жители преселил с целите им семейства във вътрешността на България и като ги зачислил в списъците на своите войници, използвал ги като съюзници срещу ромейците.“⁷⁹

Подробни сведения за обсадата на Лариса дава Кекавмен. Той съобщава, че неговият дядо, който също се наричал Кекавмен, бил управител на Елада. Тогава именно българският владетел /*τράννος*/ Самуил се опитвал било с война, било с хитрост да превземе Лариса, но също така бил отбиван ту със сила, ту с измама: „... ту го прогонвал в сражение, ту умилюствявал с подаръци него и хората му и като постъпвал така, засявал без страх земята“, събирал реколтата и изхранвал населението. Когато обаче Кекавмен видял, че Самуил получил пълно надмощие и всяка по-нататъшна съпротива изглеждала напразна, признал властта му и така продължавал да бъде управител на Елада и да упражнява правата си над Лариса. Това положение на зависимост от Самуил, което внукът на Кекавмен представя, че било станало със съгласието на самия византийски император и че било своеобразна хитрост за приспиване бдителността на българите, продължило близо четири години. Сега за стратег на Елада бил назначен друг човек, който не могъл да продължи политиката на лавиране. Тогава именно и Самуил при-

стъпил към по-строги мерки. По време на сеитбата той позволявал на жителите на Лариса свободно да засяват нивите си, но през лятото не допускал те да излизат от града и да събират добива. Така населението започнало да изпитва остра нужда от хранителни припаси. След тригодишна блокада, без сражение, градът трябвало да се предаде. Самуил преселил жителите на Лариса във вътрешността на България, като пощадил само рода на болярина Никулица.⁸⁰

Разказът на Кекавмен показва, че битката за Лариса и борбата за Тесалия са продължили близо пет години — от 977 до 983 г.⁸¹

След освобождаването на Североизточна България борбата се пренесла всецяло на юг — от Тракия до Тесалия и Пелопонес. Похвалното слово на византийския писател Фотий Тесалийски дава интересни сведения за обхвата и характера на войната в Тесалия. В словото се разказва, че българите настъпили в земите на ромеите и че опитът на византийския император да им се противопостави завършил с поражение. „Понеже [това] се повторило много пъти, императорът достигнал до голяма безизходица и като не бил в състояние да се бори срещу враговете, потърсил друга бойна помощ.“⁸²

Допълнителни сведения за тази война в района на юг от планината Олимп се съдържат в едно неиздадено писмо на цариградския патриарх Антоний III Студит от 978 г. Като описва действията на дружина бунтовници, вероятно българи, авторът съобщава, че синовете на някой си Балдос загинали, че Теодосий бил ранен и заедно със своите сподвижници потърсил убежище в крепостта Езеро, където византийският стратег ги преследвал.⁸³

С покоряването на Тесалия и превземането на Лариса българската държава спечелила големия двубой с Византия за влияние в западната част на Балканския полуостров. От Лариса Самуил взел мощите на св. Ахил, бивш епископ на града и патрон на Тесалия /живял през IV в./, които положил в построената за целта голяма църква на остров „Св. Ахил“ в Преспанското езеро.⁸⁴ В Преспа Самуил построил и дворци, откъдето ръководел и направлявал военните действия на юг против Византия.⁸⁵

Успехите на българите в Тесалия предизвикали основателна тревога в Цариград. След съот-

Общ изглед /въздушна снимка/ на крепостта Мория, издигаща се в прохода Траянови врата /Българска клисура/. Тук на 17 август 986 г. българските войски, водени от Самуил, нанесли съкрушително поражение на византийския император Василий II

ветна подготовка и с цел да отклони вниманието на Самуил от западните области Василий II решил да започне военни действия в самия център на българската държава.

Лъв Дякон разказва, че Василий II тръгнал на поход против българите, тъй като „тяхната дързост и жестокост, дишаща убийство, заплашвала ромейската държава“⁸⁶. Като преминал стръмните и тесните пътеки на Ихтиманския проход, императорът се явил под стените на Средец. Тук той построил военен лагер и обсадил града. Обсадата продължила 20 дни, но не донесла успех на византийците. Напротив, императорската армия понесла големи загуби. Българите устроили множество засади, извършили голяма сеч и отвлечли много впрегатни животни и коне. Те успели дори да изгорят стенобойните и други машини на неприятелите. Обсадата се провалила и императорът побързал да се върне в Цариград. По време на обратния път българите го причакали в Ихтиманския проход, където устроили засада и му нанесли страшно поражение: почти цялата византийска конница и голяма част от пехотата били унищожени. В български ръце паднал и обозът на византийската армия. Самият Лъв Дякон, който придружавал императора по време на този поход, едва успял да се спаси от плен.⁸⁷

В хрониката на Скилица е направен опит да се смекчи причината за поражението на византийската войска. Тук се разказва, че императорът оставил в Пловдив магистър Лъв Мелисин да пази тила му, а сам преминал планинските теснини и стигнал до Ихтиман, където разположил войската си на лагер. Тогава пълководецът на балканските войски Стефан започнал да го уговаря да се върне обратно, тъй като Лъв Мелисин замислял заговор и дори бил потеглил към Цариград. Василий II повярвал на думите на Стефан и поел обратно към Пловдив, но в прохода попаднал на засада и бил разгромен. Когато все пак успял да се добере до Пловдив, оказало се, че Лъв Мелисин зорко изпълнява възложената му задача.⁸⁸

Поражението на византийската армия направило силно впечатление на почти всички тогавашни хронисти. Яхия Антиохийски съобщава, че Василий II стигнал по време на своя поход чак до Абария /т.е. до София/ и я обсадил. Когато научил, че пътят му за отстъпление е отрязан, побързал да се върне обратно и тогава именно бил сполетян от голямата катастрофа. Яхия сочи и точната дата на поражението на византийската армия — вторник, 17 август 986 г.⁸⁹ Същата година сочи и Асохик,⁹⁰ а Матей Едески пише по повод на поражението: „Българският цар взел връх и обърнал в бяг войската на Василий чак до Цари-

Войските на българския цар Самуил обсаждат Солун и убиват неговия управител дука Григорий Таронит. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица /л. 184/. XII–XIII в. Мадридска национална библиотека

град. Българите откарали от тях грамадна плячка и множество пленници. Василий, цял опозорен, се върнал в столицата си.“⁹¹

На големия разгром на византийските войски в похода до Средец през 986 г. е посветено и стихотворението на Йоан Геометър, озаглавено „За претърпяното поражение в Българската клисура“. То гласи: „Никога не бих казал, дори и слънцето да би изчезнало, че мизийските /българските — б.а./ стрели са по-силни от авзонските /ромейските — б.а./ копия. Пропаднете, дървета, зловещи планини! Пропаднете, мрачни планини! Про-

паднете, недостъпни скали, там, където лъвът се уплаши да излезе срещу сърните! Слънце, скрий под земята златоблестящата си колесница и кажи на великия дух на императора /Никифор Фока — б.а./ това: Истърът /България — б.а./ грабна венеца на Рим /Византия — б.а./. Вземи бързо оръжието, защото мизийските стрели са по-силни от авзонските копия.“⁹²

Макар в изворите да има известни разногласия по въпроса за крайната цел на похода, преобладаващата част от тях сочат, че византийската армия е стигнала до Средец и че след несполучлива обсада е била принудена да се върне обратно. Известни различия има и по въпроса за причините, накарали императора да се оттегли. Без да се отрича наличието на съперничество между пълководците, все пак като главна причина за отстъпле-

нието на византийската армия трябва да се приеме неуспешната обсада на Средец. Най-сетне не бива да се пренебрегва и въздействието на слуха, че българите укрепявали прохода и били отрязали пътя на византийците за връщане.

Всички извори са категорични в сведенията си, че ръководител на българските войски в битката при Ихтиманския проход е бил Самуил. В своите добавки Михаил Деволски обаче споменава, че заедно със Самуил по време на битката действували Арон и Роман. Това сведение и досега е обект на най-различни тълкувания и предизвиква спорове. Една част от историците са склонни да видят тук истинските Арон, брат на Самуил, и Роман, българския цар.⁹³ Много по-приемливо обаче е твърдението, че в случая става дума за Ароновия син Иван Владислав и за Самуиловия син

Гаврил Радомир, известен още като Симеон Роман.⁹⁴

Десетилетието от 976 до 986 г. било ознаменувано с внушителни победи на българското оръжие, с утвърждаване на българската държава и налагането ѝ като голяма сила в живота на Балканския полуостров. За Византия тези години били изпълнени с бунтове, външни поражения и загуба на територии, особено по отношение на българите. Затова и Василий II в една грамота от 4 април 988 г., като говори за законодателството на Никифор Фока, отбелязва: „От онова време, когато това законодателство влезе в сила, ние до ден днешен не видяхме нищо добро в нашия живот, а, напротив, нямаше такова нещастие, което ние да не изпитавме.“⁹⁵

През 987 г. Византия отново била разтърсена от размирици — избухнал бунтът на Варда Фока и Евстатий Малеин. Българите не пропуснали случая да се възползват от новите затруднения на империята. В хрониката на Скилица се съобщава, че „Самуил и другите местни воеводи, които се били възползвали от заетостта му /на императора — б.а./ поради бунтовете... много увреждали ромейските владения“. По всичко изглежда, че натискът на българите е бил насочен към Солун, тъй като императорът изпратил тук голяма войска и назначил за управител на града магистър Григорий Таронит.⁹⁶ Яхия Антиохийски е още по-точен и категоричен. Той съобщава, че „през време на бунта на Фока, когато император Василий бил зает с войната против него, българите се възползвали и нападнали ромейската страна няколко пъти и я опустошавали до град Солун и правили нападения над онези ромейски области, които са на запад.“⁹⁷

Смутите във Византия продължили до 989 г., което означава, че и българо-византийската война е била водена близо три години. Преди всичко българските войски проникнали дълбоко в Солунската област, като стигнали почти до Солун. В български ръце паднали такива яки крепости като Верея и Сервия. На юг войските на българите обходили почти целия Епир, а на запад стигнали до Адриатическо море и превзели Драчката област.⁹⁸ За тежкото положение на византийците по време на тази война говорят Ал-Макин, Йоан Геометър и Кекавмен.⁹⁹

През 990 г. междуособиците във Византия били прекратени: през 989 г. Варда Фока бил убит,

Общ изглед /въздушна снимка/ на разкопките на Пернишката крепост. На най-високата част на хълма ясно личат основите на крепостната стена и на разкритите сгради

след което неговите привърженици се предали. На другата година Василий II се помирил и с Варда Склир. Така Византия си отдъхнала от вътрешните размирици и императорът получил възможност да насочи цялото си внимание против българите.¹⁰⁰ И наистина още през 991 г. сблъскванията между българските и византийските войски взели особено остър характер. Яхия Антиохийски съобщава, че през тази година императорските армии минали в настъпление: „И посрещнал цар Василий българите и ги обърнал в бягство и уловил в плен техния цар /Роман — б.а./ и го възвърнал в тъмницата, от която той бе избягал. И спаси се Комитопулът /Самуил — б.а./, началникът на неговите войски, и управлявал българската държава. И останал цар Василий да воюва с тях и да напада техните страни в течение на четири години.“¹⁰¹

Сведенията на Яхия Антиохийски са интересни преди всичко с данните за продължителността на тази нова война — от 991 до 995 г. Същевременно те разкриват и съдбата на българския цар Роман. Наистина разказът на Яхия противоречи на някои други извори — според Скилица Роман бил в Скопие през 1002 г.;¹⁰² от Скилица това сведение минало и в българските добавки към Манасиевата хроника.¹⁰³ Повечето историци обаче смятат, че трябва да се приеме като по-вярно сведението на Яхия за пленяването на Роман по време на започналата през 991 г. война.¹⁰⁴

През 995 г. Византия била въввлечена в остри стълкновения с арабите в Мала Азия и императорът трябвало да изостави войната в българските земи. От това положение се възползвал Самуил, за да върне някои от загубените територии. Нещо повече, през 996 г. българите минали в настъпление, като дори проникнали дълбоко на юг в днешна Гърция. Скилица разказва, че „Самуил потеглил срещу Солун и разпределил главната част от войската си по засади и клопки, а само една малка част пратил да направи набег до самия Солун. Когато научил за нахлуването му, дукът Григорий изпратил сина си Ашот, за да види и огледа войската и да му извести за това, а самият той следвал отзад. Като влязъл в стълкновение с разузнавачите [на Самуил], Ашот ги разбил, но попаднал сред засадите и бил заловен. Научавайки за това, Григорий веднага отишъл на помощ на сина си, но бил обграден от българите и паднал след храбра и геройска борба.“¹⁰⁵

След този голям успех българските войски предприели устремно настъпление на юг. Те преминали цяла Тесалия, преодолели построената при Термопилите защитна стена, нахлули в Беотия и Атика, след което стигнали до Коринтския про-

влак и проникнали в Пелопонес, опустошавайки всичко по пътя си.¹⁰⁶ По-нататък Скилица разказва, че императорът изпратил след навлязлата дълбоко на юг българска войска пълководеца Никифор Уран. Когато Самуил узнал, че по петите му се движи византийска войска, побързал да се върне обратно. Срещата между българи и ромеи станала при р. Сперхей. Тъй като реката от силните дъждове била придошла, двете армии се намирили на двата ѝ бряга и не могли да влязат в стълкновение. Една нощ обаче византийците открили брод, изненадали българите и в нощно сражение им нанесли голямо поражение. Самуил и синът му Гаврил Радомир, ранени в боя, събрали оцелелите български войски и през Етолийските планини и Пинд се завърнали в България. Никифор Уран не се решил да организира преследване. Той разграбил българския лагер и с голяма плячка се завърнал в Солун.¹⁰⁷

През 997 г. станало известно, че плененият преди няколко години български цар Роман е починал в цариградските тъмници. С неговата смърт се прекратила династията на Симеон. Нямаło вече законни наследници на българския престол. А войната с Византия продължавала и страната не можела да остане без владетел. Затова изборът паднал върху онзи, който се намирал в най-близки връзки със старата българска династия и който в продължение на много години бил пръв пълководец на Роман. Така през същата 997 г. Самуил бил провъзгласен за български цар. Яхия Антиохийски съобщава: „Той провъзгласил себе си за цар.“¹⁰⁸ Дуклянският презвитер /XII в./ също така отбелязва: „По това време в българското племе се издигнал някой си Самуил, който се провъзгласил за цар. Той водил дълги войни с гърците и ги изгонил от цяла България, така че през негово време гърците не смеели да се приближат там.“¹⁰⁹ По всичко изглежда, че тогава Самуил се е преместил от Преспа в Охрид, който станал столица на България.

Провъзгласяването на нов български цар и поставянето на нова династия на престола трябвало да получат и международно признание. При тогавашната сложна обстановка на Балканския полуостров и непрестанните войни с Византия признанието можело да се получи единствено от Рим. Актът пък на признание от папския престол означавал сериозен удар върху византийската дипломатическа дейност на полуострова. Изглежда, че именно по това време Самуил се е обърнал към Рим с искане да получи царска корона. Две столетия по-късно, през 1202 г., Калоян в писмото си до папа Иннокентий III отбелязва, че римският престол бил дал царски корони на неговите пред-

ци Петър и Самуил, което означава, че тази външнополитическа акция на новия български владетел се е увенчала с успех.¹¹⁰

През 998 г. Самуил, вече като български цар, предприел голям поход на север против сърбите, вероятно за да предотврати евентуален съюз между тях и Византия. Дуклянският презвитер и житието на Иван Владимир съобщават, че когато българските войски навлезли в далматинските земи, сръбският княз се оттеглил с целия си народ в планината. Самуил оставил част от войските си в полите на планината, а с останалите настъпил навътре и обсадил крепостта Улчин. За да избегне кръвопролитие, той поискал от Иван Владимир да се предаде доброволно. След отказа на сръбския княз Самуил прибегнал до услугите на един сръбски жупан, който предложил помощта си. Когато станало ясно, че всяка съпротива е безполезна, сърбите решили да се предадат. Иван Владимир бил изпратен на заточение в Самуиловите дворци в Преспа.¹¹¹

След неуспешен опит за превземането на Улчин българските войски пребродили цяла Далмация, настъпили към Котор, овладели го и се отправили към Дубровник. Опитът за превземането на Дубровник не сполучил и Самуил опустошил предградията и околните села. Българските войски минали през цялото Далматинско крайбрежие до Сплит, Трогир и Задар, след което се отправили на североизток и през Босна и Рашка /Сърбия/ се завърнали в България.¹¹²

След като Иван Владимир прекарал известно време в български плен, той бил оженен за Самуиловата дъщеря Теодора Косара и върнат обратно като владетел на Зета. Неговият чичо Драгомир, доверен човек на Самуил, също бил изпратен обратно за управител на областите Требине и Захълмие. Тези сложни политически отношения Дуклянският презвитер е представил като романтична любов между Самуиловата дъщеря и младия сръбски княз.¹¹³

По същото време Самуил направил опит да утвърди влиянието на българската държава над Драчката област с още една политическа женитба. Скилица съобщава, че плененият Ашот бил оженен за Самуиловата дъщеря Мирослава, след което бил изпратен за управител на Драч и областта. И тук хронистът е представил събитията като резултат от голямата любов между двамата млади.¹¹⁴

Успешните походи на Самуил и политическите женитби на дъщерите му несъмнено са укрепили положението на българската държава, временно подкопано от поражението при р. Сперхей. Това личи и от една от българските добавки към

Манасиевата хроника, която съобщава, че „българите царуваха до Охрид и до Драч и по-нататък“¹¹⁵.

Все по същото време, когато Самуил се намирал на върха на своята мощ, той влязъл в съюзни отношения с Унгария. Съобразно със съществуващата през Средновековието практика съюзът бил скрепен с женитба: Самуиловият син Гаврил Радомир се оженил за дъщерята на унгарския крал Геза /972–997/.¹¹⁶

По всичко изглежда, че тогава именно е започнал обрат в българо-византийските отношения. Яхия Антиохийски съобщава за един поход на византийския пълководец Никифор Уран в българските земи, извършен по нареждане на Василий II. Византийските войски в продължение на три месеца опустошавали българските предели, без да срещнат сериозен отпор.¹¹⁷ Трудно е да се определи дали този набег е станал непосредствено след битката при Сперхей /т.е. през 997 г./ или през 999 г., когато Самуил се намирал на поход против Сърбия и Далмация.¹¹⁸ Необяснима е и липсата на сериозен отпор от страна на българите, макар да е очевидно, че византийският пълководец е използвал изненадата. Факт е обаче, че византийски войски са навлезли безнаказано в земите на българите и този странен на пръв поглед успех наскоро щял да се повтори неколкостранно.

В началото на XI в. византийците минали в настъпление вече на широк фронт. През 1001 г., както съобщава Скилица, „императорът изпратил силна войска срещу българските крепости отатък Хемус под предводителството на патриций Теодорокан и на протоспатарий Никифор Ксифий. Ромейската войска превзела Големия и Малкия Преслав, както и Плиска и се върнала невредима и победоносна.“¹¹⁹ Така Североизточна България паднала повторно под византийска власт.

На следната 1002 г. византийските войски нанесли удар в съвсем противоположна посока. През Солун Василий II настъпил с войските си на запад с цел да откъсне Тесалия и южните области на българската държава. Когато императорът стигнал до яката крепост Верея, началникът ѝ Добромир, женен за племенница на Самуил, не само не оказал никакъв отпор, но минал на страната на Василий II, предал града и бил почетен със званието антипат /проконсул/. Без съпротива се предала на византийците и крепостта Колидрон. Поради невъзможност да се противопостави на многочислената византийска армия управителят на тази крепост Димитър Тихон се споразумял с византийския император да се оттегли с войската си без бой; Тихон възнамерявал да се присъедини към Самуил. Сериозен отпор оказали на византийски-

те войски защитниците на крепостта Сервия. Воеводата Никулица организира добре отбраната и храбро устоявал срещу ударите на обсадителите. Едва когато византийците проникнали в града, Никулица и защитниците се предали. Василий II изселил българите от този град, поставил в крепостта византийски гарнизон, а самия Никулица отвел в Цариград и го почел с титлата патриций, смятайки по този начин да го спечели на своя страна. Никулица обаче успял да избяга от византийската столица, дошъл при Самуил и двамата заедно се отправили с войски да обсаждат Сервия. Този път българите нямали успех и трябвало да отстъпят, а Никулица попаднал в засада, след което бил пленен, окован във вериги и хвърлен в една от цариградските тъмници. Междувременно Василий II продължил своя поход в Тесалия, превзел много крепости чрез обсада, поставил в тях гарнизони, а българското население изселил в областта Волерон, в Беломорието, между долните течения на Места и Марица. При своето настъпление византийските войски стигнали до силната крепост Воден и я обсадили. Напразно императорът се опитвал да превземе крепостта без бой — защитниците ѝ отказвали да се предадат. След продължителна обсада най-сетне градът бил принуден да капитулира и да сподели съдбата на населението на останалите крепости: във Воден се настанил византийски гарнизон, а жителите били изселени във Волерон. Управителят на града Драгшан бил отведен в Солун, където императорът го оженил за дъщерята на един от местните първенци. Българският болярин обаче не могъл да се примири с положението си, на три пъти се опитвал да избяга в България и накрая завършил живота си с най-тежкото наказание — набиване на кол.¹²⁰ Така по време на войната през 1002 г. византийците възстановили властта си над Тесалия и Южна Македония и могли да предприемат ново настъпление, този път в центъра на българската държава.

Най-голямо напрежение българо-византийският военен конфликт достигнал през 1003 г., когато в него била въвлечена Унгария.

Още от началото на IX в. българските територии се простирали отвъд Карпатите, чак до Тиса и Средния Дунав. По времето на Симеон управител на тези земи бил боляринът Глад. В края на X в., когато Самуиловият син Гаврил Радомир се оженил за дъщерята на унгарския крал Геза и между двете страни се установили добросъседски отношения, управител на отвъддунавските български територии бил боляринът Ахтум /Охтум, Айтон/, внук на Глад. Резиденцията му се намирала във Видин. С неговото име е свързано изграждането на Морисена /дн. гр. Ченад на р. Ма-

Самуил венчава дъщеря си за пленения Ашот, син на Григорий Таронит. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица /л. 185/. XII—XIII в. Мадридска национална библиотека

рош/. Той владее и Зорин /дн. гр. Дробета Северин в Румъния/. Намирайки се начело на провинциалната администрация и притежавайки силна войска, Ахтум поддържал равновесието по Средния Дунав и здраво пазел северозападните български граници. Същевременно той строил църкви и манастири /между тях е и манастирът „Св. Иоан Кръстител“/, чрез което разпространил християнството в Трансилвания.¹²¹

След смъртта на Геза главен претендент за унгарския престол станал синът му Стефан. И тъй като неговите противници Гюла и Купан се радвали на подкрепата на българите, неминуемо се

стигнало до охлаждане на отношенията между двете страни. Първата крачка в тази насока било разтрогването на брака на Гаврил Радомир с унгарската принцеса. Започнали военни действия против българския провинциален болярин Ахтум, оказващ непосредствена помощ на претендентите за унгарската корона Гюла и Купан. На вмешателството на българите в унгарската междуособица крал Стефан отговорил с привличането на Ханадин, един от първите хора на Ахтум. А когато тези връзки били разкрити, застрашеният от арестуване Ханадин избягал в Унгария и с унгарски войски навлязъл в българските предели.¹²²

Затрудненията на българите на северозапад били използвани от византийците. През 1003 г. византийските войски, водени от самия император, неочаквано се явили под стените на Видин. Отбраната на града била организирана от боля-

рина Ахтум и, както съобщава Скилица, продължила цели осем месеца, след което императорът успял да превземе крепостта „със сила“¹²³. Михаил Деволски обаче добавя, че тук българските началници показали голяма опитност — „те събирали мидийския огън в едно голямо гърне и по този начин го гасели“¹²⁴. И ако градът все пак бил превзет, това станало благодарение на предателството на местния митрополит — неслучайно покъсно Василий II отбелязва в една от своите грамоти, че „тая епархия ми стана най-полезна и предана, като ми отвори пътищата си за страната“¹²⁵. По същото време в откъддунавските български земи унгарските войски разгромили войската на Ахтум, а самият той загинал в едно сражение.¹²⁶ Така в резултат на комбинирания удар на византийци и унгарци българската власт на северозапад била разгромена.

В същото време българите организирали нападение по посока на Цариград явно с цел да накарат императора да изостави обсадата на Видин. Българските войски навлезли във византийска територия, стигнали до Одрин и през август, когато там ставал голям събор, неочаквано нападнали и превзели града. По-нататъшните действия тук обаче били рисковани и Самуил побързал да се върне обратно.¹²⁷

Междувременно Василий II също решил да се върне. Той не се осмелил да тръгне по пътя за Цариград, тъй като се страхувал от среща с българската войска. Византийската армия потеглила по долината на Морава и през Ниш навлязла в поречието на Вардар. Тук византийците успели да превземат Скопие, където според Скилица пленили българския цар Роман /вероятно става дума за управителя на града със същото име/. Сега императорът свърнал към Средец с явното намерение да превземе Перник, „чийто защитник бил Кракра, мъж, отличен във военното дело“. Василий престоял там немалко време и в обсадата загубил значителен брой бойци. Убедил се, че крепостта не се поддава на обсада и че Кракра не ще отстъпи нито на ласкателства, нито на обещания и предложения, императорът се завърнал в Пловдив, след което се отправил за Цариград.¹²⁸

През същата 1004 г., когато Василий II бил отблъснат с тежки загуби от Перник, Самуил предприел нов поход против Солун, устроил засада и заловил в плен солунския управител Йоан Халд.¹²⁹ Този успех обаче не могъл да компенсира загубите, които българите понесли през последните четири години.

Неуспехите на българите във войните с византийците подействували разложително върху някои от Самуиловите военачалници. Сигнал в това отношение бил даден от Ашот, зетя на Самуил. Като управител на Драч той влязъл във връзка с местните гърци и особено с влиятелния Йоан Хрисилий, тъст на Самуил. Заедно с жена си Мирослава Ашот избягал с един от византийските бойни кораби, които обсаждали пристанището на Драч, дошъл в Цариград и съобщил на императора по какъв начин може да превземе града. За тази си постъпка Ашот бил почетен с магистърски сан, а Самуиловата дъщеря била удостоена с титлата зости /придворна дама/. Междувременно Йоан Хрисилий предал Драч на византийския военачалник Евстатий Дафномил, срещу което осигу-

Общ изглед /въздушна снимка/ на Самуиловата крепост при с. Ключ в долината на р. Струмешница. Тук на 29 юли 1014 г. е станало голямото сражение между българи и византийци

рил титлата патриций за синовете си. Така в 1005 г. Византия успяла да възстанови властта си над Драчката област.¹³⁰

Военните действия между България и Византия продължили още няколко години — от 1006 до 1013 г. Водени с променлив успех, те не могли да донесат някаква сериозна промяна в съотношението на силите. През 1006—1007 г., съобщава Матей Едески, Василий II навлязъл в България, задръжал се дълго време тук и водел страшна за българите война.¹³¹ В житието на Никон Метаноите се казва, че през 1009 г. Самуил бил разбит от Василий II при Крета, източно от Солун.¹³² Скилица също така съобщава, че „императорът не представал всяка година да навлиза в България и да опустошава и разорява всичко по пътя си“¹³³. И макар до решително сражение да не се стигнало, големият двубой бил близък: за това говорело както настървването, с което били водени военните действия, така и предприемането на походи далеч навътре в територията на едната и на другата страна.

Развързката, дошла през 1014 г., е последица от несполуката при Беласица. Скилица съобщава следното: Самуил решил да спре нападенията на византийските войски в българските предели, като издигне преградна стена /дема/ в теснината при с. Ключ. Всички опити на Василий II да премине преградата били отблъснати с големи загуби за византийците. Тогава пълководецът Никифор Ксифий намерил обходен път и нападнал българите в тил. Въпреки съпротивата и геройското държане на Гаврил Радомир българските войски били разбити, а част от тях попаднали в плен. По нареждане на византийския император заловените български войници били ослепени, като на сто души оставили един с по едно око за водач. Ослепените войници били изпратени на Самуил, който при вида им получил удар и след два дни починал /6 октомври 1014 г./.¹³⁴

Скилица отбелязва, че ослепените българи били 15 000. В българските добавки към Манасиевата хроника е посочена същата цифра: „Като разби цар Самуил, този Василий ослепи 15 хиляди българи.“¹³⁵ Кекавмен пък, който също така дава описание на битката при Беласица, определя броя на пленените и ослепени българи на 14 000.¹³⁶ Независимо от това, коя от двете цифри е по-точна, жестоката постъпка на византийския император му донесла прозвището Българоубиец.¹³⁷

Битката при Беласица била тежко военно поражение за българите, и то с големи политически последици. Починал българският цар Самуил, чие то име станало символ на упоритата борба за запазване на независимостта. И макар заелият още

на 15 октомври 1014 г. престола Гаврил Радомир да не отстъпвал по пълководчески дарби на своя баща, прежната сила и мощ на българската държава не могли да бъдат възстановени.

4.

Падане на България под византийска власт

Веднага след битката при Беласица и още докато бил жив Самуил, Гаврил Радомир организирал отбраната на страната и дори успял да устрои засада, като разгромил напълно войската на солунския дук Теофилакт Вотаниат, когото Василий II изпратил да завладее българските земи. Все пак на византийците се удало да проникнат до Битоля, където изгорили дворците на Гаврил Радомир. Те завладели също Прилеп и Шип. Временно признал византийската власт и Воден.¹³⁸ Наскоро обаче жителите на тази крепост въстали срещу завоевателя. Силно разгневен, след няколко месеца Василий II отново повел войски към Воден и го обсадил. След дълга и изтощителна обсада крепостта била принудена да се предаде. И този път, както неколкотократно вече бил постъпвал със завладените крепости, императорът изселил жителите и ги настанил в областта Волерон, а на тяхно място изпратил ромейско население. Вероятно с тази последна обсада от 1015 г. е била свързана и смъртта на смелия български воевода Драгшан.¹³⁹

Новият български цар Гаврил Радомир се опитал да отбие все по-силно надвисващата над страната заплаха от византийско нашествие и предложил на императора мир. Василий II обаче, който отдавна чакал благоприятен момент за разправа с българите, не само отхвърлил направеното предложение, но наредил на пълководците си Никифор Ксифий и Константин Диоген да настъпят в Мъгленската област. Тя била подложена на опустошение и нашествениците обсадили главния ѝ град Мъглен. Под ръководството на воеводата Илица и на кавхан Дометиан жителите на крепостта се отбранявали храбро. Накрая на помощ на обсадителите се притекъл самият император. По негово нареждане византийците отбили течението на р. Мъгленица, подкопали основите на градските стени и с лесновъзпламеним дървен материал ги хвърлили във въздуха. Едва тогава крепостта се предала, а Илица, Дометиан и други български велможи попаднали в плен. Част от жителите били изселени в арменската област Васпуракан, други се пръснали из различни места, а градът бил опожарен. Наскоро във византийски ръце

паднала и крепостта Енотия, в северната част на Мъгленско. Така цялата Мъгленска област минала в ръцете на византийците.¹⁴⁰

По същото време, когато българските войски водели упорити битки с византийците в Мъгленско, в българската столица се разиграли кървави събития, които имали трагични последици. Става дума за убийството на Гаврил Радомир и за заемаването на българския престол от Иван Владислав.

Отношенията между Гаврил Радомир и Иван Владислав външно винаги изглеждали добри. По време на трагичните събития в м. Разметаница Самуиловият син се застъпил за своя братовчед и му спасил живота. В битката при Ихтиманската клисура двамата се сражавали рамо до рамо. Тази дружба обаче била само привидна. Скилица съобщава, че по време на лов Иван Владислав убил своя братовчед, провъзгласил се за български цар и побързал да изпрати писмо на Василий II, в което молел за мир и обещавал покорство.¹⁴¹ Дуклянският презвитер обяснява убийството на Гаврил Радомир с интриги на византийската дипломация, която обещала на Иван Владислав да го признае за цар и дори да му отстъпи Драч.¹⁴² В един от разказите за чудесата на св. Димитър пък смъртта на българския цар е приписана на солунския покровител.¹⁴³ Въпреки известни различия в изворите не подлежи на съмнение фактът, че Гаврил Радомир е бил убит по време на лов. Твърде правдоподобна е също версията за участието на византийската дипломация в това трагично събитие.¹⁴⁴

Още със заемаването на престола през лятото на 1015 г. Иван Владислав започнал да преследва членовете и привържениците на Самуиловия род: жената на Гаврил Радомир била убита, а най-големият му син бил подложен на мъчения и ослепен.¹⁴⁵ С измама бил убит и сръбският княз Иван Владимир, зет на Самуил.¹⁴⁶ Тези действия показват, че кървавата разправа между двамата братовчеди имала характер на държавен преврат.

Новият български цар се опитал да уреди отношенията си с Византия, за да се закрепил на престола. Това негово намерение обаче не влизало в сметките на византийската дипломация и докато, от една страна, Василий II си давал вид, че е готов да води преговори, от друга страна, той продължавал да привлича към себе си български велможи — сред тях били кавхан Теодор /брат на Дометиан/ и някой си Мелитон. Кавхан Теодор обещал на византийския император да убие Иван Владислав. За целта той спечелил на своя страна един слуга на българския цар, който трябвало да осъществи набелязания план. Слугата обаче, вмес-

то да убие своя господар, отнел живота на кавхан Теодор.¹⁴⁷

По същото време Василий II, като се възползувал от неспокойната обстановка в България, предприел нов поход. През Воден той навлязъл в околностите на Остров, на Соск и в Пелагонийското поле, като опустошавал всичко по пътя си, а заловените в плен българи ослепявал. Без да срещне особена съпротива, императорът стигнал до Охрид и го превзел. Тук той получил тревожната вест, че един от неговите отреди под началството на Георги Гонициат и Орест, попаднал на засада в Пелагонийското поле, е бил унищожен от българските дружини, командувани от храбрия воевода Ивац. Императорът изоставил Охрид и побързал за Пелагония, но било вече късно. След това Василий II формирал два силни отряда и ги изпратил отново в България. Първият под началството на Давид Арианит настъпил към Струмица и завладял близката крепост Термица. Вторият, воден от Никифор Ксифий, стигнал до Средец, завладял крепостта Бояна, но повече от това не могъл да направи.¹⁴⁸

Разорението на Охрид и дълбоките набези на византийските войски в пределите на българската държава през есента на 1015 г. накарали Иван Владислав да помисли за нова столица. Така се стигнало до избирането на Битоля за главен град и до възобновяването на нейната крепост. Откритият преди две десетилетия надпис разказва, че по времето на „Йоан самодържец българск[и]“ била възобновена крепостта, за да служи „[за уб]ежище и за спасение и за живота на българите“. Възобновяването на крепостта започнало на 20 октомври 1015 г. и завършило през 1016 г., по времето на цар Иван Владислав, който „беше българин по род, у[ну]к [на Никола и Рипсимия] благоверните, син на Арон“¹⁴⁹.

В края на 1015 и в началото на 1016 г., когато византийският император се намирал в Цариград, Иван Владислав предприел поход на запад, за да върне Драч и по този начин да си осигури тила при предстоящите сътолковения. Натискът на българите бил толкова силен, че Василий II, сериозно обезпокоен, побързал да вземе мерки, за да помогне на обсадения град.¹⁵⁰ Тъй като един поход в Албания бил рискован, а и нямало време за подготовката му, императорът решил да отклони вниманието на Иван Владислав, като нападне крепостта Перник, заемаща важно стратегическо положение. И наистина през лятото на 1016 г. Василий II се явил под стените на крепостта и я обсадил. Тук той срещнал отново решителна съпротива и след като в продължение на 88 дни не могъл да направи нищо, вдигнал обсадата и се оттеглил с

войските си в Мосинопол.¹⁵¹

През пролетта на 1017 г. Василий II подновил военните действия против българите. От Мосинопол през Верея той се отправил към Костур, като по пътя си превзел и изгорил крепостта Лонгон, а населението ѝ разпръснал: една част от пленниците задържал за себе си, друга взели пълководците му, а трета дал на съюзниците си руси. След това императорът настъпил към Костур, като същевременно изпратил един отред под началството на Давид Арианит и Константин Диоген да опустошава Пелагонийската равнина. Скоро обаче византийските войски побързали да се оттеглят, тъй като се получило съобщение за предстоящо нападение на българите.¹⁵²

Още през зимата на 1016–1017 г. българите замислили голяма акция, която трябвало да отклони вниманието на Василий II от югозападните български земи, а евентуално и да отхвърли византийската власт в Мизия. Управителят на крепостта Перник и на Средецката област, воеводата Кракра, влязъл във връзка с печенегите и се споразумял с тях за започване на съвместни военни действия против Византия. В изпълнението на този план Кракра и Иван Владислав обединили силите си, очаквайки помощта на своите северни съюзници. Византийският управител на Дръстър, стратегът Цицикий, узнал за преговорите и побързал да уведоми императора. Василий II добре разбирал какво би станало при една такава обединена акция, затова решил да настъпи отново в българските земи. Той наредил да се укрепи Верея, превзел и опожарил крепостта Вишеград, настъпил на север към Остров и Молиск, превзел двата града и ги опустошил. По същото време, вероятно не без намесата на византийската дипломация, печенегите отказали да вземат участие във войната и планът на българите за настъпление против Византия бил осуетен.¹⁵³

При вестта за провала на българо-печенежката акция Василий II отново настъпил в българските земи, нападнал и превзел крепостта Сетина, където се намирали български царски дворци. Тук той срещнал войските на Иван Владислав и след едно сражение с променлив успех прекратил похода и се завърнал в Цариград.¹⁵⁴

Докато византийският император се намирал в столицата си, Иван Владислав повел своите войски към Драч и през февруари 1018 г. обсадил града. Тук обаче той паднал убит — според едни сведения в бой с византийците, а според други — от ръката на заговорници. След смъртта на царя била прекратена и обсадата.¹⁵⁵

Гибелта на Иван Владислав послужила като сигнал за разрастване на разложението, започна-

ло да обхваща върховете на българското общество. Умората от войните, отчаянието от неуспехите, страхът за имуществото и привилегиите — всичко това било умело използвано от византийската дипломация. И когато през март 1018 г. Василий II потеглил от Цариград и навлязъл в българските земи, той не срещнал почти никаква организирана съпротива. Още докато бил в Одрин, Василий II получил вест, че Кракра Пернишки признава византийската власт. При пристигането си в Мосинопол императорът приел пратеници от Пелагония, Моровизд и Липлян, които го уведомили, че му предават градовете си. В Сяр при Василий II се явил самият Кракра с още 35 български воеводи, за да съобщят лично, че предават крепостите си. Тук дошъл и воеводата Драгомъж, за да обяви, че предава Струмица без бой. А когато императорът навлязъл в българска територия и стигнал до Струмица, той научил, че българската държава е капитулирала. Воеводата Богдан, управител на вътрешните крепости, убил своя тъст Матейца, минал на страната на византийците и бил почетен с титлата патриций. Архиепископ Давид пък лично донесъл писмо от българската царица, вдовицата на Иван Владислав, че му предава българското царство. В Скопие се предал на Василий II младият Никулица, един от изтъкнатите Самуилови пълководци. Оттук императорът минал през Щип и Просек, стигнал до Охрид и без съпротива влязъл в тази бивша столица на Самуиловия род. Тук императорът взел съкровищата на българските царе и приел членовете на царския род: царица Мария със синовете и дъщерите си, както и синовете и дъщерите на Гаврил Радомир. Предали се на императора с дружините си и воеводите Несторица, Лазарица и младият Добромир.¹⁵⁶

Капитулантските настроения обаче не били обхванали всички. Престолонаследникът Пресиян с братята си Алусиан и Арон се оттеглил в близката албанска планина Томор и оттук организирал съпротива. Обсадени от всички страни, без изгледи за някакъв успех, те прекратили борбата и се предали на Василий II, който ги удостоил със съответните санове.¹⁵⁷

Не склонил глава и воеводата Ивац. Той се оттеглил в крепостта Пронища, също в планината Томор, и продължил борбата. Напразно цели 55 дни Василий II се опитвал да го привлече на своя страна, обещавайки му богатство и почести. И когато всичко се оказало безрезультатно, императорът изпратил свои доверени хора, които проник-

Икона на св. Георги и св. Димитър. X–XI в. от Созопол. Допълнителни житейски сцени по външната част от XV–XVI в. Църковно-исторически музей — София

Почти пет десетилетия след 971 г., откатко византийците временно превзели Североизточна България, българите водели непрекъсната борба за защита на своята независимост. Тази борба познала върхове на успехи и величие, познала и дни на падение. Със собствени сили българите още през 976 г. успели да освободят поробените земи на север от Стара планина, нанесли редица поражения на византийците и поставили империята в крайно затруднено положение. И ако все пак българската държава била победена и престанала да съществува, това се дължало преди всичко на военната мощ на Византия, която в края на X и началото на XI в. чувствително нараснала. По това време византийците успели да се справят окончателно с арабската опасност и да си върнат част от източните територии — сега те разполагали със значителни материални и човешки ресурси. Била преодоляна вътрешната криза в империята и бил укрепен институтът на стратиотите /войнишкото население/, което дало възможност да се предприемат военни операции от голям мащаб. Заслуга за успешния ход на завоевателните действия на Византия имала несъмнено и неизтощимата енергия на Василий II, който не жалел сили и средства за осъществяване на плановете си във връзка със завладяването на България.

1

2

По същото време, когато Византия се намирала в политически и военен възход, сред управляващите кръгове на българското общество все по-ярко се очертавали някои неизлечими язви, дължащи се на засиления стремеж към власт и на желанието на всяка цена да се запазят социалните и имуществените привилегии, които предлагал феодалният строй. Още при първите неуспехи в борбата срещу Византия през 1001 г. някои църковни дейци, като видинския митрополит, а след него и някои военачалници предпочели да минат на страната на завоевателите, за да запазят привилегиите си. Убийството на Гаврил Радомир показало, че покварата е обхванала и върховете на българското общество. Затова при новите неуспехи никой вече не виждал реални възможности за съпротива и мнозина бързали да спечелят благоволенieto на византийския император. И макар българите да имали сили да продължат съпротивата и да отстояват независимостта на своята държава, личните сметки на част от българското болярство взели връх над държавните интереси. Така през 1018 г. България за близо два века загубила политическата си независимост, при все че в продължение на много години я отстоявала в упорита и героична борба.¹⁶³

422

МАТЕРИАЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО ДО ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

МАТЕРИАЛНА И ДУХОВНА КУЛТУРА ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО ДО ПАДАНЕТО НА БЪЛГАРИЯ ПОД ВИЗАНТИЙСКО ВЛАДИЧЕСТВО

Християнизирването на България поставило началото на важни процеси, довели до прелом в областта на материалната и духовната култура на страната. В строителството, в монументалните и приложните изкуства се появили нови задачи и теми за изпълнение, в ръцете на държавната власт се оказали нови идейни и художествени средства.

Християнството в България дошло от Византия. Оттам проникнали и главните влияния в областта на духовния живот. Първостепенна задача в строителството станало изграждането на култови сгради — църкви. В декоративните изкуства се наложили теми, свързани с новата религия,

и сюжети, заимствувани от богатия репертоар на християнското предание. Източници на знание и опит станали не само големите политически и художествени центрове на империята — Цариград и Солун, — но и по-малки градове, а също и някои манастири в средната и югозападната част на Балканския полуостров и по крайбрежията. В практиката на изкуствата и занаятите навлезли както опитът и репертоарът на големите художествени школи на Балканите, така и майстори и образци от отдалечени краища на Византия. Еклектизмът — един от отличителните белези на художественото творчество в средновековна България от началните векове на нейния живот — продължил своя ход и през епохата на ранното ѝ християнизирание.

В проявите на всички изкуства, обслужващи новия култ, България в общи линии се изявила като продължител на местните византийски традиции. Художествената дейност в българската държава още от началото на нейното съществуване се отличавала с известно своеобразие. Обогащавайки се постепенно през следващите векове, тя все повече се отдалечавала от византийската култура на големите центрове и на останалите провинции.¹

Културата на Симеоновото време се разпространила до най-отдалечените краища на България, но особено красноречив израз намерила тя в паметниците на нейната столица.

Десетилетията от края на X и началото на XI в. се характеризират с упорита борба срещу нарасналите сили на Византийската империя и с дълбоки политически сътресения. При създаването се неблагоприятни условия в характера на българската култура настъпил сериозен прелом. В нея постепенно изчезвали традициите, които някога я свързвали със старите култури на Средна Европа и Черноморието. В официалните си прояви художественото творчество все повече се повлиявало от византийската култура. Особено ясно проличало това явление в областта на монументалните изкуства. Приложните изкуства и занаяти, винаги тясно свързани с народните традиции, запазили и през следващите векове известна самостоятелност по отношение на официалното изкуство. През тази епоха отчетливо се изявили тенденции към обособяване на регионални особености в строителството и в целия художествен живот.

1. Архитектура

КРЕПОСТИ И КРЕПОСТНО СТРОИТЕЛСТВО. В края на IX и началото на X в. укрепителното дело в България значително променило характера

3

1. Изглед на крепостната стена на Самуиловата крепост в Охрид. Края на X — нач. на XI в.

2. Изглед на външната олтарна стена на кръстополната църква в с. Герман, на брега на Преспанското езеро. В нея е открит Самуиловият надпис от 993 г.

3. Изглед откъм външната олтарна страна на църквата „Св. Врачи“ в Костур. Края на X — нач. на XI в.

Стр. 424/425

Общ изглед на крепостта Вукели при с. Маточина, Хасковски окръг. На най-високата част на хълма се откроява част от крепостната кула

си. Укрепителните линии и техните пунктове минавали вече по високи и възлови места за отбраната на страната. Особено внимание в това отношение заслужава обръчът крепости около Преслав.² Укрепления били издигани и в граничните райони.

Съществуват сведения и за съобщителната мрежа през тази епоха, за добре уредени комуникации, за строеж на мостове по оживените пътища.³

Най-ярко доказателство за продължителния двубой между България и Византийската импе-

рия са крепостите, издигнати в югозападната част на страната през втората половина на X и началото на XI в. От тях сравнително най-добре проучена по археологически път е твърдината на воеводата Кракра над Перник.⁴ Достоверни епиграфски данни са запазени и за възобновяването на крепостта Битоля.⁵ Няма съмнение, че сега навред из страната били укрепявани градове и стари крепости и били издигнати нови. Най-цялостно се е съхранила крепостта на последната българска столица Охрид.⁶

Разположен на два хълма над езеро, Охрид бил укрепен със стена още през античността и през ранновизантийската епоха. По времето на цар Самуил била построена цитаделата, чиито останки и до днес са запазени. Планът на крепостта е нагоден според терена. Дворцовата крепост — за разлика от крепостта на Преслав с нейната правилна квадروа зидария — е градена с ломени камъни и речни волутъци. Правилни редове няма. Стените на Охридската крепост са внушителни не със структурата, а с обемите си. Полукръглите кули се издават като мощни цилиндри пред куртината. Укрепеният дворец имал овален план и опирал до градската стена. Площта на дворцовия комплекс била разделена на два двора. Достъп до предния двор давала главната порта на замъка, фланкирана от две полукръгли кули. Между тях над прохода на портата били изградени помещения за стражата. Със своя план и строеж Охридската крепост и в сегашния си вид дава представа за крепостното строителство през втората половина на X в. не само в западните предели на България, но и в другите краища на страната.

Природните условия в югозападните български земи определили до голяма степен укрепителната дейност и поселищния живот през последните десетилетия от съществуването на Първата българска държава. С тях се обяснява създаването на природно укрепен град и върху един от островите на Малкото Преспанско езеро, играл ролята на столица на царството до 997 г., преди Охрид.⁷ Има данни за няколко дворца /вероятно укрепени замъци/ на владетелската фамилия все в тази част на страната. Укрепен замък имало и във Воден.⁸ Появата на изолирани замъци, несвързани с укрепени градски центрове, навярно не е била дело само на царската фамилия. Подобни замъци започнали да строят и местни влиятелни боляри в духа на все-по засилващите се феодални отношения в страната.

Самуиловото кале илюстрира героичните усилия, които защитниците на България положили за отбраната ѝ в трагичните дни на 1014 г. Укреплението било издигнато в Беласица, над р.

Струмешница, и имало предназначението да отбранява прохода срещу настъпващите войски на Василий II. По стара българска военна традиция окопи защищавали крепостта и в нея трябвало да се приюти значителна военна част в малки по обем помещения, строени в духа на народното жилище — землянката.⁹ Останките от една голяма и няколко по-малки землянки разкриват жизнеността на старата славянска народна строителна традиция. Независимо от значението си на паметник, свързан със събитията на епохата, валовите и землянките в Самуиловото кале разкриват до известна степен и различията между официалното строителство на централната и местната власт и строителството на обикновеното население.

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО. Първата грижа на християнското духовенство след покръстването се изразила в разрушаване на старите езически светилища в страната: някои от тях били унищожени напълно, на мястото на други се издигнали църкви, а трети след известно преустройство започнали да обслужват също нуждите на новия култ.

Още през първите години след официалното приемане на християнството в Плиска бил съборен квадратният храм в центъра на жилищната част на двореците. Каменната настилка на двора¹⁰ минала над запазенения един ред камъни от основите му. Вторият голям храм южно от двореца също претърпял преустройство, при което, изглежда, са били разрушени външните му стени. Сградата станала базилика. Така на основата на строителното наследство в плисковския хански център възникнала една от първите църковни постройки през IX век.¹¹

В борбата на църквата срещу старата религия езическото култово средище Мадара било разрушено и преустроено. Върху развалините на езическия храм под Даулташ се издигнала малка базилика със „скъсен план“.

Съдбата на плисковските и мадарските светилища сполетяла и малкия квадратен храм в южния край на терасата, върху която се разстилял Вътрешният град на Преслав.¹² Храмът бил преустроен също в църква.

След приемането на християнството в столицата и в околните укрепени центрове започнало строителство на базилики. Продължена и разширена била в същност една местна строителна практика и от други краища на България. Паметник, илюстриращ възраждането на старата християнска традиция в средищата на Първата българска държава, е една базилика на територията на Омуртаговия аул на р. Тича. При построяването на аула във външното землено укрепление попаднали

развалините на две ранновизантийски базилики. Една от тях вероятно е била сравнително добре запазена към времето на християнизирването на държавата, тъй като нейните останки могли да бъдат поправени. Църквата претърпяла основно преустройство, изразило се в заместване на паднали стени, преграждане и доизграждане.¹³

Най-внушителният строеж в Плиска от първите години на тържеството на християнството била Голямата княжеска базилика. Огромната по размери сграда се издигала във Външния град на място, свързано с официалните езически култове. След унищожаването на старото езическо светилище олтарната част на базиликата се разположила върху неговите останки. Цялата конструкция на старата сграда била извадена с изключение на подложките на някогашните основи, подкрепени от гъста мрежа отвесно забити колове.¹⁴

Базиликата с размери 99 × 29,5 м се състояла от две почти равни части — обширен атрий и същинска църква. Притворът бил прост, неразчленен, а на олтарната стена имало една единствена петстенна отвън апсида с дълбоко предапсидно пространство. В източния край на страничните корабии били обособени специални помещения, необходими за църковното богослужение. От север и от юг при тези приолтарни помещения по-късно към корпуса на църквата била долепена по една постройка: северната изпълнявала ролята на параклис — в нея е запазена основата на широка олтарна маса, а южната служела за кръщелня — в тухления ѝ под била изградена четириконхална пещина /басейн/. По-късно към входовете на притвора строителите прибавили две помещения за стълбите, водещи към горния етаж. Издигнатата стена към западната фасада на базиликата и някои промени в същинския притвор довели до неговото удвояване.

Особено тържествен вид имал главният вход на църквата в западния край на атрия. През дълбокия проход, образуван от приземието, се влизало в обширен двор с кладенец. Базиликата във Външния град на първата българска столица пораждала със своите пропорции. Внушителният ѝ корпус хармонирал с простора на укрепеното Плисковско поле.

Голямата базилика се намирала в непосредствена връзка с дворцовия център. Между източната порта на Вътрешния град и главния вход на базиликата бил прокаран прав път, настлан с големи каменни блокове.

През последните години проучванията на Голямата базилика допринесоха за уточняване отделните етапи на нейното изграждане. Разкрит бе един кръстовиден храм, който може да се при-

еме за най-ранната църковна сграда, предхождаща базиликата. Доказано бе, че монументалните и култовите строежи са възникнали през втората половина на IX в. върху едно по-старо селище, чийто живот е продължил до половината на същото столетие. Разкрити бяха редица сгради от цялостния манастирски ансамбъл /архиепископски дворец, манастирска трапезария, монашески обществения, бани, некропол/. В един от гробовете, където е била погребана млада жена, бяха открити забележителни по своята изработка златни накити /копчета, пръстен, обици/, произхождащи вероятно от края на IX или от началото на X в.¹⁵

В областта на Средна и Долна Брегалница, както и в Овче поле са запазени останките на много църкви.¹⁶ Значителна част от базиликите, открити там, датират от ранновизантийско време, но при някои от тях има преустройства, които с голяма вероятност могат да бъдат свързани с Борисовата епоха.

Строителна дейност е засвидетелствувана и още по-далеч на югозапад — в района на големите езера в Македония, в Кутмичевица и Девол. През 900 г. Наум основал своя прочут манастир на брега на Охридското езеро. При проучванията са разкрити основите на триконхална църква, която отвън изглеждала кръстовидна. Триконхален бил планът и на църквата „Св. Пантелеймон“, изградена от другия голям български църковен и просветен деец — Климент Охридски.¹⁷ Отвън и двете църкви имали традиционното оформление с тристепенни апсиди.

Базиликите били несъмнено едни от най-старите сгради в Преслав. Освен ранновизантийската базилика на хълма Дели Душка известни са и други базилики от раннохристиянската епоха в България в близката и по-далечна преславска околност. Масивна трикорабна базилика се издигала в долината на Тича, по средата на разстоянието между Преслав и Омуртаговия аул.¹⁸

Базиликата на Гебеклисе била една от най-масивно изградените църкви в Преслав. Интересна особеност на фасадите ѝ придавали дълбоките арки, които обрамчвали трите входа на притвора. Тези дълбоки арки започнали да се срещат пред входовете и на други църкви от следващата епоха, особено в Преслав. Те станали по-късно своеобразна черта на преславската църковна архитектура.¹⁹

През последната третина на IX в. в Цариград се появил нов тип църковна сграда — кръстовидната куполна църква. В епохата на Симеон и след него този тип църква станал обичаен и за българските земи.

Няколко паметника разкриват специфичните

черти на църковната архитектура през последните десетилетия на Първата българска държава. Църквата „Св. София“ в Охрид,²⁰ църквата в с. Герман на Преспанското езеро,²¹ църквата „Св. Ахил“ на едноименния остров в Малкото Преспанско езеро,²² няколко църкви в Костур,²³ както и отделни църкви в Лютиброд,²⁴ Плиска,²⁵ Преслав²⁶ и Несебър²⁷ показват, че църковната архитектура в България продължавала да се развива по набеязаните през предходната епоха пътища.

Хубава кръстополна църква от простия тип била църквата в с. Герман. В нея е намерена плочата с надгробния надпис на родителите и брата на Самуил /от 993 г./. Може със сигурност да се твърди, че и самата църква е била строена по същото време. Нейната проста конструкция показва жизнеността на този тип малка църковна сграда, подходяща за семейна гробнична църква. Декоративната смесена зидария на купола ѝ от своя страна сочи тенденциите в църковното строителство, станали присъщи на следващата епоха.²⁸

Две големи базилики — „Св. София“ в Охрид и „Св. Ахил“ на преспанския остров — поставят някои основни въпроси в историята на българската архитектура — за датировката им и за техния

архитектурен тип. И двете църкви се смятат от някои изследвачи за строени още по времето на княз Борис. За базиликата „Св. Ахил“ има дори писмено свидетелство в този смисъл.²⁹ Съществува обаче и предположение, че двете църкви са градени по времето на цар Самуил. Несъмнено е, че те са съществували през втората половина на X в. Данни от стенописите в „Св. София“ показват, че преизписването на църквата е станало през тридесетте години на XI в. от византийските ѝ стопани.³⁰

Двете базилики свидетелствуват още веднъж за жизнеността на този църковен тип на Балканския полуостров през X в. Българската архитектура и в случая останала вярна на местните традиции на християнското култово строителство като приемник и продължител на провинциалното византийско наследство. Двете църкви имат важни сходства с паметници от старата българска столица Плиска. Това твърдение се отнася особено до базиликата на остров „Св. Ахил“, която съдържа много еднакви елементи с Голямата базилика в Плиска. Базиликите в Охрид и Преспа илюстрират и еволюцията на декоративния градеж, която се констатира и в Несебър при т.нар. Нова митрополия и която в „Св. София“ е доведена до своя завършек с напълно оформена клетъч-

1

2

на зидария — далечен и пръв предтеча на живописния стил, присъщ на архитектурната традиция три-четири века по-късно.³¹

Втората половина и краят на Х в. се характеризират с разпространението на скъсен базиликален план сред църквите в източните и западните части на България. На запад най-известни църкви с такъв план са „Св. Стефан“, „Св. Архангел Михаил“ и „Св. Безсребреници“ в Костур.³² Подобен план има и една преславска църква, строена по същото време.³³ Няколко скъсени базилики във Външния град на Плиска /№ 5, 8, 36 и др./³⁴ представляват смесица между кръстополна конструкция на стените и базиликално покритие. Други, пак там /№ 13 и др./,³⁵ остават верни на традиционния неразчленен корпус на базиликата. Още по на изток Новата митрополия в Несебър стои съвсем близо до костурските примери. Църквата в Лютиброд, която по план е кръстополна сграда, е оформена като базилика и не само говори за същия подход на българските архитекти през тази епоха, но представлява географски звено между източните и западните паметници от този вид.

Когато се разглежда взаимното проникване на форми от създадени и разпространени типове архитектурни сгради, не може да бъде отмината още една съпоставка. Към характерния за Преслав план на кръстовидна църква със запълнени междурамия в Македония се прибавят странични конхи, които превръщат кръстовидната църква в триконхална. Пример за това е църквата „Св. Богородица Кубелитиса“ в Костур.³⁶ Чистият преславски тип на този план обаче може да се види и в централната част на страната, близо до голямата и важна крепост Средец — първата църква в Бояна.³⁷ По архитектурен тип тя принадлежи тъкмо на тази епоха. Една малка триконхална църква бе открита в крепостта на Перник.³⁸ По план тя напомня триконхалната църква на Климент в Охрид. Далечен отглас на влиянието откъм западните земи на държавата се чувства в триконхалната църква № 28 във Външния град на Плиска.³⁹

МАНАСТИРИ. Основаването на манастири било предизвикано от необходимостта да се утвърдят не само в съзнанието, но и в бита на хората житейската практика и моралът на новото християнско общество. Още в началото на офици-

алното християнизирание на страната манастирите се превърнали във важни идеологически, възпитателни, просветни и културни средища. Манастирското строителство било започнато от централната държавна власт. Като едно от най-големите и с първостепенно значение духовно средище се очертал намиращият се непосредствено до княжеската базилика във Външния град на Плиска манастир.⁴⁰ Висока каменна ограда обхващала обширно правоъгълно пространство северно, източно и южно от базиликата. В него — главно около оградната стена — били разположени простите, дълги и неразчленени корпуси на жилищните сгради. Построяването на големия манастирски комплекс около княжеската базилика в Плиска било акт с политическо значение за цялата страна. То поставило начало на създаването на монашески общежития в България.

През тази епоха манастир бил основан и върху високия рид в северния край на укрепената територия на Преслав — в м. Черешето.⁴¹ В конструкцията на неговата базилика за пръв път било употребено дърво. В този паметник е намерило израз съчетанието между характерното за славяните дървено строителство и византийско-балканската монументална строителна традиция.

Единствената отшелническа обител от тази епоха, известна засега в Северна Добруджа, е големият скален манастирски комплекс в с. Мурфатлар /Басараб/. Археологическият материал, събран при разкопките на комплекса, отговаря напълно на битово-археологическото съдържание на паметниците от края на IX и първата половина на X в. в Плиска и Преслав. Първите монаси-отшелници вероятно са се заселили тук по времето, когато в България започнали да възникват манастирите. Забележителни по своята точност аналогии в рисунките на животни от стените на скалните килии в манастира при Мурфатлар и от каменния строителен материал или от мазилки на сгради в Плиска и Преслав показват недвусмислено, че монасите-отшелници в Северна Добруджа са принадлежали към населението, обитавало по това време столиците на България и нейните дунавски земи.⁴²

Манастирски общежития имало и по Черноморското крайбрежие. Към тях спадал и т.нар. Аладжа манастир, разположен северно от Варна.⁴³ Западното черноморско крайбрежие, поддържащо тесни връзки с Византия, не убягнало от вниманието на отшелниците, които през икоборската епоха намирали убежище по закътаните краища на империята или в други земи. Такъв манастир, разположен сред прабългарски селища в непосредствените околности на византий-

1. Изглед откъм външната олтарна страна на триконхалната църква „Св. Богородица Кубелитиса“ в Костур. Края на X — нач. на XI в.

2. Изглед на скалната църква при с. Маточина, Хасковски окръг. X в.

ския Одесос, бил построен в м. Караачтеке край Варна.⁴⁴ Сродни моменти в неговото устройство с устройството на манастири в Плиска и Преслав, както и ред подробности във вътрешната му украса⁴⁵ сочат несъмнените връзки между новосъздадените монашески обители в столиците на България и византийските манастири по Черноморското крайбрежие.

Езическата реакция при княз Владимир довела до разрушаването на много новоизградени църкви и манастири. С особено настървение били унищожени църквите, издигнати над стари езически светилища. Два примера в историята на църковната архитектура в България свидетелствуват за този политически момент: Дворцовата църква в пливковския център и Голямата базилика във Вншния град на Плиска.

Животът на първоначалната Дворцова църква във вътрешното помещение на езическото капище продължил твърде малко. По-късно църквата била преустроена. Унищожаването на първоначалната църква може да се свърже с времето на княз Владимир, а възстановяването ѝ се отнася към началото на Симеоновата епоха. През втория период от съществуването си сградата вече обхванала почти цялото пространство на първоначалния храм и отделно изградения баптистерий.

Подобни промени станали и при Голямата базилика.⁴⁷ Църквата била изцяло разрушена. Запазили се само блоковете на основите. Възстановяването на сградата било свързано вече с преустройството ѝ. Първоначалният план се усложнил с прибавянето на нови части. Западната фасада, до която стигал тържественият каменен път, загубила дълбокото си преддверие. Дворът получил портик и откъм запад. Отвъд атриа сградата на същинската църква се уголемила. От едноапсидна църквата се превърнала в триапсидна. Обособяването на митатории /помещения за княза/⁴⁸ потвърждава пряката връзка на Голямата базилика с владетелския двор и нейната роля на трибуна на княжеската църковна политика.

2.

Материална култура и изкуство

СЕЛИЩА И ЖИЛИЩА. Наред с поселенията върху свободни терени през разглежданата епоха започнали да се издигат селища и над руините на ранновизантийски разрушени крепости. Селища възникнали например над кастела Ятрус,⁴⁹ над ранновизантийския град на Царевец във Велико Търново,⁵⁰ над Абритус⁵¹ и т.н.

Дворцовите комплекси и феодалните жилища съставлявали официалната, представителната част на ранносредновековното българско гражданско строителство. Жилищата на обикновеното население най-често били полувкопани в земята /землянки/, известни от предходния период, със стени, плетени от пръти и измазани с глина. Покривани били с лек материал — слама или шума. Имали огнища и пеши, изградени от глина или камък. По-редки са примерите на надземни жилища.

Със завършването на процеса на образуването на българската народност съставът на обитателите на тогавашните селища станал по-хомогенен. Единството се почувствувало особено силно в областта на материалната култура. Процес на сливане се забелязвал например в керамичните форми. Те се развили и усъвършенствували по тип и декорация, но технически останали на равнището на лекото гърнчарско колело. Българският майстор понякога си служел и с наследената от римската епоха керамична двукамерна засводена пещ със скара за изпичане на продукцията от глинени съдове.⁵² Специализираното занаятчийско селище, чиито обитатели произвеждали керамика вероятно за монументалните строежи в Преслав, е пример на селище на обикновено производително население през X в.⁵³

ОБЛЕКЛО И НАКИТИ. Когато в своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх описва блясъка на Симеон и неговата свита, той дава интересни сведения за облеклото и наката на българската феодална аристокрация през X в. От неговото описание се вижда, че българският владетел приел като церемониална дреха византийската бродирана далматика и носел торква в знак на високия си сан. Опасан бил с пояс, на който висял меч. Подобно било и облеклото на членовете на свитата му.⁵⁴

И след приемането на християнството извесните „български колани“, украсени с метални апликации, продължавали да се използват в знак на йерархическо отличие. Българските пратеници в двора на Отон I през X в. носели „тесни дрехи, опасани с дълги колани“, с „копчета от злато и сребро“⁵⁵. По коланите висели дребни предмети — ножчета, амулети, игленици, — както се вижда от миниатюрата в Менология на Василий II, в която българският воин е представен в кожени гащи и обточени с кожа кафтан и шапка.⁵⁶ Такова облекло имал и погребаният в саркофаг №4 край Голямата базилика в Плиска⁵⁷ воин или висш сановник, вероятно от първите десетилетия след по-

Глава на ангел. Детайл от стенопис в църквата „Св. Георги“ в София. Край на X в.

кръстването, когато езичеството пазело още значителна част от преживелиците си, особено в ритуала.

В известната „Книга за церемониите“ византийският император Константин VII Багренородни съобщава, че българските пратеници в константинополския двор носели особени облекла⁵⁸ — очевидно отличаващи се от византийските. Цар Петър и неговите братя Иван и Вениамин /Боян/ също държали на българските си дрехи.⁵⁹ Въпреки приетите след кръстването от Византия някои форми на облекло и украса българският народ запазил особеностите на традиционното си облекло.

Употребявали се все още разни дребни предмети с апотропеично значение — амулети, — които се прикачвали към дрехата, шапката или се носели на врата. Изображенията на животни, птици, хора и предмети върху тях били свързани с покровителите-тотеми на племената в миналото или символизирали природни сили и божества. При разложението на родовообщинния строй тези изображения от племенни станали родови или дори само семейни. Те се употребявали и след кръстването.⁶⁰

За женското облекло липсват подробности, но затова пък богатото многообразие на накита е засвидетелствувано при много разкопки. В гроба от с. Любеново, Хасковско /X—XI в./,⁶¹ са намерени 48 сребърни топчета, които са висели свободно на къси синджирчета върху женска шапка. Особено разнообразни са накитите, работени от метал или стъкло. Намерени са голям брой стъклени гривни и нанизи от мъниста; масивни бронзови или усукани от тел гривни с петлици при отворените краища; пръстени с гравирани пентаграми, птици, геометрични орнаменти, надписи; обици — от прости обли кръжила от тел или с нанизани топчета до отлети имитации на византийски гроздовидни образци; кръстчета-енколпиони, амулети, висулки и др. Между накитите, произхождащи от Южна България, се срещат и вносни украшения от византийски произход.⁶²

КАМЕННА ПЛАСТИКА. За скулптурата от времето на цар Самуил може да се съди по няколко паметника от Преспа и Охрид. От края на X и началото на XI в. водят произхода си няколко плочи, открити при разкопките на базиликата „Св. Ахил“ на едноименния остров в Малкото Преспанско езеро. Една от тях покрива гроба, който бил изграден допълнително за мощите на св. Ахил в диаконикона на църквата. Върху нея е изобразена симетрична композиция — релефни птици и камила, между които има разгъната плетеница от скачени окръжности, висок кръст и два кипариса.

Всичко е схематично, условно, геометрично. Релефът е съвсем плосък. Подробностите са гравирани. Символизъмът на сцената е доведен до елементарност. Същият скован геометричен стил личи и в още три плочи и две малки колонки от олтарната преграда на храма. Дори хубавият растителен мотив на едната е предаден като орнамент върху тъкан.⁶³

Подобен характер имат и релефните орнаменти върху олтарни стълбчета от църквата „Св. София“ в Охрид.⁶⁴ Розети, геометризираны листа, растителен развод са вплетени с кръстове или са поставени в преплетена плоска рамка. Сред релефната декорация на тези няколко архитектурни елемента от църквата „Св. София“ има и един много характерен орнамент, проникнал от арабското изкуство — от т.нар. куфически стил, — което е показателно за художествените заимствувания през епохата.

Точно датираните произведения на скулптурата от западните български центрове са сигурна опора при тълкуването на група паметници от източната част на страната — плочите от Стара Загора.⁶⁵ Те принадлежат на същата епоха — по стил и сюжет са свързани с плочите от Преспа. Старозагорските плочи обаче имат друга тематика. Липсват християнските символи. При фигурите, обикновено митологични, са премахнати подробностите. Към представените на плочите животни липсва какъвто и да било допълнителен декоративен елемент. Някои от тях са свързани в обща хералдична композиция /лъвът, орелът, лъвицата с лъвчето/. Техниката на релефа особено сближава двете групи паметници: и старозагорските плочи със своите плоскостно предадени образи са само условно произведения на скулптурата. Оскъдната, но много изразителна моделировка на образите е постигната с почти графични средства. Свързващо звено между старозагорските плочи и скулптурата на Преслав е капителът от Нова Загора.⁶⁶

В сюжетно и стилово отношение паметниците на скулптурата през тази епоха бележат връхната точка на декоративност и условност. Прецизната и умела работа на каменоделците издава стара производствена традиция. Сюжетите са заимствувани или от репертоара на декоративната скулптура във Византия, предимно от времето на иконоборството, останали популярни и през X в., или от източни образци, особено търсени от декораторите на епохата. Плоскостната трактовка на образите, декоративността на композициите и позите изразяват вече с пълна сила онзи стил, който се налага особено през следващите десетилетия. В това отношение скулптурата в България поставя

Плоча от червен шист с релефно изображение на лъв от Стара Загора. XI–XII в. Национален археологически музей — София

началото на едно ново изкуство.

При сравнение на произведенията от Югозападна и от Североизточна България творбите от североизточните краища изпъкват с чистотата на своя стил, който е твърде близък до стила на произведенията от преславския кръг. Изобщо скулптурата на двете царски базилики в столиците на България от края на X в. е приемник и продължител на постигнатото в източните центрове на страната три-четири десетилетия по-рано.

МИНИАТЮРИ. Активната книжовна дейност превърнала Преслав в истинско огнище на

културата. Непосредствено свързана с работата на декораторите в керамичните ателиета на столицата била и дейността на художниците-илюстратори в дворцовата и манастирските скриптории. Две руски евангелия, Остромировото и Мстиславовото, са преписи — съответно от XI и XII в. — на един и същ старобългарски оригинал, произхождащ от някоя от тези скриптории.⁶⁷ Особено интересно е Остромировото евангелие, което възпроизвежда много точно българския оригинал, така че позволява да се направи сравнително вярна преценка на декоративния му стил. В репертоара на тогавашния български илюстратор влизали почти всички декоративни мотиви, които са характерни за художествената книга във византийската столица през X в. Близко до стила и техниката на преславските керамично-декоратори стоят чо-

НГ Т Б
 ЕВАНГЕЛІА ГЛА А

ЖИВОТЪ БѢСѢТЪ
УЛОВѢ КОМЪ НСѢ
ТЪ ВЪ ТЪ МѢСѢТН
ТЪСА НТЪ МАКГО
НЕОБАТЪ БЫСТЪ
УАВКЪ ПОСЪЛАНЪ
ОТЪ БА НМАКМОУ
НОАНЪ ТЪ ПРНДЕ
ВЪСЪ БѢДѢТЕЛЬ
СТВО ДАСЪ БѢДѢТЕ

вешките фигури и онези изобразителни мотиви, които са вмъкнати в заглавните букви на текстовете.

Два руски сборника със смесено съдържание разкриват още по-точно връзките си с български оригинали и с преславското изкуство. Става дума за Светославовия сборник /препис на Симеоновия/ и за сборника със словата на епископ Иполит. В украсата на сложните рамки в Светославовия сборник отново се виждат мотиви, общи за декоративната система на ръкописите от X в., и в същото време геометрични фигури, които напомнят мотиви от подови мозайки от двореца в Преслав. Отделни мотиви имат общи черти и с преславската рисуванa белоглинена керамика. Забележителни по стил са многобройните изображения на птици и зайчета. Изобщо илюстрациите и орнаменталната и фигуралната украса на преславската рисуванa керамика и архитектурни паметници имат едни и същи източници и представляват различни страни на един и същ художествен стил, характерен за X в.

В руски препис от XII в. е запазено Учителното евангелие на епископ Константин. Заедно с текста е копиран и образът на княз Борис, който прилича твърде много на изображенията по преславските керамични плочки.

В Иполитовия сборник от XII в. има голяма миниатюра с образа на цар Симеон. Предполага се, че това миниатюрно изображение възпроизвежда прочутия ктиторски портрет на владетеля, за който говори Йоан Екзарх в своя „Шестоднев“. Вероятно на този портрет, изпълнен в мозайка, Симеон е бил представен с модела на Кръглата църква в ръка.

Паметниците на миниатюрната живопис разкриват още една страна на богатата художествена дейност на преславските ателиета, както и пътя, по който са излизали от Преслав художествените постижения на преславските живописци.

МОНУМЕНТАЛНА ЖИВОПИС. Паметниците на старобългарската монументална живопис споделили съдбата на църковните сгради, в които са се намирали. Но дори и в оцелелите през толкова векове и запазени до наши дни църкви стенописите са били почти винаги обект на намеса, преправки и разрушения. Досега са запазени отделни образи в църквите „Св. Ахил“ в Преспа,⁶⁸ „Св. София“ в Охрид,⁶⁹ „Св. Врачи“ в Костур,⁷⁰ „Св. Георги“ в София.⁷¹ Към тях се прибавят няколко

образа и една сцена от стенописа на църквата при с. Водоча, Струмишко.⁷² Днес може да се съди само за отделни страни на монументалната живопис в България от края на X и началото на XI в. поради малобройността и оскъдността на композициите в запазените паметници.

При общ поглед върху известните изображения от църквите в Преспа, Охрид и Костур прави впечатление тяхната монументалност. Отделните фигури се отличават с тържественост и строгост. За това впечатление допринася и вертикализмът, създаден от издължеността на фигурите и от отвесните гънки на дрехите. Лицата са изразителни, необикновено издължени и напомнят реалистично рисувани портрети. Бръчките на челото, широко отворените очи, изразът на устата издават забележителна индивидуалност. Очевидно майсторите-живописци около столиците на България в югозападните краища на страната са съхранили нещо свежо и жизнено в стила си, вдъхновено може би от традициите на едно вече отживяло време то си изкуство, от което лъха патосът на ранно-християнски образци. Подобна свежа изразителност вече не била характерна за официалното византийско изкуство — нито в близкия до тези средища на България византийски творчески художествен център Солун, нито в Цариград.

Докато в югозападните български земи майсторите-живописци предавали образите и сцените „човешки драматично“, създателите на фриза от пророци в църквата „Св. Георги“ в София са изобразили свещените фигури по-абстрактно. В позите на пророците има не само движение в стойка и жест, но и известна маниерност и показност. Изразителната живост на лицата и дълбочината на вложените в тях индивидуални характери контрастират с прекалено раздвижените дипли на дрехите, които подсказват формите под тях. Майсторите на тази композиция са създали едно произведение, което по замах и изпълнение бележи бъдещето на монументалната живопис не само в България, но и изобщо на Балканите през следващите векове.

Независимо от големите сътресения, които преживяла българската държава през втората половина на X и началото на XI в., българското изкуство продължило да се развива успоредно със строителството и с цялостния културен живот на страната. То се движело по пътищата, към които го насочило художественото творчество през предходната епоха.

Създадените през IX—XI в. в България паметници на монументалната архитектура и строителство, както и произведенията на декоративното и изобразителното изкуство изразявали специ-

Заглавна страница на Остромировото евангелие от 1056—1057 г. Обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград

фичната българска душевност и култура независимо от общобалканския си „византийски“ характер. Заедно с общохристиянския декоративен репертоар и сюжетна тематика, сродяващи българското изкуство с изкуството на съседната империя, произведенията на скулптурата и живописа в България през разглежданата епоха имали и свой собствен облик, присъщ на тогавашното българско общество.

3. Литература

Литературният живот в България след царуването на Симеон се развивал в духа на традициите на Преславската и Охридската школа. Писателите продължавали да творят в обстановка на наложилата се християнска религия и на свързаната с нея църковно-феодална идеология, което оставило отпечатък върху съдържанието и характера на техните произведения. Постепенно обаче — от средата на Х в. нататък — значително въздействие върху книжовното творчество започнали да оказват антицърковните и антифеодалните настроения, характерни за богомилското учение; въздействието се почувствувало както в сюжетите на отделни творби, така и в общата им идейна насоченост. Все по-отчетливо се изявявало наличието на два вида литература сред българското общество — едната създавана в духа на разбиранията и интересите на управляващите кръгове, другата — по-достъпна и демократична, отразяваща мисли и настроения на обикновените хора. Раздвоението на старобългарската книжнина било естествен резултат от по-нататъшния развой на феодалните отношения през Х в. и от засилените социални противоречия.

Значителна част от възникналите през разглеждания период литературни произведения нямали оригинален характер, а били преводи от гръцки език. Превеждали се жития, похвални слова, апокрифни съчинения, разкази и повести, с които била богата византийската книжнина и които намирали добър прием и сред българското общество. Не липсвали обаче и творби, възникнали на местна почва, дело на самобитно писателско умение. Такава е например Беседата на Презвитер Козма, излязла под перото на даровит писател и отразяваща специфични страни на общественно-политическата и духовната обстановка в България през втората половина на Х в.

Общо взето, епохата след Златния век на българската книжнина се отличавала с по-малък брой писатели, творчеството на които при това не било така многообразно и богато, както на писателите от Симеоновия кръг. По-известни книжовници от

това време са Презвитер Козма, Черноризец Петър, Поп Богомил, Поп Йеремия, чиито творчески усилия са оставили значителни следи и чиито произведения доказват, че литературният живот и след Симеон се е развивал на високо за времето си равнище.

ОФИЦИАЛНА ЛИТЕРАТУРА. Голяма част от официалната литература се свеждала до книги, предназначени за богослужебни цели /евангелия, требници, часослови, месецослови и др./. Подобна книжнина била твърде разпространена в България още от края на IX и началото на Х в. и тя продължавала и сега да заема важно място сред книжовната продукция. Нейни разпространители били представителите на църковното съсловие и на монашеството и тя имала непосредствена връзка с всекидневната дейност за укрепване на християнската вяра и за изпълнение на изискваните от нея обреди.

Все по-широко разпространение започнали да получават житията, чието съдържание било доста разнообразно. В едни от тях се отдавала възхвала на мъченици, загинали за Христовата вяра. Такъв мъченик бил например св. Георги, чийто култ по това време се ползувал с голяма популярност.⁷³ За жития на светци-мъченици споменава изрично Константин Преславски в едно от поучителните си слова.⁷⁴ В други жития се прославял подвигът на светци-отшелници, които бягали от земния свят и в борба срещу изкушенията на „бесовите“ постигали желаното съвършенство. От такъв род били например житията на св. Юстина и св. Киприян, за които споменава Презвитер Козма в своята Беседа.⁷⁵ В дух на прослава на аскетично-отшелническия живот е написано и житието на „Алексий, божи човек“, за което може да се каже с положителност, че е било познато в България към средата на Х в.⁷⁶ В него е очертан идеалният от гледна точка на монашеското разбиране образ на „истинския християнин“. Алексий, син на богат и влиятелен римски сановник, се отказва от цялото си богатство, раздава парите от продадените имоти на бедните, заживява в оскъдица, храни се и спи малко, понася търпеливо подигравки и обиди. Поведението на светци от подобен род, протестиращи по пасивен начин срещу земните неправди, отговаряло на интересите на господстващите слоеве, тъй като отклонявало хората от парливите проблеми на действителността.

В преобладаващата си част разпространяваната през Х в. житийна литература носела преводен характер и възпроизвеждала повече или по-малко буквално съответни произведения на византийската книжнина. Възникнали обаче и жития на местна почва, с чисто български характер,

като например споменатото вече Кратко житие на Наум, съставено вероятно през последните години от царуването на Симеон. Такова е житието в памет на Климент Охридски, написано от негов ученик непосредствено след смъртта на бележития славянски просветител. И двете жития — и Наумовото, и Климентовото — се отличават рязко от житията например на „Алексий, човек божи“, на св. Юстина, на великомъченик Георги и др. В тях се възхвалява не подвигът на страдалеца и отшелника, а се разкрива образът на активен деятел за победата на славянската писменост и за укрепване на самостоятелна българска църква и родна просвета. Религиозният момент остава тук в значителна степен на заден план, за да отстъпи мястото на политико-обществения патос, с който се преценяват делата на канонизираните от църквата светци Климент и Наум.⁷⁷

Голяма популярност през разглеждания период придобили т. нар. патерични /т. е. отчески/ разкази. В тях се излагали животът и подвизите на различни монаси от други земи, както и делата на някои светски лица, преценявани от църковно гледище. Патеричната литература била широко разпространена във Византия. Един патеричен сборник бил преведен от Методий и това е една от първите книжовни творби, излезли под перото на солунските просветители. През средата и втората половина на X в. патеричните произведения се радвали вече на добър прием сред българското общество.⁷⁸ В сюжето и в идейно отношение в тях преобладавали схващанията, че истинският християнин трябва да се стреми към убиване на плътта, да не ламти за богатства, да бъде скромен и търпелив. Особено много се наблягало върху ролята на „милосърдието“ като ключ към спасението на душата. Това отговаряло на духа на проповядвания евангелски филантропизъм, който помагал за укрепване престижа на църквата и създавал илюзии у бедните хора, че за тях се полагат големи грижи.

Любим литературен вид сред религиозната книжнина били различните похвални и поучителни слова, както и църковни служби в памет на бележити християнски дейци. Като плодовит автор на поучителни слова е познат старобългарският писател Черноризец Петър, за чиито живот и дейност се знае малко. Мнението, че под това име се крие бившият български цар Петър, засега не може да се смята за доказано. Все още липсва цялостно издание на трудовете на този старобългарски писател.⁷⁹ По-важни негови творби са Сказание за поста и молитвата и за църковния устав, Поучение за душевно спасение, Слово за временния живот, Слово за превратността на всичко, Слово

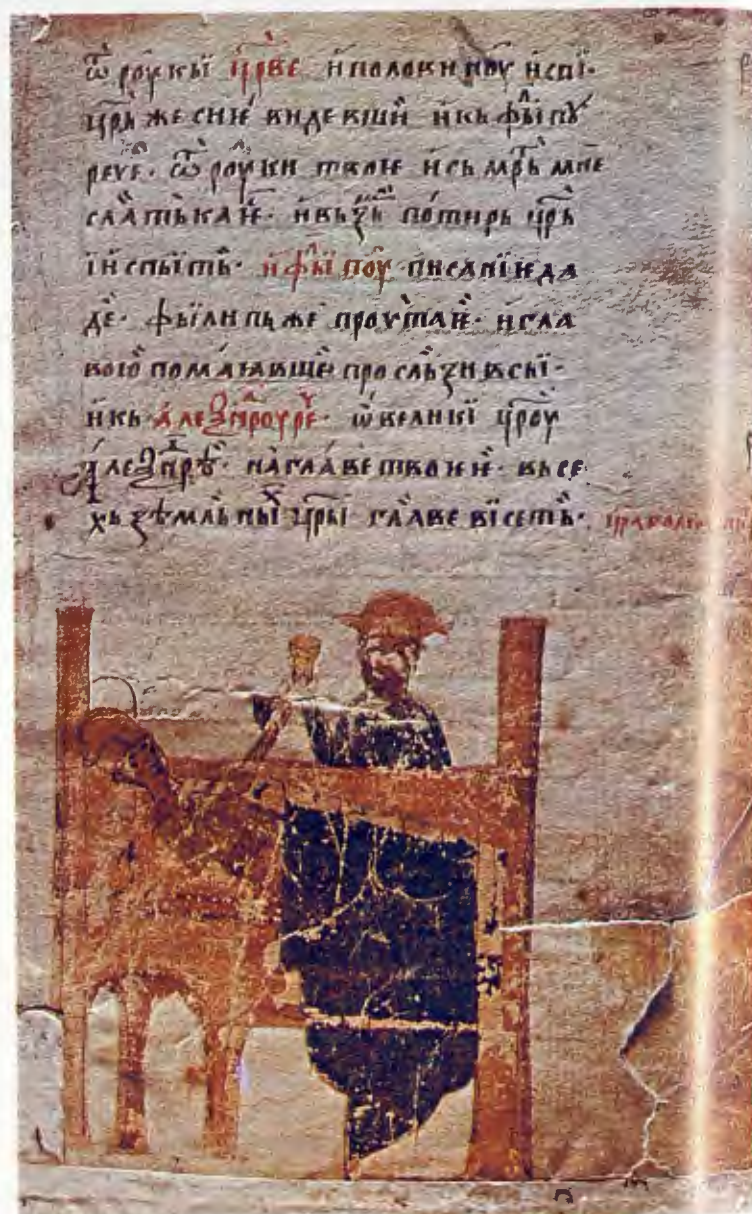
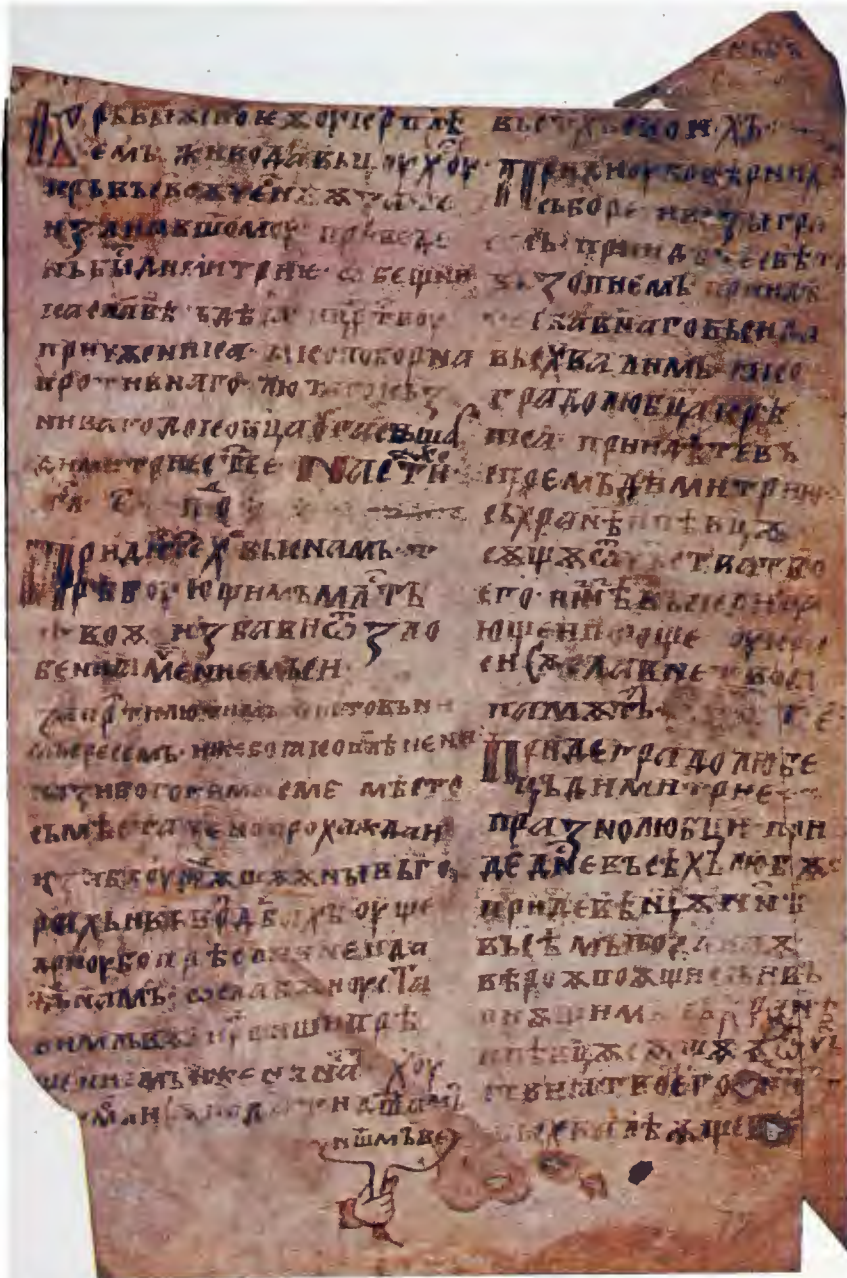
за богатия и бедния. Общата насоченост на тези поучения е в духа на монашеския светоглед. Преобладават наставления, че трябва да се живее не плътски, а духовно, да се избягват земните пороци и страсти, да се води борба срещу изкушенията на дявола. Черноризец Петър не бил обаче докрай последователен в своите монашеско-аскетични проповеди и смятал в съответствие с официалното църковно схващане, че притежаването на материални блага само по себе си не е зло и порочно — нужно било обаче техният собственик да бъде милостив и щедър и това щяло да му осигури небесно блаженство.

Сред похвалните слова, създадени по това време, се откроява едно слово в памет на Климент Охридски, съставено вероятно от негов близък ученик. Написано е в стила на самия Климент, с подчертан лиризъм, като е отразена голямата любов и уважение към великото дело на славянския просветител.⁸⁰

В панегиричен тон, богата с възторжени епитети е и съставената пак към това време църковна служба в памет на Иван Рилски.⁸¹ Рилският светец се слави в нея като „похвала на постниците и крепост на правоверието“, като достоен Христов сподвижник, презрял всичко тленно и преходно. Набляга се на факта, че той се молел на „вечния цар“ да дарува на „верния цар“ победа над враговете му. Изобщо за неизвестния съставител на службата рилският светец се явявал вече не само в образа на аскет-отшелник, но и в образа на борец за самодържавието, на защитник на владетеля. Това било естествено доразвитие на обществената функция на „светеца“, обусловено от посоченото вече обстоятелство, че монашеско-примиренческите и аскетичните възгледи по същество допринасяли за укрепването на господстващия строй. Освен като закрилник на „царя“ св. Иван Рилски се слави от автора на службата и като борец „срещу еретическите мъдрувания“ и най-вече против тези, „които не вярват във възкресението“⁸². В случая се имат пред вид вероятно привържениците на богомилството.

За борба срещу богомилството била създадена Беседата на Презвитер Козма.⁸³ Като една от най-бележитите творби на старобългарската книжнина Беседата свидетелствува не само за голямото писателско умение на своя автор, но и за умението изобщо на представителите на господстващата класа да бранят позициите си.

Точната дата на написването на Беседата не е известна, но има сериозни основания да се приеме, че е била съставена непосредствено преди падането на североизточните български земи под византийска власт, т. е. към 971 г. Малко се знае и за

личността на самия Козма. Той е бил вероятно висш духовник в Преслав и е имал възможност лично да спори с богомилски проповедници, действащи по това време.

Беседата се състои от две части. В първата част са изложени различни възгледи на „еретиците“, които авторът оборва с широко разгърната аргументация. Втората част има за предмет недъзи и пороци на съвременното на Козма общество и главно на представители на духовенството и на монашеството. Двете части на Беседата са свързани неразлъчно помежду си и само тяхното цялостно разглеждане дава пълна представа за личността на Козма и за неговото полемично и писателско дарование.

Като разобличител на богомилското учение Презвитер Козма следва в общи линии една утвър-

2

1. Служба на Димитър Солунски. Остромирово евангелие. Ръкопис от XI в. Обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“ – Ленинград

2. Писане на книга. Миниатюра в Александрията. Народна библиотека „Кирил и Методий“ – София

3. Икона на Наум Преславски и Охридски. XIV в. Галерия в църквата „Св. Климент“ – Охрид

дена схема на полемика, проникнала у нас чрез византийски произведения. Той си служи обилно с цитати от Стария и Новия завет, позовава се на решения на вселенски и местни събори, на поучения на „светите отци“ и пр. Проличава голяма богословска ерудиция, което е характерна черта и за други представители на висшия клир в България

по онова време. Освен това писателят влага в обвиненията срещу богомилите и собствени съображения, които свидетелствуват за оригинална и находчива мисъл. Така например, когато оборва богомилския възглед, че всичко видимо и материално идва от „злото“, той подхвърля иронично: „Според вашето безумие, ако дяволът е създал всичко видимо, то защо ядете хляб и пиете вода, щом всичко това е творение на дявола?“⁸⁴

Навлязъл в тънкостите на риторичното изкуство, възприето по византийски образец, Презвитер Козма си служи с разнообразни стилни фигури, за да въздействува върху съзнанието на читателя и да представи в най-черна светлина противниците си; обвинява ги, че „нямат ум“, че едва ли имат уши да слушат, и пр. Фразите изобилствуват с хиперболи, с образни сравнения, с иронични подмятания — изобщо с разнообразни литературно-художествени средства, впрегнати в изпълнение на предназначаната цел — отхвърлянето на еретическото учение.

Във втората част на Беседата Козма отправя поглед към заобикалящата го действителност и открива в нея немалко мрачни страни — пороците на цяла група монаси-безделници, бърбивци, чревоугодници, пияници и търгаши, забравилите задълженията си епископи и митрополити, богатите хора из средата на миряните, отнасящи се дръзко със сиромасите. От неговия поглед изобщо не е убягнал нито един съществен недъг на съвременното общество: гордостта, жестокостта, алчността, сребролюбието. С право смята Козма, че именно пороците на духовници и монаси предизвикват вълна от ненавист и че тук се корени една от причините за появата на ересите. Но като човек на своето време той все пак не е могъл да излезе от кръга на религиозното мислене и на непрестанно внушаваната представа, че виновник за всичко е „злий дявол“, който тласка човечеството към грехове и който е създал и еретическите заблуди.

Беседата на Презвитер Козма е изобщо твърде интересно полемично произведение, чийто автор не се свени въпреки омразата си към богомилите да отправи остри слова и срещу представителите на управляващите слоеве, да ги укори за техния порочен живот, да разобличи лицемерния повик за „аскетизъм“ на определени монашески среди. Но независимо от отправените обвиняващи думи старобългарският писател остава убеден защитник на господстващия общественно-политически и църковен ред. За него царете и болярите са „сътворени от бога“ и всеки протест на „роба“ срещу „господаря“ подлежи на порицание. Идеята за „богоустановеността“ на всички земни власти е прокарана в цялата Беседа и тя характеризира

3

обществено-политическото и религиозното верую на талантливия и темпераментен автор. В такъв смисъл произведението на Презвитер Козма, преценено в своята цялост, се нарежда между онези творби на старобългарската литература, които отразяват особено ярко църковно-феодалната идеология и воюват за нейното укрепване.

Тъкмо поради това свое качество Беседата на Козма получила голяма популярност в България и в продължение на столетия била използвана като настолна книга за борба срещу еретиците. Нещо повече, тя преминала и в други славянски страни — в Сърбия и в Русия,⁸⁵ — където също играла роля на важен полемичен наръчник срещу отклоненията от „правата вяра“. Особено силно било влиянието на Беседата в руските земи, за което свидетелствуват запазените многобройни препи-

си от това произведение. Освен като цяло от съчинението на Презвитер Козма били използвани отделни части и пасажки, които били помествани в различни сборници. Изобщо тази творба на старобългарския писател оказала значително въздействие върху антиеретическата литература на южните и източните славяни.

БОГОМИЛСКА И АПОКРИФНА КНИЖНИНА. Първият създател на богомилски творби, както вече бе изтъкнато, бил родоначалникът на богомилското учение, който се занимавал не само с проповедничество, но и с книжовна дейност. За това свидетелствуват няколко списъка на забранени книги, възникнали на руска почва във връзка с борбата срещу дуалистичните ереси. Така в един списък от XVII в. Поп Богомил е посочен изрично като съставител на „еретически творби в България“ заедно с Поп Йеремия, Сидор Фрязин и Яков Ценцал.⁸⁶ В друг списък, също руска редакция, за Поп Богомил се казва, че е автор на апокрифното съчинение „Повест за кръстното дърво“, за което се знае в същност, че е дело на Поп Йеремия. В някои руски списъци се среща името на Поп Богомил, споменат ту като учител, ту като баща на Поп Йеремия. Макар и късни по произход и до известна степен противоречиви, така посочените известия свидетелствуват, че родоначалникът на богомилското учение е бил не само деен проповедник, но и съставител на литературни творби — обстоятелство, което наложило името му да бъде заклеено и поставено в списъците на забранени книги наред с имената на други творци на антицърковна книжнина.

Тъй като още при появата на богомилството църковната и светската власт започнали да подлагат на сурово гонение неговите последователи и съчиненията им били унищожавани, не е запазена досега нито една творба, за която би могло да се каже с положителност, че е дело на Поп Богомил. В своята Беседа Козма отбелязва, че еретиците излагали възгледите си „с почит, като баят някакви басни“⁸⁷. Трябва да се предположи, че автор на тези „басни“ е бил предимно Поп Богомил, който проповядвал по това време. Вероятно Поп Богомил е автор на първата редакция на основната богомилска творба, в която били изложени главните моменти от космогонията, христологията и ссхатологията, оформени впоследствие в т. нар. „Тайна книга“, за чието съществуване се знае със сигурност по данни от началото на XII в.

Съставители на богомилски произведения са били вероятно и близки сподвижници на Поп Богомил, между които на първо място следва да се посочи ученикът му Михаил,⁸⁸ живял в края на X и началото на XI в. По това време са възникнали

несъмнено различни дуалистични разкази и легенди, в които основен мотив е борбата между доброто и злото /бога и дявола/ и които са оставили трайни следи не само в българския фолклор, но и във фолклора на други славянски народи /босненци, сърби, руси/. Изобщо появата на дуалистичната книжнина би трябвало да се свърже още с първата фаза от разпространението на богомилството в България.

Докато за литературното творчество на Поп Богомил и близките му сподвижници данните — засега поне — са твърде оскъдни, по-определени сведения има за произведенията на друг изтъкнат старобългарски писател, преследван също така от официалната църква. Става дума за Поп Йеремия, чието име често се споменава в списъци на забранени книги и чието личност и дейност понякога се отъждествява с личността и дейността на Поп Богомил. В същност Поп Йеремия е по-млад съвременник на Поп Богомил и е живял през втората половина на X и началото на XI в.⁸⁹ Най-значителната му творба е т. нар. „Повест за кръстното дърво“, която се ползувала с широка популярност.⁹⁰ Чрез отделни епизоди в това произведение се посочва тясната връзка между Стария и Новия завет, като в центъра се поставя идването на Исус Христос на земята и сполетялата го смърт на кръста. Поп Йеремия използвал за целта стари апокрифни съчинения, но направил и свои добавки. Прокарана е мисълта за кръста и за неговите чудодейни качества по време на дълговековното му странствуване, след като на него бил разпънат Исус Христос. По същество „Повест за кръстното дърво“ не е богомилско произведение, тъй като еретиците изобщо не признавали култа към кръста, а отричали и Стария завет, който тук се смята за свещена книга. Църквата обаче отхвърлила произведението на Поп Йеремия и го смятала за неканонично, тъй като било компилация от забранени апокрифни творби и съдържало подробности, плод на фантазията на старобългарския писател.

В по-друга светлина предава Поп Йеремия и образа на Исус Христос. В противовес на църковното схващане, което вижда в негово лице преди всичко „божия син“, Йеремия се стреми да го обрисова в по-човечен и земен вид, да го направи по-близък на хората с техните мъки, неволи и радости. Този негов стремеж проличава от няколко епизода, вмъкнати в разказа — как Исус орал земята, как Пров нарекъл Исус свой брат, как Исус

ፆ፻፲፭ ዓ.ም. ጳጳስ ጳውሎስ
ፆ፻፲፭ ዓ.ም. ጳጳስ ጳውሎስ

[illegible]

станал свещеник и пр. Необичайното за православно гледище „очовечаване“ на Исус било една от главните причини „Повест за кръстното дърво“ да попадне в списъка на забранените съчинения и самият Поп Йеремия да бъде причислен към писателите, тръгнали по „криви“ пътища.

Поп Йеремия е автор вероятно и на познатата „Беседа на трите светители“, наричана понякога и „Разумник“. Това е византийски апокриф, който старобългарският писател превел и нагодил за нуждите на българските читатели, като вмъкнал и някои добавки. Разумникът спада към кръга на апокрифните съчинения, които имат познавателен характер и целят да задоволят любознателността на хората във връзка с устройството на вселената, със създаването на първите хора, с историята на човешкия род /главно по времето на библейския период/, с разни небесни и метеорологични явления и пр.⁹¹ Въпросите се изясняват в диалогична форма, чрез запитвания и отговори, като например: „От какво направи бог небето и земята“, „Кажи ми какво е слънцето“, „Кажи ми какво държи земята“, „От колко части сътвори бог Адам“, „На кой език проговори първо Адам“, „Кой е първият пастир“, „Откъде се изнамери пшеницата“, „Колко далеч е небето от земята“,

„Кой е бил първият свещеник“ и др. Задават се и въпроси за създателите на латинската и гръцката книга. Тук е добавен и въпросът: „А кой измисли българската книга“, със съответния отговор — „Кирил Философ“.

Наред с „Беседа на трите светители“ през разглеждания период в България получили разпространение и други апокрифни съчинения. Едни от тях засягали теми от Стария завет и имали за сюжет въпроси около сътворението на вселената и нейното устройство, около появата на първите хора и съдбата на тяхното потомство, около историята на библейските царе и пророци.⁹² Изобщо тази апокрифна книжнина предлагала една поразгърната и изпъстрена с интересни детайли картина, каквато липсвала в каноничния библейски разказ, и поради това представлявала интерес за любознателния християнин.

Наред с апокрифите със старозаветна тематика, чийто брой бил внушителен, в България проникнали и апокрифни произведения, посветени на събития от Новия завет, т. е. предимно на събития, свързани с живота и дейността на Исус Христос. Между тях са различните апокрифни евангелия, от които особена популярност добило т. нар. „Томино евангелие“ /или още „Детство Исусо-

во“/.⁹³ Предполага се, че това евангелие е било добре познато на българските читатели през втората половина на Х в. Написано живо и увлекателно, то давало интересни подробности около ранните години от живота на Исус.

С голяма популярност сред населението се ползували апокрифите, в които съществен дял играели „видението“ и „откровението“ на светци и пророци, получили възможност да се издигнат в „небесния мир“ и да узнаят бъдещата съдба на човечеството и онова, което го очаква след Страшния съд. От такъв род са апокрифните съчинения „Видение Исаево“, „Откровение Варухово“, „Книга Енохова“, „Апокрифен Йоанов апокалипсис“, „Павлово видение“ и др.⁹⁴ Тези апокрифи отговаряли на заветната мечта на човека да узнае какво

ще стане след неговата смърт, какви са неведомите помисли и планове на бога, какво го чака в отвъдния свят, кой ще се радва на райско блаженство и кой ще се гърчи в огъня на ада. Неизвестността пред смъртта и страшните заплахи на църквата за сурова присъда след Второто пришествие са психологическата подплата на този род литература, която се четяла жадно от хората.

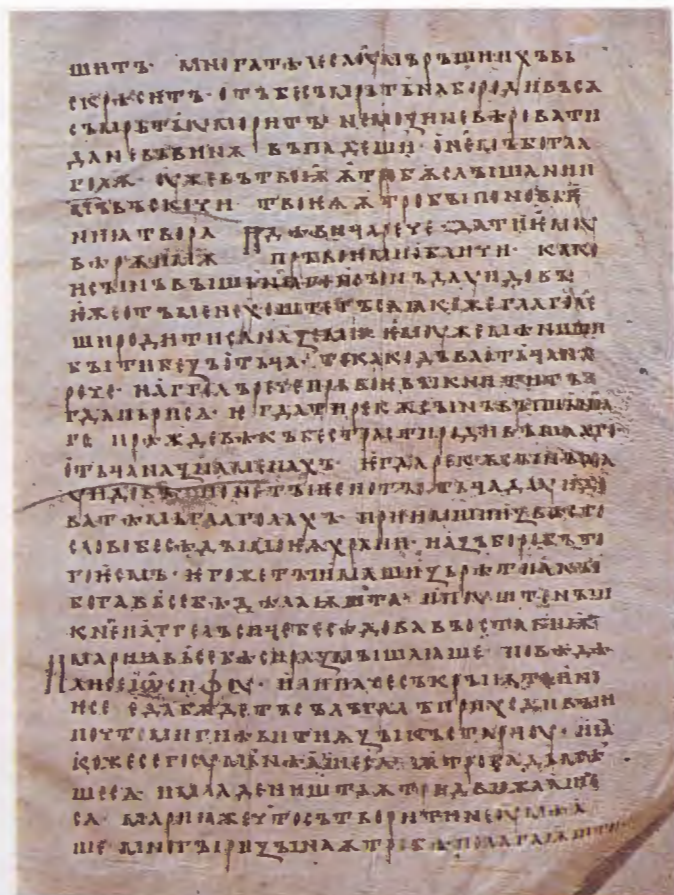
За разлика от произведенията на богомили-те, които били построени на дуалистична основа и пряко се противопоставяли на каноничната църковна книжнина, апокрифните творби с тематика от Стария и Новия завет, общо взето, не засягали устоите на православното християнство и не били в разрез с основните положения на Библията и Евангелието, като се изключат някои по-силно подчертани елементи на надценяване ролята на зло-то или на насоченост срещу богатите и властниците /от такъв род са например „Видение Исаево“ и „Апокрифен Йоанов апокалипсис“/. Църквата обаче се отнасяла недоброжелателно към апокрифната литература и смятала нейното разпространение за недопустимо и вредно. Причина за това отношение било обстоятелството, че в нея се съдържали такива подробности и добавки, които излизали вън от установените канонични текстове и

1. Ундолски листи. Ръкопис от XI в. Сбор. Ундольский. Държавна библиотека „В. И. Ленин“ — Москва

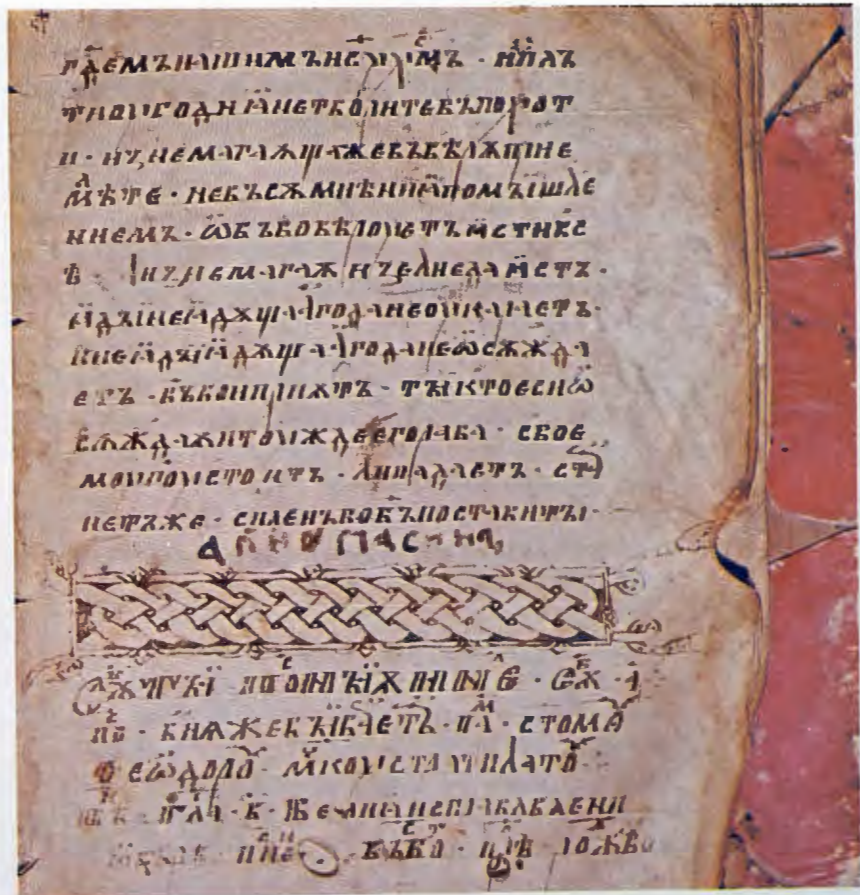
2. Страница от Супрасълския сборник. Български ръкопис от X—XI в. Обществена библиотека „Салтиков-Шчедрин“ — Ленинград

3. Охридски апостол. Български ръкопис от XI в. Григор. 13. Държавна библиотека „В. И. Ленин“ — Москва

2

3

представлявали от гледна точка на фанатизирания църковен служител непростима „словесна волност“, водеща до отстъпление от „правата вяра“. Ръководителите на църквата не желали изобщо да се дава простор на творческата фантазия на писателя по въпроси, които засягали религията и които могли да накарат читателя да се усъмни в правотата на проповядваните му догми. Поради това апокрифните съчинения, макар твърде безвредни по характер и представляващи само любопитно четиво, били включвани в списъците на забранени книги и четенето им се преследвало строго.

Списъците на забранени книги били познати отдавна във Византия. Те намерили разпространение и в България. Такъв списък бил обнародван в първия Симеонов сборник — той е превод от гръцки език и в него са включени общо 25 заглавия на апокрифни творби с тематика главно от Стария завет /„Адам“, „Енох“, „Ламех“, „Патриарси“, „Исаево откровение“/.⁹⁵ Обнародването му било предупреждение към българския читател да се пази от подобна книжнина. Едва ли всички посочени в списъка апокрифи са били преведени на старобългарски по времето на Симеон, но несъмнено подобна практика вече започвала да действа и постепенно апокрифната литература ставала достояние на българското общество. Засега най-старите запазени старобългарски преписи на апокрифи се отнасят към XI–XII в., т.е. към периода на византийското владичество. Има основание да се твърди обаче, че в същност тези старобългарски преводи са били направени по времето на Първата българска държава. За старинния произход на преведените от гръцки на старобългарски език апокрифи свидетелствува главно фактът, че в покъсните преписи /от XI–XIV в./ се съдържат старинни думи, които ни отвеждат към една по-ранна епоха.

ГАДАТЕЛНИ КНИГИ. Към апокрифната книжнина спадат т. нар. гадателни книги — гръмници, коледници, трепетници.⁹⁶ Те са запазени в множество преписи от старобългарска редакция, а така също и в преписи от руска редакция, които сочат явна връзка с български оригинали. Повечето от преписите са твърде късни, но има основание да се приеме, че подобно на други апокрифи и гадателните книги са били познати още по времето на Първата българска държава. Това предположение се отнася по-специално до един от гръмниците, който бил много популярен сред населението в България, а впоследствие проникнал и в руските земи. Повечето от гадателните книги са превод от гръцки, но в тях има добавки и изменения, дело на българския компилатор.⁹⁷ Гадателните книги, създадени на местна почва, отразява-

ли специфичната българска средновековна действителност.

За разлика от апокрифите с тематика от Стария и Новия завет, изразяващи интереси към по-абстрактни въпроси /из областта на мирозданието, на древната библейска история, на есхатологията и пр./, гадателните книги имали битово-практическо предназначение. Те откликвали на стремежа на средновековния човек да узнае как ще протече неговото всекидневие, ще има ли успех или ще го постигне несполука в стопанските му занимания, ще бъде ли здрав или ще го налегнат болести, чакат ли го мирни и щастливи години или пък предстоят войни и кръвопролития. Гадателните книги били истинско огледало за силата на суеверието, властващо върху съзнанието на средновековните хора, склонни да търсят „поличби“ и да приписват дори и на обикновени явления характер на мистични прояви.

Пъстро и разнообразно било съдържанието на гадателните книги. Един от най-честите въпроси, поставян в тях като обект за „предвиждания“, се отнасял до развитието и характера на реколтата. Въз основа на някои природни явления /гръм, земетръс, тътнеж/ или на числова или календарна мистика /в кой ден и месец се пада известен празник/, или пък въз основа на физиологични симптоми на човешкото тяло /трептене на ръка, на око, на буза и пр./ се давал отговор, как ще протече годината, ще има ли изобилие на храна или пък оскъдица. Така например в един от коледниците се казва: „Ако се случи Рождество Христово в неделя, зимата ще бъде мека, пролетта мокра, лятото сухо, есента ветровита. Ще има изобилие на плодове и четириноги животни, много мед и загиване на младите. Ако Рождество Христово се падне в понеделник, зимата ще бъде остра, пролетта и лятото мокри, жетвата — богата... гроздоберът ще бъде слаб, ще има много плодове.“⁹⁸ В Гръмника въпросите за реколтата също заемат голямо място. Съобразно с месеца, в който „ще гърми“ или ще има „земетръс“, се определя какво ще бъде лятото, дали ще се роди пшеница, добри ли ще бъдат овощките, ще се появят ли скакалци и пр. Подчертаният интерес към въпроси за плодородието не е случаен. Той навежда на мисълта, че гадателните книги са се разпространявали предимно сред селското население, което работело от ранно утро до мръкване и което било заинтересовано да узнае какъв ще бъде резултатът от непосилния му труд. Гадателните книги били предназначени главно за трудовия човек, който плащал дан на суеверието и се надявал, че чрез предсказания от подобен род ще може да си помогне в непрестанната борба за препитание и за по-добър живот.

От решаващо значение за селяните бил и въпросът, дали годината ще протече в мир или във война, дали ще цари спокойствие или ще има вражески нападения и междуособици. За тях войната била най-страшното бедствие, което ги обричало на глад и болести, откъсвало ги от земята, подлагало ги на неописуеми страдания и несгоди. Стремежът да се живее в мир се среща и в гадателните книги. Предсказания от рода на: „Царете ще си отдъхнат в мир, а между хората ще се въдвори голяма любов“, „Всички градове ще се успокоят от много войни, беди и напасти“, „Ще има траен мир и не ще има скръб и печал, но ще настане голяма радост между хората“, каквито се срещат в Гръмника,⁹⁹ свидетелствуват за настроенятия на трудещите се слоеве, за които призракът на войната бил най-голямо и грозно злощастие.

Че в гадателните книги са намерили отражение главно мисли и настроения на обикновените трудови хора, може да се направи заключение и от характера на предсказанията, определящи какво ще се случи на богатия и на бедняка. Такива предсказания се съдържат в един от трепетниците, където решаващ критерий за предричането е някакъв физиологичен симптом /треперене на ръка, на око, на буза и пр./. Прави впечатление, че при тези симптоми за бедните се предвижда винаги нещо добро /полза, утеха, радост/, докато за богатите обикновено се предвиждат неприятни неща /плач, работа/. Особен интерес предизвиква следното предричане: „Ако потрепери левият лакът, за богатите — работа, за бедните — радост.“¹⁰⁰ При условията на феодалния гнет „работата“ под форма на различни повинности била най-тежкото бреме и в такъв смисъл противопоставянето ѝ на „радостта“ е напълно разбираемо.

РАЗКАЗИ И ПОВЕСТИ. Наред с произведенията на официалната и апокрифната книжнина постепенно започнали да си пробиват път сред българското общество белетристични творби /разкази и повести/. Характерно за тях било преобладаването на светски сюжети, на разнообразни и увлекателни епизоди, които действували емоционално върху читателя и му доставяли естетическа наслада. Белетристичната литература идвала предимно от Византия, където отдавна се ползувала с голяма популярност. Едни от разказите и повестите имали византийска тематика, други излагали събития, свързани с чужди страни и народи. Покрай художествената си стойност тази литература имала и познавателно значение. Читателят узнавал много неща от историческото минало на прочути герои, запознавал се с бита и нравите на населението в далечни земи.

Между произведенията с византийска тема-

тика, преведени на старобългарски, интерес предизвиква повестта „Сказание за железния кръст“¹⁰¹. В нея са изложени поредица от случки, свързани с византийската действителност и разигравани се в различни краища на империята /Цариград, Кипър и др./. Сюжетите са от светско естество, но в изложението е вмъкнат и образът на св. Георги, който се явява в качеството си на светец-чудотворец и благодетел. Вплетена е историята и на един железен кръст, който изпълнява също ролята на чудодееен символ и закрилник на хората при сполетели ги тежки изпитания /болести, войни и пр./.

При превеждането на повестта „Сказание за железния кръст“ на старобългарски тя претърпяла интересни изменения и добавки, които я направили много по-популярна и подходяща за българската действителност. Били вмъкнати изцяло или най-малко били видоизменени чувствително в сравнение с византийския оригинал два епизода, чието съдържание е свързано пряко с историята на България от края на IX в. и които по същество са вече два български разказа. Единият от тях е добре познатото „Чудо с българина“. Началото на този разказ е посветено на княз Борис и на решителните му действия за укрепване на християнската вяра и за смазване на езическата съпротива. Следва епизод от наченалата се българо-унгарска война по времето на Борисовия наследник Симеон. Тук именно в духа на общата концепция на Сказанието се появява на сцената св. Георги, а също така и железният кръст, с чиято помощ главният герой, един български воин, получава избавление от постигнали го злощастия.

Вторият български разказ в състава на Сказанието е свързан тематично пак със събития от времето на българо-унгарската война при цар Симеон. Главна действаща фигура е някой си Климент, комуто се притичва на помощ св. Георги, за да го избави от „ратните“ /бойните/ беди. Оттам идва и заглавието на този епизод: *Чудо о Климента, егоже избави от ратнъ св. Георги*.¹⁰²

Между най-популярните творби, дошли от Византия и намерили добър прием сред българските читатели, е т. нар. „Александрия“, за която се предполага, че е била преведена през X в. В тази историко-героична повест се възхваляват животът и делата на бележития македонски владетел Александър Велики /356—323/.¹⁰³ Образът на Александър Велики е представен в идеализирана светлина, в духа на предаваната от поколение на поколение представа за смелия пълководец и завоевател.

Други произведения, пак с историко-героична тематика, са разказите за героите от Троянска-

та война, най-интересен от които е т. нар. „Троянска притча“¹⁰⁴. Те също са преведени от гръцки език, но не се знае със сигурност дали това е станало още през времето на Първата българска държава или по-късно. Чрез тези разкази читателят се запознавал с увлекателната и пълна с драматични епизоди борба на троянци и гърци.

С голяма популярност се ползували и няколко повести с нравоучителен характер. На първо място между тях стои повестта „Варлаам и Йоасаф“, чиято родина е Индия. В нея се разказва за младите години от живота на Буда. Впоследствие тази легенда, преработена на християнска почва, проникнала в много страни и била преведена на сирийски, арабски, грузински, гръцки и старобългарски.¹⁰⁵ Чрез жив и занимателен разказ, в който главна роля играят индийският цар Авенир, синът му Йоасаф и християнският пустинник Варлаам, е прокарана основната идея за превъзходството на християнската вяра над езическата.

С нравоучително съдържание е и повестта на Акир Премъдри, възникнала първоначално в Асирия-Вавилония, след което била преведена на арабски, сирийски, арменски, еврейски, гръцки и старобългарски.¹⁰⁶ Точно кога е направен старобългарският превод, не се знае. Основен мотив в тази повест е „черната“ неблагодарност. Повестта е изпълнена с увлекателни епизоди, със занимателни гатанки и афоризми, които грабват вниманието на читателя и придават на цялото произведение характер не само на морализаторско, но и на художествено четиво.

ТВОРБИ С ЕСТЕСТВЕНОНАУЧНО СЪДЪРЖАНИЕ. Интересите към светски знания сред образованите кръгове на българското общество, намерили израз в отделни произведения от времето на Златния век /„Шестоднев“, „Небеса“, Симеоновия сборник и др./, се проявили и през разглеждания период. Читателят искал да узнае много неща за окръжаващата го природа, за устройството на небето и земята, за растителния и животинския свят. Извор на знания от подобен род предлагала богатата византийска книжнина, в която наред с произведения с религиозна тематика известен дял заемали и творби с естественонаучно съдържание. Оттам именно проникнали в България и били преведени на старобългарски език няколко съчинения, с които се разширявал умственият кръгзор на средновековния българин.

Сред тези съчинения интерес предизвикват т. нар. „Диалози на Псевдокесарий“. Съставено във Византия вероятно към средата на VI в., това съчинение добило голяма популярност. Кога точно е било преведено на старобългарски, не се знае, но

езиковият анализ на текста сочи, че преводът има старинен характер и че е направен или по времето на Симеон, или малко по-късно, през втората половина на X в.¹⁰⁷

Значителна част от Диалозите е посветена на въпроси от религиозно естество. Под формата на запитвания и отговори се изясняват ред положения около християнската догматика и изисквания на християнската вяра. Същевременно много от запитванията и отговорите имат за предмет въпроси из областта на природознанието, на физическата география, на метеорологията. Така например обяснява се каква е същността на небето и на земната твърд, какво представляват светкавиците, как се е създал огънят, как се образуват подпочвените води, колко и какви са моретата, движат ли се или стоят неподвижно небесните светила, одушевена ли е или е мъртва земята, защо някои от растенията дават плодове, а от други няма дори и семе, и пр. Докато запитванията издават любознателен и в общи линии трезв поглед на човек, който малко знае, но иска всичко да разбере, в отговорите прозира намесата на религиозния светоглед и на убеждението, че зад всяко явление в света и природата стои божията воля. В резултат на това научното съдържание на „Диалозите на Псевдокесарий“ е на места силно ограничено и рационалното зърно в обясненията, плод на опит и разум, отстъпва пред догмите на вярата.

Друго съчинение в областта на природознанието е т. нар. „Физиолог“. Този сборник, възникнал на византийска почва, съдържа описание на разнообразни животни, растения и минерали /общо взето, 48 на брой/ — лъв, слънчев гущер, пеликан, диамант, гълъб, газела, магнит и др. Най-старият препис от българския превод на това съчинение се намира в сборник от XV в., но има известни данни, които навеждат на мисълта, че в основата му лежи по-стар превод, направен вероятно по времето на Първата българска държава.

Във Физиолога се съдържат сведения, взети от съчинения на Аристотел с по-късни добавки от разни византийски писатели /Епифаний Кипърски, Василий Велики, Йоан Златоуст/.¹⁰⁸ Наличието на много автори, повечето от които духовни лица, е придало на Физиолога характер на странна смесица от естественонаучни знания с религиозно и алегорично тълкуване в духа на християнското учение. При описанието на лъва например е

Преславското златно съкровище. Съдържа: огърлица, два пръстена, обици, апликации към диадема, копчета и др. IX–X в. Филиал на Националния археологически музей — Шумен

казано: „Лъвът притежава три големи свойства по подобие на Светата троица. Първото свойство на лъва е следното: когато лъвицата ражда, лъвчетата се раждат мъртви и слепи. Тя ги ражда и седи върху тях три дни, докато дойде лъвът, духне три пъти върху тях и ги съживи. Така също и неверният род проглежда на третия ден от възкресението на Исуса Христа.“ В подобен дух са описанията и на други животни. Така Физиологът се превърнал в съчинение с поучително-религиозен характер, съдържащо данни из областта на зоологията, ботаниката и минералогията, чиято познавателна стойност обаче била понижена чувствително с вмъкването в съдържанието на измислени и наивни неща.

Друго съчинение от византийски произход, преведено на старобългарски език през X в., е „Християнска топография“ на Козма Индикоплевст.¹⁰⁹ Живял през първата половина на VI в., търговец по професия, Козма обиколил много земи /Арабийския полуостров, Етиопия, северните брегове на Черно море, остров Цейлон/. Пълен с впечатления, той описал на лек и достъпен език всичко, което видял в тези страни /бит и нрави на местните жители, различни и непознати нему растения и животни/. Така „Християнска топография“ се превърнала в занимателно четиво, даващо много познания из областта на географията, на етнографията, на зоологията и ботаниката. Изложението си Козма снабдил с множество рисунки /на растения, на животни, на ловни сцени и пр./, което го направило още по-привлекателно.

Покрай данните за посетените земи и народи Козма Индикоплевст вмъкнал в „Християнска топография“ една собствена теория за устройството на земята и на небесния свят. Под влиянието на господстващите библейски представи той се противопоставял на възгледите на гръцки и елинистически учени /Птолемей, Дикеарх, Аристарх, Ератостен и др./, чиито проучвания в областта на географията и астрономията били забележителни за времето си по своята точност и проникателност постижения. Така например Аристарх бил стигнал до извода, че земята заедно с други небесни тела се движи около слънцето, а Ератостен и Дикеарх, макар и приблизително, били измерили величината на земята. До ценни и в много отношения близки до истината изводи се бил добрал в своите изследвания и Птолемей. В спор с това „езическо наследство“ и в плен на религията, Козма твърдял, че земята има форма не на кълбо, а на плосък паралелограм, който бил обграден отвсякъде с огромен океан. Отвъд океана се намирал раят, а от крайните страни на рая се издигали стени, които се засводявали над земята и образували не-

1

бето. Над небето било жилището на бога и на другите небесни обитатели, а по-горе се намирали слънцето и луната. Така Козма си представял устройството на вселената, като се стремил очевидно да не излезе от рамките на Библията, смятана по това време за настолна книга по всички въпроси.

„Християнска топография“ на Козма Индикоплевст представлявала прочее своеобразна смесица между интересни и в значителна степен достоверни данни от географски, етнографски и природонаучен характер с наивни космографски хипотези, плод на религиозния светоглед на автора. В такъв смисъл превеждането на това произведение и популяризирането му сред българското общество изиграли противоречива роля. От една страна, българският читател получавал възможност да разшири своя кръгзор и да научи нови и малко познати неща за далечни страни, народи, растения и животни. Същевременно „Християнска топография“ допринасяла да се укрепят още повече наивните представи за земята и вселената, нагодени според библейския разказ, което било крачка назад в сравнение с постигнатото от научната мисъл през античната епоха.

КАМЕННИ НАДПИСИ. Обичаят да се изсичат каменни надписи, засвидетелствуван от езическия период, се запазил и след приемането на

2

Отделни предмети от Преславското златно съкровище
1. Апликация от диадема с инкрустации. 2. Медалион. 3. Оби-
ца

християнството в България. В това отношение била следвана стара традиция, свойствена предимно на прабългарите. За разлика от каменните надписи на Крум, Омуртаг, Маламир и Пресиян, които са на гръцки език, надписите от края на IX в. насам са вече на старобългарски език, който станал официален и литературен и окончателно изместил гръцкия. Само в някои случаи — в каменни надписи за отбелязване на границата — се употребявал гръцки език. На гръцки е съставен например споменатият вече надпис от с. Наръш от 904 г., който определял границата между България и Византийската империя в началото на X в.¹¹⁰ Обичайно било понякога да се правят и двуезични надписи — с текст на старобългарски и на гръцки. По-известни са два такива надписа — един българо-гръцки керамичен фрагмент от Кръглата църква в Преслав и надписът в памет на Ана, дъщеря на княз Борис, намерен пак в този град.¹¹¹

Повечето от старобългарските надписи са с кирилско писмо, което още от края на IX в. спечелило явно преобладание като по-лесно и удобно. Глаголическата азбука се среща по-рядко — постепенно тя била изместена от кирилската.¹¹²

3

Старобългарските каменни надписи имат различно съдържание. Голяма част от тях са предназначени за увековечаване паметта на покойници. Такъв е надписът от 993 г., изсечен по нареждане на Самуил в памет на майка му Рипсимия, баща му Никола и брат му Давид.¹¹³ Надгробен и възпоменателен е и надписът в памет на чъргубиля Мостич, намерен в Преслав.¹¹⁴ С възпоменателно предназначение са намерените също в Преслав надписи за „Тудора раба божия“¹¹⁵ и за споменатата княгиня Ана. Напоследък бе открит двуезичен възпоменателен надпис за някой си Лазар в манастирския комплекс до Голямата базилика в Плиска.¹¹⁶ Възпоменателен характер има и т. нар. Варошки надпис от 996 г., изсечен на мраморна колона в църквата „Св. Архангел Михаил“ на Марковите кули край Прилеп, който гласи: „В лето 6504 почина Андрий епископ, 17 февруари.“ Датировка при възпоменателните надписи невинна има, но в случаите, при които е поставена, тя е направена според разпространената по това време „световна ера“, т.е. от годината на „сътворението на света“.

Друга група старобългарски надписи от IX–XI в. увековечават важни събития от политическо, църковно и културно естество. Те били съставяни обикновено по нареждане на самите владетели или на висши държавни служители. Тако-

ва значително събитие например било въвеждане-то на християнството като официална религия. За негова прослава българите издигнали възпоменателни колони със съответни надписи. Надписите продължавали да стоят, както личи от едно съобщение на охридския архиепископ Димитър Хоматиан /1215—1235/ в Краткото Климентово житие, и в началото на XIII в. в югозападните български краища, в Кефалония /Главиница/. „Може да се видят запазени дори и досега /ἡ χρί καὶ εἰς τὸδε χρόνον/ в Кефалония каменни стълбове /στῆλας δὲ λίθινας/, на които е издълбан надпис, съобщаващ за преминаването и приобщаването на народа към християнската религия.“¹¹⁷ Възможно е освен в Югозападна България подобни възпоменателни колони да е имало и из други области на държавата. Една от тези паметни колони, поставени по времето на княз Борис, е вероятно известният каменен надпис от с. Балши /в Южна Албания/, който е запазен в доста фрагментиран вид и който по мнението на някои изследвачи трябва да се чете по следния начин: „Покръсти се князът на България Борис заедно с дадения му от бога народ в година 6374.“¹¹⁸

За отбелязване на важни събития е изсечен и споменатият вече Добруджански надпис от 943 г. с името на жупан Димитър.¹¹⁹ Този надпис също е твърде фрагментиран и пълният му текст трудно може да се възстанови. Според едни изследвачи в него се говори за нахлуване на унгарци в българските земи, а според други — за нашествие на печенегите.¹²⁰ Несъмнено обаче Добруджанският надпис носи летописно-документален характер и в такъв смисъл е сроден с надписите на Мадарския конник. Той е съставен изобщо в духа на една стара летописна традиция, предназначена да запази „историческата памет“ в съзнанието на поколенията.

Важен паметник с летописно-документално съдържание е и откритият в Битоля каменен надпис от 1015—1016 г., изсечен по нареждане на Иван Владислав, последен владетел на Първата българска държава. Според последните проучвания и допълнения на текста надписът в новобългарски превод се чете по следния начин: „[През 6523 година от сътворението на света обнови се тая крепост, зид]ана и правена от Йоан самодържец българск[и и с] помощта и с молитвите на пресветата владичица наша Богородица и за [заст]ъпничеството на дванадесетте и на върховните апостоли. Тази крепост бе направена [за уб]ежище и за спасение и за живота на българите. Започната [беше] крепостта [Б]и[т]ола през [мес]ец октомври в 20 [ден], а се завърши през месец. . . в кр[ая]. Тоя самодържец] беше българин по род,

у[ну]к [на Никола и на Рипсимия] благоверните, син на Арон, [който е брат на Самуил, царя самодържавен, и които двама разбиха] в Щипон гръцката войска на цар Васил[ий, където бе взето зл]а[то] . . . а този в. . . цар. . . ра[збит биде от цар Василий в] 6522 година от сътворението на света [в Ключ и почина в кр]ая на лятото.“¹²¹

Както се вижда, Битолският надпис представлява повествование за няколко важни събития из българската история от началото на XI в. В духа на споменатата традиция още от времето на прабългарските ханове той се явява своего рода династичен летопис на последните български царе, непосредствено преди падането на България под византийска власт. И тук се следва възприетата практика на християнското летописание по „световна ера“. Спазен е и общият християнско-религиозен тон, типичен за епохата.

Старобългарските надписи от IX—XI в. са важни извори за българската история и в някои от тях се съдържат единствени по рода си данни, каквито не се срещат в наративните извори. Те са ценни и поради това, че в тях се отразяват „мисловността“ на средновековния българин и стремежът му да запечата трайно спомена за скъпи нему лица или за важни и от голямо значение събития за съдбата на държавата и народа, като например приемането на християнската религия, победи над неприятели и пр. Разгледани по съдържание, надписите са част от общата литературна продукция и една от типичните изяви на духовната култура на българския народ след покръстването. Разгледани по форма, те свидетелствуват за пълната победа на старобългарския език и за налагането на кирилското писмо над глаголическото.

Създадената по времето на Първата българска държава литература е богата и разнообразна. Тя свидетелствува за нарастващите духовни интереси на българския народ, за неговия стремеж към повече познания, към естетическа и художествена наслада. В тази литература преобладават произведения с религиозно съдържание и това е напълно в духа на времето и в съответствие с голямата роля на църквата. Срещат се обаче и творби със светска тематика, което сочи, че кръгзорът на средновековния български читател е излизал понякога вън от рамките на тясното религиозно виждане и на богословските поучения. В преобладаващата си част литературните творби от IX—XI в. са

Енински апостол. Български кирилски писмен паметник от средата на XI в. Намерен през 1960 г. в с. Енина, Старозагорски окръг. Ръкопис 1144, л. 29. Народна библиотека „Кирил и Методий“ — София

[illegible]

преводи на дошли от Византия произведения. В някои от тях са направени обаче значителни видоизменения съобразно със спецификата и духовните потребности на българското общество. От това време произхождат и някои чисто български произведения, дело на самобитно писателско майсторство, които говорят за нарастващите литера-

турни качества и дарования на българския народ в лицето на най-образованите негови представители. Част от общата книжовна продукция са и каменните надписи, свидетелстващи за стремежа към увековечаване на важни събития из историята на българската държава, на нейните борби и постижения.

Бележки към дял IV

ГЛАВА ПЪРВА Стр. 339/369 ОБЩЕСТВЕНО- ИКОНОМИЧЕСКО РАЗВИТИЕ НА БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ X И НАЧАЛОТО НА XI В.

1. *Заимов, Й.* Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. С., 1967, с. 67 сл.
2. *Ангелов, Д.* Апокрифната книжина като отражение на светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. — *ИП*, 1950, № 4–5, с. 500 сл.
3. *Михайлов, Ст.* Плиска — столицата на Първата българска държава. — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, с. 155; *Иванова-Мавродинова, В.* Велики Преслав. — В: *Археол. открития в България*. С., 1957, с. 192; *Станчев, Ст.* Материали от дворцовия център в Плиска. — *ИАИ*, 23, 1960, с. 23 сл.; *Георгиева, С.* Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. — *ИАИ*, 24, 1961, с. 15 сл.; *Чангова Й.* Средновековни оръдия на труда в България. — *ИАИ*, 25, 1962, с. 19 сл.
4. *Станчев Ст.* Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 12. За ленените повезки, които българите носели на главата си, вж. *Nicolaus I papa. Responsa ad consulta Bulgarorum*, 66 = *ЛИБИ*, 2, с. 107.
5. Византийская книга Эпарха, IX в., с. 39 = *ГИБИ*, 5, с. 10.
6. *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. I. Ч. 2. С., 1971, с. 518. Глад имало в България непосредствено преди покръстването, пак там, с. 21. Гладни години ще да е имало и през периода към края на Петровото царуване, когато била писана Беседата на Презви-

тер Козма.

7. *Vita Mariae Junioris*, p. 700 D = *ГИБИ*, 5, с. 77.
8. *Ioannes Scylitzes. Historia*. 2, p. 466 = *ГИБИ*, 6, с. 289.
9. *Иванов, Ст.* Храната от животински произход на обитателите от южната порта в Преслав. — *ИАИ*, 22, 1959, с. 213 сл.
10. *Sesamenes. Strategicon*, p. 68 = *ГИБИ*, 7, с. 26 = *Советы и рассказы Кекавмена*. М., 1972, с. 118 сл.
11. *Nicolaus I papa. Responsa ad consulta bulgarorum*, 40 = *ЛИБИ*, 2, с. 91.
12. *Цонев, Ст.* Стоково производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки. — *ТДУ—С.*, 2, 1952/1953, 539–573; Стоково производство във феодална България. — *ИП*, 1954, № 5, с. 56 сл.; *Лишев, Стр.* За стоковото производство във феодална България. С., 1957, с. 24 сл.; *Натан, Ж.* Стопанска история на България. С., 1957.
13. *Коняров, Г.* Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953, с. 20 сл.
14. Един от важните писмени извори за занаятите в Първата българска държава е Шестодневът на Йоан Екзарх. В пролога към тази творба българският писател споменава за такива занаяти като медникарство, златарство, тъкачество, кожарство, както и за строителство на кораби. Вж. *Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България. С., 1953, 94–95. Пак в Шестоднева се говори за развитието на каменоделство, тухларство, бояджийство и др. При описанието на дворците и църквите в Преслав, на облеклото на българския цар и неговите боляри Йоан Екзарх говори за „големи сгради, украсени с камък и дърво и боядисани“, за църкви, украсени „отвътре с мрамор и бронз“, за княза, облечен в бисерна далматика, носещ огърлица и гривни, и т.н. Вж. *Миятев, Кр.* Два поетически фрагмен-

та у Йоан Екзарх като исторически извори. — *А*, 1959, № 1–2, с. 11 сл.

15. Археологическите разкопки на селища и некрополи, извършени през последните години, предлагат богат материал от посочените тук предмети и изделия на занаятчийското производство.
16. *Акрובה-Жандова, Ив.* Принос към проучване на керамичното производство в Преслав. — *ИАИ*, 22, 1959; *Милчев, А.* Археологически разкопки и проучвания в местността Асар дере, Плиска, през 1959 г. — *ГСУФиф*, 53, 2, 1960, 1–66; *Михайлов, Ст.* Разкопки в Плиска през 1945–1947 г. — *РП*, 3, 1949, с. 207 сл.; *Джингов, Г.* Древното стъкло и стъклопроизводство в България. — *А*, 1965, № 4, с. 11 сл.
17. *Снегаров, Ив.* Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“ като исторически извор. — *ГДА*, 4, 1955, с. 227.
18. Закон соудный людем. Пространной и сводной редакции, с. 103; *Цонев, Ст.* Стоково производство..., с. 51; *Лишев, Стр.* За стоковото производство..., с. 35.
19. *Козма Презвитер.* Беседа, с. 57.
20. *Чангова, Й.* Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — *ИАИ*, 21, 1957; Средновековна битова керамика от България /VIII–XI в./. — *А*, 1959, № 1–2, с. 136 сл.; *Станчев, Ст.* Двадесет години разкопки в Преслав. — *А*, 1964, № 3, с. 21.
21. *Милчев, А.* Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. — *А*, 1964, № 3, с. 30.
22. *Акрובה-Жандова, Ив.* Принос към проучването...; *Михайлов, Ст.* Разкопки в Плиска през 1945–1948 г., с. 207.
23. *Лишев, Стр.* За проникването и ролята на парите във феодална България. С., 1958, с. 60 сл.

24. Гаркави, А. Я. Сказания мусулманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870, с. 126.
25. Симеон митрополит Варненски. Посланието на цариградския патриарх Фотий до българския княз Бориса. С., 1917, 76–77 = ГИБИ, 4, с. 90, § 73; Лишев, Стр. За проникването и ролята на парите..., с. 87 сл.
26. Сакъзов, Ив. Външна и вътрешна търговия на България през VII–XI в. — СБИД, 23, 1925, с. 285 сл.; Обществено и стопанско развитие на България през епохата на първото царство. — В: България 1000 г. С., 1930, с. 111 сл.; Цонев, Ст. Стоковото производство..., с. 539 сл.; Натан, Ж. Стопанска история на България, с. 39; Хаджиниколов, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. — ТВИИ „КМ“, 1957, с. 21 сл.; Лишев, Стр. За стокото производство..., с. 37 сл.; Примов, Б. За икономическата и политическата роля на Първата българска държава. — ИП, 1962, № 2, с. 33 сл.
27. Относно характера на Книгата на епарха и съдържащите се в нея сведения за организацията на занаятчийството и търговията в Цариград през IX–X в. вж. Ангелов, Д. История на Византия. 2. С., 1973, с. 30 сл.
28. Византийская книга Епарха, IX 1, 6, с. 82 = ГИБИ, 5, с. 10.
29. Пак там. Срв. и с. 199 сл., където М. Я. Сюзюмов обосновава подробно гледището си, че българите получавали не стоки, а пари, с които закупували потребните им предмети.
30. Ioannes Cameniata. De excidio Thessalonicensi, р. 496 = ГИБИ, 5, с. 22. Относно търговските връзки на населението в Солунската област с България през разглеждания период вж. Наследова, Р. А. Македонские славяне конца IX-начала X века по данным Иоанна Камениаты. — ВВр, 1956, с. 95; Византийская книга Епарха, с. 200.
31. Успенский, Ф. И. Неизданное церковное слово о болгарско-византийских отношениях в второй половине X века. — ЛИФОНУВО, 4, 2, 1894, с. 48 сл. = ГИБИ, 5, с. 83 сл.
32. Повесть временных лет, с. 48. За търговията между Византия и България, извършвана през X в. в областта на Долния Дунав, може да се съди и от някои материали, открити при археологически разкопки, например вази, гривни, пръстени и др., които имат византийски произход.
33. По-важна литература във връзка с тези проучвания вж. у Примов, Б. За икономическата и политическата роля..., с. 43 сл.
34. Иречек, К. Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. — БИБ, 4, 1931/1932, № 4, с. 58.
35. Хаджиниколов, В. Българо-руски стопански отношения и връзки..., 21–121; Примов, Б. За икономическата и политическата роля..., с. 46 сл.
36. Мавродин, В. В. Начало мореходства на Руси. Л., 1949, с. 60 сл.
37. Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, р. 62 = ГИБИ, 5, с. 199 сл.
38. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 577; Хаджиниколов, В. Българо-руски стопански отношения и връзки..., с. 31.
39. Мавродинов, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955, с. 12 сл.; Миятев, Кр. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфски материал. — БП, 1929, № 2, с. 121; Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 173; Рыбаков, А. Б. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 198 сл., с. 357.
40. Ангелов, Д. По въпроса за стопанския облик на българските земи през XI–XIV в. — ИП, 1951, № 4–5, с. 435 сл.; Към въпроса за средновековния български град. — А, 1960, № 3, с. 9 сл.; Тълкова-Заимова, В. Крепости и укрепени градове през първата българска държава. — ВИС, 1956, № 3, с. 40 сл.; Икономика на България. 1, с. 88 сл.; Лишев, Стр. Българският средновековен град. С., 1970, с. 5 сл.; Още за развитието на българския средновековен град. — ИП, 1974, № 6, с. 70 сл.
41. Повесть временных лет. 1, с. 47.
42. Constantinus Porphyrogenitus. De administrando imperio, р. 54 = ГИБИ, 5, с. 199.
43. Федоров, Г. В. Древние славяне в Прутско-Днестровском междуречье. М., 1966, с. 17 сл.
44. Toparcha Gothicus. Fragmenta, 496–498, 500–504 = ГИБИ, 5, 296–302.
45. За терминологията на византийските извори срв. Тълкова-Заимова, В. Крепости и укрепени градове, с. 40; Ангелов, Д. Към въпроса за средновековния български град, с. 10 сл.; Коледаров, П. Към въпроса за развитието на селищната мрежа и на нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в. — ИИИ, 18, 1967, с. 109 сл.
46. Ганев, В. Законъ соудный людѣмъ. С., 1959, гл. III, с. 204 сл.
47. Благовоев, Н. Еклога. С., 1934; Бобчев, С. С. Старобългарски правни паметници. С., 1903, с. 119 сл.
48. Бобчев, С. С. Старобългарски правни паметници, с. 118.
49. Ангелов, Д. Византийски влияния върху средновековна България. — ИП, 1947/1948, № 4–5, с. 405 сл.
50. Ангелов, Д. Приходи на средновековната българска държава. — ИП, 1946/1947, № 4–5, с. 498.
51. Scriptorum rerum hungaricarum. 1. Ed. E. Szentpety. Budapestini, 1937, р. 57. По въпроса за Салан и за други управители в Отвъддунавска България по време на унгарското нашествие вж. Ников, П. Съдбата на северозападните български земи през средните векове. — БИБ, 1930, № 1, с. 116; Лишев, Стр. Някои данни за феодалните отношения в България през X в. — ИИБИ, 6, 1956, с. 426 сл. И двамата автори отнасят събитията към X в. Moravcsik, Gy. Der ungarische Anonymos über die Bulgaren und Griechen. — RESEE, 7, 1969, 167–175, е на мнение, че събитията са станали към началото на X в., т.е. през царуването на Симеон, когато унгарският вожд Арпад навлязъл със своите войски в областта на Средния Дунав и Тиса.
52. Лишев Стр. За генезиса на феодализма в България. С., 1963, с. 161.
53. Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, XVII, 54, с. 124.
54. Иванов, Й. Северна Македония. С., 1906, с. 28 сл.; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 678.
55. Гюзелев, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава /VII–XI в./. — ГСУФиф, 60, 3, 1967, с. 156. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 757, отъждествява Ступион със Стоб — град при вливането на р. Черна във Вардар.
56. Ioannes Scylitzes. Historia. 2, р. 470 = ГИБИ, 6, с. 292.
57. Станчев, Ст. Надгробният надпис на един преславски болярин от X в. — ИП, 1955, № 4, с. 66.
58. Цухлев, Д. История на българската църква. 1. С., 1910, с. 508.
59. Иванов Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 550 сл.
60. Пак там, с. 556.
61. Първият хрисовул, наречен Виргински, е издаден от Иванов, Й. Български старини из Македония, с.

578 сл. Хрисовулът на крал Милутин е издаден от *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље. — *ЗБИЈССО*, 1926, с. 5 сл.

62. *Петров, П.* Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и съдържащите се в нея данни. — *ГСУиФф*, 51, 2, 1958, с. 219, където е посочено убедително, че основател на манастира „Св. Георги Бързи“ е бил българският цар Роман.

63. За местонахождението на изброените селища срв. и *Пурковић, Ал. Миодраг*. Попис села у средновековној Србији. — *ГСФФ*, 4, 2, 1940.

64. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 15.

65. *Йоанн Ексарх Болгарский*. Шестоднев, лист ϩзз, стълбец 1, лист ϩзн, стълбец 2; *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 168.

66. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 561.

67. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, с. 14.

68. Пак там.

69. Пак там, с. 15.

70. Пак там, с. 17.

71. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, 551–557.

72. *Грујић, Р.* Три хиландарске повеље, XXXIII, 16–17.

73. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 75; *Теофилакт Български*. Пространно житие на Климент Охридски. — В: *Милев, Ал.* Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 136.

74. Срв. в такъв смисъл *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 182.

75. *Трифонов, Ю.* Към въпроса за старобългарското болярство. — *СпБАН*, 26, 1923, 1–70; *Лишев, Стр.* За генезиса на феодализма..., с. 182.

76. *Ганев, В.* Законъ соудный людьмъ, гл. III, с. 204.

77. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, p. 530 = *ГИБИ*, 6, с. 304; *Андреев, М. и Д. Ангелов*. История на българската феодална държава и право. С., 1972, с. 113.

78. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 555.

79. В такъв смисъл вж. *Цанкова-Петкова, Г.* За аграрните отношения в средновековна България, XI–XIII в. С., 1964, с. 91 сл. За другите гледища срв. *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия в XI–XII в. М., 1961, с. 311 сл.

80. *Андреев, М. и Д. Ангелов*. История на българската феодална държава и право, с. 115.

81. За това последно задължение има пряко известие в разказа за пренасянето на костите на т.нар. тивериуполски мъченици, извършено по на-

реждане на княз Борис. Там става дума за един българин, който бил изпратен на „ангария“ заедно с царския куриер. Пак от този разказ се вижда, че населението участвувало масово при строежа на сгради /сведението за построяването на църквата в Брегалнишката епископия/. Вж. *Симеон митрополит Варненски*. Писмата на Теофилакта Охридски архиепископ български — *СпБАН*, 27, 1931, с. 261, 266; *Андреев, М. и Д. Ангелов*. История на българската феодална държава и право, с. 116.

82. *Бурмов, Ал.* Феодализмът в средновековна България. — *ИП*, 2, 1945/1946, № 2, 157–171.

83. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 44; *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 70 сл.

84. *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 550.

85. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 33.

86. Преки данни за това се съдържат в българските царски грамоти от XIII–XIV в., където десетъкът е едно от основните натурални задължения на зависимото селячество. Вж. *Ангелов, Д.* Аграрните отношения в Северна и Средна Македония през XIV в. С., 1958, с. 203 сл.

87. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 35.

88. *Ганев, В.* Законъ соудный людьмъ, с. 500.

89. *Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев*. Естествознанието..., с. 95.

90. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 35.

91. Става дума за Поучение за петата неделя на великия пост, вероятно съставено от Климент. Срв. съответния пасаж в превода на Ат. Бончев в: *Климент Охридски*. Слова и поучения. С., 1970, с. 286.

92. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, 92–93.

93. *Климент Охридски*. Слова и поучения, с. 51, 159, 166, 178. Подобна мисъл е развита и в Пространното житие на Методий в: *Климент Охридски*. Събрани съчинения. 3. С., 1973, с. 185, 196.

94. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 94 сл.

95. Пак там, с. 232.

ГЛАВА ВТОРА

Стр. 370/389

ОТСЛАБВАНЕ НА

БЪЛГАРИЯ

И ПОЯВА НА

БОГОМИЛСТВОТО

1. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 411–413 = *ГИБИ*, 5,

135–137; *Златарски, В.* История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. 2. С., 1971, с. 495 сл.

2. *Beševliev, V.* Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, 169–170, смята, че Сурсувул не е лично име, а прабългарска титла — може би ичиргу боил.

3. *Vita Mariae Junioris*, p. 702 = *ГИБИ*, 5, с. 80.

4. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 411–415; *Leo Grammaticus*. Chronographia, 315–317; *Pseudo-Simeon*. Chronographia, 740–741 = *ГИБИ*, 5, 135–137, 167–168, 182; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 501 сл.

5. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 503 сл. *Мутафчиев, П.* Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. — *ГСУиФф*, 31, 1935, 34–35, смята, че няма достатъчно опорни точки, за да се определи къде точно е минавала границата между България и Византия през този период. Срв. *Коледаров, П.* Политическа география... Ч. 1, 50–53.

6. *Tărkova-Zaimova, V.* L'oesuménisme byzantin et l'Etat bulgare. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 3. S., 1969.

7. *Notitia episcopatum tempore Ioannis Tzimiscis scriptae* = *ГИБИ*, 5, с. 242; *Златарски, В.* Български архиепископи-патриарси през първото българско царство до падането на източното царство. — *ИИД*, 6, 1924, 14–22.

8. *Войнов, М.* Промяната в българо-византийските отношения при цар Симеон. — *ИИИ*, 18, 1967, 198–200.

9. *Острогорски, Г.* Историја Византије. Београд, 1969, с. 264.

10. *Theophanes Continuatus*. Chronographia, 411–412 = *ГИБИ*, 5, с. 135.

11. *Ioannes Scylitzes*. Historia. 2, 312–313 = *ГИБИ*, 6, с. 257; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 515 сл.

12. *Острогорски, Г.* Порфирогенитова хроника српских владара и њени хронолошки подаци. — *ИЧ*, 1, 1949, № 2, с. 24 сл.

13. *Търкова-Займова, В.* Ролята и административното устройство на т.нар. „Отвъддунавска България“. — *СлВ*, 2, 1970, 63–74.

14. *Мутафчиев, П.* Маджарите и българо-византийските отношения..., с. 18 сл. *Diaconu, P.* Les Petchenègues au Bas Danube. Bucarest, 1970, 17–18, се основава на арабски извори, за да докаже, че при това нападение на унгарците са участвували и печенегите, идващи от земите на север от дунавската дельта.

15. *Liudprandus*. Antapodosis, p. 290 = *ГИБИ*, 2, с. 319.
16. Повесть временных лет. 1, 33–34; *Литаврин, Г. Г.* Война Руси против Византии в 1043 г. — В: *Иссл. ист. слав. и балк. народов*. М., 1972, 178–222.
17. *Гюзелев, В.* Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — *ИП*, 1968, № 6, с. 40 сл. *Божилков, Йв.* България и печенегите /896–1018/. — *ИП*, 1973, № 2, с. 60, приема, че печенегите са действували за сметка на Игор, който по този начин им е „заплатил за услугите“. Това обаче не изключва първоначалната намеса на Византия.
18. *Moravcsik, Gy.* The Role of Byzantine Church in Medieval Hungary. — *StByz*, 1967, p. 328 sq.
19. *Мутафчиев, П.* Маджарите и българо-византийските отношения...
20. История Византии. 2. М., 1967, с. 206; *Ангелов, Д.* История на Византия. 2. С., 1974, с. 80 сл.
21. *Златарски, В.* Известieto на Ибрахим ибн Якуба за българите от 965 г. — *СпБАН*, 22, 1922, 67–75.
22. *Иванов, Й.* Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1947.
23. Текста на този „Завет“, съставен през март 941 г., вж. пак там, 136–142.
24. *Иванов, Й.* Жития на св. Иван Рилски. С уводни бележки. — *ГСУиФф*, 32, 1936, 1–108; *Ангелов, Б.* Ново житие на Иван Рилски. — В кн. му: *Из старата българска, руска и сръбска литература*. 1. С., 1958, с. 69 сл.
25. По-нова литература: *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969; *Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches* — Ursprung, Wesen und Geschichte. — *ГСУиФф*, 44, 1948, 1–60; 46, 1950, 1–45; *Obolensky, D.* The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manicheism. Cambridge, 1948; *Примов, Б.* Бугрите. С., 1970; *Топенчаров, В.* Две жарави — един пламък. С., 1974; *Loos, M.* Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974.
26. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 2, 5 сл., 82, § 111.
27. Синодик царя Борила. С., 1928, с. 42, § 39.
28. *Gouillard, J.* La lettre inédite du patriarche Cosmas. — *ТМ*, 4, 1970, 361–374.
29. *Gouillard, J.* Le Synodikon de l'orthodoxie, édition et commentaire. — *ТМ*, 2, 1967, p. 59; *Angelov, D.* Nouvelles données sur le bogomilisme dans le „Synodikon de l'orthodoxie“. — *ВВг*, 3, 1970, p. 14 sq.
30. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 148 сл.
31. *Solovjev, A.* Autour des Bogomiles. — *Byz*, 22, 1956, p. 81 sq.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 150 сл.
32. *Петровский, Н.* Письмо патриарха Константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру. — *ИОРЯС*, 18, 1913, № 3, 356–372, с рус. прев.; *Дуйчев, Йв.* L'epistola sui Bogomili del patriarcha Constantinopoli Teofilatto. — In: *Mélanges E. Tisserant*. 2. Cité del Vaticano, 1964, 63–91; бълг. прев. и комент. у *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, прил. XI, с. 840 сл.; *ГИБИ*, 5, с. 184 сл.
33. *Ficker, G.* Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908, 3–86.
34. В това съчинение, в което се описват разни ереси, богомилството е предмет на специална глава, издадена у *Ficker, G.* Die Phundagiagiten, 89–111; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 48 сл.
35. Синодик царя Борила; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 52 сл.
36. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1925, 73–87. Новобълг. прев. у *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. С., 1935, 9–17.
37. *Cledat, L.* Le nouveau testament traduit au XIIIe siècle en langue provençale, suivi d'un rituel cathare. Paris, 1887. Бълг. прев. с уводни бележки у *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 113 сл.
38. *Маркс, К. и Ф. Энгельс.* Сочинения. 7, с. 361.
39. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 75.
40. За еднаквия начин на създаването на Адам и Ева и за получаването на душата от бога говори Евтимий Зигавин. Вж. *Ficker, G.* Die Phundagiagiten, p. 92; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 174.
41. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 87; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 180 сл.
42. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 190 сл.; *Примов, Б.* Богомилският дуализъм. Произход, същност и обществено-политическо значение. — *ИИИ*, 8, 1960, с. 73 сл. Относно философската основа на богомилските схващания вж. *Ангелов, Д.* Философски възгледи на богомилите. — *ИИБИ*, 3–4, 1952, с. 113 сл.; Философско-социологически възгледи на богомилите. — В: *Ист. филос. мисъл в България*. 1. С., 1970, с. 62 сл. Наред с умерения дуализъм у някои привърженици на богомилството били поддържани и абсолютни дуалистични схващания, като например у фундагигитите в Мала Азия през XI в. Срв. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 202 сл.
43. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 24, 6.
44. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 137; Влияния на чужди ереси върху богомилството. — *ИСиффСУ*, 1, 1942, 145–180.
45. За този мит се споменава главно в творбите на Климент. Вж. *Климент Охридски*. Слова и поучения. С., 1970, с. 50, 72, 92, 190; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 70, 175.
46. Срв. съответния текст у *Ficker, G.* Die Phundagiagiten, p. 76.
47. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 13, 15 сл.
48. Синодик царя Борила, с. 46.
49. *Ficker, G.* Die Phundagiagiten, 96–97, 99.
50. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 32, 11 сл.
51. Пак там, с. 8, 24, 28–29.
52. Синодик царя Борила, § 85 и 98, с. 68, 78.
53. За това тяхно гледище споменава византийският писател Георги Мосхабер /XIII в./. Вж. *Дуйчев, Йв.* Едно пренебрегнато византийско известие за богомилите. — *ИИБЛ*, 6, 1958, с. 246.
54. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 248.
55. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 7, 32, 10–19 сл.
56. *Ficker, G.* Die Phundagiagiten, p. 100.
57. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 267.
58. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 35, 9 сл.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 269.
59. *Ficker, G.* Die Phundagiagiten, p. 18, 3.
60. *Козма Презвитер*. Беседа, с. 31, 25; *Angelov, D.* The Conceptions of "Power" and "Submission", of "Wealth" and "Poverty" in Bulgarian Mediaeval Literature. — *BHR*, 1977, No 4, p. 74.
61. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 278 сл.
62. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 87.
63. *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 311 сл.
64. Пак там, с. 324.

65. Пак там, с. 311 сл.
66. Така например във въстание-то на Петър Делян /1040/, а така също и в антиромейските движения в края на XI в. богомилите вземали дейно участие с оръжие в ръка. В началото на XIII в., както се вижда от Бориловия синодик, техни съмишленици се стремели да посегнат на имоти на църкви и манастири, а според едно известие от началото на XIV в. богомили нападнали именията на един едър земевладелец в Тракия. Срв. Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 364, 377, 496.
67. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 841 сл.
68. Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 348.
69. Пак там, с. 306 сл.; Примов, Б. Отношението на богомилите и техните западни последователи към труда, частната собственост и държавата. — ИП, 1956, № 1, с. 36 сл.
70. Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 329 сл., 426 сл.
71. Козма Презвитер. Беседа, с. 30, 19 сл.; Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 336.
72. Ficker, G. Die Phundagiagiten, p. 100; Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 318 сл.
73. Двата главни извора за този важен богомилски ритуал са съчиненията на Евтимий от Акмония, вж. Ficker, G. Die Phundagiagiten, p. 30, 37; RGr, 130, col. 56, и на Евтимий Зигавин, вж. Ficker, G. Die Phundagiagiten, p. 101; Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 319 сл.
74. Козма Презвитер. Беседа, с. 30.
75. Ficker, G. Die Phundagiagiten, p. 101.
76. Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 461 сл.; Примов, Б. България като център на еретическа и антицърковна дейност в средновековна Европа. — ИП, 1959, № 2, с. 36 сл.; Българското народностно име в Западна Европа във връзка с богомилите. — ИИБИ, 6, 1956, с. 59 сл.

ГЛАВА ТРЕТА

Стр. 389/422

БОРБА ЗА ЗАПАЗВАНЕ НЕЗАВИСИМОСТТА НА БЪЛГАРИЯ

1. Leo Diaconus. Historia, p. 61 sq. = ГИБИ, 5, 246—247.
2. Пак там, с. 62 = ГИБИ, 5, с. 247. Срв. Ioannes Scylitzes. Synopsis his-

- toriarum, 276—277 = ГИБИ, 6, с. 259.
3. Тивчев, П. За войната между Византия и България през 967 г. — ИП, 1969, № 4, 80—88.
4. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, p. 512 = ГИБИ, 7, с. 179. Според Яхия Антиохийски българите използвали заестотта на Никифор Фока „в мюсюлманските земи“, за да започнат военните действия срещу Византия. Вж. Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца. СПб., 1883, с. 188.
5. Карышковский, П. О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. — ВВр, 5, 1952, 127—138; Мутафчиев, П. Русско-българские отношения при Святославе. — СК, 1939, с. 70 сл.
6. Leo Diaconus. Historia, p. 77 = ГИБИ, 5, с. 248.
7. Пак там, с. 79, 80 = ГИБИ, 5, с. 248.
8. Liudprandus. Antapodosis, p. 351 = ЛИБИ, 2, 326—327.
9. Повесть временных лет. 1, с. 44.
10. Петров, П. Образуване и укрепване на Западната българска държава. — ГСУФиф, 53, 2, 1960, с. 160 сл.; Срв. Иречек, К. История на българите. /Поправки и добавки/. С., 1939, с. 102.
11. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, p. 255 = ГИБИ, 6, с. 257.
12. Leo Diaconus. Historia, p. 86 = ГИБИ, 5, с. 251. Двете български княгини трябвало да се омъжат по-късно за синовете на Роман II. Този двоен брак не се осъществил.
13. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, 287—288 = ГИБИ, 6, с. 260.
14. Leo Diaconus. Historia, p. 105 = ГИБИ, 5, с. 253.
15. Пак там.
16. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, p. 288 = ГИБИ, 6, с. 261; Leo Diaconus. Historia, 107—108 = ГИБИ, 5, 254—255.
17. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, 289—291 = ГИБИ, 6, 261—263; Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, 522—526 = ГИБИ, 7, 180—181.
18. Leo Diaconus. Historia, 126—127 = ГИБИ, 5, с. 259.
19. Пак там, 129—132 = ГИБИ, 5, 259—260.
20. Пак там, 132—138 = ГИБИ, 5, 261—264; Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, 295—298 = ГИБИ, 6, 263—266; Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, p. 527 = ГИБИ, 7, с. 181 сл.
21. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, p. 296 = ГИБИ, 6, с. 264.

22. Leo Diaconus. Historia, 134—136 = ГИБИ, 5, 262—263; Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, 296—297 = ГИБИ, 6, 264—265.
23. Leo Diaconus. Historia, p. 138 = ГИБИ, 5, с. 264; Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, 297—298 = ГИБИ, 6, 265—266.
24. Leo Diaconus. Historia, p. 138 = ГИБИ, 5, с. 264.
25. Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, p. 298 = ГИБИ, 6, с. 266.
26. Пак там, с. 299 = ГИБИ, 6, с. 266; Leo Diaconus. Historia, p. 139 = ГИБИ, 5, с. 265.
27. Повесть временных лет. 1, с. 50; Тъпкова-Заимова, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския Запад. С., 1976, с. 34 сл.
28. Пак там.
29. Leo Diaconus. Historia, p. 158 = ГИБИ, 5, с. 274.
30. Томев, Т. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол. — А, 1968, № 4, 49—51; Божилев, Йв. Печатът на Леон Сарахинопол — стратег на Йоанопол и Доростол. — ИП, 1970, № 5, с. 100.
31. Leo Diaconus. Historia, p. 159 = ГИБИ, 5, с. 274; Ioannes Scylitzes. Synopsis historiarum, p. 310 = ГИБИ, 6, с. 274; Божков, А. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, с. 112, 222; Тъпкова-Заимова, В. Към въпроса за византийското влияние върху българското облекло през Първата българска държава. — ИИБИ, 1, 1951, 298—305.
32. Oikonomides, N. Les listes de préséance byzantine des IXe et Xe siècles. Paris, 1972, p. 354 и карта № II в прил.; Тъпкова-Заимова, В. Les frontières occidentales des territoires conquis par Tzimisces. — СІВ, 10, 113—118.
33. Златарски, В. Георги Скилица и написаното от него житие на св. Иван Рилски. — ИИД, 13, 1933, 29—30.
34. Ioannes Scylitzes. Historia. 2, 346—347 = ГИБИ, 6, с. 257.
35. Ioannes Zonaras. Epitome historiarum, p. 495 = ГИБИ, 7, 178—179; Симеон Метастраст и Логотет. Съписание мира, с. 156.
36. Петров, П. Образуване и укрепване..., 145—164.
37. Пак там, 163—164.
38. Сюзюмов, М. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. — ВО, 2, 1916, № 1.
39. Ioannes Geometer. Carmina, col. 920 A = ГИБИ, 5, с. 320; Васильевский, В. Г. К истории 976—986 годов /Из ал-Мекина и Иоанна Геометра/.

- В кн. му: *Труды*. 2. Вып. 1. СПб., 1906, с. 116.
40. *Успенский, Ф. И.* Надпись царя Самуила. — *ИРАИК*, 4, 1899, 1—20.
41. *Prokić, B.* Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Scylitzes. Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. München, 1906, p. 28.
42. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 604 сл.
43. *Благоева, Б.* За произхода на цар Самуил. — *ИП*, 1966, 76—95.
44. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 608—609. В научната литература се води все още спор по въпроса за произхода на комит Никола и неговите синове. Широкото разпространение на името Рипсимия /Хрипсима/ сред арменците и употребата на имената Давид, Мойсей, Арон и Самуил в Арменската църква навеждат на мисъл за евентуален арменски произход. *Иванов, Й.* Произход на цар Самуиловия род. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1927, с. 107 сл. Хипотезата за арменския произход на Самуиловия род подробно е развита от *Adontz, N.* Samuel l'Arménien, roi des Bulgares. — *MARBclsm*, 39, 1938, p. 37 sq. За утвърждаването на това мнение е помогнал и арменският хронист Стефан Таронски /Асохик/, който твърди, че Самуил и неговият брат „Комитопул“ били родени в областта Держа в Армения. Вж. Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по призванию, с. 175 сл. Като се има пред вид обаче, че Стефан Таронски е разменил личностите /неговите Самуил и Комитопул са цар Петровите синове Борис и Роман, царят-скопеец Роман е Самуил/, то и съобщените от него сведения за произхода на братята трябва да бъдат поставени под съмнение. Името Никола на бащата и старозаветните имена на братята са могли да носят и българи. Затова, като се вземе под внимание общественото положение на комит Никола и неговите синове, най-приемливо е мнението за техния български произход.
45. *Розен, В. Р.* Император Василий Болгаробойца, 180—181.
46. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 603 сл.; *Острогорски, Г.* История Византије, с. 288, бел. 1.
47. *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борьба комитопулов с Византией. — *ВВг*, 1, 1962, с. 125.
48. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 608—609; *Литаврин, Г. Г.* Болгария и Византия в XI—XII вв. М., 1960, 162—163.
49. *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна... 130—132.
50. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, с. 615, бел. 23.
51. *ЛИБИ*, 3, с. 113, 144 и 200.
52. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 610—611.
53. *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, 521—522 = *ГИБИ*, 7, с. 179; *Мутафчиев, П. Д.* Анастасијевић. Хипотеза о „Западној Бугарској“. [Рецензия]. — *МкП*, 1928, № 4, 127—128.
54. *Prokić, B.* Die Zusätze..., p. 30, № 18 = *ГИБИ*, 6, с. 282.
55. *Баласчев, Г.* Българите през последните десетгодишнини на десетия век. 1. С., 1927, с. 20.
56. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 434 = *ГИБИ*, 6, с. 275.
57. Пак там, 434—435 = *ГИБИ*, 6, с. 275; *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, p. 547 = *ГИБИ*, 7, с. 185; *Симеон Метафраст и Логотет.* Съписание мира, с. 156. За хронологията на събитията вж. *Петров, П.* Образуване и укрепване..., 167—169.
58. *Prokić, B.* Die Zusätze..., p. 28, № 8 = *ГИБИ*, 6, с. 275.
59. *Ioannes Dlugosius seu Longinus.* Historia Polonicae, p. 148.
60. *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна..., 137—142. Възражения върху хронологията на това събитие вж. в рецензията на *Войнов, М.* — *ИП*, 1963, № 2, 130—132.
61. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 611—613.
62. *Левченко, М. В.* Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X веке. — *ВВр*, 4, 1951, 66—68; *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна..., 142—144.
63. *Westberg, F.* Die Fragmente des Toparcha Gothicus (Anonymus Tauricus aus dem 10. Jahrhundert) — *ЗАН*, 8, ифо, 5, 2, 1901, с. 502 = *ГИБИ*, 5, 299—300.
64. Пак там, 503—504 = *ГИБИ*, 5, 300—302.
65. *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна..., с. 133.
66. Пак там, 133—134.
67. Всеобщая история Степаноса Таронского, 175—176; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 634—635.
68. *Златарски, В.* Моливдовул на Самуил — Алусиян. — *ИБАИ*, 1, 1922, 89—95.
69. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, 434—435 = *ГИБИ*, 6, 275—276; *Ioannes Zonaras.* Epitome historiarum, p. 547 = *ГИБИ*, 7, с. 185.
70. *Петров, П.* Образуване и укрепване..., 169—170, където са разгледани различните мнения по въпроса за хронологията на събитието.
71. *Васильевский, В. Г.* К истории 976—986 годов, с. 57.
72. *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна..., с. 134.
73. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, 434—435 = *ГИБИ*, 6, с. 275.
74. *Prokić, B.* Die Zusätze..., p. 28, № 2 = *ГИБИ*, 6, с. 275.
75. *Розен, В. Р.* Император Василий Болгаробойца, 20—21.
76. *Петров, П.* Образуване и укрепване..., 180—188, където са разгледани критично различните мнения.
77. *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 622—623, се опита да идентифицира Видин с Воден и изказа мнението, че Роман бил приет във Воден. Описанието на събитията обаче показва, че Борис и Роман са пресекли границата някъде към Ихтиманската клисура, поради което съвсем естествено било Роман да бъде отведен във Видин, където се намирало седалището на Самуил. Вж. *Петров, П.* Восстание Петра и Бояна..., с. 134.
78. *Петров, П.* Към въпроса за автентичността на Виргинската грамота и съдържащите се в нея данни. — *ГСУиФф*, 54, 2, 1958, с. 219—225.
79. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, 435—436 = *ГИБИ*, 6, с. 276.
80. *Sescautenes.* Strategicon, 65—66 = *ГИБИ*, 7, 23—24; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 628—630.
81. За различните мнения относно обсадата на Лариса и продължителността на тази война вж. *ГИБИ*, 7, с. 23, бел. 1.
82. *Васильевский, В. Г.* Один из греческих сборников Московской синодальной библиотеки. — *ЖМНП*, 248, 1886, с. 101 = *ГИБИ*, 5, с. 315; *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 627—628.
83. *Дуйчев, Ив.* Няколко бележки към Кекавмен. — *ЗБРВИ*, 5, 1958, 68—69; *Тивчев, П.* Нови данни за борбата на българите срещу Византия по времето на цар Самуил. — *ВИС*, 1968, № 2, 14—19, където са приведени сведения от Галаксийдиската хроника за нападения на Самуил в Средна Гърция.
84. *Ioannes Scylitzes.* Historia. 2, p. 436 = *ГИБИ*, 6, с. 276.
85. *Шииш, Ф.* Летопис попа Дукляна. Београд, 1928, с. 331 = *ЛИБИ*, 3, с. 174.
86. *Leo Diaconus.* Historia, p. 171 = *ГИБИ*, 5, с. 275.
87. Пак там, 171—173 = *ГИБИ*, 5,

275–276.

88. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 436–438 = ГИБИ, 6, 276–277.

89. Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца, с. 21; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 640–641.

90. Всеобщая история Степаноса Таронского, 176–177.

91. Гильфердинг, А. История сербов и болгар. — В кн. му: Сочинения. 1. 1868, с. 209, бел. 1.

92. *Ioannes Geometer. Carmina.* col. 934 A = ГИБИ, 5, с. 320.

93. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 639–640, бел. 66.

94. Петров, П. Образуване и укрепване..., 172–177, където са разгледани критично различните мнения по въпроса.

95. *Zacharia V. Lingenthal.* К. Е. *Ius Graecoromanum.* 3, 303–304; Васильевский, В. Г. К истории 976–986 годов, с. 58.

96. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 446 = ГИБИ, 6, с. 278.

97. Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца, с. 27.

98. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 645–647.

99. Васильевский, В. Г. К истории 976–986 годов, с. 83; Всеобщая история Степаноса Таронского, 179–180; *Ioannes Geometer. Carmina.* col. 920A = ГИБИ, 5, с. 320; *Sesaimenes. Strategicon.* р. 32 = ГИБИ, 7, с. 19.

100. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 651–652.

101. Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца, с. 34.

102. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 445 = ГИБИ, 6, 282–283.

103. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. 2. С., 1944, с. 102.

104. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 655–658.

105. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 449 = ГИБИ, 6, с. 278.

106. Пак там, 449–450 = ГИБИ, 6, 278–279; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 660–661.

107. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 450 = ГИБИ, 6, с. 279; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 662–663.

108. Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца, с. 43; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 664–665.

109. Шишић, Ф. Летопис попа Дукљана, с. 330 = ЛИБИ, 3, с. 173.

110. Дуйчев, Ив. Преписката на папа Инокентий III с българите. — ГСУИФФ, 38, 1942, 22–23 = ЛИБИ, 3, с. 310.

111. Шишић, Ф. Летопис попа

Дукљана, с. 331 = ЛИБИ, 3, 173–174; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 669–671.

112. Шишић, Ф. Летопис попа Дукљана, с. 331 = ЛИБИ, 3, с. 174; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 672–673.

113. Шишић, Ф. Летопис попа Дукљана, с. 334 = ЛИБИ, 3, с. 174–175.

114. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 451 = ГИБИ, 6, с. 279.

115. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. 2, с. 102.

116. Венедиков, Ив. Първият брак на Гаврил Радомир. — В: Сб. в памет Ал. Бурмов. С., 1973, 144–149.

117. Розен, В. Р. Император Василий Болгаробойца, с. 34.

118. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 668–669.

119. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 452 = ГИБИ, 6, с. 280. Скилица поставя похода в 1000 г., но Златарски, В.

История... Т. 1. Ч. 2, 678–679, в съответствие с Яхия Антиохийски, го отнася към 1001 г.

120. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 452–454 = ГИБИ, 6, 280–282; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 680–683.

121. *Legenda Sancti Gerhardi episcopi*, р. 489; Венедиков, Ив. Първият брак..., с. 150.; Коледаров, П. Политическа география... Ч. 1, 56–57.

122. *Legenda Sancti Gerhardi episcopi*, 492–293; Венедиков, Ив. Първият брак..., с. 151.

123. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 454 = ГИБИ, 6, с. 282.

124. *Prokić, B. Die Zusätze...*, р. 30, No 17 = ГИБИ, 6, с. 282.

125. Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1970, с. 557.

126. Венедиков, Ив. Първият брак..., 151–152.

127. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 454–455 = ГИБИ, 6, с. 282.

128. Пак там, р. 455 = ГИБИ, 6, 282–283; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 685–687.

129. *Prokić, B. Die Zusätze...*, р. 30, No 19 = ГИБИ, 6, с. 283.

130. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 451 = ГИБИ, 6, 279–280; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 688–689.

131. Гильфердинг, А. История сербов и болгар, с. 250, бел. 3.

132. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 689–690.

133. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 457 = ГИБИ, 6, с. 283.

134. Пак там. Вж. и Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 693–703, където е

разгледана подробно литературата във връзка със сражението при Беласица и последните дни на цар Самуил.

135. Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. 2, с. 102.

136. *Sesaimenes. Strategicon.* 17–18 = ГИБИ, 7, 13–14.

137. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 745.

138. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 258–261 = ГИБИ, 6, 284–286; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 704–706.

139. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 461 = ГИБИ, 6, с. 286; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 706–707, бел. 14.

140. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 461–462 = ГИБИ, 6, 286–287; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 707–708.

141. * *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 462 = ГИБИ, 6, с. 287.

142. Шишић, Ф. Летопис попа Дукљана, с. 334 = ЛИБИ, 3, с. 178.

143. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 711, 817–820.

144. Антолџак, Ст. Самуилова държава. Скопје, 1969, с. 94–95.

145. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 468–469 = ГИБИ, 6, с. 292.

146. Шишић, Ф. Летопис попа Дукљана, с. 334 = ЛИБИ, 3, 175–177.

147. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 462; *Prokić, B. Die Zusätze...*, р. 32, No 30 = ГИБИ, 6, с. 287.

148. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 463–464 = ГИБИ, 6, 287–288; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 716–717.

149. Заимов, Й. и В. Тъпкова-Заимова. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970, 33–34, 110.

150. Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 725.

151. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, р. 464 = ГИБИ, 6, 288–289.

152. Пак там, 464–465 = ГИБИ, 6, с. 289.

153. Пак там, с. 465 = ГИБИ, 6, с. 289.

154. Пак там, 465–466 = ГИБИ, 6, с. 289; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, с. 727.

155. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 466–467 = ГИБИ, 6, с. 290; Златарски, В. История... Т. 1. Ч. 2, 728–729.

156. *Ioannes Scylitzes. Historia.* 2, 467–469 = ГИБИ, 6, 290–292.

157. Пак там, с. 469 = ГИБИ, 6, с. 292.

158. Пак там, 470–472 = ГИБИ, 6, 293–295.

159. Пак там, с. 474 = ГИБИ, 6, с. 295.

160. Пак там.

161. Пак там, с. 475 = ГИБИ, 6, с. 296.
162. Пак там, 475–476 = ГИБИ, 6, 296–297. За съпротивата на отделни крепости и боляри вж. по-подробно *Златарски, В.* История... Т. 1. Ч. 2, 730–744. Напоследък *Дуйчев, Ив.* Последният защитник на Срем в 1018 г. — *ИИИ*, 8, 1960, 309–320, се опита да докаже, че Сермон не е лично име на управителя на Сремската област, а изопачено означение на Срем /Сирмиум/.
163. *Angelov, D.* Patriotisme in Mediaeval Bulgaria (9–14 Centuries). — *BHR*, 1976, No 2, p. 29 sq.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Стр. 422/452

МАТЕРИАЛНА

И ДУХОВНА КУЛТУРА

ОТ ПОКРЪСТВАНЕТО

ДО ПАДАНЕТО

НА БЪЛГАРИЯ

ПОД ВИЗАНТИЙСКО

ВЛАДИЧЕСТВО

1. *Рашенов, А.* Българска школа във византийския стил. — *ИБАИ*, 6, 1930/1931, 206–218; *Игнатов, Б.* Към въпроса за българската архитектурна школа във византийския стил. — *А*, 1963, № 3, 55–64.
2. *Джингов, Г.* Крепостта Белград при Преслав. — *ИАИ*, 27, 1964, 17–42.
3. *Шкорпил, К.* Старобългарската съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, с. 85; *Тотев, Т.* Новооткрит мост на Тича във Върбишкия проход. — *А*, 1969, № 4, с. 25 сл.
4. *Чангова, Й.* Към въпроса за устройството на средновековния български град IX–XIV в. — В: *Архитектурата на Първата и Втората българска държава. Материали*. С., 1975, 91–93.
5. *Заимов, Й. и В. Тънкова-Заимова.* Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970, 109–111.
6. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство. С., 1959, 259–262, обр. 311–314.
7. *Πελεκανίδης, Στ.* Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας. Θεσσαλονίκη, 1960.
8. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 258.
9. Разкопки на Д. Стоянова.
10. *Станчев, Ст.* За периодизацията на Плисковския дворецов център. — В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, с. 107.
11. *Михайлов, Ст.* Дворцовата църква в Плиска. — *ИАИ*, 20, 1955, с. 225 сл.; *Станчев, Ст.* За периодизацията..., с. 106.
12. *Иванова-Мавродинова, В.* Преслав. Водач за старините и музея. С., 1963, с. 37.
13. *Антонова, В.* Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). — *А*, 1968, № 4, 52–67.
14. *Шкорпил, К.* Постройки в Абобском укреплении. — *ИРАИК*, 10, 1905, 104–143; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 92–99, обр. 83–86; *Миятев, Кр.* Архитектурата в Средновековна България. С., 1965, 80–83, обр. 70–72; *Ваклинов, Ст.* Плиска през 1971 г. — *В*, 1972, № 3, 7–10; *Michailov, St.* La grande basilique de Pliska et la tradition paléobyzantine de bâtir dans la Péninsule Balkanique. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est. europ. Sofia*, 1966. Act. 2. S., 1969, p. 587. Точният план на сградата е изяснен окончателно при разкопки на Т. Тотев през 1973 г. За последните проучвания вж. *Тотев, Т.* Шест археологически години. — *Плиска–Мадара–Преслав*, № 2, 1978, с. 11.
15. *Въжарова, Ж.* Златни накити от Плиска — още едно съкровище. — *Плиска–Мадара–Преслав*, № 2, 1978, с. 11.
16. *Алексова, Б.* Баргала–Брегалница во светлината на новите археолошки истражувања. — *ГИНИ–Ск.*, 11, 1967, № 3; *Alexova, B. et C. Mango.* A Preliminary Report. — *DOP*, 25, 1971, p. 265.
17. *Коцо, Д.* Проучвања и археолошки испитивања на црквата на манастирот Св. Наум. — *ЗБАМ–Ск.*, 2, 1958, 56–80; *L'église du monastère de Saint Naoum.* — In: *XI Int. Byz. Congr. München*, 1958. Akt. München, 1960, 243–247.
18. *Тотев, Т.* Базиликата при Сакалова могила в Преслав. — В: *Сб. Преслав*. 2. С., 1976, 38–59.
19. *Шкорпил, К.* Паметници от столица Преслав. — В: *България 1000 г.* С., 1930, с. 195 сл.; *Иванова, В.* Проучване на църквата Гебе клисе. — *ГНМ*, 5, 1933, 229–232; *Миятев, Кр.* Архитектурата..., 91–92, обр. 84.
20. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 264–267, обр. 317, 319–322.
21. Пак там, 268–270, обр. 323, 324.
22. *Μουτσοπούλος, Ν.* Έρευνες στὴν Καστορία καὶ Ἀγία Ἀχλὺς. Θεσσαλονίκη, 1965.
23. *Ὁρλαῦδος, Ἀ.* Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Καστορίας. Ἀθῆναι, 1939.
24. *Мутафчиев, П.* Из нашите старопланински манастири. — *СпБАН*, 27, 1931, с. 85; *Мавродинов, Н.* Проучвания върху старобългарското изкуство. — *ГНМ*, 6, 1932/1934, с. 323 сл., обр. 201–207; *Старобългарското изкуство*, 271–272, обр. 327–329.
25. *Михайлов, Ст.* Разкопки в Плиска през 1945–1947 година. — *РП*, 3, 1949, 171–185.
26. *Станчев, Ст.* Три новоразкрити църкви в Преслав. — *РП*, 3, 1949, 86–91, обр. 14–19.
27. *Рашенов, Ал.* Месемврийски църкви. С., 1932, с. 14 сл.
28. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 269.
29. *Теофилакт Български.* Пространно житие на Климент Охридски. — В: *Милев, Ал.* Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, пише: „Съжали се над църквата, някога най-щастлива от църквите, една от седемте съборни църкви, които построил най-християнският онзи Борис, цар на България.“
30. *Бошковић, Б.* Архитектура средњег века. Београд, 1962, с. 129, заб. 5.
31. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 104.
32. *Ὁρλαῦδος, Ἀ.* Βυζαντινὰ μνημεῖα..., 10–19, 61–68.
33. *Станчев, Ст.* Три новоразкрити църкви в Преслав. — *РП*, 3, 1949, 87–91 /църква № 4 — Бял бряг/.
34. *Михайлов, Ст.* Разкопки в Плиска..., 170–193, обр. 19620, с. 197, обр. 23, 3; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 174, 276–277, обр. 181, 334–335.
35. *Михайлов, Ст.* Разкопки в Плиска..., 187–188, обр. 15; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 274, обр. 332.
36. *Ὁρλαῦδος, Ἀ.* Βυζαντινὰ μνημεῖα..., с. 125.
37. *Стойков, Г.* Боянската църква. С., 1954; *Миятев, Кр.* Архитектурата..., с. 183, обр. 205.
38. Разкопки на Й. Чангова.
39. *Михайлов, Ст.* Разкопки в Плиска..., с. 203; *Миятев, Кр.* Архитектурата..., с. 103, обр. 100.
40. *Миятев, Кр.* Крумовият дво-

рец и други новооткрити пострройки в Плиска. — *ИБАИ*, 14, 1943, 75–85.

41. *Шкорпил, К.* Паметници от столица Преслав, с. 208 сл.; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 148–150, обр. 142.

42. *Barnea, I. et S. Ștefănescu.* Din istoria Dobrogei. 3. București, 1971, p. 180; *Овчаров, Д.* За характера и принадлежността на средновековните рисунки от Басараб /Мурфатлар/. — *А*, 1975, № 3, 1–11.

43. *Шкорпил, Х. и К. Шкорпил.* Двадесетгодишната дейност на Варненското археологическо дружество. — *ИВАД*, 7, 1925, 68–71.

44. *Покровски, С.* Разкопки на „Караач теке“ при Варна. — *ИБАИ*, 14, 1943, 249–252.

45. Например мраморните архитектурни детайли с гнезда във форма на квадрати, правоъгълници, кръгове, ромбове, предназначени вероятно за запълване с цветни елементи /стъклена паста, керамични или мраморни плочки/, съвсем еднакви с детайли в Кръглата църква в Преслав.

46. *Карасимеонов, П.* Начало на славянобългарската архитектура и история. С., 1943, обр. 3; *Михайлов, Ст.* Дворцовата църква в Плиска, 240 – 241; *Станчев, Ст.* За периодизацията..., с. 106.

47. Разкопки и проучвания през 1971–1973 г., извършени под ръководството на Ст. Ваклинов.

48. *Мавродинов, Н.* Базиликата в Плиска и българския дворец церемониал. — *ИБАИ*, 13, 1939, с. 246 сл.; Старобългарското изкуство, с. 98.

49. *Митова-Джонова, Д.* Средновековно селище над античния кастел Ятрус. — *А*, 1970, № 3, 10–15; *Димова, В.* Ранно средновековно селище над руините на кастела Ятрус. — *В*, 1975, № 2, 52–57.

50. Царевград Търнов. 1. С., 1974.

51. *Георгиева, С.* Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. — *ИАИ*, 24, 1961, 9–36.

52. *Суатов, Б.* Новооткрит керамичен център при с. Хотница от римската и старобългарската епоха. — *А*, 1969, № 4, 22–23.

53. *Тотев, Т.* Старобългарски производствен център за строителна керамика. — *ИНМ–Ш*, 6, 1973, 159–187.

54. *Миятев, Кр.* Два поетически фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извори. — *А*, 1959, № 1–2, 12–16.

55. *Вестберг, Ф.* Коментари на

записку Ибрахима ибн Якуба о славянах. СПб., 1903, с. 147.

56. *Il Menologio di Basilio II.* — Cod. e. Vat. sel., 8. Torino, 1907; *Ivanov, J.* Le costume des anciens Bulgares. — In: *Les Balkans*. 1. Paris, 1930, fig. 251.

57. *Michailov, St.* Une nouvelle inscription protobulgare dans l'ancienne capitale Pliska. — *Byz*, 40, 1970, No 2, p. 422.

58. *Constantinus Porphyrogenitus.* De ceremoniis, p. 768 = *ГИБИ*, 5, с. 227.

59. *Theophanes Continuatus.* Chronographia, p. 412 = *ГИБИ*, 5, с. 135; *Leo Diaconus.* Historia, p. 62.

60. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 226, обр. 265.

61. *Аладжов, Д.* Средновековни погребения в Югоизточна България. — *ИБМ*, 1, 1969, с. 149.

62. *Милчев, А.* Ранносредновековни български накити и кръстове-енколпиони от Северозападна България. — *А*, 1963, № 3, 23–37; *Аладжов, Д.* Средновековни накити. С., 1974.

63. *Μουτσόπουλος, Ν.* "Ερευνες στὴν Καστοριά...", 27–29.

64. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 279–281, обр. 340, 341.

65. Пак там, 215–219, обр. 243–253 и цит. там лит.

66. Пак там, с. 214, обр. 243–245, 247.

67. *Иванова-Мавродинова, В.* За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 80–124.

68. *Μουτσόπουλος, Ν.* "Ερευνες στὴν Καστοριά...", 21–27.

69. *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 283–290, обр. 343–347.

70. "Ορλαΐδος, 'Α. Βυζαντινά μνημεῖα...

71. *Филов, Б.* Църквата Св. Георги в София. С., 1933, с. 47 сл.; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, с. 293, обр. 350–351.

72. *Миятев, Кр.* Фрагмент от фреската Св. 40 мъченици при с. Водоча до Струмица. — *МкП*, 1929, № 4, 58–60; *Мавродинов, Н.* Старобългарското изкуство, 290–293, обр. 348–349.

73. *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби в средновековна България. С., 1966, с. 47 сл.

74. *Антоний епископ.* Из истории христианской проповеди. СПб., 1892, с. 254 сл.

75. *Козма Превзвитер.* Беседа, с. 23.

76. История на българската литература. 1. С., 1962, с. 174. Новобълг.

прев. у *Иванов, Й.* Старобългарски разкази. С., 1935, с. 190 сл.

77. *Ангелов, Д.* Светогледът на господстващата класа в средновековна България, отразен в житийната литература. — *ИИИ*, 14–15, 1964, с. 276 сл.

78. *Николова, С.* Ранните старобългарски преводи на патеричните сборници. — В: *Константин-Кирил Философ. Юб. сб.* С., 1969, с. 219; Старобългарска литература. Изследвания и материали. 1. С., 1971, с. 167 сл.

79. *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби..., с. 17 сл. *Ангелов, Б. Ст.* Из старата българска, руска и сръбска литература. С., 1958, с. 51 сл., обнародва част от произведението на Черноризец Петър.

80. Текст у *Иванов, Й.* Български старини из Македония, с. 322 сл.

81. Пак там, с. 345.

82. Пак там, с. 358.

83. За литература върху Беседата вж. изложението относно богомилското учение.

84. *Козма Превзвитер.* Беседа, с. 33.

85. Подробно за това у *Бегунов, Ю. К.* Козма пресвитер в славянских литературах. С., 1973, 50–161.

86. *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 50.

87. *Козма Превзвитер.* Беседа, с. 22.

88. *Ангелов, Д.* Богомилството в България. С., 1969, с. 348.

89. *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби..., 202–231, с библиогр. обзор; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 351 сл.

90. *Соколов, М.* Материали и заметки по старинной славянской литературе. Вып. 1. М., 1888, с. 84 сл. Новобълг. прев. у *Ангелов, Б. и М. Генов.* Стара българска литература. 1. С., 1922, с. 249 сл.

91. Текст у *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 259 сл.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 354 сл. Предполагане, че автор на Разумника е поп Йеремия, изказва *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби..., с. 228 сл. Извадки от това произведение в новобълг. прев. у *Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев.* Естествознанието в средновековна България. С., 1954, с. 380 сл.

92. *Георгиев, Е.* Литература на изострени класови борби..., с. 83 сл.

93. Текст и проучване у *Иванов, Й.* Богомилски книги и легенди, с. 227 сл.; *Ангелов, Д.* Богомилството в България, с. 220 сл.

94. Георгиев, Е. Литература на изострени класови борби..., с. 113 сл.; Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 166 сл.
95. Ангелов, Б. Ст. Списъкът на забранените книги в старобългарската литература. — ИИБЛ, 1, 1952, с. 107 сл.; Ангелов, Д. Богомилството в България, с. 98 сл.
96. Ангелов, Д. Апокрифната книжина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. — ИП, 1949, № 4–5, с. 493 сл.
97. Относно гръцките гадателни книги и техните славянски преводи вж. Андреева, А. Политический и общественный элемент византийско-славянских гадательных книг. — ВSI, 2, 1930, № 1, с. 47 сл.; № 2, с. 395 сл.; 3, 1931, № 2, с. 430 сл.; 4, 1932, № 1, с. 65 сл. Извадки у Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България, с. 400 сл.
98. Ангелов, Д. Апокрифната книжина..., с. 500.
99. Пак там, с. 501.
100. Пак там.
101. Старобългарска литература. Изследвания и материали. 1, 121–135.
102. История на българската литература. 1, с. 147.
103. Пак там, с. 166.
104. Пак там, с. 170.
105. Пак там, с. 171. Предполага се, че старобългарският превод е направен още през Първата българска държава.
106. Пак там, с. 173. Извадки в новобългар. прев. у Иванов, Й. Старобългарски разкази, с. 95 сл.
107. Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България, с. 259. Там са дадени и извадки в българ. прев., с. 264 сл. Гръцкият текст е издаден в PGr, 38, col. 847–1190, а старобългар. прев. от Леонид архимандрит. Четири беседи Кесария или вопросы святого Сильвестра и ответы преподобного Антония. — ИОЛДП, 95, 1890.
108. Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България, с. 160. Там са дадени извадки в новобългар. прев., с. 163 сл., както и обширна библиография, с. 158 сл. Издание на гръцкия текст у Sbordone, E. Physiologus. Mediolani-Napoli, 1936. Най-добро проучване на славянските преводи на Физиолога с издание на старобългарския текст у Карнеев, А. Материали и заметки по литературной истории Физиолога. — ИОЛДП, 92, 1890. Вж. и Гечев, Ст. Към въпроса за славянския Физиолог. С., 1938.
109. Гръцкият текст е издаден от Wolska, W. La topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes. — In: Théologie et Science au VIe siècle. Paris, 1962, а старобългарският превод под наслов „Книга глаголаемая Козмы Индикоплова“. Из рукописи Главного Архива Министерства иностранных дел, минея, четения митрополита Макария /Новгородский список/, е поместен в изданията на Общество любителей древней письменности, 1886, № 86. Извадки в новобългар. прев. у Кристанов, Ц. и Ив. Дуйчев. Естествознанието в средновековна България, с. 440 сл. Вж. и Ангелов, Д. История на Византия. 1. С., 1973, с. 179 сл.
110. Вж. текста у Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 18; Beševliev, V. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, p. 175.
111. Тотев, Т. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — ИАИ, 1966, с. 64; Гюзелев, В. Коя е Ана от новооткрития преславски надпис. — ИП, 1967, № 6, с. 82 сл.
112. Общо за старобългарските надписи от IX–XI в., писани на двете азбуки, вж. Гошев, Ив. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1961.
113. Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 25.
114. Надписът на чъргубила Мостич. Сб. статии. С., 1955.
115. Миятев, Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 166 сл., обр. 272.
116. Срв. Георгиев, П. Неизвестен досега надпис. — Раб. дело, 6 юли 1977.
117. Милев, Ал. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966, с. 178.
118. Иванов, Й. Български старини из Македония, с. 14. Изказано е обаче и мнение, че този надпис маркира границите на България през втората половина на IX в.
119. Издаден от Богдан, Д. П. Добруджанская надпись 943 года. — RS, 1, 1958, 88–89.
120. Гюзелев, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — ИП, 1968, № 6, с. 40 сл.
121. Заимов, Й. и В. Тълкова-Заимова. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. С., 1970, с. 33 сл.

СПРАВОЧЕН АПАРАТ

ХРОНОЛОГИЧЕСКА ТАБЛИЦА

354	Най-ранно писмено сведение за прабългарите у Анонимния римски хронограф		начело с хан Заберган до околностите на Цариград
480	Съюз на Византия с прабългарите	562	Последно нападение на кутригури и утигури върху Балканския полуостров
486	поражение на прабългарите, нанесено от остготите		
493	Разбиване на византийска войска в Тракия от прабългарите	562—565	Създаване и укрепване на Аварския хаганат
499	Нападение на прабългарите в земите на Балканския полуостров	581—586	Последователни нападения на славяните в земите на Балканския полуостров
502	Нахлуване на прабългари в Тракия	588	Ново навлизане на славяни в пределите на Византийската империя
515	Проникване на прабългарски отреди в диоцеза Илирик	594	Поход на византийския пълководец Приск срещу славяните отвъд Дунава
519	Нахлуване на анти в Балканския полуостров	595	Нахлуване на славяни в земите на Балканския полуостров
535	Поражение на прабългарски отред от византийците при крепостта Ятрус	597	Разгромяване на византийски разузнавателен отред до устието на р. Осъм от 1000 прабългарски воини
540	Нахлуване на прабългари на широк фронт в Балканския полуостров от Адриатическо море до Цариград и превземане на 32 крепости в Илирик	597	Първо славянско нападение срещу Солун
540	Междоусобна война между анти и славини	602	Поход на византийския пълководец Петър срещу славяните отвъд Дунава. Бунт на византийската дунавска армия
545	Нападение на славяните в областта между Сердика /дн. София/ и Сингидунум /дн. Белград/	609	Второ славянско нападение срещу Солун
548	Проникване на славяните до Драч	620	Трето славянско нападение срещу Солун
549	Навлизане на трихилядна славянска войска в балканските земи до устието на р. Места. Превземане на крепостта Топир	622	Четвърто славянско нападение срещу Солун
550	Нападение и презимуване на славяни в пределите на Византийската империя — в района между София и Ниш	626	Обсаждане на Цариград от авари, славини, прабългари и перси
551	Ново навлизане на славянска войска на юг от Дунава. Поражение на византийците при Адрианопол и проникване на славяните в областта Астика	632	Създаване на прабългарския военноплеменен съюз Велика България
552	Нападение на прабългари в Тракия	635	Пратеничество на хан Кубрат до император Ираклий и сключване на мир
558	Проникване на славяни и кутригури	645—647	Пето славянско нападение и обсада на Солун
		658	Поход на Констанс II срещу славяни-

	те в Беломорието и преселване на част от тях в Мала Азия	777–803	Управление на Кардам
668	Заселване на група прабългари начело с Алцеко в Северна Италия	783	Бунт на славянските племена около Солун и в Тесалия срещу византийската власт
680	Поход на Константин IV Погонат срещу Аспаруховите прабългари. Поражение на византийците и заселване на прабългарите в Добруджа	784	Поход на византийските войски начело с императрица Ирина до Берое /дн. Стара Загора/
680–700	Управление на Аспарух	789	Поражение на стратега на Тракия Филит, нанесено от войските на Кардам
681	Мирен договор с Византия и признаване на българската държава	791	Битка между византийци и българи при крепостта Проват
686	Заселване на група прабългари начело с Кубер в Керамисийското поле	792, 20 юли	Победа на Кардам над Константин VI при крепостта Маркели
689	Нарушаване на договора от 681 г. и нови военни действия между България и Византия	803–814	Управление на Крум
700–721	Управление на Тервел	805	Окончателен разгром на аварите от войските на Крум и присъединяване на среднодунавските славяни към българската държава
705	Поход на прабългарска и славянска войска срещу Цариград и връщане на Юстиниан II на престола. Присъединяване на областта Загора към България	807	Бунт на славяните в Пелопонес срещу византийската власт
708	Война между България и Византия	807	Поход на Никифор I Геник срещу България
712	Военни действия на България срещу Византия	808	Победа на Крум над византийците по долината на Струма
716	Мирен договор между Тервел и Теодосий III	809	Превземане на Средец /дн. София/ от Крум и включване на крепостта в пределите на България
717–718	Разгромяване на арабите под стените на Цариград от войските на Тервел	811, 25–26 юли	Разгром на византийците начело с Никифор I Геник от войските на Крум във Върбишкия проход
721–738	Управление на Кормесий /Кормисош/	812	Превземане на Месемврия от българите
738–753/754	Управление на Севар	813	Поход на Крум към Одрин и победа над византийците при Версиникия
753/754–760	Управление на Винех	813, 17 юли	Поява на Крум пред стените на Цариград
755	Поход на войските на Винех в Тракия	813	Крум превзема Одрин
756	Поход на Константин V Копроним срещу България и поражение на Винех при крепостта Маркели	814, 13 април	Смъртта на Крум
759/760	Поражение на византийците в старопланинския проход Верегава	814–831	Управление на Омуртаг
760–763	Управление на Телец	815	Сключване на 30-годишен мирен договор между България и Византия
763	Поход на Константин V Копроним срещу България	818	Откъсване на славянските племена тимочани, абодрити и браничевци от българската държава
763, 30 юни	Поражение на войските на Телец при Анхиало	823	Намеса на Омуртаг в потушаването на бунта на Тома Славянина
763–766	Управление на Сабин	824	Пръв дипломатически досег между България и франкската държава
765	Неуспешен поход на Константин V Копроним срещу България	825	Българско пратеничество до Людовик Благочестиви
766	Решение на народен събор за свалянето на Сабин от престола	827	Поход на българска флота по р. Драва срещу отцепилите се славяни в Панония
766	40-дневно управление на Умар	829	Нов поход на българите в Панония. Присъединяване на тимочани, браничевци и абодрити към българската държава
766–767	Управление на Токту		
767–768	Управление на Паган		
768–777	Управление на Телериг		
774	Действия на Телериг в Македония и поход на Константин V Копроним срещу България		
775	Нов поход на Константин V Копроним срещу България		

831—836	Управление на Маламир				рия от Плиска в Преслав
836—852	Управление на Пресиян	893—927			Управление на Симеон
837	Въстание на славянското племе смоляни в Западните Родопи срещу византийската власт	893			Ръкополагане на Климент Охридски за епископ в областите Драгувития и Велика
837—838	Поход на Пресиян към Солун и присъединяване на Родопите, Централна и Западна Македония и част от Беломорието към България	894			Война между България и Византия
839—842	Война между България и Сърбия	895—896			Нападение на унгарците в българските земи и разгромяването им от българи и печенег
852—889	Управление на Борис I	896			Победа на българите над византийците при Булгарофигон и сключване на мирен договор
853	Война между България и Немското кралство	904			Разширение на българската държава на югозапад
855	Съставяне на славянската азбука от Константин-Кирил Философ	907, 2 май			Смъртта на Борис I
855—856	Война между България и Византия	910, 23 декември			Смъртта на Наум
860	Мисия на Кирил и Методий при хазарите	913			Война между България и Византия. Българските войски стигат до Цариград. Преговори за мир
862	Изграждане на военен съюз между Людовик Немски и Борис I	913			Провъзгласяване на Симеон за цар от цариградския патриарх
863	Мисия на Кирил и Методий във Великоморавия	914			Навлизване на българските войски в Тракия и превземане на Одрин
863	Война между България и Византия и сключване на мирен договор	916, 27 юли			Смъртта на Климент Охридски
864	Покръстване на българския народ	917, 20 август			Разгром на византийските войски от Симеон в битката при р. Ахелой
865	Неуспешен болярски бунт срещу покръстването	917			Поход на български войски срещу сърбите и пленяване на сръбския княз Петър Гойникович
866, 29 август	Българско пратеничество пристига в Рим със списък от въпроси до римския папа	918			Поход на българска войска в Елада
866	Идване на папска мисия в България с „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“	920			Проникване на български отреди до Дарданелите
867	Кирил и Методий в Рим	921			Победа на българите над византийците при Пиги
867	Ново българско пратеничество в Рим с искане да бъде ръкоположен за глава на българската църква епископ Формоза Портуенски	922			Българските войски стигат до околностите на Цариград
869, 14 февруари	Смъртта на Кирил	923, 9 септември			Среща на Симеон с Роман Лакапин пред стените на Цариград и преговори за мир
870, 4 март	Решение на VIII вселенски събор в Цариград да се постави българската църква под юрисдикцията на Цариградската патриаршия	924			Поход на Симеон срещу Сърбия и включването ѝ в пределите на българската държава
870	Поход на Борис I срещу сърбите	926			Идване на папски пратеници в България за коронясването на Симеон
873	Ръкополагане на Методий за архиепископ на Великоморавия	926			Война между България и Хърватско
880	Нов вселенски събор в Цариград и утвърждаване независимостта на Българската архиепископия	927, 27 май			Смъртта на Симеон
885, 6 април	Смъртта на Методий	927—970			Управление на Петър
886	Учениците на Кирил и Методий пристигат в България	927			Сключване на 30-годишен мирен договор между България и Византия
889—893	Управление на Владимир-Расате. Опит за връщане на езическата религия	928			Заговор на третия Симеонов син Иван срещу Петър
893	Събор в Преслав и сваляне на Владимир от престола	930			Бунт на първородния син на Симеон Михаил в областта по Долна Струма
	Преместване на столицата на България от Плиска в Преслав	934—965			Нападения на унгарците в българските земи
		965			Българско пратеничество до германския крал Отон I и сключване на мир с

- унгарците
- 967 Поход на Никифор Фока в Тракия
- 968 Първи поход на киевския княз Светослав в българските земи
- 969 Втори поход на Светослав срещу България
- 969 Съюз на българските боляри със Светослав срещу Византия
- 970 Начало на движението на четиримата братя Давид, Мойсей, Арон и Самуил
- 971 Превземане на Преслав и завладяване на земите в Североизточна България от Йоан Цимисхи
- 971 Давид, Мойсей, Арон и Самуил начело на свободните български земи
- 976 Успешно въстание на българските боляри Петър и Боян в Североизточна България и присъединяването ѝ към останалите свободни югозападни български земи
- 977 Връщане на сина на Петър — Роман — от Византия в България и провъзгласяването му за български цар
- 977—983 Превземане на Лариса и покоряване на Тесалия от войските на Самуил
- 986, 17 август Самуил нанася поражение на Василий II в Ихтиманския проход
- 987—989 Византийски размирици и успешни нападения на българите начело със Самуил срещу империята
- 991 Настъпление на византийците и пленяване на Роман
- 991—995 Непрекъснати военни действия между България и Византия
- 996 Проникване на българите в Пелопонес и поражение на Самуил при р. Сперхей
- 997 Смъртта на Роман. Провъзгласяване на Самуил за цар на България
- 998 Поход на Самуил срещу сърбите и пленяване на сръбския княз Владимир
- 1001 Повторно падане на Североизточна България под византийска власт
- 1002 Възстановяване на византийската власт в Тесалия
- 1003 Обсада и превземане на Видин от византийците
- 1003 Поход на Самуил срещу Одрин
- 1004 Неуспешна обсада на Перник от Василий II
- 1006—1013 Непрекъснати военни действия между България и Византия
- 1014 Разбиване на българите от Василий II при с. Ключ. Пленяване и ослепяване на 14 000 български войници
- 1014, 6 октомври Смъртта на Самуил
- 1014, 15 октомври Възцаряване на сина на Самуил Гаврил Радомир на българския престол
- 1015—1018 Управление на Иван Владислав
- 1015—1016 Поход на българите срещу Драч
- 1016 Нова безуспешна обсада на Перник от Василий II
- 1018 Смъртта на Иван Владислав. Окончателно падане на България под византийска власт

ПОКАЗАЛЦИ

ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА

- А**
АВИТОХОЛ легенд. прабългар. хан 62
АГАТИЙ МИРИНЕЙСКИ виз. историк 68
АГАТОН МОРАВСКИ българ. епископ 231
АГЕЛМУНД лангобардски крал 62
АДАЛВИН залцбургски архиепископ 250
АДРИАН II папа 225, 227, 249, 250
АЙНХАРД франкски писател 142, 152, 176
АЙТОН вж. Ахтум
АКУМ виз. военачалник 63
АЛБЕРИХ МОНАХ френски хронист 117–118
АЛБОИН лангобардски крал 68
АЛЕКСАНДЪР I виз. император 285
АЛЕКСИЙ МОЗЕЛЕ виз. кесар 160
АЛЕКСИЙ МУСЕЛЕ виз. друнгарий на флотата 290
АЛЕКСИЙ ХУНОЛ българ. сановник, сампис 226
АЛ-МАКИН арабски хронист 408
АЛ-МАСУДИ арабски хронист 45, 341, 345
АЛУСИАН син на цар Иван Владислав 418
АЛЦИОК/АЛЦЕКО прабългар. вожд 68
АНА дъщеря на княз Борис 260, 449
АНАГАЙ тюркски вожд 69
АНАСТАСИЙ I виз. император 30, 31, 62
АНАСТАСИЙ II /Артемий/ виз. император 113, 115, 117
АНАСТАСИЙ БИБЛИОТЕКАР средновеков. писател 136, 220, 232
АНГЕЛАРИЙ ученик на Кирил и Методий 249, 252, 254, 279
АНДРИЙ българ. епископ 449
АНДРОНИК ДУКА виз. военачалник 284
АНИС вж. Йоан Граматик
- АНОН епископ на Фрайзинг 250
АНТОНИЙ ВЕЛИКИ раннохристиянски писател 322
АНТОНИЙ III СТУДИТ царигр. патриарх 405
АРДАГАСТ слав. вожд 37, 38, 57
АРИСТАРХ гр. учен 448
АРИСТОТЕЛ гр. философ 279, 318, 446
АРНУЛФ герм. крал 236, 237, 348
АРОН син на цар Иван Владислав 418
АРОН син на комит Никола 354, 390, 397, 398, 400–402, 407, 417, 450
АРПАД унгарски вожд 280, 354
АРСЕНИЙ виз. монах 279
АРТЕМИЙ вж. Анастасий II
АСВАД виз. военачалник 33
АСОХИК арменски историк 402, 406
АСПАРУХ/АСПАР-ХРУК /Испор/ българ. хан 75, 76, 95, 97, 101, 102, 104, 106, 110, 118, 120, 125, 170, 176, 184, 186, 193, 196, 264
АТАНАСИЙ АЛЕКСАНДРИЙСКИ виз. писател 300, 315, 322
АТИЛА хунски вожд 29, 62, 192
АХТУМ /Охтум, Айтон/ българ. болярин 354, 412, 413
АШОТ зет на цар Самуил, син на Григорий Таронит 410, 411, 415
- Б**
БАВАРСКИ ГЕОГРАФ 45
БАЛАМЕР хунски вожд 27, 29
БАЛДОС българ. военачалник 405
БАТБАЯН /БАЯН/ БЕЗМЕР син на хан Кубрат 72, 74, 75
БАЯН аварски хаган 34, 36, 37, 57, 68
БАЯН брат на хан Токту 124
БОГДАН българ. воевода 418
БОГОМИЛА дъщеря на Сондоке 264
БОНОС виз. квестор 32
БОРИЛ българ. цар 237, 377
БОРИС I МИХАИЛ българ. княз 172, 179, 180, 213–216, 218–221, 224, 225, 227–234, 236–238, 242, 243, 245, 252, 254–256, 260, 264, 267, 276, 278, 279, 316, 322, 345, 354, 357, 358, 428, 435, 445, 450
БОРИС II българ. цар 358, 390, 393, 395–398, 401–403
БОЯН българ. воевода 401
БРАН син на сръбския княз Мутимир 236, 289
БРАТИСЛАВ княз на Посавска Хърватия 237
БУЗАН прабългар. вожд 62
БУЛГАР прабългар. вожд 63
БУЛСУ унгарски вожд 372
- В**
ВАНАНД вж. Вунд
ВАРДА виз. кесар 214, 244
ВАРДА СКЛИР виз. военачалник 393, 400, 402, 403, 410
ВАРДА ФОКА виз. военачалник 394, 408
ВАРДАН виз. стратег 145
ВАСИЛИЙ последовател на Поп Богомил 376
ВАСИЛИЙ I МАКЕДОНЕЦ виз. император 225, 226, 230, 251, 254
ВАСИЛИЙ II БЪЛГАРОУБИЕЦ виз. император 156, 276, 340, 350, 351, 356, 357, 359–361, 364, 365, 370, 374, 402, 403, 406, 408, 410–413, 415–418, 420, 426, 430, 450
ВАСИЛИЙ ВЕЛИКИ раннохристиянски писател 318, 321, 381, 446
ВЕЛЕГНЕВ син на Сондоке 264
ВЕЛЕС вж. Волос
ВИНЕХ българ. хан 120, 121, 125, 127
ВИНИТАР остготски крал 29
ВИТАЛИАН виз. военачалник 30, 62, 63
ВИХИНГ епископ 237, 251, 252
ВЛАСТИМИР сръбски жупан 160, 236
ВЛАДИМИР РАСАТЕ българ. княз, син на княз Борис I 236–238, 264, 278,

348, 430
 ВОИН вж. Енравота
 ВОКИЛ бълг. хански род 118, 120, 121, 124, 127, 170
 ВОЛОС /Велес/ слав. бог 27
 ВУНД /Вананд/ прабълг. вожд 60
Г
 ГАВРА бълг. воевода 420
 ГАВРИЛ син на княз Борис I 237, 278
 ГАВРИЛ ОХРИДСКИ бълг. епископ 231
 ГАВРИЛ РАДОМИР /Симеон Роман/ бълг. цар 355, 402, 408, 410—413, 416—418, 422
 ГАУДЕРИХ ВЕЛЕТРИЙСКИ епископ 249
 ГЕЗА унгарски крал 411, 412
 ГЕОРГИ бълг. болярин 224
 ГЕОРГИ АМАРТОЛ вж. Георги Монах
 ГЕОРГИ ГОНИЦИАТ виз. военачалник 417
 ГЕОРГИ МОНАХ /Георги Амартол/ виз. хронист 159, 274
 ГЕОРГИ ПИЗИДИЙСКИ виз. поет 40, 41
 ГЕОРГИ СУРСУВУЛ бълг. болярин 370, 371
 ГЕОРГИ ХИРОВОСК виз. писател 321
 ГЕОРГИ ЧЕРНЕЦ бълг. синкел 231, 259
 GERMAN царигр. патриарх 314
 GERMAN виз. стратег 31
 ГЛАД бълг. болярин 354, 412
 ГОДИЛА виз. военачалник 63
 ГОЙНИК сръбски княз 236
 ГОРАЗД ученик на Кирил и Методий 249, 251, 252, 254, 255
 ГОСТУН прабълг. хан 69
 ГРИГОРА виз. стратег 145
 ГРИГОРИЙ бълг. архиепископ 230
 ГРИГОРИЙ БОГОСЛОВ /Назиански/ раннохристиянски писател 243, 318
 ГРИГОРИЙ ДЕКАПОЛИТ християнски светец 159
 ГРИГОРИЙ МНИХ бълг. презвитер и книжовник 231, 234, 260, 322
 ГРИГОРИЙ НАЗИАНСКИ вж. Григорий Богослов
 ГРИГОРИЙ НИСКИ раннохристиянски писател 318
 ГРИГОРИЙ ТАРОНИТ виз. военачалник 408, 410
 ГРИМУАЛД лангобардски крал 69
 ГРИМУАЛД ПОЛИМАРТИЙСКИ епископ 224, 227, 229
 ГЮЛА унгарски вожд 372
 ГЮЛА унгарски сановник 412, 413
Д
 ДАВИД бълг. архиепископ 418
 ДАВИД син на комит Никола 354, 390, 397, 398, 400—402, 449

ДАВИД АРИАНИТ виз. военачалник 417, 418
 ДАВРЕНТИЙ/ДАВРИТАС слав. княз 36, 57
 ДАГОБЕРТ франкски крал 68
 ДАЖБОГ слав. бог 27
 ДАМЯН бълг. патриарх 398
 ДЕМОСТЕН гр. оратор и политик 279
 ДИКЕАРХ гр. учен 448
 ДИМИТЪР бълг. жупан 372, 450
 св. ДИМИТЪР СОЛУНСКИ 251, 313, 417
 ДИМИТЪР ТИХОН бълг. сановник, управител на кр. Колидрон 411
 ДИМИТЪР ХОМАТИАН, охридски архиепископ и писател 233, 450
 ДИЦЕНГ бълг. сановник 155, 156
 ДОБРИ последовател на Поп Богомил 376
 ДОБРОМИР бълг. воевода 418
 ДОБРОМИР бълг. сановник, началник на кр. Верея 355, 411
 ДОКС/ДУКС ЧЕРНОРИЗЕЦ бълг. книжовник, брат на княз Борис I 234, 257, 322
 ДОМЕТА/ДОБЕТА бълг. болярин, комит 180, 255
 ДОМЕТИАН бълг. болярин, кавхан 354, 416, 417
 ДОМИНИК ТРИВЕНСКИ епископ 224, 225, 229
 ДОНАТ ОСТИЙСКИ епископ 223, 224
 ДОНУС мним папа 400
 ДРАГОМИР слав. велможа 138, 144, 179
 ДРАГОМИР чичо на сръбския княз Иван Владимир 411
 ДРАГОМЪЖ бълг. воевода 418
 ДРАГШАН бълг. сановник, управител на кр. Воден 355, 412, 416
 ДРИСТРА/ДРЪСТЪР бълг. болярин, комит 180, 284
 ДРОНГ прабълг. вожд 63
 ДУЛО прабълг. хански род 62, 69, 110, 118, 120, 127, 170
 ДУКЛЯНСКИ ПРЕЗВИТЕР сръбски летописец 410, 411, 417
Е
 ЕВАГРИЙ СХОЛАСТИК виз. историк 30, 37
 ЕВМАТИЙ механик при хан Крум 144
 ЕВСТАТИЙ виз. сановник, друнгарий 280, 282
 ЕВСТАТИЙ ДАФНОМИЛ виз. военачалник 415
 ЕВСТАТИЙ МАЛЕИН виз. сановник 408
 ЕВТИМИЙ ОТ АКМОНИЯ виз. църковен писател 377
 ЕВТИМИЙ ЗИГАВИН виз. писател 377, 382, 387
 ЕЛЕМАГ бълг. сановник 355, 420

ЕЛЕНА дъщеря на виз. император Роман Лакапин 289
 ЕНОДИЙ Магнус Феликс, рим. писател 76, 78
 ЕНРАВОТА /Воин/ син на хан Омуртаг 154, 158, 159, 170, 215, 264
 ЕПИФАНИЙ КИПЪРСКИ виз. писател 446
 ЕПИФАНИЙ ПРЕМЪДРИ рус. житиеписец 321
 ЕРАТОСТЕН гр. учен 448
 ЕРМИ прабълг. хански род 69
 ЕРМИАР прабълг. род 170
 ЕРНАХ хунски вожд 62
 ЕСХАЧ бълг. сановник, сампис 254
З
 ЗАБЕРГАН хан, кутригурски вожд 34, 66, 68
 ЗАХАРИЙ сръбски княз 290—292
 ЗАХАРИЙ РИТОР сирийски историк 63, 76
 ЗВИНИЦА син на хан Омуртаг 154, 158, 159, 264
 ЗЕНОН виз. император 30, 62
 ЗИГЕБЕРТ западен средновеков. хронист 110, 117, 118
 ЗОЯ виз. императрица, майка на Константин VII 285, 286, 289, 290
И
 ИВАН син на цар Симеон 371
 ИВАН ВЛАДИМИР сръбски княз 411, 417
 ИВАН ВЛАДИСЛАВ бълг. цар 273, 277, 355, 402, 407, 417, 418, 450
 ИВАН РИЛСКИ бълг. светец 271, 362, 374—376, 437
 ИВАЦ бълг. воевода 355, 417, 418, 420
 ИГНАТИЙ царигр. патриарх 225, 227, 230, 249
 ИГОР киевски княз 372, 393
 ИЗИДОР СЕВИЛСКИ испански средновеков. писател 40
 ИЛИЦА бълг. сановник 355, 416
 ИЛИЯ бълг. сановник, кана таркан 225
 ИЛИЯ виз. военачалник 113
 ИНОКЕНТИЙ III папа 410
 ИРАКЛИЙ виз. император 40, 69
 ИРАТАИС бълг. болярин, кавхан 145, 177
 ИРИНА виз. императрица, майка на Константин VI 129
 ИРИНА вж. Мария /Ирина/
 ИРНИК легенд. прабълг. хан 62
 ИСБУЛ бълг. болярин, кавхан 158—160, 175
 ИСПЕРИХ вж. Аспарух
 ИСПОР вж. Аспарух
 ИСТЕМИ вж. Силджибу
Й
 ЙОАН бълг. болярин 220
 ЙОАН виз. военачалник 63
 ЙОАН виз. стратег 145

- ЙОАН дук на Кума 292
 ЙОАН рим. презвитер 228
 ЙОАН VIII папа 227, 228, 231, 234, 250, 251
 ЙОАН X папа 292
 ЙОАН АЛАКАСЕВС виз. военачалник 393
 ЙОАН АПЛАКИС виз. военачалник 139
 ЙОАН БИКЛАРСКИ западен средновеков. хронист 37
 ЙОАН ВОГАС виз. стратег 286
 ЙОАН ГЕОМЕТЪР виз. поет 397, 400, 406, 408
 ЙОАН ГРАМАТИК /Анис/ царигр. патриарх 244
 ЙОАН ДАМАСКИН виз. богослов 317
 ЙОАН ДЯКОН рус. книжовник 321
 ЙОАН ДЛУГОШ полски хронист 400
 ЙОАН ЕКЗАРХ бълг. писател 231, 232, 234, 256, 257, 260, 276, 300, 313, 316–318, 323, 358, 362, 363, 368, 430, 435
 ЙОАН ЕФЕСКИ сирийски хронист 37
 ЙОАН ЗЛАТОУСТ раннохристиянски писател 313, 314, 318, 321, 381, 446
 ЙОАН ЗОНАРА виз. хронист 30, 63, 98, 100, 106, 110, 276, 277, 397, 400, 402
 ЙОАН ИРТХИТУИН бълг. сановник, кана багатур 243
 ЙОАН КАМЕНИАТ виз. писател 348
 ЙОАН КУРКУА виз. военачалник 394
 ЙОАН ЛИДИЙСКИ виз. хронист 30
 ЙОАН МАЛАЛА виз. хронист 30, 34
 ЙОАН ПРЕЗВИТЕР бълг. писател 234, 322
 ЙОАН РАДИНОС виз. сановник 286
 ЙОАН СКИЛИЦА виз. хронист 100, 156, 276, 287, 340, 355, 364, 393, 396–398, 400, 402, 403, 406, 408, 410, 411, 413, 415–417
 ЙОАН ЦИМИСХИ виз. император 310, 376, 393–396, 398, 400, 401, 403
 ЙОАН ХАЛД виз. сановник 415
 ЙОАН ХРИСИЛИЙ тъст на цар Самуил 415
 ЙОРДАН готски историк 27, 29, 34, 63
 ЙОСИФ хазарски хаган 74, 75
 ЙОСИФ /Стефан/ бълг. архиепископ 227, 230
К
 КАЛОКИР бълг. монах 370
 КАЛОКИР виз. сановник 390, 394
 КАЛОЯН бълг. цар 410
 КАРДАМ бълг. хан 129, 130, 170
 КАРЛ ВЕЛИКИ франкски император 130, 142, 152
 КАРЛ МАРТЕЛ майордом на франкската държава 117
 КАРЛ ПЛЕШИВИ френски крал 213, 224
 КАРЛОМАН син на Людовик Немски 214, 236, 246, 250
 КЕКАВМЕН виз. историк 340, 403, 405, 408, 416
 КЕКАВМЕН виз. военачалник 403
 КИНАМ виз. сановник 156, 158
 КИРИАР прабълг. род 170
 КИРИЛ вж. Константин-Кирил Философ
 КИРИЛ АЛЕКСАНДРИЙСКИ раннохристиянски писател 314
 КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ бълг. епископ и писател 180, 231–234, 249, 252, 254–257, 259, 260, 271, 276, 279, 310, 313, 316, 322, 323, 339, 354, 362, 368, 369, 427, 437
 КЛИМЕНТ РИМСКИ епископ 245, 249, 313
 КОЗМА виз. търговец 280
 КОЗМА ЕРУСАЛИМСКИ царигр. патриарх 376
 КОЗМА ИНДИКОПЛЕВСТ виз. писател 448
 КОЗМА ПРЕЗВИТЕР бълг. писател 276, 339, 340, 342, 358, 362, 364, 365, 368, 369, 376, 377, 380–382, 386, 387, 436
 КОМЕС МАРЦЕЛИН рим. хронист 62
 КОНСТАНС II виз. император 42
 КОНСТАНТИН виз. военачалник 63
 КОНСТАНТИН IV ПОГОНАТ виз. император 98, 100, 106, 107, 111
 КОНСТАНТИН V КОПРОНИМ виз. император 120, 121, 124, 125, 127–129, 177
 КОНСТАНТИН VI виз. император 129, 130
 КОНСТАНТИН VII БАГРЕНОРОДНИ виз. император 45, 75, 110, 159, 160, 172, 173, 213, 236, 279, 285, 286, 289, 310, 349, 350, 372, 374, 432
 КОНСТАНТИН VIII виз. император 374
 КОНСТАНТИН АСЕН бълг. цар 358
 КОНСТАНТИН ДИОГЕН виз. военачалник 416, 418
 КОНСТАНТИН-КИРИЛ ФИЛОСОФ 216, 238, 243–246, 248–250, 252, 254–257, 259–261, 270, 271, 277, 310–313, 316, 320, 322
 КОНСТАНТИН ПАЦИК зет на хан Крум 139
 КОНСТАНТИН ПРЕЗВИТЕР виз. духовник 106
 КОНСТАНТИН ПРЕСЛАВСКИ бълг. епископ и писател 231, 234, 237, 254, 256, 257, 260, 271, 310, 312–316, 322, 364, 368, 369, 435, 436
 КОНСТАНТИН РОДИЙ виз. императорски свещеник 370
 КОНСТАНТИНАКИ виз. сановник, квестор 282
 КОРДИЛ виз. стратег 145, 160
 КОРМЕСИЙ/КОРМИСОШ /Крумесис/ бълг. хан 118, 124
 КОТОКИЙ бълг. болярин, комит 255
 КОТРАГ син на хан Кубрат 75
 КОЦЕЛ панонски княз 236, 245, 246, 248, 250
 КРАКРА ПЕРНИШКИ бълг. болярин 355, 415, 418, 426
 КРИНИТ виз. стратег 280
 КРУМ бълг. хан 130, 132, 134, 136–140, 142–147, 149, 150, 152–154, 156, 160, 165, 167, 168, 170, 176, 177, 179, 181, 191, 197, 342, 449
 КРУМЕСИС вж. Кормесий
 КУБЕР прабълг. вожд 107, 108, 118, 193, 261, 264, 276
 КУБРАТ /Курт, Худбаад/ прабълг. хан 69, 70, 72, 75
 КУВИАР прабълг. род 170
 КУПАН унгарски сановник 412, 413
 КУРТ вж. Кубрат
 КУРТИКИЙ арменец, виз. военен 280
 КУСАН унгарски вожд 280
Л
 ЛАВРЕНТИЙ вж. Сава
 ЛАДА слав. богиня 27
 ЛАЗАРИЦА бълг. воевода 418
 ЛАМИСИОН лангобардски крал 62
 ЛЕОН виз. стратег 145
 ЛЕОНТИЙ бълг. архиепископ 230
 ЛЕОНТИЙ виз. император 110
 ЛЕОПАРД АНКОНСКИ епископ 225
 ЛИУДПРАНД кремонски епископ и писател 279, 372, 390
 ЛЪВ баща на Кирил и Методий 243
 ЛЪВ рим. презвитер 223, 224
 ЛЪВ III СИРИЕЦ виз. император 116–118, 120
 ЛЪВ IV ХАЗАРСКИ виз. император 129
 ЛЪВ V АРМЕНЕЦ виз. император 139, 142, 147, 160, 170
 ЛЪВ VI ФИЛОСОФ виз. император и писател 54, 279, 280, 282, 284, 286, 289, 315
 ЛЪВ ДЯКОН виз. хронист 288, 389, 390, 394–396, 402, 406
 ЛЪВ КАТАКАЛОН виз. военачалник 282
 ЛЪВ МАТЕМАТИК виз. учен 244
 ЛЪВ МЕЛИСИН виз. сановник, квестор 406
 ЛЪВ РАВДУХ виз. стратег 286
 ЛЪВ ТРИПОЛИТ арабски военачалник 284
 ЛЪВ ФОКА виз. военачалник, велик domestik 287–290
 ЛЪВ ХИРОСФАКТ /Магистър/ виз. хронист 279, 282–284
 ЛЮДЕВИТ хърватски княз 152

ЛЮДОВИК БЛАГОЧЕСТИВИ франкски император 142, 152, 153, 158
ЛЮДОВИК НЕМСКИ герм. крал 45, 152, 213, 214, 216, 218, 220, 224, 246, 250

М

МАВРИКИЙ виз. император 38, 39
МАВЪР прабълг. вожд 108
МАДЕЛБЕРТ епископ 292
МАКЕДОНСКА ДИНАСТИЯ виз. императорски род 309
МАКСИМИН виз. сановник 29
МАЛАМИР бълг. хан 158, 159, 161, 170, 172, 173, 175, 264, 449
МАНУИЛ виз. митрополит 156
МАНУИЛ ПРОВАТСКИ бълг. епископ 231
МАРИН рим. дякон 223—225
МАРИЯ бълг. царица, жена на цар Иван Владислав 418
МАРИЯ майка на Кирил и Методий 243
МАРИЯ /Ирина/ бълг. царица, внучка на император Роман Лакапин 370
МАРКО бълг. епископ 234, 277
МАРМАИС бълг. военачалник 289, 291
МАРТИН бълг. болярин 220
МАСЛАМА арабски военачалник 116, 117
МАТЕЙЦА тъст на воеводата Богдан 418
МАТЕЙ ЕДЕСКИ арменски историк 402, 406, 416
МАХЕЛИМ баварец, франкски сановник 152
МЕЛИТОН бълг. сановник 417
МЕНАНДЪР виз. писател 37
МЕТОДИЙ брат на Константин-Кирил Философ 216, 238, 243—246, 248—252, 254, 256, 257, 260, 261, 271, 277, 310, 312, 316, 320, 322, 437
МЕТОДИЙ виз. монах и живописец 215
МИЛУТИН сръбски крал 358—360
МИРОСЛАВА дъщеря на цар Самуил 411, 415
МИХАИЛ захълмски княз 286
МИХАИЛ син на цар Симеон 370, 371, 397
МИХАИЛ последовател на Поп Богомил 376, 386, 440
МИХАИЛ I РАНГАВЕ виз. император 134, 138, 139, 142
МИХАИЛ II БАЛБА виз. император 150, 153
МИХАИЛ III виз. император 214, 215, 224, 225, 245, 246, 252
МИХАИЛ БОРИС вж. Борис I Михаил
МИХАИЛ БЪЛГАРИНА бълг. военачалник 159
МИХАИЛ ДЕВОЛСКИ епископ 397,

400, 403, 407, 413
МИХАИЛ ПСЕЛ виз. писател 276
МИХАИЛ СИРИЙСКИ хронист 37, 58, 116, 117, 153, 162
МИХАИЛ ТОКСАРАС виз. сановник 286
МОЙМИР моравски княз 246
МОЙСЕЙ син на комит Никола 354, 390, 397, 398, 400—402
МОЙСЕЙ ХОРЕНСКИ арменски историк 60
МОРАНА слав. богиня 27
МОСТИЧ бълг. сановник, ичиргу боил 175, 259, 273, 300, 304, 355, 449
МУНДО прабълг. военачалник 63
МУСИК роб 280
МУСОКИЙ слав. княз 38, 57
МУТИМИР сръбски княз 236
Н
НАУМ ОХРИДСКИ бълг. книжовник, ученик на Кирил и Методий 232, 249, 252, 254—257, 279, 313, 427, 437
НАРЗЕС виз. военачалник 33, 63
НЕСТОР рус. летописец 390
НЕСТОРИЦА бълг. воевода 418
НИКИТА СКЛИР виз. сановник 280
НИКИФОР царигр. патриарх и писател 41, 70, 72, 74, 76, 96—98, 100, 101, 110, 111, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 177
НИКИФОР I ГЕНИК виз. император 134, 136—138, 142—145, 176, 181, 184, 315
НИКИФОР ФОКА виз. император 280, 282, 374, 389, 390, 393, 397, 400, 407, 408
НИКИФОР КСИФИЙ виз. военачалник 411, 416, 417
НИКИФОР УРАН виз. военачалник 410, 411
НИКОЛА бълг. болярин, комит, баща на цар Самуил 354, 390, 397, 398, 417, 449, 450
НИКОЛАЙ бълг. епископ 231
НИКОЛАЙ I папа 163, 165, 168, 172, 180, 216, 218, 220, 221, 223—226, 229, 249, 266, 267, 274, 339, 340
НИКОЛАЙ МИСТИК царигр. патриарх и писател 278, 279, 284—286, 288—291
НИКУЛИЦА бълг. сановник 355, 405
НИКУЛИЦА управител на Сървия 412, 418
НИЛ ДОКСОПАТЪР виз. писател 230
О
ОЛИМПИОДОР ТИВАНСКИ ранновиз. писател 29
ОКОРСИС бълг. военачалник, копан 152
ОМИР гр. поет 244
ОМУРТАГ бълг. хан 82, 147—150,

152—156, 158—161, 170, 173, 175, 179—181, 184, 185, 188, 193, 264, 300, 449
ОНЕГАВОН бълг. военачалник, зера таркан 150, 152
ОРГАНА прабълг. вожд 69
ОРЕСТ виз. военачалник 417
ОТОН I герм. император 372, 374, 390, 398, 430
ОХТУМ вж. Ахтум
П
ПАВЕЛ апостол 226, 249, 312, 380, 381, 386
ПАВЕЛ бълг. хартофилакс 231
ПАВЕЛ рим. презвитер 216
ПАВЕЛ АНКОНСКИ епископ 250
ПАВЕЛ БРАНОВИЧ сръбски княз 289, 290
ПАВЕЛ ДЯКОН лангобардски писател 69
ПАВЕЛ ПОПУЛОНСКИ епископ 223—225, 229
ПАГАН бълг. хан 124, 125, 127
ПАНКРАТИЙ ученик на апостол Петър 322
ПЕРУН слав. бог 27, 54
ПЕТРОНАС виз. военачалник 214
ПЕТЪР апостол 312, 322, 354
ПЕТЪР бълг. болярин, родственик на княз Борис I 220, 224—226
ПЕТЪР бълг. воевода 401
ПЕТЪР виз. военачалник, брат на император Маврикий 38, 39, 68
ПЕТЪР виз. военачалник, евнух 397
ПЕТЪР последовател на Поп Богомил 376
ПЕТЪР син на сръбския княз Гойник 286, 289
ПЕТЪР I бълг. цар 175, 296, 348, 355, 357—359, 361, 370, 371, 374, 376, 382, 383, 385, 390, 397, 411, 432, 437
ПИРОГАСТ слав. вожд 38, 57
ПЛИНИЙ СТАРИ рим. писател 26
ПОП БОГОМИЛ пръв проповедник на богомилството 276, 376, 380, 381, 386—388, 436, 440
ПОП ЙЕРЕМИЯ бълг. еретически водач и писател 436, 440, 442
ПОТ АРГИР виз. военачалник 290, 372
ПРЕБЪНД слав. княз 41, 42, 45
ПРЕСИЯН бълг. хан 150, 159—161, 170, 175, 179, 197, 213
ПРЕСИЯН бълг. сановник, самписис 225
ПРЕСИЯН син на цар Иван Владислав 418, 449
ПРИБИНА панонски княз 246
ПРИСК виз. стратег 38
ПРОДЪЛЖИТЕЛЯТ НА СИМЕОН МЕТАФРАСТ И ЛОГОТЕТ 397
ПРОДЪЛЖИТЕЛЯТ НА ТЕОФАН 156, 227

- ПРОКОПИЙ КЕСАРИЙСКИ виз. историк 30–34, 48, 50, 51–55, 63
- ПСЕВДОКЕСАРИЙ виз. писател 29, 47, 446
- ПСЕВДОМАВРИКИЙ виз. писател 33, 40, 48, 50, 51, 53–55, 57, 77, 78, 80
- ПТОЛЕМЕЙ рим. географ 27, 70, 448
- Р**
- РАСАТЕ вж. Владимир Расате
- РАСТИЦА вж. Ростислав
- РЕГИНО герм. хронист 236, 237
- РИПСИМИЯ жена на комит Никола, майка на цар Самуил 398, 417, 449, 450
- РОМАН бълг. цар 358, 360, 362, 365, 366, 397, 398, 401–403, 407, 410, 415
- РОМАН син на Варда Склир 402
- РОМАН II виз. император 277, 310, 374
- РОМАН ЛАКАПИН виз. император 289–291, 370, 371, 374
- РОМУАЛД син на лангобардския крал Гримуалд 69
- РОСТИСЛАВ /Растица/ великоморавски княз 213, 214, 244–245, 248, 250
- С**
- САБИН бълг. хан 124, 125, 127, 176
- САВА /Лаврентий/ ученик на Кирил и Методий 252, 254
- САКСОНСКИ АНАЛИСТ хронист 142
- САЛАН бълг. болярин 354
- САМУИЛ бълг. цар 273, 276, 340, 350, 351, 354, 355, 357, 359, 361, 390, 397, 398, 400–403, 405–408, 410–412, 415–417, 426, 428, 432, 449
- САНДИЛХ утигурски вожд 64, 68, 76
- САРОЗИЙ алански вожд 68
- СВЕНКЕЛ рус. военачалник 393–396
- СВЕТОПОЛК великоморавски княз 236, 237, 250–252
- СВЕТОСЛАВ киевски княз 348, 390, 393–397
- СВЕТОСЛАВ ЯРОСЛАВИЧ рус. княз 321
- СВИДАС виз. лексикограф или име на лексикон 111, 145, 146, 176
- СЕВАР бълг. хан 118
- СЕВЕРИАН ГАВАЛСКИ рим. писател 318
- СЕРГИЙ бълг. архиепископ 230–232
- СЕРМОН бълг. воевода 420
- СИВИН бълг. жупан 193, 243
- СИДОР ФРЯЗИН бълг. еретически писател 440
- СИЛВЕСТЪР рим. поддякон 225
- СИЛДЖИБУ /Истеми/ тюркски хаган 69
- СИМЕОН бълг. цар 175, 180, 185, 213, 232–234, 237, 238, 254, 256, 257, 276, 278–280, 282–292, 295–297, 300, 310, 312, 315–317, 321–323, 340, 355, 368, 370, 371, 382, 410, 412, 415, 427, 430, 435–437, 444–446
- СИМЕОН бълг. сановник, калу таркан 370
- СИМЕОН бълг. сановник, самписис 370
- СИМЕОН ДЕВЕЛТСКИ бълг. епископ 231
- СИМЕОН МЕТАФРАСТ И ЛОГОТЕТ виз. писател 111, 400
- СИМЕОН РОМАН вж. Гаврил Радомир
- СИНИОН кутригурски вожд 64
- СИСИНИЙ виз. стратег 108, 117
- СКИЛИЦА вж. Йоан Скилица
- СКРИПТОР ИНЦЕРТУС виз. хронист 144
- СЛАВ легенд. слав. вожд 104
- СЛАВУН слав. княз 45, 96, 125, 127, 176
- СОБЕСЛАВА жена на Сондоке 264
- СОЛОМОН епископ на Констанция 216
- СОНДОКЕ бълг. сановник, кана багатур 224, 225, 264
- СТАВРАКИЙ виз. военачалник 129
- СТАВРАКИЙ виз. император 134, 138
- СТАВРАКИЙ виз. търговец 280
- СТАЗИС бълг. сановник, ичиргу боил 224, 225
- СТЕФАН бълг. сановник 370
- СТЕФАН виз. военачалник 406
- СТЕФАН последовател на Поп Богомил 376
- СТЕФАН син на сръбския княз Мутимир 236
- СТЕФАН унгарски крал 412, 413
- СТЕФАН вж. Йосиф /Стефан/
- СТЕФАН V папа 252
- СТИЛИЯН ЗАУЦА виз. сановник, василеопатор 280, 289
- СТРОИМИР сръбски княз 236
- Т**
- ТАМАЛ АД-ДУЛАФИ командир на арабската флота 291
- ТАНГРА/ТЕНГРИ прабълг. бог 82, 170, 193
- ТАЦИТ рим. историк 26
- ТЕЛЕРИГ бълг. хан 125, 127–129, 264
- ТЕЛЕЦ бълг. хан 121, 124, 125, 127, 170, 176, 177
- ТЕОДОР бълг. болярин, кавхан, брат на Дометиан 355, 417
- ТЕОДОР виз. стратег 224
- ТЕОДОР МИСТИЙСКИ виз. военачалник 396
- ТЕОДОР СИГРИЦА бълг. болярин, олгу таркан и кавхан 282, 284, 285, 289–291
- ТЕОДОР СТУДИТ виз. църковен писател 156
- ТЕОДОРА КОСАРА дъщеря на цар Самуил 411
- ТЕОДОРИТ КИРСКИ раннохристиянски писател 318
- ТЕОДОРОКАН виз. патриций 411
- ТЕОДОСИЙ бълг. военачалник 405
- ТЕОДОСИЙ виз. сановник, протовестиар 283
- ТЕОДОСИЙ III виз. император 115, 116, 138
- ТЕОДОСИЙ АБУКА виз. монах 370
- ТЕОДОСИЙ НИНСКИ хърватски епископ 228
- ТЕОКТИСТ виз. сановник, логотет 243, 244
- ТЕОКТИСТ ВРИЕНИЙ виз. сановник 214
- ТЕОКТИСТ ТИВЕРИУПОЛСКИ бълг. епископ 231
- ТЕОФАН виз. патриций 372
- ТЕОФАН царигр. патриарх 370
- ТЕОФАН ИЗПОВЕДНИК виз. хронист 34, 41, 70, 72, 74, 76, 95–98, 100, 101, 106, 108, 110–112, 115, 117, 118, 120, 121, 124, 125, 128–130, 134, 136–138, 176, 191
- ТЕОФАНО виз. императрица 374, 393
- ТЕОФИЛ виз. император 153, 159
- ТЕОФИЛАКТ царигр. патриарх 376, 377, 385, 386
- ТЕОФИЛАКТ БЪЛГАРСКИ охридски архиепископ и писател 156, 158, 159, 236, 312, 313
- ТЕОФИЛАКТ ВОТАНИАТ виз. сановник 416
- ТЕОФИЛАКТ СИМОКАТА виз. историк 38
- ТЕРВЕЛ бълг. хан 110, 111, 113, 115–118, 120, 128, 138, 170, 190, 264
- ТИБЕРИЙ II виз. император 36
- ТИБЕРИЙ III виз. император 110
- ТИРАДИН бълг. болярин, комит 180
- ТОДОР последовател на Поп Богомил 376
- ТОКТУ бълг. хан 124, 125, 127, 264
- ТОМА СЛАВЯНИНА виз. военачалник 150, 153
- ТОМИСЛАВ хърватски княз 292
- ТОТИЛА остготски крал 63
- ТРАПСТИЛА гепидски крал 62
- ТРАЯН рим. император 27
- ТУДОР/ТОДОР ДОКСОВ ЧЕРНОРИЗЕЦ бълг. книжовник 234, 238, 276, 300, 315, 322
- ТУК /Цок/ бълг. сановник, ичиргу боил 145, 156, 177
- ТУРДАЦИС бълг. сановник 173, 175
- ТЪРПИМИР хърватски княз 213
- У**
- УБАЙДА арабски военачалник 116, 117

УБАЙДАЛЛАХ АЛ-МАХДИ арабски владетел 290, 291
 УГАИН прабълг. род 121, 124, 127, 170
 УМАР/УМОР бълг. хан 124, 125, 127
Ф
 ФАТИМИДИ арабски владетелски род 290
 ФИЛИПИК ВАРДАН виз. император 113, 115
 ФИЛИТ виз. стратег 129
 ФИЛОН ШИРАКАЦИ арменски географ 70
 ФИЛОТЕЙ виз. писател 230
 ФОКА виз. император 39
 ФОРМОЗА ПОРТУЕНСКИ епископ и папа 223—225, 229, 237, 249
 ФОТИЙ царигр. патриарх и писател 218, 219, 224, 225, 227, 228, 230, 232, 234, 244, 246, 249, 274, 279, 345, 354
 ФОТИЙ ТЕСАЛИЙСКИ виз. писател 405
Х
 ХАНАДИН военачалник при Ахтум 413
 ХАРАЛД ХАРДРАД нормански военачалник 193
 ХАСДАИ ИБН-ШАФРУТ арабски сановник 74
 ХАЦОН слав. княз 41, 267
 ХЕРМАНАРИХ остготски крал 27, 29
 ХЕРМЕНРИХ епископ на Пасау 224, 250
 ХЕРОДОТ гр. историк 26
 ХЕРОС трак. бог 46
 ХИЛВУД виз. стратег 31
 ХИНИАЛОН кутригурски вожд 64
 ХИНКМАР РЕЙМСКИ архиепископ и летописец 179, 220
 ХРИСТИАН вожд на скамарите 125
 ХРИСТОФОР син на Роман Лакапин 370
 ХУДБААД вж. Кубрат
Ц
 ЦИЦИКИЙ виз. военачалник 418
 ЦОК вж. Тук
Ч
 ЧАКАРАР прабълг. род 170
 ЧЕРНОБОГ слав. бог 27
 ЧЕРНОРИЗЕЦ ПЕТЪР бълг. писател 368, 436, 437
 ЧЕРНОРИЗЕЦ ХРАБЪР бълг. писател 197, 239, 242, 245, 257, 260, 271, 277, 310, 312, 320, 321, 323
 ЧЕСЛАВ бълг. болярин 254
 ЧЕСЛАВ сръбски княз 291, 371
Ю
 ЮЛИАН виз. военачалник 62
 ЮСТИН виз. военачалник 63
 ЮСТИН I виз. император 31
 ЮСТИНИАН I виз. император 31—34, 63, 64, 76

ЮСТИНИАН II РИНОТМЕТ виз. император 108, 110—113, 115, 118, 190

Я
 ЯКОВ син на княз Борис I 237, 278
 ЯКОВ ЦЕНЦАЛ бълг. еретически писател 440
 ЯХИЯ АНТИОХИЙСКИ арабски хронист 398, 403, 406, 408, 410, 411

ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ И ЕТНИЧЕСКИТЕ ИМЕНА

А
 АБАЗИ племе 248
 АБАРИЯ име на София в средновеков. арабски извор вж. София
 АБДЕЛ племе 63
 АБОДРИТИ /преденеценти/ слав. племе 45, 132, 152—155, 176, 179
 АБРИТУС гр. ант. вж. Разград
 АВАРИ тюркско племе 34, 35, 37—41, 46, 57, 60, 63, 68, 69, 75, 84, 96, 97, 102—104, 107, 110, 132, 140, 143—145, 152, 176, 192, 232, 248
 АВАРСКИ ХАГАНАТ/АВАРИЯ 34, 41, 57, 68, 69, 96, 104, 107, 132, 167
 АВГАР тюркско племе 63
 АВРАДАКА местност край гр. Преслав 298, 302, 308
 АГАТОНИКИ гр. средновеков. /дн. с. Оряхово, Свиленградско/ 148
 АДИНА кр. ант. и средновеков. Сев. Добруджа, СР Румъния 32
 АДРИАНОПОЛ гр. ант. и средновеков. вж. Одрин
 АДРИАТИЧЕСКО МОРЕ 30, 45, 63, 283, 295, 313, 408
 АЗИЯ 40, 60, 68, 69, 82, 108, 116, 193
 АЗОВСКО МОРЕ /Меотидско езеро/ 60, 63, 64, 69, 70, 75, 76
 АЙТОС гр. 111
 АКАЦИРИ хунско племе 63
 АКВЕ КАЛИДЕ гр. ант. вж. Бургаски бани
 АКВИЛЕЯ гр. средновеков. Италия 225
 АКМОНИЯ гр. средновеков. Мала Азия, Турция 377
 АКСИОПОЛ кр. средновеков. вж. Черна вода
 АЛАМАНИ герм. племе 237
 АЛАНИ племе 63, 245
 АЛБАНИЯ 45, 161, 260, 262, 357, 417
 АЛБАНИЦИ 46
 АЛЕКСАНДРИЯ гр. Египет 33
 АЛМУС гр. ант. вж. Лом
 АЛТАЙ пл. 60, 69
 АНГЛИЯ 117
 АНСИН кр. средновеков. Странджанска обл., неуточн. 37

АНТИ слав. племена 26, 27, 29—31, 33, 34, 46—48, 50, 55, 63, 68
 АНХИАЛО вж. Поморие
 АПРОС кр. средновеков. /дн. Инеджик, Югоизт. Тракия, Турция/ 140
 АРАБИ /сарацини/ 42, 98, 110, 115—118, 120, 128, 129, 159—161, 214, 225, 227, 244, 248, 280, 282—284, 286, 290, 291, 348, 372, 374, 389, 393, 398, 400, 410
 АРАБИЙСКИ П-ОВ 448
 АРАБСКИ ХАЛИФАТ 286
 АРАКС р. 60
 АРДЖЕШ р. 50
 АРКАДИОПОЛ гр. средновеков. вж. Люлебургаз
 АРМЕНИЯ 60, 63
 АРМЕНЦИ 120, 163, 216, 248
 АРТЕНСКИ ЗАЛИВ 371
 АРЧАР /ант. Рациария/, с. Видинско 32, 46
 АСАРДЕРЕ р. 182
 АСЕМУС вж. Осъм
 АСИРО-ВАВИЛОНИЯ 446
 АСПРОН кр. средновеков. Тракия, неуточн. 64
 АСТАПУС гр. ант. вж. Щип
 АСТИКА ант. обл. Изт. Тракия 33, 38
 АТЕЛ вж. Волга
 АТИКА обл. Гърция 410
 АТИРА кр. ант. и средновеков. /дн. Буюкчекмедже, Югоизт. Тракия, Турция/ 140
 АТОНСКИ П-ОВ/АТОН 313
 АФРИКА 116, 290
 АХЕЛОЙ р. 287—289
 АХЕЯ обл. Гърция 40
Б
 БАБАЕСКИ /средновеков. Бурдидзо/Бурдидзо/Буртулизус/Бурдюзис, Булгарофигон, Вурду/, гр. Югоизт. Тракия, Турция 147, 159, 283
 БАБОВО с. Русенско 54
 БАВАРИЯ обл. ФРГ 68
 БАВАРИЦИ герм. племе 68, 237
 БАГДАД 244, 286
 БАГРАСИК тюркско племе 63
 БАЛГАРУЧАЙ р. 60
 БАЛКАН вж. Стара планина
 БАЛКАНСКИ П-ОВ/БАЛКАНИ 25, 29, 30—34, 36—42, 45—48, 51, 53, 54, 57—59, 62—64, 66, 68, 95—98, 100—103, 106, 107, 110, 111, 116, 118, 129, 132, 134, 143, 161, 162, 187, 191, 196, 214, 231, 240, 277, 282—284, 290, 291, 295, 308, 309, 339, 370, 372, 402, 405, 408, 410, 423, 428, 435
 БАЛТИЙСКО /Венетско/ МОРЕ 26, 27, 349
 БАЛТОСЛАВЯНИ племена 26
 БАЛЧИК /ант. Дионисопол/ гр. 46
 БАЛШИ /средновеков. Главиница, Ке-

- фалония/ с. НР Албания 242, 255, 265, 354, 357, 450
- БАЛЪКЛЪ** /средновеков. Пиги/ местност край Цариград 290, 370
- БАНАТ** обл. 132, 192
- БАРБАРАС** заселка средновеков. 358
- БАСАРАБ** /Мурфатлар/ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 184, 257, 429
- БАТОВСКА РЕКА** /ант. Зирас/ р. 46
- БДИН** гр. средновеков. вж. Видин
- БДИНЦИ** с. Толбухинско 188, 264
- БЕЛА ПАЛАНКА** гр. СФРЮ 32
- БЕЛАСИЦА** пл. 416, 426
- БЕЛГРАД** /ант. и средновеков. Сингидунум/ 32, 33, 37, 38, 41, 45, 68, 180, 231, 232, 254, 348, 357, 398
- БЕЛЕНДЖЕРИ** племе 69
- БЕЛИЦА** р. 265
- БЕЛОМОРИЕ** 32, 42, 110, 118, 134, 138, 159–161, 197, 398, 412
- БЕЛОРУСИ** 273
- БЕЛОРУСИЯ** 26
- БЕЛОСЛАТИНСКО** 184
- БЕНДЕР** гр. МолдССР 132
- БЕНЕВЕНТ** гр. Италия 69
- БЕОТИЯ** обл. Гърция 410
- БЕР** вж. Верея
- БЕРЗИТИ** /верзити, бърсяци/ слав. племе 40, 45, 128, 179
- БЕРЗИТИЯ** /Верзития/ слав. област 45, 128
- БЕРОЕ** гр. средновеков. вж. Стара Загора
- БЕСАРАБИЯ** обл. 76, 160
- БИТОЛСКО** /Пелагонийско/ ПОЛЕ СР Македония, СФРЮ 45, 417, 418
- БИТОЛЯ** /средновеков. Пелагония/ гр. СР Македония, СФРЮ 128, 273, 357, 416–418, 426, 450
- БЛАТНОГРАД** гр. средновеков. Панония /дн. Салашвар, НР Унгария/ 250
- БЛИЗНЪНСКО** заселка средновеков. дн. с. Близенско, Кичевско, СР Македония, СФРЮ 358
- БЛЪСКОВО** с. Варненско 196
- БОВИАНИУМ** гр. средновеков. Италия 69
- БОНОНИЯ** гр. ант. и средновеков. вж. Видин
- БОСНА** 386, 389, 411
- БОСНЕНЦИ** 440
- БОСПОР** гр. ант. и средновеков. на Керчанския п-ов, УССР 69
- БОСФОР** проток 116, 244, 394
- БОТРОТ** гр. средновеков. /дн. Бутринти, НР Албания/ 357
- БОЯНА** кр. средновеков., дн. квартал на София 417, 429
- БРАНИЧЕВО** гр. средновеков. /дн. Костовац, СР Сърбия, СФРЮ/ 45, 357
- БРАНИЧЕВЦИ** слав. племе 45, 132, 152–155, 176, 179
- БРЕГАЛНИЦА** р. 231, 232, 245, 252, 427
- БРЕГАЛНИШКА ОБЛАСТ** 180
- БРЕСТАК** с. Силистренско, заличено 1965 г. 266
- БРОД** с. средновеков. Скопско, СР Македония, СФРЮ 358, 360, 362
- БУГ** р. 26, 280, 282
- БУДИНИ** племе 26
- БУЗЕУ** р. 38, 50
- БУКЕЛАРИОН** виз. тема в Мала Азия 372
- БУЛГАРОФИГОН** гр. средновеков. вж. Бабаески
- БУРГАСКИ БАНИ** /ант. Акве Калиде, средновеков. Термопол/ 290
- БУРДЖАНИ** арабско име на българите 117
- БУРДИДЗО/БУРДИЗО/БУРТУДИЗУС/БУРДОЗИС** гр. средновеков. вж. Бабаески
- БУРГАР** племе 63
- БЪДИН** гр. средновеков. вж. Видин
- БЪЛГАРСКА КЛИСУРА** вж. Ихтимански проход
- БЪЛГАРСКИ ПЛАНИНИ** вж. Хипийски планини
- БЪРСЯЦИ** вж. берзити
- БЯЛ БРЯГ** местност край гр. Преслав 300, 301
- БЯЛО** /Егейско/ МОРЕ 29, 40, 41, 46, 55, 262, 284, 291
- В**
- ВАКАРЕЛ** с. Софийско 32
- ВАЛЗИНА** кр. средновеков. /дн. с. Главан, Старозагорско/ 148
- ВАНАНД** обл. 60
- ВАНАНДЧАЙ** р. 60
- ВАРДАР** р. 160, 400, 415
- ВАРНА** /ант. и средновеков. Одесос/ гр. 32, 100, 125, 128, 184, 265, 350, 429, 430
- ВАРНА** р. 265, 349
- ВАРНЕНСКО** 192, 196, 262, 264, 266
- ВАРНЕНСКИ ЗАЛИВ** 104, 184
- ВАРЯГИ** племе 372
- ВАСИЛ ДРУМЕВ** с. Шуменско 50
- ВАСПУРАКАН** обл. средновеков. Армения 416
- ВАЮНИТИ** слав. племе 40, 45
- ВЕЛБЪЖД** гр. средновеков. вж. Кюстендил
- ВЕЛЕГЕЗИТИ** слав. племе 40, 45, 274
- ВЕЛЕГРАД** столица на Великоморавия 248, 250–252
- ВЕЛЕС** гр. СР Македония, СФРЮ 128
- ВЕЛИКА** обл. 231, 255
- ВЕЛИКА БЪЛГАРИЯ** прабългар. военноплеменен съюз 69, 70, 72, 74–78, 101, 276
- ВЕЛИКО ТЪРНОВО** гр. 158, 185, 197, 430
- ВЕЛИКОМОРАВИЯ** /Моравия/ 161, 213–215, 234, 236, 237, 239, 243, 246, 248, 250–252, 254, 257, 277, 322, 348
- ВЕНЕТИ/ВЕНЕДИ** вж. славяни
- ВЕНЕТСКА МАРКА** 68
- ВЕНЕТСКИ ЗАЛИВ** вж. Балтийско море
- ВЕНЕЦИЯ** гр. Италия 248, 254
- ВЕРЕГАВА** проход в Изт. Стара планина 96, 121, 124
- ВЕРЕЯ** гр. средновеков. вж. Стара Загора
- ВЕРЕЯ/ВЕРИЯ**, дн. Бер гр. Южна Македония, Гърция 45, 350, 357, 397, 408, 411, 418
- ВЕРЗИЛИЯ** вж. Дагестан
- ВЕРЗИТИ** вж. берзити
- ВЕРЗИТИЯ** вж. Берзития
- ВЕРСИНИКИЯ** кр. средновеков. Одринско, неуточн. 130, 139, 143
- ВЕСТГОТИ** герм. племе 27
- ВЕТРЕН** с. Силистренско 192
- ВИДИМА** р. 265
- ВИДИН** /ант. Бонония, средновеков. Бъдин, Бдин/, гр. 32, 46, 192, 350, 352, 357, 361, 398, 403, 412, 413, 415
- ВИДИНСКО** 32, 50
- ВИЕНА** 348
- ВИЗА** гр. Югоизт. Тракия, Турция 42, 290, 340, 370
- ВИЗАНТИОН** гр. ант. вж. Цариград
- ВИНИЦА** с. Шуменско, залято от язовир „Виница“ 50, 301, 303, 304
- ВИРГИНСКО БЪРДО** 358, 403
- ВИСЛА** р. 26, 27, 250
- ВИТ** /ант. Утус/ р. 46
- ВИТИНИЯ** обл. ант. и средновеков. Мала Азия, Турция 121
- ВИШЕГРАД** кр. средновеков. Южна Македония, Гърция, неуточн. 418
- ВЛАСИ** 46, 340, 400
- ВЛАХИЯ** обл. СР Румъния 45, 104, 184
- ВОДЕН** /Едеса/ гр. Южна Македония, Гърция 350, 397, 412, 416, 417, 426
- ВОДОЧА**, с. Струмишко, СР Македония, СФРЮ 435
- ВОЗНЕСЕНКА** с. УССР, залято от Днепротес 82, 84, 104, 196
- ВОЛГА** /Ател/ р. 27, 70, 75, 76, 390
- ВОЛЕРОН** виз. тема 412, 416
- ВОЛЖКО-КАМСКА БЪЛГАРИЯ** 75
- ВОЛХОВ** р. 349
- ВОЮСА** обл. средновеков. НР Албания 357
- ВРАТИЦА** гр. средновеков. вж. Враца
- ВРАЦА** /средновеков. Вратица/ гр. 351
- ВРАЧАНСКО** 187
- ВРЪВ** с. Видинско 50
- ВУРДУ** кр. средновеков. вж. Бабаески
- ВХНДУР-БУЛГАР** прабългар. племе 60, 78
- ВЪЛКАШИНА** местност край гр.

- Преслав 302
ВЪЛЧЕДРЪМ гр. 50, 188
ВЪРБИШКИ ПРОХОД в Стара планина 137, 138
ВЪРХА местност НР Албания 355
Г
ГАЛИПОЛИ гр. /дн. Гелибол, Турция/ 290
ГАЛИПОЛСКИ П-ОВ 66, 140
ГАРВАН с. Силистренско 50, 51, 54, 188, 266
ГАШ племе 70
ГЕБЕКЛИСЕ местност край гр. Преслав 427
ГЕПИДИ племе 34, 62, 64
ГЕРМАН с. Ресенско, СР Македония, СФРЮ 273, 397, 428
ГЕРМАНИЯ /Немска империя / Немско кралство/ 117, 161, 213, 214, 220, 236, 237, 246, 250, 374
ГЕРМАНИЯ гр. ант. и средновеков. вж. Сапарева баня
ГЕРМАНЦИ/ГЕРМАНСКИ ПЛЕМЕНА 26
ГЕТИ трак. племе 30, 38
ГЛАВИНИЦА гр. средновеков. вж. Балши
ГЛОДОСИ с. Полтавска обл. УССР 82, 84, 104
ГОЛЕМИЯТ ВАЛ бълг. средновеков. окоп в Добруджа 184
ГОЛЯМОМОНАСТИРСКИ ВЪЗВИШЕНИЯ 115
ГОРНО ЯБЪЛКОВО с. Бургаско 115
ГОТИ герм. племена 29, 32, 62, 64, 184, 248
ГОТЛАНД о-в Швеция 193
ГРАДИЩЕТО местност Силистренско 187
ГЪРЦИЯ 34, 40, 45, 60, 410
Д
ДАГЕСТАН /средновеков. Верзилия/ 74
ДАДУ обл. 63
ДАКИ трак. племе 26
ДАКИЯ рим. и виз. провинция 29, 45, 57, 97, 102, 107
ДАЛМАЦИЯ обл. СФРЮ 38, 411
ДАОНИС гр. средновеков. Югоизт. Тракия, Турция 140
ДАРДАНЕЛИ проток 140, 290
ДАРДАНИЯ виз. провинция 107
ДВОЙНИЦА р. 184
ДЕВЕЛТ/ДЕБЕЛТ гр. средновеков., дн. с. Дебелт, Бургаско 138, 145, 148, 159, 184, 214
ДЕВНЯ /ант. Марцианопол/ гр. 38, 46, 96, 188, 237, 264
ДЕВОЛ гр. средновеков. край дн. с. Звезда, НР Албания 234, 255, 354, 357, 427
ДЕЛИ ДУШКА хълм край гр. Преслав 427
ДЕМБРИЦА вж. Драгувития
ДЕРКОС гр. средновеков. /дн. Теркоз, Югоизт. Тракия, Турция/ 30
ДЕРКОС ез. 115
ДЖЕДЖОВИ ЛОЗЯ местност край с. Попина, Силистренско 50, 51, 54, 187, 188
ДЖЕРМАН р. 354
ДИАМПОЛ гр. средновеков. вж. Ямбол
ДИМИТРИАДА кр. средновеков. /дн. с. Димитриас, Тесалия, Гърция/ 45
ДИНИЯ гр. средновеков. Североизт. България, неуточн. 350, 396
ДИНОГЕЦИЯ гр. ант. Сев. Добруджа, СР Румъния 266
ДИОНИСОПОЛ гр. ант. вж. Балчик
ДИРМАР племе 63
ДИЧИНА р. 265, 349
ДНЕПЪР /Затиуса, Кучо/Кудзо/, р. 26, 27, 70, 75, 76, 84, 104, 132, 150, 152, 161, 280, 282, 349, 350, 390, 396
ДНЕСТЪР /Ереуса/ р. 26, 27, 50, 55, 76, 104, 132, 350
ДОБРУДЖА /Малка Скития, Карвунска земя/ 30, 32, 37, 39, 55, 62, 63, 95–98, 100, 101, 104, 124, 153, 160, 184, 187, 257, 264, 266, 282, 372, 429
ДОЛНИ ЛИВАДИ местност край гр. Севлиево 50
ДОЛНО ЯБЪЛКОВО с. Бургаско 115
ДОН /ант. Танаис/ р. 27, 60, 63, 64, 70, 75, 77, 187, 390
ДОНЕЦ р. 26, 60, 70, 75, 187
ДОРОСТОЛ гр. средновеков. вж. Силистра
ДРАВА р. 34, 45, 152
ДРАГУВИТИ/ДРАГОВИТИ слав. племе 40, 42, 45, 107, 179, 255, 274, 276, 284, 348
ДРАГУВИТИЯ /Дембрица/ слав. обл., епархия 231, 255, 312, 397
ДРАМА гр. Югоизт. Македония, Гърция 138, 160
ДРАЧ /дн. Дуръс/ гр. НР Албания 33, 45, 283, 286, 411, 415, 417, 418
ДРАЧКА област 286, 397, 408, 411, 416
ДРЕНЧЕТО местност край с. Попина, Силистренско 50, 188
ДРИНА р. 292
ДРИНОПОЛ гр. средновеков. НР Албания, неуточн. 357
ДРОБЕТА СЕВЕРИН /средновеков. Зорин/ гр. СР Румъния 412
ДРЪСТЪР гр. средновеков. вж. Силистра
ДУБРОВНИК гр. СФРЮ 411
ДУЛТРОИНИ кр. средновеков. Тракия, неуточн. 145
ДУНАВ/ДУНА р. 25–27, 29–34, 36–42, 45, 46, 50, 51, 53–57, 59, 64, 66, 70, 74–76, 82, 84, 95–98, 100, 102, 104, 106, 107, 110, 120, 121, 124, 128, 130, 132, 138, 140, 143, 152, 153, 158, 160, 161, 184–187, 193, 197, 254, 265, 280, 282, 284, 286, 348–350, 370, 372, 389, 390, 394, 396, 401, 402, 412
ДУНАВЕЦ с. Силистренско 50
ДУРОСТОЛУМ/ДОРОСТОЛ гр. ант. вж. Силистра
ДЪЛГАТА СТЕНА 30, 32, 37, 39, 40, 57, 62, 63, 120
ДЪЛГОПОЛ с. Варненско 196
Е
ЕБРО р. 130
ЕВКСИНСКИ ПОНТ/ЕВКСИНСКО МОРЕ вж. Черно море
ЕВРОПА 25–27, 34, 40, 41, 57, 60, 62–64, 68, 80, 106, 110, 111, 116, 130, 131, 142, 152, 161, 213, 215, 216, 228, 238, 261, 271, 278, 280, 282, 292, 295, 308, 309, 362, 372, 389, 423
ЕГЕЙСКИ ОСТРОВИ 161, 289
ЕГЕЙСКО МОРЕ вж. Бяло море
ЕГИПЕТ 33, 116, 192, 290
ЕДЕСА вж. Воден
ЕЗЕРИТИ/ЕЗЕРЦИ слав. племе 45, 276
ЕЗЕРО кр. средновеков. при дн. с. Хагиос Стефанос, Гърция 405
ЕЛАДА обл. Гърция 36, 37, 129, 280, 289, 403
ЕЛАДСКИ ОСТРОВИ 40
ЕЛБА /Лаба/, р. 26, 27
ЕЛИНИ 104
ЕНЕТИ вж. славяни
ЕНОТИЯ кр. Южна Македония, Гърция 417
ЕПИР обл. Гърция 31, 40, 45, 408
ЕРЕУСА вж. Днестър
ЕРИТЕ кр. ант. при устието на р. Камчия, край с. Шкорпиловци 184
ЕРКЕНЕ р. 37, 140
ЕРКЕСИЯ бълг. средновеков. окоп в Тракия 115, 159, 184, 389
ЕСКУС вж. Искър
ЕСТОНЦИ 26
ЕТИОПИЯ 448
ЕТОЛИЙСКИ ПЛАНИНИ 410
ЕТРУРИЯ обл. Италия 68
ЕТЪР вж. Янтра
ЕФТАЛИТ племе 63
Ж
ЖЕЛЕЗНИ ВРАТА пролом на р. Дунав 104
ЖИТОМИР гр. УССР 51
З
ЗАГОРА обл. средновеков. Тракия 111, 115, 116, 214
ЗАДАР гр. СР Хърватско, СФРЮ 411
ЗАДКАВКАЗИЕ 84
ЗАПАДНОТЮРКСКИ ХАГАНАТ 69, 70, 72, вж. и Тюркски хаганат
ЗАТИУСА вж. Днестър

ЗАХЪЛМИЕ обл. средновеков. СР Черна гора, СФРЮ 411
 ЗДУНЕ с. средновеков. /дн. с. в Гости-варско, СР Македония, СФРЮ/ 358, 360, 362
 ЗЕТА обл. средновеков. СР Черна гора, СФРЮ 411
 ЗИРАС вж. Батовска река
 ЗЛАТЕН РОГ /Стенон/ залив 41, 290, 291
 ЗОРИН гр. средновеков. вж. Дробета Северин
 ЗЪБУИТЕ рид край гр. Преслав 302, 303
 ЗЪРНЕНЦИ местно име 339
 И
 ИВЕРИ /грузинци/ 248
 ИВЕРИЙСКИ ВРАТИ проход в Кавказ 70
 ИЗЕРНИЯ гр. Италия 69
 ИЗМАИЛТЯНИ вж. хазари
 ИЗТОЧНА МАРКА 236, 246
 ИЛИРИ 25
 ИЛИРИК рим. и виз. префектура 29, 33, 34, 37, 40, 62—64, 227
 ИЛМЕНСКО ЕЗЕРО 349
 ИНДИЯ 116, 446
 ИНДУСИ 25
 ИРАН 77, 84
 ИРАНЦИ 25, 192
 ИРИНОПОЛ гр. средновеков. вж. Стара Загора
 ИСКЪР /ант. Ескус/ р. 32, 46, 53, 96, 397, 398, 400, 401
 ИСПАНИЯ 116, 117
 ИСТАНБУЛ вж. Цариград
 ИСТРИЯ гр. ант., дн. с. Истрия, Сев. Добруджа, СР Румъния 187
 ИТАЛИЯ 30, 33, 62, 63, 68, 69, 117, 225, 227, 280, 389
 ИТАЛИЙСКИ /Апенински/ П-ОВ 225
 ИХТИМАН /средновеков. Щипоне/ гр. 32, 406, 450
 ИХТИМАНСКИ ПРОХОД /Българска клисура/ 406, 407, 417
 ИЧЕРА с. Котленско 266
 Й
 ЙЕРИХО гр. средновеков. НР Албания 255
 ЙОАНОПОЛ гр. средновеков. вж. Преслав
 ЙОНИЙСКО МОРЕ 34
 К
 КАВАЛА /средновеков. Христопол/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 160
 КАВАРНЕНСКИ ЗАЛИВ 184
 КАВКАЗ 60, 63, 68, 70, 77, 170
 КАЗАХСТАН 60
 КАЛАБРИЯ обл. Италия 291
 КАЛЕТО местност край с. Попина, Силистренско 50
 КАЛЕТО местност край с. Нова Черна, Силистренско 50, 188

КАМЕННИЙТ ВАЛ бълг. средновеков. окоп в Добруджа 184
 КАМПАНИЯ обл. Италия 63
 КАМПОБАСО обл. Италия 69
 КАМЧИЯ /ант. Панисос, средновеков. Тича, Туча/, р. 46, 50, 125, 137, 154, 156, 184, 185, 197, 265, 296, 301, 315, 322, 426, 427
 КАНИНА гр. средновеков. НР Албания 255
 КАПАДОКИЯ виз. тема 394
 КАПИДАВА гр. ант., дн. с. Капидава, Сев. Добруджа, СР Румъния 266
 КАРААЧТЕКЕ местност край гр. Варна 430
 КАРВУНСКА ЗЕМЯ вж. Добруджа
 КАРИНТИЯ обл. Австрия 214, 243, 250
 КАРПАТИ пл. 26, 27, 29, 45, 50, 55, 57, 62, 97, 104, 132, 186, 295, 412
 КАСАНДРИЯ гр. ант. и средновеков. на Халкидическия п-ов, Гърция 63
 КАСПИЙСКО МОРЕ 60, 68, 69
 КАСТЕЛУ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 76, 196, 266, 390
 КАТАСИРТИ с. средновеков. Цариградско, 288, 290
 КЕРАМИСИЙСКО ПОЛЕ 107
 КЕРЧ гр. СССР 77
 КЕРЧ/КЕРЧЕНСКИ П-ОВ /Кимерийски Босфор/Боспор/ 70, 74
 КЕФАЛОНИЯ гр. средновеков. вж. Балши
 КИЕВ 390
 КИЕВСКА РУСИЯ 161, 163, 349, 350, 389, 390
 КИЕВЩИЦА р. 265
 КИЛИЙСКИ РЪКАВ на р. Дунав 390
 КИМЕРИЙСКИ БОСФОР/БОСПОР вж. Керч/Керченски п-ов
 КИМЕРИЙЦИ племе 26
 КИПЪР о-в 230, 445
 КИЧЕВО гр. СР Македония, СФРЮ 357
 КЛАДЕНЦИ с. Толбухинско 184, 187, 264, 266
 КЛИМАТИ обл. средновеков., неуточн. 402
 КЛИСЕДЖИК местност край с. Вина, Шуменско 50
 КЛЮЧ с. Благоевградско 416
 КОЗЕЛ гр. средновеков. Епир, Гърция 357
 КОЛИДРОН кр. средновеков. /дн. с. Килиндрия, Южна Македония, Гърция/ 411
 КОЛОНА обл. средновеков. НР Албания 357
 КОНОПА пристанище средновеков. /дн. с. Летя, Сев. Добруджа, СР Румъния/ 349
 КОНСТАНТИНОПОЛ вж. Цариград
 КОНСТАНЦА /средновеков. Констан-

ция, Кюстенджа гр. Сев. Добруджа, СР Румъния/ 184, 349
 КОНСТАНЦИЯ гр. средновеков. вж. Констанца
 КОНСТАНЦИЯ гр. средновеков. вж. Марица
 КОНЧА кр. средновеков. /дн. с. в Радовишко, СР Македония, СФРЮ/ 357
 КОПАНИЦИ местно име 339
 КОРДОВСКИ АРАБСКИ ХАЛИФАТ 74
 КОРИНТСКИ ПРОВЛАК 295, 410
 КОРОШЧА обл. /дн. Кореша, Югозап. Македония, Гърция/ 357
 КОСОВО поле обл. в Косово—Метохия, СФРЮ 160
 КОСТУР /Кастория/ гр. Южна Македония, Гърция 357, 361, 398, 400, 418, 428, 429, 435
 КОТОР гр. СР Черна гора, СФРЮ 411
 КОТРАГИ /кучи булгар/ прабълг. племе 70, 75, 76, 78
 КРАЛЕВО с. Търговишко 304
 КРАСИВИ ДЪБОВЕ местност между Костур и Преспа 400
 КРЕТА гр. средновеков. Южна Македония, Гърция 416
 КРИВИНА /ант. Ятрус/ с. Русенско 32, 63, 430
 КРИВИЧИ племе 372
 КРИМ/КРИМСКИ П-ОВ 26, 70, 74, 110, 245, 287, 390, 401
 КРИОПРОЗОПОН нос на Таманския п-ов 70
 КРИТ о-в 374
 КРУШОВИЦА с. Врачанско 187
 КРУШОВО с. средновеков. /дн. Авладохорион, Югоизт. Македония, Гърция/ 397
 КРЪПА ВЛАСИ с. средновеков., Кичевско, СР Македония, СФРЮ 358, 362
 КУБАН /Куфис/ р. 70
 КУЛАС тюркско племе 63
 КУМА обл. 292
 КУМАНИ племе 60
 КУНИНО с. Врачанско 398
 КУПИ БУЛГАР р. 70
 КУПИ БУЛГАР прабълг. племе 70, 72, 74, 76, 78
 КУРТ прабълг. племе 70
 КУРТАРГАР прабълг. племе 63
 КУРШУМЛИИТЕ местност при с. Дунавец, Силистренско 50
 КУСТАНДИН вж. Цариград
 КУТМИЧЕВИЦА обл. средновеков. 180, 254, 255, 354, 427
 КУТРИГУРИ прабълг. племе 34, 63, 64, 66, 68, 69, 78
 КУФИС вж. Кубан
 КУЧИ БУЛГАР р. 70
 КУЧИ БУЛГАР вж. котраги
 КУЧО/КУДЗО прабълг. име на р.

Днепър вж. Днепър
 КЮЛЕВЧА с. Шуменско 188, 196, 266
 КЮСТЕНДЖА вж. Констанца
 КЮСТЕНДИЛ /ант. Пауталия, средновеков. Велбъжд/ гр. 32, 46, 350, 351, 354
 КЮЧУКЧЕКМЕДЖЕ /средновеков. Регион/ с. Турция 140
Л
 ЛАБА вж. Елба
 ЛАДОЖКО ЕЗЕРО 349
 ЛАЗИКА обл. Кавказ, Абхазка АССР 63
 ЛАМПСАК гр. Мала Азия, Турция 290
 ЛАНГОВАРДИ герм. племе 34, 62, 64
 ЛАРИСА гр. Тесалия, Гърция 376, 403, 405
 ЛАТВИЙЦИ 26
 ЛЕВКЕ кр. средновеков. /дн. с. Левка, Свиленградско/ 148
 ЛЕМНОС о-в 284
 ЛЕОВО с. МолдССР 132
 ЛЕХ р. 372
 ЛИГУРИЯ обл. Италия 68
 ЛИПЛЯН гр. средновеков. /дн. с. в Косово поле, СФРЮ/ 357, 418
 ЛИТОВСКИ ПЛЕМЕНА 26
 ЛИТОВЦИ 26
 ЛОВАТ р. 349
 ЛОВЕЧ /ант. Мелта/ гр. 351
 ЛОМ /ант. Алмус/ гр. 32, 46
 ЛОМБАРДИЯ обл. Италия 68
 ЛОМСКО 184
 ЛОНГОЗ местност 265
 ЛОНГОН кр. средновеков. Южна Македония, Гърция 418
 ЛУГИЙЦИ вж. славяни
 ЛУДОГОРИЕ обл. 124, 187
 ЛЮБЕНОВО с. Хасковско 50, 432
 ЛЮЛЕБУРГАЗ /средновеков. Аркадиопол/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 140, 150, 393
 ЛЮТИБРОД с. Врачанско 428, 429
М
 МАВРОКАСТРО гр. средновеков. /дн. Белгород Днестровский, УССР/ 402
 МАДАРА кр. средновеков., дн. с. Шуменско 158, 181, 192, 193, 196, 232, 426
 МАЙНЦ гр. ФРГ 213
 МАКЕДОНИЯ виз. тема 280, 285, 374
 МАКЕДОНИЯ геогр. обл. 32, 45, 59, 106, 107, 117, 118, 120, 128, 134, 160, 161, 163, 179, 213, 215, 255, 260, 262, 264, 274, 276, 277, 284, 339–341, 346, 347, 350, 357, 376, 403, 412, 427, 429
 МАКРИЛИВАДА кр. средновеков. вж. Узунджово
 МАЛА АЗИЯ 40, 42, 98, 110, 113, 116, 120, 121, 129, 150, 159, 214, 290, 371, 377, 389, 393, 394, 398, 400,

402, 410
 МАЛКА НИКЕЯ вж. Никица
 МАЛКА СКИТИЯ вж. Добруджа
 МАЛКИЯТ ВАЛ бълг. средновеков. окоп в Добруджа 184
 МАЛКО ПРЕСПАНСКО ЕЗЕРО 426, 428, 432
 МАЛОМИРОВО /Хамбарли/ с. Ямболско 145, 197
 МАЛЪК ПРЕСЛАВ вж. Преславец манастири
 АЛАДЖА МАНАСТИР 429
 „СВ. АРХАНГЕЛ МИХАИЛ“ 233, 256
 БАЧКОВСКИ МАНАСТИР 301
 „СВ. ГЕОРГИ БЪРЗИ“ край Скопие 358–360, 362, 365, 366, 403
 „СВ. ЙОАН КОЛОВОС“ 277
 „СВ. ЙОАН КРЪСТИТЕЛ“ средновеков. в Банат, СР Румъния 412
 „СВ. ПАНТЕЛЕЙМОН“ средновеков. в местността Патлейна 232, 255, 256, 301
 „СВ. ПОЛИХРОН“ в Мала Азия 244–246, 249, 254
 РИЛСКИ МАНАСТИР 375
 „ТРИ ИЗВОРА“ 117
 МАНГЛАВА /дн. Демиркапи, Югоизт. Тракия, Турция/ 290
 МАРГУС вж. Морава
 МАРИЦА /средновеков. Констанция/ гр. 50, 148
 МАРИЦА /ант. Хеброс/ р. 32, 33, 148, 184, 214, 412
 МАРКЕЛИ кр. средновеков. край гр. Карнобат 120, 130, 134, 350
 МАРМАРА ЕРЕГЛИ /ант. Перинт, средновеков. Хераклея/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 38, 117, 140, 150
 МАРОШ р. 354, 412
 МАРЦИАНОПОЛ гр. ант. вж. Девня
 МАСАГЕТИ племе 42
 МЕКЛЕНБУРГ обл. ГДР 267
 МЕЛНИК гр. 350, 351
 МЕЛТА гр. ант. вж. Ловеч
 МЕОТИДСКО ЕЗЕРО вж. Азовско море
 МЕСАМБРИЯ/МЕСЕМВРИЯ гр. ант. и средновеков. вж. Несебър
 МЕСОПОТАМИЯ 402
 МЕСТА р. 32, 33, 45, 255, 412
 МИДИ племе 287
 МИЗИ трак. племе и арханзирано име на българи 30, 254
 МИЗИЯ рим. и виз. провинция 32, 37, 38, 63, 102, 107
 МИЗИЯ обл. 45, 59, 95–97, 102, 104, 179, 262, 274, 276, 339, 350, 357, 418
 МИЛЕОНА кр. средновеков. Югоизт. България, неуточн. 115
 МИЛИНГИ/МИЛЕНЦИ слав. племе 45, 276
 МИНЕРАЛНИ БАНИ с. Хасковско 50

МИРВАТ обл. 74
 МИРЧА ВОДА-с. Сев. Добруджа, СР Румъния 184, 372
 МИХАЙЛОВГРАДСКО 187
 МЛАВА р. 45
 МОКРА заселка средновеков. 357
 МОКРОСЕКИ заселка средновеков. 358
 МОЛИСК кр. средновеков. Южна Македония, Гърция, неуточн. 418
 МОМЧИЛА местност край с. Гарван, Силистренско 50, 188
 МОРАВА /ант. Маргус/, р. 45, 46, 292, 415
 МОРАВИЯ слав. племе 45
 МОРАВИЯ вж. Великоморавия
 МОРИСЕНА гр. средновеков. вж. Ченад
 МОРОВИЗД /дн. с. Мородвиз, Кочанско, СР Македония, СФРЮ/ 357, 418
 МОСИНОПОЛ гр. средновеков. /дн. местност Месинкалеси, край Гюмюрджина, Беломорска Тракия, Гърция/ 418
 МРАМОРНО МОРЕ 30, 38, 117, 140, 150
 МУНДРАГА кр. средновеков., неуточн. 282
 МУНТЕНИЯ обл. СР Румъния 187
 МУРГАНСКА ОБЛАСТ 60
 МУРСИАНСКО ЕЗЕРО неуточн. 27
 МУРФАТЛАР вж. Басараб
 МЪГЛЕН гр. средновеков. Южна Македония, Гърция 350, 355, 416
 МЪГЛЕНИЦА р. 416
 МЪГЛЕНСКА ОБЛАСТ 416, 417
 МЪТНИЦА с. Шуменско 192
Н
 НАГИ СЕНТ МИКЛОШ /дн. Сън Николау Маре, СР Румъния/ 192, 193
 НАИСУС гр. ант. вж. Ниш
 НАЛБАНТ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 196, 264
 НАРЪШ с. /дн. Неа Филадельфия, Солунско, Гърция/ 180, 284, 449
 НЕВА р. 349
 НЕВРИ вж. славяни
 НЕМСКА ИМПЕРИЯ/НЕМСКО КРАЛСТВО вж. Германия
 НЕМЦИ вж. германци
 НЕСЕБЪР /ант. и средновеков. Месамбрия, Месемврия/ гр. 46, 100, 124, 128, 138, 143, 144, 187, 214, 288, 290, 349, 350, 370, 371, 428, 429
 НИВАНИ местно име 339
 НИКИЦА /Малка Никея/ гр. средновеков. /дн. Хавса, Югоизт. Тракия, Турция/ 138
 НИКОПОЛ гр. 32, 38, 350, 351
 НИКОПОЛСКО 32
 НИКОПОЛСКА ТЕМА в Епир, Гърция 371
 НИТРА гр. ЧССР 251

- НИТРАНСКО КНЯЖЕСТВО 246
НИШ /ант. Наисус/ гр. СФРЮ 32, 33, 41, 46, 57, 348, 357, 398, 415
НИШАВА р. 32
НОВА ЗАГОРА гр. 432
НОВА ЧЕРНА с. Силистренско 50, 188, 266
НОВАКОВА БРАЗДА бълг. средновеков. окоп във Влашко 184
НОВЕ гр. ант. вж. Свищов
НОВИ ПАЗАР гр. 188, 196, 264
НОВИ ПАЗАР /средновеков. Раса/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 236
НОВИОДУНУМ /Обрушица/ гр. средновеков. /дн. Исакча, Сев. Добруджа, СР Румъния/ 27, 265
- О**
ОБЗОР с. Варненско 184
ОБРУШИЦА /Облучица/ гр. средновеков. вж. Новиодунум
ОВЧЕ ПОЛЕ обл. СР Македония, СФРЮ 232, 427
ОГУЗИ племе 60
ОДЕР р. 26
ОДЕСОС гр. ант. и средновеков. вж. Варна
ОДРИН /ант. и средновеков. Адрианопол/ гр. Югоизт. Тракия, Турция 33, 37, 38, 41, 111, 129, 130, 134, 138–140, 143, 145, 159, 285, 291, 348, 394, 398, 415, 418
ОДРИНСКО 156
ОЗИМО обл. Италия 69
ОКА р. 27, 390
ОЛИМП пл. /дн. Кешишдаг, Мала Азия, Турция/ 244, 245, 249
ОМУРТАГОВ АУЛ край с. Хан Крум, Преславско 185, 188, 190, 426, 427
ОНГЛОС/ОНГЪЛ име на заетата от Аспаруховите прабългари територия при делтата на р. Дунав 76, 98, 101, 102, 104
ОНОГУРИ вж. уногондури българи
ОНОГХОНТОР БУЛГАР вж. уногондури българи
ОПАШКАТА местност край с. Сребърна, Силистренско 50, 188
ОПСИКИОН виз. тема в Мала Азия 110, 372
ОРЕЯ гр. средновеков., неуточн. 357
ОРМАНЛИИ /средновеков. Филея/ с. Югоизт. Тракия, Турция 115
ОРЯХОВСКО 104, 184
ОСТГОТИ герм. племе 27, 29, 30, 33, 62
ОСТРОВ гр. средновеков. /дн. Арниса, Южна Македония, Гърция/ 417, 418
ОСЪМ /ант. Асемус/ р. 46, 68
ОХРИД гр. СР Македония, СФРЮ 160, 231, 232, 234, 254–256, 260, 269, 295, 310, 312, 350, 354, 357, 410, 411, 417, 418, 426, 428, 429, 432, 435
ОХРИДСКО 45
ОХРИДСКО ЕЗЕРО 180, 233, 427
П
ПАНИОН кр. средновеков. Югоизт. Тракия, Турция 140
ПАНИСОС вж. Камчия
ПАНОНИЯ рим. провинция и франкска марка 27, 29, 37, 45, 60, 62, 68, 107, 150, 152, 250
ПАНОНСКО КНЯЖЕСТВО 236, 237, 243, 246, 248, 257
ПАСАУ гр. ФРГ 224, 250
ПАТЛЕЙНА местност край гр. Преслав 300, 301–304, 309
ПАУТАЛИЯ гр. ант. вж. Кюстендил
ПЕВКИНИ вж. славяни
ПЕЛАГОНИЯ гр. средновеков. вж. Битоля
ПЕЛАГОНИЙСКО ПОЛЕ вж. Битолско поле
ПЕЛОПОНЕС п-ов 45, 129, 133, 276, 289, 403, 405, 410
ПЕНТАПОЛИС обл. средновеков. Италия 69
ПЕРИНТ гр. ант. вж. Мармара Ерегли
ПЕРНИК гр. 54, 350, 355, 415, 417, 418, 426, 429
ПЕРСИ 34, 36–38, 40, 41, 80, 248
ПЕТРА гр. средновеков. Магnezия, Гърция 357
ПЕЧЕНА МОГИЛА местност край гр. Вълчедръм 188
ПЕЧЕНЕГИ 60, 192, 282, 286, 287, 349, 350, 372, 374, 390, 393, 396, 418
ПИГИ местност средновеков. вж. Балъкль
ПИНД пл. 410
ПИРЕНЕЙ пл. 116, 117
ПИРЕНЕЙСКИ п-ов 130
ПИРИН пл. 54
ПЛИСКА/ПЛУСКА гр. 102, 104, 134, 145, 156, 158, 160, 165, 172, 173, 177, 181, 182, 184, 185, 190, 192, 193, 196, 197, 218, 225, 230, 232, 234, 237, 238, 243, 254, 256, 257, 262, 264–266, 279, 296–298, 301, 304, 339, 341, 345, 350–352, 355, 396, 411, 426–430, 449
ПЛИСКОВСКО ПОЛЕ 181, 427
ПЛОВДИВ /ант. Пулпудева, ант. и средновеков. Филиппопол, Плъвдив/ гр. 32, 41, 46, 63, 129, 138, 159, 214, 231, 262, 348, 350, 376, 393, 397, 398, 406, 415
ПЛОВДИВСКА ОБЛАСТ 159, 400
ПЛОЕЩ гр. СР Румъния 186
ПЛЪВДИВ гр. средновеков. вж. Пловдив
ПОАТИЕ гр. Франция 117
ПОВОЛЖИЕ 75
ПОД МАНАСТИРА местност край гр. Преслав 298, 300
ПОЛТАВСКА ОБЛАСТ СССР 82
- ПОДУНАВИЕ 95–97
ПОЛЯНИ слав. племе 372
ПОМОРИЕ /Анхиало, средновеков. Тутхон/ гр. 37, 46, 111, 121, 124, 129, 138, 145, 214, 266, 287, 288, 350
ПОПИНА с. Силистренско 50, 51, 54, 187, 188, 264, 266
ПОСАВСКА ХЪРВАТИЯ 237
ПРАБЪЛГАРИ 25, 30, 31, 34, 35, 41, 45, 57, 59, 60, 62–64, 68–70, 72, 74–78, 80–82, 84, 95–98, 100–104, 106–108, 110, 111, 117, 118, 124, 125, 127, 144, 147, 154–156, 161, 162, 167, 169, 176, 177, 180–182, 184, 186, 193, 196–198, 214, 215, 237, 240, 242, 243, 260–262, 264, 266–271, 273, 274, 276 вж. и: вхндур-булгар, котраги /кучи булгар/, купи булгар, курт, куртаргар, куртригури, уногондури българи /оногонтор булгар, оногури/, утигури, чдар булгар
ПРАГА 51
ПРЕДЕНЕЦЕНТИ вж. аборити
ПРЕСЛАВ гр. 175, 180, 182, 184, 185, 190, 192, 193, 197, 230–232, 234, 238, 243, 256, 257, 259, 260, 262, 264, 265, 269, 270, 282, 295, 296–298, 300, 301, 303, 304, 307–310, 312, 313, 320, 322, 339, 341, 345, 350–352, 355, 370, 371, 390, 393–398, 411, 423, 426–430, 432, 433, 435, 438, 449
ПРЕСЛАВЕЦ /Малък Преслав/ гр. средновеков., неуточн. 265, 348–350
ПРЕСПА кр. средновеков. Зап. Македония, Гърция 350, 357, 398, 400, 410, 411, 428, 432, 435
ПРЕСПАНСКИ ОСТРОВ вж. Св. Ахил
ПРЕСПАНСКО ЕЗЕРО 231, 397, 428
ПРИАЗОВИЕ 60, 70, 72, 74–76, 82
ПРИЗРЕН гр. Косово-Метохия, СФРЮ 357
ПРИКАВКАЗИЕ 60, 68
ПРИЛЕП гр. СР Македония, СФРЮ 128, 160, 350, 416, 449
ПРИПЕТ р. 26
ПРОВАТ кр. средновеков. /дн. с. Правди, Одринско, Турция/ 129, 138, 159, 350
ПРОНИЩА кр. средновеков. 418
ПРОСЕК кр. средновеков. при дн. Демиркапия, СР Македония, СФРЮ
ПРУТ р. 50, 132, 160, 350
ПУЛПУДЕВА гр. ант. вж. Пловдив
ПЪКУЙУЛ ЛУИ СОАРЕ о-в на р. Дунав, Сев. Добруджа, СР Румъния 185
ПЮКИ о-в на делтата на р. Дунав 75
Р
РАВЕНСКИ ЕКЗАРХАТ 69
РАДОВИШ гр. СР Македония, СФРЮ

357
РАЗГРАД /ант. Абритус/, гр. 46, 273, 430
РАЗГРАДСКО 188
РАЗДЕЛНА с. Варненско 192, 196, 264
РАЗЛОГ обл. 357
РАЗМЕТАНИЦА местност вж. Царичина
РАЗМЕТАНИЦА р. 354
РАНУЛИ кр. средновеков. в Странджа пл., неуточн. 145
РАСА кр. средновеков. вж. Нови пазар
РАЦИАРИЯ гр. ант. вж. Арчар
РАШКА обл. СР Сърбия, СФРЮ 371, 411
РЕГЕНСБУРГ гр. ФРГ 220, 250
РЕГИОН гр. средновеков. вж. Кючукчекмедже
РЕДЕСТО гр. средновеков. вж. Родосто
РЕЧИЦИ с. средновеков., Скопско, СР Македония, СФРЮ 358–360, 362
РИГИ кр. средновеков. Епир, Гърция 375
РИЛА пл. 341, 375
РИМ 27, 142, 216, 220, 223–229, 238, 240, 246, 249, 250–252, 256, 270, 410
РИМИНИ обл. средновеков. Италия 69
РИМЛЯНИ 104
РИНХИНИ слав. племе 41, 42, 45, 274
РИНХИОС /дн. Рихиос/, р. 45
РИШКИ ПРОХОД в Стара планина 121
РОДОПА рим. провинция 32, 107
РОДОПЕ вж. Родопи
РОДОПИ/РОДОПА /ант. Родопе/, пл. 32, 45, 46, 50, 128, 159, 255, 341
РОДОПСКА ОБЛАСТ 161, 213, 255, 260
РОДОСТО /средновеков. Редесто, дн. Текирдаг, Югоизт. Тракия, Турция/ 140
РОСИЦА р. 265
РУДИЩЕ местно име 341
РУДНИК местно име 341
РУМСКА РЕКА р. 297
РУМЪНИИ 50, 132, 191, 192, 266, 389, 412
РУПЕ местно име 341
РУПЧОС местно име 341
РУСЕ /ант. Сексагинта Приста/, гр. 46, 97
РУСЕНСКО 54, 63, 264
РУСИ 75, 273, 323, 349, 372, 390, 393–398, 418
РУСИЯ 150, 196, 313, 320, 321, 350, 439, 440
РЪЖЕНЧАНИ местно име 339
С
САБИР племе 63
САВА р. 34, 36, 45, 62, 132, 152
САГУДАТИ слав. племе 40, 42, 45, 274, 276, 284, 348
САКАР ПЛАНИНА 115

САМАРИТАНИ еврейско племе 245
САМУИЛОВО КАЛЕ кр. средновеков. Петричко 426
САПАРЕВА БАНЯ /ант. Германия/, гр. 32, 357
САРАЦИНИ вж. араби
САРКЕЛ кр. средновеков. УССР 390
САРМАТИ 26, 29, 70
САРМАТИЯ 70
САТУ НОУ с. Сев. Добруджа, СР Румъния 196
СВ. АХИЛ/Преспански остров/о-в на Малкото Преспанско езеро 231, 405, 428, 432
СВ. ГЕОРГИ ръкав на р. Дунав 350
СВЕЩЕНА РИМСКА ИМПЕРИЯ 374
СВИЩОВ /ант. Нове/ гр. 46
СЕВЕРЕН ЛЕДОВИТ ОКЕАН 313
СЕВЕРИ слав. племе 42, 45, 95–97, 100, 103, 125, 176, 179, 274, 276
СЕВЕРНОБЕСАРАБСКИ ОКОП бълг. средновеков. окоп 132
СЕВЛИЕВО гр. 50
СЕДЕМТЕ СЛАВЯНСКИ ПЛЕМЕНА вж. славяни
СЕКСАГИНТА ПРИСТА гр. ант. вж. Русе
СЕКУРИСКА кр. ант. при дн. с. Черковица, Никополско 32
СЕЛИНА ръкав на р. Дунав 349
СЕЛИЩЕ местност край гр. Преслав 300, 304
СЕПИНУМ гр. средновеков. /дн. Сепино, Италия/ 69
СЕРВИЯ кр. средновеков., дн. гр. Южна Македония, Гърция 350, 355, 357, 408, 412
СЕРДИКА гр. ант. вж. София
СЕРЕТ р. 50, 160
СЕТИНА кр. средновеков. /дн. с. Скопос, Леринско, Южна Македония, Гърция/ 340, 418
СЕЧИЩЕ /Сюлейманкьой/ с. Шуменско, 147, 148
СИЛИВРИЯ гр. средновеков. /дн. Силиври, Югоизт. Тракия, Турция/ 30, 140
СИЛИСТРА /ант. Дуросторум/Доростолон, средновеков. Доростол, Дръстър, Теодоропол/ гр. 32, 38, 97, 104, 184–186, 196, 197, 231, 265, 282, 310, 350, 352, 357, 361, 370, 394–396, 398, 418
СИЛИСТРЕНСКО 50, 51, 54, 187, 188, 192, 262, 264, 266
СИНАЙСКИ П-ОВ 313
СИНГИДУНУМ гр. ант. и средновеков. вж. Белград
СИРИЯ 120, 393
СИРИЙЦИ 120
СИРМИУМ гр. ант. и средновеков. вж. Сремска Митровица
СИРУРГУР племе 63

СИСЕ гр. ант. вж. Сяр
СИЦИЛИЯ о-в 124
СКАРДУС вж. Шар планина
СКИТИ 26, 30, 41, 287
СКИТИЯ вж. Добруджа
СКОПИЕ /ант. Скупи/ гр. СР Македония, СФРЮ, 46, 350, 352, 355, 357, 358, 403, 410, 415, 418
СКРИНО с. Станкедимитровско 374
СКУПИ гр. ант. вж. Скопие
СЛАВИНИ славяни от бълг. група 26, 27, 29–31, 33, 34, 36–42, 45–48, 50, 51, 53–57, 62, 63, 177 вж. и: абодрити (преденесенти), берзити (верзити, бърсяци), браничевци, ваюнити, велегезити, драгунити, езерити/езерци, милингги/миленци, моравяни, ринхини, сагудати, севери, смоляни, стримонци /струмци/, тимочани
СЛАВИНИИ 97, 101, 102, 108, 120, 159, 176, 177, 179, 180, 262, 267, 277
СЛАВИСИАНИ слав. население в Мала Азия 121
СЛАВЯНИ венети/венеди, енетити, лугейци, неври, певкини, словене/ 25–27, 29–33, 35, 42, 45, 51–59, 62, 63, 66, 74, 76, 95–97, 100–104, 106–108, 110, 118, 120, 121, 125, 127–129, 132, 134, 138, 140, 144, 147–150, 152, 154–156, 160–163, 167, 169, 176, 177, 180, 181, 184, 186–188, 191, 193, 196–198, 213–215, 231, 232, 236, 240, 242–246, 248–250, 252, 260–262, 264–271, 273, 274, 276, 283, 284, 292, 295, 313, 320, 339, 347 вж. и славини, слависиани, анти
СЛАНСКО заселка средновеков. 358
СЛИВЕН гр. 111
СЛОВАКИЯ 250
СЛОВЕНЕ вж. славяни
СЛОВЕНЦИ 270, 277
СЛОН кр. средновеков. в Карпатите, СР Румъния 186
СМОЛЯНИ слав. племе 45, 159, 160, 175, 255
СОЗОПОЛ гр. 46, 145
СОЛУН /ант. и средновеков. Тесалоника/ гр. Гърция 32, 37–42, 45, 46, 54, 57, 59, 63, 68, 103, 107, 108, 110, 115, 117, 118, 129, 159–161, 180, 243, 255, 267, 276, 280, 283, 284, 347, 348, 397, 398, 403, 408, 410–412, 415, 416, 423, 435
СОЛУНСКА ТЕМА виз. тема 37, 243, 244, 284, 286, 408
СОСК кр. средновеков. /дн. с. Съботско /Ардея/, Мъгленско, Южна Македония, Гърция/ 417
СОФИЯ /ант. Сердика, средновеков.

- Средец, Триадица/ 32, 33, 41, 46, 57, 133, 134, 137, 143, 144, 145, 159, 187, 231, 262, 348, 350, 352, 357, 361, 398, 406, 407, 415, 417, 435
- СОФИЙСКА ОБЛАСТ** 128, 418
- СПЕРХЕЙ** /Сперхиос/ р. 410, 411
- СПЛИТ** гр. СР Хърватско, СФРЮ 411
- СРЕБЪРНА** с. Силистренско 50, 188
- СРЕДЕЦ** гр. средновеков. вж. София
- СРЕМ** гр. средновеков. вж. Сремска Митровица
- СРЕМ** обл. СР Сърбия, СФРЮ 36, 38, 160, 420
- СРЕМСКА МИТРОВИЦА** /ант. и средновеков. Сирмиум, Срем/ гр. СР Сърбия, СФРЮ 34, 36, 37, 68, 250, 357
- СТАГ** гр. средновеков. /дн. Калампака, Тесалия, Гърция/ 357
- СТАНКЕ ДИМИТРОВ** гр. 402
- СТАНКЕДИМИТРОВСКО** 32, 374
- СТАРА ЗАГОРА** /средновеков. Берое, Верея, Иринопол/ гр. 32, 129, 138, 145, 350, 432
- СТАРА ПЛАНИНА** /ант. Хемус; Балкан/ 32, 41, 42, 45, 63, 95–98, 100, 101, 103, 104, 111, 115, 116, 118, 120, 121, 125, 128, 134, 137, 145, 148, 165, 187, 214, 262, 341, 376, 393, 411, 420, 429
- СТАРЕЦА** местност край с. Попина, Силистренско 50, 188
- СТАРО СЕЛО** с. Силистренско 50
- СТЕНОН** вж. Златен рог
- СТРАЖИЦА** р. 265
- СТРАНДЖА** пл. 32, 214, 290
- СТРИМОН** вж. Струма
- СТРИМОН** тема 110, 284, 397
- СТРИМОНЦИ** /струмци/ слав. племе 42, 45, 160, 284
- СТРУМА** /ант. Стримон/ р. 45, 46, 129, 134, 138, 143, 160, 347, 371, 397
- СТРУМЕШНИЦА** р. 426
- СТРУМИЦА** /средновеков. Тивериупол/ гр. СР Македония, СФРЮ 255, 355, 357, 398, 417, 418
- СТРУМСКА ОБЛАСТ** 134, 435
- СТРУМЦИ** вж. стримонци
- СТУБЛАТА** местност край с. Крушовица, Врачанско 187
- СТУПИОН** селище средновеков., неуточн. 355
- СТЪРМЕН** с. Русенско 262, 266
- СУАНИ** племе 70
- СУГДИ** /согдианци/ племе 248
- СУШИЦА** с. Кичевско, СР Македония, СФРЮ 358, 360, 362
- СЪРБИ** 160, 236, 237, 270, 273, 277, 289–291, 295, 323, 411, 440
- СЪРБИЯ** 152, 163, 234, 236, 287, 289–292, 295, 371, 386, 389, 411, 439
- СЪТЕСКА** селище средновеков. Кюстендилско 357
- СССР** 82, 266
- СЮЛЕЙМАНКЪОЙ** вж. Сечище
- СЯР** /ант. Сисе/ гр. Югоизт. Македония, Гърция 45, 46, 160, 398, 400, 418
- Т**
- ТАВРИДА** 77
- ТАМАНСКИ** /Тмоторакански/ п-ов 70, 74, 390
- ТАМАТАРХА** гр. средновеков. УССР 77
- ТАМБАРАСЦЕ** проход 266
- ТАНАИС** вж. Дон
- ТАРС** гр. средновеков. /дн. Тарсус, Мала Азия, Турция/ 291, 389
- ТАСИПИЯТ** селище средновеков., неуточн. 255
- ТЕОДОРПОЛ** гр. средновеков. вж. Силистра
- ТЕРИМИР** селище средновеков. Кюстендилско 357
- ТЕРМИЦА** кр. средновеков. /дн. с. Банско, Струмишко, СР Македония, СФРЮ/ 417
- ТЕРМОПИЛИ** проход 31, 32, 63, 410
- ТЕРМОПОЛ** гр. средновеков. вж. Бургаски бани
- ТЕСАЛИЯ** обл. Гърция 31, 40, 45, 63, 129, 376, 398, 403, 405, 410–412
- ТЕСАЛОНИКА** гр. ант. и средновеков. вж. Солун
- ТИВА** гр. Беотия, Гърция 45, 289
- ТИВЕРИУПОЛ** гр. средновеков. вж. Струмица
- ТИВЕРЦИ** племе 372
- ТИМАКУС** вж. Тимок
- ТИМОК** /ант. Тимакус/ р. 32, 45, 46, 96, 97, 104, 132, 152
- ТИМОЧАНИ** слав. племе 45, 132, 152–155, 176, 179
- ТИРСИ** племе 248
- ТИСА** р. 45, 132, 152, 349, 354, 412
- ТИЧА/ТУЧА** вж. Камчия
- ТМУТОРАКАНСКИ** П-ОВ вж. Тамански п-ов
- ТОЛБУХИНСКО** 184, 188, 262, 264, 266
- ТОМОР** пл. 418
- ТОПИР** гр. ант. и средновеков. Югоизт. Македония, Гърция 33
- ТОПОЛА** с. Толбухинско 188
- ТРАКЕСИОН** виз. тема в Мала Азия 372
- ТРАКИ** 25, 46, 103, 144, 162, 261, 273, 274, 340
- ТРАКИЯ** рим. и виз. провинция 29, 31, 32, 34, 37, 38, 64, 75, 100, 107, 108, 115, 125
- ТРАКИЯ** тема 224, 285
- ТРАКИЯ** геогр. обл. 39, 40, 45, 62–64, 66, 95, 98, 106, 110, 111, 118, 120, 121, 124, 125, 128–130, 138–140, 143, 145, 147, 149, 150, 153–155, 159, 163, 165, 177, 179, 191, 215, 260, 262, 274, 283, 289, 290, 339, 346, 350, 357, 370, 372, 374, 376, 389, 393, 394, 397, 398, 400, 402, 403, 405
- ТРАНСИЛВАНИЯ** обл. СР Румъния 50, 132, 237, 412
- ТРАНСМАРИСКА** кр. ант. вж. Тутракан
- ТРЕБИНЕ** обл. СР Черна гора, СФРЮ 411
- ТРИАДИЦА** гр. средновеков. вж. София
- ТРОГИР** гр. СР Хърватско, СФРЮ 411
- ТУЗЛАЛЪКА** местност край гр. Преслав 300–302, 304–309
- ТУЛИН** гр. Австрия 218
- ТУЛЧА** гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 196, 264
- ТУНДЖА** р. 32
- ТУРИС**, кр. ант. и средновеков., неуточн. 33
- ТУТРАКАН** /ант. Трансмариска/, гр. 32, 266
- ТУТХОН** гр. средновеков. вж. Поморие
- ТЪРГОВИЩЕ** гр. 188
- ТЮРКИ** 69, 70, 72, 75, 77
- ТЮРКСКИ ХАГАНАТ** 69
- вж. и Западнотюркски хаганат
- У**
- УГРИ** 287
- УЗУНДЖОВО** /средновеков. Макриливада/, с. Хасковско 148
- УКРАЙНА** 51
- УКРАИНЦИ** 273
- УЛМЕТУМ** кр. ант. и средновеков. /до с. Чаталорман, дн. с. Пантелемонул, Сев. Добруджа, СР Румъния/ 32
- УЛЦИН** гр. СР Черна гора, СФРЮ 411
- УНГАРИЯ** 250, 349, 350, 372, 374, 411–413
- УНГАРЦИ** 150, 160, 193, 271, 280, 282, 286, 287, 295, 348, 354, 371, 372, 374, 390, 393
- УНОГОНДУРИ БЪЛГАРИ** /оногонтор булгар, оногури/, прабълг. племе 63, 69, 70, 74–76, 78
- УРАЛ/Уралски планини** 313
- УТИГУРИ** прабълг. племе 34, 63, 64, 68, 69, 78
- УТУС** вж. Вит
- Ф**
- ФАНАГОРИЯ** гр. ант. РСФСР 70, 72, 77, 110
- ФИЛЕЯ** гр. средновеков. вж. Орманлии
- ФИЛИПИ** гр. ант. и средновеков. Югоизт. Македония, Гърция 138, 160, 274
- ФИЛИПОПОЛ** гр. ант. и средновеков. вж. Пловдив
- ФИНИ** 26, 27
- ФРАЙЗИНГ** гр. Бавария ФРГ 250
- ФРАНКИ** 132, 142, 152, 213, 237

ФРАНКСКА ИМПЕРИЯ 116, 117, 130, 133, 142, 152, 153, 161, 167, 179, 246
ФРАНЦИЯ 117, 213, 388, 389
ФУЛА гр. средновеков. на Кримския п-ов 245
Х
ХАЗАРИ /измаилтяни/ племе 60, 63, 69, 72, 74, 75, 84, 101–104, 110, 150, 245, 248, 280
ХАЗАРСКИ ХАГНАТ 72, 75
ХАЛКИДИЧЕСКИ П-ОВ 63
ХАМБАРЛИИ вж. Маломирово
ХАН КРУМ с. Шуменско 50, 156, 184, 185, 188, 190, 197
ХАСКОВСКО 50, 432
ХЕБРОС вж. Марица
ХЕКСАМИЛ гр. средновеков. /дн. с. Ексамил, Югоизт. Тракия, Турция/ 140
ХЕМИМОНТ рим. и виз. провинция 32
ХЕМУС вж. Стара планина
ХЕРАКЛЕЯ гр. средновеков. вж. Мармара Ерегли
ХЕРСОН гр. ант. и средновеков. на Кримския п-ов, УССР 34, 77, 110, 113, 245, 286, 372, 390, 394, 396
ХЕРУЛИ герм. племе 33
ХЕТИ племе 25
ХИМАРА гр. средновеков., дн. с. в НР Албания 357
ХИСАРЛЪКА местност край с. Хан Крум, Шуменско 50
ХИПИЙСКИ /Български/ ПЛАНИНИ 70, 75
ХРИСТОПОЛ гр. средновеков. вж. Кавала
ХУНИ племена 29–32, 34, 41, 60, 62, 70, 184, 192
ХЪРВАТИ 152, 213, 270, 273, 277, 292, 295, 371
ХЪРВАТСКО 213, 243, 250, 291, 292, 295

вж. и Посавска Хърватия
Ц
ЦАРИГРАД /ант. Византион, средновеков. Константинопол/ 25, 30, 32–34, 37, 39, 41, 42, 57, 62, 63, 68, 74, 96, 98, 107, 108, 110–113, 116–118, 120, 124, 125, 128, 129, 134, 138–140, 142–145, 147, 150, 154, 160, 161, 168, 179, 214, 215, 219, 224, 225, 227, 228, 230, 238, 240, 243, 245, 246, 248, 249, 251, 252, 254, 257, 279, 282–285, 288–291, 295, 317, 339, 342, 346–349, 370–372, 374, 389, 390, 393, 394, 396–398, 402, 405, 406, 412, 415, 417, 418, 423, 427, 435, 445
ЦАР АСЕН с. Силистренско 187, 266
ЦАРИЧИНА /Разметаница/, местност край гр. Станке Димитров 402, 417
ЦЕБРУС вж. Цибрица
ЦЕЙЛОН о-в 448
ЦИБРИЦА /ант. Цебрус/ р. 46
ЦИКЛАДСКИ ОСТРОВИ 40
ЦУРТА р. 62
ЦУРУЛУМ гр. средновеков. вж. Чорлу
Ч
ЧАТАЛАР вж. Хан Крум
ЧДАР БУЛГАР прабългар. племе 70, 74, 76, 78
ЧЕНАД /средновеков. Морисена/ с. в Банат, СР Румъния 412
ЧЕРВЕН гр. средновеков. при дн. с. Червен, Русенско 231, 309
ЧЕРЕШЕТО местност край гр. Преслав 429
ЧЕРКОВИЦА с. Никополско 32
ЧЕРНА ВОДА /средновеков. Аксиопол/, гр. Сев. Добруджа, СР Румъния 32
ЧЕРНИ ДРИН р. 160
ЧЕРНО МОРЕ /Евксинско море, Евксински понт/ 26, 27, 30, 32, 41, 42, 46, 63, 68, 70, 72, 75, 82, 84, 95, 96, 98, 100, 103, 104, 111, 120, 121,

128, 132, 154, 159, 184, 187, 192, 214, 295, 347, 349, 350, 423, 429, 430, 448
ЧЕРНИК гр. средновеков. НР Албания 357
ЧЕХИ 246
ЧЕХИЯ 348–350
ЧЕХОСЛОВАКИЯ 266, 348
ЧОРЛУ /средновеков. Цурулум/, гр. Югоизт. Тракия, Турция 38, 138
ЧРЕШОВЕНИ с. средновеков., Скопско, СР Македония, СФРЮ 358
ЧУВАШКА АССР 60
ЧУВАШКИ НАРОД 274
Ш
ШАР /ант. Скардус/ пл. 45, 46
ШВЕЦИЯ 193
ШКОРПИЛОВЦИ с. Варненско 184
ШУМЕН гр. 96, 262, 265
ШУМЕНСКИ ВЪЗВИШЕНИЯ 41, 95, 98, 100
ШУМЕНСКО 50, 148, 158, 188, 192, 196, 260, 262, 266
Щ
ЩИП /ант. Астипус/ гр. СР Македония, СФРЮ 46, 416, 418
ЩИПОНЕ гр. средновеков. вж. Ихтиман
Ю
ЮГОСЛАВИЯ 45, 266
ЮПЕР с. Разградско 188
ЮРТА местност край с. Старо село, Силистренско 50
Я
ЯКИМОВО с. Михайловградско 187, 266
ЯЛОМИЦА р. 38, 50
ЯМБОЛ /средновеков. Диампол/, гр. 111, 350
ЯНИНА гр. Епир, Гърция 357
ЯНТРА /ант. Ятрус, Етър/, р. 32, 39, 46
ЯТРУС вж. Янтра
ЯТРУС кр. ант. вж. Кривина

КАРТИ

Етническа карта на средния и източния дял на Балканския полуостров към средата на VII в. с. 44
 Карта на Кубратовата „стара велика България“ и разселване на прабългарите с. 72–73

Карта на България от края на VII и началото на VIII в. с. 114
 Карта на България през първата половина на IX в. с. 140–141

България в края на IX и началото на X в. с. 292–293
 Селища и пътища в България с. 352
 България през втората половина на X и началото на XI в. с. 420–421

БИБЛИОГРАФИЯ

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ ПЪРВА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

ИЗВОРИ

- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Из старата българска, руска и сръбска литература. Т. 1. С., 1958. 280 с.
- АНГЕЛОВ, Д., Б. ПРИМОВ и Г. БАТАКЛИЕВ. Богомилството в България, Византия и Западна Европа в извори. С., 1967. 235 с.
- АНГЕЛОВ, Д. и П. ТИВЧЕВ. Подбрани извори за историята на Византия. 4. доп. изд. С., 1974. 428 с.
- БАЛАСЧЕВ, Г. Климент, епископ словенски и службата му по стар словенски превод. С една част гръцки паралелен текст. С., 1898. LXXVII, 48 с.
- БЕГУНОВ, Ю. К. Козма Пресвитер в славянских литературях. С., 1973. 560 с.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Първобългарски надписи. — *ГСУИфФ*, 31, 1935, 1—164, XXV; 32, 1936, 1—48, XXX; на нем. ез.: *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin, 1963. XXI, 361, XCVI p.; [основно прераб. и доп. изд.] С., 1979. 253 с. 42 л. ил.
- БЛАГОЕВ, Н. Еклога. С., 1934. VIII, 240 с.
- БОБЧЕВ, С. Старобългарски правни паметници. Ч. 1. С., 1903. 180 с.
- БОЖКОВ, АТ. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972. 262 с.
- ВАКЛИНОВ, СТ. Надгробният надпис на един преславски болярин от X в. — *ИП*, 1955, №4, 61—76. Авт. подписан Ст. Станчев.
- ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. — *ИБАИ*, 15, 1946, 146—160.
- Византийская книга Эпарха. Вступ. статья, пер., коммент. М. Я. Сюсюмова. М., 1962. 294 с.; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 10—11.
- Византиски извори за историју народа Југославије. Т. 1—2. Београд, 1955—1959. 22, 328 с.; XV, 98 с.
- Всеобщая история Степаноса Таронского, Асохика по призыванию. Пер. Н. О. Эмина. М., 1864.
- ГАНЕВ, В. Законъ соудный людѣмъ. Правно-ист. и правно-аналит. проучвания. С., 1959. 620 с.
- ГАРКАВИ, А. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб., 1870.
- ГОШЕВ, ИВ. Старобългарски глаголически и кирилски надписи. С., 1963. 196 с.
- ГРУИЋ, Р. Три хиландарски повеле. — *СБИЈССО*, 1926, 5—24.
- Гръцки извори за българската история. Т. 1—7. С., 1954—1968. /Извори за българската история. 1, 3, 6, 8, 9, 11, 14/.
1. Отг. ред. В. Бешевлиев. 1954. VII, 240 с.
2. Под ред. на Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев и П. Тивчев. 1958. 380 с.
3. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев и П. Тивчев. 1960. 329 с.
4. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев и П. Тивчев. 1961. 358 с.
5. Съст. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова. Ред. Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова и Г. Цанкова-Петкова. 1964. 355 с.
6. Съст. Ив. Дуйчев, Л. Йончев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова, Г. Цанкова-Петкова. Ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев и В. Тъпкова-Заимова. 1965. 370 с.
7. Съст. Стр. Лишев, П. Тивчев, В. Тъпкова-Заимова и Г. Цанкова-Петкова. 1968. 300 с.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Из старата българска книжнина. Кн. 1. С., 1940. XXIV, 336 с.; 2. попр. и доп. изд. С., 1943. XX, 248 с.
- ЕРЕМЯН, С. Т. Армения по „Ашхарацуйц“ [Арменска география от VII в.]. Ереван, 1963. [на арм. ез.]
- ЗАИМОВ, Й. и В. ТЪПКОВА-ЗАИМОВА. Битолски надпис на Иван Владислав самодържец български. Старобългарски паметник от 1015—1016 г. Иван Владислав и неговият надпис. С., 1970. 164 с.
- Закон судный людем. Краткой ред. Подгот. к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. Под ред. М. Н. Тихомирова. М., 1961. 179 с.
- Закон судный людем. Пространной и сводной ред. Подгот. к печати М. Н. Тихомиров и Л. В. Милов. Под ред. М. Н. Тихомирова. М., 1961. 287 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Известieto на Ибрахим-Ибн-Якуба за българите от 965 год. — *СпБАН*, 22, 1921, 67—87.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Известieto на Михаила Сирийски за преселването на българите. — *ИИД*, 4, 1915, 37—52.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Моливодовул на Самуила-Алусияна. — *ИБАИ*, 1, 1924, 86—102.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Намереният в Югозападна Албания над-

- пис с името на българския княз Борис-Михаила. — *СИ*, 2, 1923, 61–91.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Писмата на византийския император Романа Лакапена до българския цар Симеона. — *СБНУНК*, 13, н.о., 1896, 282–322; същото в: *ГИБИ*, 4, 1961, 298–314.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Сюлейманкьойският надпис. — *ИБАД*, 3, 1914, 131–179; същото в кн. му: *Избр. произв.* Т. 1. С., 1972.
- ИБН-ДАСТА, АБУ-АЛИ АХМЕД БЕН ОМАР. Известия о хозарах, бургасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах. Изд. Д. Хвольсон. СПб., 1869.
- ИВАНОВ, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1970. XV, 400 с. Фотокопие на изд. от 1925 г.; на фр. ез.: *Livres et légendes bogomiles. /Aux sources du catharisme/*. Paris, 1976. 398 p.
- ИВАНОВ, Й. Български старини из Македония. С., 1970. XI, VII, 704 с. Фотокопие на изд. от 1931 г.
- ИВАНОВ, Й. Българските имена в Чивидалското евангелие. — В: *Сб. Л. Милетич*. С., 1933, 626–638.
- ИВАНОВ, Й. Жития на св. Ивана Рилски. — *ГСУИфб*, 32, 1936, 1–108.
- ИВАНОВ, Й. Старобългарски разкази. С., 1935. VI, 322 с.
- ИВАНОВА, В. Старобългарски надпис от с. Теке-Козлуджа. — *ИБАИ*, 7, 1933, 319–321.
- Изборник 1076 года. Изд. подгот. В. С. Голышенко и др. М., 1965. 1092 с.
- ЙОАН ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ. Слова. Т. 1. Изд. Д. Иванова-Мирчева. С., 1971. 201 с.
- ЙОАН ЕКЗАРХ БЪЛГАРСКИ. Шестоднев, состав. ... М., 1879. XXVI, 264 л.; Hrsg. R. Aitzetmüller. Das Hexaemeron. Т. 1–7. Graz, 1958–1975. VII, 370 p.; VII, 388 p.; VII, 414 p.; VII, 623 p.; VII, 403 p.; VII, 644 p.; IX, 515 p.
- История Армении Мойсея Хоренского. Новый пер. Н. О. Эмина. М., 1893.
- КИСЕЛКОВ, В. Превитер Козма и неговите творения. С., 1943.
- КИСЕЛКОВ, В. Пространните жития на светите братя Кирил и Методий. 5. изд. С., 1945. 64 с.
- КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. Събрани съчинения. Т. 1–2. Поучения и слова. Т. 3. Пространни жития на Кирил и Методий. Обработ. Б. Ст. Ангелов, К. Куев и Хр. Кодов. С., 1970–1977. 778 с.; 846 с.; 262 с.
- КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ. Слова и поучения. Прев. от старобългар. архим. Атанасий Бончев. С., 1970. 355 с.
- КОЗМА ПРЕЗВИТЕР. Беседа против богомилите вж. Попруженко, Г. М. Козма Пресвитер болгарский писатель X века; Киселков, В. Превитер Козма и неговите творения; Бегунов, Ю. К. Козма Пресвитер в славянских литературах.
- КОКОВЦОВ, П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. Л., 1932.
- КРИСТАНОВ, ЦВ. и ИВ. ДУЙЧЕВ. Естествознанието в средновековна България. С., 1954. 630 с.
- Латински извори за българската история. Т. 1–3. С., 1958–1965. /Извори за българската история. 2, 7, 12/.
1. Под ред. на Ив. Дуйчев, М. Войнов, Б. Примов и В. Велков. 1958. 454 с.
2. Съст. и ред. Ив. Дуйчев, М. Войнов, Стр. Лишев и Б. Примов. 1960. 410 с.
3. Съст. и ред. М. Войнов, Ив. Дуйчев, Стр. Лишев и Б. Примов. 1965. 408 с.
- МИЛЕВ, А. Гръцките жития на Климент Охридски. С., 1966. 190 с.
- МИХАЙЛОВ, СТ. Новооткрит старобългарски надпис от Плиска. — *А*, 1970, № 4, 1–8.
- ПЕТРОВ, П. и В. ГЮЗЕЛЕВ. Христоматия по история на България. Т. 1, Ранно средновековие VII–XII в. С., 1978. 487 с.
- ПИГУЛЕВСКАЯ, Н. В. Сирийские источники по истории народов СССР. М., 1941.
- Повесть временных лет /по Лаврентьевской летописи 1377 г./ Ч. 1–2. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. М., 1950. 407 с.; 556 с.
- ПОПРУЖЕНКО, Г. М. Козма Пресвитер, болгарский писатель X века. С., 1936. ССХLIX, 87 с.
- РАДОЈЧИЋ, С. Српски рукопис Земљорадничког закона. — *ЗБРВИ*, 3, 1955, 15–26.
- РОЗЕН, В. Р. Император Василий Болгаробойца. Извлечение из летописи Яхьи Антиохийского. СПб., 1883. X, 447, 72 с.; фототипно изд. London, 1972.
- Сборник документов по социально-экономической истории Византии. М., 1951. 319 с.
- СИМЕОН МЕТАФРАСТ И ЛОГОФЕТ. Съписание мира от Бытия и летописи собран от различных летописцев. Изд. В. Срезневский. СПб., 1905; фототипно изд. With an introd. in Russian by G. Ostrogorsky and a pref. by. Iv. Dujčev. London, 1971; Die Chronik des Symeon Metaphrastes und Logothetes. Mit einer Einleitung v. R. Zett. München, 1971; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 175–184.
- СИНИЦЫНА, Н. В. Послание константинопольского патриарха Фотия князю Михаилу Болгарскому в списках XVI века. — *ТОДРЛ*, 21, 1965, 101–125.
- СНЕГАРОВ, ИВ. „Заветът“ на св. Ивана Рилски. — *ИБИД*, 16–18, 1940, 462–475.
- ТЕОДОРОВ-БАЛАН, АЛ. Кирил и Методий. Кн. 1. Св. 1. Жития на Кирил и Методий и похвални тем слова. Св. 2. Набожен помен и исторически свидетелства за Кирила и Методия. С., 1920–1934. 178 с.; VII, 264 с.
- ТРИФОНОВ, Ю. Съчинението на Константина Философа /св. Кирила/ „Написание о правей вере“. — *СлБАН*, 52, 1935, 1–86.
- ТУНИЦКИЙ, Н. Л. Материалы для истории жизни и деятельности учеников св. Кирилла и Мефодия. Вып. 1. Греческое пространное житие св. Климента Словенского. Сергиев Посад, 1918. 2, 144 с.; фототипно изд.: Monumenta ad SS. Cyrilli et Methodii successorum vitas resque gestas pertinentia. London, 1972.
- УСПЕНСКИЙ, Ф. И. Надпись царя Самуила. — *ИРАИК*, 4, 1899, 1–20.
- ШОПОВ, А. Един документ за българската история. — *СБНУНК*, 2, н.о., 1890, 115–131.
- Acta Sancti Demetrii. Anonymi Passio Altera. Ed. Byeus. — *ASS*, octobris IV, 90–95; A. Tougard. De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes. Paris, 1874, 80–204; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 87–93.
- AGATHIAS. Historiae. — *HGM*. 2, 1871, 122–453; J. D. Frendo. The Histories. Transl. with an introd. and short explanatory notes by... Berlin etc., 1975. XIII, 170 p. извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 179–204.
- AGATHON. Ex actis consilii oecumenici a. 681. Ed. D. Mansi. Sacrorum consiliorum nova et amplissima collectio. 12.

- Florentiae, 1766, col. 193 B; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 182–183.
- ALBERICUS MONACHUS TRIUM FONTIUM. Chronica. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 23, 1874, 631–950.
- ANASTASIUS BIBLIOTHECARIUS. Historiae de vitis Romanorum pontificum. — *PL*, 128, 1880; Epistolae. — *MGH Epistolae*, 7, 1912; Ed. Friedrich. Ein Brief des Anastasius Bibliothecarius an den Bischof Gaudericus von Velletri über die Abfassung der „Vita cum translatione Clementis Papae“. Eine Quelle zur Cyrills- und Methodius-Frage. — *SBAW*, 1892, No 3; Sancta synodus octava generalis. Ed. D. Mansi. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio, 16; Passio Sancti Demetrii martyris. — *PL*, 129, 1879; Chronographia triperita. — In: *Theophanes Confessor. Chronographia*. Ed. C. de Boor. T. 2. Lipsiae, 1885, 31–346; Chronologia Sancti Nicephori. — *PL*, 129, 1879; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 183–277.
- ANGELOV, B. ST. Le „Letopisăc văkratăce“ du Recueil de Simeon /Simeonov sbornik/ de 1073. — *BBg*, 2, 1966, 83–105.
- ANGELOV, B. ST. Un canon de St. Jean de Rila de Georges Skylitzes. — *BBg*, 3, 1969, 171–185.
- Annales Alemannici. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 1, 1826.
- Annales Anonymi presbiteri de Dioclea. Изд. Ф. Шишић. Летопис попа Дукљана. Београд, 1928; V. Mošin. Letopis pora Dukljanina. Zagreb. 1950; извадки: *ЛИБИ* 3, 1965, 170–179.
- Annales Bertiniani. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 1, 1826, 419–515; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 286–288.
- Annales Fuldenses. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 1, 1826, 337–415; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 40–48.
- Annales Laurissenses minores. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 1, 1826, 112–123; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, с. 23.
- Annales Lobienses. — *MGH SS*, 13, 1881, 224–235; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, с. 330.
- Annalista Saxo. Ed. G. Waitz. — *MGH SS*, 6, 1844, 542–777; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 140–144.
- Anonymi Chronographia. Ed. Th. Preger. — *SRC*, 1, 1901, 19–73; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 223–225
- Anonymus Vaticanus вж. Narratio anonyma e codice Vaticano.
- ARETHAS ARCHIEPISCOPUS CAESARIENSIS. Scripta minora. Изд. С. П. Шестаков. К истории греко-болгарских отношений в третьем десятилетии X-го века. — *BSI*, 3, 1931, 97–102; L. G. Westerink. T. 1–2. Berlin, 1968–1972. XXVII, 362 p.; XX, 288 p.; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 69–74.
- ATHANASIUS ALEXANDRINUS. Discours contre les Ariens de Saint Athanase. Version slave et trad. en français par A. Vaillant. S., 1954. 268 p.
- BEDA VENERABILIS. Chronica maiora. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 13, 2, 1895, 547–554; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 402–403.
- BEŠEVLIEV, V. Protobulgarische Inschrift auf einer Silberschale. — *Byz*, 35, 1965, 1–9.
- BEŠEVLIEV, V. Spätgriechische und spätlateinische Inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964. XV, 220 p.
- BROOKS, E.W. A Syriac Chronicle of the Year 846. — *ZDMG*, 51, 1897, 569–588.
- CASSIODORUS SENATOR. Chronica. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 11, 1, 1824, 3–385; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 303–306.
- CECAUMENES. Strategicon et incerti scriptoris de officiis regiis libellus. Ed. W. Wassilewsky et V. Jernsted. Petropoli, 1896; Изд. Г. Г. Литаврин. Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI века. М., 1972. 742 с.; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 11–38.
- Chronicon Monembasiae. Ed. N. A. Bees. Τὸ περὶ τῆς χτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν. Αἱ πηγαὶ καὶ ἡ ἱστορικὴ σημαντικότητα αὐτοῦ. — *Βυζαντις*, 1, 1909, No.1, 37–105; P. Lemerle. La chronique improprement dite de Monemvasie: le contexte historique et légendaire. — *REB*, 21, 1963, 5–49; Iv. Dujčev. Cronaca di Monemvasia. Introd., testo crit. e note a cura di ... Palermo, 1976; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 66–70.
- Chronicon Paschale. Ed. L. Dindorf. ed. Bonn, 2, 1832. — *PGr*, 92, 1860, col. 14–1129; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 68–84.
- Chronicon Universale 741. Continuatio, Annales Maximiniani. Ed. G. Waitz. — *MGH SS*, 13, 1881, 1–25; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 15–16.
- Chronique de Jean, évêque de Nikiou. Texte éthiopien. Publ. et trad. H. Zotenberg. Paris, 1883.
- Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche /1166–1199/. Ed. pour la première fois et trad. en français J.-B. Chabot. 2. Paris, 1901.
- Chronographus anni CCCLIII. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA* 9, 1891. Liber generationis, 78–140; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, с. 82.
- Codex Iustinianus. Ed. P. Krueger. Corpus iuris civilis. 2. Codex Iustinianus. Lipsiae, 1892; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 21–38.
- CONSTANTINUS APAMIENSIS. Ex actis concilii oecumenici a. 681. Ed. D. Mansi. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. 11. Florentiae, 1765, col. 617; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 169–170.
- CONSTANTINUS PORPHYROGENITUS. De thematibus. Introd., testo crit., commento A. Pertusi. Città del Vaticano, 1952; De administrando imperio. Ed. Gy. Moravcsik et R. H. Jenkins. Budapestini, 1949. 347 p.; 2. rev. ed. Washington, 1967; Commentary. Ed. by R. H. Jenkins, F. Dvornik, A. R. Lewis, Gy. Moravcsik, D. Obolensky et St. Runciman. London, 1962; De ceremoniis aulae Byzantinae libri due. ed. Bonn, 1829–1830; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 190–229.
- Conversio Bagoariorum et Carantanorum. Ed. M. Kos. Ljubljana, 1936; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 133–135.
- De obsidione Constantinopolis homilia. Ed. L. Sternbach. — *АнА*, 1900, 297–334; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 41–55.
- De pace cum Bulgaris homilia. Изд. Ф. И. Успенский. Неизданное церковное слово о болгарско-византийских отношениях в второй половине X века. — *ЛИФОНУ*, 4, *ВО*, 2, 1894, 48–123; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 83–101.
- Le Dit de l'empereur Nicéphore II Phocas et de son épouse Theophano. Introd., textes slaves, trad. et comment. par E. Turdeanu. Thessalonique, 1976. 99 p.
- DÖLGER, FR. Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565–1453. T. 1. Regesten von 565–1025. München, 1924.
- EINHARDUS, Annales. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 1, 1826; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 29–39.
- Die Erforschung arabischer Quellen zur mittelalterlichen Geschichte der Slawen und Volgabulgaren. Hrsg. H. Haarman. Hamburg, 1976. 198 p.

- ERMENRICUS ELWANGENSIS. Epistola ad Grimaldum Abbatem. Ed. E. Dümmler. — *MGH Epistolae*, 5, 2, 1899, 534–579; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, с. 278.
- EUAGRIUS. Historia ecclesiastica. Ed. J. Bidez et L. Parmentier. The Ecclesiastic History of Euagrius with the Scholia. London, 1898; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 260–271.
- EUGENIUS VULGARIUS. Invectiva in Romam pro Formosa papa. — *PL*, 129, 1879, col. 823–838; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 309–310.
- FICKER, G. Die Phundagiagiten. Leipzig, 1908. 273 p.
- FREDEGARIUS SCHOLASTICUS. Chronica. Ed. Br. Krusch. — *MGH SRM*, 2, 1888; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 386–389.
- Georgius Cedrenus вж. Ioannes Scylitzes.
- Georgios Hamartolos вж. Georgius Monachus.
- GEORGIUS MONACHUS. Chronicon. Ed. C. de Boor. 1–2. Lipsiae, 1904; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 42–57.
- GEORGIUS MONACHUS CONTINUATUS. Chronicon. Ed. C. de Boor. 1–2. Lipsiae, 1904; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 133–158.
- GEORGIUS PISIDA. Expositio Persica, Bellum Avaricum, Heraclias. ed. Bonn, 1832; Poemi. Ed. A. Pertusi. Ettal, 1960; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 57–67.
- Gesta Dagoberti I, regis Francorum. Ed. Br. Krusch. — *MGH SRM*, 2, 1888, 396–425; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 303–304.
- HADRIANUS II PAPA. Epistolae. Ed. E. Perels. — *MGH Epistolae*, 6, 2, 1925, 691–765; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 129–131.
- HIEROCLES. Synecdemus et notitiae graecae episcopatum. Ed. G. Parthey. Berolini, 1866; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 87–94.
- Historia schismaticorum. Ed. I. Hergenröther. Monumenta graeca ad Photium eiusque historiam pertinentia. Ratisbonae, 1869, 171–181; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 71–72.
- HUDUD AL-ALAM. The Regionis of the World. A persian geography 372 A.H. — 982 A. D. Transl. and explained by V. Minorsky. London, 1937.
- Imperatores orientis Compendio exhibiti, e compluribus graecis praecipue scriptoribus a Constantino Magno, ad Constantinum ultimum, et expugnatam per Turcos Constantinopolim, studio Francisci Borgiae Keri, e Societate Jesu Sacerdotis. Cum Pricile gio Sacrae Regiae Majeistatis, Facultate Superiorum. Turnaviae, 1774. 570 p.; извадки: Ст. Радев. Данни за историята на Първата и Втората българска държава в унгарски източник от XVIII в. — *ВИС*, 1975, № 4, 250–261.
- IOANNES ANTIOCHENUS. Excerpta de insidiis. Ed. C. de Boor. Berolini, 1905, 58–150. — *FHG*, 9, 1851, 535–622; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 26–40.
- IOANNES CAMENIATA. De excidio Thessalonicensi, apud Theophanis Continuatus. ed. Bonn, 1838, 487–600; Взятие Фессалоники. Предисл. Р. А. Наследовой, пер. С. В. Поляковой и И. В. Феленковской, коммент. Р. А. Наследовой. — В: *Две византийские хроники X века*. М., 1959, 143–261; G. Böhlig. De expugnatione Thessalonicae. Berlin, 1973; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 19–59.
- IOANNES DLUGOSIUS SEU LONGINUS CANONICUS CRACOVENSIS. Historiae Polonicae libri XII. Ed. A. Przewdziecki. T. I. Lib. 2. Cracovie, 1873.
- IOANNES GEOMETER. Carmina. — *PGr*, 106, 1863, col. 901–1002; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 317–321.
- IOANNES LYDUS. Ed. I. Bekker. ed. Bonn, 1837; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 95–102.
- IOANNES MALALAS. Chronographia. Ed. L. Dindorf. ed. Bonn, 1831; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 205–216.
- IOANNES SCYLITZES — GEORGIUS CEDRENUS. Historia. 1–2. Ed. I. Bekker. ed. Bonn, 2, 1839, 614–744; I. Thurn. Synopsis historiarum. Berlin, 1973; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 198–340.
- IOANNES ZONARAS. Epitome historiarum libri XII–XVIII. Ed. Th. Büttner-Wobst. ed. Bonn, 1897; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 150–208.
- IOHANNES BICLARENSIS. Chronica. Chronicorum Caesaraugustanorum reliquiae. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 11, 1, 1893, 207–223; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 372–373.
- IOHANNES DIACONUS. Chronicon Venetum et Gradense. — *MGH SS*, 7, 1846, 1–38; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 346–350.
- IOHANNES VIII PAPA. Epistolae. Ed. E. Caspar. — *MGH Epistolae*, 7, 1912, 1–333; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 136–181.
- IORDANES. Romana et Getica. ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 5, 1, 1882, 1–200; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 327–367.
- IOSEPHUS GENESIUS. Reges. Ed. C. Lachmann. ed. Bonn, 1834; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 320–335.
- ISIDORUS HISPALENSIS. Historia Gothorum, Wandalorum, Sueborum. Ed. Th. Mommsen. — *MGH AA*, 11, 1, 1893; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 379–385.
- IUSTINIANUS. Novellae. Ed. K. E. Zacharia v. Lingenthal. Imp. Iustiniani PP. A. Novellae quae vocantur sive constitutiones quae extra codicem supersunt ordine chronologico digestiae. 1–2. Lipsiae, 1881; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 39–86.
- KOLIAS, G. Léon Choerosphactès magistre, proconsul et patrice. Biographie-correspondance. Texte et trad. Athen, 1939. 129, VI p.; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 175–184.
- Legenda Sancti Gerhardi episcopi. — *SRH*, 2, 1938.
- LEO DIACONUS. Historia libri X. Ed. C. B. Hasii. ed. Bonn, 1828; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 245–276.
- LEO GRAMMATICUS. Chronographia. Ed. I. Bekker. ed. Bonn, 1842; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 141–168.
- LEO PHILOSOPHUS. Tactica. — *PGr*, 107, 1863, col. 672–1120; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 167–174.
- Lex agraria. Ed. K. E. Zacharia v. Lingenthal. Ius greco-romanum. 4. Lipsiae, 1865; W. Ashburner. The Farmer Law. — *JHSt*, 30, 1910, 85–108; същото в: *ГИБИ*, 3, 1960, 209–220.
- LIUDPRANDUS. Antapodosis, Relatio de legatione Constantinopolitana. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 3, 1829, 264–363; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 318–327.
- LOTHERIUS. Epistolae ad divertium Lotharii II pertinentes. — *MGH Epistolae*, 6, 1902, 207–240; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 126–127.
- Magnae Moraviae Fontes historici. T. 1–2. Brno, 1966–1967.
- MAGNUS FELICIUS ENNODIUS. Opera. Ed. E. Vogel. — *MGH AA*, 7, 1885; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 299–302.
- MANGO, C. et I. ŠEVČENKO. A new Manuscript of the De ceremoniis. — *DOP*, 14, 1960, 247–249.
- MANSI, D. Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio. Paris etc., 1901; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 197–205; 4,

- 1961, 113–118.
- MARCELLINUS COMES. Chronicon. Ed. Th. Mommsen. – *MGH AA*, 11, 1, Chronica minora, 1893; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 308–318.
- MAURICIUS. Artis militaris libri duodecim. Ed. Scheffer. Arriani Tactica et Mauricii Artis militaris libri duodecim. Upsaliae, 1664; Strategicon. Ed., dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihaescu. București, 1970. 420 p.; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 272–290.
- MENANDER. Fragmenta. – *HGM*, 2, 1871, 1–113; извадки: *ГИБИ*, 2, 1959, 219–257.
- Menologium imperatoris Basilii. – *PGr*, 117, 1894, col. 20–614; извадки: *ГИБИ*, 6, 1965, 48–64.
- Miracula S. Georgii. Ed. J. Aufhauser. Lipsiae, 1913; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 61–67.
- Miracula Sancti Demetrii. Ed. Byeus. – *ASS*, octobris IV = *PGr*, 16, 1891, col. 1203–1398; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 93–168.
- Narratio anonyma e codice Vaticano. Изд. Ив. Дуйчев. Нови житийни данни за похода на имп. Никифора I в България през 811 год. – *СнБАН*, 54, 1937, 147–188; La chronique byzantine de l'an 811. – *ТМ*, 1, 1965, 205–254; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 10–15.
- NICEPHORUS ARCHIEPISCOPUS CONSTANTINOPOLITANUS. Opuscula historica. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 290–306.
- NICETAS MAGISTROS. Lettres d'un exilé (928–946). Trad., éd. et notes L. G. Westerink. Paris, 1973.
- NICOLAUS PATRIARCHA CONSTANTINOPOLITANUS. Epistolae. – *PGr*, 111, 1863, col. 9–392; Изд. В. Златарски. Писмата на цариградския патриарх Николая Мистика до българския цар Симеона. – *СбНУНК*, 10, н.о., 1894, 372–428; 11, н.о., 1894, 3–54; 12, н.о., 1895, 121–211; R. J. Jenkins and L. G. Westerink. Letters. Greek text and Engl. transl. Washington, 1973. 631 p.; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 186–297.
- NICOLAUS I PAPA. Epistolae. Ed. E. Perels. – *MGH Epistolae*, 6, 2, 1912, 257–690; Responsa ad consulta Bulgarorum /anno 866/. Ed. D. Detschev. Serdicae, 1939; същото в: *ЛИБИ*, 2, 1960, 62–125.
- Notitia episcopatum tempore Ioannis Tzimiscis scripta. Ed. H. Gelzer. Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. – *АКВАВ*, 1 Cl., 21, 1901, 568–575; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 242–244.
- OIKONOMIDES, N. Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles. Paris, 1972. 403 p.
- OLIMPIODORUS THEBANUS. De Gothorum et Hunnorum irruptione. – *HGM*, 1, 450–472; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 84–85.
- PAULUS DIACONUS. Historia Romana. Ed. I. G. Droysen. Eutropi breviarum cum versionibus graecis et Pauli Landolfique additamentia. – *MGH AA*, 1879; Historia Langobardorum. Ed. D. L. C. Bethman et G. Waitz. – *MGH SRLI*, saec. VI–IX, 1878; извадки: *ЛИБИ*, 1, 1958, 405–417.
- PETRUS SICULUC. Historia. – *PGr*, 104, 1860, col. 1231–1330; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 107–112.
- PHILOTHEUS. Cletorologium. Ed. J. B. Burry. The Imperial administrative System in the ninth century with revised text of the Kletorologion of Philotheos. London, 1911; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 121–128.
- PHOTIUS PATRIARCHA. Epistolae. – *PGr*, 102, 1860, col. 585–989; Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. 1. Симеон, митрополит Варненски. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса. Биогр. бел., гръцки текст, бълг. прев. и др. 2. Златарски, В. Посланието на цариградския патриарх Фотия до българския княз Бориса в славянски превод. С., 1917. 138,64 с.; Laurdas, V. A new letter of Photius to Boris. – *Ελληνικά*, 13, 1954, 263–265; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 59–106.
- PRISCUS. Excerpta de legationibus. Ed. C. de Boor. Berolini, 1903, 121–155, 575, 591; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 86–129.
- PRITSAK, O. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbaden, 1955. 101 p.
- PROCOPIUS CAESARIENSIS. Opera omnia. Ed. J. Haury. 1–3. Lipsiae, 1905–1906; Historia arcana. Ed., dacoromanice vertit, prolegomenis instruxit H. Mihaescu. București, 1971. 263 p.; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 103–178.
- PROKIĆ, B. Die Zusätze in der Handschrift des Johannes Skylitzes. Codex Vindobonensis hist. graec. LXXIV. Ein Beitrag zur Geschichte des sog. Westbulgarischen Reiches. Diss. München, 1906.
- PSEUDO-CESARIUS. Dialogi. – *PGr*, 38, 1862, col. 851–1190; извадки: *ГИБИ*, 1, 1954, 190–193.
- PSEUDO-SYMEON. Chronographia. Ed. I. Bekker. ed. Bonn, 1838; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 169–182.
- PUECH, H.-CH. et A. VAILLANT. Le Traité contre les bogomiles de Cosmas. Trad. et étude. Paris, 1945. 348 p.
- REGINO. Chronicon. Ed. G. Pertz. – *MGH SS*, 1, 1826, 537–629; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 305–308.
- SCRIPTOR INCERTUS. Historia de Leone Bardae filio apud: Leonis Grammatici Chronographia. Ed. I. Bekker. ed. Bonn., 1842, 335–362; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 16–24.
- SIGEBERTUS. Chronographia. Ed. D. L. C. Bethmann. – *MGH SS*, 6, 1848, 300–374; извадки: *ЛИБИ*, 3, 1965, 40–49.
- STEPHANUS V PAPA. Epistolae. – *MGH Epistolae*, 7, 2, 1928, 352–353, 357–358; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 289–293.
- SUIDAS. Lexicon graece et latine ad fidem optimorum librorum exactum post Thomam Gaisfordum. Ed. A. Adler. 1–5. Lipsiae, 1928–1938; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 308–310.
- Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae. Ed. H. Delehay. Propylaeum ad AASS. Novembris. Bruxelles. 1902; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 281–294.
- THEODORUS STUDITES. Parva catechisis. Ed. E. Auvray. Paris, 1891; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 28–34.
- THEOPHANES CONFESSOR. Chronographia. Ed. C. de Boor. 1–2. Lipsiae, 1883; извадки: *ГИБИ*, 3, 1960, 226–289.
- THEOPHANES CONTINUATUS. Chronographia. Ed. I. Bekker. ed. Bonn., 1838; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 108–139.
- THEOPHYLACTUS BULGARIAE ARCHIEPISCOPUS. Oratio in imperatorem dominum Alexium Comnenum. – *PGr*, 126, s.a., col. 287 C – 306 C; Epistolae. – *PGr*,

- 126, s.a., col. 307 A – 558 D. Изд. Симеон митрополит Варненски и Преславски. Писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ Български. — *СББАН*, 27, 1931, 1–280; същото в: *ГИБИ*, 9/2 [под печат].
- THEOPHYLACTUS PATRIARCHA. Epistola Petro Bulgagorum regi. Изд. Н. М. Петровский. Письмо патриарха константинопольского Феофилакта царю Болгарии Петру. — *ИОРЯС*, 18, 3, 1913, 356–372; Iv. Dujčev. L'epistola sui Bogomili del patriarcha constantinopolitana Teofilatto. — In: *Mélanges E. Tisserant*. 2. Città del Vaticano, 1964, 63–91; същото в: *ГИБИ*, 5, 1964, 183–189.
- THEOPHYLACTUS SIMOCATTA. Historia. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1887; Ed. corr. curavit P. Wirth. Stuttgart, 1972, XXIX, 437 p.; извадки: *ГИБИ*, 2, 1958, 291–356.
- TOPARCHA GOTICUS. Fragmenta. Ed. F. Westberg. Die Fragmente des Toparcha Gothicus /Anonymus Tauricus/ aus dem 10. Jahrhundert. — *ЗАН*, 8, *info*, 5, 2, 1901. Ed. F. Westerink. Pref. by I. Ševsčenko. Leipzig, 1975; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 296–302.
- Translatio S. Clementis auctore Leone Ostiense. Ed. P. Meyvaert et P. Devos. Trois énigmes cyrillo-méthodiennes de la „Légende Italique“, résolues grâce à un document inédit. — *AnBoll*, 73, 1955, No 3–4, 375–461.
- Typicon Gregorii Bacuriani. Ed. L. Petit. Typikon de Grégoire Racourianos pour le monastère de Pétritzos/Bačkovo/en Bulgarie. — *BBp*, 11, 1904, прил. No 1, 1–63; S. Kauchtschischvili. Georgica. T. 5. Thbilisiis, 1963; извадки: *ГИБИ*, 7, 1968, 39–68.
- VENEDIKOV, Iv. Trois inscriptions protobulgares. — *PI*, 4, 1949, 167–187.
- Vita Ignatii auctore Niceta Paphlagone. — *PGr*, 105, s.a., col. 488–573; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 130–131.
- Vita Ludovici imperatoris. Ed. G. Pertz. — *MGH SS*, 2, 1829, 604–648; извадки: *ЛИБИ*, 2, 1960, 50–52.
- Vita Mariae Junioris. — *ASS*, novembris IV, 1925, col. 688–705; извадки: *ГИБИ*, 5, 1964, 75–81.
- Vita Nicephori auctore Ignatio Diacono. — In: *Nicephorus archiepiscopus Constantinopolitanus. Opuscula historica*. Ed. C. de Boor. Lipsiae, 1880, 139 sq.; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 35–37.
- Vita Nicolai Studitae. Ed. H. Delehaye. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae. Bruxelles, 1902, col. 341–342, 22; 343, 344, 35; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 25–27.
- La vita retractata et les miracles posthumes de saint Pierre D'Atroa. Ed. par V. Laurent. Bruxelles, 1958, § 111, 164–167; Ив. Дуйчев. Нов исторически извор за българо-византийските отношения през първата половина на IX в. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 347–355.
- VORST, CH. VAN DE. La vie de Saint Evariste, higoumène à Constantinople. — *AnBoll*, 91, 1923, 288–325; извадки: *ГИБИ*, 4, 1961, 315–316.

ИЗСЛЕДВАНИЯ

- АВРАМОВ, В. Юбилеен сборник Плиска–Преслав. Ч. 1–3. С., 1929. 253 с.; 176 с.; 204 с.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Някои проблеми на Кирилometодиевото дело. — *ИП*, 1963, № 4, 32–50.
- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Относно годината на изнамирането на славянската писменост. — *ИП*, 1958, № 3, 101–107.

- АНГЕЛОВ, Б. СТ. Страници из историята на старобългарската литература. С., 1974. 239 с.
- АНГЕЛОВ, Д. Апокрифната книжнина като отражение на феодалната действителност и светогледа на експлоатираната класа в средновековна България. — *ИП*, 1949/1950, № 4–5, 493–508.
- АНГЕЛОВ, Д. Богомилството в България. 3. доп. и разш. изд. С., 1969. 563 с.; 1. изд. 1947; 2. осн. прераб. и доп. изд. 1961; същото на рус. ез.: Богомилство в Болгарии. М., 1954; на фр. ез.: Le bogomilisme en Bulgarie. Toulouse, 1972.
- АНГЕЛОВ, Д. Богомилството в историята на славянските народи и влиянието му в Западна Европа. — *СФ*, 5, 1963, 167–178.
- АНГЕЛОВ, Д. Византийски влияния върху средновековна България. — *ИП*, 1947/1948, № 4–5, 401–416; 1948/1949, № 5, 587–601.
- АНГЕЛОВ, Д. Влияния на чужди ереси върху богомилството. — *ИСифбСУ*, 1, 1942, 145–180.
- АНГЕЛОВ, Д. История на Византия. Ч. 1. 395–867. 5. изд. Ч. 2. 867–1204. 4. изд. С., 1973–1974. 347 с.; 315 с.
- АНГЕЛОВ, Д. Кирил и Методий и византийската култура и политика. — В: *1100 г. слав. писм. 863–1963*. С., 1963, 51–69.
- АНГЕЛОВ, Д. Методи византийской дипломатии в отношениях с Болгарией по данным писем константинопольского патриарха Николая Мистика. — *ВИСл*, 1, 1963, 60–68.
- АНГЕЛОВ, Д. О некоторых характерных чертах развития византийского общества на путях феодализма. — *BBp*, 37, 1976, 3–7.
- АНГЕЛОВ, Д. Образуване на българската народност. С., 1971. 416 с.
- АНГЕЛОВ, Д. Общество и обществена мисъл в средновековна България /IX–XIV в./. С., 1979. 315 с.
- АНГЕЛОВ, Д. По въпроса за населението в Македония през средновековната епоха /7–14 в./. — *Из*, 1962, № 4–5, 35–39; същото на рус., фр. и англ. ез.
- АНГЕЛОВ, Д. По някои въпроси около покръстването на българите. — *ИП*, 1965, № 6, 38–57.
- АНГЕЛОВ, Д. Приходи на средновековната българска държава. — *ИП*, 1945/1946, № 4–5, 385–411.
- АНГЕЛОВ, Д. Робството в средновековна България. — *ИП*, 1945/1946, № 2, 129–156.
- АНГЕЛОВ, Д. Светогледът на господстващата класа в средновековна България, отразен в житийната литература. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 263–294.
- АНГЕЛОВ, Д. и Б. ПРИМОВ. Създаването на българската държава и неговото значение в историята на Европа. — *СФ*, 14, 1974, 5–32.
- АНГЕЛОВ, Д. Философските възгледи на богомилите. — *ИИБИ*, 3–4, 1951, 113–140.
- АНДРЕЕВ, Й. Идеята за общественото примирение в средновековна България. — *ТВПИ–ВТ.*, 8, 2, 1973, 19–62.
- АНДРЕЕВ, Й. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. — *ИП*, 1971, № 4, 96–105.
- АНДРЕЕВ, М. и Д. АНГЕЛОВ. История на българската феодална държава и право. 4. изд. С., 1972. 418 с.; 1. изд. 1955; 2. прераб. и доп. изд. 1959; 3. изд. 1968.
- АНТОНОВА, В. За мястото на аула на хан Омортаг. — *ИП*, 1962, № 5, 84–86.

- АРТАМОНОВ, М. И. История хазар. М., 1962. 524 с.
Археологически открития в България. Сб. С., 1957. 239 с.
Архитектурата на Първата и Втората българска държава. Материали. Отг. ред. Г. Кожухаров. С., 1975. 419 с.
Атлас по българска история. С., 1963. 87 с.
Авт.: Д. Косев, Д. Ангелов, Ив. Дуйчев, Н. Тодоров, В. Миков, Г. Тодоров и П. Коледаров.
- БАЛАСЧЕВ, Г. Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му в Европа. С., 1902. 80 с.
- БАЛАСЧЕВ, Г. Българите през последните десетгодишнини на десетия век и първите от единадесетия. Ч. 1–2. С., 1927–1930. 84 с.; 32 с.
Ч. 1. под загл. Българите през последните десетгодишнини на десетия век.
- БАЛАСЧЕВ, Г. Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава. — М, 1, 1909/1910, №1, 96–117; № 2, 203–216; № 3, 314–324.
- БАРИШИЋ, ФР. Цар Фока /602–610/ и подунавски аваро-словени. — *ЗРВИ*, 4, 1956, 73–88.
- БАРИШИЋ, ФР. Чуда Димитрија Солунског као историски извори. Београд, 1953. 157 с.
- БАРТИКЯН, Р. М. О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов. — *ВОНАНАрмССР*, 1973, № 10, 88–96.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите през IX в. — *ИЕИМ*, 3, 1958, 3–38.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Вярата на първобългарите. — *ГСУифф*, 35, 1939, 1–63.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Из късноантичната и средновековната география на Североизточна България. — *ИАИ*, 25, 1962, 1–18.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. За славянските племена в Североизточна България от VI до IX в. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 17–28.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Няколко бележки към българската история. — *ГСУифф*, 32, 1936, 1–37.
- БЕШЕВЛИЕВ, В. Славянизми в първобългарските надписи. — В: *Сб. Ал. Теодоров-Балан*. С., 1955, 99–103.
- БЛАГОЕВ, Д. Из миналото на българския народ. Исторически студии. — *НВр*, 1897, № 2, 153–160; 1898, № 2, 147–154; № 7–8, 691–700. Подпис: Д-р Н. Б.; същото в кн. му: *Съч. Т. 4*. С., 1957, 128–159.
- БЛАГОЕВ, Н. Българският цар Роман. — *МКП*, 6, 1930/1931, № 3, 15–34; № 4, 23–45.
- БЛАГОЕВ, Н. Княз Крум. — *ГСУюф*, 19, 1924, 1–91.
- БЛАГОЕВА, Б. За произхода на цар Самуил. — *ИП*, 1966, № 2, 79–95.
- БОБЧЕВ, С. С. История на старобългарското право. С., 1910. 560 с.
- БОЖИЛОВ, ИВ. България и печенезите /896–1018 г./ — *ИП*, 1973, № 2, 37–62.
- БОЖИЛОВ, ИВ. Към въпроса за византийското господство на Долни Дунав в края на X в. — *СтВ*, 2, 1970, 75–96.
- БОЖИЛОВ, ИВ. Културата Дриду и Първото българско царство. — *ИП*, 1970, № 4, 115–124.
- БОЖИЛОВ, ИВ. Към историческата география на Северо-западното Черноморие. — *ИНМ-В*, 11, 1975, 27–36.
- БОЖИЛОВ, ИВ. Към хронологията на българо-маджарската война при цар Симеон /894–896/. — *ВИС*, 1971, № 6, 20–33.
- БРАЙЧЕВСКИЙ, М. Ю. К истории расселения славян на византийских землях. — *ВВр*, 19, 1961, 120–137.
- БУРМОВ, АЛ. Въпроси из историята на прабългарите. — *ГСУифф*, 44, 2, 1948, 3–37; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. За началото на славянската писменост и книжнина. — *ИП*, 1951/1952, № 1, 50–59; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Исторически корени на Кирилometодиевото дело. — *СпБАН*, 1, 1957, 63–70; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Към въпроса за отношенията между славяни и прабългари през VII–IX в. — *ИП*, 1954, № 1, 69–94; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Към въпроса за произхода на прабългарите. — *ИБИД*, 22–24, 1948, 298–337; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Против буржоазно-идеалистическите становища по въпроса за налагането на християнството в България през IX в. — *ИП*, 1954, № 2, 36–52; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Славянските нападения срещу Солун в „Чудесата на св. Димитра“ и тяхната хронология. — *ГСУифф*, 2, 1952, 167–215; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Създаване на българската държава. — *ИП*, 1951/1952, № 1, 90–99; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- БУРМОВ, АЛ. Феодализмът в средновековна България. — *ИП*, 1945/1946, № 2, 157–171; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1968.
- Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958. 648 с.
Авт.: Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов и Б. Чолпанов.
- БЪРИ, ДЖ. Б. Пресиан. Маламир. Прев. В. Н. З. — *ИИД*, 4, 1915, 180–183. Авт. подписан J. B. Bury.
Из кн. му: *A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the accession of Basil*. London, 1912.
- БЪРИ, ДЖ. Б. Хронологическият цикъл на българите. Прев. от англ. — М, 1, 1909/1910, № 4, 383–399.
- ВАКЛИНОВ, СТ. България и славянската писменост в IX в. — А, 1963, № 2, 3–6. Авт. подписан Ст. Станчев.
- ВАКЛИНОВ, СТ. За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. — *ИБИД*, 29, 1974, 177–188.
- ВАКЛИНОВ, СТ. За периодизацията на плисковския дворец център. — В: *Изсл. в памет К. Шкорпил*. С., 1961, 101–109. Авт. подписан Ст. Станчев.
- ВАКЛИНОВ, СТ. За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. — А, 1972, № 1, 9–13.
- ВАКЛИНОВ, СТ. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI век. — *ТВПИ-ВТ*, 5, 1, 1968, 125–162.
- ВАКЛИНОВ, СТ. Новый памятник ранней болгарской культуры. — *САСб*, 27, 1957, 107–132. Авт. подписан Ст. Станчев.
- ВАКЛИНОВ, СТ. Старобългарската култура през VIII–X век. — *ТВПИ-ВТ*, 1, 1964, 19–54. Авт. подписан Ст. Станчев.
- ВАКЛИНОВ, СТ. Формиране на старобългарската култура. VI–XI в. С., 1977. 294 с.
- ВАСИЛЕВ, Д. Строителната традиция в прабългарските

- дворци в Плиска. С., 1937. X, 164 с.
- ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Преслав преди да стане столица. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 39—47.
- ВЕНЕДИКОВ, ИВ. Първият брак на Гаврил Радомир. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов*. С., 1973, 144—149.
- ВЕРНЕР, Ж. К происхождению и распространению антов и славянов. — *СА*, 1972, № 4, 102—115.
- ВОЙНОВ, М. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. — *ИИБИ*, 6, 1956, 453—480.
- ВОЙНОВ, М. Някои въпроси във връзка с образуването на българската държава и покръстването на българите. — *ИИИ*, 10, 1962, 279—309.
- ВОЙНОВ, М. Отново по въпроса за възникването на българската държава. — *ИИИ*, 9, 1960, 269—276.
- ВОЙНОВ, М. Пак за възникването на българската държава. — *ИП*, 1970, № 4, 76—80.
- ВОЙНОВ, М. Промяната на българо-византийските отношения при цар Симеон. — *ИИИ*, 18, 1967, 147—202.
- ВЪЖАРОВА, Ж. Славяни и прабългари. По данни на некрополите от VI—XI в. на територията на България. С., 1976. 448 с.
- ВЪЖАРОВА, Ж. Славяни и прабългари /тюркобългари/ в светлината на археологическите данни. — *А*, 13, 1971, № 1, 1—22.
- ВЪЖАРОВА, Ж. Славяните на юг от Дунава. По археологически данни. — *А*, 1964, № 2, 23—33.
- ВЪЖАРОВА, Ж. Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI до XI в. С., 1965. 228 с.
- ГЕНОВ, М. За началото на славянската писменост. — *ИП*, 1949/1950, № 4—5, 600—609.
- ГЕОРГИЕВ, Е. Литература на изострени борби в Средновековна България. С., 1966. 322 с.
- ГЕОРГИЕВ, Е. Кирил и Методий. Истината за създателите на българската и славянската писменост. С., 1969. 366 с.
- ГЕОРГИЕВ, Е. По въпроса за християнизирването на средновековна България. /Против догматизма и схематизма в нашата историческа наука/. — *ИП*, 1954, № 5, 82—104.
- ГЕОРГИЕВ, Е. Разцветът на българската литература в IX—X в. С., 1962. 348 с.
- ГЕОРГИЕВА, С. К вопросу о материальной культуре славян и праболгар на Нижнем Дунае. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов*. С., 1960, 357—369.
- ГЕОРГИЕВА, С. Относно произхода и общността на наикитите на Велика Моравия и средновековна България. — *СФ*, 11, 1968, 205—210.
- ГЕОРГИЕВА, С. Средновековни некрополи в Родопите. — В: *Родоп. сб.* 1. С., 1965, 129—168.
- ГЕРАСИМОВ, Т. Сведение за един мраморен идол у българските славяни в Солунско. — В: *Ез. етногр. изсл. в памет Ст. Романски*. С., 1960, 557—561.
- ГЕРАСИМОВ, Т. Секли ли са монети владетелите от Първата българска държава? — *ИБИД*, 26, 1968, 407—411.
- ГЕЧЕВ, СТ. Към въпроса за авторството на Храбровата апология. — *ЛМ*, 1975, № 4, 87—101.
- ГУМИЛЕВ, Л. Н. Древние тюрки. М., 1967. 540 с.
- ГЪЛЪБОВ, ИВ. Климент Охридски и старият български книжовен език. — *ТВПИ—ВТ*, 4, 1968, 475—499.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Баварският географ и някои въпроси на българската история от първата половина на IX в. — *ГСУФиф*, 58, 3, 1965, 279—295.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Добруджанският надпис и събитията в България през 943 г. — *ИП*, 1968, № 6, 40—48.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Житието на Власий Аморийски като извор за българската история. — *ГСУФиф*, 61, 3, 1968, 19—33.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. За наследника на хан Крум на българския престол. — В: *Сб. в памет Ал. Бурмов*. С., 1973, 137—142.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Ичиргу боилите в Първата българска държава /VII—XI в./. — *ГСУФиф*, 65, 3, 1973, 123—181.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Княз Борис Първи. България през втората половина на IX век. С., 1969. 531 с.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Коя е Ана от новооткрития двуезичен преславски надпис? — *ИП*, 1967, № 6, 82—85.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Участието на българите в отблъскването на арабската обсада на Цариград през 717—718 г. — *ИП*, 1973, № 3, 28—47.
- ГЮЗЕЛЕВ, В. Функциите и ролята на кавхана в живота на Първата българска държава /VII—XI в./. — *ГСУФиф*, 60, 3, 1967, 131—159.
- ДЕНИСОВ, П. В. Этнокультурные параллели дунайских болгар и чувашей. Чебоксары, 1969. 176 с.
- ДЕРЖАВИН, Н. С. История Болгарии. Т. 1. Происхождение болгарского народа и образование Первого болгарского государства на Балканском полуострове. Т. 2. Болгария времени Первого и Второго царств /679—1393/. М., 1945—1946. 250 с.; 164 с.; на бълг. ез.: История на България. Т. 1—2. С., 1947—1948.
- ДЕРЖАВИН, Н. С. Племенни и културни връзки между българския и руския народ. С., 1945. 112 с.
- ДЕЧЕВ, Д. Где са живели смолените? — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 45—54.
- ДЕЧЕВ, Д. Източно-германският произход на българското народностно име. — *ГСУФиф*, 22, 1926, 3—25.
- ДИМИТРОВ, Д. И. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. — В: *Слав. и средиземномор. свят*. С., 1973, 75—91.
- ДИМИТРОВ, Д. И. Принос към изучаването на старобългарското жилище в Североизточна България. — *ИНМ—В*, 9, 1973, 101—109.
- ДИМИТРОВ, Д. П. Днешното състояние на въпроса за прабългарския произход на златното съкровище от Нагисентмиклош. — *ИБИД*, 22—24, 1948, 338—414.
- ДИНЕКОВ, П. Из историята на българската литература. С., 1969. 356 с.
- ДИНЕКОВ, П. Стара българска литература. Т. 1. С., 1950. 271 с.
- ДРАГОЈЛОВИК, ДР. Богомилство на Балкану и у Малој Азиј. 1. Богомилски родоначалници. Београд, 1974. XVI, 233 с.
- ДРИНОВ, М. С. Избрани съчинения. В 2 т. Т. 1. Трудове по българска и славянска история. Под ред. и с предг. на Ив. Дуйчев. С., 1971. 620 с.
- За Първа българска държава: Поглед върху произхождението на Българския народ и началото на българската история; Заселение Балканското полуострова славянами; Началото на Самуиловата държава; Южните славяне и Византия в X век.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Балканският югоизток през първата половина на VI век. Начални славянски нападения. — *БелП*, 1, 1942, 229—270; същото в кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972.

- ДУЙЧЕВ, ИВ. Връзки между чехи, словаки и българи през Средновековието. — В: *Чехословакия и България...* С., 1963, 7—41; същото в кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Въпросът за византийско-славянските отношения и византийските опити за създаване на славянска азбука през първата половина на IX век. — *ИИБИ*, 7, 1957, 241—267.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Едно пренебрегнато византийско известие за богомилите. — *ИИБЛ*, 6, 1958, 247—250.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Еще о славянско-болгарских древностях IX-го века. — *BSI*, 12, 1951, 75—93.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. „Именникът на първобългарските ханове“ и българската държавна традиция. — *В*, 1973, № 2, 5—11.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Имя Аспарух в новооткрытых надписях Грузии. — *АО*, 21, 1953, 353—356.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Към въпроса за появата на парите в нашето народно стопанство. — *ИИБИ*, 3—4, 1951, 87—112.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Най-ранни връзки между първобългари и славяни. — *ИАИ*, 19, 1955, 327—337; същото в кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Обединението на славянските племена в Мизия през VII в. Към въпроса за възникването на българската държава. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов*. С., 1960, 417—428; същото в кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Одна из особенностей ранне-византийских мирных договоров. — *ВВр*, 15, 1959, 64—70.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. По някои проблеми на старославянската и старобългарската литература. — *ЛМ*, 1969, № 5, 8—23.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Последният защитник на Срем в 1018 г. — *ИИИ*, 8, 1960, 309—321.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Проучвания върху българското средновековие. — *СпБАН*, 41, 1949, 1—176.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Славяни и първобългари. — *ИИБИ*, 1—2, 1951, 190—216.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Славяно-болгарские древности IX-го века. — *BSI*, 11, 1950, 6—31.
- ДУЙЧЕВ, ИВ. Рационалистически проблясъци в славянското средновековие. — *ИП*, 1963, № 5, 86—100; същото в кн. му: *Бълг. средновековие*. С., 1972.
- ДУРИДАНОВ, ИВ. Южнославянските речни названия и тяхното значение за славянския топонимен атлас. — *СФ*, 3, 1963, 181—211.
- ДЪОЛГЕР, ФР. Средновековното „семејство на владетелите и народите“ и българският владетел. Прев. от ръкоп. на авт. Ив. Дуйчев. — *СпБАН*, 61, 1943, 181—222; същото на нем. ез.: *Die mittelalterliche „Familie der Fürsten und Völker“ und der Bulgarenherrscher*. — In: *Dölger, Fr. Byzanz und die europäische Staatenwelt*. Speyer, 1953, 159—182.
- ЕВСЕЕВ, И. Е. Григорий Пресвитер, переводчик времени болгарского царя Симеона. — *ИОРЯС*, 7, 1902, № 3, 356—366.
- ЗАИМОВ, Й. Заселване на българските славяни на Балканския полуостров. Проучване на жителските имена в българската топонимия. С., 1967. 345 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Български архиепископи-патриарси през първото царство до падането на източната му половина. — *ИИД*, 6, 1924, 49—76.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Известията за българите в хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. — *СБНУНК*, 24, 1, ифф, 1909, 1—161; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1972.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Имали ли са българите свое летописание? — *СпБАН*, 1, 1911, 1—92.
- ЗЛАТАРСКИ, В. История на българската държава през средните векове. Т. 1. Първо българско царство. Ч. 1. Епоха на хунобългарското надмощие. Ч. 2. От славянизацията на държавата до падането на Първото царство /852—1018/. С., 1970—1971. 640 с.; 880 с.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Какви канонически книги и граждански закони Борис е получил от Византия. — *ЛБАН*, 1, 1914, 79—116; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1972.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Клятва у языческих болгар. — В: *Сб. статей посв. В. И. Ламанскому*. 1. СПб., 1907, 251—260; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1972.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Кои са били вътрешни и външни боляри? — В: *Юб. сб. С. С. Бобчев*. С., 1921, 45—57; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1972.
- ЗЛАТАРСКИ, В. Най-старият исторически труд в старобългарската книжнина. [Историки]. — *СпБАН*, 27, 1923, 132—182.
- ЗЫКОВ, Э. Г. „Азбучная молитва“ в ее отношении к „Учительному евангелию“ Константина Преславского. — В: *Культурное наследие Древней Руси. Истоки. Становление. Традиции*. М., 1976, 363—368.
- ЗЫКОВ, Э. Г. Заметки о русско-болгарских литературных связях старшей поры /X—XI вв./. — В: *Русско-болгарские фольклорные и литературные связи*. В 2 т. Т. 1. Л., 1976, 9—31.
- ИВАНОВ, Й. Беласицката битка, 29 юли 1014 г. — *ИИД*, 3, 1911, 1—15.
- ИВАНОВ, Й. Българите в Македония. Издирвания и документи за тяхното потекло, език и народност с етнографска карта и статистика. 2. доп. изд. С., 1917. VII, 381 с. 1. изд. 1915.
- ИВАНОВ, Й. Култ Перуна у южных славян. — *ИОРЯС*, 8, 1904, № 4, 140—174.
- ИВАНОВ, Й. Произходът на цар Самуиловия род. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 55—62.
- ИВАНОВ, Й. Св. Иван Рилски и неговият манастир. С., 1917. VI, 164 с.
- ИВАНОВ, Й. Северна Македония. Исторически издирвания. С образци и карти. С., 1906. VII, 420 с.
- ИВАНОВ, Й. Цар Самуиловата столица в Преспа. Историко-археологически бележки. — *ИБАД*, 1, 1910, 55—80.
- ИВАНОВА-МАВРОДИНОВА, В. За украсата на ръкописите от преславската книжовна школа. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 80—124.
- Изборник Святослава 1073 г. Сб. статей. Отв. ред. Б. А. Рыбаков. М., 1977. 344 с.
- Изследвания в чест на Марин С. Дринов. Под ред. на Ал. Бурмов и др. С., 1960. 651 с.
- За Първа българска държава: С. Н. Азбелев. Об истолковании двух известий Повести временных лет. К болгаро-русским отношениям в X веке; В. Бешевлиев. Три приноса към средновековната история; Е. Георгиев. Прабългарското летописание; Ив. Дуриданов. Стари тюркски заемки в български език.
- Икономика на България. В 6 тома. Т. 1. Икономика на България до социалистическата революция. С., 1969. 687 с.

- ИРЕЧЕК, К. Военният път от Белград за Цариград и балканските проходи. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 4, 1–162.
- ИРЕЧЕК, К. История на българите. Под ред. на В. Н. Златарски. С., 1929. XVI, 462 с.
- ИРЕЧЕК, К. Пътвания по България. Прев. от чеш. с предг. Ст. Аргиров. С., 1974. 1040 с.
- История на България. 2. прераб. изд. в 3 тома. Т. 1. Ред. комисия Д. Ангелов, Хр. Гандев и Н. Тодоров. С., 1961. 552 с.
- История на българската литература. В 4 тома. Т. 1. Старобългарска литература. Отг. ред. П. Динев. С., 1962. 454 с.
- История на образованието и педагогическата мисъл в България. Т. 1. Ред. кол. Н. Чакъров, О. Обрешков, Д. Дончев и М. Миховска. С., 1975. 367 с.
- История на философската мисъл в България. Т. 1. Под ред. на М. Бъчваров и К. Андреев. С., 1970. 472 с.
- ЙОНЧЕВ, Л. Някои въпроси във връзка със Самуиловата държава. — *ИП*, 1965, № 1, 29–48.
- ЙОНЧЕВ, Л. Някои въпроси относно Крумовото законодателство. — *ИИБИ*, 6, 1956, 631–646.
- КАЖДАН, А. П. К вопросу о начале второй болгарско-византийской войны при Симеоне /X в./. — В: *Слав. архив*. М., 1959, 23–30.
- КАРЫШКОВСКИЙ, П. О. К истории балканских войн Святослава. — *ВВр*, 7, 1953, 224–243.
- КАРЫШКОВСКИЙ, П. О. К истории Балканских походов Руси при Святославе. — *КСИС*, 14, 1955, 26–30.
- КАРЫШКОВСКИЙ, П. О. О хронологии русско-византийской войны при Святославе. — *ВВр*, 5, 1952, 127–138.
- КАЦАРОВ, Г. Клетвата у езическите българи. — *СпБАН*, 3, 1912, 113–120.
- КИСЕЛКОВ, В. Съществувал ли е поп Богомил? — *ИП*, 1958, № 2, 57–67.
- КОВАЧЕВИЋ, Ј. Средновековна ношња балканских словена. Студија из историје средновековне културе Балкана. Београд, 1953. 362 с.
- КОЛАРОВ, ХР. „Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите“ като извор за разпространението на християнството в България през IX в. — *ТВПИ–ВТ*, 5, 1, 1968, 1–34.
- КОЛАРОВ, ХР. Титулатура и пълномощия владетелска власт в средновековна България. — *ЕВ*, 1978, № 3, 89–101.
- КОЛЕДАРОВ, П. Образоване на тема „Македония“ в Тракия. — *ИИИ*, 21, 1970, 219–243; същото на гр. ез.: 'H ἱδρυση τοῦ θέματος „Μακεδονία“ στὴ Θράκη. — In: Δεμιδης, К. Α. Βαλκανική βιβλιογραφία. 1. Συμπλήρωμα. Θεσσαλονίκη, 1973, 233–278.
- КОЛЕДАРОВ, П. Отбранителната и граничната система на България от 681 до 1018 г. — *ВИС*, 1978, № 3, 109–123.
- КОЛЕДАРОВ, П. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. 1. От 681 до 1018 г. С., 1979. 88 с., 9 л. к.
- КОЛЕДАРОВ, П. Първата българска държава в средновековната картография. — *В*, 1973, № 1, 11–22.
- КОМША, М. Новые сведения о расселении славян по территории РНР. — *RSI*, 9, 1963, 505–529.
- КОНДОВ, Н. За първичната обществена единица при селското население в Средновековна България. — *ИП*, 1965, № 1, 70–83.
- КОНЯРОВ, Г. Принос към историята на рударството и металургията в България. С., 1953. 172 с.
- КОЦО, Д. Климентовият манастир „Св. Пантелејмон“ и раскопката при „Имарет“ во Охрид. — *ГЗффУифо–Ск*, 1, 1948, 129–182.
- КУЕВ, К. Азбучната молитва в славянските литератури. С., 1974. 361 с.
- КУЕВ, К. Към въпроса за началото на славянската писменост. — *ГСУфф*, 54, 1, 1960, 1–108.
- КУЕВ, К. Към въпроса за титлата „екзарх“ в старобългарската литература. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 325–346.
- КУЕВ, К. Отново за годината, когато е била съставена славянската азбука. — *ИП*, 1960, № 3, 107–112.
- КУЕВ, К. По кое летоброене се е ръководил Черноризец Храбър. — *ИП*, 1956, № 5, 83–93.
- КУЕВ, К. Симеоновият сборник и неговите потомци. — *ГСУфф*, 67, 2, 1973, 1–48.
- КУЕВ, К. Черноризец Храбър. С., 1967. 454 с.
- КУТИКОВ, ВЛ. Българо-византийският договор от 716 г. Правно-историческо изследване. — *ГСУфф*, 65, 1974, 71–111.
- КУТИКОВ, ВЛ. Още по въпроса за приложението на българо-византийския договор от 716 г. — *ИП*, 1962, № 3, 79–84.
- ЛАВРОВ, П. А. Материалы по истории возникновения древнейшей славянской письменности. Л., 1930. L, 200 с.
- ЛЕВЧЕНКО, М. В. Ценный источник по вопросу русско-византийских отношений в X веке /„Записка греческого топарха“/. — *ВВр*, 4, 1951, 42–72.
- ЛИПШИЦ, Е. Э. Византийское крестьянство и славянская колонизация. Преимущественно по данным Земледельческого закона. — В: *Виз. сб.* М., 1945, 96–143.
- ЛИПШИЦ, Е. Э. К истории земельного закона в Византии и в средневековых балканских государствах. — *ВВр*, 29, 1968, 53–62.
- ЛИПШИЦ, Е. Э. Славянская община и ее роль в формировании византийского феодализма. — *ВВр*, 1, 1947, 144–164.
- ЛИТАВРИН, Г. Г. Византийское общество и государство X–XI вв. Проблемы истории одного столетия: 976–1081 гг. М., 1977. 311 с.
- ЛИТАВРИН, Г. Г. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия /от края на VII до края на XII век/. — *ИП*, 1970, № 6, 23–40.
- ЛИШЕВ, СТР. Българският средновековен град. Общ.-икон. облик. С., 1970. 224 с.
- ЛИШЕВ, СТР. За генезиса на феодализма в България. С., 1963. 224 с.
- ЛИШЕВ, СТР. Някои данни за феодалните отношения в България през X в. — *ИИБИ*, 6, 1956, 409–438.
- ЛИШЕВ, СТР. Прабългарите и българското народностно име в Европа около началото на V в. — *ИИБИ*, 5, 1954, 351–365.
- МАВРОДИНОВ, Н. Връзките между българското и руското изкуство. С., 1955. 180 с.
- МАВРОДИНОВ, Н. Старобългарското изкуство. /Изкуството на Първото българско царство/. С., 1959. 312 с.
- МАВРОДИНОВ, Н. Прабългарската художествена индустрия с оглед на златните мадарски накити. — В:

Мадара. С., 1936, 155–273.

Мадарският конник. /Проучвания върху надписите и релефа/. Отг. ред. В. Бешевлиев. С., 1956. 237 с.

Съдържа: В. Велков. История на изучаванията на мадарските надписи; Г. Михайлов. Препис на надписите около Мадарския конник; В. Бешевлиев. Надписите около Мадарския конник; Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф; И. Венедиков. Може ли Мадарският конник да бъде изображение на тракийския Херос; Ст. Станчев. Реалиите върху релефа на Мадарския конник.

МАРКВАРТ, Й. Старобългарските изрази в надписа от Чаталар /Крумово/ и в старобългарския списък на князете. — *М*, 2, 1911/1913, № 7–8, 227–259. Авт. подписан J. Marquart.

МАСЛЕВ, СТ. По някои въпроси относно Мадарския конник. — *А*, 1962, № 1, 12–16.

МАСЛЕВ, СТ. Още веднаж за Мадарския конник. — *А*, 1963, № 1, 7–12.

МЕДВЕДЕВ, И. П. Византия и суверенитет в Средние века. — В: *Пробл. ист. междунар. отношений. Сб. стат. памети Е. В. Тарле*. Л., 1972, 412–423.

МЕРПЕРТ, Н. Я. Древнейшие болгарские племена в Причерноморье. — В: *Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР*. III–IX вв. 2. М., 1958, 586–616.

МЕЧЕВ, К. Кирил и Методий. Исторически извори и литературни паметници. С., 1969. 248 с.

МИКОВ, В. Произход и значение на имената на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943. 316 с.

МИЛЕВ, Н. Кубрат от историята и Кубер в „Чудесата“ на св. Димитрия Солунски. — *ПСБКД*, 71, 1911, 557–586.

МИЛЧЕВ, А. По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи в ранното средновековие. — *А*, 1964, № 2, 1–12.

МИЛЧЕВ, А. Формирование староболгарской культуры. — В: *Слав. и средиземн. свят*. С., 1973, 105–133.

МИРЧЕВ, К. Климент Охридски и старобългарският книжовен език. — *БЕ*, 1966, № 5, 417–420.

МИХАЙЛОВ, Е. За руско-българската етническа граница до края на X век. — *ГСУифф*, 65, 3, 1973, 183–211.

МИХАЙЛОВ, Е. Обособяване на източните и южните славяни. — *ИП*, 1971, № 3, 63–80.

МИХАЙЛОВ, Е. Руси и българи през ранното средновековие /602–964 г./ — *ГСУиф*, 66, 1975, 79–143.

МИХАЙЛОВ, Е. Склавини и анти в долнодунавските земи. — *ГСУифф*, 64, 3, ч. 1, 1972, 25–53.

МИХАЙЛОВ, СТ. За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. — *А*, 1972, № 1, 1–8.

МИХАЙЛОВ, СТ. Разкопки на градището при с. Стърмен. — *А*, 1963, № 3, 5–13.

МИХАЙЛОВ, СТ. Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура. — *А*, 1964, № 2, 13–23.

МИЯТЕВ, КР. Архитектурата в Средновековна България. С., 1965. 252 с.; същото на нем. ез.: *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*. S., 1974. 244 р.

МИЯТЕВ, КР. Българското изкуство през IX и X век. — В: *България 1000 г.* 1. С., 1930, 139–182.

МИЯТЕВ, КР. Кръглата църква в Преслав. С., 1934. XII, 281 с.

МИЯТЕВ, КР. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. — *ИБАИ*, 14, 1943, 73–135.

МИЯТЕВ, КР. Симеоновата църква в Преслав и нейният епиграфски материал. — *БП*, 1929, № 1, 100–124.

МЛАДЕНОВ, СТ. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите прабългари и новобългарската реч. — *ГСУифф*, 17, 1921, 201–287.

МЛАДЕНОВ, СТ. Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон от арио-алтайските народи. — *БИБ*, 1, 1928, № 1, 49–73.

МУТАФЧИЕВ, П. Българи и румъни в историята на дунавските земи. — *ГСУифф*, 23, 1927, 1–247.

МУТАФЧИЕВ, П. Добруджа в миналото. — В кн. му: *Съч. 4. Добруджа. Сб. студии*. С., 1947, 13–91.

МУТАФЧИЕВ, П. История на българския народ. Т. 1. Първо българско царство. 2. изд. С., 1943. XXVIII, 301 с.

МУТАФЧИЕВ, П. Към въпроса за българо-румънските отношения в средните векове. — *ГСУифф*, 28, 1932, 1–56.

МУТАФЧИЕВ, П. Маджарите и българо-византийските отношения през третата четвърт на X в. — *ГСУифф*, 31, 1935, 1–34; същото в кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Русско-българские отношения при Святослава. — *СК*, 4, 1931, 71–94; същото в кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Селското земевладение във Византия /според Νόμος γεωργικός/. — *СБНУНК*, 25, 2, 1909, 1–72; същото в кн. му: *Избр. произв.* 1. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Старият друм през „Траянова врата“. — *СпБАН*, 55, 1937, 19–148; същото в кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

МУТАФЧИЕВ, П. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: *Силистра и Добруджа*. 1. С., 1927, 101–196; същото в кн. му: *Избр. произв.* 2. С., 1973.

МУШМОВ, Н. Монетите и печатите на българските царе. С., 1924. XVI, 199 с.

Надписът на чъргубиля Мостич. Сб. статии. С., 1955. 163 с.

Съдържа: Ст. Станчев. Надгробният надпис на чъргубиля Мостич от Преслав; В. Иванова. Надписът на Мостич и преславският епиграфски материал; М. Балан и П. Боев. Антропологично изучаване на скелета на чъргубиля Мостич.

НАСЛЕДОВА, Р. А. Македонские славяне конца IX — начала X в. по данным Йоанна Камениаты. — *ВВр*, 11, 1956, 82–97.

НАТАН, Ж. Стопанска история на България. С., 1957. 572 с.; същото на рус. ез.: *История экономического развития Болгарии*. М., 1961.

НИКИТИН, С. А. Образуване на българския народ и възникване на българската държава. — *ИП*, 1953, № 3, 234–243.

НИКОВ, П. Кавхан Исбул. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 195–228.

НИКОВ, П. Хан Омортаг и кавхан Исбул. — *БИБ*, 4, 1931/1932, № 1, 1–55.

НИКОВ, П. Два старобългарски надписа за византийско-български отношения. — *BSI*, 3, 1932, № 2, 1–38.

ОСТРОГОРСКИ, Г. Сабрана дела. Т. 1–6. Београд, 1969–1971. X, 484 с.; 404 с.; 460 с.; 655 с.; 466 с.; 583 с.

ОСТРОГОРСКИ, Г. Порфиригенова хроника српских владара и њени хронолошки подаци. — *ИЧ*, 1, 1949, № 1–2, 24–29.

- ПАЛАУЗОВ, СП. Избрани трудове. В 2 тома. Под ред. на В. Гюзелев и Хр. Коларов. Т. 1. Изследвания по история на България и европейския Югоизток през Средновековието. С., 1974. 608 с.
За Първа българска държава: Векът на българския цар Симеон; Из „Богомилството“.
- ПАНДУРСКИ, В. и СВ. БОСИЛКОВ. Кирил и Методий в Рим. С., 1970. 115 с.
- ПЕТРОВ, П. Восстание Петра и Бояна в 976 г. и борба комитопулов с Византией. — *ВВг*, 1, 1962, 121–144.
- ПЕТРОВ, П. За годината на налагане християнството в България. — *ИИИ*, 14–15, 1964, 569–590.
- ПЕТРОВ, П. Към въпроса за образуването на Първата българска държава. — *СФ*, 5, 1963, 89–112.
- ПЕТРОВ, П. Образуване и укрепване на Западната българска държава. 1. Към хронологията на периода 966–986 г. — *ГСУфиф*, 53, 2, 1960, 131–190.
- ПЕТРОВ, П. Още за годината, когато е била изнамерена славянската азбука. — *ИП*, 14, 1958, № 5, 92–101.
- ПЕТРОВ, П. Покръстването на българите. — *ИП*, 1965, № 3, 33–60.
- ПИГУЛЕВСКАЯ, Н. В. Ближний Восток, Византия, славяне. Л., 1976. 240 с.
- ПЛЕТНЕВА, С. А. От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура. М., 1967. 199 с.
- ПОПОВ, А. Ролята на военно-укрепителната система в Източната и централната част на Стара планина през време на българската средновековна държава. — *ВИС*, 1968, № 4, 61–72.
- ПРИМОВ, Б. Богомилският дуализъм. Произход, същност и обществено-политическо значение. — *ИИИ*, 8, 1960, 73–151.
- ПРИМОВ, Б. Богомилство в Болгарии и славянских странах и его значение в Средневековой Европе. — *ЕН*, 4, 1968, 109–139.
- ПРИМОВ, Б. Бугрите. Книга за поп Богомил и неговите последователи. С., 1970. 388 с.; същото на фр. ез.: *Les Bougres. Histoire du pope Bogomile et de ses adeptes.* Paris, 1975.
- ПРИМОВ, Б. България като център на антицърковна и еретическа дейност в средновековна Европа. — *ИП*, 1959, № 2, 36–72.
- ПРИМОВ, Б. За икономическата и политическата роля на Първата българска държава в международните отношения на средновековна Европа. — *ИП*, 1961, № 2, 33–62.
- ПРИМОВ, Б. Към въпроса за обществено-политическите възгледи на богомилите. — *ИП*, 1955, № 1, 32–48.
- ПРИМОВ, Б. Отношението на богомилите и на техните западни последователи към труда, частната собственост и държавата. — *ИП*, 1956, № 1, 36–58.
- ПРИМОВ, Б. Поп Богомил и богомилското движение. — *ИП*, 1958, № 6, 96–112.
- РАЙКОВ, Б. Неизвестно проложно житие на Иван Рилски. — *ЕЛ*, 1970, № 3, 57–61.
- РОМАНСКА, ЦВ. Славянските народи. Етногр. характеристика. С., 1969. 315 с.
- РОМАНСКИ, СТ. Заселване на Балканския полуостров от славяните. — *П*, 2, 1936, 1254–1263.
- РОМАНСКИ, СТ. Прародина и разселване на славяните. — *В: През вековете*. 1. С., 1938, 1–32.
- РОМАНСКИ, СТ. Славянска прародина. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, 64–79.
- САКЪЗОВ, ИВ. Външна и вътрешна търговия на България през VII–XI в. — *СБИД*, 23, 1924/1925, № 7–8, 285–324.
- САКЪЗОВ, ИВ. Известия за българската търговия в Цариград през X век. — *ИИД*, 6, 1924, 195–203.
- СИРОТЕНКО, В. Т. О времени появления болгар /прото-болгар/ в Подунавье и начальном периоде их вторжений на Балканский полуостров. — *УЗУГПИ*, 15, 1967, 142–160.
- СИРОТЕНКО, В. Т. Основные теории происхождения древних болгар и письменные источники IV–VII вв. — *УЗПГУ*, 20, 1961, № 4, 3–41.
- СМИРНОВ, А. П. Волжские болгары. М., 1951. 277 с.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Българският първоучител св. Климент Охридски. Живот и дейност. — *ГСУбф*, 4, 1927, 219–334.
- СНЕГАРОВ, ИВ. В коя година се покръстил българският княз Борис? — *ИП*, 1966, № 5, 92–99.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Коронясан ли е бил княз Симеон в Цариград през 913 г. — *ГСУбф*, 24, 1947, 1–47.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Къде се е намирал средновековният град Главиница /= Главеница/. — *А*, 1963, № 3, 1–5.
- СНЕГАРОВ, ИВ. По въпроса за епархията на Климент Охридски. — *ИИИ*, 10, 1962, 205–223.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Първата българска патриаршия. 1–2. — *ГСУбф*, 26, 1949, 1–31; *ГДА*, 1, 1951, 1–26.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Старобългарският разказ „Чудо на св. Георги с българина“ като исторически извор. — *ГДА*, 4, 1955, 217–241.
- СНЕГАРОВ, ИВ. Християнството в България преди покръстването на княз Борис /865/. — *ГДА*, 5, 1956, 193–220.
- СОКОЛОВ, М. Из древней истории болгар. Образование болгарской национальности. Принятие христианства болгарскими славянами. СПб., 1879. 250 с.
- Станчев, Ст. вж. Ваклинов, Ст.
- СТАНЧЕВА, М. По някои проблеми на средновековния Средец. — *ИБИД*, 25, 1967, 213–232.
- Старобългарска литература. Изследвания и материали. Т. 1–2. С., 1971–1977. 500 с.; 268 с.
- СЪБЕВ, Т. Проникване на християнството в България до 865 г. — *ГДА*, 15, 1966, 1–35.
- СЮЗЮМОВ, М. Я. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. — *ВО*, 2, 1, 1916, 106–166.
- ТИВЧЕВ, П. Бунтът на Тома Славянина и намесата на българския хан Омуртаг. — *ИП*, 1969, № 5, 68–76.
- ТИВЧЕВ, П. За войната между Византия и България през 967 г. — *ИП*, 1969, № 4, 80–88.
- ТИВЧЕВ, П. Нови данни за борбата на българите срещу Византия по време на цар Самуил. — *ВИС*, 1968, № 2, 14–19.
- ТОДОРОВ, Р. Устройство и управление на българската православна църква през IX–X в. — *ГДА*, 15, 1966, 153–196.
- ТОТЕВ, Т. Неизвестен стратег на Йоанопол и Доростол — Леон Саракинопул /края на X в./. — *А*, 1968, № 4, 49–51.
- ТРЕТЬЯКОВ, П. Н. Восточнославянские племена. 2. изд. М., 1953. 312 с.; 1 изд. М., 1948. 184 с.
- ТРИФОНОВ, Ю. Бележки върху Учителното евангелие на епископа Константина. — *В: Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 459–479.
- ТРИФОНОВ, Ю. Известието на сирийския пресвитер Кон-

- стантин за Испериховата победа над византийците. — *ИИД*, 11–12, 1932, 199–215.
- ТРИФОНОВ, Ю. Към въпроса за византийско-български договори с езически обреди. — *ИБАИ*, 11, 1937/1938, 263–282.
- ТРИФОНОВ, Ю. Към въпроса за старобългарското болярство. — *СнБАН*, 26, 1923, 1–70.
- ТУНИЦКИЙ, Н. Б. Св. Климент, епископ словенский, его жизнь и просветительная деятельность. Сергиев Посад, 1913. XI, 290 с.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Долни Дунав — гранична зона на византийския запад. Към историята на северните и североизточните български земи, края на X–XII в. С., 1976. 187 с.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Крепости и укрепени градове през Първото българско царство. — *ВИС*, 1956, № 3, 40–60.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. — *ИП*, 1958, № 1, 58–73.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII век. С., 1966. 136 с.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. По някои въпроси за етническите промени на Балканите през VI–VII в. — *ИИИ*, 12, 1963, 75–99.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. — *ИИБИ*, 6, 1956, 439–452.
- ТЪПКОВА-ЗАИМОВА, В. Ролята на административното устройство на т.нар. „Отвъддунавска България“. — *СтВ*, 2, 1970, 63–74.
- ТЯЖЕЛОВ, В. Н. и О. И. СОПОЦИНСКИЙ. Искусство средних веков. Византия. Армения и Грузия. Болгария и Сербия. Древняя Русь. Украина и Белоруссия. М., 1975. 338 с.
- УСПЕНСКИЙ, Ф. И. История Византийской империи. Т. 1–2. М., 1927–1942. XIV, 872 с.; 520 с.
- ФЕХЕР, Г. Влияние на българската църква в Маджарско. — В: *Сб. В. Н. Златарски*. С., 1925, 485–498.
- ХАДЖИНИКОЛОВ, В. Българо-руски стопански отношения и връзки до освобождението ни от турско иго. — *ТВИИ „КМ“*, 1, 1957, 21–121.
- ХЫНКУ, И. Г. и И. А. РАФАЛОВИЧ. Славяне и тюрко-българи в VI–X вв. на територии Молдавии по археологическим данным. — В: *Слав. и средиземномор. свят*. С., 1973, 161–182.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Бележки към началния период от историята на българската държава. — *ИИБИ*, 5, 1954, 319–350.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Българо-византийските отношения при управлението на Тервел и Кормесий. — В: *Изсл. в чест М. С. Дринов*. С., 1960, 615–627.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Българо-византийските отношения според мирните договори от края на VII до началото на IX в. — *Антична древност и средние века*, 10, 1973, 167–180.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Българо-византийският мирен договор от 716 г. — В: *Изсл. в чест Д. Дечев*. С., 1958, 743–746.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. За годината, когато е създадена българската държава. — *ИП*, 1968, № 3, 58–61.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Материалната култура и военното изкуство на дакийските славяни според сведенията на „Псевдо-Маврикий“. — *ИИИ*, 7, 1957, 329–346.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. О територии Болгарского государства в VII–IX вв. — *ВВр*, 17, 1960, 124–143.
- ЦАНКОВА-ПЕТКОВА, Г. Първата война между България и Византия при цар Симеон и възстановяването на българската търговия с Цариград. — *ИИИ*, 20, 1968, 167–200; същото на нем. ез: *Der erste Krieg zwischen Bulgarien und Byzanz unter Simeon und die Wiederaufnahme der Handelsbeziehungen zwischen Bulgarien und Konstantinopel*. — In: *Polychordia*. 3. Amsterdam, 1968, 80–113.
- ЦОНЕВ, СТ. Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки. — *ТДУ–С.*, 2, 1951/1953, 539–573.
- ЦУХЛЕВ, Д. История на българската църква. 1. Първи период /864–1186 г./ С., 1910. VIII, 1153 с.
- ЧАНГОВА, Й. За гражданските постройки в Преслав. — В: *Сб. Преслав*. 1. С., 1968, 139–155.
- ЧАНГОВА, Й. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. — *ИАИ*, 21, 1957, 233–291.
- ЧЕБОТАРЕНКО, Г. Ф. Калфа-городище VIII в. на Днестре. Кишинев, 1973. 116 с.
- ШИШМАНОВ, ИВ. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин“. — *СбНУНК*, 16–17, 1, ифф, 1900, 505–753.
- ШКОРПИЛ, К. Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. — *БИБ*, 2, 1929, № 2, 80–111.
- ШКОРПИЛ, К. Стратегически постройки в черноморската област на Балканския полуостров. 1. Главната преградна линия в Източнобалканската крепостна система. — *BSI*, 2, 1930, 197–230; 3, 1931, 11–32. Авт. подписан К. Škorpił.
- ШКОРПИЛ, К. Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа край Дунава и Черноморския бряг. — *ИБИД*, 16–18, 1940, 525–535.
- ЯКОБСОН, А. Л. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры. /Армянские параллели/. — *ВВр*, 28, 1968, 195–206.
- ADONTZ, N. Samuel d'Arménien, roi des Bulgares. — *MARBclsm*, 1938, 1–38.
- D'AMICO, V. I bulgari stanziati nelle terre d'Italia nell'alto medio evo. Roma, 1942. 44 p.
- ANGELOV, D. Affermissement et fondements idéologiques du pouvoir royal en Bulgarie médiévale. — *Ву*, 3, 1971. 17–27.
- ANGELOV, D. Les Balkans au Moyen Age: la Bulgarie des Bogomiles aux Turcs. 13 ét. en fr., allem. et angl. 1948–1976. London, 1978. 322 p.
- ANGELOV, D. Der Bogomilismus auf dem Gebiete des byzantinischen Reiches — Ursprung, Wesen und Geschichte. — *ГСУиФ*, 44, 1948, 1–60; 46, 1950, 1–45.
- ANGELOV, D. Die gegenseitigen Beziehungen und Einflüsse zwischen Byzanz und dem mittelalterlichen Bulgarien. — *BSI*, 20, 1959, 40–49.
- ANGELOV, D. Genèse et développement du régime féodal en Bulgarie (VIIe – Xe siècles). — *ЕВ*, 1973, No 3, 37–58.
- ANGELOV, D. Les peuples de l'Europe du Sud-Est et leur rôle dans l'histoire. Bulgarie. — In: *I Congr. int. étud. balk. et sud-est europ. Sofia*, 1966. Act. 3, S., 1969, 27–36.

- ANGELOV, D. Die Rolle der Slawen in der Frühgeschichte des Byzantinischen Reiches. — *P*, 7, 1959, No 3–4, 84–90.
- ANTONIADIS-BIBICOU, H. Recherches sur les douanes à Byzance. Paris, 1963.
- BARNEA, J. et ST. ȘTEFĂNESCU. Din istoria Dobrogei. Vol. 3. Byzantini, Români și Bulgari la Dunărea de Jos. București, 1971, 440 p.
- BEŠEVLIEV, V. Die Botschaften der Byzantinischen Kaiser aus dem Schlachtfeld. — *By*, 6, 1974, 71–83.
- BEŠEVLIEV, V. Bulgarisch-byzantinische Aufsätze. London, 1978. 370 p.
- BEŠEVLIEV, V. Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort à l'époque du Haut Moyen Age. — *EB*, 5, 1966. 207–220.
- BEŠEVLIEV, V. Die Feldzüge des Kaisers Konstantin V gegen die Bulgaren. — *EB*, 1971, No 3, 5–17.
- BEŠEVLIEV, V. Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De aedificiis“. Amsterdam, 1970. XV, 160 p.
- BEŠEVLIEV, V. Zwei Versionen bei Theophanes und Nikephoros dem Patriarchen. — *RESEE*, 9, 1971, 363–367.
- BON, A. Les Slaves en Grèce et dans le Péloponnèse. Méthode et résultats acquis. — In: *X Congr. int. étud. byz. Act.* Istanbul, 1957, 206–207.
- BON, A. Le Péloponnèse byzantin jusqu'au 1204. Paris, 1951. 232 p.
- BOŽILOV, IV. Les Bulgares dans la préséance et l'administration byzantine. — *EB*, 1978, No 3, 112–120.
- BOŽILOV, IV. L'inscription du jupan Dimitre de l'an 943 (théories et faits). — *EH*, 6, 1973, 12–28.
- BOŽILOV, IV. One of Omurtag's memorial inscription. — *BHR*, 1973, No. 1, 72–76.
- BROWNING, R. Byzantium and Bulgaria: a comparative study across the early medieval frontier. London etc., 1975. 232 p.
- BROWNING, R. Studies on Byzantine History, literature and education. London, 1976. 390 p.
- CANKOVA-PETKOVA, G. Bulgarians and Byzantium during the First decade after the fondation of the Bulgarian state. — *BSI*, 24, 1963, No 1, 41–53.
- CANKOVA-PETKOVA, G. Changements démographiques dans les terres bulgares médiévales exprimés par la toponymie. — In: *XIV Congr. int. étud. byz. Bucarest, 1971. Act. 3.* Bucarest, 1976, 159–161.
- CANKOVA-PETKOVA, G. Contribution au sujet de la conversion des Bulgares au christianisme. — *BBg*, 4, 1973, 21–39.
- CANKOVA-PETKOVA, G. Deux contributions à l'histoire des rapports bulgaro-byzantins au IXe siècle. — *BSI*, 37, 1976, No 1, 36–45.
- CANKOVA-PETKOVA, G. L'établissements des Slaves et Protobulgares en Bulgarie du Nord-Est actuelle et le sort de certaines villes riveraines du Danube. — *EH*, 5, 1970, 219–239.
- CHARANIS, P. The Slavs, Byzantium and the historical significance of the First Bulgarian Kingdom. — In: *Cyrrilomethodianum*. 3. Thessalonique, 1975, 5–24.
- COMȘA, M. Die bulgarische Herrschaft nördlich des Donau während des IX.–X. Jh. in Licht der archäologischen Forschungen. — *Dac, N. S.*, 4, 1960, 395–422.
- COMȘA, M. Socio-economic organization of the Daco-Romanic and Slav populations on the Lower Danube during the 6th–8th centuries. — In: *Relations between the autochthonous populations and the migratory populations on the territory of Romania*. București, 1975, 171–200.
- DIACONU, P. Les Petchénèges du Bas-Danube au Xe siècle. — *Dac, N. S.*, 11, 1967, 259–270.
- DOBROWSKI, K., T. NAGRODZKA-MAJCHZYK et E. TRYJARSKI. Hunowie europejscy, protobulgarzy, chazarowie, pieczyngowie. Wrocław, 1975. 649 p.
- DÖLGER, FR. Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10. Jahrhundert. München, 1952. 28. p.
- DÖPMANN, H.-D. Das alte Bulgarien. Ein kulturgeschichtlicher Abriss bis zum Ende der Türkenherrschaft im Jahre 1878. Leipzig, 1973, 235 p.
- DÖPMANN, H.-D. Die Legende von der lateinischen Taufe Bulgariens. — *StByz*, 2, 1973, 169–176.
- DUJČEV, IV. Influence orientales et occidentales dans les Balkans aux Xe–XIIe siècles. — *ByzSt*, 2, 1975, No 2, 102–121.
- DUJČEV, IV. Medioevo bizantino-slavo. Vol. 1–3. Saggi di storia politica e culturale. Roma, 1965–1971. XXXVI, 580 p.; XII, 653 p.; XVI, 722 p.
- Студии и статии на фр., итал. и нем. ез., публ. 1935–1968 г.
- DUJČEV, IV. La réforme monastique en Bulgarie au Xe siècle. Etudes de civilisation médiévale /IXe–XIIe siècles/. — In: *Mélanges E.-K. Labande*. Poitiers, 1974, 255–264.
- DUJČEV, IV. Le rôle de l'Etat bulgare dans l'histoire des Slaves aux VIIe–Xe siècles. — *BHR*, 1978, No 2, 54–71.
- DUJČEV, IV. Slavia Orthodoxa. Collected Studies in the History of the Slavic Middle Ages. London, 1970. 280 p.
- Студии и статии на рус. и чеш. ез.
- DVORNIK, FR. Byzantine Missions among the Slavs. SS Constantin-Cyril and Methodius. Brunswick, N.Y., 1970. 524 p.; на чеш. ез.: *Byzantské misie u Slovenů*. Praha, 1970.
- DVORNIK, FR. La carrière universitaire de Constantin le Philosophe. — *BSI*, 3, 1931, No 1, 59–67.
- DVORNIK, FR. Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Hattisburg, Miss., 1969. XXXVIII, 443 p.
- DVORNIK, FR. La lutte entre Byzance et Rome autour de l'Illyricum au IXe siècle. — In: *Mélanges Ch. Diehl*. 1. Paris, 1930, 61–81.
- DVORNIK, FR. The Photian Schism – History and Legend. Cambridge, 1948.
- DVORNIK, FR. Les Slaves. Paris, 1970, 1200 p.
- DVORNIK, FR. Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle. With a new introd. by P. Charanis. Hattisburg, Miss., 1970. XIV, 360 p. Фотокопие на изд. от 1926 г.
- GJUZELEV, V. Allgemeine Charakteristik und Etappen der Errichtung der militärischen und administrativen Verwaltung des Ersten Bulgarischen Staates /VII. bis XI. Jh./ — *EB*, 1978, No 3, 71–77.
- GJUZELEV, V. Bulgarien und die Balkanhalbinsel in den geographischen Vorstellungen des angelsächsischen Königs Alfred der Grosse /871–901/. — *BBg*, 4, 1973, 91–104.
- GJUZELEV, V. Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. — *BBg*, 2, 1966, 15–39.
- GJUZELEV, V. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. — *BBg*, 3, 1969, 155–169.
- GJUZELEV, V. Das Papsttum und Bulgarien im Mittelalter

- /9.-14.Jh./.- *BHR*, 1977, No 1, 34-58.
- GRÉGOIRE, H. Du nouveau sur l'histoire bulgaro-byzantine: Nicéas Pégonitès vainqueur du roi bulgare Jean Vladislav. - *Byz*, 12, 1937, No 1, 283-291.
- GOŠEV, IV. Zur Frage der Krönungszeremonien und die zeremonielle Gewandung der byzantinischen und der bulgarischen Herrscher im Mittelalter. - *BBg*, 2, 1966, 145-168.
- GRIVEC, FR. Die heiligen Slavenapostel Kyrillos und Methodius. Olomouc etc., 1928. 175 p.
- GUILLOU, A. Migration et présence slaves en Italie du VIe au XIe siècle. - In: *XIV Congr. int. étud. byz. Bucarest, 1971. Act.2.* Bucarest, 1975, 331-336.
- HAUPTMANN, L. Les rapports des Byzantins avec les Slaves et les Avars pendant la seconde moitié du VIe siècle. - *Byz*, 4, 1927/1928, 137-170.
- IVANOV, J. Le costume des anciens Bulgares. - In: *Les Balkans*. 1-2. Paris, 1930, 325-333.
- JENKINS, R.J.H. The Peace with Bulgaria /927/ celebrated by Theodore Daphnopates. - In: *Polychronion*, Heidelberg, 1966, 287-303.
- KARLIN-HAYTER, P. The Homily of the Peace with Bulgaria of 927 and the „Coronation“ of 913. - *JÖB*, 17, 1968, 29-39.
- KAŽDAN, A. P. Byzanz und seine Kultur. 2. unver. Aufl. Berlin. 1976. 200 p.
- KOLEDAROV, P. Administrative structure and frontiere set up of the First Bulgarian Tsardom. - *EB*, 1978, No 3, 132-140.
- KOLEDAROV, P. Settlement structure of the Bulgarian slavs in their transition from a clan to a territorial community. - *BBg*, 3, 1969, 125-132.
- KOVAČEVIĆ, J. Varvarska kolonizacija Južnoslovenskih oblasti. Novi Sad, 1960. 69, XX p.
- KUEV, K. Zur Geschichte der „Dreisprachendoktrin“. - *BBg*, 2, 1966, 53-65.
- LANG, D.M. The Bulgarians: from Pagan Times to the Ottoman Conquest. London, 1976. 208 p.
- LEHR-SPLAWINSKI, T. O pochodzeniu i praojczyźnie slowian. Poznan, 1946. 241 p.
- LEMERLE, P. Philippos et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine. Recherches d'histoire et d'archéologie. Paris, 1945. VIII, 368 p.
- LEMERLE, P. Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur l'enseignement et la culture à Byzance dès origines au Xe siècle. Paris, 1971. 327 p.
- LILIE, R.-J. „Thrakien“ und „Thrakiesion“. Zur byzantinischen Provinzorganisation am Ende des 7. Jahrhunderts. - *JÖB*, 26, 1977, 7-47.
- LOOS, M. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974. 397 p.
- MAVRODINOV, N. Le trésor protobulgare de Nagy-Szenz-Miklos. Budapest, 1943, 232 p.
- MORAVCSIK, GY. Byzantinoturcica. 1. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. 2. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. 2. durchgearb. Aufl. Berlin, 1958. XXVIII, 609 p.; XXV, 376 p.
- MORAVCSIK, GY. Der Name der Bulgaren in einem griechischen Papyrus. - *KCA*, 1, Erg. Bd. 2, 1935, 119-128.
- MORAVCSIK, GY. Die Namenliste der bulgarischen Gesandten am Konzil vom J. 869/870. - *ИИД*, 13, 1933, 8-23.
- MORAVCSIK, Gy. Zur Geschichte der Onoguren. - *UJb*, 10, 1930, No 1-2, 53-90.
- MORAVCSIK, GY. Der ungarische Anonymos über die Bulgaren und Griechen. *RESEE*, 7, 1969, 167-175.
- ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Ερευνες στην Καστορία και Αγω Αχιλλέω. Θεσσαλονίκη, 1965.
- NAUMOV, AL. Apokryfy w systemie literatury cerkiewno-słowianskiej. Wrocław etc., 1976. 123 p.
- NIEDERLE, L. Slovanské starožitnosti. Oddíl hist. T. 1-4. Praha, 1902-1924. XVI, 528 p.; 547 p.; 258 p.; 286 p.
- NIKOLOV, A. Samuel's Bulgaria. Cleveland, 1969, 32 p.
- OBOLENSKY, D. The Bogomils. A study in Balkan Neo Manicheism. Twickenham, Hall, 1972. XIV, 317 p.
- OBOLENSKY, D. The Byzantin Commonwealth. Eastern Europe, 500-1453. London, 1971. XIV, 445 p.; на итал. ез.: Il Commonwealth bizantino. L'Europa orientale dal 500 al 1453. Roma, 1974. VIII, 654 p.
- OBOLENSKY, D. The cult of St. Demetrius of Thessaloniki in the history of Byzantine-Slav relations. - *BSI*, 15, 1974, No 1, 3-20.
- OIKONOMIDES, N. Recherches sur l'histoire du Bas-Danube aux Xe-XIe siècles; La Mésopotamie de l'Occident. - *RESEE*, 3, 1965, No 1, 57-79.
- OSTROGORSKY, G. Beiträge zur Geschichte der byzantinisch-slawischen Beziehungen. Darmstadt, 1974. X, 193 p.
- OSTROGORSKY, G. Geschichte des byzantinischen Staates. 3. durchgearb. Aufl. München, 1963. XXXI, 514 p.; 1. Aufl. 1940; 2. verbess. Aufl. 1952; на англ. ез.: History of the Byzantine State. 2. ed. Oxford, 1968. 1. ed. Oxford, 1956; на фр. ез.: Histoire de l'Etat byzantin. Paris, 1969.
- OSTROGORSKY, G. Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos. - *ИЕАН*, 9, 1935. 275-286.
- ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, ΣΤ. Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πρέσπας. Θεσσαλονίκη, 1960.
- PETROV, P. La politique étrangère de la Bulgarie au milieu du IXe siècle et la conversion des Bulgares. - *BBg*, 2, 1966, 41-51.
- PETROV, P. Le rôle de la Bulgarie dans la vie politique de l'Europe au Moyen Age. - *EH*, 2, 1965, 117-130.
- PRIMOV, B. Certain Aspects of the international importance of the First Bulgarian Empire. - *EH*, 5, 1970, 191-217.
- PRIMOV, B. The creation of the First Bulgarian State and European history. - *BHR*, 1973, No 2. 37-51.
- ROUX, J. P. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques. - *RHR*, 149, 1956, 49-82, 197-230; 150, 1956, 26-54, 173-212.
- RUNCIMAN, ST. History of the First Bulgarian Empire. London, 1930. XII, 337 p.
- RUNCIMAN, ST. Le manichéisme médiéval. L'hérésie dualiste dans le christianisme. (Le regard d'histoire). Paris, 1972. 206 p.
- RUSU, M. Avars, Slavs, Romanic population in the 6th-8th centuries. - In: *Relation between the autochthonous populations and the migratory populations on the territory of Romania*. București, 1975, 123-153.
- SAKÁZOV, IV. Bulgarische Wirtschaftsgeschichte. Berlin, 1929. IX, 294 p.
- RUTZLI, R. Die Bogumilen: Geschichte, Kunst, Kultur. Stuttgart, 1977. 261 p.
- SCHLUMBERGER, G. L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle. 1. Guerre contre les Russes, les Arabes, les

- Allemands, les Bulgares. Luttres civiles contre les deux Bardas. Jean Tzimiscès. Les jeunes années de Basile II, le tueur des Bulgares /969–989/. 2. Basile II, le tueur des Bulgares. Paris, 1896–1900. VI, 800 p.; VI, 653 p.
- SERGHÉRAERT, G. /Christian Gérard/. Syméon le Grand /892–927/. Paris, 1960. 197 p.
- SETTON, K.M. The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century. – In: *Setton, K. M. Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*. London, 1974, 502–543.
- SETTON, K.M. The Emperor Constant II and the Capture of Corinth by the Onogur Bulgars. – In: *Setton, K. M. Europe and the Levant in the Middle Ages and the Renaissance*. London, 1974, 351–362.
- SOLOVIEV, A. Autour des bogomiles. – *Byz*, 22, 1952, 81–104.
- SOULIS, G. G. On the Slavic settlement in Hierissos in the tenth century. – *Byz*, 23, 1953, 67–72.
- Stančev, St. вж. Vaklinov, St.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. Ἡ συνάντηση Συμεών και Νικολάου Μουσικῶ /Αὐγούστος 913/ στὰ πλαίσια τοῦ βυζαντινοβουλγαρικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία. Θεσσαλονίκη, 1972. 130 p.
- ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ-ΖΑΦΡΑΚΑ, Α. Ὁ Ἀκώνομος λόγος „Ἐπὶ τῇ τῶν Βουλγάρων συμβάσει“. – *By*, 8, 1976, 343 – 406.
- SWOBODA, V. L'origine de l'organisation de l'Eglise en Bulgarie et ses rapports avec le patriarcat de Constantinople /870–919/. – *BBg*, 2, 1966, 67–81.
- SWOBODA, W. Powstanie państwa bułgarskiego w Dolnej Mezji. Słowianie – federaci czy trybutariusze protobułgarów? – *SlOc*, 22, 1962, 49–66.
- TACHIAOS, A.-E. Mount Athos and the Slavic Literatures. – In: *Cyrrillomethodianum*. 4. Thessalonique, 1977, 1–35.
- TADIN, M. L'origine et la signification de la particule Ιω dans le titre honorifique des princes de Bulgarie, de Serbie (méridionale), de Valachie et de Moldavie. – In: *Cyrrillomethodianum*. 4. Thessalonique, 1977, 172–196.
- TĀPKOVA-ZAIMOVA, V. Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle. Les mouvements ethniques et les Etats. /33 ét. en fr., allem., grec et russe, 1958–1978/. London, 1979. 346 p.
- TĀPKOVA-ZAIMOVA, V. Genèse des peuples balkaniques et formation de leurs Etats. L'expérience bulgare. – In: *Genèse des peuples balkaniques et formation de leur Etats. Corapp*. Bucarest, 1974, 3–29.
- TĀPKOVA-ZAIMOVA, V. et M. VOJNOV. La politique de Byzance dans ses rapports avec les „Barbares“. – *EH*, 2, 1965, 31–46.
- TĀPKOVA-ZAIMOVA, V. Sur quelques aspects de la colonisation slave en Macédoine et en Grèce. – *EB*, 1, 1964, 111–123.
- TIVČEV, P. Nouvelles données sur les guerres des Bulgares contre Byzance au temps du tsar Samuel. – *BBg*, 3, 1969, 37–48.
- TOTEV, T. Sur un groupe d'objets découverts à Preslav à représentations et marques. – *BBg*, 3, 1969, 133–153.
- TOYNBEE, A. Constantine Porphyrogenitus and his World. London, 1973. 768 p.
- TRAPP, E. Die Viten des Hl. Naum von Ochrid. – *BSI*, 35, 1974, No 2, 161–185.
- VAILLANT, A. et M. LASCARIS. La date de la conversion des Bulgares. – *RES*, 1933, No 1–2, 5–15.
- VAKLINOV, ST. L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. – In: *XII Congr. int. étud. byz. Ochride, 1961. Act. 3*, Beograd, 1964, 345–353. Авт. подписан St. Stančev.
- VAKLINOV, ST. Pliska und Preslav. – In: *Antike u. Mittelalter in Bulgarien*. Berlin, 1960, 219–264. Авт. подписан St. Stančev.
- VAKLINOV, ST. Pliska – Théories et faits. – *BBg*, 1, 1962, 349–365. Авт. подписан St. Stančev.
- VAKLINOV, ST. Die slawische Kultur in Bulgarien und die byzantinische Hinterlassenschaft. – In: *II Int. Kongr. slaw. Archäol. Ber. 2*. Berlin, 1973, 217–222.
- VASMER, M. Die Slawen in Griechenland. Vorwort von H. Ditten. Neuausg. Leipzig, 1970. 350 p.
- VENEDIKOV, IV. La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle. – *BBg*, 1, 1962, 261–277.
- VLASTO, A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An introduction to the medieval history of the Slavs. Cambridge, 1970. XII, 453 p.
- VUCANOVIĆ, T. Etnogeneza Južnih slovena. Vranje, 1976. VIII, 370 p.
- WALDMÜLLER, L. Die ersten Begegnungen der Slawen mit den Christentum und den christlichen Völkern vom VI. bis VIII. Jh. Die Slawen zwischen Byzanz und Abendland. Amsterdam, 1976. 412 p.
- WASILEWSKI, T. Bizancjum i slowianie w IX wieku. Studia z dziejow stosunkow politycznych i kulturalnych. Warszawa, 1972. 234 p.
- WASILEWSKI, T. Data chrztu Bułgarii. – *PSŁ*, 18, 1968, 115–129.
- WASILEWSKI, T. Historia Bułgarii. Wrocław etc., 1970. 370 p.
- WASILEWSKI, T. Les successeurs du Khan Omourtag, Malamir et Presian-Zvinitsa. – In: *Studia in honorem Veselini Beševliev*. S., 1978, 504–509.
- WERNER, E. Geschichte des mittelalterlichen Dualismus. Neue Fakten und alte Konzeptionen. – *ZG*, 23, 1975, 538–551.
- Авторът прави съществени корекции на книгата на М. Loos. Dualist Heresy in the Middle Ages. Praha, 1974.
- ΖΑΚΙΤΙΝΟΣ, Δ. Οἱ Σλαβοὶ ἐν Ἑλλάδι. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μεσαιωνικοῦ. Ἑλληνισμοῦ. Ἀθῆναι, 1945. 102 p.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ*

<i>А</i>	Археология. София		национална историја. Скопје
<i>А /М./</i>	Археология. Москва		Годишник на Народния музей. София
<i>Археол. открития в България</i>	Археологически открития в България. С., 1957	<i>ГНМ</i>	Годишник на Пловдивския народен музей. Пловдив
<i>БЕ</i>	Български език. София	<i>ГПНМ</i>	Годишник на Софийския университет. Богословски факултет. София
<i>БелП</i>	Беломорски преглед. София	<i>ГСУбф</i>	Годишник на Софийския университет. Исторически факултет. София
<i>БИБ</i>	Българска историческа библиотека. София		Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. София
<i>БП</i>	Български преглед. София	<i>ГСУиф</i>	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София
<i>Бурмов, Ал. Избр. произв.</i>	Бурмов, Ал. Избрани произведения. Т. 1. С., 1973		Годишник на Софийския университет. Факултет славянски филологии. София
<i>България 1000 г.</i>	България 1000 години. 927–1927. Т. 1. С., 1930	<i>ГСУифф</i>	Годишник на Софийския университет. Филологически факултет. София
<i>В</i>	Векове. София		Годишник на Скопског филозофског факултета. Скопље
<i>ВВр</i>	Византийский временник. Москва	<i>ГСУфиф</i>	Доклады Географического общества СССР. Москва
<i>ВДИ</i>	Вестник древней истории. Москва		Дринов, М. Избрани съчинения. Т. 1. С., 1971
<i>Виз. сб.</i>	Византийский сборник. М., 1945	<i>ГСУфсф</i>	Дуйчев, Ив. Българско средновековие. С., 1972
<i>ВИС</i>	Военно-исторически сборник. София	<i>ГСУфф</i>	Езиковедско-етнографски изследвания в памет на академик Стоян Романски. С., 1960
<i>ВИСл</i>	Вопросы истории славян. Воронеж		Език и литература. София
<i>ВМ</i>	Вестник Матенадарана. Ереван	<i>ГСУюф</i>	
<i>ВО</i>	Византийское обозрение. Юрьев		
<i>ВОНАрмССР</i>	Вестник общественных наук Армянской ССР. Ереван	<i>ГСФФ</i>	
<i>ВЯ</i>	Вопросы языкознания. Москва	<i>ДГОСССР</i>	
<i>ГДА</i>	Годишник на Духовната академия. София	<i>Дринов, М. Избр. съч.</i>	
<i>ГЗффу—Ск.</i>	Годишен зборник. Филозофски факултет на Универзитетот. Скопје	<i>Дуйчев, Ив. Българ. средновековие</i>	
<i>ГИБИ</i>	Гръцки извори за българската история. София	<i>Ез.-етногр. изсл. в памет Ст. Романски</i>	
<i>ГИНИ—Ск.</i>	Гласник на Институтот за		
		<i>ЕЛ</i>	

* В библиографията и при бележките.

<i>Етногенезис и култ. насл. бълг. народ</i>	Етногенезис и културно наследство на българския народ. С., 1971	ИНМ—В.	Известия на Народния музей — Варна
ЖМНП	Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург	ИНМ—Ш.	Известия на Народния музей — Шумен
ЗАНифо	Записки Академии наук. По историко-филологическую отделению. Санкт-Петербург	ИОЛДП	Издания Имп. общества любителей древней письменности. Санкт-Петербург
ЗБАМ—Ск.	Зборник. Археолошки музей. Скопје	ИОРЯС	Известия Отделения русского языка и словесности. Санкт-Петербург
ЗБИЈССО	Сборник за историју јужне Србије и суседних области. Скопје	ИП	Исторически преглед. София
ЗБРВИ	Зборник радова Византоложког института. Београд	ИРАИК	Известия Русского археологического института в Константинополе. Одесса
<i>Златарски, В. Избр. произв.</i>	Златарски, В. Избрани произведения. Т. 1. С., 1972	ИСиффСУ	Известия на семинарите при Историко-филологический факультет на Софийский университет. София
ЗРАОБ	Записки Русского археологического общества. Новая серия. Санкт-Петербург	<i>Иссл. ист. слав. и балк. народов</i>	Исследования по истории славянских и балканских народов. М., 1972
И	Историја. Скопје	<i>Ист. филос. мисъл в България</i>	История на философската мисъл в България. Т. 1. С., 1970
ИИАИ	Известия на Археологическия институт. София	ИЧ	Исторически часопис. Београд
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София	<i>Климент Охридски /916—1966/</i>	Климент Охридски. /916—1966/. Сборник от статии по случай 1050 години от смъртта му. С., 1968
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София	<i>Константин-Кирил Философ. Юб. сб.</i>	Константин-Кирил Философ. Юбилеен сборник по случай 1100-годишнината от смъртта му. С., 1969
ИБИД	Известия на Българското историческо дружество. София	<i>Константин-Кирил Философ. Докл.</i>	Константин-Кирил Философ. Доклади от симпозиума, посветен на 1100-годишнината от смъртта му. С., 1971
ИБМ	Известия на българските музеи. София		Краткие сообщения Института археологии АН СССР. Киев
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна		Краткие сообщения Института славяноведения. Москва
ИЕИМ	Известия на Етнографския институт с музей. София	КСИА	Летопис на Българската академия на науките. София
Из	Изкуство. София	КСИС	Латински извори за българската история. София
<i>Изсл. в памет К. Шкорпил</i>	Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961	ЛБАН	Летопись Историко-филологического общества при Новороссийском университете. Византийское отделение. Одесса
<i>Изсл. в чест Д. Дечев</i>	Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958	ЛИБИ	Литературна мисъл. София
<i>Изсл. в чест М. С. Дринов</i>	Изследвания в чест на Марин С. Дринов. С., 1961	ЛИФОНУВО	Минало. София
ИИБЕ	Известия на Института за български език. София		Мадара. Разкопки и проучвания. Т. 1—2. С., 1934—1936
ИИБИ	Известия на Института за българска история. София	ЛМ	Мадарският конник. Проучвания върху надписите и
ИИБЛ	Известия на Института за българска литература. София	М	
ИИД	Известия на Историческото дружество. София	<i>Мадара</i>	
ИИИ	Известия на Института за история. София	<i>Мадар. конник</i>	
ИНЕМ	Известия на Народния етнографски музей. София		

МкП	релефа. С., 1956		бурж, 1883
МПК	Македонски преглед. София	Силистра и Добруджа	Силистра и Добруджа. Науч.-култ. изследвания. Кн. 1. С., 1927
Мутафчиев, П. Избр. произв.	Музеи и паметници на културата. София	Слав. архив	Славянски архив. М., 1963
Мутафчиев, П. Съч. 4. Добруджа. Сб. студии	Мутафчиев, П. Избрани произведения. Т. 1—2. С., 1973	Слав. и средиземномор. свят	Славяните и средиземноморският свят. VI—XI в. С., 1973
НВр	Мутафчиев, П. Съчинения. Т. 4. Добруджа. Сборник от студии. С., 1947	Славист. сб.	Славистичен сборник. По случай VII международен конгрес на славистите във Варшава. С., 1973
П	Ново време. София	СовС	Советское славяноведение. Москва
Пробл. бълг. историогр. след Втората свет. война	Просвета. София	СпБАН	Списание на Българската академия на науките. София
Пробл. ист. междунар. отношений. Сб. стат. памети Е. В. Тарле	Проблеми на българската историография след Втората световна война. С., 1973	СФ	Славянска филология. София
ПСнБКД	Проблеми истории международных отношений. Сборник статей памяти акад. Е. В. Тарле. Л., 1972	СЭ	Советская этнография. Москва
Родоп. сб.	Периодическо списание на Българското книжовно дружество. Браила	ТВИИ „КМ“	Трудове на Висшия икономически институт „Карл Маркс“. София
РП	Родопски сборник. Т. 1—3. С., 1965—1972	ТВПИ „КМ“—ВТ.	Трудове на Висшия педагогически институт „Кирил и Методий“ — Велико Търново
СА	Разкопки и проучвания. София	ТДУ—С.	Трудове на Държавния университет в гр. Сталин
САСб	Советская археология. Москва	ТОДРЛ	Труды Отдела древнерусской литературы. Москва
СбБАН	Советская археология. Сборник. Москва	УЗПГУ	Ученые записки Пермского государственного университета им. А. М. Горького. Перм
Сб. В. Н. Златарски	Сборник на БАН. София	УЗУГПИ	Ученые записки Удмуртского государственного педагогического института. Ижевск
СБИД	Сборник В. Н. Златарски. С., 1925	УПр	Училищен преглед. София
Сб. Луи Леже	Списание на Българското икономическо дружество. София	1100 г. слав. писм. 863—1963	Хиляда и сто години славянска писменост. 863—1963. Сборник в чест на Кирил и Методий. С., 1963
Сб. Л. Милетич	Сборник в чест и памет на Луи Леже. 1843—1923. С., 1925	Чехословакия и България	Чехословакия и България през вековете. С., 1963
СбНУНК	Сборник в чест на проф. Л. Милетич за седемдесетгодишнината от рождението му. 1863—1933. С., 1933	Юб. сб. С. С. Бобчев	Юбилеен сборник, издаден по инициатива на Юридическия факултет при Соф. университет в чест на С. С. Бобчев, по случай петдесетгодишната му научна, публицистична и обществена дейност. С., 1921
Сб. Преслав	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София	ЭСФ	Энциклопедия славянской филологии. Санкт-Петербург
Сб. Ал. Теодоров-Балан	Сборник Преслав. Т. 1. С., 1968	ААASH	Acta archaeologica Academiae scientiarum hungaricae. Budapest
Сб. в памет Ал. Бурмов	Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина. С., 1955		
Сб. стат. посв. В. И. Ламанскому	Сборник в памет на проф. Александър Бурмов. С., 1973		
Сб. стат. слав. сост. и изд. учен. В. И. Ламанского	Сборник статей посвященных В. И. Ламанскому. Санкт-Петербург, 1908		
	Сборник статей по славяноведению, составленный и изданный учениками В. И. Ламанского. Санкт-Петербург, 1883		

<i>Ae</i>	Aevum. Milano		akademie vied. Bratislava
<i>AIK</i>	Annales de l'Institut Kon- dakov. Praha	<i>HGM</i>	Dindorf, G. Historici Graeci Minores. Lipsiae, 1870—1871
<i>AKBAW</i>	Abhandlungen der K. Bayerische Akademie der Wissenschaften. München	<i>IJSLP</i>	International Journal of Slavic Linguistics and Poetics. S'Gravenhage
<i>AnA</i>	Analecta Avarica. Cracoviae	<i>XI Int. Byz. Kongr. München,</i> <i>1958. Akt.</i>	XI Internationaler Byzan- tinisten Kongreß. München, 1958. Akten. München, 1960
<i>AnBoll</i>	Analecta Bollandiana. Bruxelles	<i>II Int. Kongr. slaw. Archäol.</i> <i>Ber.</i>	II Internationaler Kongreß für slawische Archäologie. Berichte. 2. Berlin, 1973
<i>Antike u. Mittelalter in</i> <i>Bulgarien</i>	Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 1960	<i>JHSt</i>	Journal of Hellenic Studies. London
<i>AO</i>	Archiv Orientalni. Praha	<i>JÖB</i>	Jahrbuch für Österreichische Byzantinistik. Wien
<i>AOASH</i>	Acta orientalia Academiae scientiarum hungaricae. Budapest	<i>KCA</i>	Körösi Csoma Archivum. Budapest
<i>ASS</i>	Acta sanctorum	<i>MARBclsm</i>	Mémoires de l'Académie R. de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques. Bruxelles
<i>BAH</i>	Bibliothèque archéologique et historique. Paris	<i>MCA</i>	Materiale și cercetari arheologice. București
<i>Les Balkans</i>	L'art byzantin chez les Slaves. T. 1. Les Balkans. Paris, 1930	<i>MGH AA</i>	Monumenta Germaniae historica. Auctores antiquissimi
<i>BBg</i>	Byzantinobulgarica. Sofia	<i>MGH Epistolae</i>	Monumenta Germaniae historica. Epistolae
<i>BHR</i>	Bulgarian Historical Review. Sofia	<i>MGH SRLI</i>	Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italarum
<i>BSI</i>	Byzantinoslavica. Praha	<i>MGH SRM</i>	Monumenta Germaniae historica. Scriptores rerum Merovingiarum
<i>BSt</i>	Balkan Studies. Thessalonique	<i>MGH SS</i>	Monumenta Germaniae historica. Scriptores
<i>By</i>	Byzantina. Thessaloniki	<i>Mélanges Ch. Diehl</i>	Mélanges Charles Diehl. 1—2. Paris, 1930—1939
<i>Byz</i>	Byzantion. Bruxelles	<i>Mélanges E. Tisserant</i>	Mélanges Eugene Tisserant. 2. Città del Vaticano, 1964
<i>ByzSt</i>	Byzantine Studies. Pittsburgh	<i>I Międz. kongr. archeol. słow.</i> <i>Warszawa, 1965</i>	I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej. Warszawa, 1965. T. 4.
<i>BZ</i>	Byzantinische Zeitschrift. Leipzig	<i>MSR</i>	Wrocław, 1969
<i>I Congr. int. étud. balk. et</i> <i>sud-est europ. Sofia, 1966.</i> <i>Act.</i>	I Congrès international des études balkaniques et sud-est européennes. Sofia, 1966. Actes 2—3. Sofia, 1969	<i>NAG</i>	Mélanges des sciences religieuses. Lille
<i>X Congr. int. étud. byz. Act.</i>	X Congrès international des études byzantines. Actes. Istanbul, 1957	<i>P</i>	Neues Archiv der Gesellschaftskunde. Hannover
<i>XII Congr. int. étud. byz.</i> <i>Ochride, 1961. Act.</i>	XII Congrès international des études byzantines. Ochride, 1961. Actes. 3. Beograd, 1964	<i>PBg</i>	Palaeologia
<i>XIV Congr. int. étud. byz.</i> <i>Bucarest, 1971. Act.</i>	XIV Congrès international des études byzantines. Bucarest, 1971. Actes 2—3. Bucarest, 1975—1976	<i>PGr</i>	Palaeobulgarica. Sofia
<i>III Congr. numism. archeol.</i> <i>Comun.</i>	III Congresul de numismatica și archeologie. Comunicare. Cernaui, 1935	<i>PL</i>	Migne, J. P. Patrologiae cur- sus completus. Series graeca
<i>Dac, N.S.</i>	Dacia, N. S. Bucarest	<i>Polychordia</i>	Migne, J.P. Patrologiae cursus completus. Series latina
<i>DOP</i>	Dumbarton Oaks Papers. Washington	<i>Polychronion</i>	Polychordia. Festschrift Dr. Franz Dölger zum 75. Geburtstag. 3. Amsterdam, 1968
<i>EB</i>	Etudes balkaniques. Sofia		Polychronion. Festschrift Dr. Franz Dölger zum 75. Geburtstag. Heidelberg, 1966
<i>EH</i>	Etudes historiques. Sofia		
<i>ed. Bonn</i>	Corpus Bonnensis		
<i>EO</i>	L'Europa orientale. Roma		
<i>Ep</i>	Epigraphica. Milano		
<i>Festschr. Haus-, Hof- u.</i> <i>Staatsarchiv</i>	Festschrift des Haus-, Hof- und Staatsarchivs. 1. Wien, 1949		
<i>FHG</i>	Müller, C. Fragmenta historicorum graecorum. 1—5. Parisiis, 1883—1885		
<i>HČ</i>	Historický Časopis Slovenskej		

<i>PSŁ</i>	Pamiętnik Słowiański. Krakow	<i>SPFFBU</i>	Sbornik praci filosofické fakulty Brnenské University. Brno
<i>REB</i>	Revue des études byzantines. Paris	<i>SRC</i>	Scriptores rerum Constan- tinopolitanarum
<i>RES</i>	Revue des études slaves. Paris		Scriptores rerum
<i>RESEE</i>	Revue des études Sud-Est Européennes. Bucarest	<i>SRH</i>	hungaricorum. Budapest
<i>RH</i>	Revue historique. Paris	<i>StB</i>	Studia Balcanica. Sofia
<i>RHR</i>	Revue de l'histoire des religions. Paris	<i>StByz</i>	Studia Byzantina. Budapest
<i>RIS</i>	Rerum Italicarum scriptores	<i>TM</i>	Travaux et Mémoires. Centre de recherches d'histoire et civilisation byzantines. Paris
<i>RM</i>	Revista Muzeelor. Bucureşti		Ungarische Jahrbücher. Budapest
<i>RSI</i>	Romanoslavica. Bucureşti	<i>UJb</i>	Zgodovinski časopis. Ljubljana
<i>SA</i>	Slavia antiqua. Poznań	<i>ZČ</i>	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen
<i>SBAW</i>	Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. München	<i>ZDMG</i>	Gesellschaft. Leipzig
<i>SCL</i>	Studii şi cercetari linguistice. Bucureşti		Zbornik Filosofickej Fakulty University Komenského. Bratislava
<i>SG</i>	Studien zur Geographie. Berlin	<i>ZFFUK – B.</i>	Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. Berlin
<i>SK</i>	Seminarium Kondakowianum. Praha	<i>ZG</i>	Zeitschrift für Slavistik. Berlin
<i>SL</i>	Slavia. Praha		
<i>S10c</i>	Slavia occidentalis. Poznań		
<i>SMIM</i>	Studii şi materiale de istorie medie. Bucureşti	<i>ZS</i>	

ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ

ТОМ II

Автори:

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, ИВАН БОЖИЛОВ, СТАНЧО
ВАКЛИНОВ, ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ, КУЮ КУЕВ, ПЕТЪР
ПЕТРОВ, БОРИСЛАВ ПРИМОВ, ВАСИЛКА ТЪПКОВА-
ЗАИМОВА, ГЕНОВЕВА ЦАНКОВА-ПЕТКОВА

Рецензенти:

ПЕТЪР ТИВЧЕВ, МИХАИЛ ВОЙНОВ, ХРИСТО КОЛА-
РОВ

Редакционна колегия:

ДИМИТЪР АНГЕЛОВ /отг. редактор/, ПЕТЪР ПЕТРОВ,
БОРИСЛАВ ПРИМОВ

Редактори на научния апарат: ВЕСЕЛИН ВЪЛЧЕВ, МАРА
МАТАКИЕВА

Редактор на библиографията и показалците ВЕСЕЛИН
ВЪЛЧЕВ

Съставител на хронологическата таблица ПЕТЪР АНГЕ-
ЛОВ

Съставител на библиографията МАРА МАТАКИЕВА

Съставител на показалците ЛИЛИЯ РАДКОВА

Консултант по историко-географските имена ПЕТЪР КО-
ЛЕДАРОВ

Илюстратор и оформител ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

Председател на комисията по илюстрирането ВАСИЛ
ВАСИЛЕВ

Подбор на илюстрациите: ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, ПЕТЪР
ПЕТРОВ, БОРИСЛАВ ПРИМОВ, ВЛАДИСЛАВ ПАСКА-
ЛЕВ, КОНСТАНТИН МЕЧЕВ, ЖИВКА ВЪЖАРОВА,
МЕТОДИ ПЕТРОВ, СТРАХИЛ ГИЧЕВ, ХРИСТО ЙОН-
КОВ, ВЛАДИМИР МИНЧЕВ, ДАНАИЛ ДОНКОВ, ФИ-
ЛИП ГАНЧЕВ, СВЕТЛАНА ПЛЕТНЬОВА

СП „ФОРЕК“ с фотографии ПЕТЪР ФРАНЦ, АЛЕКСИ
АЛЕКСИЕВ, МАРИО МАРИНОВ; ВЛАДИМИР КУСЕВ,
МИХАИЛ ЕНЕВ, НИКОЛАЙ КУЛЕВ, ОГНЯН БОРИ-
СОВ, КОСЬО КОСЕВ, ХРИСТО ЧИЛИНГИРОВ, ДИМИ-
ТЪР ТЕНЧЕВ, ЛЮБОМИР ИВАНОВ, ХРИСТО СТОЙ-
КОВ, ТОРОС ХОРИСЯН, АНТОНИЙ ХАНДЖИЙСКИ,
НИКОЛАЙ ГЕНОВ, КАРЛО МАШЕТИ

Върху обложката: Детайл от миниатюра във Ватиканския
препис на Манасиевата хроника, изобразяващ българска
конница, която преследва разбития противник. Библиотека
на Ватикана.

ПЪРВА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

Музейни експонати и илюстрации предоставиха Министерството на външните работи, Комитетът за култура, Националният археологически музей, Националният исторически музей, Филиалът на Националния археологически музей в Шумен, Археологическият музей в Пловдив, окръжните исторически музеи в Бургас, Варна, Велико Търново, Видин, Враца, Пазарджик, Перник, Плевен, градският исторически музей в Казанлък, музеите „Магара“, „Плиска“, „Преслав“, Националният музей „Рилският манастир“, Националната художествена галерия, Народната библиотека „Кирил и Методий“, Библиотеката на Българската академия на науките, както и Библиотеката на СССР „В. И. Ленин“ в Москва, Библиотеката „М. Е. Салтиков-Шчедрин“ в Ленинград, Държавният исторически музей в Москва, Лондонската кралска библиотека, Националната библиотека в Париж, Библиотеката на Ватикана, Националната библиотека в Мадрид, Библиотеката в Болоня, Националната библиотека във Виена

Въздушни снимки СТЕФАН МИХАЙЛОВ със съдействието на Министерството на вътрешните работи и на ДСО Българска гражданска авиация „Балкан“

Консултант по полеви исторически обекти БОРИС ЧОЛПАНОВ

Полиграфическо изпълнение ДП „БАЛКАН“, бул. В. И. Ленин 113

Фотонабор АНТОАНЕТА КРЪСТАНОВА, ЗЛАТИ КОНСТАНТИНОВ, РОСИЦА ИВАНОВА; ИВАН ГЕОРГИЕВ /ръководител/

Цветоотделяне ГЕОРГИ МАРИНКОВ, АЛЕКСАНДЪР КОЛЕВ, ГЕОРГИ НИКОЛОВ; ретуш ЕЛЕНА ВАСИЛЕВА, ПЕТРАНКА ТОМОВА; монтаж РАДКА СТОЯНОВА; ГЕОРГИ МАДЖАРОВ /ръководител/

Печат ВАКЛИН ВАКЛИНОВ, КОСТАДИН ТРАЙКОВ, МИЛЪО ТРАЙКОВ, ЛЮБОМИР ЕВТИМОВ; ГРИГОР МИЛАНОВ /ръководител/

Подвързия ДПК „ДИМИТЪР БЛАГОЕВ“, бул. В. И. Ленин 47

ИЗДАТЕЛСКИ ИНДЕКС 6287. ПОДПИСАНА ЗА ПЕЧАТ на 23.ІІІ.1981 г. ФОРМАТ НА ХАРТИЕНИЯ ЛИСТ 630×950/8. ФОРМАТ НА КНИЖНОТО ТЯЛО 230×297 мм, ХАРТИЯ ХРОВОМА ПОЛУМАТ 135 г/м² от ARSOMARI PRIUX – ПАРИЖ. ШРИФТ TIMES 452–55, 452–56, 452–75. ПЕЧАТ ОФСЕТОВ 4+2+1. ТИРАЖ 50000. ПЪРВО ИЗДАНИЕ. БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА. ПЕЧАТНИ КОЛИ 63. ИЗДАТЕЛСКИ КОЛИ 70.

9531474839
28 0618–1381

Карти

Автор ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ

ИНСТИТУТ ПО КАРТОГРАФИЯ – редактор ВЕРА ГЛАВИНЧЕВА, по графичен проект на ПЕТЪР КОЛЕДАРОВ и ВЛАДИСЛАВ ПАСКАЛЕВ

ИЗДАТЕЛСТВО НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ, ул. Акад. Георги Бончев

Редактор ЕЛИЗАБЕТ СТОЯНОВА

Художествен редактор ДАНАИЛ ДОНКОВ

Технически редактор КИРИЛ ВАСИЛЕВ

Коректор ЦВЕТАНА ХАНТОВА

Контролен коректор ФИЛИП ГАНЧЕВ

Цена 18 лева

505

